

BELGİ

DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi

BELGİ

Sayı/Number 24

Yaz/Summer 2022

ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039

BELGİ

DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi

BÜYÜK TAARRUZ'UN 100. YILI ANISINA

Sayı/Number 24

Yaz/Summer 2022

ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Sayı/Number 24

Yaz/Summer 2022

Sahibi/Owner
Merkez adına Müdür
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU

Yazı işleri Müdürü/ Journal Administrator
Prof. Dr. Tahir KODAL

Editörler/Editors
Prof. Dr. Mithat AYDIN
Öğr. Gör. Cengiz AKSEKİ

İletişim Adresi/Contact Adresse
Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi (Dergi Editörlüğü)
Kınıklı Yerleşkesi 20070, Denizli

Kapak Resmi/Picture of Cover
Fotoğraflarla Atatürk, Genelkurmay Askerî Tarih
ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Genel
Kurmay Basımevi, Ankara 2011

**Dizgi ve Kapak Tasarımı/Typographical and Cover
Design**
Cansu EKİNCİ

İngilizce Redaktör/ Copy Editing
Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

İletişim için Kurumsal E-posta:
belgidergisi@pau.edu.tr

**BELGİ DERGİSİ, TR DİZİN ULAKBİM tarafından
taranmakta ve Dergipark'ta yer almaktadır.**

**Bu Dergi Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı
ile lisanslanmıştır**

Belgi (ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039), yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Her hakkı saklıdır. Dergide yayımlanan yazıların tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

- Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi /TÜRKİYE)
Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Üniversitesi-Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü /
TÜRKİYE)
Dr. Hilary COOPER (University of Cumbria /İNGİLTERE)
Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Üniversitesi- Eğitim Fakültesi /TÜRKİYE)
Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi- Fen Edebiyat Fakültesi /TÜRKİYE)
Dr. Mevlüt ÇELEBİ (Ege Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi /TÜRKİYE)
Dr. Violeta Petrova GEORGİEVA (University of Veliko Turnovo St Cyril and St.
Methodius/BULGARİSTAN)
Dr. Fabio L. GRASSİ (Sapienza Università di Roma/İTALYA)
Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi /TÜRKİYE)
Dr. Süleyman İNAN (Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi / TÜRKİYE)
Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi/TÜRKİYE)
Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi / TÜRKİYE)
Dr. Catriona PENNEL (University of Exeter / İNGİLTERE)
Dr. Armand SAG (Instituut voor Turkse Studies- HOLLANDA)
Dr. Zafer TOPRAK (Boğaziçi Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi - Fen-Edebiyat Fakültesi/TÜRKİYE)

ALAN EDİTÖRLERİ/ SECTION EDITORS

- Dr. Durmuş AKALIN, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Bayram AKÇA, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Nejdet BİLGİ, (Celal Bayar Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. İbrahim BOZKURT, (Mersin Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Mevlüt ÇELEBİ, (Ege Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Yasemin DOĞANER, (Hacettepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Abdullah GÜNDOĞDU, (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi/TÜRKİYE)
Dr. Zafer TANGÜLÜ, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi /TÜRKİYE)

DANIŐMA KURULU/ADVISORY BOARD

- Dr. Roza ABDİKULOVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ün./KIRGIZİSTAN)
Dr. Erdal AÇIKSES (Munzur Ün./TÜRKİYE)
Dr. Mehmet AKGÜN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Ün./TÜRKİYE)
Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Dr. Engin BERBER (Ege Ün./TÜRKİYE)
Dr. Üçler BULDUK (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Gheorghe CALCAN (ROMANYA)
Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Ün./TÜRKİYE)
Dr. Mevlüt ÇELEBİ (Ege Ün./TÜRKİYE)
Dr. Kemal ÇİÇEK (Türk Tarih Kurumu/TÜRKİYE)
Dr. H. Aliyar DEMİRCİ (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Orazpolat EKEBAHARLI (TÜRKMENİSTAN)
Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Ün./TÜRKİYE)
Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Mehmet EVSİLE (Ondokuz Mayıs Ün./TÜRKİYE)
Dr. Önder GÖÇGÜN (Emekli Öğretim Üyesi /TÜRKİYE)
Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Necdet HAYTA (Gazi Ün./TÜRKİYE)
Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Osman HORATA (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Dr. Süleyman İNAN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Bekir KOÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Entela MUÇO (Devlet Arşivleri Genel Müd./ARNAVUTLUK)
Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Ün./TÜRKİYE)
Dr. Ayfer ÖZÇELİK (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Gavriil PREDA (ROMANYA)
Dr. Solmaz RÜSTEMOVA (Azerbaycan Millî İlimler Akademisi/AZERBAJYCAN)
Dr. Orlin SABEV (Bulgaristan Bilimler Akd./BULGARİSTAN)
Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Dr. Grigoriy SHKUNDİN (Moskova Üni./RUSYA)
Dr. Satay SIZDIKOVA (KAZAKİSTAN)
Dr. Azmi SÜSLÜ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Dr. Zaza TSURTSUMIA (Tiflis Tamar Mepe Ün./GÜRCİSTAN)
Dr. İsmail TÜRKOĞLU (Mimar Sinan Ün./TÜRKİYE)
Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Ün. /TÜRKİYE)
Dr. Denis VOVCHENKO (Oclahoma Northeastern State Un./USA)

BU SAYININ HAKEMLERİ/BOARD OF REFEREES FOR THIS VOLUME

- Dr. Seher AKÇA (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Esat AKTAŞ (Bayburt Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Nimet Ayşe AKSOY (Akdeniz Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Hatice AKIN ZORBA (Akdeniz Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Şeniz ANBARLI BOZATAY (Balıkesir Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Recep ARSLAN (Karabük Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Bahri ATA (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Necdet AYSAL (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Sabri BECERİKLİ (Bursa Uludağ Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Tuğba BELENLİ (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Togay Seçkin BİRBUDAK (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Recep BÜYÜKTOLU (Çankırı Karatekin/TÜRKİYE)
Dr. Fevzi ÇAKMAK (Dokuz Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Biray ÇAKMAK (Uşak Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Mevlüt ÇELEBİ (Ege Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Aliyar DEMİRCİ (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Güven DİNÇ (Akdeniz Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Dilşen ERDOĞAN (Dokuz Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Hatice GÜZEL MUMYAKMAZ (Yozgat Bozok Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Zafer GÖLEN (Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Oya GÖZEL DURMAZ (Kocaeli Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Feyzullah EZER (Fırat Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Müslime GÜNEŞ (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Süleyman İNAN (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Sezen KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Mehmet KARAYAMAN (Uşak Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Taner KERİMOĞLU (Dokuz Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Nursal KUMAŞ (Bursa Uludağ Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Levent KÜÇÜK (Amasya Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Mustafa Mesut ÖZEKMEKÇİ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Nuray ÖZDEMİR (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Cihan ÖZGÜN (Ege Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Meltem Begüm SAATÇİ ATA (Akdeniz Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Makbule SARIKAYA (Ardahan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Sadık SARISAMAN (Afyon (Kocatepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Savaş SERTEL (Munzur Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Cengiz ŞAVKILI (Kahramanmaraş Sütçü İmam/TÜRKİYE)
Dr. Kamuran ŞİMŞEK (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Seda TAN (Akdeniz Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Erdal TAŞBAŞ (Akdeniz Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Danyal TEKDAL (İnönü Üniversitesi/TÜRKİYE)

BU SAYININ HAKEMLERİ/BOARD OF REFEREES FOR THIS VOLUME

- Dr. Hülya TOKER (Yozgat Bozok Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Serap TOPRAK (Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Esmâ TORUN ÇELİK (Kocaeli Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Bilal TUNÇ (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Fuat UÇAR (Giresun Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Hakkı UYAR (Dokuz Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Hakan UZUN (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. İsmet ÜZEN (Çankırı Karatekin Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Ahmet VURGUN (Marmara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Hakan YAŞAR (Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Fikrettin YAVUZ (Sakarya Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Fahri YETİM (Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Nadir YURTOĞLU (Kastamonu Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Çağdaş YÜKSEL (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Saime YÜCEER Üniversitesi/TÜRKİYE)

Amaç ve Kapsam

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir. Yayımlanan makaleler için telif ücreti ödenmez. Editör, gerekli görmesi halinde makaleler üzerinde düzeltme yapabilir.

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri

Murat Yolun	1
Türkiye’de Ulus Devletin İnşa Sürecinde İnkılapları Görselleştirmek: İnkılap Müzesi Arayışları	
Duygu Yılmaz - Didem Konya	17
Cumhuriyet’in Kuruluşunda Birey ve Devlet İlişkisi: 1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu Ve Uygulamaları	
Mustafa Şahin	43
Cumhuriyet Döneminde Hatay’da Eğitim	
Emin Kurt	61
Türkiye’nin İlk Özel Uçuş Okulu: Vecihi (Hürkuş) Sivil Tayyare Mektebi	
Ayşegül Kuş	93
Samsun People’s House and Its Activities in The Work of Lilo Linke “Allah Dethroned”	
Günver Güneş - İnan Yılmaz	113
Çine Halkevi ve Faaliyetleri 1938-1951	
Şaduman Halıcı	131
Yüzellilik Namık Hilmi Bey’in Not Defterlerinde Sürgün Yılları	
Turgay Akkuş	165
Hasip Ahmet Aytuna’nın Raporu Işığında 1942 Erbaa-Niksar Depremi ve Tokat’taki Gelişmeler	
Pınar Aydoğan	191
İlericilik - Gericilik Tartışmalarında Bir Durak: Çarşafı Mücadele Haftası	
Suna Altan	219
Arşiv Belgelerine Göre Demokrat Parti Dönemi Gümrük Muafiyeti Uygulamaları (1950-1960)	
Fadime Tosik Dinç	239
Türk’ün Millî Davası “Kıbrıs Meselesi”nin 1955-1967 Yılları Arasında Muş Basınındaki Yansımalar	

Umut Karabulut - Yavuz Yıldırım	267
Çevre Tarihi Perspektifinden Suyun Kontrolü: Işıklı Gölü Barajı	
Resul Babaoğlu	285
Propaganda ve Mistisizm: The War Illustrated'a Göre İngiltere'nin Mezopotamya Harekâtı ve Kût'ül Amâre Kuşatması	
Bayram Akça-Seher Akça	301
Malta Sürgünleri Arasında Bir Divan-ı Muhasebat Mümeyyizi: Macit Bey	
Sadık Çetin	319
Osmanlı Mizah Basınında Maarif (1874-1922)	
Ayda Bektaş	345
Üç Devirde Mülkiyeli Sefirler: Mesleki Donanımın Oluşumu	
Arif Kolay - Gökçe Yavuz	367
1873-1875 Yılları Arasında Kırşehir'de Meydana Gelen Kıtık Felaketi	
Suha Oğuz Baytimur	385
Osmanlı Devleti'nde Devlet Adamlarına Uygulanan Bir Yaptırım: "Zorunlu İkamet" (1789-1838)	
Hakan Asan	399
Diyarbakır Vilayeti'nde Âsârı Atîka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi Ve Faaliyetleri	
Burak Çıtır	431
Osmanlı-Alman İktisadi İlişkilerine Bir Parantez: Hansa Birliği	
Mustafa İlter	449
Sembolik Sermayenin İktisadi Dönüşümü: Batı Anadolu'da Gelir, Unvan ve Statü	
Yazım Kuralları	472

TÜRKİYE'DE ULUS DEVLETİN İNŞA SÜRECİNDE İNKILAPLARI GÖRSELLEŞTİRMEK: İNKILAP MÜZESİ ARAYIŞLARI

THE VISUALIZATION OF THE REVOLUTIONS IN NATION STATE BUILDING PROCESS IN TURKEY: SEEKING MUSEUM OF REVOLUTION IN ANKARA

Murat YOLUN *

Geliş Tarihi/Received:11.02.2022

Kabul Tarihi/Accepted:13.06.2022

YOLUN, Murat, (2022), "Türkiye'de Ulus Devletin İnşa Sürecinde İnkılapları Görselleştirmek: İnkılap Müzesi Arayışları", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 1-16.

Öz

Erken Cumhuriyet döneminde devlet ve halk arasında bir köprü işlevi gören Halkevleri, inkılapların benimsenmesi için ülke sathında müzecilik ve sergi faaliyetleri yürüttü. Bu faaliyetlerin en önemli ayaklarından bir tanesini 1934'te başkentte düzenlenen "İnkılâp'ta Ankara" sergisi oluşturuyordu. Bu faaliyet, bir yandan genç Cumhuriyetin nasıl kurulduğunu yurttaşlara anlatırken öte yandan da tarihsel hafızanın kaybolmamasını da sağlamayı amaçladı. 1930'lu yıllarda dil ve tarih gibi alanlarda kültürel bir dinamizm yakalanmış ve bu gelişmelerin görselleştirilmesi için de çaba harcanmıştı. Aslında bu sergi uzun yıllara yayılacak bir çabanın ilk tohumuydu. Başka bir deyişle, bu serginin daha sonraki yıllarda tesis edilmesi planlanan İnkılap Müzesinin temelini oluşturacağı varsayıldı. Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet devrimleri ile ilgili evraklar ve eşyalar bu sergide bir araya getirildi ki ziyaretçiler mümkün mertebe otantik eserler ile karşılaşsınlar. Devrimlerin görselleştirilerek yurttaşların tarih konusunda bilinçlendirilmesi salt Türkiye'ye özgü bir durum değildi. Moskova'daki Sovyetler Birliği Devrim Müzesi, Almanya'daki Die Front sergisi ve İtalya'daki Mostra Della Rivoluzione Fascista müzesi genç Cumhuriyet için örnek teşkil etti. İnkılap müzesi kurulması fikri Cumhuriyet Halk Partisi'nin programında kendisine yer buldu ve devlet nezdinde ciddi olarak destek gördü. Dolayısıyla, devletin pek çok kademesi tarafından desteklenen bir fikir olarak serpilip gelişti. Ancak, inkılap müzesi düşüncesi tatmin edici bir biçimde hayata geçirilmesi uzun yıllara yayılan bir çabanın ürünüydü. Kurtuluş Savaşı'na ve gerçekleştirilen inkılaplara ait eserlerin toplanması bürokratik sebeplerden ötürü uzun sürdü. Buna rağmen, Türk ulusal kimliğinin oluşturulmasında ve pekiştirilmesinde görsellik ve müzecilik önemli bir yer tutmaktadır. Cumhuriyet devrimlerinin tüm yurttaşlar tarafından içselleştirilebilmesi için ülke geneline kök salmış olan Halkevlerinin müzecilik kolları bu noktada son derece aktif oldu.

Anahtar Kelimeler: *Türk Milliyetçiliği, Kemalizm, Halkevi, Müze*

* Dr., Adıyaman Üniversitesi, muratyolun@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-9881-0946>).

Abstract

People's Houses that served as a bridge between the state and people carried out activities of museology and exhibition across the country to popularize the revolutions during the early Republican era. One of the most important parts of such activities were the exhibition of "Ankara in Revolution" organized in the capital in 1934. This exhibition aimed to preserve the historical memory while displaying how the Republic was founded to the citizens. There was a cultural dynamism in the fields of language and history in the 1930s and efforts made to the visualization of such developments. In fact, this exhibition was the first seed of the long-standing efforts. In other words, it was assumed that this exhibition would form the basis of the Revolution Museum, which was planned to be established in the following years. The documents and items related with Liberation War and Republican revolutions were collected in the exhibition so that the visitors could encounter authentic items as much as possible. Raising the citizens' awareness of history through the visualization of the revolutions was not special to Turkey. The Revolutionary Museum of the Soviet Union in Moscow, the Die Front exhibition in Germany and the Mostra Della Rivoluzione Fascista museum in Italy set an example for the young Republic. The idea of the establishment of a revolution museum was subsumed under the program of the Republican People's Party and it drew a firm support from the state. Thus, it flourished as an idea supported by many state apparatus. However, such an idea would take many years to be acceptably materialized. The collection of the items related with the Turkish Liberation War and Revolutions took a long time due to bureaucratic reasons. Nevertheless, visualization and museology loomed large in the making of Turkish national identity and its consolidation. The museology branch of People's House that took root across the country played a leading role for the adoption of the Republican revolutions by all the citizens.

Keywords: *Turkish Nationalism, Kemalism, People's House, Museum.*

Giriş

Cumhuriyet tarihinde en uzun süreli Millî Eğitim Bakanlığı yapmış olan Hasan Ali Yücel (1897-196), 23 Ocak 1961’te Cemal Gürsel’e yazdığı mektupta Atatürk’e duyulan sevgiyi arttırmak ve Türk inkılabının halk nezdinde daha fazla kabul görmesi için bir inkılap müzesinin kurulması gerektiğine değindi.¹ Cumhuriyeti kuran kadro Türk ulusal kimliğinin inşa edilmesinde müzelerin ne kadar önemli olduğunun bilincindeydi. Siyasi ve kültürel alanda yapılan inkılapların salt seçkinler arasında değil, aynı zamanda geniş halk kitleleri nezdinde de destek bulması gerektiğini biliyorlardı. Kemalist seçkinler Kurtuluş Savaşı ve Türk inkılabının görsel olarak temsiliyetinin müzelerde ve sergilerde sağlanmasına uzun yıllar derin bir özlem duydular. Benedict Anderson milliyetçiliğin kökeninde ve gelişip serpilmesinde müzelere büyük bir önem atfetmişti. Ona göre bu “iktidar kurumu” ulusun kadim geçmişinin hayal edilmesine yardımcı oluyordu. Müzeler, ulusun tarihselliğinin meşruiyetinin tecelli ettiği yerlerdi.² Bunlar geçmişe ait eserleri yansıtmakla kalmaz siyasal rejimlerin benlik tasarımlarının ve resmi tarih anlatısının oluşumuna da katkı sağlar.

Okuryazarlığın düşük olduğu toplumlarda görsel iletişim büyük bir öneme sahiptir. Bu yüzden de Türk İnkılabını yurttaşların aklına ve kalbine naksetmek için müzelerin ideal bir yol olduğu düşünüldü. Bu çalışma, genç Cumhuriyetin yapılan devrimleri müzeler vasıtasıyla geniş halk kitlelerine benimsetmek için nasıl bir çaba içine girildiğini açıklamaktadır. Ulus devletin inşa edilmesinde inkılap müzesi arayışlarını ele alıp özel olarak Ankara Halkevi’ndeki girişime odaklanacaktır. Erken Cumhuriyet döneminde sürekli olarak bir inkılap müzesi arayışları söz konusuydu, ama sürekli olarak muhtelif sebeplerden ötürü tam istenen şekilde gerçekleşmedi. Savaşta yaşanan tüm trajedilerin bir anlamının olduğu ve gerekli olduğu düşüncesi kitlelere müzeler ve anıtlar vasıtasıyla ulaştırılabiliyordu. Ulus inşası sürecinde anıtların ve müzelerin aslî bir rolü oldu. Bu çalışma inkılap müzelerinin rolünü ulus devletin inşa edilmesi bağlamında inceleyerek Ankara Halkevi’ndeki serginin inkılapları geniş halk kitlelerine benimsetebilme noktasında oldukça etkin bir görev üstlendiğine odaklanmaktadır.

A-Birinci Dünya Savaşı ve İnkılap Müzesi

Çanakkale Muharebeleri her ne kadar Cumhuriyetin kurucu mitinin miladi noktası olarak takdim edilse de Erken Cumhuriyet döneminde resmî tarih yazımında Birinci Dünya Savaşı pek yer tutmadı. Kemalist seçkinler açısından Birinci Dünya Savaşı, askeri ve politik açıdan bir başarısızlık sembolüydü. Dolayısıyla Kurtuluş Savaşı, siyasal anlamda meşruiyet ve saygınlık kazanmak için daha fazla önem arz ediyordu. Erken Cumhuriyet döneminde Birinci Dünya Savaşı’na olan yaklaşımın izlerini ders kitaplarında görmek mümkündür.³ Liseler için hazırlanan *Tarih III* ders kitabında Birinci Dünya Savaşı’na sadece altı sayfalık byer ayrılmış olup Çanakkale Muharebeleri ise Mustafa Kemal ile ilişkili olarak bir sayfadan biraz fazla yer tutmaktadır.⁴ Türk Tarih Kurumu’nun yayımladığı *Bellekten* ise 1937 ve 1950 arasında Selçuklu ve Osmanlı tarihi ile alakalı pek çok makaleye yer verirken Birinci Dünya Savaşı hakkında Uluğ İğdemir’in *Atatürk’ün Anafartalar Muharebelerine Ait Hâtıralar*

1 Hasan Âli Yücel, *Öğretmen-Öğrenci Köşesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1995, s.595.

2 Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İstanbul: Metis, 1983, s.182.

3 Mesut Uyar, “Remembering the Gallipoli Campaign: Turkish Official Military Historiography, War Memorials and Contested Ground”, *First World War Studies*, C.7, S. 2 (2016), s. 5. doi:10.1080/19475020.2016.1234965 (Erişim Tarihi: 19 Eylül 2021).

4 Tarih III, İstanbul: Devlet Matbaası, 1931, ss.150-151.

başlıklı yazısı dışında pek bir çalışma yer almadı.⁵ Buna karşın Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlılar açısından en parlak sayfasını teşkil eden Çanakkale Muharebeleri'nde hayatını kaybetmiş askerler için bir anıt inşası uzun yıllar bir özlem olarak kaldı. Savaş sonrasında kolektif hafızada Çanakkale'nin gerektiği kadar yer almaması dar bir çevrede olsa da bir şikayet konusuydu. 1926'da Piyade Alay kumandanı Mehmed Nihad'ın yazdığı *Çanakkale Seferi* isimli kitabının sonunda Çanakkale şehitleri için bir abidenin yapılması gerektiğini şu şekilde ifade ediyor: “kan döktükleri noktalarda ilâsı cümlemize âdetâ farz-ı ayn olan âbideleri için maddî ve manevî hiçbir fedakarlıktan kaçınmamaya davet ederek sözüme nihâyet veririm.”⁶

Kurtuluş Savaşı'nda daha silahlar susmamışken müzecilik anlamında kurumsal girişimler dikkat çekicidir. 1921'de Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin kurulması için bir çaba söz konusuydu. En başta Hitit Müzesi olarak tasavvur edilen bu müze daha sonra Âsar-ı Atika Ankara Müzesi adıyla açıldı.⁷ 5 Kasım 1922'de “Müzeler ve Âsar-ı Atika Hakkında Talimatname” ile birlikte vilayetlerden eski eserlerin muhafazası, sınıflandırılması ve bir araya getirilmesi istendi.⁸ 1925 senesinde bir etnografya müzesi kurulması için hazırlıklar yapıldı ve 5 sene sonra bu müze kapılarını halka açtı. Hatta Julius von Meszaros (1883-1957) isimli bir Macar Türkolog bu müzenin teşkil edilmesi için görevlendirildi⁹ ve bu konuyla ilgili olarak iki rapor hazırladı.¹⁰ İstanbul'da Topkapı Sarayı ve Konya'da Mevlâna Türbesi sırasıyla 1924 ve 1926 yıllarında müze haline getirildi. Öte yandan Kurtuluş Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'na dair bir müze kurulmasa da 1924 senesinde Mustafa Kemal, Fevzi Çakmak ile birlikte Kütahya Dumlupınar'a gelerek Şehit Asker Abidesini açtı. Burada şu konuşmayı yaptı: “Bu sahada akan Türk kanları, bu semada pervaz eden şehit ruhları devlet ve Cumhuriyetimizin ebedî muhafızlarıdır. Burada esasını vazettiğimiz şehit Asker Âbidesi işte o ruhları, o ruhlarla beraber gazi arkadaşlarını, fedakâr ve kahraman Türk milletini temsil edecektir. Bu âbide Türk vatanına göz dikeceklere Türkün 30 Ağustos günündeki ateşini, süngüsünü, savletini, kudret ve iradesindeki şiddeti hatırlatacaktır.”¹¹ Türkiye'de tarih, arkeoloji ve müzecilik çalışmalarının yapılmasında ve kurumsallaşmasında siyasi seçkinler önemli bir pay sahibi oldular. Mustafa Kemal yurt gezilerini çıktığı vakit sık sık müze ziyaretlerinde bulunur ve eksik gördüğü hususların giderilmesi için girişimlerde bulunurdu. Türklerin Anadolu'nun kadim halkı olduğunun ispatı için tarih disiplininin faydalanmak zaruri bir ihtiyaç haline gelmişti.¹²

Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı'na dair bir müze kurulmasındaki geç kalınmışlığa rağmen yurtdışında böyle bir müze kurmak için girişimler oldukça erken bir tarihte başlamıştı. Londra'daki Imperial War Museum (IWM), Paris'teki Bibliotheque et Musee de la Guerre ve Berlin'deki Weltkriegsbucherei daha savaş yıllarında koleksiyon oluşturmaya

5 Uluğ İğdemir, “Atatürk'ün Anafartalar Muharebelerine Ait Hâtralar”, *Belleten*, C.7, S. 28 (Ekim 1943), ss. 1-88.

6 Mehmed Nihad, *Büyük Harbte Çanakkale Seferi*, İstanbul: İlhami-Fevzi Matbaası, 1926, s. 42.

7 Yusuf Kırac, “100. Yılında Anadolu Medeniyetleri Müzesi”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Müzesi*, S.82 (2021), s. 160.

8 Volkan Payaslı, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Milli Kimliğin ve Ulus Devlet İnşasında Tarihin Görselleştirilmesi”, *History Studies*, C.10, S.9 (2018), s.252.

9 TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon No: 30-18-1-1 / Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), Kutu No: 28, Gömlek No: 21, Sıra No: 7, Dosya Ek: 242-12.

10 Julius von Meszaros, *Halk Müzesi Teşkilatına Dair Mütahassis Mesaroş'un Raporu: Ankara'da Teessüs Edecek Olan Halk Müzesi Hakkında Birinci Rapor*, İstanbul: Maarif Vekaleti, 1925; Julius von Meszaros, *Ankara'da Teessüs Edecek Olan Halk Müzesi Hakkında İkinci Rapor*, İstanbul: Maarif Vekaleti, 1925.

11 Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s.186.

12 V. Payaslı, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e...”s. 256-258.

başladılar. Bunlar müze olmanın ötesinde aynı zamanda kütüphane ve savaş anıtı olarak da işlev görecekli.¹³

B-Ankara Etnografya Müzesinde İnkılap Şubesi

Erken Cumhuriyet dönemindeki ciddi sayılabilecek ilk inkılap müzesi girişimi Etnografya Müzesi’nde İnkılap şubesi idi. Maarif Vekaleti bünyesinde Hars Encümeni kurulduğundan inkılap tarihi müzesi kurulması fikri ortaya atıldı. Kurtuluş Savaşına dair eserleri de burada sergilemenin uygun olduğu düşünöldü.¹⁴ İnkılap Müzesi kurulması fikrini gündeme getiren kişilerden biri Mehmet Fuat (Köprölü) idi. 1926’da Bakü’de Türkojoloji Kongresine katılmış olan Mehmet Fuat, Sovyetlerde devrimi halka tanıtmak için kurulan müzelerden etkilenmiş ve bunun bir örneğinin Türkiye’de de kurulmasını arzu etti. Burasının salt tarihsel öneme sahip eserlerin sergilendiğı yerlerin olmasının ötesinde Almanya’daki araştırma merkezleri gibi olmasını tahayyül etti. Bu müzenin bilimsel yönü kadar “terbiyevî” yönü de kuvvetli olmalıydı.¹⁵

Etnografya Müzesindeki inkılap şubesine hangi eserlerin konulacağına dair Maarif Vekâleti’ne bağılı Millî Talim ve Terbiye Dairesi’nce “Etnografya Müzesi İnkılap Şubesine Kabul Olunacak Asara Dair” başlıklı bir genelge tanzim edildi. Bu genelgenin ilk maddesinde Millî Mücadeleye ait eşyaların kaybolmadan sergilenmesi ve hatıraların unutulmasının önüne geçilmesinin elzem olduğu vurgulandı. Aslında burası bir nevi savaş müzesi olacaktı çünkü daha 1926’da pek çok inkılap (Alfabe devrimi, saat, ölçü birimleri) yapılmamıştı. Kurtuluş Savaşı’nda Mustafa Kemal’in kullandığı eşyalar, telgraflar, el yazısı bu şubede yer alacak ve buranın ana omurgasını teşkil edecekti. Ayrıca, Millî Mücadelenin çekirdek kadrosunda yer alan kişilerin de eşyaları ve fotoğraflarının burada yer alması planlandı. İnkılap şubesinin sonraki kısımlarında ise Millî Mücadele’nin hazırlık evresi ile alakalı belgeler, Erzurum ve Sivas Kongrelerine ait eşyalar gösterilecekti. Ankara Etnografya müzesine birçok fotoğraf, eser ve Mustafa Kemal’in Meclis’te kullandığı koltuk ve masa gibi eserler gönderildi. Ancak istenen objeleri tam olarak bulmak her daim mümkün olmuyordu. Maarif vekaleti bu müzedeki eserlerin Mondros Mütarekesi sonrasındakileri kapsamasını istedi. İnkılabın başlangıç noktası olarak burası alındı.¹⁶

Ankara Etnografya Müzesi daha tam olarak hazırlıklar bitirilmeden 1928 senesinde Afgan kralı Emanullah Han’ın gelişi dolayısıyla erkenden açıldı, ama İnkılap şubesi mevcut değildi. Bu şubeye ait koleksiyonlar halen toplanma aşamasında olduğu için müzeyi hazırlayanlar buradaki eserlerin teşhir edilmesine müsaade göstermediler. Yine de toplanan koleksiyona bakıldığında ağırlık olarak Kurtuluş Savaşı ve Mütareke dönemlerine ait eserler ağırlıktaydı, ama Mustafa Kemal Millî Mücadeledeki merkezi rolüne paralel olacak şekilde öne çıkıyordu. Türk İnkılabı’nın sembolleri olarak adlandırılabilir eserler vardı, ancak müzede toplanan eserlere dikkat edilirse Rauf Orbay ve Kazım Karabekir gibi Mustafa Kemal ile arası açık olan kişilere yer verilmediğı görülebilir.¹⁷ Zaten Kazım Karabekir sonraki yıllarda Millî Mücadele’nin tarihsel anlatısının çoğulcu bir kapsama sahip olmamasından yakındı. 19 Kasım 1938’deki Mustafa Kemal Atatürk’ün cenaze

13 Susanne Brandt, “The Memory Makers: Museums and Exhibitions of the First World War”, *History and Memory*, C.6, S. 1 (1994), s. 96 <http://www.jstor.org/stable/25618663> (Erişim 21 Kasım 2020).

14 Nurettin Can Güleklı, “Türk İnkılap Müzesi”, *Zafer*, C.3, S. 1078 (1952), s.2.

15 Mustafa Oral, “Ankara Etnografya Müzesi İnkılap Şubesi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 29-30 (2002), ss. 119-120.

16 Abdölhak Şınası, “Bir İnkılap Müzesi”, *Ölkü*, II, S. 9 (Birinci Teşrin 1933), ss.260-261.

17 M. Oral, “Ankara Etnografya Müzesi ...”, ss. 122-123.

töreninde Kurtuluş Savaşı'nda görev yapmış olan gazilerin, subayların ve generallerin adlarının anılmamasından günlüğünde bahsederek töreninin daha çoğulcu bir hüviyette olmamasını tenkit etmişti. Ayrıca Erzurum ve Sivas Kongrelerine katılmış olan üyelerin levhalarının yer alması gerektiğini düşünmüştü.¹⁸

Hafıza ve geçmişteki birini yad etme pratikleri o toplumun güncel ihtiyaçları kaygıları ve politik eğilimleri doğrultusunda biçimlenmektedir. Müzeler de aynı kaderi paylaşmaktadır. Savaşla ilgili anlatıya veya anlatılara göre pozisyon alır.¹⁹ Müzelerin kapsayıcı, demokratik, çok sesli niteliğe sahip, insan onurunu yücelten, toplumsal adalet duygusuna katkı sağlayan mekanlar olduğu kabul edilir. Bununla birlikte durum idealize edilmiştir. Çünkü müzelerin komiteleri, küratörleri, mimarları ve danışmanlarının politik kaygıları olur.²⁰ Gündelik siyasal kaygılar veya öncelikler geçmişin yorumlanmasında makro düzeyde etkili oluyor. Tarihsel anlatılarda olduğu gibi kasıtlı olarak unutmaya ve hatırlama pratikleri müze tarzı yerlerde de mevcuttur.

Ankara Etnografya Müzesi'nin inkılap şubesi için toplanan eşyalar Ankara Üniversitesi bünyesinde Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü kurulmasından (1942) sonra buraya nakledilmiştir.²¹ Böylelikle inkılap tarihine dair araştırmalar ve girişimler daha kurumsal ve yasal bir temele oturtulmuştur. İsmet İnönü 1 Kasım 1941'de TBMM'nin 6. Dönem 3. Toplantısının açılış konuşmasında yükseköğretim kurumlarında konferans şeklinde verilen inkılâp tarihi derslerinin yerine "İnkılâp Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi" adında daha esaslı bir ders konulmasını ve "İnkılâp Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Enstitüsü" adından bir kurumun teşkil edilmesine karar verildiğini ifade etmiştir.²² Günümüzde bu enstitü bünyesindeki müzede bu eşyalar sergilenmektedir. Bu enstitü devrim tarihi müzesini yer verirken aynı zamanda inkılap tarihi konusunda bir araştırma ve arşiv merkezidir.

C-Ankara Halkevi'nin İnkılap Müzesi Teşebbüsü

Ankara Etnografya Müzesi'nde bir inkılap şubesi teşkil edilmesi dışında Şişli'de Atatürk'ün Samsun'a çıkmadan önce ikamet ettiği evde, İstanbul'da Ayasofya Hamamı'nda ve Ankara Halkevi'nde Millî Mücadele'ye ait eşyaların sergilenmesi düşünüldü. 1942'de Şişli'de Atatürk'ün evi müzeye dönüştürüldü, ancak Ayasofya Hamamının fiziksel olarak bu işleve uygun olmaması münasebetiyle burada herhangi bir girişim olmadı.²³ Hatta bir ara İstanbul'da Harbiye Mektebi binasının inkılap müzesi olması gerektiği öne sürüldü. Mustafa Kemal ve silah arkadaşlarının yetiştiği bu yer Türk modernleşmesinin mahsullerinin sergilenmesi için uygun olduğu iddiası vardı.²⁴ İnkılap müzesi kurulması noktasında en ciddi ve köklü girişimlerden bir tanesi Ankara Halkevi'nin öncülüğünde gerçekleşti. Sosyal ve kültürel kalkınma hamlesi olarak tahayyül edilen bu kurumların halk için sosyal ve kültürel anlamda bir cazibe merkezi olması hedeflenmişti. Bu yüzden

18 Kazım Karabekir, *Günlükler 1906-1948*, C.2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, s.1075.

19 Andrew Whitmarsh, "We Will Remember Them' Memory and Commemoration in War Museums", *Journal of Conservation and Museum Studies*, S. 7 (Eylül 2001), s.11. doi: <http://doi.org/10.5334/jcms.7013> (Erişim tarihi: 27 Aralık 2021).

20 Lorenzo Posocco, *Museums and Nationalism in Croatia, Hungary, and Turkey*, Londra ve New York: Taylor and Francis, 2021, Kindle Sürümü, Introduction.

21 M. Oral, "Ankara Etnografya Müzesi ...", s.126.

22 İnönü'nün *Söylev ve Demeçleri I: TBM Meclisinde ve CHP Kurultayında (1919-1946)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1946, s. 366.

23 A. Şinasi, "Bir İnkılap Müzesi...", ss. 261.

24 *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1935, s.9.

de üye sayısının artırılması konusuna özel bir önem verildi.²⁵ Halkevlerinin esas misyonu Türk inkılabının geniş kitlelere benimsetmek, milleti fikirde ve histe tek bir kitle haline getirebilmek, köy ve şehirler arasındaki uçurumu kapatabilmektir. Halkevleri aslında Türk Ocaklarının 1931’de Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) örgütü içerisinde eritilmesinden kurulan bir yapıydı. 1932 ve 1952 arasında ülke genelinde 478 adet Halkevi ve 4322 Halk Odası mevcuttu.²⁶ 1930’lu yıllarda CHP kendi ideolojisini geniş halk kitlelerine yayma noktasında oldukça güçlü bir iradeye sahipti. Öyle ki partinin 17 Mayıs 1931 tarihinde yapılan 3. Kongresinde kabul edilmiş olan nizamnamesinde “Prensiplerimizi, usanmaksızın, bütün vatandaşlara her vesile ve fırsatla söylemek ve anlatmak fırka teşkilât ve mensuplarının mühim vazifesidir.”²⁷

Halkevleri örgütsel olarak dokuz şubeden oluşuyordu: dil, tarih ve edebiyat şubesi, güzel sanatlar şubesi, temsil şubesi, spor şubesi, içtimai yardım şubesi, halk dersaneleri ve kurslar şubesi, kütüphane ve neşriyat şubesi, köycüler şubesi, müze ve sergi şubesi. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden İnkılap müzesi ve sergileri tarih ve müze şubesinin faaliyetleriydi. Bu şubenin müzecilik kolunun esas olarak üç temel vazifesi vardı: bulunduğu mahaldeki tarihi eserlerin ve anıtların korunması hakkında resmî makamlara bilgi vermek, mevcut müzelere katkı sağlamak veya müze yoksa kurulmasına önayak olmak, giysi ve silah gibi etnografik eserleri ve minyatür ile halı gibi kültürel eserleri bir araya getirmek. Şubenin sergi kolu ise resim ve heykel gibi sanatsal eserleri halkevi binası dahilinde halka tanıttak ve yerli malı ürünleri sergileyecekti.²⁸ Müze ve sergi şubesi halkta yerel ve ulusal tarihe karşı ilgi uyandırarak onların kültürel ve sosyal anlamda kalkınmalarını ve bilinçlenmelerini ilerlemelerini sağlayacağı düşünülüyordu.

Şekil 1. Halkevlerinin tarih kolunun düzenlediği bir gezi

Kaynak: *Halkevleri 1932-1935:103 Halkevi geçen yıllarda nasıl çalıştı (1937?)*, Ankara: CHP.

25 TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490-1-0-0, 4, 16, 16.

26 Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, ss. 197-199.

27 *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi ve Programı*, Ankara: TBMM Matbaası, 1931, s.3.

28 C. H. F. *Halkevleri Talimatnamesi*, Ankara: Hakimiyet-i Milliye Matbaası, 1932, s.14.

1934'te Âsâr-ı Atika ve Müzeler müdürü olan Hamit Zübeyr'e (Koşay) göre müzeciliğin bir ayağını da inkılap tarihi eserleri teşkil etmektedir.²⁹ Sadece etnografik ve arkeolojik eserlerin sergilenmesi ulus-devletin inşası noktasında yeterli olmayabilirdi. Dolayısıyla, Cumhuriyetin yaptığı reform hamleleri ve Millî Mücadelede yurttaşların zihnine ve aklına kazınabilmeliydi. CHP resmî eğitim kurumlarının varlığının halk kültür teşkilatlarına olan ihtiyacı ortadan kaldırmadığı düşüncesi içindeydi. Halkevleri bir bakıma Kemalist elitlerin siyasi ve kültürel düşünce ve pratiklerini geniş halk kitlelerine aktarabilme amacını güttü. Ulus devletin inşa edilmesinde halk arasına nüfuz eden bir aparatı.³⁰ Yurttaşları salt okullarda eğitmek yetersiz kalır. Müzelerin terbiyevi kapasitesi oldukça yüksek olduğu kadar aynı zamanda epistemolojik aygıtlardır.³¹

1933 senesinde Şevket Süreyya Aydemir (1897-1976), Ankara Halkevi'nde Sakarya Savaşı hakkında bir sergi oluşturmak istedi, ancak bu sergi tam anlamıyla küçük çaplı bir savaş müzesi olarak tahayyül etti. Bu salonda savaşın genel manzarasını yansıtan, muharebe alanının topografik özelliklerini ortaya koyan, Türk askerinin ve düşman askerlerinin konumlarının renkli biçimde gösteren bir yağlı boya tablo, bu savaşla ilgili raporlar, askerlere veya esirlere ait paftalar, mektuplar, fotoğraflar, hatıralar, zabıtlar, ganimetler, bu savaşla ilgili olan meclis zabıtları olacaktı. Böylelikle, Sakarya Savaşı hakkında bir sergi açmanın inkılap müzesi yolunda bir tecrübe olacağı kanısındaydı.³² İnkılap müzesi fikri salt parti bünyesinde kalmayıp dönemin aydınları tarafından da kafa yorulan bir mesele haline gelmişti.

CHP esas olarak Sovyetler Birliği, Almanya ve İtalya'daki halk teşkilatlarının faaliyetleri yakından izleyerek bunların bir benzerini Türkiye'de icra etmeyi planladı. Erzurum milletvekili olan, bir dönem halkevlerinin başkanlığını da yürütmüş olan Nafi Atuf Kansu (1890-1949), CHP Genel Sekreterliğine yazdığı raporda bu ülkelerdeki devrim müzelerini inceleyerek Türkiye'de bu tarz kurumlar inşa etmenin önemine değinmiştir. Moskova'da tertip edilen "Kızıl Moskova Sergisi" Sovyetlerin devrim müzesinin nüvesini oluşturmuş ve 1923'te "Moskova Şehrinin İnkılap Tarihi Müzesi" adını aldı, ama bir sene sonra ise "Sovyetler Birliği Devrim Müzesi" haline evrilmişti. Almanya'da ise Hitler iktidara geldikten sonra bir devrim (Die Front) sergisi açtı. Böylelikle Alman ulusunun Birinci Dünya Savaşı'nda çektiği sıkıntıları gözler önüne sermek ve savaşın kayıplarını göstermek istedi. Propoganda Bakanlığı bünyesinde de Devrim Propagandasından sorumlu olan bir birim vardı. İtalya'da ise Roma'da açılmış olan Mostra Della Rivoluzione Fascista adlı sergide İtalyan ulusunun nasıl ortaya çıktığı, Birinci Dünya Savaşı'nda kazandığı zafer ve akabinde yaşadığı buhran ve Faşizmin başarıları anlatılıyordu.³³

CHP'nin kâtib-i umûmîsi olan Recep Bey'e Ankara Hukuk Fakültesinde inkılap hakkında düzenlenecek bir sergi için rapor sunuldu. Bir milletvekili tarafından hazırlanan raporda Almanya'da Adolf Hitler'in her konuyu propaganda malzemesi yaptığını ve tertip edilmiş olan sergilerin propaganda mekanizması için oldukça önemli bir yere sahip olduğu vurgulandı. Gençlik teşkilatının (*Hitler Jugend*) propagandasından sorumlu olan Herr

29 Ankara Halkevi Neşriyatı Müze ve Sergiler Şubesi Katalog, Ankara: Hakimiyet-i Milliye Matbaası, 1934, s.14.

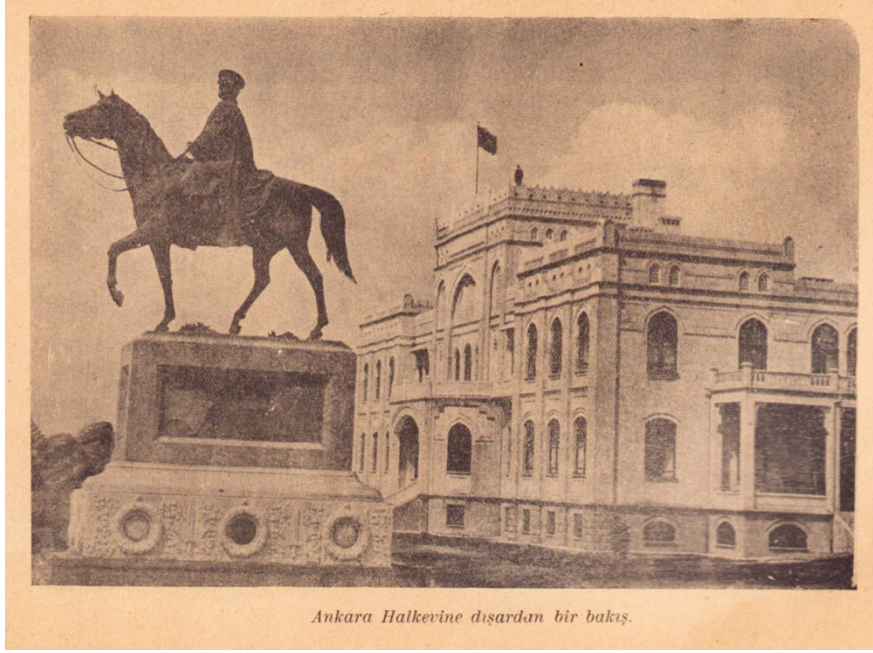
30 Alexandros Lamprou, *Nation Building in Modern Turkey: The People's Houses, the State and the Citizen*, Londra: I.B. Tauris, 2018, s.219.

31 Ali Artun, *Mümkün Olmayan Müze*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, s.25.

32 BCA, 490-1-0-0, 1199, 203, 1.

33 BCA, 490-1-0-0, 1199, 205, 1/11-12.

Jakon’un bu sergilerin hazırlanmasında büyük bir etkisi vardı. Raporda Türk İnkılabı’nın son derece kapsamlı ve büyük bir devrim olmasına rağmen bunun hem ülke içinde hem de ülke dışında yeteri kadar tanıtılmaması bir eksiklik olarak bahsedildi. Türkiye’de coşkulu ve heyecan verici bir sergiye ihtiyaç olduğu ifade edildi.³⁴

Şekil 2. Ankara Halkevi binası

Kaynak: *Cumhuriyetin Onuncu Yıl Dönümü* (1933), Ankara: Hakimiyet-i Milliye Matbası.

Modern Türkiye’de devrim müzesi fikrinin konuşulduğu yerlerin başında Halkevleri ve bu teşkilatın yayın organı olan *Ülkü* dergisi geliyordu. Ülkenin kültür devrimini tam olarak gerçekleştirebilmesi için millî bir müzeye mutlak suretle ihtiyaç duyulduğunu ifade edildi. Cumhuriyet idaresinin kültürel alanda da inkılap yapmasının gereklerinden biri bu müzeydi, ama burası sıradan bir yer olarak değil de terbiyevi işlevlere sahip bir kurum olarak tasavvur edilmeliydi.³⁵

Bir inkılap müzesi teşkil edilmesi fikrini en detaylı biçimde ortaya koyarak rapor hazırlayan kişi Ankara Halkevi’nden Mümin Hayri Bey idi. Onun iki yıl boyunca çalışarak yazdığı rapora bakıldığında, bir devrim müzesi tesis etme noktasında geç kalındığından dem vurarak şunları ifade ediyor: “Büyük Kurtuluş Savaşı’nın anıtları gün geçtikçe daha uzaklaşıyor ve birçokları ölüm, kaza ve kayıpsızlık yüzünden kaybolmakta bulunuyor.” Kurtuluş Savaşı’na iştirak eden birçok insan yavaş yavaş bu dünyadan göçüp giderken onların arkalarında bırakmış olduğu hatıralarının da kaybolmasından endişeliydi. Halkın siyasal ve kültürel olarak “terbiye” edilmesinde müzelerin ne kadar önem taşıdığına bilincinde olan Mümin Hayri Bey Avrupa’da olan sergileri bizzat yakından görmüştü.³⁶

34 BCA, 490-1-0-0, 1199, 203, 1.

35 Mehmet Saffet, “Kültür İnkılabımız,” *Ülkü*, S. 5 (Haziran 1933), s.353.

36 BCA, 490-1-0-0, 1199, 205,1/16.

Mümin Hayri Bey devrim müzesinin sıradan insanların rahatlıkla anlayabileceği bir yapıda olması ve ziyaretçilerde devrime karşı bir minnettarlık duygusu uyandırması gerektiğini düşündü. Müzede sergilenecek olan hakiki eşyalar burasının “belkemiğini” teşkil edecekti. Devrime katılanların kullandığı silahlar veya kişisel eşyaların otantikliği yüksektir, ama geniş halk kitlelerinin bunları öğrenebilmesi için altlarına açıklayıcı levhalar yerleştirilmeliydi. Bu otantik eşyaların yanı sıra devrim müzesinde fotoğraf ve haritalar da bulunmalıydı. Ancak bunları yaparken arşiv belgelerini de ihmal etmemek gerekir. Müzenin bir arşiv birimi de olmalıydı. Türkiye’nin pek çok yerinde Türk devrimiyle alakalı belgeler kaybolmadan önce bulunabilir. Halkevinin böyle kapsamlı bir sergi yapabilmesi için öncelikle “muvakkat” bir sergi tertip ederek deneyim kazanması gerekiyordu.³⁷

Mümin Hayri Bey, kurulmasını istediği inkılap müzesinin arkasında güçlü bir siyasi iradenin mevcudiyetinin ne kadar önemli olduğunu farkındaydı. Sovyetler Birliği, Almanya ve İtalya’daki devrim müzesinin arkasında siyaseten çok güçlü isimlerin olduğunu ve Türkiye’deki devrim müzesi girişiminin de buna benzer şekilde arka çıkılması gerektiğini şu şekilde ifade etti: “Devrim sergisi kadar yeni, önemli ve büyük bir işin gönlün istediği gibi güzel olabilmesi uzun ve yerinde bir çalışma ile canlanabilir. Bunun için bir hazırlık komitesi kurulmalıdır. Bu hazırlık komitesi devrimde yaşamış inkılâb adamlarından toplanmış olmalıdır. Almanya’da devrim sergisinin komitasına Göbels başkanlık ediyordu. İtalya’da Mussolini el koyuyordu. Rusya’da Lenin’in inkılâb başından beri beraber çalıştığı bir arkadaşı doğrudan doğruya Stalin’den direktif alarak bu işe riyaset etmekte idi.”³⁸ İnkılap müzesi kurulmasının arkasında CHP düşünsel olarak güçlü bir iradeye sahip oldu. Hatta 1935’teki parti programında bir devrim müzesinin kurulacağı belirtilerek eğitim ile alakalı maddelerde şunlar yazmaktadır: “Parti, bir devrim müzesi kuracaktır. Bunu, halka devrim fikir ve duygularını aşılacak için etkin araç sayarız.” Aslında 1931’deki programda da “Müzelerin ve umumiyetle eski eserlerin itina ile tasniflerine ve icap edenlerin yerlerinde iyi muhafazalarına itina olunacaktır” maddesi Millî Talim ve Terbiye kısmında yer almıştı.³⁹ Zaten CHP içinde oldukça nüfuzlu tarihçiler vardı. Türk Tarih Cemiyeti’nin kurucu üyeleri olan Yusuf Akçura, Reşit Galip ve Tefvik Bıyıkhoğlu gibi tarihçiler ya parti üyesiydi ya da milletvekiliydi. Aslına bakılacak olursa siyasetçi tarihçilerin varlığı Türkiye Cumhuriyeti’ne has bir durum değildi. Fransa gibi yerlerde de bu tarz bir durum söz konusuydu.⁴⁰

Mümin Hayri Bey de diğer ülkelerde müze tecrübelerden istifade etmeyi uygun gördü. Hazırladığı raporunda Sovyetler Birliği’nde bulunan dokuz müzeden bahsediyor: Tarihî Müze, Devrim Müzesi, Lenin Müzesi, İstra Müzesi (Seyyar Müze), Başarımlar Müzesi, Din Müzesi, Büyük Adamların Evleri, Rusya’daki Milletlerin Müzesi, Kızılordu Müzesi. Sovyetlerdeki müzelerle ilgili olarak o kadar ayrıntılı biçimde not tutmuştur ki bunlarla bir kitap bile oluşturabilirdi. Mümin Hayri Bey’in en çok dikkat kesildiği ise hiç kuşkusuz Devrim Müzesiydi. Bu müzenin temeli “Kızıl Moskova Müzesi” ile atılmış ve burası küçük kalınca (33 oda, bir sinema salonu, bir kütüphane) buradan yaklaşık 10 kat daha büyük bir müze binası yapılması kararlaştırılmıştı. Bu mevcut müze 17. yüzyıldaki Razin

37 Mümin Hayri, “Devrim Müzesinde Halkevlerinin Ödevi”, *Ülkü*, S.30 (Eylül 1935), s.18-22.

38 *BCA*, 490-1-0-0, 1199, 205, 1/22.

39 Taha Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u*, C.3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, ss.76-77.

40 Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye’de “Resmî Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul: İletişim, 2003, ss.108-110.

Ayaklanmasını gösteren eserlerden başlayarak Paris Komünü, Lenin ve arkadaşlarının faaliyetleri ve Ekim Devrimi gibi olaylara odaklanmaktadır.⁴¹ Avrupa’daki faşist veya nasyonal sosyalist akımlar Türkiye’de Falih Rıfkı Atay gibi kişilerce hoş karşılanabiliyordu. Avrupa’nın liberal ve demokratik geleneğinin büyük bir sarsıntı içinde olduğu iki savaş arası dönemde Türkiye’de de otoriter ve totaliter rejimlerin siyasal düşüncede etkisini gözlemlemek mümkündür.⁴² Otoriter ve totaliter rejimlerin halk kültür teşkilatları Türkiye için de bir örnek, izlenmesi gereken bir yol olarak takdim edildi.

Mümin Hayri Bey, öncelikle inkılap müzesi girişiminin baştan savma, yüzeysel değil de her daim kurumsal bir temele sahip olmasını savundu. İlk olarak bir müze direktörünün, arşivist, daktilo sekreteri, ve gerektiği kadar hademe işçinin olduğu bir büronun kurulmasını istedi. Özel bir bina yapılmaya kadar Etnografya müzesindeki eşyalar, Ankara halkevindeki eserler, Kültür bakanlığı ve CHP’de bulunan tarihi öneme sahip fotoğraflar, İstanbul askeri müzesinde, İstanbul Gazievinde, Dolmabahçe ve Mudanya’daki Mütareke Evindeki eserler bir araya getirilmelidir. Ancak devrim müzesini teşkil etmeden önce bir sergi düzenleyerek ziyaretçilerin fikirleri alınarak müze planı daha da olgunlaştırılmalıydı. Öncelikle bu sergi devrim müzesi için bir prova olacaktır. Ayrıca Mümin Hayri, bu müzenin küçük olmaması gerektiğini çünkü devasa Türk inkılabının küçük çaplı bir müzede sergilenmesinin doğru olmayacağı kanısındaydı. Bu yüzden de evvelen tertip edilecek devrim sergisi bir nevi bu işin provası olacak ve eksiklikleri gösterecekti.⁴³ Türk inkılabının görkemini yansıtabilme kapasitesine sahip olması planlanan bu sergi Cumhuriyetin kurucu mitini içeren tarih anlatısının bir mikrokozmosu olarak tahayyül edildi. Çanakkale Muharebesi ile başlayan ve inkılaplar ile devam eden tarih anlatısının görsel olarak inşa edilmiş haliydi. Ulusa ve muasır medeniyete ait olma düşüncesinin tecessüm ettiği mekanlardır. Devletin ve milletin insanların kalbinde ve aklında yer edinmesini sağlama amacı güdüyordu.⁴⁴

Mümin Hayri Bey, inkılap müzesinin tematik olarak dört kısma ayrılmasını istedi: devrimden evvel yurt (1), inkılaplar ve Kurtuluş Savaşı (2), inkılapların sonuçları ve başarıları (3), Şef dönemi (4). İlk kısımda Türklerin dünyanın kadim milletlerinden biri olduğu vurgulanarak sultanların zulmü altında gerçek karakterlerini ortaya koyamadığı ve devrim isteklerinin bastırıldığı vurgulanacaktı. Yine bu bölümde Osmanlı’nın savaşta yaşadığı hezimet ve maruz kaldığı işgaller anlatılacaktı. Aslında bu ilk bölüm 4 ciltlik *Tarih* ders kitabının ilk 3 cildinin özetlenerek bir müze salonuna sığdırılmış hali gibiydi. Türk Tarih Kurumu’nun hazırladığı bu eser kurulması planlanan devrim müzesi için de bir referans noktası teşkil edecekti. İkinci kısımda ise, Sevr anlaşması imzalandığında ülkenin genel durumu ile daha sonrasında Mustafa Kemal’in gayretleri, toplanan kongreler, Yunan ordusu ile yapılan savaşlara ait eserler, Lozan gibi dönüm noktaları teşhir edilecekti. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması için hayatını feda edenler ise bu ikinci bölümün en sonunda gösterilecekti. Üçüncü kısım ise Türk inkılabının başarılarına hasredilecekti. Son kısım ise Atatürk’e ayrılacaktı. Onun Selanik’ten Ankara’ya uzanan çetrefilli hayatı ve onun Türkiye’ye kattıkları gösterilecekti.⁴⁵ Tüm bu tarihsel süreçler sergilenirken mümkün mertebe otantikliği yüksek eserlerin seçilmesine azami önem verildi.

41 BCA, 490-1-0-0, 1199, 205, 1/17.

42 Tanıl Bora, *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasî İdeolojiler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s.140.

43 BCA, 490-1-0-0, 1199, 205, 1/21-22.

44 V. Payaslı, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e...”s. 246.

45 BCA, 490-1-0-0, 1199, 205, 1/25-28.

Ankara Halkevi'ndeki müzenin tesis edilebilmesi için gereken eşyaların bir araya toplanabilmesi için hummalı bir faaliyet yürütüldü. Buradaki müzede Heykeltraş Nusret (Suman) Bey'den yeni devleti kuranların Erkan-ı Harbiye eski dairesinde bir masa etrafında toplantı halindeyken yapılmış heykellerinin yapılması istendi. Yine Hakimiyet-i Milliye'nin fotoğrafçısı olan Cemal Bey'den inkılabın safhalarını gösteren fotoğraflar talep edildi. Halkevi, Türkiye Büyük Millet Meclisi ile temasa geçilerek idare amiri olan Çoruh milletvekili Mehmet Ali Bey'den kürsü, koltuk sandalye gibi eşyaları ve tarihi öneme sahip belgeleri talep edilse de bunların temini o dönemde pek mümkün olmadı. Halkevinde inkılap ile ilgili bir sergi hazırlanırken 4 adet kabartma, eserlerin teşhiri için 2 adet sabit vitrin, 2 adet cansız manken (Ankaralıların yerel kıyafetini giymiş biri kadın ve biri erkek), tavana Ankara evlerinin tavanını yansıtan dekor, eski Ankara'yı gösteren bir diyagram, Sevr haritasıyla Türkiye'nin nasıl paylaşıldığını gösteren bir harita, alçı kabartmalar, 2 adet asker manken, Lozan anlaşmasını gösteren dekor, İsmet İnönü'nün heykeli, Lozan'dan Ankara'ya, Ankara'dan Lozan'a çekilen telgrafları gösteren dekor, Atatürk köşesi, yeni Ankara'yı gösteren alçı kabartma olması planlandı.⁴⁶

Şekil 3. Ressam Ali Sami'nin İnkılap Serisi adı altında yaptığı tablolarından biri

Kaynak: Cumhuriyet Halk Partisi/ Fon No: 490-1-0-0, Kutu:1199, Gömlek: 203, Sıra:89, TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Ankara'da Halkevinde tesis edilmesi planlanan inkılap müzesinin milletin geçmişteki tutsaklığına nasıl başkaldırdığını yansıtmayı planlandı. Millî Mücadele'nin hangi şartlarda gerçekleştirdiği halka gösterilmeli ve böylelikle Türk İnkılabı ortaya konulmalıydı, ancak bunu yaparken de milletin geçmişteki inkılap hareketleri de gözden kaçırılmamalıydı. Önceki devrimlerle şu şekilde bir ilişki kuruldu:

⁴⁶ BCA, 490-1-0-0, 1199, 203, 1.

Son inkılabımız, daha evvel cereyan eden inkılap mücadelelerimizin, yeni şartlar içinde ve yeni hamlelerle bir devamıdır. Bir milletin inkılap meseleleri, o milletin tarihinde izlerini ne kadar derinlere kadar salmışsa o millet içinde hürriyete ve halk hakimiyetine (yani demokrasiye) karşı olan fitri inzicabın da o kadar derin ve esaslı olduğu tezahür eder. Tanzimattan evvel parekende cehtler şeklinde kendini gösteren bu inzicab bilhassa Tanzimat hareketleri esnasında telakki tarzı... daha demokratik bir hayatı istihdaf eden konkre düsturlar şeklinde tecellisini bulmuş ve bu devirde yukarıda sayılan sahalarda fikren veya fiilen mücadele eden, tarihimize karışan şahsiyetler doğmuştur. Bunlara ait eserlerin yadigarların ve bunlar hakkındaki hatıratın bir sistem dahilinde bir tasnifi lazımdır.⁴⁷

Türk İnkılabını anlamaya çalışmak için dönüp Tanzimat ve Meşrutiyete dönüp bakmak gerekiyordu. Osmanlı ile arasında kopuş değil, tarihsel süreklilik inşa ediliyordu.

1934 senesinde Ankara Halkevi’nde yapılan “İnkılâp’ta Ankara” sergisi için toplamda 1,272 lira 44 kuruş masraf yapıldı. Masraflar arasında elektrik tesisatının döşenmesi, heykel dökümü masrafı, alçı ücreti, amele ücreti gibi kalemler bulunuyordu.⁴⁸ İnkılap Müzesi için toplanan eserler, belgeler 1942’de kurulan Türk İnkılap Tarihi Müzesine devredilmiştir. Bu serginin genel bir inkılap müzesi için bir basamak olması düşünüldü.

Ankara Üniversitesi’ne bağlı olarak 4204 sayılı yasa ile 1942’de kurulan Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, inkılap müzesinin kurulması noktasında bir mihenk taşıydı. Bu enstitünün 3 tane esas amacı vardı. İlki Millî Mücadele, İnkılaplar ve Cumhuriyet rejimi hakkında araştırmalar yapmaktı. İkincisi bu konularla ilgili olarak kütüphane, arşiv ve müzeler tesis etmek. Sonuncusu ise Türk inkılabını ve Cumhuriyet rejimini ülke sathında hem de yurt dışında tanıtmaya faaliyet yürütmektir. Ayrıca, tüm devlet dairelerinin ellerinde inkılap tarihi ile alakalı belge ve arşivleri istenildiği takdirde orijinal veya kopya olacak şekilde enstitüye teslim etmesi gerekiyordu. Buraya eşya veya evrak bağışlayanların adı enstitünün şeref defterine yazılacaktı. Bu evrakların ülkeden çıkarılması bu kanunla yasaklandı.⁴⁹ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Kurtuluş Savaşı’na dair belge ve eşyaları toplayabilmek için hummalı bir faaliyet yürütüldü. Gazetelerde yayımlanan bildiriyle elinde inkılap tarihi açısından kıymet taşıyan belge ve eşyaların enstitüye bağışlanması veya satılması istendi. 10 senelik çalışma neticesinde inkılap tarihi hakkında 127 süreli yayın, Kurtuluş Savaşı hakkında 15 gazete, 2600 kitap, 2800 fotoğraf, takriben 500 adet film toplandı. Ayrıca, Mustafa Kemal’in Sivas kongresinde kullandığı masa ve koltuk, TBMM 23 Nisan 1920’de açıldığında kapısına asılan bayrak gibi tarihsel önemi yüksek eşyalar da bu enstitünün müzesine getirildi. Arşiv belgesi sayısı ise 30,000 civarındaydı.⁵⁰ Ankara Halkevinde inkılap tarihi ile ilgili görsel materyaller de buraya nakledildi. Aslına bakılacak olursa inkılap müzesi girişimleri artık kurumsal bir temel üzerine oturtulmuş ve uzun yıllar boyunca zihinleri meşgul eden bu düşünce pratikte hayat bulmuştu, ama Hasan Âli Yücel gibi kişiler

47 BCA, 490-1-0-0, 1199, 203, 1.

48 BCA, 490-1-0-0, 1199, 203, 64.

49 Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesine Bağlı Bir Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Kurulması Hakkında Kanun, *Resmî Gazete*, Sayı:5090 (22.04.1942), ss.169-170.

50 Nesim Şeker, “Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ankara-universitesi-turk-inkilap-tarihi-enstitusu/?pdf=3843> (Erişim tarihi 01.01.2022).

buradaki müzeden de tatmin olmayıp bu enstitünün kuruluşundan yaklaşık 20 sene sonra halen bir inkılap müzesinin özlemine şu şekilde çekiyordu:

Biz Türkler tarihimize sevgi ve ilgimizi gerektiği kadar muhafaza edememiş, hiç değilse yıkım devirlerimizde bu acıklı hale düşmüştür. Atalarımızın yaptırdığı ve yaptığı nice nice anıtlar, bizim alakasızlığımız yüzünden başkalarına mal edilmiş.. Hafzasızlık, tarihsizliğe kadar varır. Şu koskoca Tanzimat Devrinden elde ne kalmıştır ? Daha önceleri için de çok kere yabancı ressamların, yabancı yazarların bıraktıkları belgelere muhtaç olmuyor muyuz ? Ne doğru dürüst asker-sivil kıyafet müzemiz vardır ne halkın toplum hayatına dair gününden kalma yadigârlarımız bir araya getirilip sergilenmiştir.⁵¹

Sonuç

Ulus devletin inşa edilmesinde tarihin görselleştirildiği veya somutlaştırıldığı mekanlar olan müzeler oldukça işlevsel bir role sahiptir. Kemalist seçkinler sıklıkla Sovyetler Birliği, İtalya ve Almanya'daki kültürel faaliyetleri yakından izleyip bunların bir kısmının Türkiye'nin özgül koşullarına uyumlu olacak biçimde uyarlanmasını istediler. Bu ülkelerdeki kültürel kurumlar hakkında detaylı raporlar hazırlanarak bunlardan istifade edildi. Metaforik olarak izah etmek gerekirse cumhuriyetin ulusal tarih anlatısı inşa edilirken müzeler bunun harcının karılmasında önemli bir yere sahip olacaktı. Savaşı kayıt altına alma ve hatırlama büyük bir gereksinim olarak ortaya çıktı. Savaşın sergilenmesi öyle ya da böyle politik bir anlam ihtiva ediyordu. Esasında savaşın sergilenmesi yaşanan ölümleri anlamlı kılmaya ve ulusal savaş mitinin tahkim edilmesine hizmet etti. Müzelerin saf merak anlayışının ötesinde politik bir gündem vardı. Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgi ile ayrılan Almanya veya savaştan büyük bir yara alarak alan Sovyet Rusya, 1918 sonrasında bu feci deneyimi siyasi fırsata dönüştürerek müzeleri kitleleri seferber etme maksadıyla kullandı.

Erken Cumhuriyet Döneminde seküler Türk kimliği inşa edilirken Kurtuluş Savaşı ve yapılmış olan inkılapların geniş halk kitlelerine benimsetilebilmesi için inkılap müzeleri düşüncesi devletin farklı birimlerinde sık sık dile getirildi. Ankara'da Etnografya Müzesi'nde inkılap şubesi, İstanbul'da Mustafa Kemal'in Samsun'a gitmeden önce kaldığı evde bir inkılap müzesi girişimleri gibi muhtelif çalışmalar vardı. Ancak bu tarz girişimler arasında en dikkat çekici olanların başında Ankara Halkevi'nde 1934'te tertip edilen "İnkılâpta Ankara" sergisi geliyordu. Bu serginin daha sonra genişletilerek bir inkılap müzesi halini alması arzulanıyorsa da burada bulunan eşyalar daha sonra Ankara Üniversitesi'ne bağlı olarak kurulan Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'ne devredildi.

İnkılap müzesi düşüncesinin sürekli olarak kesintiye uğraması ve tatmin edici bir biçimde neticelendirilememesi dikkat çekicidir. Mustafa Kemal Atatürk, müze konusuyla çok yakından ilgilenmiş ve Etnografya müzesi gibi yerlerin inşa edilmesiyle çok alakadar olmuştu, ama inkılap müzesi söz konusu olduğunda bu tarz güçlü bir iradenin eksikliği göze çarpıyor. Devlet ile bütünleşmiş olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin programında her ne kadar yer alsın da inkılap müzesinin arkasında Türk Tarih Tezi'nde ve Güneş-Dil teorisinde olduğu kadar güçlü bir siyasi irade oluşmadı. Zihinleri meşgul etti, ama tam

51 H. Â. Yücel, *Öğretmen-Öğrenci...*, s. 595.

olarak tatbik edilmesi uzun sürdü. İnkılap müzeleri sonraki nesiller için bir ilham ve övünç kaynağı olacaktır.

Kaynakça

- Abdülhak Şinasi (1933), “Bir İnkılap Müzesi”, *Ülkü*, C.2 , S. 9, s
- Anderson, Benedict (1983), *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İstanbul: Metis.
- Ankara Halkevi Neşriyatı Müze ve Sergiler Şubesi Katalog (1934), Ankara: Hakimiyet-i Milliye Matbaası.
- Artun, Ali (2019), *Mümkün Olmayan Müze*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938) (1997), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bora,Tanıl (2020), *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasî İdeolojiler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Brandt, Susanne (1994), “The Memory Makers: Museums and Exhibitions of the First World War”, *History and Memory*, C.6, S. 1 (1994), s.95-122, <http://www.jstor.org/stable/25618663>, Erişim 21 Kasım 2020.
- C. H. F. Halkevleri Talimatnamesi (1932), Ankara: Hakimiyet-i Milliye Matbaası.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi ve Programı (1931), Ankara: TBMM Matbaası.
- Ersanlı, Büşra (2003), *İktidar ve Tarih: Türkiye’de “Resmî Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul: İletişim.
- İğdemir, Uluğ (1943), “Atatürk’ün Anafartalar Muharebelerine Ait Hâtıralar”, *Belleten*, C.7, S. 28, s. 1-88.
- İnönü’nün Söylev ve Demeçleri I: TBM Meclisinde ve CHP Kurultayında (1919-1946) (1946), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Karabekir, Kazım (2020), *Günlükler 1906-1948, Cilt 2*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kıraç, Yusuf (2021), “100. Yılında Anadolu Medeniyetleri Müzesi”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Müzesi*, S.82, s.159-177.
- Lamprou, Alexandros (2018), *Nation Building in Modern Turkey: The People’s Houses, the State and the Citizen*, Londra: I.B. Tauris.
- Mehmed Nihad (1926), *Büyük Harbte Çanakkale Seferi*, İstanbul: İlhami-Fevzi Matbaası.
- Mehmet Saffet (1933), “Kültür İnkılâbımız”, *Ülkü*, Sayı 5, 351-354.
- Meszaros, Julius von (1925), *Ankara’da Teessüs Edecek Olan Halk Müzesi Hakkında Birinci Rapor*, İstanbul: Maarif Vekaleti.
- Meszaros, Julius von (1925), *Halk Müzesi Teşkilatına Dair Mütihazsıs Mesarof’un Raporu: Ankara’da Teessüs Edecek Olan Halk Müzesi Hakkında İkinci Rapor*, İstanbul: Maarif Vekaleti.
- Mümin Hayri (1935), “Devrim Müzesinde Halkevlerinin Ödevi”, *Ülkü*, S.30, s.18-24.
- Oral, Mustafa (2002), “Ankara Etnografya Müzesi İnkılâp Şubesi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 29-30, s.117-130.
- Parla, Taha (1992), *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı OK’u*, Cilt 3, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Payaslı, Volkan (2018), “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Milli Kimliğin ve Ulus Devlet İnşasında Tarihin Görseleştirilmesi”, *History Studies*, C.10, S.9, s.245-273.
- Posocco, Lorenzo (2021), *Museums and Nationalism in Croatia, Hungary, and Turkey, Londra ve New York: Taylor and Francis, Kindle Sürümü.*
- Sakaoğlu, Necdet (2003), *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Şeker, Nesim, “Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ankara-universitesi-turk-inkilap-tarihi-enstitusu/?pdf=3843> Erişim tarihi 01.01.2022.
- Tarih III (1931), İstanbul: Devlet Matbaası.
- TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).
- Uyar, Mesut (2016), “Remembering the Gallipoli Campaign: Turkish Official Military Historiography, War Memorials and Contested Ground”, *First World War Studies*, C.7, S.2, s.165-191. doi: 10.1080/19475020.2016.1234965 Erişim Tarihi: 19 Eylül 2021.
- Whitmarsh, Andrew (2001), “‘We Will Remember Them’ Memory and Commemoration in War Museums”, *Journal of Conservation and Museum Studies*, S. 7 (Eylül 2001), s.11-15. doi: <http://doi.org/10.5334/jcms.7013> Erişim Tarihi 27 Aralık 2021.
- Yücel, Hasan Âli (1995), *Öğretmen-Öğrenci Köşesi*, Ankara Kültür Bakanlığı.

CUMHURİYET'İN KURULUŞUNDA BİREY VE DEVLET İLİŞKİSİ: 1312 SAYILI TÜRK VATANDAŞLIĞI KANUNU VE UYGULAMALARI*

INDIVIDUAL AND STATE RELATIONS IN THE FOUNDATION OF THE REPUBLIC: TURKISH CITIZENSHIP LAW NO 1312 AND ITS PRACTICES

Duygu YILMAZ**, Didem KONYA ***

Geliş Tarihi/Received:29.03.2022

Kabul Tarihi/Accepted:29.06.2022

YILMAZ, Duygu- KONYA, Didem, (2022), "Cumhuriyet'in Kuruluşunda Birey ve Devlet İlişkisi: 1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu ve Uygulamaları", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 17-41.

Öz

Vatandaşlık, kişinin devletle olan hukuki ve siyasi bağını ifade etmektedir. İlkçağlardan günümüze kadar devletler, kişileri belirli kurallar çerçevesinde tabiiyetlerine almıştır. Osmanlı Devleti'nde vatandaşlık kavramı, imparatorluk dâhilinde yaşayan halkların özel kimliklerinden bağımsız olarak devlete olan aidiyeti ifade etmiştir. Bu aidiyet, Osmanlılık ideolojisiyle sağlanmaya çalışılmıştır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin birçok savaşta yenilmesiyle vatandaşlık meselesi, hukuki ve sosyal boyutlarıyla gündeme gelmiştir. Meselenin en önemli noktası ise Osmanlı topraklarında yaşayan azınlıkların nüfuz alanlarını ve ayrıcalıklarını arttırmak istemesinden doğmaktaydı. Bu topraklarda yaşayan herkesi Osmanlılık prensibi doğrultusunda bir araya getirmek üzere Osmanlı Tabiiyet Kanunu hazırlanmıştır. Millî Mücadele sonrasında vatandaşlık sorunları, Lozan Barış Antlaşması ile giderilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte vatandaşlık kavramı, ulus devlet bilinci çerçevesinde ele alınmış ve konu üzerine yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Ancak yapılan görüşmelerden netice alınamaması 1928 yılında vatandaşlık tanımının tekrar ele alınmasına ve Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun hazırlanmasına giden süreci başlatmıştır. Modern vatandaşlığın temellerinin atıldığı yeni dönemde vatandaşlığa kabul ve vatandaşlıktan çıkarılmanın sınırları belirlenmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, eşitlik prensibinden yola çıkarak vatandaşlık hakkını dil, kültür ve ahlak birliğiyle Türkiye sınırında yaşayan herkese tanımıştır. Bu çalışmada; 4 Haziran 1928 tarih ve 1312 sayılı Türk Vatandaşlık Kanunu ve Kanuna yönelik uygulamaların tarihsel arka planı incelenecektir. Ulusal kimliğin inşa sürecine rehberlik eden Kanun çerçevesinde, vatandaşlık anlayışının güçlendirilmesi girişimleri üzerinde durulacaktır. Çalışmada doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu doğrultuda Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden elde edilen veriler incelenmiştir. Söz konusu veriler 1928 yılında çıkarılan 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu ve kanunun tatbikat şekline yönelik içerikten oluşmaktadır. Bununla birlikte döneme ilişkin gazeteler taranmış, konuyla ilgili çeşitli çalışmalardan faydalanılarak birinci el kaynaklar desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Ulusal Kimlik, Vatan, Vatandaşlık, Türk Vatandaşlığı Kanunu, 1312 Sayılı Kanun.*

*Bu makaleye yazarlar eşit oranda katkı yapmıştır.

** Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Sosyal Bilimler Bölüm Başkanlığı, dylmaz090@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-0205-354X>).

*** Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Tarih Bölümü, didemknya@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-9618-526X>)

Abstract

Citizenship refers to a person's legal and political ties to the state. From ancient times to the present, states have taken people into their nationality within the framework of certain rules. The concept of citizenship in the Ottoman Empire expressed the belonging to the state independent of the special identities of the peoples living in the empire. This belonging was tried to be provided with the ideology of Ottomanism. Since the end of the 19th century, with the defeat of the Ottoman Empire in many wars, the issue of citizenship came to the fore with its legal and social dimensions. The most important point of the issue was that the minorities living in the Ottoman lands wanted to increase their sphere of influence and privileges. The Ottoman Nationality Law was prepared in order to bring together everyone living in these lands in line with the principle of Ottomanism. After the National Struggle, citizenship problems, tried to be resolved with the Lausanne Peace Treaty. The concept of citizenship has been handled within the framework of nation-state consciousness and there have been intense discussions on the subject. However, the inability to get results from the negotiations started the process that led to the reconsideration of the definition of citizenship and the preparation of the Turkish Citizenship Law in 1928. In the new era, when the foundations of modern citizenship were laid, the limits of naturalization and removal from citizenship were determined. Starting from the principle of equality, Mustafa Kemal Atatürk recognized the right of citizenship to everyone living on the border of Turkey with the unity of language, culture and morality. In this study; The Turkish Citizenship Law dated 4 June 1928 and numbered 1312 and the historical background of the implementations will be examined. Within the framework of the Law, which guides the construction process of national identity, attempts will be made to strengthen the understanding of citizenship. Document analysis method was used in the study. In this direction, the data obtained from the Prime Ministry Republic Archives were examined. The data in question consists of the Turkish Citizenship Law No. 1312, which was enacted in 1928, and the content of the application of the law. In addition, newspapers related to the period were scanned, and primary sources were supported by making use of various studies on the subject.

Keywords: National Identity, Homeland, Citizenship, Turkish Citizenship Law, Law No.1312.

GİRİŞ

Devletin kurucu ögesi insan; halk, ulus, ahali, tebaa, nüfus gibi terimlerle karşlanır. Birey ile devlet arasında kurulan bu ilişki sosyolojik, kültürel, siyasi ve hatta tarihsel bağ çerçevesinde ele alınıp izah edilebilir. İnsanın dili, dini ve soyu devletle kurulan hukuki bağın düzenlenmesi safhasında yer almaz. Burada altı çizilmesi gereken husus, vatandaşlığın kişiyi devletle karşlıklı görev ve sorumluluklar çerçevesinde bağladığıdır.¹

Prensip olarak vatandaşlığın kazanılma anı doğumdur. Doğum ile kazanılan vatandaşlık asli vatandaşlık, sonradan kazanılan vatandaşlık ise müktesep vatandaşlık olarak tanımlanır. Kan esaslı yani soybağı ve doğum yeri asli vatandaşlığın kazanılmasında esas kabul edilir.² Dünya tarihine bakıldığında, Atina'da vatandaşlık hakkı önceleri yalnız doğum ile sadece hem anne hem de babanın vatandaşlık hakkını muhafaza etmesi halinde kazanılmaktaydı. Daha sonraları anne veya babadan birinin Atinalı olması vatandaş hakkının tanınması için yeterli kabul edildi. Yunan şehir devletlerinde vatandaşlık, kabileler arasında meydana gelen kargaşanın ortasında şekillendi. Kadınlar, köleler, Atina dışından gelerek şehir devletlerine yerleşen yabancılar ve küçük ölçekli atölyelerde çalışan işçiler vatandaşlık hakkı olmayan kişiler olarak modern dönem öncesinde Yunan'ın vatandaşlık kavramına bakışını net bir şekilde ortaya koymuştur.³ Roma'da da aynı durum söz konusuydu. Roma vatandaşlık hukukunun ilkeleri birçok devletin vatandaşlık hukukunun zeminini oluşturdu.

Orta Çağ Avrupa'sında feodalizm, vatandaşlık kavramının kamusal alanda gelişmesine fırsat tanımamıştır. Lordlar ve vasallar arasındaki karşlıklı taahhütler içeren ilişki tamamen özel alanın korunmasına yönelik olup, kamusal alandaki serflerin yok sayılması feodalizmin vatandaşlığa bakış açısını yansıtmıştır. Orta Çağ kent devletlerinin doğuşu, modern vatandaşlık kavramı için önemli bir adım sayılmaktadır. Kentlerde doğan özerk olma mücadelesi, fertlerin yönetime katılma hakkı elde etmesiyle başlamış böylelikle vatandaş ile kent arasında bir bağ oluşmuştur. 16. yüzyılda vatandaşlık kavramının yeni bir yüzü ile karşlaşılmıştır. Mutlak monarşilerin hâkim olduğu bu çağda devletin otoritesi ve toplumun bu otoriteye tabi kılınması devlet-toplum ayrıştırmalarını oluşturmuştur. Vatandaşlık kavramının modern anlamda kullanılması Fransız Devrimi sonrasında gerçekleşmiştir. Bu dönemde vatandaşlık bireyin dünyayı algılayış biçimini değiştirmiş, kulluk statüsünden çıkan insan, özgür bir vatandaş olarak varlığını sürdürmeye başlamıştır.⁴

Birey ile devlet arasındaki vatandaşlık bağı, yukarıda da izah edildiği üzere, antik dönemlerden itibaren farklı düzey ve uygulamalarla kurulmuştur. Örneğin yabancılar, köleler, kadınlar ve çocuklar bu bağın içerisinde pasif kalan tarafları temsil etmiştir. Dolayısıyla bu kişilerin içinde yaşadığı topluma karşı herhangi bir hak ileri sürmeleri mümkün olmamıştır. Buna karşılık erkekler, vatandaş sayılmış ve toplumla karşlıklı hak ve yükümlülükler üstlenmiştir. Devletlerin yönetim biçimleri açısından vatandaşlık bağının

1 Rona Aybay, *Yurttaşlık Hukuku Ders Kitabı ve Temel Yasa Metinleri*, AÜSBF Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara 1982, s.3-5

2 Şeniz Anbarlı Bozatay, "5901 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'na Göre Türk Vatandaşlığının Kazanılması", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, C:8, S:2, 2010, s.172; Osman Fazıl Berki, "Türk Vatandaşlığı Kanununun Asli Tabiiyete Mütellik Hükümleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C:7, S:1, 1950, s.146-147.

3 Ezgi Güzel Polat, *Anayasal Vatandaşlık*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2010, s.10

4 Ergin Nomer, *Vatandaşlık Hukuku*, Filiz Kitapevi, İstanbul 1987, s.41-42; Ezgi Güzel Polat, *Anayasal Vatandaşlık*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2010, s.15-17.

tanımı ele alınacak olunursa statünün kazanılması yolunda bir çeşitlilik olduğu göze çarpar. Örneğin hükümdar, kendisine sadakat borcu olanları tebaası sayar. Sömürge halkları ise sömürgeci devletin kralının uyruğu sayılmıştır. Cumhuriyetlerde ise devlete bağlı kişiler ayırım gözetilmeksizin vatandaşlık statüsüne kabul edilmiştir.⁵

Osmanlı Devleti Dönemi'nde vatandaşlık, Müslüman olup olmamaya dayanan statü farklarıyla ele alınmıştır. 1869 yılında yürürlüğe giren *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi* İslam dünyasının din ilkelerinden bağımsız olarak düzenlediği ilk vatandaşlık kanunnamesidir. 1851 Fransız Kanunu esas alınarak hazırlanan Kanunname, vatandaşlıktan çıkma ve evlenmenin kadın vatandaşlığına etkisi bakımından çağdaş bir görüşle doğmuş ve uygulamaya konulmuştur. Kanunnamede vatandaşlığın kazanılmasında *kan bağı* ilkesi benimsenmiştir. Anne-baba veya yalnızca babanın Osmanlı uyruğuna sahip olması çocuğu da Osmanlı vatandaşlığına dâhil etmiştir.⁶

Osmanlı topraklarında ikâmet eden herkesi Osmanlı vatandaşı sayan *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi*'nin 8. maddesinde, Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesi, hangi din ve mezhepten olur ise olsun Osmanlı sayılacağı, bu sıfatın kanunla verilip kanunla feshedileceği hükmü yer almıştır. Bu hüküm ile din ve mezhep farkı gözetilmeksizin vatandaşlığın kazanılması veya kaybedilmesini keyfi uygulamalardan kurtarmak hedeflenmiştir. Çıkarılacak kanunu, ilmi esaslara bağlamak üzere harekete geçen Osmanlı Hükümeti, hazırladığı taslağın bir suretini Avrupa'daki kabinelere göndererek vatandaşlığa ilişkin kararlarını diplomatik ilişkileri olan devletlere duyurmuştur. Bunlardan biri Fransa'dır. Fransız Dışişleri Bakanı, bu kanunun kapitülasyonlara uygun olduğunu onaylamıştır. Osmanlı tabiiyetine ilişkin bu ilk ciddi düzenleme, meseleyi tam olarak çözmekten uzak kalmıştır. Ancak Millî Mücadele'nin kazanılmasından sonra Türk vatandaşlığı meselesine çözüm üretir nitelikte düzenlemelerin yapıldığı görülmüştür. Bu bağlamda siyasi ve hukuki hükümleriyle Lozan Barış Antlaşması, Türk vatandaşlığının sınırlarını Türkiye lehine çizmeyi başarmış bir antlaşma olarak kabul edilir.⁷

Türkiye'nin kuruluş felsefesinde yeni bir vatandaşlık kavramının geliştirilmesi önemle ele alınan bir meseledir. Vatandaşlığı ulus devletin özü olarak kabul eden Mustafa Kemal Atatürk, ülkedeki bireylerin devlete karşı sorumluluklarını ve devletin bireye karşı yükümlülüklerini izah etmek adına eğitimi bir araç olarak görmüştür. "Malumat-ı Vataniye" dersi ile iyi bir vatandaş olabilmenin temel prensipleri kazandırılmak istenmiştir.⁸ 1923 sonrası kurulan yeni düzende *Vatandaş kimdir?* sorusu üzerine yapılan önemli çalışmalarından biri Mustafa Kemal Atatürk ve Afet İnan tarafından kaleme alınan *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* adlı eserdir. Bu eserde, milletin ve devletin karşılıklı sorumlulukları ele alınmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün bu yöndeki düşünceleri şu sözlerde anlam bulmuştur: "*Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk halkına Türk Milleti denir.*" Atatürk'ün bu sözleri birey ile devlet arasındaki bağın izah etmesi yanında, gerçekleşen hukuk devriminde vatandaşlık kimliğinin esaslarını da ortaya koymuştur.⁹

5 Aybay, a.g.e., s.5

6 Aybay, a.g.e., s.29

7 Suphi Nuri, "Türk Vatandaşlığı Kanunu", *Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Arkadaş Matbaası, İstanbul 1932, s.59.

8 Ahmet İçduygu, Yılmaz Çolak, Nalan Soyarik, "What is the Matter with Citizenship A Turkish Debate", *Middle Eastern Studies*, 35(4), s.187

9 Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s.26.

Cumhuriyet'in Kuruluşunda Birey ve Devlet İlişkisi: 1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu ve Uygulamaları

Yukarıda da görüldüğü gibi modernleşen çağda vatandaşlık, toprak ve kan bağı gibi esaslarla şekillenerek tarihsel, sosyolojik ve politik pratiklere dayandırılmaya başlanmıştır. Zaman geçtikçe bu tanımda en güçlü vurgu, bireyle devlet arasındaki *hukuki bağ* olmuştur. Türkiye'de çağdaş vatandaşlık anlayışının doğması 1924 Anayasası'nda yer alan 88. maddeyle ilintilidir. Bu maddede yer alan "*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk itlak olunur.*" ilkesi Mecliste tartışmalara sebep olmuştur. Tartışmaların odağında Türkiye sınırında yaşayan Rum ve Ermenilerin durumu yer almıştır. Konu hakkında söz alan İstanbul Milletvekili Hamdullah Suphi, söz konusu madde gereği ülke sınırlarında yaşayan herkese Türk unvanı vermenin sakıncalarına değinmiştir. Suphi Bey, yaptığı konuşmada şunları dile getirmiştir: "*Türk harsını kabul ediniz. Ondan sonra size Türk deriz. Fakat siz lisan ayrılığı, mezhep ayrılığı, devlet ayrılığı güdünüz. Ondan sonra geliniz ve bana deyiniz ki bizi Türk telakki et. Eğer böyle muhalif iseniz, elimden gelmez. Çünkü ruhumun inanmasına imkân yoktur.*" Hamdullah Suphi Bey'in başlattığı bu tartışma sonunda, Türklüğün, Türk dil ve kültürünü kabul ederek yaşayacak herkesi bünyesine alacak bir kimlik olduğu düşüncesinde fikir birliğine varılmıştır.¹⁰ Suphi ayrıca, Hükümetin Rum ve Ermenilerle mücadele verdiği bir dönemde, bu azınlıkların 88. maddeye dayanarak ülkeyi terk etmemelerinin ulus devlet anlayışını zedeleyeceğini dile getirmiştir. Tartışmalar sonucunda 88. maddeye "*vatandaşlık itibarıyla*" ifadesinin eklenmesine karar verilmiş, bu güncelleme ile birlikte Gayrimüslim tebaanın Türk sayılmaması amacına hizmet edilmiştir.¹¹

Vatandaşlık hukuku bakımından ilk kapsamlı düzenleme olarak kabul edilen 1312 sayılı kanun, 1924 Anayasası'nın 88. maddesinde yer alan yukarıdaki ifadeden güç alarak ve *kan bağı* esasına genişçe yer vererek 1928 yılında doğmuştur. İstanbul Milletvekili Tevfik Kâmil Bey 27 Kasım 1926'da TBMM'ye sunduğu kanun teklifinde Türk vatandaşlığı hakkında verilecek hükümlerin Medeni Kanun ile uyum sağlamadığını dolayısıyla da 1869 tarihli Vatandaşlık Kanunu'nun tadil edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Teklif üzerine çalışmalar, 2 Şubat 1928'de Dâhiliye Vekâletinin, 14 Nisan 1928'de Adliye Vekâletinin ve 17 Mayıs 1928'de Hariciye Vekâletinin meclise sunduğu mazbatalarla devam etmiş, 17 maddeden oluşan Türk Vatandaşlığı Kanunu, 1312 sayı ile kabul edilmiştir.¹²

1928 yılında kabul edilen Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun halka benimsetilmesi ve bu kapsamda başvuruda bulunmak isteyenler için aydınlatıcı bilgilerin verilmesi önem taşımış, düzenlenen çeşitli konferanslar bu bilinçlenmenin bir aracı olmuştur. Bunlardan biri 1-6 Mayıs 1938 tarihinde İstanbul Beyoğlu Halkevinde Doç. Dr. Kemaleddin Birsen tarafından verilen "*Türk Vatandaşlığı Nasıl Kazanılır ve Kaybedilir, Hükümleri Nelerdir?*" başlığını taşıyan konferanstır.¹³

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk vatandaşlık kanunu, 1312 sayılı Türk Vatandaşlık Kanunu ve Kanun uygulamalarının ele alındığı bu çalışmada; öncelikle vatandaşlık kavramının tarihsel

10 Ergun Özbudun, "*Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in Resmî Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu*" Cumhuriyet, Demokrasi, Kimlik, Editör: Nuri Bilgin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1997, s.66

11 Bihterin Vural Dinçkol-Alper Işık, "*1924 Anayasası Döneminde Yurttaşlık Anlayışı*", Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, C:21, S:1, s.15, 22-23; Soner Çağaptay, *Türk Kimdir? Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s.120.

12 İçduygu-Çolak-Soyarik, a.g.m., s.193; BCA, 30.10.0.0/124.884.7, 12.12.1926; TBMM 185 No'lu Komisyon Raporu, s.3; TVK ve tatbikat şekli hakkında yayınlanan talimatnameye ulaşmak için bakınız: BCA, HR.HMŞ.İŞÖ, 242.9

13 Akşam, 4 Mayıs 1938, s.10

gelişimi ve süreç içerisinde vatandaşlık politikalarının temel özellikleri ele alınmıştır. Ardından 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun maddeleri hakkında bilgi verilmiş ve söz konusu kanunun uygulama esasları hakkında değerlendirme yapılmıştır. Vatandaşlığın kazanılması ve kaybedilmesi üzerinden verilen örnekler çalışmanın iki hareket noktasıdır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden alınan Vatandaşlık Kanunu'nun uygulanmasına ilişkin örnek belgeler ile durum değerlendirmesi yapılarak Türkiye'nin vatandaşlık politikalarını şekillendiren milli birlik ve beraberliği sağlama esasları ortaya konulmuştur.

A-Türkiye'nin Vatandaşlık Politikaları Çerçevesinde Ele Alınan 1312 Sayılı Türk Vatandaşlık Kanunu ve Uygulamaları

1919 yılında Anadolu'nun işgal edilmesiyle başlayan Millî Mücadele ve ardından Ankara'da milli kimliğe sahip bir meclisin açılması; ulus devletin inşa edilmesi ve bu çerçevede bir vatandaşlık politikası yürütülmesi adına önemli girişimlerdir. Ancak bu dönemin politikaları vatandaşlık ile ilgili doğrudan bir tanıma sahip değildir. Söz konusu girişimler, bölgesel olarak başlayan ve Sivas'ta ulusal bir niteliğe kavuşan kongrelerde "millî" ifadesinin Anadolu'daki harekete ve halkın iradesine yansıtılmasıdır. 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla vatandaşlık politikası, Anadolu coğrafyasında yaşayan ve toprak uğruna fedakârlık gösterebilen halkı kapsayıcı bir pratik ile işlenmeye başlanmıştır. Millî Mücadele Dönemi vatandaşlık politikası, vatanın bütünlüğünü korumak üzere farklı toplumları bir arada tutabilmek için yürütülmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla 1921 Anayasası'nda vatandaşlık ile ilgili doğrudan bir tanım yapılmaması, millet çatısı altında farklı toplumları bir araya getirip Millî Mücadele'nin kazanılması için yerinde bir hareket olarak değerlendirilebilir.¹⁴

23 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması, Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlandığının tescilidir. Yeni kurulan devlet için bu Antlaşma, devletin milli bir karaktere sahip özelliğini dünya kamuoyuna duyuran en önemli adım sayılmaktadır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında vatandaşlık politikalarına özgü ilk yasal düzenleme 28 Mayıs 1928 tarih ve 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'dur. 4 Haziran 1928 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanan Kanun, *kan bağı* ve *toprak esas* ilkeleri rehberliğinde hazırlanmıştır.¹⁵

1.1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun İçerdiği Hükümler

4 Haziran 1928 tarihinde yürürlüğe giren Türk Vatandaşlığı Kanunu, 17 maddeden oluşmuş ve bu maddelerde yer alan hükümler üç başlığa ayrılmıştır. Kanunun birinci faslındaki *Asli ve Müktesep Vatandaşlık* başlığı altında; Anne-baba ve doğduğu yer itibarıyla Türk vatandaşlığı yorumlanmıştır. Buna göre Türk baba ve anneden Türkiye'de veya yabancı bir ülkede doğan çocuklar Türk sayılmıştır. Ayrıca Türkiye'de doğan fakat annesi babası belli olmayan, Türkiye'de doğan annesi ve babası veya bunlardan herhangi birisi vatansız olan ve son olarak Türkiye'de veya yabancı bir ülkede evlilik birliği dışında Türk anneden doğan veya Türk babadan olan çocuklar, Türk vatandaşı sayılmıştır.¹⁶

14 Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s.247

15 Hamit Uçman, *Vatandaşlık Anlayışının Değişimi: Türkiye Örneği*, Gazi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, s.180; Özlem Uluç, "İmparatorluktan Ulus Devlete Vatandaşlık Halleri: Osmanlı ve Türkiye'de Vatandaşlık Politikaları" *Toplum Bilimleri Dergisi*, C:6, S:12, Temmuz 2021, s.17; Rona Aybay, *Yurttaşlık (Vatandaşlık) Hukuku*, Aybay Hukuk Araştırmaları Yayını, İstanbul 1991, s.27.

16 *TBMM Kanunlar Dergisi*, Cilt:6, 28 Mayıs 1928, s.329

Cumhuriyet'in Kuruluşunda Birey ve Devlet İlişkisi: 1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu ve Uygulamaları

Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun birinci faslının 3. maddesinde; Türkiye'de doğan yabancı çocuklar için şu hüküm verilmiştir: Yabancı anne ve babadan Türkiye'de doğmuş olan ve Türkiye'de oturanlar Türk kanununa uygun olarak üç sene içerisinde Türk vatandaşlığına geçmeyi talep etmelidir. Bu talep İcra Vekilleri Heyeti tarafından uygun görülürse başvuran şahıs, Türk vatandaşlığını kazanmış sayılır. 4. maddede, Türkiye'de doğan yabancı şahısların çocuklarının vatandaşlığı hakkında bir hüküm yer almıştır. Buna göre 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren Türkiye'de doğan yabancı şahsın Türkiye'de doğan çocuğu Türk vatandaşı sayılmıştır. Söz konusu şahıslar reşit oldukları tarihten itibaren anne veya babalarının tabiiyetlerinden çıkma hakkına sahiptir. Ancak Türkiye'de görev yapan elçi, ateşe ve elçilik bünyesinde çalışan memurlar ile konsolos ve konsolosluk memurlarının çocukları bu hükümden istisna tutulmuştur. Kanunun 5. maddesinde kazanılmış vatandaşlıklar hakkında bir hüküm yer almıştır. Hükme göre aralıksız beş senedir Türkiye'de ikâmet eden ve reşit olan yabancı uyruklu bir şahsın Türk vatandaşlığını talep etmesi ve İcra Vekilleri Heyeti'nin de uygun görmesi durumunda vatandaşlık hakkını kazanacağı bildirilmiştir. Küçüklerin ise babalarına veya dul annelerine tabi olarak Türk vatandaşı olarak kabul edilecekleri bildirilmiştir. 6. madde *Fevkalade Verilecek Vatandaşlık* başlığı altında şu hükme yer vermiştir: Aralıksız olarak beş yıldan beri Türkiye'de ikâmet ediyor şartını taşımayan yabancılar, istisnai bir izin doğrultusunda ve uygun görülmeleri halinde İcra Vekillerinin kararı ile Türk vatandaşlığına kabul edilebileceklerdir.¹⁷

1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun *Vatandaşlıktan Çıkmak, Vatandaşlıktan İskat ve Hükümleri* başlığını taşıyan ikinci faslında 7-12. maddeler yer almıştır. 7. maddede vatandaşlıktan çıkmanın esasları belirlenmiş olup buna göre Türk vatandaşlığından çıkmanın bir izne tabi olduğu belirtilmiştir. Vatandaşlıktan çıkmak isteyenler için Dahiliye Vekâletine müracaat etmeleri ve İcra Vekilleri Heyeti'nin bu talebi uygun görmesi şartı koşulmuştur. Ayrıca askerlik görevini yerine getirmeyenlere Türk vatandaşlığından çıkmak için izin verilmeyeceği belirtilmiştir. Kanunun 8. maddesinde yabancı bir vatandaşlığa geçmek isteyen ve Türkiye'deki yetkili mercilerden bu izni almış olanların izin aldığı tarihten itibaren Türkiye'yi terk ve mallarını tasfiye etmek zorunda olduklarına ilişkin bir karar yer almıştır. Aksi halde vatandaşlıktan çıkan şahsın hükümet tarafından sınır dışı edileceği belirtilmiş, bununla birlikte Türkiye'ye geri dönmek isteyenler için bir defaya mahsus olmak üzere ve ayrılışının üzerinden üç ay geçmemek koşuluyla dönüş izni verileceği kararlaştırılmıştır. 9. maddede yetkili mercilerden izin almaksızın yabancı bir devletin tabiiyetine kendi iradesiyle geçmiş ve yabancı devletin ordusuna hizmet etmiş olanların Türk vatandaşlığından çıkarılacağı hükmü yer almıştır. 10. maddede, yabancı bir devletin askerlik dışında bir hizmetine girmiş olanların verilecek emre uygun davranmamaları ve Türkiye ile savaş durumunda olan bir devletin hizmetine devam etmeleri halinde Türk vatandaşlığından çıkarılacağı bildirilmiştir. Aynı maddede ayrıca Türkiye'nin seferberlik ilan ettiği bir dönemde zorunlu askerlik görevini geçerli bir mazereti olmaksızın yerine getirmeyenler ve kıtalarına sevkleri sırasında veya kıtasına sevk edildikten sonra firar ederek yabancı bir ülkeye kaçtıkları anlaşılan şahısların vatandaşlıktan çıkarılacağı hükmü yer almıştır. Bu hüküm ile belli bir süre dahilinde Türkiye dışına çıkmış olanların, süre bitiminde herhangi bir mazereti olmaksızın geri dönmeyenlerin dolayısıyla da askerlik görevinden kaçanların veyahut yabancı bir ülkeye yerleşmiş oldukları halde beş seneden fazla süredir Türkiye'deki yetkili makamlara kendilerini tescil etmeyenlerin Türk

17 TBMM Kanunlar Dergisi, Cilt:6, 28 Mayıs 1928, s.329

vatandaşlığından çıkarılacağı bildirilmiştir. 11. madde, kazanılmış vatandaşlık hakkında hükümlere yer vermiştir. Söz konusu madde, Türkiye Cumhuriyeti'nin dahili ve harici güvenliğini sarsacak bir girişimde bulunanların ve askerlik ile ilgili kanunlarda emredilen sorumlulukları yerine getirmeyenlerin İcra Vekilleri Heyeti tarafından alınan kararla Türk vatandaşlığından çıkarılabileceğini hükmetmiştir. 12. maddede Türk vatandaşlığından çıkarılanların ülke içinde bulunmaları durumunda sınır dışı edilecekleri bildirilmiş, ayrıca vatandaşlıktan çıkarılanların Türkiye'ye geri dönmek için başvurmaları halinde taleplerinin olumlu sonuçlanacağı ve mallarının hükümet tarafından tasfiye edileceği kararı alınmıştır.¹⁸

Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun üçüncü faslı *Evlenmenin Vatandaşlığa Tesiri ve Rücu* başlığı altında 13-17. maddelere yer vermiştir. 13. maddede Türklerle evlenen yabancı bir kadının Türk vatandaşı sayılacağı bildirilmiştir. Yabancılarla evlenen Türk kadınlarının ise Türk vatandaşı olarak kalacağı ifade edilmiştir. Aynı maddede yabancı bir kadının bir Türk ile evlenmesi durumunda yabancı ile gerçekleşmiş önceki evliliğinden doğan çocuklarının vatandaşlığının ancak babalarının sağ olmaması halinde annelerinin tabiiyetine bağlı olarak değişeceği hükmedilmiştir. Yabancı kadının Türk ile evliliğini bitirmesi durumunda üç sene içerisinde asil tabiiyetine geçme hakkının bulunduğu, asli vatandaşlığına geçmek istemeyen kadının, Türk babadan çocuğu olmaması durumunda ise ikâmetgahını kendi ülkesine naklettirmesinin zorunlu olduğu söz konusu maddede yer alan diğer bir hükümdür. 14. madde Türk vatandaşlığının tekrar kazanılmasına ilişkin hükümlere yer vermiştir. Buna göre yetkili makamlardan izin alarak yabancı bir ülkenin vatandaşlığına geçen Türklerin başvuru yapmaları halinde ikâmet edecekleri yere bakılmaksızın tekrar Türk vatandaşlığını kazanabilecekleri kararlaştırılmıştır. 15. maddede 23 Mayıs 1927 tarihinde 1041 sayılı yürürlüğe giren Şeraiti Muayeneyi Haiz Olmayan Osmanlı Tebaasının Türk Vatandaşlığından İskatı Hakkında Kanuna ilişkin bir hüküm yer almaktadır. Söz konusu hükümde; 1041 sayılı kanunda Millî Mücadele Dönemi'nde savaşa katılmayarak Türkiye dışında kalan ve 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması hükümlerine göre Türkiye'ye dönmemiş olan Osmanlı tebaasının Türk vatandaşlığından çıkarılmasına ilişkin kararın, 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu kapsamında da geçerli olacağı bildirilmiştir. 16. maddede Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun Ocak 1929'un ilk gününden itibaren uygulanacağı kararı yer almış ve 17. maddede ise kanun hükümlerinin İcra Vekilleri Heyeti tarafından uygulanacağı bildirilmiştir.¹⁹

2. 1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'na Göre Vatandaşlığa Kabul ve Vatandaşlıktan Çıkarılmaya İlişkin Bazı Örnekler

Tarih boyunca birçok göç hareketliliğine ev sahipliği yapan Anadolu coğrafyası, Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 yılından 1938 yılına değin 400.000'nden fazla göçmen, mübadil ve mülteciyi kabul etmiştir. Cumhuriyet Dönemi'ndeki göçler, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yaşanan toprak kayıpları neticesinde Balkan ülkelerinden gerçekleşmiştir. Bunlar arasında Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya önemli yer tutmuştur. Serbest göçmen statüsünde Türkiye'ye gelerek yerleşenler, 1928 yılında yürürlüğe giren Türk Vatandaşlığı Kanunu çerçevesinde Türk vatandaşlığına geçebilmek için başvuruda bulunmuşlardır. Cumhuriyet Dönemi'nin ilk 10 yılında vatandaşlık politikaları, Türkiye'ye gelip yerleşen göçmen, mübadil ve mültecilerin Türk Vatandaşlığı Kanunu ve İskân Kanunu'nun bir

¹⁸ TBMM Kanunlar Dergisi, Cilt:6, 28 Mayıs 1928, s.331

¹⁹ TBMM Kanunlar Dergisi, Cilt:6, 28 Mayıs 1928, s.331

arada işlediği bir düzende yürütülmüştür. 21 Haziran 1934 tarihli İskân Kanunu'na göre Türkiye'de ikâmet etmek üzere gelen göçmenlere Türk ırkından olması ve Türk kültürüne bağlı olması şartları koşulmuştur.²⁰ 2510 sayılı İskân Kanunu'nun 6. maddesinin A fıkrasında; *"Muhacirler sınırlardan girdikleri veya nakil vasıtalarından çıktıkları yerin en büyük mülkiye memuruna kendilerini ve ailesi fertlerini yazdırıp bir "Muhacir Kâğıdı" almağa ve bir vatandaşlığa girme beyannamesi imzalamaya mecburdurlar. Muhacir kâğıdı muvakkat doğum kâğıdı yerine geçer ve bir yıl muteber tutulur."* ifadesi yer almaktadır. 6. maddenin B fıkrasında ise *"Muhacir olarak alınanlar, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla hemen vatandaşlığa alınırlar. Küçükler baba ve analarına veya hısımlarına bağlı tutulurlar. Kimsesiz gelen küçükler, yaşına bakılmaksızın vatandaşlığımıza geçirilirler."* ifadesi yer almaktadır. Göçmenlerin aldıkları *Muhacir Kâğıdı*, vatandaşlığa kabul edildikleri süreye kadar kullandıkları resmi kimlik belgesi olmuştur.²¹

2.1. Göç ve İltica Etmek Suretiyle Türkiye'ye Yerleşenlerin Türk Vatandaşlığına Kabul Edilmesi

1917 yılında meydana gelen Bolşevik İhtilali, birçok insanın yurdundan ayrılarak yabancı bir ülkeye göç etmesine yol açmıştır. Başta İstanbul olmak üzere Anadolu'da birçok ilde ikâmet etmeye başlayan Rus asıllı mülteciler, ülkedeki toplumsal yapının da değişmesine sebep olmuşlardır. Evlilik bu değişimin en önemli aracı haline gelmiş aynı zamanda evlilik, mültecinin Türk vatandaşlığına geçişi için avantaj olmuştur. Örneğin Çarlık Rusya'sı tebaasından olup 1927 yılında Türkiye'ye göç eden ve Samsun'da bir Türk kadını ile evlenen Andriya Danilof hakkında yapılan araştırmada Türk vatandaşlığına kabulü için herhangi bir engelin olmadığı anlaşılmıştır. 1902 doğumlu Danilof, 1312 sayılı kanun kapsamında Dâhiliye Vekâleti'nin teklifi ve İcra Vekilleri Heyeti'nin de uygun görmesi neticesinde Abdullah Rüsdü adını alarak Türk vatandaşlığına kabul edilmiştir.²² Yine Rus tebaasından olup Odessa'da doğan ve 1920 yılında Beyaz Rus mülteci sıfatıyla Türkiye'ye gelen Anatol Paxloviç isimli şahsın 1312 sayılı kanunun 5. maddesi uyarınca Türk vatandaşlığına geçmesi hususunda bir engel olmadığı anlaşılmış ve Dâhiliye Vekâleti aracılığıyla 6 Aralık 1932 tarihli başvuru İcra Vekilleri tarafından onaylanmış ve söz konusu kimse Nuri Aydın ismini alarak Türk vatandaşlığına geçmiştir.²³ 29 Temmuz 1930 tarihinde Türk vatandaşlığına başvuruda bulunarak kabul edilen Rus mültecilerinden Ali İskender adındaki şahsın ise yapılan tahkikat sonucu kabulü mahzurlu görülmüş ve Dâhiliye Vekâleti'nin teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyeti kararın geri çekilmesini uygun görmüştür.²⁴ Bir diğer örnek, Türk vatandaşlığına kabulün aile birliğini koruyacak bir niteliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Beyaz Ruslardan olup 1928 yılında Türk vatandaşlığına kabul edilen Mehmet Harun ve Meryem isimlerindeki karı kocanın çocukları Fatma Aliye o tarihte henüz reşit sayılmadığından Türk vatandaşlığına kabul edilmemiştir. Ancak 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun 1 Ocak 1929 tarihinde yürürlüğe girmesi durumu değiştirmiş İcra Vekilleri Heyeti, ailenin kızları Fatma Aliye'nin reşit olduğu tarihte

20 Önder Duman, "Atatürk Dönemi'nde Balkan Göçmenlerinin İskan Çalışmaları (1923-1938)", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:43, Bahar 2009, s.478

21 TBMM 189 No'lu Komisyon Raporu, 2 Mayıs 1932, s.3; *Resmî Gazete*, Sayı:2733, 21 Haziran 1934

22 BCA, 30.18.1.2/29.49.18, 30.06.1932.

23 BCA, 30.18.1.2/ 32.74.19, 10.12.1932

24 BCA, 30.18.1.2/17.1.8, 07.01.1931

aralıksız olarak beş yıldan beri Türkiye’de ikâmet ediyor olması şartına bakılmaksızın Türk vatandaşlığı başvurusunu olumlu sonuçlandırmıştır.²⁵

Anadolu’ya dışarıdan gelen göç hareketliliğinde Balkan ülkelerinden gelen Müslümanlar da yer almıştır. Balkanlarda yaşanan siyasi, ekonomik ve toplumsal kargaşa bu coğrafyadaki halkı can ve mal güvenliğini sağlamak üzere göçe zorlamıştır. 1923 yılından 1938 yılına kadar bu hareketlilikle Türkiye’ye; Bulgaristan’dan 180.979, Yugoslavya’dan 111.273 ve Romanya’dan 113.760 olmak üzere 406.012 göçmen gelmiştir.²⁶ Türkiye’ye *Serbest Göçmen* statüsüyle yerleşenler 1928 yılında Türk Vatandaşlığı Kanunu ve 1934 yılında İskân Kanunu ile Türk vatandaşlığı statüsünü bütün hak ve yükümlülükleri ile kazanmışlardır. Bulgaristan ve Romanya Müslümanlarından olup göç veya iltica suretiyle Türkiye’ye gelmiş olan şahısların Türk vatandaşlığına alınması hakkında, Türk Vatandaşlığı Kanunu’nun 6. maddesindeki hüküm göz önüne alınmıştır. Dâhiliye Vekâletinin teklifi ve İcra Vekilleri Heyetinin onayı ile söz konusu kimselerin vatandaşlıkları kabul edilmiştir.²⁷ Aynı şekilde Kırım, Yugoslavya, Sırbistan, Romanya, Arnavutluk ve Kafkas Müslümanlarından olup Türkiye’ye göç ve iltica edenlerin Türk vatandaşlığına başvuruları kabul edilmiştir.²⁸ 11 Kasım 1929 tarihinde yapılan bir başvuruda Türk vatandaşı olmak isteyen ve yapılan tahkikat sonucu kütüğe geçirilmesinde hiçbir engel bulunmayan 667 Müslüman şahsın Türk vatandaşlığı kabul edilmiştir.²⁹ Yugoslavya, Bulgaristan ve Romanya Müslümanlarından olan göç ve iltica etmek suretiyle Türkiye’ye gelen 217 şahsın 1930 yılında yaptığı başvuru, Türk Vatandaşlığı Kanunu’nun 6. maddesi göz önüne alınarak kabul edilmiştir.³⁰ 1930 yılının Aralık ayında Yugoslavya, Bulgaristan ve Romanya Müslümanlarından olan 210 şahsın başvurusu da aynı şekilde uygun görülmüştür.³¹ 1932 yılında ise aynı ülkelerden yapılan 1.230 Müslüman şahsın başvurusu Türk vatandaşlığına geçmelerine hiçbir engel olmadıkları tespit edilerek ilgili makamlar tarafından kabul edilmiştir.³² Yugoslav haymatloslarından Cemal Emin ve Saadet oğlu 1934 Üsküp doğumlu Süleyman Tanık isimli şahısların başvuruları da 1312 sayılı kanun hükümlerince uygun görülmüştür.³³

Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türkiye’ye en yoğun göç, Türk ve Rum Ahali Mübadelesine ilişkin Sözleşme ve Protokolü’nün imzalanmasının ardından yaşanmıştır. Türkiye’deki Ortodoks Rumlar ile Yunanistan’daki Müslümanlar zorunlu olarak mübadeleye tabi tutulmuşlardır. Protokol’de yer alan 2. madde gereği İstanbul Rumları ve Batı Trakya Türkleri zorunlu göçe dahil edilmemiştir. Kasım 1923’te başlayan nüfus değişimi ile 1925 yılının ortalarına kadar Türkiye’ye 456.720 göçmen gelmiştir.³⁴ Bu süreçte Türkiye-Yunanistan

25 *BCA*, 30.18.1.2/124.886.4, 07.11.1934.

26 Cevat Geray, *Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler (1923-1961)*, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1962 (Ekler/Tablo 2); 18 Ekim 1925 yılında Türkiye ile Bulgaristan arasında Ankara’da imzalanan Türk-Bulgar İkamet Sözleşmesi gereği Bulgaristan Türkiye’ye göç etmek Türklerin talepleri kabul edilecek ve yer değiştirme sürecinde Türklerin mallarını yanında getirmelerine imkân tanınacaktı. Bkz. (Şimşir, 2009: 229).

27 *BCA*, 30.18.1.2/3.29.16, 08.05.1929

28 *BCA*, 30.18.1.2/4.32.9, 26.05.1929.

29 *BCA*, 30.18.1.2/6.54.20, 11.11.1929

30 *BCA*, 30.18.1.2/15.74.7, 17.11.1930

31 *BCA*, 30.18.1.2/16.86.18, 31.12.1930

32 *BCA*, 30.18.1.2/26.13.19, 02.03.1932.

33 *BCA*, 30.18.1.2/145.119.15, 13.03.1957.

34 Kemal Arı, *Büyük Mübadele, Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s.92.

Cumhuriyet'in Kuruluşunda Birey ve Devlet İlişkisi: 1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu ve Uygulamaları

arasında uyuşmazlıklar bulunmaktadır. Bahsi geçen Protokol'ün 2. maddesindeki "etabli"³⁵ ifadesinin yanlış yorumlanması uyuşmazlığın temel nedenidir. Batı Trakya'daki Türklerin mal varlıklarına el konulması iki ülke arasında gerginliği tırmandırmış; çok geçmeden Batı Trakya'daki Türkler de Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Mübadele kapsamında Türkiye'ye gelen göçmenler için öncelikli olarak ikâmet edecekleri yerler belirlenmiştir. Terkedilmiş evlere yerleştirilmesi planlanan göçmenler için bu mekânların yetersiz olduğu anlaşılmış, yeni köyler kurularak mübadil ailelerin yaşamlarını idame ettirmelerine imkân tanınmıştır.³⁶

Türkiye'ye gelip yerleşen göçmenlerin Türk vatandaşlığını kazanmak için yaptıkları başvurular genel olarak olumlu sonuçlanmıştır. Örneğin Batı Trakya'nın İskeçe kasabası ahalisinden 1900 doğumlu Ali isimli şahıs, 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun 6. maddesinde yer alan hüküm gereği Türk vatandaşlığına kabul edilmiştir.³⁷ Yine Batı Trakya'nın Gümölcine kasabası ahalisinden Gülsüm adında bir şahıs ve eşi Ömer Şevket 1914 doğumlu kızları Hatice ve 1924 doğumlu oğulları Mustafa ile 1930 yılında Türkiye'ye gelip İstanbul'a yerleşmiştir. Ailenin 31 Temmuz 1932 tarihinde Dahiliye Vekâletine yaptıkları vatandaşlık başvurusu, İcra Vekilleri Heyeti tarafından kabul edilmiştir.³⁸ Bir diğer örnek ise şudur: Aslen Sırp olan ve Avusturya tebaasında iken Balkan Savaşları'ndan önce Selanik'te Türk tebaasına mensup İhsan Efendi adında bir şahısla evlenerek Türk vatandaşlığını kabul eden, Balkan Savaşlarından sonra Atina Sözleşmesi'ne göre kocasıyla birlikte Yunan vatandaşlığını kabul eden ve Berlin Konsolosluğunda mübadil olarak tescil edilen Mari İhsan adındaki kadının Müslüman olmadığı ve kocasının da Lozan Barış Antlaşması imzalanmadan vefat etmiş olduğu gerekçesiyle 1923 yılında Türkiye ile Yunanistan arasında gerçekleşen karşılıklı nüfus değişimine dâhil olamayacağı anlaşılmıştır. Ancak Türk asıllı kocasından olan çocuğu Saip Efendi'nin babasının bağlı bulunduğu din ve mensubu olduğu tebaa hasebiyle mübadeleye dahil edilmesine karar verilmiş dolayısıyla annesi Mari İhsan'ın 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'na başvurusu kabul edilmiştir.³⁹ Dâhiliye Vekâletince çıkarılan 1 Eylül 1932 tarihli tezkerede; iki ay içinde Türkiye'ye gelmelerine izin verilen mübadiller arasında bazı kadınların Türkiye'de bulunan ve etabli olan kocalarının yanında daimi surette kalmak için başvuruda buldukları ve kocaları Türk vatandaşı olan kadınların Türk vatandaşlığı için başvurularının olumlu karşılandığı bildirilmiştir. Türk Vatandaşlığı Kanunu'na göre mübadelenin uygulanmasından sonra evlenmiş olsa dahi bu kimselerin yabancı bir ülkede yaşamaya mahkûm edilmeleri bazı sakıncalar doğurmaktadır. Bunların başında ayrı bir ülkede yaşamının babaları Türk vatandaşı ve etabli olan çocukların terbiyesini olumsuz etkileyeceği yönündedir. İcra Vekilleri Heyeti tarafından yapılan 4 Mart 1933 tarihli toplantıda etabli ve Türk vatandaşı olan kocalarından dolayı kendileri de Türk vatandaşı sayılan kadınların mübadele sözleşmesinin 1. maddesine istinaden kocalarının yanında Türkiye'de ikâmet etmelerine izin verilmiştir.⁴⁰ Bir başka örnekte Türk vatandaşlığının kazanılmasının ailevi zorunluluktan

35 Etabli kelimesi Fransızcadan türemiş bir kelimedir. Kurulmuş, yerleşmiş belirli bir bölgede sakin olan anlamını taşımaktadır. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/etabli-meselesi-2/?pdf=4858>

36 Yusuf Sarınoy, "Cumhuriyet Dönemi'nde Balkan Ülkelerinden Ankara'ya Yapılan Göçler (1923-1990)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C:27, S:80, Temmuz 2011, s.355

37 BCA, 30.18.1.2/19.22.15, 01.04.1931.

38 BCA, 30.18.1.2/30.08.1932, 02.08.1932.

39 BCA, 30.18.1.2/25.10.20, 20.02.1932.

40 BCA, 30.18.1.2/34.15.8, 04.03.1933

doğduğu görülmektedir. 1930 yılında Yunanistan'ın Dimetoka kasabasından Mesture isimli yaşlı bir kadın, Yunanistan'da kendisine bakacak kimsesi bulunmadığından Adana'daki kızının yanına gelmiş ve Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun 6. maddesi gereği vatandaşlığa kabul için başvuruda bulunmuştur. Şahsın Dahiliye Vekâletine 9 Ekim 1930 tarihinde yapılan başvurusu, İcra Vekilleri Heyeti tarafından uygun görülerek kabul edilmiştir.⁴¹

1932 yılında Türk vatandaşlığına kabul edilen bir diğer kesim İran tebaasıdır. Bu bağlamda ülkeleriyle ilgilerini keserek Türkiye'ye göç eden ve Aydın'a yerleşen Halıkanlı Aşireti mensubu 300 şahsın 1312 sayılı kanunun 6. maddesine göre Türk vatandaşlığına başvuruları olumlu sonuçlanmıştır.⁴² Göç etmek suretiyle Türkiye'ye gelen Alman asıllı kimseler de bulunmaktadır. Örneğin 1927 yılında Türkiye'ye gelerek İstanbul'a yerleşen ve makinistlik yapan Alman tebaasından Pol Tişler ve karısı Roza, 1929 yılında Muzaffer ve Dürdane isimlerini almışlar ve Türk vatandaşlığına başvuruları 1312 sayılı kanunun 5. maddesi uyarınca Dâhiliye Vekâletinin İcra Vekilleri Heyeti'ne yaptığı teklifin uygun bulunmasıyla kabul edilmiştir.⁴³

Türk vatandaşlığına kabul edilmeye ilişkin yukarıda verilen örneklerden yola çıkılarak genel bir değerlendirme yapılabilir. Buna göre; başka bir milletin tebaası iken Türkiye'ye gelip yerleşen ve Türk bir isim alarak nüfusa kayıt yaptıranların sayısı, arşiv belgelerinden elde edilen verilere göre, azımsanacak ölçüde değildir. Çeşitli sebeplerle Türk vatanına ve Türk vatandaşlığına gelenler mevcuttur. Göç ve iltica yoluyla Türkiye'ye gelip yerleşenlerin ağırlıklı olarak Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Sırbistan, Yugoslavya gibi Balkan ülkelerinden olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, Türk vatandaşları ile evlilik bağı kurarak veyahut belirli bir tebaaya mensup karı-kocanın beraber Türk vatandaşlığı için müracaatı vatandaşlık statüsü kazanmak için geçerli bir yollar arasındadır. Türkiye'de etabli olan eşlerinin yanında yaşamak üzere Türk vatandaşlığı statüsü kazanmak isteyen kişiler de vardır. Yukarıda ifade edilen koşullara sahip şahıslar, Türk vatandaşlığı için herhangi bir engel taşımadıklarının tespit edilmesiyle birlikte 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun ilgili maddeleri gereği vatandaşlığa kabul edilmiştir.

2.2. Milli Kimlik ve Menfaatler Gereği Vatandaşlıkları Türkiye İçin Uygun Bulunmayanların Türk Vatandaşlığından Çıkarılması

Millî Mücadele Dönemi ve sonrasında yaşanan gelişmeleri analiz edebilmek adına *Misak-ı Milli*, *Milli İrade*, *Milli Hâkimiyet*, *Milli Kongre* gibi kavramlar üzerinde önemle durmak gerekir. Bunlar devletin sınırını, nitelik ve nicelik bakımından nüfusunun özelliklerini, millete bağışlanan siyasi iradeyi ve vatanın bağımsız bir bütün olarak varlığını belirleyen temel kavramlardır. Bu kavramlar aynı zamanda Türk vatandaşlığı statüsünün temel dinamiklerini de oluşturmuştur. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren vatandaşlık, bireyin devlete aidiyet bağı kurmak ve güçlendirmek adına anlamı pekişen bir kavram olmuştur.⁴⁴

Milli kimliğin oluşturulması; tarihsel bağları güçlü, Türk kültürüne hâkim ve Türk dilini iyi bilen vatandaşları bir araya getirmek suretiyle devletin vazgeçilmez ve değişmez

41 BCA, 30.18.1.2/15.76.3, 17.11.1930.

42 BCA, 30.18.1.2/27.25.13, 20.04.1932.

43 BCA, 30.18.1.2/35.29.12, 26.04.1933

44 Suat İlhan, "Atatürk'ün Kazandırdığı Değerler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.5, S.14, 1989, s.269.

Cumhuriyet'in Kuruluşunda Birey ve Devlet İlişkisi: 1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu ve Uygulamaları

gayesi olmuştur. Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarında vatandaşlık kavramını; milleti haklar bakımından eşit kılan, Türk olsun veya olmasın birleştirici bir yönü bulunan, doğuştan veya sonradan kazanılan statü olarak tanımlamak mümkündür. Ancak milleti bir arada tutmak üzere oluşturulan ve zaman içerisinde modernleştirilen vatandaşlık statüsü bireye birtakım sorumluluklar da yüklemiştir. Özellikle Millî Mücadele'nin devam ettiği yıllarda devlet, toprak bütünlüğünü korumak ve bağımsızlığı kazanmak üzere tüm ahaliyi savaşa dahil etmiş, bu yükümlülüğü kabul etmeyerek Türkiye sınırları dışına çıkan fertleri vatandaşlıktan çıkarmak suretiyle menfaatlerini korumuştur. Bunun gibi ülke bütünlüğünü bozacak türlü girişimlerde bulunan fertler de Türk vatandaşlığından çıkarılarak ülke çıkarları garanti altına alınmak istenmiştir. 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu çerçevesinde vatandaşlıktan çıkarma ile ilgili kararlar açısından aşağıdaki örnekleri incelemek faydalı olacaktır.

İstanbul'un işgalinin ardından Anadolu Hareketinin Ankara'da sürdürüldüğü dönemde Türkiye, iç siyasetinde birtakım zorluklarla karşılaşmıştır. Azınlıklar tarafından kurulan cemiyetler bağımsızlığın kazanılması aleyhine girişimlerde bulunmuşlardır. Ermeni Taşnak Cemiyeti bunlardan biridir. Bu hususta vatandaşlıktan çıkarılmaya ilişkin alınan kararlardan biri şudur: Ermeni Taşnak Cemiyeti mensubu olup İstanbul'un işgal edilmesini fırsat bilerek firar etmiş ve Paris'te ikâmet etmeye başlamıştır. Paris'te bulunduğu süre zarfında Türkiye aleyhine faaliyetlere katıldığı anlaşılan Cagadamart Gazetesi Baş muhabiri Suvariş Efendinin oğlu Aleksan isimli bu şahsın Türk vatandaşlığından çıkarılmasına Hariciye Vekâletinin teklifi ve İcra Vekilleri Heyetinin onayı ile karar verilmiştir.⁴⁵ Aynı hususta bir diğer karar şöyledir: Erzurum'da ikâmet eden Nisim, Nisan ve Simon adındaki üç Yahudi'nin Türkiye aleyhine girişimlerde bulunduğu anlaşıldığından nüfusa kayıtlı aileleri ile birlikte vatandaşlıktan çıkarılmasına karar verilmiştir.⁴⁶ Millî menfaatler gereği Türk vatandaşlığından çıkarmaya ilişkin bir diğer örnek ise şudur: Aslen Tarsuslu olup Osmanlı tebaası 1902 doğumlu Mehmet Nasır'ın, Anadolu'nun işgali sırasında Fransız ve Ermenilerle iş birliği yaptığı, Kuva-yı Milliye'ye muhalefet ettiği ve savaş sonrasında ise firar ederek Türkiye'ye dönüş yapmadığının anlaşılması üzerine 1041 sayılı kanun göz önüne alınarak Türk vatandaşlığından çıkarılmasına karar verilmiştir.⁴⁷

Vatandaşlık politikasının sınırları çizilirken bazı durumlarda tereddütler yaşanmıştır. Örneğin Millî Mücadele Dönemi'nde savaşa katılmayarak Türkiye dışında kalan ve 23 Mart 1927 tarihine kadar Türkiye'ye dönmeyen Osmanlı tebaası şahısların Türk vatandaşlığından çıkarılmasına ilişkin 1041 sayılı Şeraiti *Muayyeneyi Haiz Olmayan Osmanlı Tebaasının Türk Vatandaşlığından İskatı Hakkında Kanun* işlemiştir.⁴⁸ Söz konusu kanun uyarınca kadınların Millî Mücadeleye katılmamalarının vatandaşlıktan çıkarılma gerekçesi olup olmadığı hususunda tereddütler olmuştur. Ancak 1929 Ocak ayı itibarıyla yürürlüğe giren Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun 10. maddesi konuya açıklık getirmiş ve bu maddenin son fıkrası uyarınca beş sene zarfında kendilerini Türkiye'de ilgili mercilere tescil ettirmeyen

45 BCA, 30.18.1.2/3.25.17, 01.05.1929.

46 BCA, 30.18.1.2/58.72.12, 13.09.1935.

47 BCA,30.18.1.2/ 18.18.16, 18.03.1931.

48 Söz konusu kanunun 1. Maddesinde şu hüküm bulunmaktadır: "İstiklâl muharebeleri esnasında Millî Mücadeleye iştirak etmeyerek Türkiye haricinde kalan ve 24 Temmuz 1923 tarihinden işbu kanunun tarihi neşrine kadar Türkiye'ye avdet etmemiş olan Osmanlı tebaasının Türk vatandaşlığından iskatına İcra Vekilleri Heyeti mezundur. Meri muahadat mucibince Türkiye lehine ihtiyarı tabiiyet edenler bu hükümler müstesnadır". Bkz., (TBMM Kanunlar Dergisi,1927:196).

kadınların Türk vatandaşlığından çıkarılması uygun görülmüştür.⁴⁹ 1911 yılında Türkiye'yi terk ederek Millî Mücadele'ye katılmayan ve 10 yıldır Türk konsolosluğundaki kaydını tescil ettirmediği anlaşılan Geyve nüfusuna kayıtlı 1886 doğumlu Karabet oğlu Ercanik'in 1041 sayılı kanun uyarınca Türk vatandaşlığından çıkarılması Dâhiliye Vekâleti teklifi ve İcra Vekilleri Heyetinin onayıyla kararlaştırılmıştır.⁵⁰ 20 Kasım 1929 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti arafından alınan karar gereği; Osmanlı tebaasından olup Millî Mücadele'ye katılmayarak Türkiye sınırlarından ayrılan ve savaş sonrasında ise Türkiye'ye dönmek üzere herhangi bir girişimde bulunmayan 152 şahıs Türk vatandaşlığından çıkarılmıştır.⁵¹

Cumhuriyet'in ilk yıllarında benimsenen politikalar gereği milli kimliği güçlendirmek en temel prensiplerden biridir. Milli kimlik oluşturmaya yönelik girişimler, Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun uygulama alanını da etkilemiştir. Millete kazandırılacak aidiyet duygusunda, Türk dilini iyi bilmek önemli bir unsur sayılmıştır. Bu doğrultuda uzunca yıllar yurt dışında bulunan bazı kimselerin vatandaşlık değiştirmesi uygun görülmüştür. Örneğin 1885 Viyana doğumlu Rusçuklu Arman Kova'nın kızı Roza, doğduğu tarihten itibaren Viyana'da ikâmet etmiş ve Türkçe bilmediği için Türkiye'ye gelme ihtimali olmadığından Avusturya vatandaşlığına geçmesi için Türkiye'deki yetkili mercilere başvuruda bulunmuştur. Başvuru 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun 7. maddesi gereği uygun görülmüş olup Dâhiliye Vekâletinin teklifi ve İcra Vekilleri Heyetinin de onayı ile söz konusu şahsın vatandaşlığının değiştirilmesine izin verilmiştir.⁵² Yine Dâhiliye Vekâletinin 28 Haziran 1938 tarihli teklifi üzerine Türk kültürüne bağlı olmayan 75 kişinin Türk vatandaşlığından çıkarılmasına İcra Vekilleri Heyeti tarafından karar verilmiştir.⁵³ Türk vatandaşlığının son bulmasına ilişkin kararlarda, milli ekonominin zarar görmemesi dikkate alınan önemli bir unsur olmuştur. Örneğin Muğla'nın Fethiye kazasına kayıtlı 1887 Rodos doğumlu ve ticaretle uğraşan Avram Pihan isimli şahsın altın kaçakçılığı yaparak devlet zararına çalışmakta olduğu anlaşıldığından karısı Meryem ile birlikte vatandaşlıktan çıkarılmalarına karar verilmiş böylelikle milli menfaatler korunmak istenmiştir.⁵⁴

Türkiye aleyhine propaganda faaliyetlerine girişmek ve bu doğrultuda bir teşkilat kurarak yabancı bir devlet lehine istihbarat yapmak Türk vatandaşlığından çıkarılmanın bir diğer gerekçesidir. Bu bağlamda ülkenin çıkarlarını zedeledikleri anlaşılan Alihan Kandemir, Halil Gürgören, Mir Ali, Safer Kuli, Mehmet Tugay, Abbas Kupa ve Osman Kupa isimli şahısların, Dâhiliye Vekâletinin Türk vatandaşlığından çıkarılmaları yönündeki teklifini İcra Vekilleri Heyeti, 1312 sayılı kanunun 11. maddesi gereği onaylamıştır.⁵⁵ Yabancı bir devletin tebaasında iken Erzurum nüfusuna kayıtlı Mahmut isimli bir şahıs ile evlenerek 1934 yılında Türkiye'ye gelen ve Türk vatandaşlığı statüsünü kazanan 1906 doğumlu Yevgine isimli şahıs Sakine ismi ile Erzurum Tercan kazasının nüfus kütüğüne kaydolmuştur. Kısa bir süre sonra kocasından boşanan adı geçen şahsın casusluğundan şüphe edilmiş, Dâhiliye Vekâletinin teklifi ve İcra Vekilleri Heyetinin onaylaması ile söz

49 BCA, 30.18.1.2/1.12.29,26.12.1928.

50 BCA, 30.18.1.2/ 5.50.5, 09.10.1929

51 BCA, 30.18.1.2/ 6.56.9, 20.11.1929 Türkiye'ye dönmek üzere son tarih Lozan Barış Antlaşması'nın imzalandığı 24 Temmuz 1923 tarihi kabul edilmektedir. Bu karar Şeraiti Muayeneyi Haiz Olmayan Osmanlı Tebaasının Türk Vatandaşlığından İskatı Hakkında Kanun'un uyarınca yerine getirilmiştir.

52 BCA, 30.18.1.2/4.38.7, 26.06.1929

53 BCA, 30.18.1.2/84.63.18, 07.07.1938.

54 BCA, 30.18.1.2/82.13.17, 17.02.1938.

55 BCA, 30.18.1.2/84.79.15, 06.09.1938.

Cumhuriyet'in Kuruluşunda Birey ve Devlet İlişkisi: 1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu ve Uygulamaları

konusu şahsın Türk vatandaşlığından çıkarılmasına karar verilmiştir.⁵⁶ 1930 yılında Yugoslavya muhaciri sıfatıyla Türkiye'ye gelerek vatandaşlık statüsü kazanan Ankara nüfusuna kayıtlı Hasan Basri adındaki şahsın, Türkiye aleyhine çalıştığı ve uluslararası bir casus olduğu anlaşıldığından, Dâhiliye Vekâletinin teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyeti tarafından 1312 sayılı kanunun 11. maddesi gereği Türk vatandaşlığından çıkarılmasına karar verilmiştir.⁵⁷

Türk Vatandaşlığı Kanunu'nda; Millî Mücadele Dönemi'nde askerlik görevini yerine getirmeyenler, savaş yıllarında başka bir ülkenin ordusuna hizmet etmek üzere ülkeden ayrılanlar ve yabancı bir ülke adına casusluk ve istihbarat görevini üstlenenler için ayrı bir hüküm yer almıştır. Bu gerekçeler çerçevesinde 1312 sayılı kanunun 9. 10. ve 11. maddelerinde yer alan hükümlerle vatandaşlıktan çıkarmaya yönelik uygulamalara şu örnekler verilebilir: Askerlik hizmetini yerine getirmekte iken bir suça karışan Eskişehir Kethüda mahallesine kayıtlı 1907 doğumlu Mehmet Ferit isimli şahıs firar ederek Yunanistan'a kaçmıştır. Bu durum 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun 10. maddesi gereği vatandaşlıktan çıkarılma ile sonuçlanmıştır.⁵⁸ Kafkasya ahalisinden olup 1927 yılında Türkiye'ye gelerek İstanbul'un Bakırköy ilçesinde Kalıkıratya köyüne yerleşen Hüseyin isimli şahsın, yabancı bir devletin askerlik hizmetine girmiş olduğu anlaşıldığından 1312 sayılı kanunun 9. maddesinde yer alan hüküm uyarınca Türk vatandaşlığından çıkarılmasına karar verilmiştir.⁵⁹ Yine 1925 yılında Türk vatandaşlığına giren ve Ankara Hacıbayram Mahallesi'nde ikâmet eden Bosna doğumlu Hamza isimli şahsın yabancı bir devletin askerlik mahiyetinde bulunan hizmetine girmesi neticesinde 1312 sayılı kanunun 9. ve 11. maddelerindeki hükümler gereği Türk vatandaşlığından çıkarılmasına Dâhiliye Vekâletinin teklifi İcra Vekilleri Heyetinin de uygun görmesiyle karar verilmiştir.⁶⁰ Bir başka örnekte ise şu duruma rastlanır: Resmi izin almaksızın Fransız ordusunda askerlik hizmetini gönüllü olarak kabul eden Diyarbakır nüfusuna kayıtlı 1901 Pasinler doğumlu Şerafettin isimli şahsın Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun 9. maddesinde yer alan hüküm gereği vatandaşlıktan çıkarılmasına karar verilmiştir.⁶¹

Yukarıda 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun muhtelif maddeleri gereği vatandaşlıktan çıkarılmaya ilişkin kararlara örnekler verilmiştir. Vatandaşlıktan çıkarılma kararının iptal edildiği durumlar da bulunmaktadır. Örneğin aslen Kerküklü olup İzmir'in Alaybey mahallesine kayıtlı 1910 doğumlu Şemsettin Sami Kırdar adındaki şahsın, izinsiz olarak yabancı bir devletin vatandaşlığına geçmesinin tespit edilmesi neticesinde İcra Vekilleri Heyeti tarafından Türk vatandaşlığından çıkarılmasına karar verilmiştir. Ancak yapılan incelemeler sonucu adı geçen şahsın ailevi sebeplerle yabancı bir devletin vatandaşlığına geçme zaruretinde olduğu anlaşılmış ve hakkında verilen vatandaşlıktan çıkarılma kararı iptal edilmiştir.⁶²

56 BCA, 30.18.1.2/87.45.6,22.05.1939.

57 BCA, 30.18.1.2/95.63.4, 15.07.1941.

58 BCA, 30.18.1.2/30.52.20, 13.07.1932

59 BCA, 30.18.1.2/ 60.92.19, 04.12.1935; Vatandaşlıktan çıkarılan şahısların malları 1312 sayılı kanunun 12. Maddesi gereği bu kimselerin hukuki durumları da dikkate alınmak suretiyle hazineye aktarılmasına karar verilmiştir. Bkz. (BCA, 30.18.1.2/36.39.14).

60 BCA, 30.18.1.2/59.85.7,11.11.1935.

61 BCA, 30.18.1.2/25.2.16, 03.01.1932.

62 BCA, 30.18.1.2/96.85.6, 04.10.1941.

Türk vatandaşlığından çıkarılma kararı yanında 1312 sayılı Kanunun 7. maddesine dayanarak vatandaşlıktan çıkmasına izin verilen vatandaşlar da bulunmaktadır. Örneğin aslen Arnavut olan ve Türk vatandaşlığı statüsünde bulunan Fotyos Çıços isimli bir şahıs, tıp eğitimi için Fransa'ya gitmiş ve Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine Türkiye sınırları dışında kalarak Fransız vatandaşlığına geçmek durumunda kalmıştır. Bu durumda eşi Fransuvaz isimli şahıs Türk vatandaşlığından ayrılma talebinde bulunmuş ve Hariciye Vekâleti 7 Kasım 1928 tarihinde bu talebi kabul etmiştir.⁶³

B-1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun Türkiye'de ve Dünyada Yankıları

Vatandaşlık kavramı ve kavramın sınırlarını belirten ifadelerde kültürel kimliğin altı öneme çizilmektedir. Bu bağlamda 1920'lerin ortalarından itibaren vatandaşlık kavramı, Türkiye için farklı kültürel kimliklere sahip toplumlara bir arada tutabilme kapasitesine sahip olmuştur. Bu kapasite yasal dayanaklarla korunarak demokratik niteliği ön plana çıkan ve bünyesindeki toplumlara barış içerisinde ve eşit şartlarda yaşama fırsatı sunan bir Türkiye yaratmıştır. Her ne kadar modernleşen ülke statüsüne kavuşsa da Türkiye'nin vatandaşlık politikaları, bazı toplumlarda farklı algılara yol açmıştır. Örneğin Almanya'nın Bern şehrinde çıkarılan "Der Bund" gazetesi 1929 yılında Türk Vatandaşlığı Kanunu hakkında bir eleştiri yazısı yayımlamıştır. Eleştirinin odağında; Kanunun ihtiva ettiği bazı kararların, Türk vatandaşlara farklı muamelelerle uygulandığı yer almıştır. 1312 Sayılı Kanun çerçevesinde yabancı ebeveynlerden doğan çocukların Türk vatandaşı sayılacağı kararı yer almıştır. Ancak çocuğun ergenlik çağına girdiğinde ebeveynlerinin milliyetlerini kazanabileceği ve bu durumda çocuğun Türk vatandaşlığından ayrılması gerektiği belirtilmiştir. Bununla birlikte vatandaşlıktan ayrılan çocuğun altı ay içinde Türkiye'yi terk etmek zorunda olduğu bildirilmiştir. Gazete, bu kararın yabancılar için endişe uyandırdığını dolayısıyla da doğacak çocukların ebeveynlerinin milliyetinde kalması için hamile kadınların kendi ülkelerine giderek doğumu orada yaptıklarını yazmıştır. Bir diğer eleştiri ise; Vekiller Heyetinin kararı ve Müslüman olmak koşuluyla 400 kişinin İstanbul Belediyesine vatandaşlık başvurusu yapabileceklerine ilişkindir. Dâhiliye Vekâletinin bu şahıslara kendi isimlerinden başka bir de Müslüman ismi almaları gerektiğini bildirmesinin, Büyük Millet Meclisi tarafından Türkiye'nin resmi bir dininin olmadığına ilişkin karara ters düştüğü ifade edilmiştir. Ayrıca Türkiye'de yerleşik olan Rum, Ermeni ve Yahudilerin aynı kanun çerçevesinde farklı uygulamalara tabi tutulmaları da eleştirilmiştir. Örneğin Anadolu'da ikâmet eden ve serbestçe seyahat edebilen tek milletin Yahudiler olduğu dile getirilmiştir. Yahudi asıllı Eliza Niyego isimli bir şahsın katledilmesi üzerine Yahudiler sıkı bir şekilde izlenmiş ve Anadolu'daki seyahat hakları ellerinden alınmıştır. Ancak seyahat edecekleri yeri ispat etmek suretiyle Yahudilere bu izin tekrar verilmiştir. Eleştirilere sebep olan bir diğer konu Rum, Ermeni veya Yahudilere vekil veya memur olabilme hakkının tanınmamasıdır. Buna rağmen askerlik yapma sorumluluklarının bulunması sebebiyle onlara yarım Türk statüsü verildiği ve hatta Millî Mücadele Dönemi'nden önce Türkiye'de önemli makamlara getirilmiş olmalarına rağmen savaştan sonra düşman gibi görüldükleri dile getirilmiştir. Gazetede yer alan makalede; bu meselenin çözüm yollarından birinin Türkiye'de Latin harflerinin kullanılması bir diğerinin ise çok partili hayata geçilmesi şeklinde olduğu dile getirilmiştir. Bu gelişmeler neticesinde Türk vatandaşlığını sonradan kazananların ikinci

⁶³ BCA, 30.18.1.2/1.3.1, 18.11.1928.

Cumhuriyet'in Kuruluşunda Birey ve Devlet İlişkisi: 1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu ve Uygulamaları

derece Türk sıfatından kurtulacakları da gazetede yer alan ifadeler arasındadır.⁶⁴ Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun ilgili hükümlerince başvuruları kabul edilenlere yönelik Türk toplumunun bakış açısını yansıtan bir habere Akşam gazetesinde rastlanmıştır. Gazetenin 9 Ekim 1929 tarihli baskısında yer alan haber aşağıda yer almaktadır.⁶⁵

Türk vatandaşlığı statüsü kazanan kimselerin Türkiye'deki yeni yaşam şartları yukarıda da görüldüğü gibi toplumlar arasında farklı algılanmakta, Türk toplumu açısından bu algı daha çok Türk vatandaşlığına kabul edilen yabancı kimselerin Türkiye'nin kültürel ve sosyal kimliğine uyum sağlamak durumunda olduklarına işaret etmektedir. Bununla birlikte Türkiye'de yayımlanan gazetelerde Türk vatandaşlığına kabul için yapılacak başvurularda yabancı tebaaya mensup ve tabiiyeti olmayan kimselerin ve varsa ailelerinin başvuru için gerekli evraklarda milliyet, din ve mezheplerini belirtmeleri aksi takdirde başvurularının geçersiz kılınacağı önemle bildirilmiştir.⁶⁶

Ulus Gazetesi'nin 19 Mart 1937 tarihinde yayımlanmış olduğu "Azlıklar ve Türkçe Meselesi" başlıklı yazıda Ahmet Emin Yalman, Türk vatandaşı sıfatını taşıdıkları halde yabancı dil konuşanlara Türk dil ve kültürüne uymak hususunda düşüncelerini dile getirmiştir. Türkiye'de yaşayan ve Türk Vatandaşlık Kanunu'nun kendilerine Türk vatandaşı sıfatını verdiği kimseler dil ve kültür itibarıyla Türkiye'ye yabancı kaldıkça tam manâsıyla Türk sayılmalarına imkân olmadığını belirten Yalman, "Bunlar içinden bir takım zümre ve fertler yeni bir yol tutmak hususunda tam bir iyi niyetle hareket ederler ve menfaatlerinin bu memleketin iyiliğine çalışmak olduğunu iyice kavrarlarsa bunların yüzüne karşı kapıları kapatmak yanlış bir hareket olur" şeklinde görüş bildirmiştir. Ayrıca Yalman, Türk vatandaşlığı sıfatını kazanan fertlerin milli duyguları incitecek hareketlerden kaçınmalarının kendi menfaatleri gereği olduğunu dile getirmiştir.⁶⁷

Ulus Gazetesi'nde yayımlanmış bir başka makalede Amerika'da yaşayan Türklerin Türkiye'ye dönmek arzusunda olduklarından bahsedilmiştir. 1910'lu yıllarda Amerika'da refahın yüksek olması ve işçilere verilen gündeliklerin cazip gelmesi nedeniyle göç eden Türklerin maddi anlamda kavuştukları olanaklar sonrasında anavatana dönmek istemeleri

64 BCA, 30.10.0.0/124.884.15, 21.08.1929.

65 Akşam, 9 Ekim 1929, s.2.

66 Ulus, "Türk Vatandaşlığı İçin Yapılacak Müracaatlar", 21 Ocak 1938, s.2.

67 Ulus, "Azlıklar ve Türkçe Meselesi", 19 Mart 1937, s.3.

olumlu karşılanmamıştır. Türkiye'ye dönmek üzere Amerika'daki Türk konsolosluğuna başvuran Türklere vize verilmediği, dolayısıyla da birçoğunun Amerikan vatandaşı olmayı kabul ettiklerini belirtilen yazıda; Türk işçiler tarafından dile getirilen ifade şu olmuştur. *"Eğer, yarın memlekette kriz daha fazla zorlar, şimdi çalıştığımız fabrikalar Amerikalı olmadığımız için bize yol verilerse o zaman memlekete dönemeyeceğiz, burada açlıktan öleceğiz. Amerika'da kolonisi olan Avrupalı veya Asyalı memleketler, kolonileri ile tabiiyetlerini muhafaza etmiş veya etmemiş olsunlar sıkı bir temas halindedirler. Anavatan onları hiçbir suretle kendinden ayrılmış telâkî etmez. Onlara hoca, kitap, gazete gönderir, mektep, hastane açar, fakirleri ile alâkadar olur. Amerika'daki Avrupalı veya Asyalı koloniler anavatanları için zengin birer döviz kaynağıdır. Her yıl bunlardan binlerce insan tatil aylarını geçirmek için anavatanına gider, ailesini ziyaret eder, para harcar, para gönderir, bilhassa memleketinin Amerika ile ticaretinin inkişafına yardım eder. Bizim, Amerika'daki kolonimiz ne Amerika ile yapacağımız ticaretin inkişafına yardım edebilecek bir ehliyettedir ne de bunların sayısı bizim kendilerinden büyük şeyler ümit etmemize imkân verecek kadar büyüktür."* Meşru veya gayrimeşru hangi sebeple olursa olsun Türk vatandaşlığı statüsünü kaybeden Türkler, Amerika'da dağınık bir halde yaşamaktadır. Bu kişiler, Türkçe ve İngilizce yayınları takip edecek kadar okuma yazma bilmedikleri için vatandaşlıkla ilgili gelişmelerden haberdar olamamış ve Türk vatandaşlığı hakkını kaybetmişlerdir. 1930'ların sonuna yaklaştığında Amerika'daki ekonomik krizin işsiz sayısını arttıracığı ve yeni iş sahalarının da açılmasının imkânsızlığı dile getirilmiş, Amerika'daki Türklerin karışık hukukî durumları göz önüne alınarak, başka bir devlet tabiiyetine geçmemiş Türklere, Türkiye'ye dönmek için izin verilmesi talebinde bulunmuşlardır.⁶⁸

Vatandaşlık değiştirme hakkında üzerinde durulması gereken önemli hususlarından biri de terk edilen ülkede kalan emlakların durumudur. Bu durumu açıklamak adına Akşam Gazetesi'nde yer alan 25 Ocak 1950 tarihli bir haber faydalı olacaktır. Haberde; Dışişleri Bakanlığı tarafından Yugoslavya'da emlak, hukuk ve menfaatleri bulunan Türk vatandaşları hakkında bir tebliğden bahsedilmiştir. Söz konusu tebliğde Yugoslavya'da millileştirme kanunları ve buna benzer diğer hükümet tedbirleri dolayısıyla zarar gören Türk vatandaşların hak ve menfaatlerinin tazmini hususunda Türkiye ile Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti Hükümeti arasında anlaşma yapıldığı bildirilmiştir. Yapılan anlaşmaya göre, Türk ve Yugoslav Hükümetleri temsilcilerinden kurulacak bir karma komisyon tarafından tespit edilen söz konusu tazminatı, Yugoslav Hükümeti ödemeyi kabul etmiştir. Bu komisyona Türk hak sahiplerinin iki temsilcisi de katılabilecektir. Tazmini gereken emlak, hukuk ve menfaatler doğrudan doğruya Türk vatandaşlarına ait olanlardır. Yugoslav Kanununa göre intikal eden miraslarda Türk vatandaşı olan mirasçılar, tazminat bakımından diğerleri ile azami haklara sahip olacaklardır. 6 Nisan 1941 tarihinden evvel izinli veya izinsiz olarak Yugoslav tabiiyetini terk ederek Türk vatandaşlığını kazanmış olanlar anlaşmadaki tazminat hakkından doğrudan doğruya faydalanabileceklerdir. Bu tarihten sonra Türk vatandaşlığını kazanmış olan hak sahiplerinin durumlarının ayrıca incelenmesi ve bunlara ait hukukun korunması için gerekli tedbirler alınmıştır. Karma komisyon tarafından tespit edilecek tazminatın Yugoslav Hükümeti tarafından tamamen ödenmesinden sonra ilgili Türk vatandaşlarının bütün iddiaları hükümsüz addolunacağı bildirilmiştir. Belirtilen bu esaslarla hak sahibi olan Türk vatandaşlarının bir dilekçe ile başvuruda bulunarak Yugoslavya'daki emlak, hukuk ve menfaatlerinin cîns, miktar ve

68 Ulus, "Amerika'da Türkler", N.H. Atay, 28 Temmuz 1939, s.5.

Cumhuriyet'in Kuruluşunda Birey ve Devlet İlişkisi: 1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu ve Uygulamaları

kıymetlerini anlaşılır bir şekilde bildirmesi, Yugoslavya'yı hangi tarihte terk edip Türk vatandaşlığını hangi tarihte kazanmış olduklarını belirtmesi ve konuyla ilgili evrakları dilekçeye eklemesi gerekmiştir. Anlaşmada ayrıca Dışişleri Bakanlığı Ticaret ve İktisat Dairesi Umum Müdürlüğü tarafından gerekli incelemeler yapıldıktan sonra söz konusu kimselerin başvurularının sonuçlandırılacağı bilgisi yer almıştır.⁶⁹

1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, Türkiye'nin göç politikalarının belirlenmesi açısından önem taşımıştır. Bu kapsamda ister göçmen ister mülteci sıfatıyla Türkiye'ye gelerek yerleşenlerin misafirlik durumu, Türkiye'nin menfaatleri göz önüne alınarak kalıcılığa yani vatandaşlığa dönüştürülmüştür. Burada yabancılara vatandaşlık yolunun açılmasının Türkiye'nin sosyal, kültürel ve ekonomik gelişimi yanında toplumun yabancılara karşı tavrı yani yabancıların topluma kabulü ve yabancıyla uyumu, üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Özellikle Almanya'dan gelerek Türkiye'ye sığınan bilim insanlarına üniversitelerin kucak açması 1930'lu yılların sonundan itibaren atılan modernleşme çabalarının açık bir kanıtıdır.⁷⁰

II. Dünya Savaşı öncesinde Almanya'da yaşanan kaos bazı kimselerin vatandaşlığını kaybetmesine neden olmuştur. Bunlardan biri Yahudi asıllı Prof. Dr. Ernest Eduard Hirsch'tir. Pasaportu elinden alınan Hirsch, İstanbul Üniversitesi ile beş yıllık bir sözleşme imzalamıştır. Pasaportu olmadığı için her yıl yeniden Türkiye'de oturma izni almak zorunda olmasından dolayı Türk vatandaşlığına geçmek için başvuruda bulunmuştur. Ancak Türk vatandaşlığına kabul edilmesi için tavsiye aldığı bazı kimselerin Profesör Hirsch'e dinini değiştirmesi gerektiğini söylemesine karşılık Hirsch, *"Bugüne kadar yaptıklarımla ve yapmakta olduklarımla Türkiye'ye bağlılığımı yeterince ispatladım"* diyerek Türk vatandaşlığı için öne sürülen bu şartı kabul etmeyeceğini bildirmiştir. Ancak Türkiye'de karşılaştığı yaşam koşulları zorlaşınca 1943 yılında yaptığı Türk vatandaşlığı başvurusu, 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun 5. maddesi gereği, aralıksız olarak beş senedir Türkiye'de ikâmet etmesi hükmü göz önüne alınarak kabul edilmiş ve Hirsch, nüfus cüzdanını değiştirmiştir. Ernest Hirsch'in ismi Türkçeleştirilmiş ve Ernest Hirş şeklini almıştır.⁷¹

Almanya'da 15 Eylül 1935 tarihinde Vatandaşlık Kanunu ve Alman Kanını ve Onurunu Koruma Yasası olan *Nürnberg Yasası*'nin kabul edilmesi ile Almanya'dan Türkiye'ye birçok bilim insanı gelip yerleşmiştir. Bunlardan bir diğeri Fritz Neumark, 4 Ekim 1933 tarihinde kendisine verilen 550 TL maaş karşılığı İstanbul Üniversitesinde göreve başlamış ve 1952 yılına kadar bu üniversitede aktif olarak görev yapmıştır. Neumark, kaleme aldığı anılarında İstanbul'da yaşadığı dönemden övgüyle bahsetmiştir. Alman vatandaşlığından çıkarıldığını resmi olmayan bir kanaldan öğrendiğini dile getiren Neumark, Türkiye'ye gelerek yerleştiği tarihlerde düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: *"Türk hükümetinin bizlere pasaportsuz kaldığımız süre zarfında da hiçbir zorluk çıkartmadığını, aksine hatta müsamaharca bu müddeti atlatmamızda yardımcı olduğunu minnetle vurgulamak isterim."* 26 Kasım 1943 tarihinde İstanbul Üniversitesine bildirdiği yazıda; Türk vatandaşlığına kabul edildiğini

69 *Akşam*, Yugoslavya'da Emlaklı Olanlar, 25 Ocak 1950, s.4.

70 Aysel'in Yıldız, "Göç ve Entegrasyon Politikalarında Vatandaşlık", *Göç Araştırmaları Dergisi*, C:3, S:1, Ocak-Haziran 2017, s.38-39.

71 Kemal Yalçın, *Haymatlos*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2021, s.210-218; *BCA*, 30.18.1.2/102.54.16, 8 Temmuz 1943.

ve bu büyük şereften dolayı Türk hükümetine teşekkürü borç bildiğinin altını çizmiştir. İstanbul Üniversitesi İktisat Profesörü Neumark için 15 Ekim 1943 tarihinde alınan karar gereği, Almanya'da bulunan annesi Toni Neumark, kız kardeşi Else Veinberg ve diğer iki yakınının Türkiye'ye gelmesine izin verilmiştir.⁷² Ancak II. Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından Neumark, kendi ülkesine dönmek istemiştir.⁷³

1933 yılında Türkiye'ye gelerek yerleşen bir diğer isim Gerhard Kessler'dir. 10 Aralık 1933 tarihinde İstanbul'a gelen Kessler, 1933-1951 yılları arasında İstanbul Üniversitesinde Hukuk, İktisat ve Edebiyat Fakültelerinde ders vermiştir. 1937 yılında Alman vatandaşlığından çıkarıldığı haberini alan Kessler üzüntüsünü: *"Türkler soylu insanlar. Almanya ise gün geçtikçe bütün dünyada onurunu yitiriyor. Bu bana çok acı veriyor"* sözleriyle ifade etmiştir. 1939 yılında Alman vatandaşlığından çıkarılma işlemleri ancak tamamlanan Kessler'in, İstanbul Üniversitesinde yürüttüğü başarılı çalışmalar sebebiyle 1951 yılına kadar pasaportsuz olarak Türkiye'de kalmasına izin verilmiştir. Kendisi için düzenlenen ikâmet evrakında "Haymatlos" ifadesi bulunan Kessler'in Türk vatandaşlığına geçmek için herhangi bir girişimde bulunmadığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu durum Kessler'in bir Alman olarak vatanına bağlılığını göstermektedir.⁷⁴

1928 yılında Türkiye'de uygulamaya konulan 1312 sayılı ilk vatandaşlık kanununda yer alan ifadeler açık ve anlaşılır niteliktedir. Herhangi bir ayrımcılığa müsaade etmeyen Kanunun 1928'deki kapsayıcı ve toplumu kaynaştırıcı rolü 1960'ların başında yetersiz görülmüş ve Kanun üzerinde tadil teklifleri mecliste görüşülmeye başlanmıştır. 4 Aralık 1961 tarihinde Mardin Milletvekili Esat Kemal Aybar, 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'na ek kanun teklifini meclise sunmuştur. Ek kanun teklifine gerekçe olarak ise şunları dile getirmiştir: *"1941-1942-1943 yıllarında Doğu ve Güneydoğu vilayetlerimizde ekinlere musallat olan süne haşarata sebebiye köylülerimiz yiyecek hububat temin edememiş ve bu bölgelerde tam manasıyla kıtlık baş göstermiştir. Mıntıkada geçimi temin edebilecek herhangi bir sınai tesis yoktur. Maiyetlerini temin edemeyen birçok vatandaşlarımız Suriye ve diğer komşu devletlere hicret etmek mecburiyetinde kalmış ve oralarda geçirdikleri müddetin bâzı zaruretler altında uzamasıyla vatandaşlıktan ıskat edilmişlerdir. Bu kabîl vatandaşlarımızdan Anavatana dönmek isteyenler çoktur. Yukarda bahsedilen kanuni mâniâ karşısında Anavatana dönmek imkânının başışlanması hakkaniyete uygun düşecektir".*⁷⁵

28 Mayıs 1962 tarihinde meclise sunulan kanun tasarısında, Türk vatandaşlığına ilişkin yeni bir düzenlemenin yapılması gerektiği belirtilmiştir. Yeni kanuna duyulan ihtiyacın gerekçeleri ise 1312 sayılı kanunun muhteva ve plan bakımından birçok eksikleri bulunduğu ve özellikle vatandaşlık hukukunda kabul edilen prensipler bakımından ıslaha muhtaç olduğu yönündedir. Yürürlükte bulunan 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun, *"herkesin vatandaşlığı olmalıdır, herkesin yalnız bir vatandaşlığı olmalıdır, herkes vatandaşlığını seçmede serbest olmalıdır veya kimseye istemediği vatandaşlık yüklenmemelidir."* şeklinde özetlenebilen ilkeleri göz önünde bulundurmadığı bununla

72 BCA, 30.18.1.2/87.61.14,27 Haziran 1939.

73 Pelin Arslan, *1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s.122-126

74 Arslan, a.g.t., s. 233, 248- 251.

75 TBMM Tutanak Dergisi, D.1, T.2, s.6

birlikte vatandaşlıktan çıkarılma ile ilgili hükümlerin o günkü gelişmelere uyum sağlamadığı ifade edilmiştir. Son olarak 1312 sayılı Kanun'da çağdaş vatandaşlık kanununda yer alması gereken Türk vatandaşlığı ile ilgili karar ve işlemlerin aleyhine yargı yolunun kapatılmayacağı, vatandaşlığın ispatı ve vatandaşlığa alınmanın iptali gibi durumlara yer verilmediği, dolayısıyla çağdaş esasları ve uluslararası gelişmeler göz önüne alarak yeni bir Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun hazırlanmasının bir zorunluluk olduğu dile getirilmiştir. Yeni kanunun tasarısı Adalet, İçişleri ve Dışişleri Bakanlıkları ile Ankara Üniversitesi öğretim üyelerinden oluşan bir kurul tarafından düzenlenmiştir. Tasarının hazırlanması sırasında milli bünyeye uygun olması ve vatandaşlık hukukunun çağdaş prensipler doğrultusunda oluşturulması esasları ile hareket edilmiştir.⁷⁶

SONUÇ

Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfusu arttırabilmek adına farklı kimlikleri bünyeye alarak yürütülen vatandaşlık politikaları, 1920'lerin sonunda değişmeye başlamıştır. Çağdaş vatandaşlık politikalarının yürütülmeye başlandığı bu yeni dönemde Türkiye, politikalarına yasal dayanak hazırlayarak hukuki bir bağ ile vatandaşlık vereceği kimselere karşı birtakım şartlar ileri sürmüştür. Bunlar aynı zamanda Türkiye'nin ulus-devlet kimliğini güçlendirecek şartlardır. Yaşanılan toprağa bağlılığı sağlayacak bu prensipler, 23 Mayıs 1928 tarihinde yürürlüğe giren Türk Vatandaşlığı Kanunu ile güç bulmuştur. Devletin varlığını korumaya yönelik atılan adımlar, uluslararası ortamda bağımsızlığı zedelemeyecek ve barış birliğini koruyacak şekilde imzalanan antlaşma ve sözleşmeler Türkiye'nin toplumsal, kültürel ve siyasi otoritesini de sağlam temellere oturtmuştur. Dolayısıyla modern vatandaşlık anlayışının ilk adımı sayılan Türk Vatandaşlığı Kanunu, Türkiye'ye vatandaşını kendi prensipleri çerçevesinde belirlemesi hakkını doğurmuştur. Aynı zamanda Kanunla Türkiye, Türk vatandaşlığı statüsü vereceği kimselerin hak ve sorumluluklarının sınırlarını çizmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nin vatandaşlık politikalarını doğrudan düzenleyen 1312 sayılı Kanun'un daha çok vatandaşlıktan çıkarma ve vatandaşlığa kabul gibi esaslar üzerinden hareket ettiği görülmektedir. Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun 5. ve 6. maddeleri vatandaşlığa kabul edilmeye ilişkin hükümlere yer vermiştir. 5. maddede beş yıl süreyle Türkiye'de ikâmet etmekte olan yabancıların Türk vatandaşlığına başvurabilecekleri ve 6. maddede ise beş yıl ikâmet şartını taşımayanların İcra Vekilleri Heyetinin vereceği karar doğrultusunda vatandaşlığa kabul edilecekleri belirtilmiştir. Bu hükümler göz önüne alındığında uygulamalar daha çok Türk ve Rum nüfusun karşılıklı değiştirildiği mübadilleri kapsamıştır. Kanunun 5. maddesinde yer alan Türkiye'de yerleşik olma şartına ilaveten Müslümanlığı kabul edenler ve Türk isimlerinden birini alanlar Türk vatandaşlığına kabul edilmiştir. 9. ve 10. maddeler, bu esasları düzenlemek üzere oluşturulmuştur. Yabancı bir ülkenin ordusuna hizmet etmek üzere ülkeyi terk etmiş veya yabancı bir ülkenin vatandaşlığını kendi iradesiyle kabul etmiş şahısların Türk vatandaşlığı statüsü söz konusu kanun hükümlerince son bulmuştur. Türk vatandaşlığından çıkarılanların daha çok Ermeni, Yahudi ve Rum asıllı oldukları görülmekle beraber Müslüman kesimin de çeşitli sebeplerle Türk vatandaşlığı ile bağı kesilmiştir. Bunun sebepleri arasında yabancı ordu hizmetine girmek veya Türkiye aleyhine çalışan yabancı devletlerin istihbarat servislerine yardım etmek yer almıştır.

⁷⁶ TBMM Tutanak Dergisi, D.1, T.2, s.2

Türk anne veya babanın Türkiye sınırları içinde veya herhangi bir yabancı ülkede doğan çocuklarını Türk vatandaşı sayan Kanun, çocuğun evlilik içinde veya dışında doğmasının durumu değiştirmeyeceğini açıkça belirtmiştir. Bununla birlikte benimsediği *Doğum Yeri* ilkesine göre Türkiye’de doğup da anne- babası veya bunlardan biri vatansız sayılan çocukları da Türk vatandaşı saymıştır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında nüfus azlığı sebebiyle bu hükümlerle birçok kişiye vatandaşlık verilerek nüfusun artırılması hedeflenmiştir. Kanunda dikkat çeken bir diğer hüküm, Türk ile evlenen yabancı kadının istencine bakılmaksızın Türk sayılacağı, buna karşılık yabancı ile evlenen Türk kadının Türk kalacağıdır. Bu ibare aynı şekilde ülke nüfusunun nicelik olarak artması hedefiyle ilişkilendirilebilir.

Genel olarak değerlendirildiğinde; Milli Mücadele Dönemi’nde Türkiye aleyhine faaliyetlerde bulunanlar ve Anadolu’nun işgali sırasında Fransız, İngiliz ve Ermenilerle iş birliği yapanlar, Türkiye aleyhine propaganda faaliyetine girişenler, yabancı bir devlet lehine istihbarat hizmeti görenler, askerlik yükümlülüğünü yerine getirmeyerek firar edenler, devletin maddi anlamda zarar uğramasına yol açacak eylemlerde bulunanlar, Türkiye’yi terk ederek belirlenen süre zarfında yetkili makamlara kaydını yenilemeyenler, Türk diline yabancı ve Türk kültürüne bağlı olmayan şahıslar 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu’nun ilgili maddeleri gereği vatandaşlıktan çıkarılmışlardır. Böylelikle hem devletin milli kimliği güçlendirilmeye çalışılmış hem de sosyal ve ekonomik menfaatler doğrultusunda hareket edilerek Millî Mücadele ile kazanılan bağımsızlık muhafaza edilmeye çalışılmıştır. 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, devlet ile bireyin karşılıklı görev ve sorumluluklarını belirlemede önemli rol üstlenmiş, Kanunla bireylerin aidiyet bağı güçlendirilerek ülkenin kalkınması adına büyük bir yol alınmıştır. Kanunun yabancı bir ülkeden Türkiye’ye gelerek yerleşen bilim, kültür ve sanat alanında önemli isimleri kapsamına alması, özellikle Almanya’dan gelen birçok bilim insanınının 1933 yılında Üniversite Reformu’nu başlatarak Türkiye’nin modernleşmesine katkı sağlaması Kanun çerçevesinde altı çizilmesi gereken önemli bir durumdur.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Belgeleri (BCA)

BCA, 30.10.0.0/124.884.7, 12.12.1926

BCA, 30.10.0.0/124.884.15, 21.08.1929

BCA, 30.18.1.2/1.3.1, 18.11.1928

BCA, 30.18.1.2/1.12.29,26.12.1928

BCA, 30.18.1.2/3.25.17, 01.05.1929

BCA, 30.18.1.2/3.29.16, 08.05.1929

BCA, 30.18.1.2/4.32.9, 26.05.1929

BCA, 30.18.1.2/4.38.7, 26.06.1929

BCA, 30.18.1.2/ 5.50.5, 09.10.1929

BCA, 30.18.1.2/6.54.20, 11.11.1929

BCA, 30.18.1.2/ 6.56.9, 20.11.1929

BCA, 30.18.1.2/15.74.7, 17.11.1930

BCA, 30.18.1.2/15.76.3, 17.11.1930

Cumhuriyet'in Kuruluşunda Birey ve Devlet İlişkisi: 1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu
ve Uygulamaları

BCA, 30.18.1.2/16.86.18, 31.12.1930
BCA, 30.18.1.2/17.1.8, 07.01.1931
BCA,30.18.1.2/ 18.18.16, 18.03.1931
BCA, 30.18.1.2/19.22.15, 01.04.1931
BCA, 30.18.1.2/25.2.16, 03.01.1932
BCA, 30.18.1.2/25.10.20, 20.02.1932
BCA, 30.18.1.2/26.13.19, 02.03.1932
BCA, 30.18.1.2/27.25.13, 20.04.1932
BCA, 30.18.1.2/29.49.18, 30.06.1932
BCA, 30.18.1.2/30.52.20, 13.07.1932
BCA, 30.18.1.2/30.08.1932, 02.08.1932
BCA, 30.18.1.2/ 32.74.19, 10.12.1932
BCA, 30.18.1.2/34.15.8, 04.03.1933
BCA, 30.18.1.2/35.29.12,26.04.1933
BCA, 30.18.1.2/36.39.14, 23.05.1933
BCA, 30.18.1.2/124.886.4, 07.11.1934
BCA, 30.18.1.2/58.72.12, 13.09.1935
BCA, 30.18.1.2/59.85.7,11.11.1935
BCA, 30.18.1.2/ 60.92.19, 04.12.1935
BCA, 30.18.1.2/82.13.17, 17.02.1938
BCA, 30.18.1.2/84.63.18, 07.07.1938
BCA, 30.18.1.2/84.79.15, 06.09.1938
BCA, 30.18.1.2/87.45.6,22.05.1939
BCA, 30.18.1.2/87.61.14,27.06. 1939
BCA, 30.18.1.2/95.63.4, 15.07.1941
BCA, 30.18.1.2/96.85.6, 04.10.1941
BCA, 30.18.1.2/102.54.16, 08.07.1943
BCA, 30.18.1.2/145.119.15, 13.03.1957

Resmi Yayınlar

Resmi Gazete, Sayı:2733, 21 Haziran 1934.
TBMM Kanunlar Dergisi, Cilt:6, 28 Mayıs 1928.
TBMM Kanunlar Dergisi, Cilt:5, 23 Mayıs 1927.
TBMM Tutanak Dergisi, D.1, T.2
TBMM 189 No'lu Komisyon Raporu, 2 Mayıs 1932.
TBMM 185 No'lu Komisyon Raporu, 1928.

Gazeteler

Akşam, 9 Ekim 1929, 2.

Akşam, 4 Mayıs 1938, 10.

“Türk Vatandaşlığı İçin Yapılacak Müracaatlar”. *Ulus*, 21 Ocak 1938, 2.

“Azlıklar ve Türkçe Meselesi”. *Ulus*, 19 Mart 1937, 3.

Atay, N.H. “Amerika’da Türkler”, *Ulus*, 28 Temmuz 1939, 5.

“Yugoslavya’da Emlaklı Olanlar”. *Akşam*, 25 Ocak 1950, 4.

Kitaplar

Arı, Kemal (1995), *Büyük Mübadele, Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Aybay, Rona (1982), *Yurttaşlık Hukuku Ders Kitabı ve Temel Yasa Metinleri*, Ankara: AÜSBF Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi.

Aybay, Rona (1991), *Yurttaşlık (Vatandaşlık) Hukuku*, İstanbul: Aybay Hukuk Araştırmaları Yayını.

Çağaptay, Soner (2009), *Türk Kimdir? Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçili*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Geray, Cevat (1962), *Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler (1923-1961)*, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, Ankara: Ajans- Türk Matbaası.

İnan, Afet (2015), *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Nomer, Ergin (1987), *Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul: Filiz Kitapevi.

Özbudun, Ergun (1997), *Millî Mücadele ve Cumhuriyet’in Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu- Cumhuriyet, Demokrasi, Kimlik*, Editör: Nuri Bilgin, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Şimşir, Bilal N. (2009), *Bulgaristan Türkleri*, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Tanör, Bülent (2017), *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Yalçın, Kemal (2021), *Haymatlos*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Makaleler

Anbarlı Bozatatay, Şeniz (2010), “5901 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu’na Göre Türk Vatandaşlığının Kazanılması”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, C:8, S:2, ss.165-182.

Berki, Osman Fazıl (1950), “Türk Vatandaşlığı Kanununun Asli Tabiiyete Müteallik Hükümleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C:7, S:1, ss.146-159.

Duman, Önder (2009), “Atatürk Dönemi’nde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S.43, ss.473-490.

İçduygu, Ahmet, Çolak, Yılmaz ve Soyarık, Nalan (2006), “What is the Matter with Citizenship A Turkish Debate”, *Middle Eastern Studies*, C.35, S.4, ss.187-208.

İlhan, Suat (1989), “Atatürk’ün Kazandırdığı Değerler ve Atatürkçülükten Beklentilerimiz”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.5, S.14, ss.267-276.

Nuri, Suphi (1932), “Türk Vatandaşlığı Kanunu”, *Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C.10, S.59, ss.1769-1786.

Sarınay, Yusuf (2011), “Cumhuriyet Dönemi’nde Balkan Ülkelerinden Ankara’ya Yapılan Göçler (1923-1990)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.27, S.80, ss.351-388.

Cumhuriyet'in Kuruluşunda Birey ve Devlet İlişkisi: 1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu ve Uygulamaları

- Uluç, Özlem (2012), "İmparatorluktan Ulus Devlete Vatandaşlık Halleri: Osmanlı ve Türkiye'de Vatandaşlık Politikaları", *Toplum Bilimleri Dergisi*, C.6, S.12, ss.7-30.
- Vural Dinçkol, Bihterin ve Işık, Alper (2015), "1924 Anayasası Döneminde Yurttaşlık Anlayışı", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C.21, S.1, ss.13-41.
- Yıldız, Ayselin (2017), "Göç ve Entegrasyon Politikalarında Vatandaşlık", *Göç Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, ss.36-67.

Tezler

- Arslan, Pelin (2019), *1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güzel Polat, Ezgi. (2010), *Anayasal Vatandaşlık*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uçman, Hamit (2018), *Vatandaşlık Anlayışının Değişimi: Türkiye Örneği*. Y. Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı.

Dijital Kaynaklar

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/etabli-meselesi-2/?pdf=4858>

CUMHURİYET DÖNEMİNDE HATAY'DA EĞİTİM

EDUCATION IN HATAY IN REPUBLICAN ERA

Mustafa ŞAHİN*

Geliş Tarihi/Received:13.01.2022

Kabul Tarihi/Accepted:27.02.2022

ŞAHİN, Mustafa, (2022), "Cumhuriyet Döneminde Hatay'da Eğitim", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 43-59.

Öz

Bu araştırmanın amacı, Hatay'da eğitimin geçirdiği aşamaları tarihi süreç içinde incelemektir. Bu çerçevede Hatay'da okul öncesi eğitimde, temel eğitimde, ortaöğretimde, mesleki-tekniik öğretimde ve yükseköğretimde Cumhuriyet tarihi boyunca alınan mesafe ve gelinen nokta sayısal veriler eşliğinde ele alınmıştır. Bu çalışmada, betimsel araştırma türlerinden tarihi yöntem kullanılmıştır. Bu çalışmada Hatay ile ilgili nüfus ve eğitim verileri Türkiye İstatistik Kurumu istatistiklerinden, milli eğitim istatistiklerinden ve Boğaziçi Üniversitesi (<http://egitimistatistikleri.com>) web sayfasından elde edilmiştir. Elde edilen bu veriler okul öncesi, temel eğitim, ortaöğretim, mesleki-tekniik öğretim ve yükseköğretim kurumlarında okul, öğretmen ve öğrenci durumları şeklinde kategorize edilmiştir. Çalışmada her eğitim basamağının öğretmen, öğrenci vb. sayısal verileri ele alınmıştır. Verilerde Hatay'ın anavatanına katıldığı yıl olan 1939 temel ölçüt olmuş ve 2018'e kadar geçen süreç belirli yılların verileriyle desteklenmiştir. Eğitimle ilgili veriler sunulurken Hatay'ın gelişiminde bir başka gösterge olan nüfus verileri ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, geçen 80 yıllık evrede Hatay'da tüm eğitim basamaklarında sayısal olarak büyük artışlar olduğu görülmüştür. Hatay'da tüm okul basamaklarında net okullaşma oranı genellikle Türkiye ortalaması ile paraleldir hatta bazı basamaklarda daha yüksektir. Hatay'daki okullaşma oranlarına bakıldığında okul öncesi eğitimde okullaşmanın Türkiye ortalamasının yaklaşık 15 puan üzerinde olduğu görülmektedir. İlkokul, ortaokul ve liselerdeki okullaşma oranları Türkiye ile paralellik içinde giderken, mesleki-tekniik eğitimde ise Türkiye ortalamasının yaklaşık 2 puan altında kalmıştır. Bütün okul basamaklarında öğretmen ve öğrenci sayısındaki artış nüfus artışının çok üzerinde olmuştur. Öğretmen başına düşen öğrenci sayısında ciddi gelişme sağlanmıştır. Bu adımlar Hatay eğitimi adına olumlu süreçler olarak değerlendirilebilir. Elde edilen verilere göre Hatay eğitimi bazı basamaklarda Türkiye'ye örnek olabilecek verilere sahipken bazı basamaklarda Türkiye ortalamasının altındadır. Yapılacak yeni çalışmalarla Hatay eğitim tarihi pek çok yönüyle ve ayrıntılarıyla ele alınabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi, Eğitim, Hatay, Türk Eğitim Tarihi.

*Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Eğitimi ABD, İzmir, e-posta: mustafa.sahin@deu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-8789-514X>).

Abstract

The purpose of this research is to examine the process of education in Hatay throughout the history. In this context, research approaches to processes of pre-school education, primary education, middle school education, vocational and technical training and higher education through the republican history and their present situation. Historical descriptive method was used in the study. In this study, the population and education data related to Hatay were collected from the statistics of the Turkish Statistical Institute, national education statistics and Boğaziçi University (<http://egitimistatistikleri.com>) obtained from the web page. Data was categorized as school, teacher, student and student status in pre-school education, primary education, middle school education, vocational and technical training and higher education institutions. Qualitative data about teacher, student etc. was reviewed for every level in education. The 80 years' period since 1939 was tried to be pictured. While the data concerning education was projected, demographics, a related indicator in Hatay's progress was also included into evaluation. According to findings, in past 80 years' period, Hatay has shown significant increases quantitatively concerning education levels. The net schooling ratio in every level of education is parallel to the average of Turkey, even higher in some levels. When we look at the schooling rates in Hatay, it is seen that schooling in preschool education is about 15 points higher than the Turkish average. While the schooling rates in elementary schools, middle schools and high schools went in parallel with Turkey, they remained about 2 points below the Turkish average in vocational-technical education. The increase in the numbers of teachers and students in every level is higher than the growth of population. The number of students per teacher has shown a significant development. These steps could be evaluated as positive processes for the education of Hatay. According to the data obtained, Hatay education has data that can be an example for Turkey on some steps, while on some steps it is below the Turkish average. With the new studies to be carried out, the history of Hatay education will be able to be discussed in many aspects and details.

Keywords: *Republican Era, Education, Hatay, History of Turkish Education.*

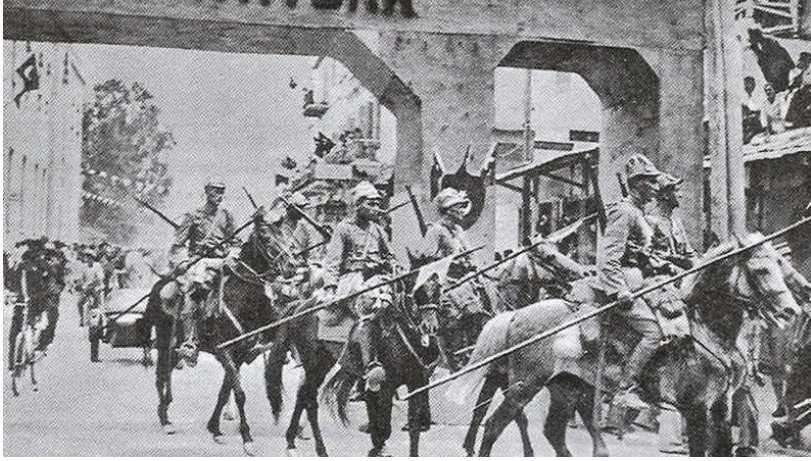
GİRİŞ

Hatay Anadolu'nun en eski yerleşim merkezlerinden biridir. İlman iklim koşulları ve topraklarının verimli oluşu nedeniyle yöredeki yerleşimin eldeki bilgilere göre orta paleolitik döneme kadar uzandığı düşünülmektedir. Bölgeyi ilginç kılan diğer öğeler ise Anadolu'yu Suriye'ye bağlayan kavşak noktalarından biri olması ve doğal limanlara sahip oluşudur. Amik Ovası yerleşimlerinde görülen saray mimarisi kalıntıları, Tunç Çağının siyasi yapı ve yaşayışla ilgili bazı bilgiler yanında, bu yerleşimlerin beylikler biçiminde örgütlendiğini de ortaya koymuştur. Bu topraklarda sonra sırasıyla Akadlar, Yamhad Krallığı, Hitit Krallığı, Mısır Krallığı, Hattena Krallığı, Asurlular, Pers İmparatorluğu, İskender İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, Emeviler, Abbasiler, Tolunoğulları, İhşitler, Haçlılar, Memlukler ve 1516 Mercidabık Savaşı sonrası Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyet sürdürmüştür.¹ Bu bakımdan Hatay ili ciddi bir şekilde medeniyetlerin bileşkesinden süzülerek günümüzdeki işlevini devam ettiren güzide bir kentimizdir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında 12 Kasım 1918 günü Fransızlar İskenderun'a asker çıkarmış ve bölge kısa süre içinde Fransız egemenliği altına girmiştir. 20 Ekim 1921'de Türkiye ile Fransa arasında Ankara Antlaşması imzalanmış ve Fransızlarla savaş hali sona ermiştir. Antlaşmaya göre, İskenderun Sancağı sınırlarımız dışında kalıyordu. O dönemde Antakya, İskenderun ve havalisi Türkleri Anayurttan ayrı yaşamaya alışamamış, her fırsatta Türkiye'den, memleketlerinin işgalden kurtarılması talebinde bulunmuşlardır. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşmasında, Türkiye ile Fransa tarafından Ankara Antlaşması ile belirlenmiş olan Türkiye-Suriye sınırı aynen kabul edilmiştir. Bu yıllarda Sancak'ta yaşayan Türklerin gözü kulağı Türkiye'de idi. Atatürk 1 Kasım 1936'da TBMM'yi açışta Hatay'la ilgili şunları söyledi: "Milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük mesele, hakiki sahibi öz Türk olan İskenderun ve Antakya havalisinin mukadderatıdır". Böylece sancak konusu resmi ağızdan ilk defa gündeme gelmiş oldu ve sancağa "Hatay" adı verildi. 12 Ocak 1937 günü Antakya'da 60.000 Türk'ün katıldığı muazzam bir miting yapıldı ve nihayet Milletler Cemiyeti Konseyi 27 Ocak 1937 toplantısında İskenderun Sancağına bağımsızlık verilmesini kabul etti. Milletler Cemiyeti kararına göre seçimler 28 Mart ve 12 Nisan'da (1938) yapılacaktı. Seçim zamanı yaklaştığında Suriye yanlıları gibi Fransız işgal idaresinin de Türkler aleyhine bir tavır takındığı ve taraflı davranmaya başladığı görüldü.²

1 Ahmet Gündüz; İlyas Gökhan; Süleyman Hatipoğlu; Gürhan Bahadır, *Hatay Tarihi*, Ankara: 2013, Anıt Matbaası, ss. 19-184.

2 <https://hataytarihii.wordpress.com/hatay-2/>

Hatay'a Giren Türk Süvarileri (6 Temmuz 1938)

Kaynak: <https://www.altayli.net/ataturkun-hatay-davasi.html>

Bu sırada Atatürk'ün hasta olduğu haberleri duyulmuş, yabancı ajanslar bu haberi dünyaya yaymışlardı. Bu haberleri yaymanın amacı, Hatay meselesinin çözülmesini önlemek ve mücadeleyi yarım bıraktırmaktı. Bunu sezen Atatürk, hastalığına rağmen 19 Mayıs 1938 günü törenlerden sonra güneye doğru yola çıktı. Ertesi gün Mersin'e ulaştı ve burada muhteşem bir geçit töreni düzenlendi. Nihayet 2 Eylül 1938 günü bağımsız Hatay Devleti kuruldu. 5 Eylül 1938 günü Devlet Başkanı Tayfur Sökmen, Abdurrahman Melek'i Başbakan olarak görevlendirdi. 1 Aralık'ta Hatay ürünlerinin Türkiye'ye gümrüksüz girmesi kabul edildi. Bunun ardından Türkiye'den Hatay'a pasaportsuz ve sadece nüfus cüzdanıyla girilmesi kabul edildi. 23 Haziran 1939 günü Fransa ile Türkiye arasında Hatay bölgesinin Türkiye'ye iadesine dair antlaşma imzalandı. Hatay'ın Türkiye'ye katılmasının önünde hiç bir engel kalmamıştı. Antlaşmanın imzalandığı haberi Hatay'a ulaşınca resmi dairelerden Hatay bayrakları indirildi ve yerine Türk Bayrağı çekildi. Hatay Millet Meclisi olağanüstü toplandı ve 29 Haziran 1939 günü Hatay'ın anavatana katılımı oybirliği ile kabul edildi.³

İşgal sırasında Hatay bölgesini yönetmek için yüksek komiserliğin temsilcisi olarak Fransa tarafından bölgeye müsteşar atanmıştır. Müsteşarlık bünyesinde eğitim işlerine bakmak üzere Maarif Reisliği de (Milli Eğitim Müdürlüğü) aynı tarihte kurulmuştur. Maarif Reisliğine Dr. Mithat Kuseyri getirilmiştir. Hatay'ın ilk lisesi 1913'de açılan Antakya İdadisidir. Bu tarihlerde yabancı ülkeler bölgede çok sayıda okul açmışlardır. İskenderun Lisesi de bunlardan biridir. Hatay'ın anavatana katılmasından sonra bu okullar Türkiye Cumhuriyeti'ne devredilmiştir. En son kapanan yabancı okul İskenderun'daki Sanata

3 Mesut Çapa, "Hatay Mücadelesine Katılanların Anıları". *Atatürk Yolu Dergisi*, sayı. 62, (2018), ss. 21-38; Adil Dağıstan ve Adnan Sofuoğlu, "Arşiv Belgeleri Işığında Sancak (Hatay'ın) Bağımsızlık Sürecinin İlk Aşaması ve Türkiye", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt. 5, (2005), sayı. 61, ss. 1-46; Esin Dayı, "Hatay Devleti ve Hatay'ın Anavatana Katılması", *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı. 19, (2002), ss. 331-340; Ercan Karakoç, "Atatürk'ün Hatay Davası", *Bilgi*, sayı. 50, (2009), ss. 97-118; Abdurrahman Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, Ankara: 1966, Türk Tarih Kurumu Basımevi; Olcay Özkaya Duman ve Haktan Birsal, "Üç Tarz-ı İdari Dönemde (İşgal, Sancak, Vilayet) Hatay Bağımsızlık Mücadelesinde Öne Çıkan Kültür Kurumları", *Osmanlı Arşiv Kaynakları Işığında Antakya*. İstanbul: 2014, Hatay Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945) I*, Ankara: 1983, Türk Tarih Kurumu Yayını; Tayfur Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Ankara: 1992, Türk Tarih Kurumu Yayını; Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi*, Antakya: 1993, Hatay Kültür ve Turizm Vakfı.

Teresa Özel İtalyan Okulu'dur. Hatay anavatana katıldıktan sonra ilk Milli Eğitim Müdürü Necdet Evrimer olmuştur. Hatay Milli Eğitim Müdürlüğü 1970'den 1980'e kadar Hürriyet Caddesi üzerinde şimdiki Şehir Kulübünün yanındaki Gazipaşa İşhanı'nın 2, 3 ve 4. katlarında hizmet vermiştir. Müdürlük 1980'de Hatay Valilik binasının yanındaki ek binaya taşınmıştır. 15 Mayıs 2010'da ise şimdiki binasına taşınmıştır.⁴

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı, Hatay'da eğitimin geçirdiği aşamaları tarihi süreç içinde incelemektir. Bu çerçevede Hatay'da okul öncesi eğitimde, temel eğitimde, ortaöğretimde, mesleki-tekniik öğretimde ve yükseköğretimde Cumhuriyet tarihi boyunca alınan mesafe ve geline nokta sayısal verilerle sınırlı olmak kaydıyla ele alınmıştır. Yapılan literatür incelemesinde doğrudan Hatay'da Cumhuriyet dönemi eğitimiyle ilgili herhangi bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Alakay⁵ hazırlamış olduğu yüksek lisans tezinde Osmanlı döneminde Hatay'da eğitimi ele almış, Galioğlu⁶ çalışmasında Antakya Lisesi'nin tarihini yazmıştır. Güleç⁷ yüksek lisans tezinde Demokrat Parti iktidarı döneminde Hatay'da sosyal ve ekonomik hayatı ele alırken aynı dönemin eğitime kısa bilgilerle yer vermiştir. Payaslı'nın⁸ çalışmasında Atatürk dönemi eğitim ve kültür politikalarının Hatay'a yansımaları ele alınmıştır. Hediye Titz⁹ çalışmasında Cumhuriyet döneminde halkevlerinin eğitim ve tarih çalışmalarını Akdeniz Bölgesi örneğinde ele almış ve Hatay halkevlerine de iki sayfalık bir yer ayırmıştır. Bununla birlikte doğrudan bu araştırma konusuyla ilişkili bir incelemeye rastlanmamıştır. Araştırmada Hatay'da Cumhuriyetin kuruluşundan 2018'e tüm kademelerde "Hatay Eğitim Tarihi" sistematik bir şekilde istatistik veriler eşliğinde ele alınmıştır. Araştırmanın sonuçlarının araştırmacılarla geleceğe yön verme bakımından politikacı ve uygulamacılar için yararlı olacağı umulmaktadır.

YÖNTEM

Bu çalışmada, betimsel araştırma türlerinden tarihi yöntem kullanılmıştır. Bilindiği üzere tarihi yöntem geçmişten günümüze geçen süreçte yaşanmış olay ve olguların araştırılıp açıklanması ve ortaya çıkarılmasında kullanılan yöntemdir. Bu yöntemde dönemin dokümanları dikkatlice okunarak araştırma sorusuna cevap aranır.¹⁰ Hatay'la ilgili nüfus ve eğitim verileri Türkiye İstatistik Kurumu, Milli Eğitim Bakanlığı ve Boğaziçi Üniversitesi tarafından meydana getirilen <http://egitimistatistikleri.com> adresindeki eğitim istatistiklerinden elde edilmiştir. Elde edilen bu veriler okul öncesi, temel eğitim, ortaöğretim, mesleki-tekniik öğretim ve yükseköğretim kurumlarında okul, öğretmen ve öğrenci durumları şeklinde kategorize edilmiştir. Çalışmada her eğitim basamağının

4 Hatay MEM, *Hatay Milli Eğitim Müdürlüğü 2015-2019 Stratejik Planı*, https://hatay.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2015_11/24103554_hataylmem20152019stratejikplann.pdf, s. 14.

5 Yahya Alakay, *Osmanlı Döneminde Hatay'da Eğitim* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ: 2003, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

6 Rengin Galioğlu, *Hatay Kültür Tarihinde 1921-1939 Dönemi ve Bu Dönemin En Önemli Eğitim Kurumu Antakya Lisesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay: 2004, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

7 Ahmet Güleç, *Demokrat Parti İktidarında Hatay'da Sosyal ve Ekonomik Hayat* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay: 2016, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

8 Volkan Payaslı, *Atatürk Dönemi Eğitim Kültür Politikalarının Hatay'a Yansımaları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: 2009, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.

9 Hediye Titz, *Cumhuriyet Döneminde Halkevlerinin Eğitim ve Tarih Çalışmaları, 1932-1951, Akdeniz Bölgesi Örneği* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adana: 2012, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

10 Abdurrahman Tanrıoğen, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: 2014, Anı Yayıncılık, ss. 62-65.

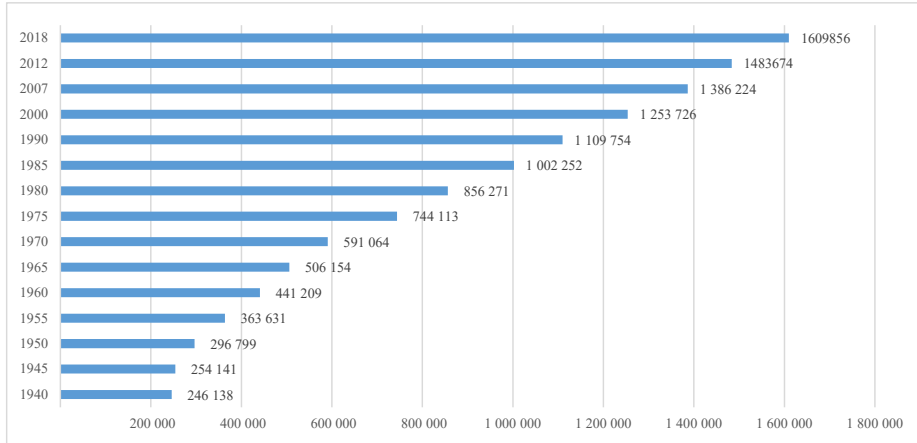
öğretmen, öğrenci vb. sayısal verileri verilmiş ve yorumlanmıştır. Verilerde Hatay'ın anavatana katıldığı yıl olan 1939 temel alınmış ve 2018'e kadar geçen süreç belirli yılların verileriyle desteklenmiştir. 1939'dan 2018'e geçen 80 yıllık dönemin genel bir fotoğrafı çekilmeye çalışılmıştır. Çalışma dönem olarak 1939-2018, içerik olarak da eğitim istatistiklerinden elde edilen sayısal verilerle sınırlı tutulmuştur. Eğitimle ilgili veriler sunulurken nüfus ve eğitim arasındaki doğrusal ilişkiyi de göstermek bakımından Hatay'ın nüfus verilerine de yer verilmiştir.

BULGULAR

Bu bölümde öncelikle Hatay'ın anavatana katıldığı 1939'dan 2018'e kadar 80 yıllık nüfus gelişimi ele alınmıştır. İkinci olarak okul öncesi eğitim, temel eğitim, ortaöğretim, mesleki-teknik öğretim ve yükseköğretimde 1939'dan 2018'e geçirilen 80 yıllık eğitim süreci sayısal verilerle incelenmiştir.

Hatay Nüfusu

Hatay'ın anavatana katılması sonrası 1940'da yapılan ilk nüfus sayımında vilayetin toplam nüfusu 246.138 olarak tespit edilmiş olup söz konusu nüfus, sonraki yıllarda aşamalı olarak artmıştır. Grafikte Hatay'ın anavatana katıldığı yılın hemen ertesinde yapılan ilk nüfus sayımından 2018 yılına kadar geçirdiği aşamaya yer verilmiştir.

Hatay Nüfus Verileri (1940-2018)

Kaynak: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

Hatay nüfusu 1940'dan günümüze devamlı olarak artmıştır. Bu artışın nedeni hem doğurganlık hem de Hatay'a yapılan göçlerdir. Bu gerekçeler nedeniyle Hatay vilayeti geçen süreçte Türkiye ortalamasının üzerinde bir nüfus artışına sahne olmuştur. 1940-2018 döneminde Türkiye'de nüfus %360 artmışken, Hatay'ın nüfusu ise %554 artış göstermiştir.

Okul Öncesi Eğitim

Hatay anavatana 1939'da katılmasına rağmen 1959-1960 öğretim yılına kadar yirmi yıl süreyle herhangi bir okul öncesi kuruma sahip değildi. Bir özel eğitim kurumu olan Kırıkhanlar Anaokulu Hatay'da açılan ilkokul öncesi eğitim kurumuydu. Açıldığı ilk yıl olan 1959-1960 öğretim yılında Kırıkhanlar Anaokulunda üç öğretmen görev yapmakta, 18'i kız, 25'i erkek olmak üzere toplam 43 öğrenci öğrenim görmekteydi. Ertesi yıl aynı öğretmen kadrosuyla öğrenimine devam eden okulun öğrenci sayısı 22'si kız, 32'si erkek olmak üzere 54'e yükselmiştir. 1963-1964 öğretim yılında iki yeni anasınıfı daha açılmıştır: Yeni Kolej Anaokulu ve Ata Koleji Anaokulu. Açılan yeni iki okulla birlikte okul öncesi eğitim kurumlarındaki öğretmen sayısı altıya, öğrenci sayısı da 40'ı kız, 58'i erkek olmak üzere 98'ye yükselmiştir. 1968-1969 öğretim yılına gelindiğinde açılan bu okullardan sadece Hatay Ata Koleji'nin Anaokulu üç öğretmen, 11'i kız, 10'u erkek olmak üzere 21 öğrenci ile öğretime devam eder hale gelmiştir.¹¹

1970'ler ve 1980'lerin ilk yıllarında öğretmen ve öğrenci sayılarında küçük dalgalanmalar dışında büyük değişiklikler olmamıştır. 1980 askeri darbesi sonrası tekrar sivil yaşamın başladığı 1984-1985 öğretim yılında Hatay'da okul öncesi eğitim verilerinde büyük bir artış yaşanmıştır. 1984-1985 öğretim yılında tamamı devlet okullarında açılan anasınıflarında köylerde 660'ı kız, 675'i erkek olmak üzere toplam 1335 öğrenci öğrenim görürken, şehirlerde ise 1094'ü kız, 1205'i erkek olmak üzere toplam 2299 öğrenci öğrenim görmüştür. Aynı yıl Hatay'da köy ve şehir anasınıflarında öğrenim gören öğrenci sayısı 1821'i kız, 1957'si erkek olmak üzere toplam 3778'dir. Buna karşılık öğretmen sayısı ise sadece on beştir. Bu tarihten başlayarak okul öncesi kurumlar bağımsız anaokulları olarak ya da ilkokullar ile Kız Teknik Genel Müdürlüğüne bağlı anasınıfları halinde organize edilmişlerdir. Hatay'ın nüfus artışına, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişimine paralel olarak 1984-1985 öğretim yılından başlayarak anaokullarında ve anasınıflarında, hem öğretmen sayılarında hem öğrenci sayılarında düzenli olarak artış görülmüştür.¹²

2017-2018 öğretim yılı itibarıyla Hatay'daki tüm okul öncesi kurumlarda 890'ı kadın, 55'i erkek olmak üzere öğretmen sayısı 945 idi. Kız öğrenci sayısı 22.007, erkek öğrenci sayısı 19.939 olmak üzere toplam öğrenci sayısı ise 41.946 idi.¹³ Okul öncesinde okullaşma oranı her yıl giderek artmıştır. 2017-2018 öğretim yılında okullaşma oranı üç-beş yaşta %42,36, dört-beş yaşta %58,04 olurken beş yaşta %81,67'ye ulaşmıştır. Aynı yıllar içinde Türkiye genelinde okul öncesi kurumlarda okullaşma oranları üç-beş yaşta %38,50, dört-beş yaşta %50,42, beş yaşta ise %66,88 olarak tespit edilmiştir.¹⁴ Hatay Milli Eğitim Müdürlüğü'nün stratejik planına göre 2019'da beş yaşta okullaşma oranı %100 olarak öngörülmüştür.¹⁵

Başlangıçtan 2018'e okul öncesi kurumlardaki öğretmen sayısında %31,400, öğrenci sayısında ise %97,448'lik bir artış sağlanmıştır. Buna göre öğrenci sayısındaki artış öğretmen sayısındaki artışın üç katından daha fazla olmuştur. Yine aynı evrelerde 1959-

11 <http://egitimistatistikleri.com>

12 <http://egitimistatistikleri.com>

13 Milli Eğitim Bakanlığı, *Milli Eğitim İstatistikleri 2017-2018*, s. 46.

14 Milli Eğitim Bakanlığı, *Milli Eğitim İstatistikleri 2017-2018*, s. 5, 1.

15 Hatay MEM, *Hatay Milli Eğitim Müdürlüğü 2015-2019 Stratejik Planı*, https://hatay.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2015_11/24103554_hataylmem20152019stratejikplann.pdf, s. 50.

1960 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 14,3 iken 2017-2018 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 44,3 olmuştur. Bu süre içinde Hatay'ın nüfusu ise %265 artmıştır.

Temel Eğitim (İlkokul)

Anavatana katıldığı 1939-1940 öğretim yılında Hatay'da Türk ve yabancı olmak üzere iki ayrı türde ilkokul bulunmaktaydı. Hatay'da vatandaşların büyük çoğunluğunun köylerde yaşaması nedeniyle eğitim verileri köy ve şehir yerleşim alanları olmak üzere ikiye ayrılmış durumdaydı. Buna göre, 75 ilkokulda 3993'ü erkek, 500'ü kız öğrenci olmak üzere köylerde öğrenimine devam eden öğrenci toplamı 4493 idi. Şehir okullarında 3347'si erkek, 1617'si kız olmak üzere öğrenim gören öğrenci sayısı 4964 idi. Köy ve şehir okullar toplamında 7358'i erkek, 2129'u kız olmak üzere toplam öğrenci sayısı 9487 idi. Aynı dönemde Hatay ilkokullarındaki öğretmen sayısı da 191 idi.¹⁶

1939-1940 öğretim yılı itibariyle Hatay'da iki ayrı yabancı okul vardı: Biri İtalyan diğeri İngiliz ilkokulu. İtalyan ilkokulunda 18'i erkek, 12'si kız olmak üzere 30 öğrenci öğrenim görürken İngiliz ilkokulunda ise dördü erkek, üçü kız olmak üzere yedi öğrenci öğrenim görmekteydi. Söz konusu iki özel ilkokuldan İngilizlere ait olanı aynı yıl kapanmıştır. İtalyan ilkokulunun öğrenci sayısı giderek azalmış ve 1967-1968 öğretim yılında o da kapanmıştır.¹⁷

Fevzi Çakmak İlkokulu (Ecole des Soeurs)

Kaynak: Mert Nezih Rifaioğlu, Antakya'da Fransız Mandası Dönemi Eğitim Yapısının Oluşum ve Dönüşüm Sürecinin Mimari Analizi, *TÜBAKED-Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 2020, sayı. 21, s. 76.

¹⁶ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Maarif İstatistiği 1939-1940*, Ankara: 1942, Ulusal Matbaa, ss. XIV, XVIII, 15.

¹⁷ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Maarif İstatistiği 1939-1940*, Ankara: 1942, Ulusal Matbaa, ss. XIV, XVIII, 15; <http://egitimistatistikleri.com>

Nüfus artışına paralel olarak Hatay ilkokullarında öğrenci ve öğretmen sayıları düzenli bir artış göstermiştir. 1959-1960 öğretim yılında öğrenci sayısı 19.317, öğretmen sayısı 164; 1990-1991'de öğrenci sayısı 170.352, öğretmen sayısı 4881 olmuştur. 2017-2018 öğretim yılında ise öğrenci sayısı 130.476'ya inerken öğretmen sayısı 7554'e yükselmiştir.¹⁸ Eldeki verilere göre 1990-1991 öğretim yılında ulaşılan öğrenci sayısı en yüksek seviyedir.¹⁹ Hatay'da bağımsız eğitimli köy ilkokulu 1940-1941 öğretim yılında 1723 öğrenciyle başlamıştır. İlk Türk özel okulu 1959-1960 öğretim yılında 38 öğrenciyle öğretime başlamış, ilk yatılı bölge ilkokulu ise 1965-1966 öğretim yılında açılmıştır.²⁰

Kırıkhan Kurtuluş İlkokulu (Sarı Okul)

Kaynak: <https://www.kirikhanolay.com.tr/kirikhanin-en-eski-okulu-sari-okul/>

Hatay'da temel eğitimde okullaşma oranı 2017-2018 öğretim yılında %91,47'dir. Aynı evrede Türkiye genelinde temel eğitim kurumlarında okullaşma oranı %91,54 olmuştur.²¹ Hatay Milli Eğitim Müdürlüğü'nün stratejik planına göre 2019'da temel **eğitimde** okullaşma oranı %99,55 olarak öngörülmüştür.²² Başlangıçtan 2018'e ilkokullardaki öğretmen sayısında %3855, öğrenci sayısında ise %1275'lik bir artış sağlanmıştır. Buna göre öğretmen sayısındaki artış öğrenci sayısındaki artışın üç katından daha fazla olmuştur. Yine aynı evrelerde 1939-1940 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 49,6 iken 2017-2018 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 17,2 olmuştur. Bu süre içinde Hatay'ın nüfusu ise %554 artmıştır.

Temel Eğitim (Ortaokul)

Hatay'da 1939-1940 öğretim yılında biri Türk, ikisi yabancı olmak üzere toplam üç ortaokul vardı. Bu okullarda 50 öğretmen, 441 öğrenci bulunuyordu.²³ 1967-1968 öğretim

18 Milli Eğitim Bakanlığı, *Milli Eğitim İstatistikleri 2017-2018*, s. 46.

19 <http://egitimistatistikleri.com>

20 <http://egitimistatistikleri.com>

21 Milli Eğitim Bakanlığı, *Milli Eğitim İstatistikleri 2017-2018*, s. 5, 1.

22 Hatay MEM, *Hatay Milli Eğitim Müdürlüğü 2015-2019 Stratejik Planı*, https://hatay.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2015_11/24103554_hataymem20152019stratejikplann.pdf, s. 50.

23 Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Maarif İstatistiği 1939-1940*, Ankara: 1942, Ulusal Matbaa, ss. XIV, XVII.

yılında Kız Sanat Ortaokulu, Resmi Ticaret Ortaokulu ve Sağlık (Köy-Ebe) Ortaokulu açılmıştır. Açılan bu okulların 666 öğrencisinden sadece 31'i erkekti. Ertesi yıl bu ortaokullar dışında Resmi Ortaokul, İmam Hatip Ortaokulu ve Erkek Sanat Ortaokulu da açılmıştır. Bir önceki yıl 666 olan toplam öğrenci sayısı 1968-1969 öğretim yılında 979'a yükselmiştir.²⁴

Nüfus artışına paralel olarak Hatay ortaokullarında öğrenci ve öğretmen sayıları düzenli bir artış göstermiştir. İlk açıldığı dönem olan 1967-1968 öğretim yılında bütün ortaokullardaki öğrenci sayısı 977, öğretmen sayısı ise sadece 15'dir. Beş yıl sonra 1972-1973'e gelindiğinde tüm ortaokullardaki öğrenci sayısı 17.133'e, öğretmen sayısı ise 422'ye yükselmiştir. 2017-2018 öğretim yılı itibarıyla Hatay'daki ortaokullarda 3663'ü erkek, 4278'i kadın olmak üzere öğretmen sayısı 7941'dir. Kız öğrenci sayısı 65.751, erkek öğrenci sayısı 67.652 olmak üzere toplam öğrenci sayısı ise 133.403'dür.²⁵ İlk özel Türk ortaokulu 1971-1972 öğretim yılında, ilk yatılı bölge ortaokulu ise 1975-1976 öğretim yılında açılmıştır.²⁶

Hatay'da ortaokullarda okullaşma oranı 2017-2018 öğretim yılında %94,84 olmuştur, aynı evrede Türkiye genelinde ortaokullarda okullaşma oranı %94,47'dir.²⁷ Hatay Milli Eğitim Müdürlüğü'nün stratejik planına göre 2019'da ortaokullarda okullaşma oranı %98 olarak öngörülmüştür.²⁸ Başlangıçtan 2018'e kadar ortaokullardaki öğretmen sayısında %15.782, öğrenci sayısında ise %30.150'lik bir artış sağlanmıştır. Buna göre öğrenci sayısındaki artış öğretmen sayısındaki artışın yaklaşık iki katıdır. Yine aynı evrelerde 1939-1940 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 8,8 iken 2017-2018 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 16,8 olmuştur. Bu süre içinde Hatay'ın nüfusu ise %554 artmıştır.

Ortaöğretim (Genel Lise)

Hatay'da 1939-1940 öğretim yılında iki resmi lise bulunmaktaydı. Söz konusu okullarda 11 öğretmen görev yapmakta ve 761 öğrenci öğrenim görmekteydi.²⁹ 1960-1961 öğretim yılında Öğretmen Lisesi ve İmam Hatip Lisesi açılmıştır. Her iki lisede öğrenim gören öğrenci toplamı 750'dir. Söz konusu liseler karma değildi. Hatay Öğretmen Lisesi'nin 494 öğrencisinin tamamı kızlardan oluşurken, Hatay İmam Hatip Lisesi'nin 256 öğrencisinin tamamı ise erkeklerden meydana gelmişti. Nüfus artışına paralel olarak Hatay'da genel liselerde öğrenci ve öğretmen sayıları düzenli bir artış göstermiştir. 2000-2001 öğretim yılında genel liselerde öğrenim gören öğrenci sayısı 29.623'ü Erkek, 20.793'ü kız olmak üzere toplam 50.416'ya, öğretmen sayısı ise 1565'i erkek, 952'si kadın olmak üzere toplam 2517'ye ulaşmıştır.³⁰

24 <http://egitimistatistikleri.com>

25 Milli Eğitim Bakanlığı, *Milli Eğitim İstatistikleri 2017-2018*, s. 46.

26 <http://egitimistatistikleri.com>

27 Milli Eğitim Bakanlığı, *Milli Eğitim İstatistikleri 2017-2018*, s. 5, 1.

28 Hatay MEM, *Hatay Milli Eğitim Müdürlüğü 2015-2019 Stratejik Planı*, https://hatay.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2015_11/24103554_hataylmem20152019stratejikplann.pdf, s.50.

29 Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Maarif İstatistiği 1939-1940*, Ankara: 1942, Ulusal Matbaa, s. XV, XIX.

30 <http://egitimistatistikleri.com>

Antakya Lisesi

Kaynak: Mert Nezih Rifaioğlu, "The Historic Urban Core of Antakya under the Influence of the French Mandate, and Turkish Republican Urban Conservation and Development Activities", *Megaron*, cilt. 9, sayı. 4, ss. 276.

2017-2018 öğretim yılı itibariyle Hatay'da genel liselerde 1984'ü erkek, 1456'ü kadın olmak üzere toplam öğretmen sayısı 3440'dır. Kız öğrenci sayısı 32.150, erkek öğrenci sayısı 34.381 olmak üzere toplam öğrenci sayısı ise 66.531'dir.³¹ Hatay'da genel lise düzeyinde okullaşma oranı 2017-2018 öğretim yılında %82,56'dır. Aynı evrede Türkiye genelinde ortaöğretimde okullaşma oranı %83,58 olmuştur.³² Hatay Milli Eğitim Müdürlüğü'nün stratejik planına göre 2019'da genel liselerde okullaşma oranı %90 olarak öngörülmüştür.³³

Başlangıçtan 2018'e liselerdeki öğretmen sayısında %31.173, öğrenci sayısında ise %8.643'lük bir artış sağlanmıştır. Buna göre öğretmen sayısındaki artış öğrenci sayısındaki artışın üç katından daha fazla olmuştur. Yine aynı evrelerde 1939-1940 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 69,2 iken 2017-2018 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 19,3 olmuştur.

Ortaöğretim (Mesleki-Teknik Lise)

Hatay'da 1940-1941 öğretim yılı ile birlikte hem erkek hem de kızlara yönelik olarak meslek liseleri açılmıştı.³⁴ İlk yıla ait ne öğretmen ne de öğrenci verilerine ulaşılamamıştır. Hem öğretmen hem öğrenci verilerine ulaşılan en erken dönem 1965-1966 öğretim yılı

31 Milli Eğitim Bakanlığı, *Milli Eğitim İstatistikleri 2017-2018*, s. 47.

32 Milli Eğitim Bakanlığı, *Milli Eğitim İstatistikleri 2017-2018*, s. 5, 1.

33 Hatay MEM, *Hatay Milli Eğitim Müdürlüğü 2015-2019 Stratejik Planı*, https://hatay.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2015_11/24103554_hataylmem20152019stratejikplann.pdf, s. 50.

34 Milli Eğitim Bakanlığı, *Mesleki ve Teknik Öğretim (1974-1975)*, Ankara: 1974, Etüd ve Programlama Daire Başkanlığı Yayınları, s. 50.

olmuştur. Buna göre söz konusu öğretim yılında 27'si erkek, 12'si kadın olmak üzere 39 öğretmen görev yapmaktaydı. Aynı yıl öğrenim gören öğrenci sayısı ise 434'ü erkek, 98'i kız olmak üzere 532 idi.³⁵

Nüfus artışına paralel olarak Hatay'da mesleki-tekniik liselerin öğrenci ve öğretmen sayılarında düzenli bir artış görülmektedir. 2000-2001 öğretim yılında mesleki-tekniik liselerde öğrenim gören öğrenci sayısı 4397'si erkek, 7004'ü kız olmak üzere 11.401'e, öğretmen sayısı ise 584'ü erkek, 381'i kadın olmak üzere 965'e ulaşmıştır.³⁶ 2017-2018 öğretim yılı itibariyle Hatay'da mesleki-tekniik liseler genelinde 1909'u erkek, 1553'ü kadın olmak üzere toplam öğretmen sayısı 3062'dir. Kız öğrenci sayısı 27.092, erkek öğrenci sayısı 31.203 olmak üzere toplam öğrenci sayısı ise 59.295'dir.³⁷ Hatay'da mesleki-tekniik lise düzeyinde okullaşma oranı 2017-2018 öğretim yılında %40,34'dür. Aynı evrede Türkiye genelinde ortaöğretimde okullaşma oranı %42,28 olmuştur.³⁸ Hatay Milli Eğitim Müdürlüğü'nün stratejik planına göre 2019'da mesleki-tekniik liselerde okullaşma oranı %90 olarak öngörülmüştür.³⁹

1965-1966 öğretim yılından 2018'e meslek liselerindeki öğretmen sayısında %7.751 öğrenci sayısında ise %11.045'lik bir artış sağlanmıştır. Buna göre öğrenci sayısındaki artış öğretmen sayısındaki artışın yaklaşık 1,5 katıdır. Yine aynı evrelerde 1965-1966 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 13,6 iken 2017-2018 öğretim yılında bir öğretmene düşen öğrenci sayısı 111,5 olmuştur. Bu süre içinde Hatay'ın nüfusu ise %218 artmıştır.

Yükseköğretim

Hatay'da ilk yükseköğretim kurumu, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak 1960-1961 öğretim yılında açılmış olan Kız İlköğretmen Okulu'dur. Okulun adı 1974 yılında önce öğretmen lisesine ardından eğitim enstitüsüne dönüşmüştür. 1981 yılında ise Çukurova Üniversitesine bağlanmış ve Antakya Eğitim Yüksekokulu adını almıştır. Önceleri iki yıllık ön lisans eğitimi veren bu kurum 1989'da dört yıllık lisans programına dönüşmüş ve 1992'de Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi'nin kurulmasıyla eğitim fakültesi adını almıştır.⁴⁰

35 Devlet İstatistik Enstitüsü, *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1965-1967*, Ankara: 1970, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, ss. 6, 145, 227.

36 <http://egitimistatistikleri.com>

37 Milli Eğitim Bakanlığı, *Milli Eğitim İstatistikleri 2017-2018*, s. 47.

38 Milli Eğitim Bakanlığı, *Milli Eğitim İstatistikleri 2017-2018*, s. 5, 1.

39 Hatay MEM, *Hatay Milli Eğitim Müdürlüğü 2015-2019 Stratejik Planı*, https://hatay.meb.gov.tr/meb_ays_dosyalar/2015_11/24103554_hataylmem20152019stratejikplann.pdf, s. 50.

40 <https://www.mku.edu.tr/departments.aspx?birim=8&icerik=1523>

Hatay Kız İlköğretmen Okulu (22 Ocak 1971)

Kaynak: Nesrin Güralp paylaşımı, 2015. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=876222079120936&set=g.59066289889>

Hatay'da yükseköğretim kurumunun temellerinin atıldığı Kız Öğretmen Okulu yıllarında yükseköğretime duyulan ihtiyaca binaen 1973'de Hatay Eğitim Tesisleri Derneği kurulmuş ve kurulması öngörülen üniversitenin nasıl oluşturulacağına dair bir rapor hazırlanmıştır. Rapora göre, Antakya ve İskenderun başta olmak üzere diğer ilçeleri de kapsayacak şekilde fakülte ve yüksekokullar açılması planlanmıştır. Hatay Valiliği tarafından teklif edilen üniversite kurulması hakkındaki çabalar sonuç vermiş, teklif TBMM milli eğitim komisyonu tarafından kabul edilmiş ve 25 Mayıs 1992'de Mustafa Kemal Üniversitesi kurulmuştur.⁴¹

Gelinen noktada 2018 yılı itibarıyla Fen-Edebiyat, Mühendislik-Mimarlık, Ziraat, Veteriner, Su Ürünleri, İktisadi ve İdari Bilimler, Eğitim Fakülteleri; Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik, Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulları; İki yıllık Antakya Meslek, İskenderun Meslek Yüksekokulları ile Sosyal Bilimler, Fen Bilimleri ve Sağlık Bilimleri Enstitüleri kurulmuştur. Mustafa Kemal Üniversitesi 3 enstitü, 12 fakülte, 6 yüksekokul, 11 meslek yüksekokulu, 1 araştırma uygulama hastanesi, 1 konservatuvar, 21 araştırma uygulama merkezi ve teknoloji geliştirme bölgesi ile eğitim/öğretim hayatını sürdürmektedir.⁴²

41 Gündüz vd. *a.g.e.*, s. 400.

42 <http://www.mku.edu.tr/files/32311eaf-f7d3-485c-9ac2-51bf38e2636f.pdf>

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

Kaynak: <https://www.egitimajansi.com/haber/hatay-mustafa-kemal-universitesi-haberi-66287h.html>

23 Nisan 2015’de üniversitenin kurum yapısı değişmiş, ayrılan bazı birimlerle İskenderun Teknik Üniversitesi kurulmuştur. Bu kapsamda; Mühendislik Fakültesi başta olmak üzere, Barbaros Hayrettin Denizcilik Fakültesi, Teknoloji Fakültesi, Deniz Bilimleri ve Teknoloji Fakültesi, Sivil Havacılık Yüksekokulu, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu, Mustafa Yazıcı Devlet Konservatuarı, Denizcilik Meslek Yüksekokulu, Dörtöyol Meslek Yüksekokulu, Erzin Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu ve İskenderun Meslek Yüksekokulu, İskenderun Teknik Üniversitesinin birimi olarak yeniden yapılandırılmıştır.⁴³

SONUÇ

Hatay Anadolu’nun en eski yerleşim merkezlerinden biridir. İlman iklim koşulları ve topraklarının verimli oluşu nedeniyle yöredeki yerleşimin çok eski dönemlere kadar uzandığı bilinmektedir. Yüzlerce yıl çok farklı uygarlıkların hüküm sürdüğü Hatay bölgesi 1516 sonrası Türklerin hâkimiyetine girmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrası Fransız hâkimiyetine giren bölge 1939’da anavatanına katılmıştır.

Hatay nüfusu anavatanına katıldığı evreden 2018’e kadar devamlı olarak artış göstermiştir. Geçen 80 yıllık evrede Türkiye nüfusu %360 artmışken Hatay nüfusu ise %554 oranında artmıştır. Nüfus artışının Türkiye ortalamasının üzerinde arttığı Hatay’da okul, öğretmen ve öğrenci sayılarında ciddi artışlar olduğu görülmüştür:

Okul öncesi kurumlarda geçen süreçte öğrenci sayısı %97.448, öğretmen sayısı ise %31.400 oranında artış göstermiştir. İlkokullardaki artış oranı öğrencilerde %1.275, öğretmenlerde %3.855; ortaokullardaki artış oranı öğrencilerde %30.150, öğretmenlerde %15.782; liselerdeki artış oranı öğrencilerde %8.643, öğretmenlerde %31.173 ve mesleki-

⁴³ <http://www.iste.edu.tr/tanitim/tanitim-brosuru>

teknik okullardaki artış oranı öğrencilerde %11.045, öğretmenlerde %7.751 olmuştur. Bir başka ifadeyle okul öncesi kurumlarda öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 14,3'den 44,3'e; ortaokullarda 8,8'den 16,8'e; mesleki-teknik okullarda 13,6'dan 111,5'e yükselmiştir. Bununla birlikte ilkokullarda 49,6'dan 17,2'ye; liselerde ise 69,2'den 19,3'e düşmüştür. Eldeki verilere göre, geçen süreçte Hatay'da eğitimin tüm kademelerinde hem öğretmen hem de öğrenci sayılarında çok büyük artışlar gerçekleşmiştir. Bu büyük artışlara rağmen bazı eğitim basamaklarında öğretmen ve öğrenci artış oranları bakımından denge söz konusu olurken bazı eğitim basamaklarında ise ciddi orantısızlıklar meydana gelmiştir. Okul öncesi kurumlarda, ortaokullarda ve mesleki-teknik okullarda görevlendirilen öğretmen sayısı, öğrenci sayısındaki artışın çok gerisinde kalmıştır. Bu durum özellikle okul öncesi kurumlarda çok bariz bir şekilde kendini göstermektedir. Bununla birlikte ilkokullarda ve liselerde öğretmen sayılarının oransal olarak öğrencilerden daha fazla olması sevindirici bir durum olarak gözlenmiştir. Buna göre Hatay'da okul öncesi kurumlarda, ortaokullarda ve mesleki-teknik okullarda öğretmen sayısının artırılmasının eğitimin niteliğinin artırılması hususunda ciddi katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Hatay'da 80 yıllık evrede okullaşma oranları da devamlı olarak artış göstermiştir. 2017-2018 öğretim yılı itibarıyla okul öncesinde okullaşma oranı %81,67'ye ulaşmıştır, aynı dönemde Türkiye ortalaması %66,88'dir. İlkokullarda okullaşma oranı %91,47 iken Türkiye ortalaması %91,54'dir. Ortaokullarda okullaşma oranı %94,84 iken Türkiye ortalaması %94,47'dir. Liselerde okullaşma oranı %82,56 iken Türkiye ortalaması %82,56'dir. Mesleki-teknik okullarda okullaşma oranı %40,34 iken Türkiye ortalaması ise %42,28'dir. Hatay'daki okullaşma oranlarına bakıldığında okul öncesi eğitimde okullaşmanın Türkiye ortalamasının yaklaşık 15 puan üzerinde olduğu görülmektedir. İlkokul, ortaokul ve liselerdeki okullaşma oranları Türkiye ile paralellik içinde giderken, mesleki-teknik eğitimde ise Türkiye ortalamasının yaklaşık 2 puan altında kalmıştır. Buna göre özellikle mesleki-teknik okullar düzeyinde "okullaşma" hususunda adım atılmasının anlamlı olacağı düşünülmektedir.

Bu çalışma ile 1939'dan 2018'e 80 yıllık Hatay eğitim tarihi tüm eğitim basamakları ile sayısal verilerin ışığında genel hatlarıyla ele alınmıştır. Elde edilen verilere göre Hatay eğitimi bazı basamaklarda Türkiye'ye örnek olabilecek verilere sahipken bazı basamaklarda Türkiye ortalamasının altındadır. Yapılacak yeni çalışmalarla Hatay eğitim tarihi pek çok yönüyle ve ayrıntılarıyla ele alınabilecektir.

KAYNAKÇA

- Alakay, Yahya (2003). *Osmanlı Döneminde Hatay'da Eğitim* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (1942). *Maarif İstatistiği 1939-1940*. Ankara: Ulusal Matbaa.
- Boğaziçi Üniversitesi (2018). "Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Türkiye'de Eğitim İstatistikleri Veri ve Bilgi Bankası, SBA 9941". <http://egitimistatistikleri.com> (Erişim: 23.11.2018).
- Çapa, Mesut (2018). "Hatay Mücadelesine Katılanların Anıları". *Atatürk Yolu Dergisi*, sayı: 62, ss. 21-38.

- Dağıstan, Adil ve Sofuoğlu, Adnan (2005). “Arşiv Belgeleri Işığında Sancak (Hatay’ın) Bağımsızlık Sürecinin İlk Aşaması ve Türkiye”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt. 5, sayı: 61, ss. 1-46.
- Dayı, Esin (2002). “Hatay Devleti ve Hatay’ın Anavatana Katılması”. *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı. 19, ss. 331-340.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (1970). *Milli Eğitim İstatistikleri Ortaöğretim 1965-1967*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Galiçoğlu, Rengin (2004). *Hatay Kültür Tarihinde 1921-1939 Dönemi ve Bu Dönemin En Önemli Eğitim Kurumu Antakya Lisesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güleç, Ahmet (2016). *Demokrat Parti iktidarında Hatay’da Sosyal ve Ekonomik Hayat* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gündüz, Ahmet; Gökhan, İlyas; Hatipoğlu, Süleyman; Bahadır, Gürhan (2020). *Hatay Tarihi*. Ankara: Anıt Matbaası.
- Hatay MEM (2019). *Hatay Milli Eğitim Müdürlüğü 2015-2019 Stratejik Planı*. https://hatay.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2015_11/24103554_hataylmem20152019stratejklann.pdf (Erişim: 03.01.2019).
- <http://www.iste.edu.tr/tanitim/tanitim-brosuru> (Erişim: 13.01.2019).
- <http://www.mku.edu.tr/files/32311eaf-f7d3-485c-9ac2-51bf38e2636f.pdf> (Erişim: 15.01.2019).
- <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> (Erişim: 12.11.2018).
- <https://hataytarhi.wordpress.com/hatay-2/> (Erişim: 21.11.2021).
- <https://www.altayli.net/ataturkun-hatay-davasi.html> (Erişim: 21.11.2021).
- <https://www.egitimajansi.com/haber/hatay-mustafa-kemal-universitesi-haberi-66287h.html>(Erişim: 30.12.2021).
- <https://www.facebook.com/photo/?fbid=876222079120936&set=g.59066289889> (Erişim: 23.12.2021).
- <https://www.mku.edu.tr/departments.aspx?birim=8&icerik=1523> (Erişim: 13.12.2021).
- Karakoç, Ercan (2009). “Atatürk’ün Hatay Davası”. *Bilig*, sayı. 50, ss. 97-118.
- Melek, Abdurrahman (1966). *Hatay Nasıl Kurtuldu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Milli Eğitim Bakanlığı (1974). *Mesleki ve Teknik Öğretim (1974-1975)*. Ankara: Etüd ve Programlama Daire Başkanlığı Yayınları.
- Milli Eğitim Bakanlığı (2019) “Hatay Milli Eğitim Müdürlüğü”. <https://hatay.meb.gov.tr/> (Erişim: 15.01.2019).
- Milli Eğitim Bakanlığı (2019). *Milli Eğitim İstatistikleri 2017-2018*. https://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_09/06123056_meb_istatistikleri_organ_egitim_2017_2018.pdf (Erişim: 15.01.2019).

- Özkaya Duman, Olcay ve Birsnel, Haktan (2014). "Üç Tarz-ı İdari Dönemde (İşgal, Sancak, Vilayet) Hatay Bağımsızlık Mücadelesinde Öne Çıkan Kültür Kurumları". *Osmanlı Arşiv Kaynakları Işığında Antakya*. İstanbul: Hatay Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Payaslı, Volkan (2009). *Atatürk Dönemi Eğitim Kültür Politikalarının Hatay'a Yansımaları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Rifaioğlu, Mert Nezih (2014). "The Historic Urban Core of Antakya under the Influence of the French Mandate, and Turkish Republican Urban Conservation and Development Activities". *Megaron*, cilt. 9, sayı. 4, ss. 271-288.
- Rifaioğlu, Mert Nezih (2020). "Antakya'da Fransız Mandası Dönemi Eğitim Yapısının Oluşum ve Dönüşüm Sürecinin Mimari Analizi". *TÜBAKED-Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 2020, sayı. 21, ss. 73-89.
- Soysal, İsmail (1983). *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945) I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Sökmen, Tayfur (1992). *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Tanrıöğen, Abdurrahman (2014). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Tekin, Mehmet (1993). *Hatay Tarihi*. Antakya: Hatay Kültür ve Turizm Vakfı.
- Titiz, Hediye (2012). *Cumhuriyet Döneminde Halkevlerinin Eğitim ve Tarih Çalışmaları, 1932-1951. Akdeniz Bölgesi Örneği* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TÜRKİYE’NİN İLK ÖZEL UÇUŞ OKULU: VECİHİ (HÜRKUŞ) SİVİL TAYYARE MEKTEBİ

TURKEY’S FIRST PRIVATE FLIGHT SCHOOL: VECİHİ (HÜRKUŞ) CIVIL AVIATION SCHOOL

Emin KURT*

Geliş Tarihi/Received:28.06.2021

Kabul Tarihi/Accepted:14.04.2022

KURT, Emin, (2022), “Türkiye’nin İlk Özel Uçuş Okulu: Vecihi (Hürkuş) Sivil Tayyare Mektebi”, Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 61-91.

Öz

Vecihi Hürkuş, Türk havacılık tarihinin en bilinen isimlerinden birisidir. Türk havacılık tarihinde birçok hizmetlerde bulunmuş ve pek çok ilke imza atmıştır. Bu öneminden dolayı, Vecihi Bey’in hayatı ve faaliyetleri, popüler literatürün en çok işlenen konularından biri olmuştur. Hatta bazı kişi ve kesimler tarafından tabu haline getirilip, dokunulamaz ve eleştirilemez görülmektedir. Vecihi Hürkuş, yaptığı hizmetlerle gerçek bir kahramandır ancak Türk havacılık tarihinin tek kahramanı olmadığı gibi eleştirilmez de değildir. Vecihi Hürkuş, Vecihi Bey’in, Türk havacılık tarihinde gerçekleştirdiği ilklerden biri de ilk sivil pilot okulunu açmasıdır. Vecihi Sivil Tayyare Mektebi ismini verdiği okulda, kendi ürettiği uçakları kullanmış ve istekli gençleri pilot olarak yetiştirmeye gayret etmiştir. Okulun faaliyetlerini sürdürebilmek için birçok zorlukla karşılaşsa da, 1934 yılında 30 Ağustos Zafer Bayramına kendi uçakları ve yetiştirdiği öğrencileri ile katılma başarısını göstermiştir. Kuruluş çalışmalarına 1931 yılında başlanan Vecihi Sivil Tayyare Mektebi, uzun ömürlü olmamış ve 1934 yılı sonlarına doğru Genelkurmay Başkanlığı tarafından kapatılmıştır. Buna gerekçe olarak sivil havacılık faaliyetlerinin daha büyük çapta devlet desteğiyle devam ettirileceği gösterilmiştir. Vecihi Sivil Tayyare Mektebi’nin kapatılmasında, dönemin sermaye sahiplerinin mektebi desteklememeleri nedeniyle, mektebin ülke çapına yayılmamasından kaynaklanan maddi sorunlar olduğu kadar, 1930 sonrası başlayan Devletçi politikalar ile devlet eliyle bir sivil pilot okulunun hayata geçirilme isteği etkin olmuş olabilir. Bu çalışmada Vecihi Hürkuş’un sivil tayyare mektebi ile ilgili anlatılar, arşiv belgeleri, yazılı eserler ve dönem basın kaynakları ile karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Dönem olarak 1932-1934 yılları kapsanacak, sadece pilot okulu ve etiğimi ile ilgilenilerek, uçak üretim faaliyetleri, reklam uçuşları, Vecihi Hayat Liseleri kapsam dışında tutulacaktır. Çalışmanın sonunda Vecihi Sivil Tayyare Mektebinin faaliyetleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Vecihi Hürkuş, Tayyare, Uçak, Pilot, Sivil Havacılık.*

* Dr. (E)Hv.Alb. MSÜ misafir Öğretim görevlisi, eminkurt1971@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-1252-957X>).

Abstract

Vecihi Hürkuş is one of the best-known names in Turkish aviation history. He has provided many services in the history of Turkish aviation and has achieved many firsts. Due to this importance, the life and activities of Vecihi Bey have been one of the most discussed topics in popular literature. In fact, it has been made a taboo by some people and segments, and is seen as untouchable and uncriticised. Vecihi Hürkuş is a true hero with his services, but he is not the only hero in Turkish aviation history, nor is he uncriticised. One of the firsts that Vecihi Bey realized in the history of Turkish aviation was the opening of the first civilian pilot school. In the school he named Vecihi Civil Aircraft School, he used the planes he produced and tried to train willing young people as pilots. Although the school faced many difficulties in order to continue its activities, it succeeded in participating in the August 30 Victory Day in 1934 with its own planes and the students it trained. Vecihi Civil Aircraft School, which was started to be established in 1931, did not last long and was taken over by the General Staff towards the end of 1934. As a reason for this, it has been shown that civil aviation activities will be continued with the support of the state on a larger scale. The closure of the Vecihi Civil Aircraft School, as well as the financial problems arising from the failure of the school to spread throughout the country due to the lack of support of the capital owners of the period, may have been effective, as well as the Statist policies that started after 1930 and the desire to implement a civilian pilot school by the state. In this study, narratives about Vecihi Hürkuş's civil aviation school will be examined in comparison with archival documents, written works and press sources of the period. The period between 1932 and 1934 will be covered, only dealing with pilot school and ethics, aircraft production activities, advertising flights and Vecihi Hayat High Schools will be excluded. At the end of the study, the activities of the Vecihi Civil Aircraft School will be tried to be determined.

Keywords: Vecihi Hürkuş, Airplane, Aircraft, Pilot, Civil Aviation

A. GİRİŞ

Vecihi Hürkuş, Türk havacılık tarihi literatürünün en popüler isimlerinden biridir. Hayatı ve çalışmaları hakkında çok sayıda gerek bilimsel gerekse popüler makale kaleme alınmış ve alınmaya devam etmektedir. Popüler dergilerde Vecihi Hürkuş makalelerine o denli sık aralıkla rastlanır ki, bu dergileri takip edenler kaçınılmaz olarak Türk havacılık tarihinde ondan başka kahraman olmadığı fikrine kapılabilir. Bu popüler literatür Hürkuş'u; dokunulmaz, eleştirilemez bir tarihsel figüre, adeta bir tabuya dönüştürmüştür. Vecihi Beyin soyadı kanunu uygulanmaya başlandığında aldığı "Türkkuş"¹ soyadı bile unutturulmaya çalışılmış, sosyal medya ortamlarında bu bilgiyi dile getirenlere linç uygulanmış ve hep "Hürkuş" olarak hatırlanması istenmiş ve sanki soyadı değiştirmesi kötü bir eylemiş gibi gizlenmeye çalışılmıştır².

Vecihi Hürkuş'un Türk toplumunda yaygın olarak bilinirliğine, popüler makalelere sıklıkla konu olmasına rağmen hakkında yapılan bilimsel çalışmaların azlığı şaşırtıcıdır. Vecihi Hürkuş, Türk toplumunda bu kadar popüler bir sima olmasına karşılık, hakkında çok az bilimsel çalışma yapılmıştır. Bu güne kadar Vecihi Hürkuş hakkında akademik düzeyde bir makale³ ve bir yüksek lisans tezi⁴ yapılmıştır. Adına daha çok Türk hava harp sanayii tarihi alanında yapılan akademik çalışmalarda rastlanmaktadır. Vecihi Hürkuş ve çalışmaları hakkında bilimsel araştırma yapmak, ulaşılabilir kaynakların yetersizliği nedeniyle gerçekten de zordur. Genel Kurmay Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı arşivindeki 1923 yılı sonrası belgelerin araştırmacılara açılmamış olması, Türk Hava Kurumu arşivinin hem tasnif edilmemiş hem de ayrıcalıklı birkaç araştırmacı haricinde kapalı bulunması, bu konu hakkında birinci el kaynaklara ulaşılmasının önündeki en büyük engelleri oluşturmaktadır. Bu nedenle çalışmalarda tek temel kaynak kendi hatıraları olup⁵, arşiv belgeleri ve diğer hatıralar ile desteklenmesi yönünde çalışma yapılmamıştır.

Vecihi Hürkuş'un çalışmaları içinde neredeyse hiç incelenmemiş olan konu ise Vecihi Sivil Tayyare Mektebidir (V.S.T.M.). Bu konuya eğilen sadece bir popüler tarih makalesi tespit edilebilmiştir⁶. Akademik düzeyde bir çalışma ise hiç yoktur. Türkiye'de sivil havacılığının kuruluşu ve gelişimini inceleyen bir tez çalışmasında bile Vecihi Bey'in kurduğu Sivil Tayyare Mektebine sadece iki sayfa ayrılmış ve arşiv belgeleri, yan anılar,

1 Dr. Emir Öngüner tarafından Vecihi Hürkuş'un mühendislik diploması aldığı Weimar Mühendislik Okulu arşivinde yapılan araştırmada "Hürkuş" soyadı ile kayıtlı bir öğrenci tespit edilememiştir. Ancak Vecihi Beyin öğrenci olduğu dönemde "Vecihi Türkuş" adıyla kayıtlı öğrenci bulunmaktadır. Vecihi Beyin "Türkkuş" soyadını kullandığı sehven "Türkuş" yazıldığı değerlendirilmektedir.

2 H.İbrahim Fırtına, Türk Hava Kurumu (THK) tarafından verilen madalyalar üzerine yaptığı çalışmada; Vecihi Bey'in "Kartal" soyadı ile Hava Tehlikesini Bilenler faaliyetine katıldığını bilgisi bulunmaktadır. 434 üye numarası ve "Vecihi Kartal" ismi ile kayıt edilmiştir. Mesleği açıklamasında "Uçman" yazmaktadır ve her yıl 48 lira bağışta bulunacağı bilgisi yer almaktadır. H. İbrahim Fırtına, *Türk Hava Kurumu Tayyare Madalyaları 1925-2011*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2018, s.317. Vecihi Bey birkaç kez soyadı değiştirmiş olabilir.

3 Osman Yalçın, "Vecihi Hürkuş'un Hayatı Ve Çalışmaları", Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl:8, Şubat 2015, Sayı: 15, s.103-117. Bu makalede Vecihi Hürkuş'un hayatı ve çalışmaları incelenmiş olmasına karşılık Vecihi Sivil Tayyare Mektebi hakkında hiçbir bilgi bulunamamaktadır.

4 Osman Demir, *Türk Havacılığında Vecihi Hürkuş Ve Önemi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2016.

5 Vecihi Hürkuş, *Bir Tayyarecinin Anıları, Yaşantı*, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.

6 İsmail Şen, "Vecihi Tayyare Mektebi'nin Nafile Yaşama Çabaları", *UTED Aylık Havacılık Dergisi*, Haziran 2018, Sayı: 358, s.16-22.

kaynaklar ve dönem gazeteleri incelenmeden Vecihi Beyin anıları⁷ üzerinden mektebin çalışmaları incelenmiş, hiç bir analiz ve yoruma yer verilmemiştir.

Birçok makale ve çalışmada; Vecihi Beyin yayımlanan anılarında yer verdiği Vecihi Sivil Tayyare Mektebi bölümü hiç irdelenmeden, karşılaştırma ve analiz yapılmadan olduğu gibi aktarılmıştır. Dipnotlarda kaynak zenginliği yaratmak için gösterilen diğer çalışmaların kaynakçaları incelendiğinde atıf yapılan kaynaktaki bilgilerin de Vecihi Beyin anılarına dayandığı görülecektir. Bu durum Vecihi Bey hakkında yapılacak akademik çalışmaları bir kısır döngü içine sokmaktadır. Sonuçta tek kaynak Vecihi Hürkuş'un anıları olmakta ve karşılaştırma, analiz, yorum ve sentez yapılmasına imkân kalmadan, yazılanların doğru kabul edilmesine yol açmaktadır.

Bu çalışmada Vecihi Sivil Tayyare Mektebi ve çalışmaları, arşiv belgeleri, yazılı eserler ve dönem gazetelerinde yer alan bilgiler ile Vecihi Bey'in anlatıları karşılaştırılarak analiz yapılmaya çalışılacaktır. Vecihi Beyin 1932-1934 yılları arasındaki faaliyetlerinden sadece Vecihi Sivil Tayyare Mektebine odaklanacak, uçak üretim faaliyetleri, reklam uçuşları ve Vecihi Hayat Lisesi çalışmaları kapsam dışında tutulacaktır.

B.SİVİL TAYYARE MEKTEBİ FİKRİNİN DOĞUŞU

Vecihi Hürkuş'un zihninde, sivil şahısların faydalanabileceği bir uçuş okulu açma fikrinin ne zaman oluştuğuna dair anılarından bilgi edinemiyoruz. Şüphesiz ki bu fikir birden bire akla gelen bir düşünce olmayıp zaman içinde şekillenen ve olgunlaşan bir fikir olmalıdır. Sivil şahıslara pilot eğitimi için tayyare mektebi kurulması ilk kez 1928 yılında Türk Tayyare Cemiyeti (T.Ta.C.)⁸ tarafından düşünülmüştür. Bu kapsamda; İstanbul, Bursa ve İzmir'de yerel "Tayyare Kulüpleri" kurulması planlanmış ve T.Ta.C. Başkan Yardımcısı Şükrü (Koçak) Bey, Bursa'ya inceleme seyahatine çıkmıştır. Adı sayılan şehirlerde açılan kulüpler ile gençlerin yavaş yavaş uçuşa başlatılması ve zamanla pilotluğu öğrenmesi planlanmıştır. T.Ta.C. Başkanı Fuat (Bulca) ise bu kulüplerin 1928 yılı T.Ta.C. Kongresinde alınan karar doğrultusunda kurulmasına başlanacağını ve ilk kulübün İstanbul'da açılacağını belirtmiştir. Fuat Bey, İstanbul Tayyare Kulübü bünyesinde kulüp binası ile bir uçuş alanının bulunacağını da eklemiştir.⁹

İstanbul'da Şükrü Bey tarafından yapılan incelemeler sonrasında; Kadıköy'de Yoğurtçu Deresi ile Kalamış İskelesi arasındaki Milli Hazineye ait alan tayyare meydanı olarak seçilmiştir. Yerel T.Ta.C. şubelerinin desteğinde olacak kulüplerde; sivil tayyareciliğin geliştirilmesine ve bu suretle ülkeye hakiki tayyareciliğin getirilmesi amaçlanacaktır. İstanbul Kulübü için T.Ta.C. tarafından 4-5 uçak tahsis edilmesi düşünülmüştür.¹⁰ Tayyare Kulüplerinin nerede ve hangi şartlarda kurulacağı Kasım 1929 sonunda toplanacak

⁷ Ali Cem, *Atatürk Döneminde Türkiye'de Sivil Havacılığın Kuruluşu ve Gelişimi (1925-1938)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

⁸ Türk Tayyare Cemiyeti'nin ismi 1934 yılında Türk Hava Kurumu olarak değiştirilmiş ve halen günümüzde bu isimle varlığını sürdürmektedir. Yazının bundan sonraki bölümünde Türk Tayyare Cemiyeti yerine T.Ta.C. kısaltması kullanılacaktır.

⁹ *Milliyet*, No: 1297, 23 Eylül 1929, s.3.

¹⁰ *Milliyet*, No: 1300, 26 Eylül 1929, s.3. Vakit gazetesi ise, Kadıköy'de uçuş alanı için bir yer bulunduğunu haber verirken, bu yer hakkında kesin kararın verilmediğini ve Şişli civarında da arazi keşfi yapılacağını bildirmektedir. *Vakit*, No: 4210, 29 Eylül 1929, s.2. İstanbul'da inceleme gezisini tamamlayan Şükrü Bey, 14 Ekim 1929 tarihinde İstanbul'dan ayrılmıştır. *İkdam*, No: 13226, 14 Teşrin-i Evvel 1929, s.2.

T.Ta.C: Genel Kongresinde görüşülmesi planlanmıştır.¹¹ Seçilen meydanlarda kış mevsimi geçinceye kadar arazinin tesviyesinin yapılacağı ve kulüplerin ilkbaharda faaliyete geçeceği duyurulmuştur.¹²

1929 yılında yaşanan bu hızlı ve istekli girişimlere rağmen çalışmaların devamı gelmemiş ve T.Ta.C. bünyesinde Tayyare Kulüpleri ve onlar tarafından işletilecek tayyare mektepleri hayata geçememiştir. T.Ta.C.'nin 1929 Genel Kongresinden bu konuda karar çıkmamış veya yapılacak işlemler için kaynak temin edilememiş olmalıdır. T.Ta.C. tarafından Tayyare Kulüpleri kurulamayınca, İstanbul'da eski pilotlar ve havacılık heveslileri tarafından "Aero Kulüp" adıyla bir havacılık kulübü kurulması düşünülmüştür.¹³ Hedeflerini büyük tutan kulüp, içinde bir oteli de barındıracak büyük bir kulüp binasına sahip olmayı amaçlamıştır. Kulübün amacı; sivil tayyareciliği geliştirilmesi ve yayılması, sivil pilot yetiştirilmesi, hava alanı, uçak temini ile uçuş kursları vermek olarak belirlenmiştir.¹⁴ Kulübün kuruluş çalışmaları hız kazandıkça gazetelerde haber olma miktarları da artış göstermiş ve kulüp kurucuları 1932 yılı ilkbaharından itibaren pilot eğitimlerine başlanacağını duyurmuştur.¹⁵

Türk Aero Kulüp, 28 Aralık 1931 tarihinde düzenlenen törenle açılışını yapmıştır. Kolordu Komutanı Şükrü Naili (Gökberk) Paşa, İstanbul Belediye Başkanı Muhiddin (Üstündağ) Bey de törende hazır bulunmuştur. Kulüp İcra Heyeti Başkanı Savmi Bey, Orhan Bey ve Vecihi (Hürkuş) Bey birer konuşma yaptı.¹⁶ Vecihi Bey hatıratında bu konudan pek bahsetmese ve Aero Kulüp ile arasında bir mesafe koymaya çalışsa da 1932 yılı Şubat ayında Kulübün İdare Heyetine seçilmiş ve Kulüp tarafından yaptırılacak Milli havacılık filminde rol almayı da kabul etmiştir.¹⁷ 18 Mart 1932 tarihinde Kulüp Başkanlığı görevini yürütmekte olan Müfit Beyin, İdare Heyeti Azalığından ve Başkanlıktan istifa ettiği basında yer almıştır.¹⁸ 28 Mart 1932 tarihinde genel kurul toplantısı yapılmış ve İdare Heyeti Seçimi yapılarak Başkanlığı Pertev Paşa üstlenmiştir Vecihi Bey de İdare Heyetinde görev almıştır.¹⁹ Vecihi Bey anılarında kulüp çalışmaları hakkında bilgi verdikten sonra "Ama idare üyeleri arasında havacılıkla ilgili tek bir insan yoktu."²⁰ yorumunu yaparak Kulüp ile bağını inkâr etmiştir. Kısa ama çalkantılı bir süre faaliyetlerine devam eden kulüp sadece nazari havacılık dersleri verebilmiştir. Bu konuda ders verenlerden birisi de Vecihi Beydir. Kulüp 1932 yılı mart ayı sonlarında sessiz sedasız ortadan kalkmıştır.

Vecihi Beyin bir tayyare mektebi açma niyeti hakkında ilk haber 15 Aralık 1930 tarihli Son Posta gazetesinde yer almıştır. Kısacık haberde Vecihi Bey; "Kalamış'ta bir deniz ve kara tesisatı vücuda getireceğim. Burada kadın ve erkek arzu edenlere tayyarecilik dersi

11 Milliyet, No: 1340, 05 Teşrin-i Sani 1929, s.3.

12 Vakit, No: 4260, 19 Teşrin-i Sani 1929, s.2.

13 Aero Kulüp'ün çalışmaları için bkz.: Emin Kurt, "Türk Sivil Havacılık Tarihinde Unutulmuş Bir Girişim: Aero Kulüp ve Türk Basınındaki Yankısı", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 68, 2021, s.531-572.

14 Milliyet, No: 2069, 14 Teşrin-i Sani 1931, s.1. Vakit, No: 4975, 15 Teşrin-i Sani 1931, s.1. Son Posta, No: 469, 14 Teşrin-i Sani 1931, s.2.

15 Milliyet, No: 2108, 23 Kanun-i Evvel 1931, s.5. Benzer bilgiler Akşam gazetesi tarafından da verilmiştir. Akşam, No:4743, 23 Kanun-i Sani 1931, s.4 ve Cumhuriyet, No: 2741, 23 Kanun-i Sani 1931, s.2.

16 Milliyet, No: 2114, 29 Kanun-i Evvel 1931, s.1 ve 6.

17 Milliyet, No: 2163, 18 Şubat 1932, s.3. Aynı bilgi Son Posta gazetesinde de yer almaktadır. Son Posta, No: 563, 18 Şubat 1932, s.4. Vakit, No: 5069, 19 Şubat 1932, s.2. Milliyet, No: 2162, 17 Şubat 1932, s.3. Cumhuriyet, No: 2799, 21 Şubat 11932, s.5.

18 Cumhuriyet, No: 2825, 18 Mart 1932, s.2.

19 Vakit, No: 5107, 23 Mart 1932, s.5.

20 Hurkuş, a.g.e., s.310.

vereceğim.”²¹ sözleriyle niyetini açıklamıştır. Bu haber T.Ta.C.’nin Tayyare Kulüpleri üzerinden uçuş okulu düşüncesinin hayata geçirilememesinden sonra, Aero Kulüp’ün kurulmasından hemen öncedir. Vecihi Bey’in uçuş okulu kurmak isteğine dair ikinci haber ise tam bir yıl sonrasına 10 Aralık 1931 tarihine aittir. Vakit gazetesi haberinde “Anadolu turnesinden dönen tayyareci Vecihi Beyin Kalamış köyünde bir tayyare istasyonu ve ufak mikyasta bir tayyare fabrikası yapmak tasavvurunda olduğu söylenmektedir. Vecihi Bey burada ilkbahara kadar birkaç tayyare yapabileceğini ümit etmektedir.”²² sözlerine yer vermiştir. Aero Kulüp’ün de uçuş okulu kuracağına dair haberler yakın tarihlidir. Dönem gazetelerinde yer alan haberler 23 Aralık 1931 tarihlidir.²³ Vecihi Beyin uçuş okulu haberi; Aero Kulüp tarafından uçuş okulu açılacağı duyurulmasından yaklaşık bir ay sonrası ve Aero Kulüp’ün resmi açılışından tam beş gün öncesine rast gelmektedir. Bu durumda uçuş okulu açılması fikrinde ya Aero Kulüp, Vecihi Bey’den etkilenmiştir ya da Vecihi Bey, Aero Kulüp’ün vereceği uçuş eğitimlerini kendi inşa edeceği uçuş alanında vermeyi planlamış olabilir. Bu konu çözüme kavuşmayacak bir konudur. Vecihi Bey haricinde Aero Kulüp içinde yer alan hiçbir kişi anılarını yazmadığı için bir karşılaştırma ve bu karşılaştırma neticesinde analiz ve yorum yapma imkânımız kalmamaktadır. Dönem gazetelerinde de konuya açıklık getirecek haber ve bilgi tespit edilememiştir.

C.TAYYARE MEKTEBİNİN DUYURULMASI VE KURULUŞ ÇALIŞMALARI

Vecihi Bey, Tayyare Mektebi açma düşüncesini ilk kez 11 Aralık 1931 tarihinde gazeteciler ile paylaşmış ve Kalamış Koyunda bir mektep açarak pilot ve makinist yetiştireceğini paylaşmıştır. Mektep bizzat Vecihi Bey tarafından idare edilecek, 5-6 ay sürecek eğitim için Avrupa’dan uzman getirme ihtiyacı duymayacaktır.²⁴ Bir gün sonra Anadolu seyahati hakkında verdiği konferans sırasında gazete yayınlarını doğrular şekilde şu sözleri kullanmıştır:

“Şurası muhakkak ki ilkbaharda bir tayyare ve havacılık mektebi tesisine ve havacılık mektebi tesisine çalışacağım. İhtimal bu sahada neşriyat silsilesi de vücuda getireceğiz. Kalamış Koyunda yapacağım tayyarelerin adedini şimdiden teslim etmek kabil değildir.”²⁵

Bu mutlu haber dönemin hemen hemen bütün gazetelerinde peşi sıra yer olmaya başlamıştır. Akşam gazetesi Kalamış Koyunun seçilme nedenini Vecihi Beyin ağzından: “Moda koyunun intihabi sebebi, uçuşa çok müsait olması ve yazın halkın buraya fazla rağbet etmesidir.” sözleriyle açıklamaktadır.²⁶ Vecihi Bey, Vakit gazetesine verdiği röportajda projelerini açıklamıştır:

“Memleketimizde en ziyade ihmale uğramış şey de sivil tayyareciliktir. Bilhassa İstanbul gibi bir şehirde sivil tayyareciliğin teessüs etmemesi büyük bir eksiklik. Gayem, bu eksikliği tamamlamaya çalışmaktır. Bu maksatla Kalamış’ta bir deniz ve kara hava tesisatı vücuda getireceğim. Burada kadın ve erkek arzu edenlere

21 *Son Posta*, No: 500, 15 Kanun-i Evvel 1930, s.3.

22 *Vakit*, No: 5000, 10 Kanun-i Evvel 1931, s.3.

23 *Milliyet*, No: 2108, 23 Kanun-i Evvel 1931, s.5. *Akşam*, No:4743, 23 Kanun-i Sani 1931, s.4 ve *Cumhuriyet*, No: 2741, 23 Kanun-i Sani 1931, s.2.

24 *Vakit*, No: 5001, 11 Kanun-i Evvel 1931, s.1.

25 *Vakit*, No: 5003, 13 Kanun-i Evvel 1931, s.4.

26 *Akşam*, No: 4735, 15 Kanun-i Evvel 1931, s.2.

tayyarecilik dersleri vereceğim. Tayyarelerimle uçuşlar yaptıracağım. Bunun için de evvela bir hangar yapılacaktır. Şimdiki halde tesisatın yapılacağı arazi işi ile meşgul oluyorum... Yapılacak tesisat için Kadıköy'ünü intihab etmem Moda koyunun daha iyi bir şekilde uçuşa müsait olması ve yaz mevsiminde halkın buralara gezinti için gelmeleridir. Fakat bu iş sermaye meselesi olduğu için diğer tesisatın ne kadar zaman sonra yapılabileceğini tahmin edemem. Mahaza bu yaz, muhakkak hangar tamamlanmış ve uçuşlara başlanmış olacaktır. Maksadım, burada bir sivil tayyare mektebi açmaktır. Bu mektepte tahsil müddeti altı ay olacaktır. Bana mali yardımda bulunan yoktur. Bu işe bir kar elde etmek için ve ticaret gayesiyle başlamıyorum. Bu sırf benim tayyareciliğe karşı olan aşkımdan, memleketimizde tayyareciliğin taammüm etmesini samimiyetle arzu etmemden ileri geliyor.”²⁷

Vecihi Beyin çalışmalarına her zaman büyük destek veren ve sütunlarına taşıyan Vakit gazetesi, Mehmet Asım imzalı haberinde konuya en doğru yaklaşan yorumu da yapmıştır, Vecihi Beyin girişimini takdirle karşılayan yazar, mektep için seçilen yerin yazın halka amatör tayyare uçuşları yaptırmak için mükemmel bir seçim olduğunu vurgulamıştır. Ülkenin sivil havacılık alanında, Avrupa'nın bir parçası olarak nakliye vasıtaları eksikliğinden sıkıntı çekmesi sebebiyle kurulacak tayyare postaları ile bu açığın kapatılabileceğini iddia etmiştir. Tayyare postaları kurulmadan tayyareciliğin ülke içinde geliştirilemeyeceğini ekleyen gazeteci çok yerinde tespitlerde bulunmuştur:

“...Çünkü tayyarecilik sırf eğlence ve spor vasıtası oldukça istidatlı gençler bu sahada kendilerini gösteremezler. Haiz oldukları istidatlara inkişaf hamlesi veremez. Bunun için sivil tayyareciliğin bir muayyen haline girmesi, tayyareciliğe intisap bir gencin bu meslekte çalıştığı halde hayat ve istikbalini temin edebileceğine itimat etmesi icap eder. İşte memleketimizde tayyare postalarının tesisine bundan dolayı da lüzum ve zaruret vardır. Demek istiyoruz ki Vecihi Beyin Moda ve Kalamış civarında bir sivil tayyarecilik mektebi açması iyi bir teşebbüstür. Fakat bu teşebbüsten asıl maksat husule gelebilmek için bilahare onu besleyecek, kuvvet ve gıda verecek müteşebbislerin de takip etmesi lazımdır. Aksi takdirde sivil tayyarecilik mektebi açmak amatör tayyareciler yetiştirmek teşebbüsü bir saksı içinde susuz kalmış çiçek gibi kuruyup gitmeye mahkûm olur.”²⁸

Bu sözler kapitalist dünya düzeninin anlaşıldığının bir ispatı niteliğindedir. Pilot yetiştirmeyi bir ticari sektör ile desteklemediğiniz ve bu eğitimi alanlara iş imkânı sağlamadığınız sürece ilerleme kaydedemezsiniz. Bunun için ülkede kapital sahiplerinin bu alana yatırım yapmaları ve tayyare postaları kurmaları gerekmektedir.

D.OKUL YERİNİN SEÇİMİ VE YAŞANAN SORUNLAR

Vecihi Bey, anılarında okul yeri ve seçimi hakkında bilgi vermemektedir. Fikret Arıt ise; okulun Kadıköy'de açıldığı bilgisini verdikten sonra, okul binasının Kızıltoprak Bucak Müdürlüğü'nün yanında, kira ile oturduğu dört katlı evin ilk iki katı olduğunu belirtmektedir. Zemin katta sınıflar ve yemekhane, birinci katta yatakhane bulunmaktadır. İkinci ve üçüncü katta Vecihi Bey ailesi ile birlikte ikamet etmektedir. Okulun uçak hangarı

²⁷ *Vakit*, No: 5005, 15 Kanun-i Evvel 1931, s.1 ve 3.

²⁸ *Vakit*, No: 5006, 16 Kanun-i Evvel 1931, s.1 ve 6.

Kurbağalidere'nin doğu kıyısında bulunuyordu. Hangarın ön kısmında uçaklar dururdu. İki katlı olan hangarın arka bölümünde de demir atölyesi ve marangozhane vardı. Fikret Arıt devamında; uçuş alanının ise Ziverbey'de Sultan Murat Köşkü'nün²⁹ yanındaki düzlüktü bilgisini vermektedir.³⁰

Vecihi Bey, dönemde verdiği beyanatlarda; daha 1931 yılından itibaren Kalamış'ı okul yeri olarak seçtiği görülmektedir.³¹ Kalamış'ta Moda koyununun seçiminden önce Vecihi Beyin birçok yerin incelediği şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

“Kadıköy ile Fenerbahçe arasında istasyon yapmaya müsait birçok yerleri gezdikten sonra, bir müddet evvel park haline getirilmek için çalışılan Yoğurtçu Çayırının karşısındaki Kördere Çimenliğini münasip gördüm. Bu mevki, vaziyeti itibarıyla tabii bir hava istasyonu halindedir. Deniz cihetinden esecek rüzgârlar için Moda ve Fener burunları tam bir haidirler. En kuvvetli fırtınalarda bile rüzgârın şiddeti, bu noktayı fazla müteessir etmez bir an için eski Fenerbahçe hava istasyonunda tesisat yapmaya karar verdik. Fakat Marmara rüzgârlarının buna müsait olmadığını görerek fikrimizden derhal vaz geçtik.”³²

Okul, günümüzde Kadıköy Moda Yoğurtçu parkının önünden akan derenin doğu sahilinde kalan ve Fenerbahçe Spor Kulübünün Dereağzı Tesislerinin bulunduğu civarda kurulmuş olmalıdır.

Vecihi Bey bu bölgede hemen bir hangar inşaatına başladığı bilinmektedir. 1932 yılı Ocak ayında hangar inşaatının bir hayli ilerlemiş olduğu,³³ Mart ayı ortalarında ise tamamlanmak üzere olduğu gazeteler tarafından haber yapılmıştır.³⁴ Hatta hangar tamamlanmadan Aero Kulüp'te sivil tayyarecilik derslerini takip edenlere, tayyarecilik hakkında bir konferans verilmiştir.³⁵ Hangar inşaatının tam olarak ne zaman bittiği tespit edilememiş olmasına karşılık en geç 1933 yılı Nisan ayında bitirilmiş olacağı değerlendirilmektedir.

Hangar inşası başlamadan okulun kurulacağı arazinin satın alınması hususunda sorun çıktığı görülmektedir. Vecihi Bey gazetelere yaptığı açıklamalarda araziyi satın almak istediğini ancak Belediye ile Maliye Vekâleti arasında arazi üzerinde sahiplik iddiasından sorun çıktığını ve bu sorunun çözümünü beklediğini belirtmiştir.³⁶ Bu ihtilaf

29 Fikret Arıt, uçuş alanının Ziverbey'de Sultan Murat Köşkünün yanında olduğu bilgisine karşılık yapılan araştırmada Sultan Murat Köşkü çok farklı bir yerde çıkmıştır. Üsküdar Belediyesinin verdiği bilgilere göre Sultan Murat Köşkü: Sultancıftliği Köyü'nün kuzeybatısında, Taşdelen'in batısında ve Baltacı Çiftliği ile Çavuşbaşı Çiftliği arasında idi. Dudullu- Sultancıftliği yolu üzerinden ve Sarıgazi Sapağının karşısındaki yoldan girilirdi. Bugün Said Halim Paşa Çiftliği hudutları içinde kalmıştır. Caddeden 4 km. içeridedir. Köşkün yanında halkın Sultan Murat Çeşmesi dediği kitabesiz bir çeşme vardır ki, IV. Murat'ın eseridir. Köşkün banisi Sultan V. Murat olmalıdır. Şehzadeliği zamanında yaptırmış veya ihsan edilmiştir. Çünkü padişahlığı üç ay sürmüştü ve 1840-1904 tarihleri arasında yaşamıştır. Sultan Murat'ın annesi Şevkefza Kadın'ın (öl. 1889) bu köşkte oturduğu ve 1274 (1857-58) yazında, Sarıgazi Köyü Camii'nin avlusundaki mermer şadırvanı yaptırdığı bilinmektedir. <https://www.uskudar.bel.tr> (Erişim tarihi: 15 Şubat 2021)

30 Fikret Arıt, *Havalarla İlk Türk Kadınları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1967, s.21.

31 *Vakit*, No: 5001, 11 Kanun-i Evvel 1931, s.1

32 *Son Posta*, No: 528, 12 Kanun-i Sani 1932, s.2. Benzer bilgi *Vakit* gazetesi tarafından da aktarılmıştır. *Vakit*, No: 5033, 12 Ocak 1932, s.4.

33 *Milliyet*, No: 2130, 14 Kanun-i Sani 1932, s.3.

34 *Son Posta*, No: 585, 11 Mart 1932, s.1; *Milliyet*, No: 2186, 12 Mart 1932, s.2.

35 *Milliyet*, No: 2193, 19 Mart 1932, s.3.

36 *Son Posta*, No: 528, 12 Kanun-i Sani 1932, s.2.

tamamlanmadan Vecihi Beyin hangar inşaatına başlayamaz.³⁷ 12 Ocak 1932 tarihinde ise; "Sivil tayyarecimiz Vecihi Beyin Kalamış'ta inşa edeceği hangarın belediyece de muamelesi ikmal edilmiştir."³⁸ bilgisi gazetelere yansımıştır.

Yapılan arşiv araştırmalarında arazi üzerindeki sorunun İstanbul Belediyesi ile Maliye Vekâleti arasındaki hak iddiasından daha kapsamlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Vecihi Bey, 28 Haziran 1932 tarihinde Başvekil İsmet (İnönü) Paşa'ya gönderdiği bir mektup ile üç yıldır icar ile kullandığı Kalamış, Kızıltoprak Reşadiye Sokağındaki 54 numaralı Bostangediği arazisinin Teşvik-i Sanayi Kanunu hükümlerine uygun olarak kendisine satılmasını talep etmiştir.³⁹ Konu İktisad Vekâleti tarafından incelenmeye başlanmış,⁴⁰ Vecihi Bey'e Teşvik-i Sanayi Kanunu gereğince birinci sınıf muafiyet verilmesi tespit edilmiştir.⁴¹ İlk aşamada arazinin satışının mümkün olabileceği değerlendirilirken,⁴² Maliye Vekâletinin derinleşen araştırmalarında arazinin iki gayrimüslime ait olduğu tespit edilmiştir.⁴³ Satın alınmak istenen arazinin sahiplerinin Mübadele kapsamında Yunanistan'a gönderilen Rumlar arasında olması nedeniyle, 1771 sayılı Kat'i Tasfiye Kanunu gereğince, arazinin mübadillerin istihkaklarına karşılık tutulmakta olduğunu bu sebeple arazinin Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına girmediği ve müzayede usulü ile satılması gerektiğini ifade etmiş⁴⁴ ve satışın yapılmayacağı Vecihi Bey'e bildirilmiştir.⁴⁵

Belgelerden anlaşılacağı şekilde arazi üzerindeki sorun Belediye ile Maliye Vekâleti arasındaki hak iddiasından daha ileri düzeydedir ve ilk sahiplerinin mübadele kapsamında Yunanistan'a gönderilen şahıslar olması nedeniyle Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamında Vecihi Bey'e satışı mümkün olmamıştır. Arazinin 4 Haziran 1932 tarihinde yapılan kiralamasının uzatıldığı düşünülmektedir.

Arazi satın alınması işlemleri devam ederken Vecihi Bey de okulunun kuruluş hazırlıklarına devam etmiştir. Bu sırada kendisi ve faaliyetlerinden bir şikâyet de söz konusu olmuştur. 1930 yılından beri söz konusu arazide, yıllık 60 lira karşılığında kiracı olarak, bakla ve hububat eken Hasan Bey, 1 Ekim 1932 tarihinde Vecihi Beyin faaliyetlerini şikâyet etmiştir. Hasan Bey, Ankara Milli Emlak Umum Müdürlüğüne gönderdiği dilekçesinde, kiraladığı arazinin tanımını yaptıktan sonra sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

37 *Vakit*, No: 5033, 12 Kanun-i Sani 1932, s.4.

38 *Milliyet*, No: 2128, 12 Kanun-i Sani 1932, s.3.

39 *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu:30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:23.

40 *BCA*, Fon Kodu:30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:21.

41 Vecihi Beyin 1938 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunundan faydalanması kabul edilenlerin listesinde halen gözüktüğü anlaşılmaktadır. İktisad Vekâleti tarafından 19 Eylül 1938 tarihinde yayınlanan duyuruda ilgili kanun gereği İş Cetveli vermesi gerekip de vermeyenlerden mekânlarında tespit edilemeyenlere yapılan çağrıda 2106 Muafiyet Numarası ile Vecihi Beyin de adı bulunmaktadır. *Cumhuriyet*, No: 5156, 19 Eylül 1938, s.11.

42 *BCA*, Fon Kodu:30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:20.

43 *BCA*, Fon Kodu:30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:12.

44 *BCA*, Fon Kodu:30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:3. İstanbul Defterdarlığının konu ile ilgili 31.3.1933 tarihli benzer yazısı için bkz.: *BCA*, Fon Kodu:30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:11. Arazinin müzayede ile satılabileceğine dair Maliye Vekâletinin İstanbul Defterdarlığına gönderdiği 8 Şubat 1933 tarihli yazı için bkz.: *BCA*, Fon Kodu:30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:10.

45 *BCA*, Fon Kodu:30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:2. Konu 8 Mart 1933 tarihinde Başvekil Namına Müsteşar Kemal Bey tarafından tekrar Vecihi Bey'e bildirilmiştir. *BCA*, Fon Kodu:30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:8. 13 Mart 1933 tarihinde İstanbul Defterdarlığından Maliye Vekâletine gönderilen yazı ile arazinin müzayede ile satışa çıkartılması için müsaade istenmiştir. *BCA*, Fon Kodu:30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:7.

“Tayyareci Vecihi Beye fabrika yapmak üzere mezkûr arsadan cüz’i bir miktar verilmesinden bilistifade benim hastanede yattığım esnada salifûlarz arsanın kısmı küllisini tesahüp ederek dikmiş olduğum mezruatıda bil külliye imha eylemiş ve kendi tahtı tasarrufunda olmayan yerlerde tecavüz ederek gazino yapmak ve müskirat ruhsatnamesi ahz etmek ve çardaklar inşa eylemek ve badehu hazinei milliyeyi zarardide eylediğinden kanuni muameleye teşebbüsünüz rica olunur efendim.”⁴⁶

9 Ekim 1932 tarihinde konu Maliye Vekâletinden İstanbul Defterdarlığına yazılarak araştırılması istenmiştir.⁴⁷ Defterdarlığın yaptığı inceleme neticesinde; Vecihi Bey tarafından 1931 kış aylarında bir büfe yaptırıldığı, uçak hangarı ve atölyesinin inşası sırasında bir kısım malzemenin bu büfe içinde korunduğu, Nisan 1932 tarihinde büfenin açılarak biri büfenin önünde diğeri de deniz kenarında olmak üzere iki çardak yapıldığı ve iki ay kadar yalnız kahve satıldığı tespit edilmiştir. İki ay sonunda müskirat satışına başlandığı bildirilmiştir. Tespitler arasında; Pendik İstasyonunda bulunan Vahan Efendinin büfede bir iki ay kadar çalıştıktan sonra işten ayrıldığı ve büfenin hangarda çalışanlar tarafından idare edilmekte olduğu da vardır.⁴⁸ Söz konusu büfenin akıbeti tespit edilememiştir. Vecihi Bey, anılarında bu konuya yer vermemiş olması nedeniyle büfenin faaliyetlerini sonlandırmış olmalıdır. Vecihi Bey bir büfe kurarak hafta sonu için Moda sahiline gelenlere satış yapma isteği okuluna dolayısıyla havacılık faaliyetlerine ilave gelir sağlama arzusundan kaynaklanmış olabilir.

E.VECİHİ SİVİL TAYYARE MEKTEBİ (VSTM)’NİN AÇILIŞI

Vecihi Hürkuş, anılarında okulun açılması için 21 Nisan 1932 tarihinde Büyük Erkânı Harbiye Riyaseti, Millî Müdafaa Vekâleti, Maarif Vekâleti ve Dâhiliye Vekâletine müracaat ettiğini belirtmektedir.⁴⁹ Vecihi Bey açacağı okul için ilk müracaatını 10 Ocak 1932 tarihinde İstanbul Valiliğine yapmıştır.⁵⁰ Vecihi Beyin açacağı okul için isim vermeden ilgili makamlara müracaat yaptığı haberleri ilk haber 21 Temmuz 1932 tarihine aittir.⁵¹

Vecihi Bey’in anılarında belirttiğinin aksine ilgili kurumlara yapılan müracaatın tarihi en erken 21 Temmuz 1932 olabilir. Vecihi Bey’in bu tarihlerde Ankara’da bulunduğu, Milliyet Gazetesi Ankara Muhabirine verdiği röportajdan anlaşılmaktadır.⁵² Vecihi Bey anılarında bu müracaatı üzerinde Erkânı Harbiye Riyasetine çağrıldığını ve Hava Talim ve Terbiye Şubesi şefi Kurmay Binbaşı İhsan Bey tarafından Mareşal Fevzi (Çakmak) Paşa’nın iltifatlarının ve okula kendi isminin verilmesine dair emirlerinin iletildiğini de eklemiştir.⁵³ Bu görüşmeden sonra okulun ismi “Vecihi Sivil Tayyare Mektebi” olarak belirlenmiştir. Gerçekten de bu tarihe kadar yapılan gazete haberlerinde okula bir isim atfedilmemişken,

46 BCA, Fon Kodu:30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:18.

47 BCA, Fon Kodu:30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:19.

48 BCA, Fon Kodu:30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:17.

49 Hürkuş, *a.g.e.*, s.312.

50 *Vakit*, No: 5032, 10 Kanun-i Sani 1932, s.3; *Milliyet*, No:2127, 11 Ocak 1932, s.3;

51 *Vakit*, No: 5222, 22 Temmuz 1932, s.4. Devam eden haberler: *Milliyet*, No: 2316, 23 Temmuz 1932, s.2; *Son Posta*, No: 717, 24 Temmuz 1932, s.6; *Vakit*, No:5222, 24 Temmuz 1932, s.4.

52 *Milliyet*, No: 2317, 24 Temmuz 1932, s.3.

53 Hürkuş, *a.g.e.*, s.316.

29 Temmuz 19332 tarihinden itibaren yapılan haberlerde “Vecihi Sivil Tayyare Mektebi” ismi zikredilmeye başlanmıştır.⁵⁴

Vecihi Hürkuş, okulun 27 Eylül 1932 tarihinde eğitime başladığını ve bu tarihin Vecihi XIV tipi uçağının 1930 yılında yaptığı uçuşunun yıl dönümü olduğu için seçildiğini belirtmektedir.⁵⁵ Vecihi Bey okulunu söz edilen tarihte açmak istediğini ve tarihi belirtilen sebeple seçmiş olduğunu gazetelere verdiği beyanatlarda dile getirmiştir.⁵⁶ Vakit gazetesinden A. Sırrı tarafından 1 Ekim 1932 tarihinde yapılan mülakatta okulu 27 Eylül tarihinde açmayı planladığını ancak biraz geciktiğini kabul etmektedir.⁵⁷ Okulun ilk mezunlarından Bedriye Hanım, bir röportajında uçuş eğitimine 1933 yılı içinde başladığını belirtmektedir.⁵⁸ Okulun açılış ve eğitime başlama tarihine ait tam tarihi içeren bilgi tespit edilememiştir. Yalnız dönemin geleneklerine uygun olarak Vecihi Bey de birçok balo düzenlemiştir. Vecihi Beyin ilk düzenlediği balonun tarihi 6 Ekim 1932'dir. Bu balonun yeni açılacak mektep şerefine verileceği bilgisi gazetelerde yer almıştır.⁵⁹ 6 Ekim 1932 tarihi Vecihi Sivil Tayyare Mektebinin açılış tarihi olmalıdır. Eğitime ise daha ileri bir tarihte başlamış olmalıdır. Vecihi Bey ileri tarihlerde yaptığı basın açıklamalarında okulun açılış tarihi olarak, sembolik bir tarih olduğu için, 27 Eylül tarihini vermeye devam etmiştir.⁶⁰

Vecihi Bey, 12 Aralık 1932 tarihinde Son Posta gazetesine verdiği mülakatta tayyare istasyonunun inşaat faaliyetlerinin bitmediği için öğrenci kaydına başlamadığını söylemiştir.⁶¹ Bu durumda okul 12 Aralık tarihi ile eğitime başlamış değildir. 14 Aralık 1932 tarihli Milliyet gazetesi ise okulun resmi açılışının yakında yapılacağını haber yaparak okulun bu tarihte açılmamış olduğunu vurgulamıştır.⁶² 1 Şubat 1933 tarihli Son Posta gazetesi okula 16 öğrencinin kayıt yaptığı bilgisini vermektedir. Bu haberde okulun eğitime başlama tarihinin tespit edilesini zorlaştıran konu ise: “Üç ay zarfında iki tayyareci ile bir muallim yetiştirilmiş ve memleketin muhtelif yerlerinde on bin kilometreye yakın bir seyahat yapılmıştır.”⁶³ bilgisidir. Bu durum okulun eğitime başlama tarihinin tespitini zorlaştırmaktadır. Okulun eğitiminin desteklenmesi için eğitici görevlendirmesinin 1933 yılı Mart ayı sonunda yapıldığı⁶⁴ ve Vecihi Beyin ilk öğrencilerinden olan Salih Bey'in Ağustos 1933 tarihinde verdiği beyanatta yedi aydır okulda bulunduğunu söylemiştir.⁶⁵ Bu bilgiler ışığı altında Vecihi Sivil Tayyare Mektebi en erken Şubat 1933 tarihinde eğitime başlamış olmalıdır.

54 Vecihi Sivil Tayyare Mektebi ismi ilk kez, 29 Temmuz 1932 tarihli Son Posta gazetesi tarafından kullanılmıştır. *Son Posta*, No: 722, 29 Temmuz 1932, s.1.

55 Hürkuş, *a.g.e.*, s.312 ve 317. Vecihi Bey Milliyet gazetesine verdiği demeçte de okulu 27 Eylül tarihinde açacağını belirtmiştir. *Cumhuriyet*, No: 2976, 19 Ağustos 1932, s.3.

56 *Vakit*, No: 5239, 10 Ağustos 1932, s.1.

57 *Vakit*, No: 5291, 01 Teşrin-i Evvel 1392, s.1 ve 5.

58 *Son Posta*, No: 1131, 17 Eylül 1933, s.6. 29 Temmuz 1933 tarihli Milliyet gazetesi ise Bedriye Hanımın iki senedir Vecihi Sivil Tayyare Mektebinde eğitim aldığını yazmıştır. Milliyet, No: 2681, 29 Temmuz 1933, s.2. Bu iki yıl bilgisinin yanlış anlaşılma veya yanlış bilgidan kaynaklandığı değerlendirilmektedir.

59 *Son Posta*, No: 787, 2 Teşrin-i Evvel 1932, s.2; *Vakit*, No: 5292, 2 Teşrin-i Evvel 1932, s.5; *Cumhuriyet*, No: 3021, 3 Teşrin-i Evvel 1932, s.2; *Cumhuriyet*, No: 3024, 6 Teşrin-i Evvel 1932, s.2.

60 *Milliyet*, 2593, 07 Mayıs 1933, s.5 ve

61 *Son Posta*, No: 528, 12 Kanun-i Evvel 1332, s.2.

62 *Milliyet*, No: 2130, 14 Kanun-i Evvel 1932, s.3.

63 *Son Posta*, No: 906, 01 Şubat 1933, s.2

64 *Cumhuriyet*, No: 3197, 31 Mart 1933, s.2; *Milliyet*, No: 2564, 31 Mart 1933, s.3; *Son Posta*, No: 934, 31 Mart 1933, s.2; *Vakit*, No: 5469, 31 Mart 1933, s.8.

65 *Vakit*, No:5600, 09 Ağustos 1933, s.9.

Vecihi Sivil Tayyare Mektebinin ilk öğrencileri konusunda da bir belirsizlik söz konusudur. Vecihi Bey, okulun ilk öğrencileri olarak: Sait Tefvik, Muammer, Abdurrahman, Salih, Osman, Rıza, Hikmet, Hüseyin, Kenan, Bedriye, Eribe⁶⁶ olmak üzere on iki isim vermektedir.⁶⁷ Dönem gazeteleri Vecihi Bey'den biraz farklı isimler zikretmektedir. Konuyu biraz daha karışık hale getiren Fikret Arıt'tır. İlk Türk havacı kadınlarını içeren "*Havalarında İlk Türk Kadınları*" isimli kitabının Bedriye Hanımı anlatan bölümünde ilk öğrenciler olarak on dört isim vermektedir. Sait (Bayav), Muammer (Öniz), Osman (Kandemir), Abdurrahman (Türkkuşu), Tefvik (Aytan), Uzun Tefvik, Mustafa (İlkin) Kenan, Necdet, Samsunlu Salih, İranlı Ali Rıza ve Alman Helmut Beyler ile Bedriye ve Saadet Hanımların Vecihi Sivil Tayyare Mektebinin ilk öğrencileri olduğunu yazmıştır.⁶⁸

Bütün bu kaynak ve isim karışıklığına rağmen açık olan tek kişi Eribe Hanımdır. Vecihi Bey her ne kadar anılarında Eribe'nin ilk öğrenciler arasında olduğunu bahsetmiş ise de, yine Vecihi Bey, Milliyet gazetesine 8 Eylül 1934 tarihinde verdiği beyanatta hem mezun olan hem de eğitimi devam eden öğrencilerini sayarken Eribe Hanım'ın adını uçuşları devam eden öğrenciler arasında vermiştir. O tarihte pilotluk yapanlar; Sait, Tefvik, Muammer, Abdurrahman, Salih, Rıza Beylerle, Bedriye ve Sadiye hanımlardır. Halen eğitimde olanlar ise; Mehmet Ali, Yaşar, Sami, Hikmet, Şükrü, Osman, Mustafa, İrfan Beylerle, Eribe Hanımdır.⁶⁹ Bu sebeple Eribe Hanım, Vecihi Sivil Tayyare Mektebi'nin ilk öğrencileri arasında bulunmamaktadır.

Vecihi Bey, okulunun talimatnamesinde yer verdiği "*Gerek şahıslar, gerek tedris programı intibah ve tatbikinde en büyük askeri hava amirliğinin muvaffakiyeti alınır.*"⁷⁰ hükmü gereği okula kayıt ettiği öğrencileri bildirmek durumunda idi. Okulun ilk öğrencileri ile toplam kaç öğrencisi olduğu ve bu öğrencilerin kimlikleri ancak asker arşivler araştırmaya açıldığı zaman tam ve doğru olarak tespit edilebilecektir.

F.OKULA YAPILAN YARDIM VE DESTEKLER

Vecihi Hürkuş hatıralarında okula yapılan yardım ve destekleri açıklamaktadır; İktisat Vekâletinden 1.500 TL, İstanbul Valisi Muhiddin Üstündağ ve İstanbul Cumhuriyet Halk Partisi Başkanı eski havacılarından Cevdet Kerim İncedayı'nın ilgilerinden doğan 1.000 TL yardım aldığını belirtmektedir. Bunlara ilave olarak Mühürdarzade Nuri (Demirağ) Bey tarafında verilen 5.000 TL karşılığı Nuri Bey isimli uçağı yapabildiğini açıklamaktadır.

İktisat Vekâletinden yapılan yardım Vecihi Beyin talebi sonrasında gerçekleşmiştir. Vecihi Bey, 19 Mayıs 1934 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF)⁷¹ Umumi Kâtibi Recep (Peker) Beye yazdığı mektupta okulunun kullandığı benzinin maliyet fiyatına satın alınmasına imkân verilmesi ve okulu idame için yaptığı borçlara karşılık maddi destek talep etmiştir.⁷² Vecihi Bey, aynı isteklerini 2 Haziran 1934 tarihinde CHF'den Rahmi

66 Vecihi Beyin "Kızım" olarak bahsettiği Eribe, aslında kızı olmayıp yeğenidir. Küçük yaşta yetim kalmış ve dayısı Vecihi Bey tarafından yetiştirilmiştir. Akşam, No: 6481, 11 Teşrin-i Sani 19366, s.2. Vecihi Bey, Eribe'nin yanında yetişmesi nedeniyle "Kızım" olarak bahsetmektedir.

67 Hürkuş, *a.g.e.*, s.317.

68 Arıt, *a.g.e.*, s.21.

69 Milliyet, No: 3082, 08 Eylül 1934, s.1, 5.

70 Hürkuş, *a.g.e.*, s.312.

71 Yazının bundan sonraki bölümünde Cumhuriyet Halk Fırkası yerine CHF kısaltması kullanılacaktır.

72 BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer Kodu: 1542-271-1, Belge No:71 ve 72.

(APAK) Beye yazdığı mektupta da yinelemiş ve okulun parti himayesine de alınmasını talep etmiştir.⁷³ Vecihi Bey bu dileklerinden sadece ucuz benzin konusunu gazeteler aracılığı ile de dile getirmiştir.⁷⁴ Bu müracaat neticesinde Spor ve İdman Yurtlarına yapılan destekler kapsamında 1.500 TL yardımda bulunmuştur.⁷⁵ Ucuz benzin talebi ile ilgili olumlu bir sonuç alındığı tespit edilememiştir.

Maddi desteklerin yanında Selimiye Kışlasında tümen komutanı olarak görevli Tümgeneral Galip Deniz'in yardımları sayesinde askerler tarafından uçuş alanının düzeltilmesinin yapıldığını ve Fevzi Paşa'ya yaptığı müracaat sonrasında Hava Kuvvetlerinin kullanımdan çıkardığı Morane 35⁷⁶ uçaklarının malzemeleri ile 80 beygir gücünde iki motorun kendisine verildiğini aktarmaktadır.⁷⁷

Ancak Büyük Erkânı Harbiye Riyaseti tarafından yapılan yardımlar Vecihi Beyin anılarında aktardığından hem sayı olarak fazla hem de kapsam olarak daha geniştir. Hükümet tarafından 1933 yılı başında, okula bir uçak ile Mercedes marka bir uçak motoru hediye edilmiştir.⁷⁸ Cumhuriyet gazetesi de okula uçak ve motor verildiği yönünde haber yapmıştır. Gazete bir uçak verildiğini belirtirken verilen motor sayısını üç olarak zikretmiş. Vecihi Beyin bu motorları yeni yapacağı uçaklarda kullanacağını da ilave etmiştir.⁷⁹ Bu haberlere karşılık bu uçağın ve motorun verilip verilmediği tespit edilememiştir. En azından Vecihi Beyin ağzından uçak verildiğine dair bir beyanat gazetelerde yer almamıştır.

1933 yılı Haziran ayı içinde Büyük Erkânı Harbiye Riyaseti tarafından okula iki uçak verildiği bilgisi tekrar gazetelerde yer almıştır.⁸⁰ Vecihi Bey ilk uçağı, 1 Haziran 1933 günü Eskişehir'den bizzat uçurarak okula getirmiştir.⁸¹ Vecihi Bey, bir röportajında; okuluna Caudron 27⁸² tipi iki kişilik eğitim uçağı verildiğini ve birisini kendisinin yetiştirdiği öğrencilerinden Sait Beyle birlikte Eskişehir'den getirdiğini, diğer uçağı da haftaya getireceklerini beyan etmiştir.⁸³ Fikret Arıt tarafından hazırlanan eserde bu iki uçağın okula verildiği bilgisi bulunmaktadır.⁸⁴ Bu durumda Genelkurmay Başkanlığı tarafından Vecihi Tayyare Mektebine iki uçak verildiği bilgisi Vecihi Bey tarafından da doğrulanmıştır.

73 BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer Kodu: 1542-271-1, Belge No:69 ve 70.

74 Vecihi Bey Vakit gazetesine verdiği beyanatta benzinin indirimli alınması konusunda İktisat Vekâletine başvuru yaptığından bahsetmekte ancak maddi destek isteğini dile getirmemektedir. *Vakit*, No: 5892, 4 Haziran 1934, s.4.

75 BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer Kodu: 1542-271-1, Belge No:13.

76 Morane Saulnier M.S.35: İki kişilik eğitim uçağıdır. 1926 yılında kurulan Türk Hava Kurumu tarafından halktan toplanan bağışlarla 10 adet satın alınmıştır. Mayıs 1926 tarihinde gelen uçaklar Türk Hava Kuvvetleri'ne hibe edilmiştir. Eskişehir Meydanında konuşlu Tatbikat Bölüğü'nde görev alan uçaklar 1928 yılından itibaren aktif görevden alınmaya başlanmış ve 1931 yılında hizmet dışı bırakılmıştır. *Türk Hava Kuvvetleri Uçak Albümü 1912-2009*, Hava Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü, Ankara, 2009, s.71.

77 Hürkuş, a.g.e., s.327-332.

78 *Son Posta*, No: 0920, 15 Şubat 1933, s.3. Milliyet gazetesi, verilen motordan bahsetmeden uçak verileceğinin vaat edildiği bilgisini paylaşmaktadır. *Milliyet*, No: 2564, 31 Mart 1933, s.3.

79 *Cumhuriyet*, No: 3153, 15 Şubat 1933, s.2.

80 *Son Posta*, No: 1385, 03 Haziran 1933, s.9.

81 *Milliyet*, No: 2985, 03 Haziran 1934, s.3; *Son Posta*, No: 1386, 03 Haziran 1934, s.9; *Haber*, No: 0752, 03 Haziran 1934, s.3;

82 Caudron C.27: İki kişilik eğitim uçağıdır. Türk Hava Kuvvetleri envanterine 39 adet Caudron C.27 uçağı girmiştir. İlk dört uçak, 1924 yılında Fransa'ya eğitime gönderilen ilk pilotların dönüşünde teslim alınmıştır. Daha sonra 35 uçak daha alınmıştır. İlk başlarda standart eğitim uçağı olarak kullanılması düşünülmese rağmen düşük hızı ve motorunun kolaylıkla alev alması yüzünden 1929 yılından itibaren Morane Saulnier M.S. 147 uçakları ile değiştirilmeye başlanmış ve 1931 yılında hizmet dışı kalmıştır. Uçak Albümü, s.62.

83 *Vakit*, No: 5892, 4 Haziran 1934, s.4.

84 Arıt, a.g.e., s.22.

Ayrıca Vecihi Sivil Tayyare Mektebine hükümet tarafından bir de planör hediye edilmiştir.⁸⁵

Cumhuriyet gazetesi de 31 Mart 1933 tarihinde okula yapılan başka bir yardımı ve yardımının gerekçesini haber yapmıştır:

“Son günlerde gençlerimiz arasından birçok heveskârların bu milli teşekkül etrafında toplandıklarını gören Milli Müdafaa Vekâleti ile Büyük Erkânı Harbiye’imiz bu memlekete maddi ve manevi büyük yardımlar yapmakta bulunduğu gibi son zamanlarda da mektebin nazari tedrisatını himaye etmek üzere muallim kadrosuna mütehasıs muallimler tayin etmiştir. Bu meyanda meteoroloji tedrisatına rasadâtı havaiye mütehasıslarımızdan Selahattin ve fenni uçuş tedrisatına da mütehasıs havacılarımızdan Ekrem Beyler tayin olunmuşlardır.”⁸⁶

Görevlendirilen bu personelin sadece görevli oldukları ders müddetince okulda kaldığı ve daha sonra asli görevlerine devam ettikleri okulun daimi ve kadrolu personeli olmadıkları unutulmamalıdır. Buna karşılık okula yapılan bir yardım ve destek mahiyetindedir.

Okula, özellikle resmi kanallardan yapılan yardım ve destekler konusunda, unutup anılarında aktarmadığı konular vardır. Özellikle Genelkurmay başkanlığı tarafından okula birçok yardım yapıldığı gazetelerde yer almış ve bu yardımların büyük bir kısmı da Vecihi Bey tarafından verile röportajlarda kabul edilmiştir. Bu gerçekler Vecihi beyin sık sık iddia ettiği gibi destek görmediği ve tek başına kaldığı yönündeki ifadelerini en azından okul özelinde tekrar değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

G.OKULDA VERİLEN EĞİTİM, ÜCRETLER, UÇUŞLAR

Okul planör ve motorlu uçuş olarak iki kısımda açılması planlanmış ve Vecihi Bey okul düşüncesini açıkladığı andan itibaren bu iki hususu sürekli vurgulamıştır.⁸⁷ Vecihi Bey’in tüm gayretlerine karşılık planör uçuş okulunun tam anlamıyla faaliyete geçirilemediği anlaşılmaktadır.

Okulunun açılacağından duyurulmasından itibaren Vecihi Bey, gazetelere yaptığı açıklamalarda okulun eğitim süresi ve ücretleri hakkında bilgi vermiştir. Vecihi Bey bu açıklamalarında, planör eğitiminin üç ay süreli ve 150 lira karşılığında verileceğini belirtirken, motorlu uçuş eğitiminin ise altı ay süreli olup 850 lira bir bedel alınacağını açıklamıştır.⁸⁸

Bu eğitim ücretlerine ilave olarak planör okulu için 100 lira ve motorlu uçuş okulu için 150 lira veya karşılık miktarı için bir kefaret mektubu alınacağı eklenmiştir. Bu durum meydana gelebilecek kaza ve kırıklara karşı bir sigorta mahiyetindedir.

⁸⁵ *Vakit*, No: 5892, 4 Haziran 1934, s.4.

⁸⁶ *Cumhuriyet*, No: 3197, 31 Mart 1933, s.2. Diğer gazetelerde de yer almıştır. *Milliyet*, No: 2564, 31 Mart 1933, s.3; *Son Posta*, No: 934, 31 Mart 1933, s.2; *Vakit*, No: 5469, 31 Mart 1933, s.8.

⁸⁷ Planör Okulunda öğretmenlik yapmak ve planör üretmek için Alman planörçü M. Willi Jerter,1933 yılı Mayıs ayı başında İstanbul’a gelmiştir. *Milliyet*, No: 2233, 1 Mayıs 1932, s.3. Jerter tarafından 11 Mayıs tarihinde Totonya Salonunda planörçülük hakkında konferans da vermiştir. *Milliyet*, No: 2243, 11 Mayıs 1932, s.6. Daha sonra Jerter hakkında herhangi bir yayın olmadığı gibi Vecihi Bey’de anılarında konudan hiç bahsetmemektedir.

⁸⁸ *Vakit*, No: 5239, 10 Ağustos 1932, s.1.

Ancak okulun talimatnamesinde “*Tahsil ücreti ve istifa şekli*” başlığının altında son madde olarak: “*Ücretler yalnız tahsil ücretleridir.*” ifadesi eklenmiştir.⁸⁹ Uçuşlar için ayrıca ücret alındığı anlaşılmaktadır. Vecihi Bey, bir beyanatında: “*Ayrıca uçuşlara iştirak için de bir ücret verilir. Bütün bu ücretler her keseye elverişli bir şekilde tespit edilmiştir. Gaye memlekette sivil tayyareciliğin inkişafıdır.*”⁹⁰ açıklamasını yapmıştır. Bir başka röportajında ise: “*Bir iniş ve kalkış 2 lira, 15 dakikalık bir uçuş ise 5 liraya mal oluyor.*” açıklamasında bulunmuştur. Bu sırada yanında bulunan bir öğrencisi konuya girerek, yağ ve amortisman ücretlerinin de bu hesaba eklenmesi gerektiği uyarısını yapmıştır.⁹¹

Fikret Arıt okulda ücretsiz olarak eğitim gören gençler hakkında bilgi verirken; “*Ücretsiz olarak havacılık eğitimi gören bu gençlerin bütün masrafları uçacakları zaman aldıkları benzin ve hintyağı parasından ibaretti. Her uçuş onlara yedi, sekiz liraya mal oluyordu.*”⁹² bilgisini paylaşmaktadır. Bu durumda toplam olarak kaç liraya pilot eğitiminin tamamlandığına dair bir soru akıllara gelmektedir. Vecihi Bey büyük şehirlerin belediye başkanlarına gönderdiği mektupta bir pilotun tam tahsil ücretinin 1.500 lira olduğunu açıklamıştır.⁹³ 1934 yılında yaptığı bir başka beyanatta ise okulun motorlu uçuş eğitimi süresini bir yıla çıkartacağını ve ücretine bir miktar zam yapabileceğini belirtmiştir.⁹⁴

Genelleme yapabilmek adına Vecihi Sivil Tayyare Mektebinin ücretlerini diğer uçuş okullarının ücretleri ile karşılaştırmamız gerekir. Vecihi Beyin okulunun o dönemde uçuş etiğini veren ilk ve tek okul olması bu karşılaştırmayı yapmamızı engellemektedir. O dönemdeki yabancı uçuş okullarının ücretlerini tespit etmek mümkün olmamıştır. Bu duruma bir özel okul statüsünde olan Vecihi Sivil Tayyare Mektebinin ücretini özel okullar ile karşılaştırabiliriz. Bu karşılaştırma tam olmasa da bir fikir edinmemize yardımcı olacaktır. 1933 yılında; Hayriye Lisesinin yatılı ücreti 300 liradır. Şişli Terakki Lisesi, öğrencilerinden ders başına 40 ile 110 lira yanında pansiyon ücreti olarak 250 lira almaktadır. Feyziati Lisesi yatılı öğrencilerini 325 lira karşılığında okutmaktadır. İstiklal Lisesi lise öğrencileri için 300 talep etmiştir. 1934 yılında yeni açılan Vecihi Hayat Lisesi⁹⁵ de lise için 220 lira fiyat belirlemiştir. Yatılı lise öğrencilerinden ilave 75 lira talep etmiştir.⁹⁶

Fikret Arıt isim vererek bazı öğrencilerin okulda ücretsiz eğitim gördüklerini ve karşılığında marangozhane ve demir atölyesinde çalıştıklarını belirtmektedir.⁹⁷ Vecihi Hürkuş da isim zikretmeden öğrencilerinden bazılarının maddi durumlarının iyi olmadığını ifade etmiştir.⁹⁸

Fikret Arıt okuldaki eğitim hakkında tafsilatlı bilgiler vermektedir. Uçuşlar kış ayları boyunca sabah 4 ile 10 saatleri arasında yapılmaktadır. Uçuştan sonra akşama kadar

89 Hürkuş, a.g.e., s.315.

90 *Son Posta*, No: 0927, 22 Şubat 1933, s.6.

91 *Vakit*, No: 5892, 4 Haziran 1934, s.4.

92 Arıt, a.g.e., s.21-22.

93 Hürkuş a.g.e., s.335.

94 *Vakit*, No:5600, 09 Ağustos 1933, s.9.

95 Vecihi Hayat Lisesi, 1933 yılında açılmıştır. Kısa bir eğitim ömrü olan okulun ne zaman kapandığı tespit edilememiştir. Vecihi Bey anılarında bu okuldan büyük bir pişmanlıkla bahsetmektedir. Hürkuş, a.g.e., s. 342-344. Makalenin konusunun dağıtılmaması için Vecihi Hayat Lisesi konusuna girilmemiştir. Esasında bu konu ayrı bir incelemeyi hak etmektedir.

96 *Son Posta*, No: 1126, 12 Eylül 1933, s.6.

97 Arıt, a.g.e., s.21.

98 Hürkuş, a.g.e., s.317.

atölyelerde çalışmaya devam edilmektedir. Cumartesi öğleden sonra ve Pazar günleri ise sürekli uçulmaktadır. Öğrenciler bir yandan nazari ders görürken bir yandan da Vecihi Bey ile uçuş eğitimi yaparlardı. Vecihi Bey uçağı Kurbağalıdere kıyısındaki hangardan çıkarır, Sultan Murat Köşkü yanındaki düzlüğe götürür, öğrencileri uçururdu. Bir öğrencisini yakında yalnız uçuracağı zaman hangar yanındaki Altınordu Kulübü alanından beraber havalanır, kumandaları öğrenciye bırakırdı. Öğrenciler 60-65 uçuştan sonra yalnız uçarlar, iyice pişenler Altınordu alanından kalkıp inerlerdi. Yalnız uçuşlar sekiz, on dakika sürer, üç dört kilometrelik bir alan içinde olurdu. Öğrenci Sultan Murat Köşkü yanından havalanır, Kayışdağı-Yoğurtçu Çayırı-Kızıltoprak-Fenerbahçe çevresi içinde dolaşırdı.⁹⁹ Vecihi Bey ise okulun günlük programını şu sözlerle anlatmaktadır:

“Ben, okulda müdür, öğretmen, mühendis, kontrolör ve ustabaşı görevlerinde hemen her şeydim. Sabahın saat 4’ten 8-9’a kadar sabah uçuşları ile uğraşır, 9-12 saatlerinde atölye çalışmaları, bir saat öğle istirahatinden sonra, 13-15 saatleri arasında iki saat teorik öğretim ve bundan sonra da akşam geç vakte kadar atölye çalışmaları hiç aksamadan yürüyordu.”¹⁰⁰

Vecihi Bey, kendisini okulun her şeyi olarak ifade etmesine ve kendisinden başka uçuş öğretmeninden bahsetmemesine karşılık Lütfü Bey’in okulda uçuş öğretmenliği yaptığı ve bir eğitim uçuşunda öğrencisi ile birlikte kaza geçirdiği dönem gazetelerine yansımıştır.¹⁰¹ Vecihi Beyin hatıralarında yer vermediği bu kazayı dönem gazetelerinde bulmak mümkündür.¹⁰²

Bu haberlerden Lütfü Bey isminde bir pilotun bir süre olsa da okulda uçuş öğretmeni olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır. Birçok gazete yayınında Okul Müdürü olarak Vecihi Beyin adının geçmesine¹⁰³ karşılık, Vecihi Bey, kendisine ait Hayat Okullarının reklam broşürlerini atarken bir kotranın diğerine çarpması sonrası¹⁰⁴ geçirdiği ve basında farklı şekillerde anlatılan kaza¹⁰⁵ sonrasında yaptığı açıklamada “Müdür bey telefon ettiği halde yine kazaya başka bir renk verdiler”¹⁰⁶ cümlesini kullanmıştır. Bu cümleden okulda görevli bir müdür olduğu anlaşılmaktadır.

Vecihi Bey, okulda yapılan uçuşlarla ilgili rakam olarak aşağıdaki bilgiyi vermektedir:

“1933 Eylül sonuna kadar devam eden uçuşlarda iki adet Vecihi XIV, bir adet Vecihi XV ilk öğretim ve antreman olarak üç tayyare kullanılmış ve 314,53¹⁰⁷ saat süresinde 2.893 adet uçuş yapılmıştır. Bu uçuşlardan başka şehir üzerinde beheri 15-30 dakika devam eden halk gezi uçuşlarının toplamı 427 uçuştur. Reklam

99 Arıt, a.g.e., s.22-23.

100 Hürkuş, a.g.e., s.319.

101 *Son Posta*, No: 909, 04 Şubat 1933, s.3; *Vakit*, No: 5414, 04 Şubat 1933, s.1.

102 *Milliyet*, No:2510, 05 Şubat 1933, s.1.

103 Vecihi Beyden okul müdürü olarak bahseden gazete haberleri için bkz.: *Vakit*, No:5600, 09 Ağustos 1933, s.9; *Vakit*, No: 5773, 02 Şubat 1934, s.4; *Savaş*, No: 263, 20 Eylül 1934, s.1; *Yeni Asır*, No: 8751, 29 Eylül 1934, s.3.

104 Bu kaza Vecihi Beyin anılarında da yer almaktadır. Bkz.: Hürkuş, a.g.e., s.340.

105 Dönem gazetelerinde kaza hakkında çıkan haberler için bkz.: *Cumhuriyet*, No: 3354, 07 Eylül 1933, s.2; *Milliyet*, No: 2721, 07 Eylül 1933, s.3; *Son Posta*, No: 1121, 07 Eylül 1933, s.3; *Vakit*, No: 5629, 07 Eylül 1933, s.2; *Milliyet*, No: 2722, 08 Eylül 1933, s.5.

106 *Son Posta*, No: 1127, 13 Eylül 1933, s.6.

107 Vecihi Bey, anılarını içeren kitabın başka bir sayfasında toplam uçuş saatini yanlışlıkla 341,43 saat olarak vermektedir. Hürkuş, a.g.e., s.340.

servisleri olarak da resmi ve hususi müesseseler namına 91 saat uçulmuştur. Ayrıca genç pilotlarımız antreman uçuşlarında navigasyon tatbikatı olarak şu şehirlerarası eğitim servisleri yapmışlardır.”¹⁰⁸

Burada dikkati çeken husus; 427 saat olan halk gezinti uçuşlarının 314,53 saat olan eğitim uçuşlarından fazlalığıdır. Vecihi Bey, okuluna maddi gelir sağlamak ve havacılık faaliyetlerine destek olmak için mümkün olduğu kadar çok özendirici halk uçuşu yapmış olmalıdır. Ne yazık ki bu uçuşlardan ne kadar gelir elde ettiğini anılarında bahsetmemiştir. Ancak bu uçuşların iyi bir gelir kaynağı olduğu Vecihi beyin büyük şehirlerin belediye başkanlarına gönderdiği mektuptan anlaşılmaktadır. Vecihi Bey, belediyelerin alacakları uçuklarla reklam ve özendirici halk uçuşları yapılabileceğini belirttiikten sonra uçuklarla elde edilebilecek kazanç konusunda “*Teşekkürün yaşama masrafları tayyarenin çalışmaları mukabili alınacak ücretlerdir. Bu ücretleri küçümsememek lazımdır, zira yapılan tecrübelerle sabit olmuştur ki, uçuşlardan hâsıl olan gelir yalnız masraflara medar olmakla kalmaz teşebbüsün inkişafına da imkân verir.*”¹⁰⁹ bilgisini vermektedir.

Diğer bir dikkat çeken husus 341,53 saat uçuşun 2.893 uçuşta gerçekleştirilmiş olmasıdır. Toplam uçuş miktarı 342 saat olarak kabul edildiğinde uçuş başına yaklaşık 7 dakika düşmektedir. Bu durum uçuşun eğitim açısından yeterliliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Elimizde okulun uçuş kayıtları olmadığı için öğrenci başına kaç uçuşta, kaç saat eğitim aldığı bilgisi bulunmamaktadır. Vecihi Bey de anılarında bu konuya açıklık getirmemiştir.

Vecihi Bey, anılarından seyahat uçuşu olarak isimlendirdiği; İstanbul–Yalova, İstanbul–Bursa, İstanbul–Tekirdağ ve İstanbul–Eskişehir arasında gidiş-dönüş olarak yapılan uçuşların toplam eğitim uçuş saatlerine dâhil olmadığını belirtmiştir.¹¹⁰ Vecihi Bey, yaptığı her faaliyete Türk halkına mal etmek ve onun takdirini kazanmak için fırsat buldukça faaliyetlerini gazeteler aracılığı ile duyurulmasını sağlamıştır. Dönem gazetelerinde bu uzun mesafe uçuşları ile ilgili hiçbir bilgi bulmamasına karşılık bir öğrencisi Sait Beyin bir beyanatından bu seyahat uçuşlarını yapıldığı anlaşılmaktadır.¹¹¹

Vecihi Beyin pilot eğitimi için öğrenci başına kaç uçuş planladığı tespit edilememiştir. Anılarında ve dönem gazetelerinde konu ile ilgili açıklayıcı bilgi tespit edilememiştir. Fikret Arıt 60-65 uçuştan sonra yalnız uçuşlara başlayabildiklerini belirtmektedir.¹¹²

H.OKULDA YAPILAN SINAVLAR

Vecihi Hürkuş anılarında okulda yapılan sınavlar ile ilgili hiçbir bilgi vermemektedir. Dönem gazeteleri ise yapılan sınavlara geniş yer ayırmıştır. Vecihi Bey, okulunu duyurmaya başladığın zamandan itibaren, okulunda eğitim alan öğrencilerinin hükümet tarafından sınava tabi tutulduktan sonra pilot lisansı alacaklarını duyurmuştur.¹¹³ Okulun ilk öğrencilerinin mezuniyet sınavları gazetelerde yer alan haberlerde mezuniyet sınavlarının

108 Hürkuş, *a.g.e.*, s.337.

109 Hürkuş, *a.g.e.*, s.336.

110 Hürkuş, *a.g.e.*, s.337.

111 *Milliyet*, No: 3082, 08 Eylül 1934, s.5.

112 Arıt, *a.g.e.*, s.23.

113 *Milliyet*, No: 2130, 14 Ocak 1932, s.3. Hatta Vecihi Bey, okulundan sınavlarını vererek mezun olanların orduya girerek askeri pilot olabileceklerini de söylemiştir. *Vakit*, No:5600, 09 Ağustos 1933, s.9.

19-25 Ağustos 1933 tarihleri arasında yapılacağı ve ilk önce nazari sınavların uygulanacağı duyurulmuştur.¹¹⁴ Takip eden günlerde sınav programı da gazetelerde yayımlanmıştır. Programa göre:

İnşaat ve malzeme	: 26.8.1933 Cumartesi saat 14.00-16.00
Pusula ve seyrüsefer	: 26.8.1933 cumartesi 16.00-18.00
Motor	: 27.8.1933 Pazar saat 14.00-16.00
Meteoroloji	: 27.8.1933 Pazar saat 16.00-18.00
Uçuş nazariyatı	: 31.8.1933 Perşembe saat 15.00-17.00 saatleri arasında yapılmıştır. ¹¹⁵

İmtihanlara Bedriye Hanım, Muammer, Sait, Abdurrahman, Salih Mehmet, Tefik, Rıza Ali, Kenan Rifat, Necmi Edip, Hamit Bey olmak üzere 10 öğrenci katılmıştır.¹¹⁶ Sınavlarda gözlemci olarak Maarif Vekâleti namına Nahiye Müdürü ile tayyarecilik işleri namına Yeşilköy Hava Müfrezesi Kumandanı Binbaşı Naim (Bürküt) ve Yüzbaşı Asım Beyler hazır bulunmuştur.¹¹⁷

Nazari sınavların tamamlanmasından sonra, hava şartlarına bağlı olarak uçuş sınavlarını takip eden hafta içinde yapılacağı belirtilmiştir. Yapılan gazete taramalarında uçuş sınavlarının yapıldığına dair herhangi bir kayıt tespit edilememiştir.

Fikret Arıt kitabının ilk kadın pilot Bedriye Tahir Gökmen'in hayatını anlattığı bölümünde uçuş sınavını şu şekilde açıklamaktadır:

"3 Eylül 1934 akşamı eldeki tek uçak bir uçuş dönüşü Kalamış Koyunda demirli bir kotranın direğine çarparak kırıldı. Ertesi gün, 4 Eylül 1934 günü de Hava Müsteşarlığının gönderdiği imtihan kurulu okula geldi, fakat elde başka uçak olmadığı için Vecihi Bey her ne kadar uçağın bir aya kadar tamir edilebileceğini söylediye de kurul bir daha gelmedi..."¹¹⁸

Fikret Arıt'ın bilgilerinde bazı hatalar mevcuttur. İlk olarak Vecihi Beyin bir kotranın direğine çarptığı kazanın tarihi 6 Eylül 1933 tarihinde meydana gelmiştir.¹¹⁹ Bedriye Hanım

114 *Vakit*, No:5600, 09 Ağustos 1933, s.9.

115 *Milliyet*, No: 2708, 26 Ağustos 1933, s.3.

116 *Milliyet*, No: 2710, 27 Ağustos 1933, s.1. Son Posta gazetesi ise sınava girenlerin isimlerini; Bedriye hanım, Sait, Tefik, Abdurrahman, Necmi, Muammer, Kenan, Salih, Hamit, Rıza Bey olarak vermektedir. *Son Posta*, No: 1110, 27 Ağustos 1933, s.1. *Vakit* gazetesinde yer alan isimler ise: Bedriye Hanım, Süleyman, Muammer, Tefik, Kenan, Ömer, Sait, Salih, Rıza ve Nuri Beydir. *Vakit*, No: 5618, 27 Ağustos 1933, s.1. Görüldüğü gibi gazeteler tarafından verilen isimler arasında farklılıklar vardır.

117 *Son Posta*, No: 1110, 27 Ağustos 1933, s.1; *Vakit*, No: 5618, 27 Ağustos 1933. *Milliyet* gazetesi mümeyyiz olarak Naim Bey'in adı yerine Tayyare ve Makinist Mektebi Müdürü Kılıç Beyin adını zikretmektedir. *Milliyet*, No: 2710, 27 Ağustos 1933, s.1.

118 Arıt, *a.g.e.*, s.23-24.

119 Bu kaza ile ilgili dönem gazetelerinde yapılan yayınlarda kaza sebebi olarak iki farklı görüş ortaya atılmıştır. Bazı gazeteler kazanın; motor arızası sonrası iniş yapmaya çalıştığı sırada meydana geldiğini belirtmiştir. *Cumhuriyet*, No: 3354, 07 Eylül 1933, s.2; *Milliyet*, No: 2721, 07 Eylül 1933, s.3; *Vakit*, No: 5629, 07 Eylül 1933, s.2; Bazı gazeteler ise alçak irtifada uçulmasından dolayı kotranın direğine çarpıldığı bilgisini vermektedir. *Son Posta*, No: 1121, 07 Eylül 1933, s.3. *Milliyet* gazetesi bir sonraki yayınında kazanın nedenini alçak uçuş olarak düzeltmiştir. *Milliyet*, No: 2722, 08 Eylül 1933, s.5. Vecihi Bey ise bir gazeteye yaptığı açıklamada kurduğu Vecihi Hayat Lisesi-

da 1934 değil 1933 yılında sınava girmiştir. 1934 yılında Vecihi Sivil Tayyare Mektebinde sınav yapılmamıştır.

Uçuş sınavlarının yapılmasının planlandığı hafta ile kazanın olduğu hafta aynı tarihe denk gelmektedir. Ancak Vecihi Beyin reklam uçuşu yapabildiği bir zaman aralığında uçuş sınavlarının neden yapılmamış veya yapılamamış olduğu da anlaşılamamıştır. O tarihte okulda tek uçak olduğu ve kaza neticesi elden çıktığı bilgisi de şüphelidir. 4 Haziran 1933 tarihinde Vakit gazetesinde yer alan habere göre okulun üç uçağı vardır ve aynı zamanda hükümet tarafından da Caudron 27 tipi iki uçak hediye etmiştir.¹²⁰ Bu uçaklardan birisini 1 Haziran 1933 tarihinde Vecihi Bey uçarak Eskişehir'den İstanbul'a getirmiştir.¹²¹ Bu bilgiler ışığında 6 Eylül 1933 tarihinde okulunda elinde tek uçak olması imkânsız gözükmektedir. Başka bir gazetede okulun uçak sayısı 5 olarak verilmektedir. *"Yeni yapılan iki tayyare vardır. Bunlarla beşinci tayyare ikmal edilmiş oluyor. Sitemler Vecihi 14 ve Vecihi 15'dir."*¹²²

Bu olumsuzluğa rağmen Vecihi Bey, takip eden beyanatlarında bazen yedi bazen de sekiz öğrencisinin mezun olduğunu belirtmiştir. Vecihi Bey, 1934 yılı içinde Vakit gazetesine verdiği bir röportajda ise sekiz öğrencisini mezun olduğunu belirtmektedir: *"Biri hanım olmak üzere sekiz talebem mezun oldu. Elyevm 32 kayıtlı talebem var."*¹²³

1934 yılında Akşam gazetesine verdiği beyanatta yedi öğrencisini mezun ettiğini belirtmektedir: *"Mektebimiz yedi mezun verdi. Bunların arasında bir de hanım var. Bu yedi mezun gayet iyi birer pilotlardır, yalnız uçuşlar yapıyorlar. Beş tayyarem var. Her zaman gelip burada uçabilirler."*¹²⁴

Vecihi Bey, 19 Mayıs 1934 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) Umumi Kâtibi Recep (Peker) Beye yazdığı mektupta da yetiştirdiği öğrencilerden *"Mektep, henüz bir buçuk yaşındadır, yoktan doğmuş bir atölye de meydana gelerek sivil havacılığımızın çekirdeği olmuştur. Daha ilk tedris senesinde kendi talebeleri tarafından yaptığı tayyareleriyle çalışarak yalnız tayyareyi uçuran değil aynı zamanda havacılık fen ve sanatını anlayan (8) pilot yetiştirmiştir."*¹²⁵ sözleriyle bahsetmektedir.

Son Posta gazetesi ise 1934 yılında yayımladığı bir haberde sekiz öğrencinin mezun olduğunu belirtmektedir:

*"Tayyareci Vecihi Bey evvelki sene açmış olduğu sivil tayyarecilik mektebinde bu güne kadar sekiz pilot yetiştirmeye muvaffak olmuş, bu gayreti alakadar makamlar tarafından takdir edilmiştir. Mektep bu sene için daha zengin bir program ile faaliyet geçmeye karar vermiştir. Vecihi Bey Milli Müdafaa Vekâletinin ciddi alakasını da kazanmak suretiyle mektebine iki talim tayyaresi daha temin etmiştir."*¹²⁶

nin tanıtım broşürlerini atarken bir anlık dikkatsizliği sonucu kotranın direğine çarptığını, alçak uçuş yapmadığını ifade etmiştir. *Son Posta*, No: 1127, 13 Eylül 1933, s.6.

120 *Vakit*, No: 5892, 4 Haziran 1934, s.4.

121 *Haber*, No: 0752, 03 Haziran 1934, s.3.

122 *Vakit*, No: 5594, 03 Ağustos 1933, s.6.

123 *Vakit*, No: 5892, 4 Haziran 1934, s.4.

124 *Akşam*, No: 5724, 15 Eylül 1934, s.6.

125 *BCA*, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer Kodu: 1542- 271-1, Belge No: 71.

126 *Son Posta*, No: 1386, 03 Haziran 1934, s.9.

Konunun çözümü şüphesiz ki sınavı yapan askeri personelin hazırladıkları raporlarda yer almaktadır. Bu rapora da askeri arşivler açılmadan ulaşabilmek mümkün olmayacaktır.

Bu belirsizliklere rağmen iki yorum yapılabilir. Birincisi Vecihi Sivil Tayyare Mektebinin yetiştirdiği öğrencilerin uçuş sıvaları yapılmamış veya yapılamamış, bu durumda okul da mezun verememiştir. Bu durumda Vecihi Beyin neden öğrencileri mezun açıklaması yaptığını anlamak mümkün değildir. İkincisi ise iddia edildiğinin tersine uçuş sınavlarının yapıldığı ve öğrencilerin pilot olarak mezun edildiğidir. Bu daha geçerli bir sav olabilir. Eğer bu öğrenciler pilot olarak mezun olmamış olsalardı 1934 yılında Zafer Bayramı kutlamalarına katılmalarına nasıl müsaade edilebilirdi?

İ.VECİHI HÜRKUŞ'UN SİVİL HAVACILIĞIMIZIN ÇOĞALMASI TEŞEBBÜSLERİ

Vecihi Hürkuş 1933 yılında sivil havacılığı tüm ülke geneline yaymak için girişimde bulunmuştur. Bu kapsamda büyük şehirlerin belediye başkanlarına mektup göndererek mahalli sivil havacılık faaliyetlerinin kalkınmasında Vecihi Sivil Havacılık Mektebinin yardımcı olabileceğini belirtti. Vecihi Bey, yerel sivil havacılık faaliyetlerini hayata geçirme niyetini şu sözlerle açıklamıştır:

“Bu düşüncemin gayesi Türk sivil havacılığını yurdumuzun bütün bölgelerine yaymak suretiyle halkın malı yapmak tasavvurumdur. Çünkü Anadolu muazzam bir ülkedir, o tarihte vilayetler arasında ulaşım ilkel halde idi. Devlet idaresinde acele yapılması gereken önemli işlerde büyük zaman kaybı oluyordu, hele sağlık meselelerinde acele tıbbi müdahale zorunlulukları aksıyordu, posta ve genellikle yol ulaşımsızlığı yüzünden ulaşım işleri muasır medeni ihtiyaç anlamıyla bağdaşır durumda değildi. Özellikle milli servet membalarımızı ormanlarımız gibi daimi tedaviye muhtaç faydalı bitkilerimizin, işleri için uçaklarla yardımcı olunabilirdi. Bunları kuracak mahalli sivil uçak ekipleri elleriyle halletmeyi düşünüyordum.”¹²⁷

Vecihi Bey mektubunda, belediye başkanları tarafından seçilecek bir genci pilot olarak yetiştirebileceklerini, faaliyetlerinde kullanacakları uçağı kendi atölyelerinde temin edebileceklerini bildirmiştir. Mektup içeriğinde proje maliyetlerini ve faydalarını da sıralamıştır.¹²⁸

Bu teklif, yurtiçi sivil havacılık alanında tekelleşme niyeti olarak da yorumlanabilecektir. Çünkü pilot Vecihi Bey tarafından yetiştirilecektir o günün şartlarında başka uçuş okulu yoktur. Uçak Vecihi Bey tarafından üretilecektir. Çünkü başka uçak üretimi yapabilen atölye yoktur. Arıza ve kaza durumunda da uçağı müdahale edebilecek başka bir sivil kurum bulunmamaktadır. Ancak konu bu yönüyle ele alınmamalı ve Vecihi Beyin Türk sivil havacılığını yurt sathına yayma gayreti olarak kabul edilmelidir.

Vecihi Beyin bu iyi niyetli girişimi belediye başkanlarından yeterli bütçeler olmadığı gerekçesiyle ilgi görmemiş ve sivil havacılığın gelişiminde bir fırsat daha kaçırılmıştır. Belediyelerin isteksizliğinin sebepleri düşünüldüğünde dünyanın o tarihlerdeki ekonomik yapısının Türkiye üzerindeki etkisi de değerlendirilmelidir. 1929 dünya ekonomik krizinin Türkiye’de yarattığı mali darboğaz ile belediyeler, kaynaklarını hayati ve öncelikli

127 Hürkuş, *a.g.e.*, s.334-335.

128 Vecihi Beyin mektup metni için bkz.: Hürkuş, *a.g.e.*, s.335-336.

hizmetleri elde tutmak istemiş olabilirler. Bunun yanında 1930 yılında itibaren Türkiye'de devletçilik politikalarında artış ve özel sektörden uzaklaşma eğilimi vardır. Bu kapsamda belediyeler devlet politikasının hilafına özel bir girişimde bulunma istememiş olabilirler.

J.VECİHİ SİVİL TAYYARE MEKTEBİNİN KAPATILMASI

Vecihi Sivil Tayyare Mektebinin son başarısı 1934 yılı Zafer ve Tayyare Bayramına kendisinin yetiştirdiği öğrencilerle birlikte katılmasıdır. Vecihi Bey anılarında bu konuyu şu şekilde açıklamaktadır:

“Talebelerimin başarılarından biri de 1933 yılı 30 Ağustos Zafer Bayramına beş tayyarelik bir filo halinde iştirak etmesi hadisesidir. Bu filo mektebimiz atölyelerinde inşa edilen tayyarelerden ve bunları idare eden pilotlar da yetiştirdiğim ruhen enerjik Türk gençleri idi. Bu hadise bilhassa Türk Tayyare Cemiyeti İstanbul Vilayet Heyeti'nin dikkatine mazhar olmuş ve İdare Heyeti Reisi Nakiye Hanım'ın takdirnamesi mektebime bir şeref tablosu olmuştur. Bu hususta Cumhuriyet gazetesinde intişar edilmiştir.”¹²⁹

Vecihi Bey, burada tarihi yanlış hatırlamaktadır. 1933 yılında Ankara'da 30 Ağustos Zafer törenlerine katılmayı çok arzulamasına ve bu meyanda açıklamalarda bulunmasına karşılık¹³⁰, Vecihi Bey ve öğrencileri 30 Ağustos 1934 tarihinde İstanbul'da yapılan Zafer ve Tayyare Bayramı törenlerine beş uçak ile katılmıştır. Bu katılımdan dolayı T.Ta.C. İstanbul Şube Müdürü Nakiye (Elgün) Hanım tarafından bir takdirname ile ödüllendirilmiştir. Nakiye Hanım ayrıca maddi olarak da taltif edilmesi için T.Ta.C.ne teklifte bulunmuştur.¹³¹

Bu başarı ve başarının takdir edilmesinden çok kısa bir süre sonra, 17 Eylül 1934 tarihinde, Vecihi Sivil Tayyare Mektebinin kapatıldığı haberleri gazetelerde yer almıştır. Gazete haberlerine göre kapatma kararı Milli Müdafaa Vekâleti tarafından alınmıştır. Gerekçe olarak da şu açıklamalara yer verilmiştir:

“Milli Müdafaa Vekâletince Vecihi Sivil tayyare mektebinin kapatılmasına karar verilmiştir. Haber aldığımız göre hükümet sivil tayyarecilğin daha esaslı ve daha geniş surette taammüm edebilmesi için asri ve büyük bir müessese vücuda getirilecektir. Alakadarlar bu hususta tetkikat yapmaktadırlar. Vecihi Bey, Eskişehir tayyare mektebinde muallim tayin edilecektir.”¹³²

Bu kötü haber üzerine Vecihi Beyin hemen Ankara'ya giderek Milli Müdafaa Vekâleti yetkilileri ile yaptığı görüşmeler neticeyi değiştirmemiştir.¹³³

129 *Cumhuriyet*, No: 3720, 13 Eylül 1934, s.2; *Vakit*, No: 5994, 14 Eylül 1934, s.4; *Milliyet*, 3087, 12 Eylül 1934, s.3
130 *Vakit*, No: 5576, 19 Temmuz 1933, s.7; *Vakit*, No: 5594, 03 Ağustos 1933, s.6; *Vakit*, No: 5618, 27 Ağustos 1933, s.1; *Son Posta*, No: 1103, 20 Ağustos 1933, s.6.

131 *Cumhuriyet*, No: 3720, 13 Eylül 1934, s.2 ve *Vakit*, No: 5994, 14 Eylül 1934, s.4.

132 *Haber*, No: 858, 17 Eylül 1934, s.2; *Son Posta*, No: 491, 17 Eylül 1934, s.3; *Vakit*, No: 5997, 17 Eylül 1934, s.2. Bazı gazeteler temkinli davranarak haberi bir gün sonra vermişlerdir. *Cumhuriyet*, No: 3725, 18 Eylül 1934, s.2; *Milliyet*, No: 3092, 18 Eylül 1934, s.3. Takip eden günlerde konu haber yapılmaya devam edilmiştir. *Milliyet*, No: 3093, 19 Eylül 1934, s.6; *Savaş*, No: 262, 19 Eylül 1934, s.1; *Türk Dili*, No: 4307, 19 Eylül 1934, s.3; *Savaş*, No: 263, 20 Eylül 1934, s.1.

133 *Vakit*, No: 6001, 21 Eylül 1934, s.2; *Milliyet*, No: 3096, 22 Eylül 1934, s.3.

Okulun kapatılmasında uygulanmaya başlanan devletçilik politikalarının bir etkisi olabileceği de söz önünde bulundurulmalıdır.

Okulun kapatılma haberlerinden sonra kendisi ile röportaj yapan tek gazeteci olan Naci Sadullah'ın Zaman gazetesinin 28 Eylül 1934 tarihli sayısında yer alan röportajı karışıklığa neden olmuştur. Vecihi Beyin ağzından okulun kapatılmadığını yazan gazeteci, Vecihi Beye ait olduğunu yazdığı: *"Mektep, herkesin bildiği gibi, milli bir müessese halindedir. Birçok müşkülât ve mahrumiyete rağmen de; gerek yetiştirdiği pilotlarla, gerek meydana getirdiği eserlerle, faidesiz olmadığını ispat etmiş vaziyettedir. Bu itibarla bugün için, çıkarılan rivayetlere ve şayialara rağmen, kapatılması mevzu bahis değildir."*¹³⁴ sözlerine yer vermiştir.

Zaman gazetesinin bu haberinden sonra Vecihi Sivil Tayyare Mektebinin kapatıldığına dair haberler tekrar gazetelerde yer almıştır. Denebilir bu sefer haberlerin sertliği biraz artmıştır. Haber gazetelerse şu şekilde yer almıştır: *"Vecihi Tayyare Mektebinin kapatılmadığına dair Zaman gazetesinin yazdığı haber asılsızdır. Mektep resmen kapatılmıştır. Alakadar bir zat mektebin kapatıldığını ve Türkiye'de sivil tayyare mektebi bulunmadığını, bu neşriyatın kasti mahsusla yapıldığını söylemiştir."*¹³⁵

Okulun kapatıldığı, 18 Ekim 1934 tarihinde Vecihi Beye resmen tebliğ edilmiştir.¹³⁶

K.SONUÇ

Tarih yazımında ve tarihin halka mal edilmesinde dönemin canlı şahidi olanların anıları büyük öneme sahiptir. Anılar, okuyucular için birçok akademik eserden daha etkileyici ve akılda kalıcı olabilmektedir.

Türk havacılık tarihi ise bu bakımdan çok fakir durumdadır. Dönemin gazete ve dergileri ile Hava Kuvvetleri dergisinde yayınlanan muhtelif anılar olmasına karşılık, kitap seviyesinde Vecihi Hürkuş'un anılarından başka bir esere rastlamak mümkün değildir. Bu durum kahramanlıkları ve başarıları yanında, Türk halkı tarafından tanınmasının en büyük sebebidir.

Ancak anıların tarih yazımında sakıncaları da vardır. Anılarda, yazarın içinde bulunduğu olayları, bir akademisyenin tarafsızlığında aktarması neredeyse imkânsızdır. İlave olarak yaşandığı tarihten oldukça uzak bir zamanda kaleme alınan anılarda, anıların bulanıklaştığı ve tarihsel gerçekliklerden uzaklaştığı görülür.

Bu kapsamda Vecihi Hürkuş'un, Vecihi Sivil Tayyare Mektebi ile ilgili anıları akademisyen nesnellığı ile incelenmeye çalışıldı. Vecihi Beyin anılarında net anlaşılmayan, unutulmuş veya yanlış anlaşılabilir hususlar çapraz kaynak incelemesi ile irdelendi.

Vecihi Bey, pilot yetiştirip sivil havacılığı gelişmesini sağlama çabası büyük bir iyi niyet ve vatan sevgisinin sonucudur. Bu gayretlerinde sivil havacılığı geliştirmek kadar herhangi bir savaş döneminde hava kuvvetlerinde yedek pilot olarak kullanılabilir sivil pilotları

134 Zaman, No: 110, 28 Eylül 1934, s.7.

135 Haber, No: 0870, 29 Eylül 1934, s.6. Aynı ifadeler takip eden günlerde yayımlanan diğer gazetelerde de yer almıştır. Vakit, No: 6010, 30 Eylül 1934, s.2;

136 Hâkimiyet-i Milliye, No: 4727, 19 Teşrin-i Evvel 1934, s.3.

yetiştirmeyi amaçladığını sık sık vurgulamıştır. Dönemin ekonomik koşullarında devlet imkânları ile okula yardım edilmeye çalışıldığı da anlaşılmaktadır. Okula çok büyük ilgi olduğu, dönem gazetelerinin yayınlarından görülmektedir.

Konu dönemin politikaları açısından ele irdelendiğinde; Vecihi Hürkuş'un okulu ülke geneline yayabileceği sermayeye sahip olmadığı görülmektedir. Sermaye sahibi olanlarında bir uçuş okulunu yatırım alanı olarak değerlendirmedikleri ve bu alana yatırım yapmadıkları anlaşılmaktadır. Dönemdeki Devletçilik politikaları paralelinde devlet, sivil uçuş okulunu tüm ülke geneline yayabilmek, eğitimde fırsat eşitliği yaratarak, uçuş eğitimini parası olan gençlerin ulaşabildikleri bir eğitim şeklinden uzaklaştırmak için Türk Tayyare Cemiyeti tarafından daha kapsamlı bir uçuş okulu açmayı uygun gördüğü anlaşılmaktadır. Karar Vecihi Hürkuş'un şahsına ve çalışmalarına karşı alınmış bir karar değildir.

Tüm araştırma ve irdellemelere karşılık aydınlığa kavuşturulamayan konular kalmıştır. Bu konular metin içerisinde belirtilmiştir. Tespit edilemeyen en önemli konu Vecihi Sivil Tayyare Mektebinin kapatılma gerekçesidir. Vecihi Hürkuş gibi birçok alanda çalışmaları olan, ismi hemen herkes tarafından bilinen, Türk milletine mal olmuş bir kahramanın çalışmalarının daha iyi irdelenebilmesi ve aktarılabilmesi için; bu konuyu açıklığa kavuşturacak belgelerin daha uzun süre arşiv raflarında kendisi okuyacak bir araştırmacıyı bekleyeceği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer Kodu: 1542-271-1, Belge No:13
- BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer Kodu: 1542-271-1, Belge No:69
- BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer Kodu: 1542-271-1, Belge No:70.
- BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer Kodu: 1542-271-1, Belge No:71
- BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer Kodu: 1542-271-1, Belge No:72.
- BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:2.
- BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:3.
- BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:7.
- BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:8.
- BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:10.
- BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:11.
- BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:12.
- BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:17.
- BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:18.
- BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:19.
- BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:20.
- BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:21.
- BCA, Fon Kodu: 30-10-0-0, Yer Kodu: 60-404-10, Belge No:23.

KİTAPLAR

Arıt, Fikret (1967), *Havalarıda İlk Türk Kadınları*, Baha Matbaası, İstanbul.

Cem, Ali (2012), *Atatürk Döneminde Türkiye’de Sivil Havacılığın Kuruluşu ve Gelişimi (1925-1938)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Fırtına, H. İbrahim (2018), *Türk Hava Kurumu Tayyare Madalyaları 1925-2011*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul.

Hürkuş, Vecihi (2000), *Bir Tayyarecinin Anıları, Yaşantı*, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul.

Türk Hava Kuvvetleri Uçak Albümü 1912-2009 (2009), Hava Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü, Ankara.

MAKALELER

Kurt, Emin (2021), “Türk Sivil Havacılık Tarihinde Unutulmuş Bir Girişim: Aero Kulüp ve Türk Basınındaki Yankısı”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:68, s.531-572.

Yalçın, Osman (2015), “Vecihi Hürkuş’un Hayatı Ve Çalışmaları”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:8, Şubat 2015, Sayı: 15, s.103-117.

SÜRELİ YAYINLAR

Akşam Gazetesi

Cumhuriyet Gazetesi

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi

Milliyet Gazetesi

Savaş Gazetesi

Savaş Gazetesi

Son Posta Gazetesi

Türk Dili Gazetesi

Vakit Gazetesi

Yeni Asır Gazetesi

Zaman

DİJİTAL KAYNAKLAR

<https://www.uskudar.bel.tr> (Erişim tarihi: 15 Şubat 2021)

<https://tayyarevecihi.com> (Erişim Tarihi 10 Şubat 2021)

EKLER

Ek-1: Vecihi Sivil Tayyare Mektebinin Muhtemel Yeri

Ek-2: Vecihi Sivil Tayyare Mektebinin Amblemi

Tayyareci Vecihi Hürkuş Müzesi Derneği

<https://tayyarevecihi.com> (Erişim Tarihi 10 Şubat 2021)

Ek-3: Vecihi Beyin Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) Umumi Kâtibi Recep (Peker) Beye yazdığı mektup

KIZ ve ERKEK
Telgraf:
VECİHİ TAYYARE Kadıköy
Telefon: 52 - 2

Vecihi Sivil Tayyare Mektebi

482711 7
GÜNDÜZ ve GECE
Adresler:
Kızıltoprak - Reşadiye So. 54
Göztepe - Çiğme Havuzlar Ca. 47

MÜKEMMEL TEDRİS, KARA, DENİZ VE HAVA SPOR VASİTALARINI CAMİ VE GENÇLERİ HAYATA TECRÜBELİ YOLLARDA HAZIRLAYAN MÜSTESNA BİLGİ YUVASIDIR

İSTANBUL 19 5 1934

R E C E P Beyefendi

G. H. F. Umumi Kâtibi

Çok değerli ve saygılı efendim :

Yüksek emirlerinize imtisalen mektebim hakkındaki maruzatımı arz ederim .

Mektep, henüz bir buçuk yaşındadır , yokluktan doğmuş ve bir atölyeye de meydana gelerek sivil havacılığımızın çekirdeği olmuştur .

Daha ilk tedris senesinde kendi talebaları tarafından yapıldığı tayyareleriyle çalışarak yalnız tayyareyi uçuran değil aynı zamanda havacılık fen ve sanatını anlayan (8) pilot yetiştirmiştir .

Askeri tayyareciliğimizin yetiştirme usulünden daha kuvvetli bir şekil olan bu usul hem tayyarecinin selamet ve emniyetle uymasına ve hem tayyarecinin ömrünün uzamasına esas olmaktadır .

Ordumuzda yetiştirilen askerî pilotların devlet hazinesine asgari 15000 liraya mal olduğu göz önüne getirilecek olursa küçük hizmetimin kıymeti kendiliğinden meydana çıkar .

Hizmet noktasından; memleketi kurtaran ve koruyan yüce fırkamızın yüksek emirlerine her türkün tam ve temiz bir asker duygu ve itaatıyla bağlı olduğumuz tabii olduğu gibi her hangi bir hizmet mukabil bir mükâfat beklemek de mevzu bahis değildir ve olamaz ; ancak memleketin havacılığa olan ihtiyacı bir insanın yaşamak için havaya olan ihtiyacı kadar mübrem ve hayati bulunduğundan kendiliğinden doğmuş bu enerjinin yoktan meydana getirdiği varlık pek tabii olarak yüce milletimizin öz malından başka bir şey olmamak

(BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer Kodu: 1542-271-1, Fihrist:71)

(2)

Vecihi S. T. M.

iytibariyle korunarak kıymetlendirilmesi hususunu yüce dayağımızın geniş ve düşüncülerine arz ediyorum .

Malumu devletlerdirki ordumuzun her sınıftan ihtiyat kuvvetleri daima emre müheyyadır , yalnız havacılık ihtiyatımız yoktur.

Bu küçük varlık da bu hayatı noksanı gidermek için,türk cumhuriyeti çocuklarını havacılığa alıştırmak ve yetiştirmekden başka bir şey düşünmüyor , bu temiz ve vatanî dilek ve işe rağmen en ufak bir yardım bile yok.

En çok müstehlikli bulunduğumuz Benzinin bizde fiyatı yabancı ellerdeki benzin fiyatından beş defa fazladır,halbuki havacılıkta mecburi kullanılan kuvvetli motörlerin sarfiyatı pek çoktur , geçen bir senelik çalışmamızla sarf ettiğimiz benzin miktarı (15) ton raddesindedir ,gün geçtikçe bu miktar pek tabii çoğalacaktır.

Bu benzin pahalılığından uçuşlarda takip edilmesi zaruri olan programlarımızı pek büyük fedakârlıklarla tatbik edebildiğimiz gibi attığımız bu kıymetli adımın durmaması için de tahammülün fevkinde küâfetler intiyar ediyorum, hatta bu yüzden de bugün Borçlu vaziyetteyim .

Yüce dayağımızın öz mali olan bu küçük hava yuvasını korumanızı, havacılığımıza hizmet gayesiyle yaptığımız ^{kiçük} borçlardan beni kurtarmanızı ve bu benzin derdimize (maliyyet fiyatı gibi) bir çare bulmanızı arz ve istirham eder ve bu vesile ile candan saygılarımı sunarım efendim .

Mektubun talebeleri tarafından ve yabancı motörleri avrupadan getirilerek müceaddet meydana getirilen iş tayyarelik ilk sınıf küçük filanuzun fotoğrafını ilâz ederek arz ederim ef.

C. H. F.	
İst. V. Kurumidârî	
27 Mayıs 1934	
No	48271

VI

26. V - 1974

72

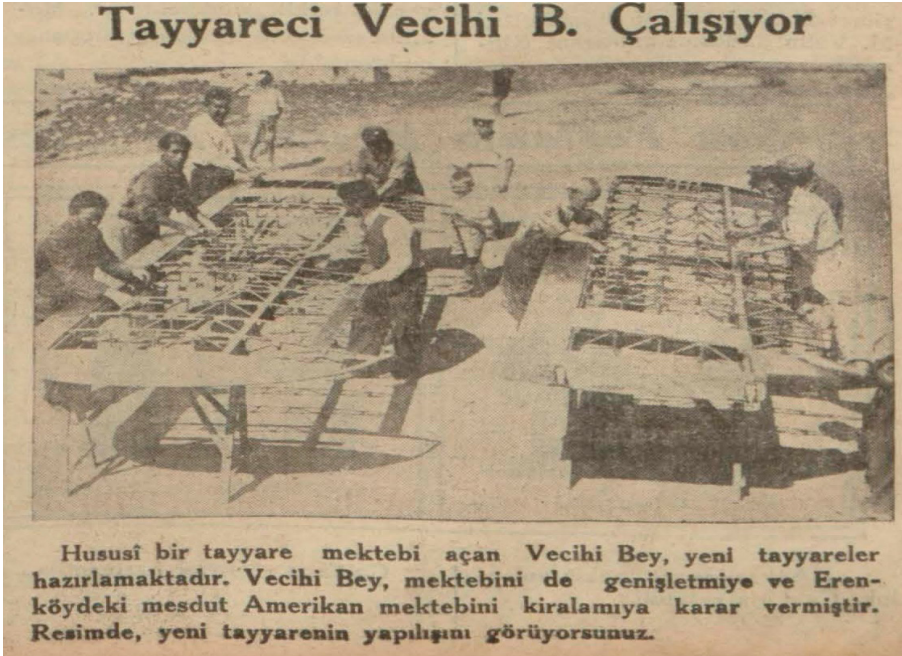
(BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer Kodu: 1542-271-1, Fihrist:72.)

Ek-4: Milliyet Gazetesinde Yer Alan Haber

(Milliyet, No: 2593, 2 Mayıs 1933, s.5)

Ek-5: Son Posta Gazetesinde Yer Alan Haber

(Son Posta, No: 1101, 18 Ağustos 1933, s.1)

Ek-6: Akşam Gazetesinde Yer Alan Haber

Vecihi beyin tayyare mektebi

“Geçen sene 7 mezun verdik, biri hanım. Bu sene 24 talebem var..”

“Biz ailece tayyareye seve seve binneriz. Çocuğum, refikam, annem...”

Vecihi bey ve ailesi erkânı birden uçuyorlar, Vecihi beyin tayyareleri ve talebesinden bir kısmı

İstanbul Tayyare Cemiyeti kuyumeli tayyarecimiz Vecihi beyin takdir edilmesine karar verdi.

Diğer taraftan kendile iftihar edeceğimiz bu meşhur tayyarecimiz meşek hayatının tamam yirmi ikinci senesine basmak üzeredir.

Bu münasebetle dün Vecihi beyi Kızıtopraktaki «Vecihi sivil tayyarecilik» mektebinde ziyaret ettik. Etrafını yeni uçuştan dönem talebeleri sarmıştı. Burada Vecihi beyin ismi «Hocam» dir. «Hocam» Kızıtoprakta Vecihi ismi kadar meşhurdur.

Kendile denize karşı oturduk. — Tayyarecilğe nasıl başladınız ve nasıl muvaffak oldunuz?

— Daha küçüktenberi spora dehicelli meşki idim. Kiliasa bisiklete, motöre, motosiklete, otomobile karşı çok meraklım vardı. Bimediğim bir tayyare kalmıştı. Halbuiki en büyük arzum da tayyareye binmekti. Karar verdim: Muhakkak tayyareci olacaktım. 1913 senesinde meşke atıldım. Tayyarecilik mektebine girdim. Yaşım 18 idi. Bir sene kadar küçük olduğum için ucamadım.

Fakat sonra başladım. Uçuşların daha ilk ayında havada cambazlıklar yapıyor, taklalklar atıyordum. Herkes bende bu sahada büyük bir istidat görmüş olmalı ki pek çok teşvikler karşısında kalıyordum.

Bütün vaktimi tayyare hangarında geçiriyordum. Uçmadığım zamanlar tayyarenin içine giriyor, başımın içinde hayali uçuşlar yapıyordum, hattı bir sefer o kadar dalmışım ki tayyarenin pervanesini çevirdim. Halbuiki mahşerede nereye varmış, Benin de açılmış. Birdenberi tayyare hangarının içinde hareket geldi ve hangarın kapalı kapılarına çarparak onu parçaladı. Sonra tabii bu hareketimin cezasını hem de adamaklılı çektim.

— En canlı hatıralarınız?

— Büyük muharebede idik. — — — — —

— — — — —

Tayyare cemiyeti reis muavini Şükrü beydi. Kelikte düşman tayyare karargâhı vardı. Bir sabah erkenden, güneş doğmadan yalak-tan kaldırdık ve emir aldık: «Kelikte gidicekiziniz. Düşman tayyare karargâhını bombardıman edeceksiniz.»

Tek başımıza havalandık. Düşman karargâhına yaklaştığımız zaman iki düşman tayyaresinin havalandığını gördük. Tayyarenin biri birden çok uzaktı. Ötekisi kâh üstimize, kâh altına doğru uçuyordu. Birbirimize yaklaştık. O ateş etti, biz ateşe başladık. 15 dakika birbirimize gayet yakından ateş ediyorduk. Kâh o tepemize çıkıyor, kâh biz kendisini altımıza alıyorduk.

Bizim tayyare muhtelif yerlerinden yaralanmıştı. Fakat düşman tayyaresi de yaralı idi. Bu esnada müthiş bir şey oldu. Arka-daşımızın makineli tüfeği inkata etti. Halbuiki karşımızdakiler boyuna ateş ediyorlardı.

Derhal ben kendi hücum tüfeğime yaptım. Ve bütün süratimle düşman tayyaresinin üzerine hücum ettik, ateş ettim. Karşımızdaki tayyareyi yaraladığımız zannederim. Çünkü birdenbire tayyare baş aşağı düşmeğe başladı. Aşağıya, Kelik çayının kayalikları arasına düştü. Parça parça oldu.

İşte ilk muvaffakiyetim. Bu güzel zaferin kıymetli hatırasını her zaman muhafaza edeceğim.

Bu vakadan tam 12 gün sonra idi. Erzincan ovasının üstünde keşfe çıkmıştık. Ovada düşman kuvvetleri vardı. Tek başımıza idik. Birdenberi iki düşman tayyaresi belirdi. Hemen bir ortalarına aldılar. Sıkı bir ateşe başladılar. Havada kurşunlar vızıl vızıl etrafımızda doluyordu. Müsademenin tam 25 dakika sürdü. Tayyaremiz delik deşik olmuştu. Birdenberi tamam alının ortasında müthiş bir ateş. Alınımızdan yaralanmışım. Derhal kendimi kaybettim. Ben kendimi kay-

bedince tayyare 2300 metre irtifadan müthiş bir süratle düşmeğe başlamıştı.

Sukut esnasında birdenbire kendime geldim. Yere yaklaşmamız 1000 metre kadar vardı. Derhal vaziyeti topladım. Tamam düşman kuvvetlerinin ortasında imiş mecbur olduk. Benim maksadım yaralı olmama rağmen tayyareyi alelacele tamir edip kaçmaktı. Fakat tayyare yere inince etraftan düşman kuvvetleri üstimize doğru koymışa başladılar. Esasen tayyare de derhal tamir edilemeyecek bir hale gelmişti. Derhal parçaladım ve 12 gün evvel güzel bir zafer kazandığımız sevgili tayyaremimden kanlar aka aka yaptım. Düşman kuvvetleri bizi yakaladığı zaman tayyare çoktan yanmıştı. Esir olmuşum, fakat bir müddet sonra esaretten kaçtım. Yaya olarak memlekete geldim.

— Şimdiki halde kaç talebeniz var?

— Mektebimiz 7 mezun verdi. Bunların arasında bir de hanım var. Bu yedi mezun gayet iyi birer pilotlardır, yalnız uçular yapıyorlar. Beş tayyarem var. Her zaman gelip burada uçabilirler. Şimdi 24 talebem var. Üçü de hanım.

Bilhassa son zamanlarda gençlerde tayyarecilğe karşı son derece bir heves ve rağbet uyanmıştır. Ben birçok müracaatlar karşısında kalıyorum.

Ben talebelerimin ruhi cihetleriyle de son derece meşgul oluyorum. Çünkü kendim tayyarecilğin bir ölüm vastası olmadığına inanmışımdır. İyi bir tayyareci olmak için evvelâ bunu kabul etmek lazımdır.

Benim tayyarecilğe karşı hissim platonik bir aşk benzemez. Ben tayyarenin tehlikesizliğine müsbet surette inanmışımdır. Hatı o kadar ki şehir içinde bir mahalleden öteki mahalleye bile tayyareme gidiyorum. Mümkün olsa İstanbulu bile burzdan tayyare ile geçeceğim. Orada

işimi gördükten sonra gene tayyare ile döneceğim.

Biz, bütün aile tayyareye seve seve binneriz. Çocuğum iki yaşında iken tayyarenin en iyi yolcusu idi. Refikam, 60 yaşını mütecevaz olduğu halde annem. Hep tayyareye binnerler.

(Akşam, No: 5724, 15 Eylül 1934, s.6)

Ek-7: Vakit Gazetesinde Yer Alan Haber

Tayyareci Vecihi Beyin on sivil tayyarecisi

Tayyareci Vecihi Bey tarafından kurulmuş olan Sivil Tayyarecilik mektebinin ilk tahsil devresi bitmiş ve dünden itibaren imtihanlara başlanmıştır. İmtihanlara giren talebe on tane dir ve isimleri şunlardır:

Bedriye Hanım, Süleyman, Muammer, Tefrik, Kenan, Ömer, Sait, Salih, Riza ve Nuri Beyler.

Bu talebeler, imtihanlarda muvaffak oldukları takdirde kendilerine diploma verilecek ve Vecihi mektebi de ilk tahsil devresinde memlekete on sivil tayyareci yetiştirmiş bulunacaktır.

Vecihi Beyin ve 10 genç tayyarecinin dün alınan resimleri

Dün inşaat ve malzeme, pusula ve havai seyrüsefer imtihanı yapılmış ve imtihanlarda mümayyiz olarak Yeşilköy hava müfrezesi kumandanı Binbaşı Naim Beyle Yüzbaşı Âsım Bey bulunmuşlardır. İmtihanlara devam edilecek, bugün motor ve meteoroloji perşembe günü de uçuş nazariyatı imtihanları yapılacak ve ameli uçuş imtihanları için de hava şartlarının müsaadesi beklenecektir.

Mektebin tahsil müddeti önümüzdeki ikinci devrede altı aydan bir seneye çıkarılacaktır.

Vecihi yetiştirdiği talebesile Cumhuriyet bayrabında bir filo halinde Ankarayı ziyaret edecektir.

(Vakit, No: 5618, 27 Ağustos 1933, s.1)

LİLO LİNKE'İN “ALLAH DETHRONED” ADLI ESERİNDE SAMSUN HALKEVİ VE FAALİYETLERİ

SAMSUN PEOPLE'S HOUSE AND ITS ACTIVITIES IN THE WORK OF LİLO LİNKE “ALLAH DETHRONED”

Ayşegül KUŞ*

Geliş Tarihi/Received:02.08.2021

Kabul Tarihi/Accepted:20.05.2022

KUŞ, Ayşegül, (2022), “Samsun People's House And Its Activities In The Work Of Lilo Linke “Allah Dethroned”, Belgi dergisi, s.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 93-111.

Abstract

After the victory of the Independence war, Turkish Republic was founded, a great number of reforms were made in political, social, cultural and economic fields under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk for both the Turkish nation's taking their place among the modern societies and also creating a national consciousness of the people. Considerable importance was given to education so as to have people adopt the reforms. In this regard, the schools having been inherited from the Ottoman State were modernized and educational programs were renewed. In addition, in 1932 the People's Houses, which could be described as widespread institutions, were constructed in 14 provinces including Samsun. Naturally, in the construction of the People's Houses, the role of some political, economic, social and cultural developments of the period cannot be overlooked. It is possible to see it in the cultural, artistic, economic and educational functions that People's Houses executed. However, it should be noted that People's Houses actually can be considered as the product of the politics of creating a modern and secular society. In addition to several needs of the Turkish society, between 1932 to 1951, it is obvious that they played a major role in transferring the reforms to people as well. Through the People's Houses, it was intended to base Atatürk's principles and reforms on a strong ground, to establish national culture and bridge between Turkish intellectuals and people and in this way, to create a productive society having common concerns and ideals. With the foundation of the People's Houses, some important developments were made in the field of culture and education and several journals and books were published in order to inform and educate people about every subject. People's Houses, which have had an important place in our recent history have attracted the attention of many local and foreign researchers as well. During her visit in Samsun, Lilo Linke also showed interest in People's Houses and narrated significant information related to them. This study is based on Lilo Linke's observations and research during her visit in Samsun in 1935. Using her travelogues, the purpose of the study is to handle and evaluate Samsun People's House and its activities and thus in the context of People's Houses shed some light on the history of Samsun.

Keywords: Lilo Linke, traveler, People's Houses, Samsun People's House and its activities

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü/Samsun, aysegulkus@hotmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-8051-6001).

Öz

Bağımsızlık savaşının kazanılmasının ardından Türkiye Cumhuriyeti devleti kurulmuş, hem Türk milletinin çağdaş ve modern toplumlar arasındaki yerini alması hem de halkta ulusal bir bilinç oluşturmak için Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda pek çok reform yapılmıştır. Reformların halka benimsetilmesinde, eğitime önemli işlevler yüklenmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı'dan devralınan okullar modernize edilmiş, eğitim programları yenilenmiştir. Bununla da kalınmamış, 1932 yılında, Samsun'un da içinde bulunduğu 14 ilde, yaygın eğitim kurumu olarak nitelendirebileceğimiz Halkevleri inşa edilmiştir. Halk evlerinin inşa edilmesinde, elbette dönemin kimi siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişmelerinin rolü yadsınamaz. Bunu, Halkevlerinin üstlendiği, kültürel, sanatsal, ekonomik, eğitsel vb. işlevlerde açıkça görmek olasıdır. Ancak özde Halkevleri, Cumhuriyetin çağdaş ve laik bir toplum yaratma politikalarının bir ürünü olarak düşünülebilir. Halkevlerinin kurulduğu 1932 yılından kapatıldığı 1951 yılına kadar, Türk toplumunun pek çok ihtiyacı yanında, yeniliklerin halka taşınmasında da etkili olduğu açıktır. Zira Halkevleri vasıtasıyla toplumda Atatürk ilke ve inkılaplarının sağlam bir temele oturtulması, milli kültürün inşası, Türk aydını ile halk arasında köprü kurulması ile ortak kaygıları ve ülküleri olan üretici bir toplum yaratılması hedeflenmiştir. Halkevlerinin kurulması ile birlikte kültür ve eğitim alanında önemli atılımlar yapılmış ve Halkevleri tarafından, halkı her konuda eğitmek ve bilgilendirmek için birçok dergi ve kitap yayınlanmıştır. Yakın tarihimizde önemli bir yere sahip olan Halkevleri, yerli ve yabancı pek çok araştırmacının ilgisini çekmiştir. Lilo Linke de Türkiye'yi ziyareti sırasında Halkevleriyle ilgilenmiş, bu konuda kayda değer bilgiler aktarmıştır. İşte bu çalışma, Lilo Linke'nin 1935 yılında Samsun ziyareti sırasında Samsun Halkevine dair gözlem ve incelemelerine dayanmaktadır. Çalışmanı amacı, onun gezi notlarından yola çıkarak, Samsun Halkevi ve faaliyetlerini ele almak, değerlendirmek ve Halkevleri bağlamında Samsun tarihine ışık tutmaktır.

Anahtar Sözcükler: *Lilo Linke, seyyah, Halkevleri, Samsun Halkevi ve Faaliyetleri.*

1-INTRODUCTION

After the Ottoman Empire had collapsed, on the wreckage of her was a new state founded and a new philosophy was adopted. Following the victory of Turkish Independence War and some of the diplomatic developments, it was the time to modernize the country. Therefore, some important reforms were made in social, cultural and economic fields. However, the Great Depression, which broke out in the year of 1929 deeply affected the world including Turkey as well, a newly-found state. Moreover, it was assumed that the new reforms could not reach the public as sufficiently as possible.¹ In fact, it is possible to divide the period that starts with the declaration of Turkish Republic, the period of Atatürk into two: the former one lies from the declaration of Republic to 1928, which lasted for five years and it is denominated as the foundation period of the new state and the regime. During this period on one hand, some old and traditional institutions were abolished, on the other hand, it was intended to institutionalize the Republican regime. The latter one covers the years between 1928 and 1938 when some social and political reforms were made; in other words, the rooting and the establishment of the Republic.²

In the first nine years after the establishment of Turkish Republic and in 1930s, some important revolutionary attempts were made in order to realize the nationalisation and secularisation in the field of culture towards the national union such as the acceptance of the new Turkish Alphabet (1928), the National Schools (Millet Mektepleri) (1928), the Public Orators' Institution of the Republican People's Party (CHP Halk Hatipleri Teşkilatı) (1931), the Turkish Historical Society (Türk Tarih Kurumu) (1931), People's Houses (Halkevleri) (1932), the Turkish Language Society (Türk Dil Kurumu) (1932), the Faculty of Language History and Geography (Dil Tarih Coğrafya Fakültesi) (1936) and People's Rooms (Halkodaları) (1939–40).³ In this context, Atatürk, who gave priority to populism (halkçılık), nationalism (milliyetçilik) and secularism (laiklik), aimed to create a new understanding based on the thesis of history and language. Thus, during his period, the national foundations of Turkish culture were laid down.⁴ In this respect, the Turkish case seems to be largely in line with the trends in the world. As the founders of a newly established nation state, the republican elite seemed eager to rapidly transform the society into a modern nation. For this purpose, the education of people, the majority of whom lived in villages and who were illiterate, was considered as one of the serious problems of Turkey. In addition, formal education alone seemed incapable of realising such a transformation within a short time. The republican elite, however, desired to get rapid results as they aimed to catch up with the Western civilization by bridging the gap. Kılınç asserts that in spite of the the rapid introduction of several political, legal, economic, and social reforms throughout the 1920s and early 1930s, the majority of people in Turkey remained reluctant, and occasionally became resistant to support the reforms and the values of the new regime. Moreover, he states that a series of events, such as the short-lived Liberal Party experience in 1930, and the Menemen incident in the following months, along with

1 Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri, Cumhuriyet Kitapları*, İstanbul 2000, p. 77.

2 Çeçen, *age*, p. 316-317.

3 Sefa Şimşek, "People's Houses" as a Nationwide Project for Ideological Mobilization in Early Republican Turkey", *Turkish Studies*, Vol. 6, No. 1, 2005, p. 71; Suna Kili, *Atatürk Devrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998, p. 195.

4 Nihat Atabay, "Cumhuriyet Kültürü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 43, 2009, p. 455-465.

the negative effects of the Great Depression, etc. made it clear that the reforms had not taken root in society to the extent as wished yet.⁵

Aydın in his study argues that when the Kemalist ruling elite seriously started to handle the problem of social control, they sought a model with which they could actualise their future ideals of social transformation in the society. However, the existent institutions of education, primarily Turkish Hearths were gradually being discredited by the Republican People's Party. Republican People's Party leaders, especially by Recep Peker on the ground that these institutions were not adequate to meet the educational needs of the Republic. Furthermore, several alleged links between the Free Party and the Turkish Hearths were used as evidence for the inevitability of this institution's closure.⁶ Contrary to this claim, it should be noted that considering the insufficient and unpleasant conditions of 1930's in terms of communication and transportation facilities, it is inevitable to give higher importance to the People's Houses in order to provide national unity, to reach the masses to tell about the cultural values, to raise the moral values of the society as well. In this regard, Güz asserts that some great challenges were experienced on the way to the foundation of the Republic and it was thought that the People's Houses had great responsibilities to make the victory more permanent. Therefore, it has been regarded as highly important to educate people. Taking into account the insufficient conditions and facilities in Turkey in terms of having access to books, information, news, and so on, it becomes apparent that the People's Houses and the journals having been published compensated for the lack of these facilities.⁷ Furthermore, the People's Houses were also considered as such places where intellectuals and people should gather and bridge the

5 Volkan Kılınç, " 'Disciplining ' Turkish People Through the People's Houses: A Discursive Reading of the Ülkü Magazine (1933-1950)", İstanbul Şehir University Social Sciences Institute, Unpublished M.A, 2017, p. 2.

6 Ertan Aydın, "The Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the the 1930s: the Ülkü Version of Kemalism, 1933-1936", Bilkent University, The Department of Political Science and Public Administration, Unpublished Ph.d, Ankara 2003, p. 91. The Turkish Hearths, established by 190 medicine students in 1911, opened several branches all around the country. They organised lectures, theater performances, concerts, foreign language and accountancy courses and published various books and journals. When the activities of the People's Houses are compared with those carried out by the Hearths, it is clearly seen that the People's House continued the activities carried out by the Hearths. See. İbrahim Karaer, *Türk Ocakları (1912-1931)*, Türk Yurdu, Ankara 1992, p. 21-23. The Hearths worked in harmony with "İttihat and Terakki" during the First World War and took side with the Ankara government during the period of National Independence War and they were also supported by the Cumhuriyet Halk Fırkası after the Republic was founded. In 1927 when the party congress was held, they were accepted to be the institute under the control of the party. Despite the good relations with Cumhuriyet Halk Fırkası, after the the incidence of Serbest Cumhuriyet Fırkası, their relations broke down. As a result of it, the chairman of the Turkish Hearths, Hamdullah Suphi Tanrıöver was invited to Çankaya in January 1931. At this convention, Vasif Çınar, the member of the Turkish Hearth said that the Hearths are not needed any more with the rationale that the party already carry out the activities of the Hearths. Then Reşit Galip and Celal Bayar supported him as well. Thus, at the convention dated as 10th April 1931 the Turkish Hearths decided to join the party. At an extraordinary convention held in May 1931, it was approved of the dissolution of the "Ocak and was decided to transfer its property to People's Republican Party. See. Kemal Karpat, "The Impact of the People's Houses on the Development of Communication in Turkey: 1931-1951", *Die Welt des Islam*, New Series, Vol.15, 1/4, 1974, p. 3; İbrahim Erdal, *Halkevlerinin Kuruluşu, Yapısı ve Yozgat Halkevi, 1932-1951*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2013, p 31; Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, Ankara 1974, p. 7-10; Nurettin Güz, "Kültür Ocakları Olarak Halkevleri ve Halkevleri Dergileri", *Tüm Yönleriyle Medya ve İletişim*, Der. M. Işık, A. Erdem, Eğitim Kitabevi Yayını, Konya, 2008, p. 70; Nurcan Toksoy, *Halkevleri, Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak Halkevleri*, Orion Kitabevi, Ankara 2007, p. 25, Serafettin Zeyrek, *Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları (1932-1951)*, Anı Yayınları, Ankara 2006, p. 14-15; Ahmet Cemil Ertuğ, *Cumhuriyetin Tarihi Yasadıklarımızın Dünü-Bugünü*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2005, p. 285; Yavuz Özdemir ve Elif Aktaş, "Halkevleri (1932'den 1951'e)", *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 45, 2011, p. 241.

7 Güz, agm, p. 65-95.

gap that became wider between them, and between the urban and rural population. In this respect, the peasantist ideology and activities in the People's Houses were perceived as the key to bridge the gap.⁸

As has been mentioned above, after the abolition of the Turkish Hearths, the People's Houses were established in 1932 with the cultural and political aim of educating people in accordance with the nationalist, secularist and populist ideas of the new Republic. Specifically, they aimed to establish and reinforce a national culture based on Turkish folklore, teach the Republican principles, increase the very low literacy rates in Turkey and also improve the living standards of the people.⁹ After the dissolution of the Liberal Party in November 1930, Atatürk took a three-month trip in order to come together with people in every walk of life and to discover the reasons of the popular discontent. Karpaz refers to the fact that most part of the Republic's policy after 1930 was based upon the lesson taught by the Liberal Party that political, social and economic measures unless accompanied by deeper economic and social measures are not possible to be sustainable. Therefore, the People's Houses should be seen as the instruments of the new development policy envisaged by Atatürk after 1930.¹⁰ The People's Houses were placed under the Republican Party's Secretary General. Meanwhile by 1931 the Party had established itself firmly in power as a one-party system, and all the activities of them were directed from the top through the Secretary General.¹¹

This study is based on the personal impressions of a German journalist, Lilo Linke in her work titled as "Allah Dethroned: A modern Journey through Modern Turkey", published in London in 1937. The purpose is to handle and evaluate the travel notes of the traveler regarding the People's House in Samsun and its activities and thus make some contributions to the literature. Before discussing the travel accounts of Lilo Linke, it is thought that it will be much better to give some information regarding the traveler. Lilo Linke was born in a region where the working class lived in eastern part of Berlin on 31st October 1906. Her father was working for the Prussian government as a map maker on the eastern border of the country. She became the founder member of both Berlin Young Democrats in 1925 and Radical Democrat Party in 1930. She made a trip to London in 1931 and there met the author, Margaret Storm Jameson. Two years after that trip she received an invitation from that author and settled down in England. Linke, who was an author and journalist, became a well-known figure both by the English speaking world and the nations who speak other languages. In her works she generally handled the subjects

8 M. Asım Karaömerlioğlu, "The People's Houses and the Cult of the Peasant in Turkey", *Middle Eastern Studies*, Vol. 34, No.4, p.70.

9 Behçet Kemal Yeşilbursa, "The People's Houses as a Model of Non-Formal Education in Turkey (1932-1951)", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 25, 2018, p.3; Erdal, a.g.e, p. 42-46.

10 Karpaz, agm, p.59; Gönül Türkan Demir, *Halkevlerinin Eğitim Tarihimizdeki Yeri ve Çankırı Halkevi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, p. 47.

11 Yeşilbursa, agm, p.5. For instance, the People's House in Ankara, the central organisation, was under the direct authority of the Secretary General. The heads of the Houses were appointed by the Republican Party provincial chairmen, not elected by Houses members. The buildings of the Houses were provided via the Republican Party, which also acquired the property donated to the Houses. The funds for the Houses were supplied through the Republican Party budget, which in turn acquired them from the state budget. Between 1932 and 1950, 27,366,750 liras were allocated to the Houses from the state budget, about a fifth of which remained in the party treasury. Thus, the Republican Party had effectively established its control over the Houses. See. Karpaz, agm, p.59; Yeşilbursa, agm, p.5.

related to economy, politics, media, wars, consumption, industrialisation, environment, health, family, social gender, religion, and so on. She witnessed and experienced the First World War, November Revolution, modernisation realised under the leadership of Atatürk, the fascism in Europe and England, the rise of Nazism in Germany and the Second World War. She died of heart attack when she was flying from Athens to London in 1963.¹²

2- LINKE'S FIRST IMPRESSIONS ABOUT THE PEOPLE'S HOUSE IN SAMSUN

When People's Houses were established on 19th February 1932, 14 People's Houses started to carry out activities among which there have been Afyon, Ankara, Aydın, Bolu, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eminönü, Eskişehir, İzmir, Konya, Malatya and Samsun. Through the course of time, the number of the People's Houses in Samsun increased. For instance, in 1948, their number became eight and the number of the Public rooms 89.¹³ In addition, when the People's House in Samsun was opened, the people displayed great willingness and happiness and along with the governor, the notables and many people joined the opening ceremony.¹⁴ It was intended to reach even to the remoter parts in order that people could have an access to every sort of knowledge. In this regard, People's Houses were opened in Bafra, Çarşamba, Havza, Vezirköprü, Kavak, Lâdik, Terme, Alaçam. Thus, the information exchange continued between People's House in Samsun and the ones in small towns.¹⁵

When Linke visited Samsun, she also made a visit to People's House and narrated her impressions related to it. In this regard, she says that it is surprising to witness the valuable things carried out by People's House in Samsun. To her, only three men and a young woman were able to turn a number of little rooms of the People's House into the cultural centre of the whole town. More importantly, there was rarely no one whose life was not touched by the activities of the People's House, even though nearly every fortieth (?) person was the member of it. It is understood that as a foreigner coming from a different culture she seems affected by the positive influence and the role of the People's House in Samsun that exercised over the people and the society in the town.

The traveler goes on to give more accounts regarding People's Houses and says that they are open to every one, there is no age-limit to be able to attend these places, no distinctions are made between men and women. For instance, shoe menders, pharmacists, the girls working in the factories, the illiterate, and so on are as welcome as the head master from the high school. However, whereas the illiterate can join as they like, the head master is obliged to take an active part, for behind the People's House is the Republican Party, which is the only political party in existence and it plays such a major role that it can not be defied by those in the higher scale in the society. As has been pointed out by Linke, the People's House in Samsun carried out a great number of activities with

12 See. Anita Judith Ogurlu, Lilo Linke: A 'Spirit of Insubordination' Autobiography as Emancipatory Pedagogy; A Turkish Case Study, Unpublished Phd., Humanities and Cultural Studies, Birkbeck College, University of London, 2016, p.7-34.

13 Alper Gülbay, "Halkevlerinin Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Samsun Halkevi ve 19 Mayıs Dergisi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII/37 2018, p. 608.

14 Halil Aktaş, *Samsun Halkevi (1932- 1951)*, Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2015, p.8.

15 Aktaş, a.g.t, p. 108.

its branches in order to spread and teach Turkish Revolution from the first day on when it was opened. As is mentioned by Linke, the Republican Party by-laws of 1939 (article 142) demanded that deputies deal with and support the Houses. The Ministry of Education also issued a special letter authorizing school teachers and officials to join the organization. The Secretary General instructed the party leaders to publicize the Houses and to raise the interest of the youth. Gradually, the responsibility for activity in the Houses was placed on school teachers, who were considered the most important instruments of the reform, capable of fulfilling the Houses' broad educational-emancipation goals.¹⁶ Moreover, the obligatory active part in the People's House is closely related to the fact that intellectuals-here as in the example of the head master- played a substantial role in the construction of the Revolutionary ideology. In other words, there was a division of labor between political authorities and intellectuals, and high importance was assigned to their activities for the construction of the collective identity in the society.¹⁷

3- THE ACTIVITIES CONDUCTED BY THE PEOPLE'S HOUSE IN SAMSUN

In Linke's accounts about the People's House in Samsun, it is seen that as she was deeply influenced by it, she decided to visit it again on her own so as to obtain more information about the activities conducted there. Firstly, she mentions that she did not have any difficulty finding the house and then she describes it as a place where there is a big Atatürk's head and its door is always open for people. During her visit to the House the first person she meets is a young music master. She makes a conversation with the music master related to his job in order to learn more about the House. Firstly, she makes him some compliments not only due to his great attention he paid to his job but also the eagerness of his students. She adds that they had been doing practice for the autumn concert and the house had a proper orchestra with flutes and saxophones, a military band and a big choir. In addition, she gives more details as to the activities carried out by the music teacher. Then the music teacher tells her that he was actually a school master and the conducting and music lessons are the activities carried out in his leisure time.¹⁸ During her visit, Linke also witnesses a violin lesson given to a child of an eight-year-old child. When the school master offered her to meet the child, she willingly accepts it and talks to him.

She narrates her meeting with the child as follows:

The boy was waiting in the music room. He was rather tall with a mass of thick black hair, tidily cut and brushed, a high energetic forehead and bushy eyebrows. Appraisingly he looked at me out of his deep-set eyes. 'What is your name?' I asked him Turkish. He buried his hands in the pockets of his short trousers. 'Ömer' and yours?' I told him and he proceeded with the interview: 'where do you come from? What are you doing here? Where are your parents? 'My father died a little while ago'. At once he changed his tone and became extremely polite.' I share your grief. May he rest in light. I have no parents. The Halk Evi took me. You might find somebody, too'.¹⁹

16 Karpat, agm, p.59.

17 Aydın, agt, p. 98.

18 Lilo Linke, Allah Dethroned, London 1937, p. 169-170.

19 Linke, age, p. 170.

From the interview given above, it is seen that the People's House in Samsun does not only conduct some musical activities but also as in the example of Ömer, an eight-year child here, provides protection, shelter and education for the children who lost their parents. Having been deeply influenced by the interview she had with Ömer, she proceeds to give more accounts regarding him. To her, he is the real proud of the Samsun People's House and he sets the first example in this form. He is a successful child and if he goes on like that he will be sent to secondary school and later to university. Linke stresses the fact that in the long future Turkey will suffer from a shortage of doctors, teachers and lawyers. Therefore, to be trained for the job a person is suited for, in the certainty of finding a place waiting seems like a fairy tale to her.²⁰ She also states that with such brilliant future before him, he might be confident. When looked at her accounts regarding the activities in the house, she seems amazed and likens them to a fairy tale in that the House manages to realize very challenging things for the society. The traveler also adds that Ömer is not the only child under the care of the House, but the only adopted one. She says that the House had a special committee to support poor children, whose parents or wardens are given some legal, financial and educational advice, especially if they are the victims of the Independence War. As has been narrated by the traveler, the citizen that the new Republic mostly needed is the one who is modern and who can grasp and adopt the notions of reforms and principles of Atatürk. That's why some institutions such as the Nation Schools, Turkish Historical Society, Turkish Language Society, People's Houses and People's Rooms were opened in order that the new state could develop in concert with this ideal citizen.²¹ Linke's accounts pertaining to Ömer here are related to the activities carried out by the Social Assistance section whose main purpose is to awaken affection and compassion and cooperation among people. More importantly, it was aimed to protect and assist the children in need.²² For instance, in 1934 the Social Assistance section established a committee in order to make contribution to the development of the country and discover the prodigies. As a result of efforts made by the committee, the child named as Hüseyin Yılmaz, who is an orphan and the most hardworking one of his class was accepted as the adopted child of the People's House. In addition, the section planned to give some valuable presents to the children who graduate ranking first in class.²³

Yeşilbursa states that the activities of the People's Houses- as in the example of the House in Samsun here- were divided roughly into four groups: Language and Literature,

20 Linke, age, p.170.

21 Özdemir ve Aktaş, agm, p.242.

22 Sultan Cıvci, *Halkevleri ve İzmir Halkevi'nin faaliyetleri:(1932-1951)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2013, p. 57;

Gözde Tekin, *Trakya Halkevleri ve Halkevi Dergileri Üzerine Bir İnceleme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, p. 42-44; Esmâ Taşçı, *Eskişehir Halkevi*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2105, p.35; Ülkü Ulukaya, *Halkevlerinin Halk Eğitimindeki Etkin Rolü*, İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2015, p. 42.

23 Gülbay, agm, p. 613. In the same year Social Assistance section held 19 meetings and 65 members participated in these meetings. It has 121 female and 574 male members. In a year 22 people in need were supported and they were aided 174.50 liras and some food and clothes. They also provided the poor students with some bookstand, the people who asked for the help of Social section were given medical treatment. In 1936, it continued to give meals to the poor children. For example, 30 poor children were provided with regular lunch. See. Gülbay, agm, p. 613.

Sport, Social Services and Education. In addition, each section had to follow the principles. As in Linke's accounts related to music, it is under the group of Language and Literature. When compared with painting, music received less interest, but day by day the interest in music grew. For instance, the Ankara People's House housed a trained choir, which performed new compositions. Remarkable interest in western music was also displayed, and some lectures were planned to be arranged on this subject. The performance of short musical plays, written by the members of the People's Houses, was also regarded as a great success.²⁴ Şimşek also points out that the musical activities at the Houses were generally conducted in two ways. One was to simply adopt and teach various kinds of western music. The second one was based on the practice of Turkish folk music, military and heroic songs, and national anthems using western musical instruments.²⁵ In fact, People's Houses contained nine sections: Language and Literature, Fine Arts²⁶, Drama, Sports, Social Assistance, Classes and Courses, Library and Publications, Village Development and History and Museum. In turn, each activity section was divided into some sub-branches depending on the membership and available leadership. Of these sections, the first, second, seventh, eighth, and ninth were considered the most important.²⁷ Besides, it should be noted that through these branches the People's Houses conducted their activities which are aimed to educate society in several fields such as culture, education, economy, sports and so on. They tried to do their best so as to reach and embrace all people- women, men, the old and the young.²⁸

Linke seems to have spent a great deal of time for a few days in the little place where the House was in order to observe the activities carried out there. During that time, she also had the opportunity to talk to the president of the House, who was a lawyer and could come to the House only in the evenings like most of the committee members.²⁹ In addition, all the work done there was unpaid and voluntary and from five o'clock onwards every room in the House was filled with people. In her work, she also gives the copy of a timetable she prepared herself, which exactly shows what sort of activities were being conducted. The copy of the week's timetable is as follows:³⁰

24 Yeşilbursa, agm, p. 10.

25 Şimşek, agm, p. 85; Civci, agt, p. 55;

26 The Fine Arts section focused on musical activities and in this context 12 concerts were held and the piano and violin lessons were given per week, some national anthems were taught to the young people and painting lessons were given and some painting exhibitions were organised. In addition, the formation of the jazz team and choir activities were being conducted as well. See. *Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyetleri Raporları*, 1935, p. 103-104.

27 The heads of the Houses were appointed by the Republican Party provincial chairmen instead of being elected by House members. The Executive Board of each House, elected for two years, was composed of the heads of those activity sections having more than ten members. The Board members and the heads of the activity sections were also the members of the Party and each of the section had its own administrative board consisting of five people if the membership was over fifty. See. Karpat, agm, p. 60; Çeçen, age, Çeçen, age, p. 105-109.

28 C.H.F. *Halkevleri Talimatnamesi*, Yeni Mersin Matbaası, Mersin 1933, p. 3.

29 In her work, Linke says that she went to Turkey in March 1935. Even though she states that the president of the House in that year was a lawyer, in another study on the People's House in Samsun, the president of the House in the year 1935 was Ertuğrul Baykal, who was a dentist working for the State Railways and in 1936 Mümtaz Arkayın, who was also a dentist, was elected as the president of the House. See. Gülbay, agm, p. 609.

30 Linke, age, p. 171-172.

Monday	Tuesday	Wednesday	Thursday	Friday	Saturday	Sunday
Women's needle work class	Turkish history Group	Various committee meetings	Military band practice	Orchestra practice	Sports clubs	Lectures
Football club meeting	Choir practicing	Women's dressmaking class	Reading and writing class	Free medical advice	Language classes (English, French, German)	Concerts
Drama group	Party members meeting	Chamber music class	Girl's gymnasium group	Village group meeting		Conferences
Reading and writing class for adults	Book-binding and handicrafts class	Turkish Language and art group	Museum and exhibiton committee			
Free legal advice						

When the timetable examined, it is seen that there seems to be a wide range classes so that they can appeal to all people. As has been pointed out by Karpat above, the lessons are given in line with nine sections (Language and Literature, Fine Arts, Drama, Sports, Social Assistance, Classes and Courses, Library and Publications, Village Development and History and Museum). However, it is seen that when compared with the number of other lessons given in the House more importance is placed on the classes and courses such as women's needle work class, reading and writing class, language classes (English, French, German), book-binding and handicrafts class and the music lessons such as choir practicing, military band practicing and orchestra practicing because the main purpose of People's Houses is to raise the knowledge and the culture of the people, educate and train them in accordance with the spirit of the time and age, to increase the number of the educated people in different fields and so on. Therefore, within the framework of a planned program it was decided to divide the activities into nine sections so that the people could benefit from them at the most. In other words, this section aims to educate local people in various subjects such as history, natural sciences, foreign languages, accounting, and handicrafts and so on. As is seen here, it not only organizes courses to teach illiterate people how to read and write, but also it works in coordination with other educational institutions and courses offered by municipalities.³¹ For instance, in 1936, it is understood that in the language courses having been opened by the People's House in Samsun there were 74 students who attended the courses and the House also opened a nation class in Samsun prison and in the classes opened in Kiran and Mevrek villages 85 people were taught how to read and write as well.³²

In People's Houses music is under the section of Fine Arts. First, this branch aims to discover and assist some talented artists and amateurs to improve their personal skills in music, painting, sculpture, and architecture and so on. Second, it organizes some exhibitions and concerts at nights for local people. Third, the branch intends to fuse

31 Kılıç, agt, p. 31.

32 19 Mayıs Dergisi, Mart 1936, p. 31.

traditional Turkish music with modern music. Fourth, it seeks to increase the number of people interested in fine arts, to improve aesthetic senses and tastes of local people by opening courses where available. Lastly, the branch teaches people how to sing national anthems and songs, and collects and records lyrics and notes of local folk songs as well.³³ In the timetable given above, it is also seen that some sport activities are included such as football club meeting, girl's gymnasium group and sports clubs because it is asserted that sports is considered to be an indispensable part of education and discipline of the youth and the nation. Therefore, these branches should awaken interest among the Turkish youth and people for sports. In addition, sports branches should always take into consideration the fact that realization of the national ideals requires all sports and physical activities to be in line with the scientific laws and methods. Thus, they should assist national and local sports clubs to observe these methods. They should also encourage young people to join these clubs. Sports activities not only strengthen the body, improve people's mental health, but also help build self-control. Therefore, sports branches should encourage the involvement of local people in sports such as gymnastics, cycling, swimming, wrestling, boxing, hunting, fishing, and so on.³⁴ In this regard, in the 19 May People's House journal, Kökten places greater emphasis on the fact that in the concerts held there should be more national songs so that people can develop a musical taste and interest towards the Western music.³⁵

The next thing that Linke touches on is the village group, one of the nine branches of the People's Houses. It is highly important to have the new regime adopted by the society, especially its being adopted by the villagers. Therefore, the efforts to increase and modernise the population soon after the war and in other words, the notion of the modernisation of the rural areas were among the most important subjects on the agenda of the young Republic.³⁶ Moreover, the interest of the new regime from 1923 to 1930 did not go beyond the discourse "the villager is the master of the nation". In fact, the interest towards the village and the villagers started in 1930's. Undoubtedly, it stemmed from the concern to consolidate its political background. In addition, three in four people lived in the village, which means that when the Turkish Republic was founded, 80 percent of the population lived in the rural areas. In other words, the population to whom the

33 Kılıç, agt, p. 29-30. In 19 May People's House publication, some information has been given as to the activities conducted by each section. For instance, in the music branch classes of the violin and the piano there have been 36 women, 59 men, all of whom are 95. Moreover, six concerts were held in a year. On average 300 people participated in the concerts, which means that there have been 1800 audience. A short trip were made in Bafra and a concert was held for 800 audience. Moreover, the art branch opened an exhibition and in this exhibition 350 paintings were displayed and the exhibiton was visited by 800 people. See. *19 Mayıs Dergisi*, Mart 1936, p. 30. In his article titled as "On the Way to National Music" Kökten states that when compared with the others, music seems to be the least developed one in the country. Some great efforts have been made to develop it but it has not been achieved yet. Referring to Atatürk, he advises that what Atatük says regarding the importance of music for a nation should be born in mind and people should continue to work in line with what Atatürk says. See. *19 Mayıs Dergisi*, İlk Kanun 1935, p. 15.

34 Kılıç, agt, p. 30. Since the People's House in Samsun is not large enough to hold all the sections, the sports branch conducts its activities in a different building. When looked at the 19 Mayıs People's House publication, it is seen that in 1936 six football clubs in the town were taken under the protection of the People's House. Moreover, through the sports branch of the House, the sportsmen were financially aided at the amount of nearly 1000 Liras. Having had spent 11000 Liras it also gave a financial support for a place where the wrestlers could do training and a stadium to be built. See. *19 Mayıs Dergisi*, Mart 1936, p. 30.

35 *19 Mayıs Dergisi*, Şubat 1936, p. 19.

36 Hilal Tuğba Örmeciöğlü, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köycülük Tartışmaları ve Numune Köyler", *Belleten*, C. LXXXIII, S.297, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, p.730.

Republican values to be transferred was made up of the villagers.³⁷ Including the speech of Atatürk, in most of the speeches, how education plays a major role in development of the rural areas was considerably emphasized.³⁸

During her visit to the House what attracted Linke's interest most was the meeting with the village group. To her, the members in the village group were not peasants as she first thought. However, they consisted of men and women, some of whom are under the age of 20 and work for villages and with the villagers. When she visited the House, four of them had just returned from a few days' tour into the southern part of Samsun. As has been pointed out by Linke, in following the programme, the particular branch for the villages started peasant education and mainly concentrated on the improvement of rural culture by promoting artistic and craftsmanship activities into the village with the participants working together from villages and towns. The branches worked on the obstacles in the village life in order to change the rural built environment in a modern sense. Thus, the Village Affairs branches of People's Houses organized several excursions that examined how to create a strong bond between urban and rural people who were not only geographically distant from each other, but also culturally and socially disconnected.³⁹ In addition, one of the most important aims of these village visits was to bridge the gap between the city intellectuals and the people. The visits were intended to allow both the intellectuals and the peasants to become better acquainted, as previously they had been separated culturally and geographically. To put it more clearly, the basic duty of the Peasantist Divisions was to develop villages in terms of social, medical and aesthetic aspects and also establish mutual respect and solidarity with the people dwelling in towns. In order to do so, it is essential that the members of the Peasantist Divisions should go to the villages, give theatrical performances there and do anything that could enlighten and educate the peasants. Thus, some villages were chosen as models for the nearby villages. The overall aim of all these, it was claimed, was to create prosperous and educated Turkish peasants.⁴⁰

Linke says that when she visited the House, they were just discussing and making an evaluation of what they experienced during the tour. However, Linke states that although she was eager to listen to their experiences about the tour, they were not so willing to talk to her. Due to the fact that a foreigner like her is generally met with suspicion in these lands, she advises the foreigners to use their eyes more than their ears if they want to collect more information and adds the fact that a person who does not know the language is less important than is feared. Then she goes on to narrate what she was able to learn from the members of the village group related to their recent tour around Samsun.⁴¹ It is known that the activities of the People's Houses and People's rooms were

37 M. Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de Köycülük", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, C. II, (der.) Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, p. 285; Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1997, p. 397

38 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006, p. 318.

39 Çeçen, age, p. 127.

40 Çeçen, age, p. 123, 162.

41 Linke, age, p.172.

conducted in order to get in touch with the villagers or the invitation of the villagers to the meetings held in the People's Houses.⁴²

The traveler starts to give some accounts regarding the members of the village group who reported about their tour.⁴³ The first one is a seventeen-year-old high-school student, who is very tall and speaks eloquently, the second one is a middle-aged woman, who is primary school teacher, and very neatly dressed in a black suit and has got dark and smooth hair with an insignificant face; the third one is a young dentist who was working with his father and asked to have a few days off from him to go on this tour; lastly a rich old man who does not have a particular occupation, own an old car in which they all traveled around. Then she goes into more details as to the activities conducted by the village group, referring to the reports made by the members aforementioned. First, she describes how these tours are organised by the House. To her, such sort of tours had been made for years, even before the House was established in Samsun and the members have these tours in turn. They also arrange them in line with their varying holidays. Therefore, the reports are not only limited to the reports of these four members, but also cover the work having been done before.⁴⁴ Such sort of village visits also offered both parties practical guidance. Experts in several fields gave advice to the peasants on topics such as how to increase the agricultural productivity, how to market the products, how to establish producer co-operatives and so on.⁴⁵

In her work, Linke also touches on the activities of the members of the village group one by one. She narrates the speech of the teacher, Sabiha, saying that she talked very quietly reading some notes she took during the tour from a black copy book. The best persons who collaborate with them are the village teachers, who are young and dynamic and also the House gives higher importance to keeping in touch with these teachers and provides them support through some new ideas and materials. According to the report, due to some reasons, in five villages there have been no schools and these teachers give some voluntary classes for people who do not know how to read and write. For instance, last winter the number of the persons they taught is nearly 600 people (men, women and children) in total.⁴⁶ As is mentioned here, the village teachers are the members on whom People's Houses depended most. In this sense, people are advised to listen to their advice because they will lead them in the best way. Furthermore, villagers are recommended to ask for the opinion of the village teachers when they need to ask anything else and if they do so, they can overcome the difficulties they face.⁴⁷ From these accounts it is seen that the House in Samsun gives priority to the activities and the tasks in the villages around Samsun in order to reach places where there are no schools and makes great efforts to teach the illiterate in collaboration with the village teachers who voluntarily give lessons.

42 Fahriye Emgili, "Halkevlerinin Köy ve Köycülük Faaliyetleri", *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, S. 8 2021, p. 204. (pp.195-226).

43 For instance, in 1935 when Lilo Linke visited Samsun, the professions of the members of the village group is as follows: five lawyers, seven doctors, eight teachers, nine merchants, 133 workers, 142 farmers, from fine arts two persons. See. Aktaş agt, p. 90.

44 Linke, age, p.172.

45 Karaömerlioğlu, agm, p. 71. For more information see. Fay Kirby. *Tiirkiye'de Köy Enstitüleri*, Tarihçi Kitabevi Ankara, 1962.

46 Linke, age, p. 173.

47 Sait Coşkun, "Köyküye Kısa Öğütler", *19 Mayıs Dergisi*, Şubat 1936, p. 24.

The Village groups as in the example here endeavoured to teach the illiterate how to read-write via Courses and Classes branch.⁴⁸ In this sense, it is seen that the village branch in Samsun is one of the ones which worked very hard so as to reach all people in the rural areas. For instance, the People's House in Samsun between 1932-1939, delivered nearly 1000 acacia seedlings, more than 5000 vine stem and some nursery trees from Amasya. Besides these, chicken eggs of high quality, tobacco seedling that can grow earlier than usual and the seedling named as "Paris green" were delivered free of charge as well.⁴⁹

In her speech, the teacher also talked about the positive effect of the wall newspapers published for the villagers. In this regard, she mentions that the villagers showed more interest in the photographs than the explanatory articles. For example, the photograph of the cotton factory in Kayseri and that of the Çoban Mehmet, who is the wrestling champion and the national hero, greatly impressed them. However, the two posters made the greatest effect and caused the most discussion when compared with the others. In accordance with these accounts, it should be added that one of the publications that People's Houses used in order to inform and increase the awareness of the villagers is "Yurt newspaper", which was issued every fortnight. The village branches in the People's Houses made some special efforts to send this newspaper to the villages to be read.⁵⁰ Linke narrates the positive effect of the Wall newspapers on the villagers as follows:

Nothing had caused so much discussion as the two posters on the air warfare of the future- one showing the Turkish peasant and his family helplessly slaughtered by the bombs of the enemy and the other showing him looking up from his work in the fields and waving happily to the Turkish aeroplanes which circle reassuringly over his head. They had never seen an aeroplane in all their lives, many not even heard of it, and Bayan Sabiha had arranged little meetings and told them as much as she knew herself, especially about the government's efforts to increase their at present negligible air force.⁵¹

The second person to speak is the high school student who took some notes during the tour. Linko states that his duty is to inform the villagers about the existence of some institutions which can help them in their daily life such as hospitals, law courts, schools, the various committees of the People's Party and the People's Houses. He gave a detailed report related to the activities conducted in three villages such as holding special mother's conferences, telling them about free medical treatment not only for themselves but also for their children. In addition, he reported an incidence they experienced in Havza, in which a little girl had her leg broken and had taken her straight to the hospital and they also came across a man suffering from a venereal disease and rejected the orders of seeing a doctor and did not go to a doctor for regular treatment. Upon this, they warned him that he would be fetched by the gendarme if he did not go to the doctor within the next

48 Civci, agt, p. 59. Furthermore, this branch had difficulty having access to the villages in rural parts of the country due to some unpleasant conditions. In order to resolve some of these problems teachers living in the villages were accepted as the natural members and in collaboration with them they sought to find solutions to some of these problems and they also gave them every support in order that the teachers could succeed in educating villagers. See. Civci, agt, p. 59.

49 Aktaş, agt, p. 87.

50 *Halkevleri (1932-1935) 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı*, Halkevleri Yayını, Ankara, 1935, p.126.

51 Linke, age, p. 173.

week and they also told the village headman (Muhtar) to keep an eye on him.⁵² Besides these, the boy was also responsible for the work of registration in villages, especially the registration of all people born under the old regime which had never carried out regular census and had not adopted a policy to give people a family name. In this sense, he tells an interesting and a funny incidence he experienced in one of the villages as to the ignorance of the villagers:

*I had told the muhtar of Sarıköy to call the villagers with their birth certificates to the village hall. Well, there were about two hundred people in all, and we went straight ahead, it didn't take us more than half an hour to deal with most of them. Among the last in the room was an old peasant, I guessed him to be about eighty. He came up and salaamed and gave me his document, and I was just going to thank him and dismiss him again when I saw the date of his birth put down somewhere about 1890. 'Bana bak babacığım' I said to him. 'There must be something wrong. With how many years have you been blessed?' 'How Can I know' he asked in a miserable voice and scratched his head. And from the way he behaved I gathered that he didn't tell me the whole truth. And really after a while he confessed that he had given his Son's certificate. I argued with him for a long time, but he couldn't understand that he was not allowed to do such a thing and he asked me at last in anger: 'What does it matter? There's no difference. Aren't they all given out by the Government?'*⁵³

After the boy talked about his notes taken during the tour, the dentist and the old man started to talk and they said that they carried on the efforts of the Government to improve the methods of cultivation in the villages and they added that through the lectures, pamphlets, posters and mouth-to mouth advice the villagers should be taught how to use systematic and scientific methods in cultivation and not leave their fields as to the mercy and care of Allah. They also stated that the Government had given some special credits and helped the villagers to pay their debts to the tobacco merchants who often had the harvest three years in advance. Therefore, not only the People's Party but also the People's House act with caution that things should not get back to that bad state. In addition, the traveler focuses on the fact that even though these two persons do not consider what they did was worth talking about, she thinks that they managed to do a great job, such as planting cotton, sun flowers and trees with their help and advice, the modernization of poultry farms just during the last few days, and so on. Even though Linke pays compliments to the activities conducted by the village group in the People's House, referring to Fay Kirby and Tütengil, Karaömerlioğlu argues that the village visits of the People's Houses failed, for the people who took part in visits are 'foreign tourists or travelers who try to discover the dark corners of Africa'. Moreover, the village visits did not go beyond the 'picnics' of intellectuals in summertime. To him, that even their goals were not achieved except for the fact that they were able to collect some anthropological

52 Linke, age, p. 174.

53 Linke, age, p.174-175. Through the activities conducted by the People's Houses, especially Ülkü, the magazine published by the Ankara People's House, played a major role. For instance, via "Ülkü" the intellectuals of that period in their articles drew the attention to the negative and unpleasant conditions of the villagers and seeking for solutions they tried to find an answer to the question of how the awareness of the villagers should be increased. See. Emgili, agm, p. 198.

and cultural information about the rural parts of Turkey. The focus of peasantist activities of the People's Houses was mostly limited to the cultural field. It was argued that raising the consciousness of Turkey's peasants would solve all their problems. More importantly, although a radical change was essential in social and economic relations, the People's Houses were content merely with changing the peasants' outlook. It was evident that these efforts were bound to fail from the outset.⁵⁴

After she listened to all the reports by the members of the village group, the chairman of the House told her that they couldn't show her something very interesting, but another group is going on a tour within fifteen days and if she is still in Samsun, she can again join the meeting with them. However, Linke narrates that during following months she saw a good number of the People's Houses and they all work with the same system and she thinks that in a few years' time, they will spread to all towns in Turkey.⁵⁵

4- CONCLUSION

People's Houses having been founded as "a culture place" soon after the Turkish Hearths were closed were intended to educate people in line with the nationalist, secularist and populist ideas of the young Turkish Republic. Their major purpose was to create a national identity based on Turkish folklore, teach the Republican principles, raise the very low literacy rates among common people and improve the socio-economic lives of the people. However, in some studies some criticisms have been directed towards People's Houses in that they were established in order to propagate Kemalist ideology and they have not been able to achieve their goals set at the beginning. Despite such claims related to People's Houses, when the accounts of Linke are evaluated, it is seen that she seems deeply affected by the activities conducted by the House in Samsun and she emphasizes the fact that the House do miracles with the great efforts of the members of the House. Especially, the meeting she had with the members of the Village group indicates that as a foreigner she pays compliments to the voluntary activities such as teaching reading and writing to the illiterate, giving lectures on different subjects in order to increase knowledge and awareness of ordinary people in order to bridge the gap between the intellectuals, state and the villagers, to help them adopt the principles and the reforms of the new regime.

What makes Linke's accounts more valuable for us is that she seems to have closely observed the activities carried in Samsun People's House in detail and have taken some notes; because when his work "Allah Dethroned" examined, it is seen that she displayed close interest in the Turkish Revolution and the reforms put into effect after the Republic was founded under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk. In this sense, at the beginning of her book, she gives the reader the principal dates in the history of modern

⁵⁴ Karaömerlioğlu, agm, p. 72. Similarly, Karpat states that by trial and error the Houses gradually began to play the great educational role for which they had been created. However, the close relationship with the Republican Party and the government still restricted their freedom and hindered their expansion. The Houses' reliance on government, due to Turkey's special conditions, was justifiable to some extent, but not to the extent of exercising a rigid political control. This, in fact, deepened the gap between government and people, which the Houses were originally intended to eliminate. The rigorous power of the bureaucracy and its arbitrary use of the Houses, especially in small towns, coupled with their disdain of the common people, gradually turned the latter away from these institutions and left them without support. See. Karpat, agm, p. 66.

⁵⁵ Linke, age, p.174-175.

Turkey. Moreover, it should be noted that she especially gives special importance to the meeting with the Village group and highlights its activities conducted in the villages around Samsun. From her accounts, it is understood that the members of Village group endeavour to reach the people dwelling in villages and focus on the main problems in all walks of life and finding solutions to them so that villagers can develop an intimate relationship with the town and increase their awareness and adapt themselves to the modern world in every aspect. Naturally, these Houses might have failed to realize all the goals set at the outset, but it can be claimed that they played a functionary and important role in social, cultural and economic life of modern Turkey.

BIBLIOGRAPHY

- Aktaş, Halil, (2015), *Samsun Halkevi (1932- 1951)*, Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat.
- Atabay, Nihat, (2009), "Cumhuriyet Kültürü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 43, 2009, p.455-465.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, (2006), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara.
- Aydın, Ertan, (2003), *The Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the the 1930s: the Ülkü Version of Kemalism, 1933-1936*", Bilkent University, The Department of Political Science and Public Administration, Unpublished Ph.d, Ankara.
- C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi*, (1933), Yeni Mersin Matbaası, Mersin.
- Civci, Sultan, (2013), *Halkevleri ve İzmir Halkevi'nin faaliyetleri:(1932-1951)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi -Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Coşkun, Sait, (1936), "Köyküye Kısa Öğütler", *19 Mayıs Dergisi*, Şubat.
- Çeçen, Anıl, (2000), *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul.
- Demir, Gönül Türkan*, (2018), *Halkevlerinin Eğitim Tarihimizdeki Yeri ve Çankırı Halkevi*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Emgili, Fahriye, (2021), "Halkevlerinin Köy ve Köycülük Faaliyetleri", *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, S. 8, p.195-226.
- Erdal, İbrahim, (2013), *Halkevlerinin Kuruluşu, Yapısı ve Yozgat Halkevi, 1932-1951*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Ertunç, Ahmet Cemil, (2005), *Cumhuriyetin Tarihi Yasadıklarımızın Dünü-Bugünü*, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Goloğlu, Mahmut, (1974), *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, Ankara.
- Gülbay, Alper, (2018), "Halkevlerinin Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Samsun Halkevi ve 19 Mayıs Dergisi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII/37, p. 605-644.
- Güz, Nurettin, (2008), "Kültür Ocakları Olarak Halkevleri ve Halkevleri Dergileri", *Tüm Yönleriyle Medya ve İletişim*, Der. M. Işık, A. Erdem, Eğitim Kitabevi Yayını, Konya, p.65-95

- Halkevleri (1932-1935) 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı*, (1935), Halkevleri Yayını, Ankara.
- Karaer, İbrahim, (1992), *Türk Ocakları (1912-1931)*, Türk Yurdu, Ankara.
- Karaömerlioğlu, Asım, (2001), "Türkiye'de Köycülük", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. II, (der.) Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, p. 286-293.
- Karpat, Kemal, (1974), "The Impact of the People's Houses on the Development of Communication in Turkey: 1931-1951", *Die Welt des Islam*, New Series, Vol.15, 1/4, p 55-67.
- Kılınç, Volkan, (2017), 'Diciplining' Turkish People Through the People's Houses: A Discursive Reading of the Ülkü Magazine (1933-1950)", İstanbul Şehir University Social Sciences Institute, Unpublished M.A.
- Kili, Suna, (1998), Atatürk Devrimi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Kirby, Fay, (1962), *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, Tarihçi Kitabevi Ankara.
- Kongar, Emre, (1997) *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Linke, Lilo, (1937) *Allah Dethroned*, Constable & Co., London.
- Karaömerlioğlu, M. Asım, "The People's Houses and the Cult of the Peasant in Turkey", *Middle Eastern Studies*, Vol. 34, No.4, pp. 67-91.
- Ogurlu, Anita Judith, (2016) *Lilo Linke: A 'Spirit of Insubordination' Autobiography as Emancipatory Pedagogy; A Turkish Case Study*, Unpublished Phd., Humanities and Cultural Studies, Birkbeck College, University of London.
- Örmecioglu, Hilal Tuğba, (2019), "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köycülük Tartışmaları ve Numune Köyler", *Bellekten*, C. LXXXIII, S.297, Türk Tarih Kurumu, Ankara, pp. 729-752.
- Özdemir, Yavuz-Elif Aktaş, (2011) "Halkevleri (1932'den 1951'e)", *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 45, pp.235-262.
- Şimşek, Sefa, (2005) "People's Houses" as a Nationwide Project for Ideological Mobilization in Early Republican Turkey", *Turkish Studies*, Vol. 6, No. 1, pp. 71-91.
- Taşçı, Esmâ, (2010), *Eskişehir Halkevi*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya.
- Tekin, Gözde, (2014), *Trakya Halkevleri ve Halkevi Dergileri Üzerine Bir İnceleme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Toksoy, Nurcan, (2007), Halkevleri, *Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak Halkevleri*, Orion Kitabevi, Ankara.
- Ulukaya, Ülkü, (2015), *Halkevlerinin Halk Eğitimindeki Etkin Rolü*, İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, (2018), "The People's Houses as a Model of Non-Formal Education in Turkey (1932-1951)", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 25, pp 1-17.

Zeyrek, Serafettin, (2006), *Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları (1932-1951)*, Anı Yayınları, Ankara.

ÇİNE HALKEVİ VE FAALİYETLERİ 1938-1951*

ÇİNE COMMUNITY CENTER AND ITS ACTIVITIES 1938-1951

Günver GÜNEŞ** - İnan YILMAZ***

Geliş Tarihi/Received:25.03.2022

Kabul Tarihi/Accepted:13.06.2022

GÜNEŞ, Günver - YILMAZ, İnan, (2022), "Çine Halkevi ve Faaliyetleri 1938-1951", Belge Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 113-129.

Öz

19 Şubat 1932'de açılan Halkevleri, Cumhuriyetin kültürel kalkınma projeleridir. Halkevlerinin temel işlevi Cumhuriyet devriminin yarattığı aydınlanmanın toplumsal sahaya taşınmasıdır. Halkevleri yereldeki örgütlenmeleriyle bu işlevi yerine getirmeye gayret etmiştir. Halkevleri, Dil, Tarih ve Edebiyat, Temsil, Spor, Güzel Sanatlar, Köycülük, Halk Dershaneleri ve Kurslar, Kütüphane ve Yayın ve Müze ve Sergi ve Sosyal Yardım olmak üzere 9 farklı faaliyet kolunda etkinlik yürütmüştür. Bu açıdan Halkevlerinin faaliyet alanı oldukça geniş ve toplumun tüm kesimlerine hitap etmektedir. Aydın'da ilinde Halkevi faaliyetleri, 19 Şubat 1932'de Aydın Halkevinin kuruluşuyla başlamıştır. Aydın Halkevinin ardından Nazilli, Söke, Bozdoğan, Germencik, Horsunlu, Karacasu, Kılavuzlar, Sultanhisar, Umurlu, Yenipazar, Karapınar (İncirliova), Kuyucak Halkevleri açılmıştır. Çine Halkevi ise 20 Şubat 1938 tarihinde kuruluşunu tamamlayarak bulunduğu bölgenin sosyal ve kültürel gelişimi için faaliyetlere girişmiştir. 1938-1951 yılları arasında 13 yıl cumhuriyet modernleşmesinin Çine'deki merkezi olan Halkevi bünyesinde Spor Şubesi, Temsil Şubesi, Sosyal Yardım Şubesi, Köycülük Şubesi, Kütüphane ve Yayın Şubesi olmak üzere 5 şube ile faaliyet göstermiştir. Spor Şubesi Çine'de sportif faaliyetlerin canlanmasını sağlayarak vatandaşlara spor kültürünü aşılamıştır. Temsil Şubesi tiyatro alanında önemli çalışmalara imza atmıştır ve sahne sanatlarını Çine'de canlı tutmaya gayret göstermiştir. Sosyal Yardım Şubesi, fakir ve yardıma muhtaç vatandaşlara çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Köycülük Şubesi düzenlediği köy gezileriyle köylü yurttaşların gündelik yaşamda karşılaştığı sorunlara çözümler üretmeye çalışmıştır. Kütüphane ve Yayın Şubesi bir kütüphane oluşturarak Çineli vatandaşların kültürel seviyesini arttırmaya çalışmış, onları bilgili bireyler haline getirmeye gayret etmiştir. Bu çalışmada arşiv belgeleri, resmi yayınlar, dönemin basını ve hatıratlara dayalı olarak Halkevinin Cumhuriyetin kuruluş sürecinde Çine kasabasının her yönden kalkınması amacıyla gerçekleştirdiği faaliyetler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Halkevleri, Aydın, Çine, Çine Halkevi, Nuri Güngör

* Yazarlar bu çalışmaya eşit oranda katkı yapmışlardır.

**Dr. Öğretim Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarih Anabilim Dalı, ggunes65@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-4255-5288>).

***Yüksek Lisans Öğrencisi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarih Anabilim Dalı, inanilyilmaz@yahoo.com, (<https://orcid.org/0000-0003-2088-3157>).

Abstract

The Community Centers, which were opened on February 19, 1932, are the cultural development projects of the Republic. The main function of Community Centers is to carry the enlightenment created by the Republican revolution to the social field. Community Centers have tried to fulfill this function with their local organizations. It carried out activities in 9 different branches of activity: Community Centers, Language, History and Literature, Theatre, Sports, Fine Arts, Ruralism, Public Classrooms and Courses, Library and Publication, Museum and Exhibition and Social Aid. In this respect, the field of activity of Community Centers is quite wide and appeals to all segments of the society. Community Center activities in Aydın started with the establishment of Aydın Community Center on February 19, 1932. After Aydın Community Center, Nazilli, Söke, Bozdoğan, Germencik, Horsunlu, Karacasu, Guides, Sultanhisar, Umurlu, Yenipazar, Karapınar (İncirliova), Kuyucak Community Centers were opened. The Çine Community Center, on the other hand, completed its establishment on February 20, 1938 and started activities for the social and cultural development of the region. Between 1938-1951, it operated with 5 branches, namely Sports Branch, Representation Branch, Social Aid Branch, Ruralism Branch, Library and Publication Branch, within the body of the Community Center, which is the center of the republic's modernization in Çine for 13 years. The Sports Branch instilled sports culture in the citizens by reviving sports activities in Çine. The Theatre Branch has carried out important works in the field of theater and has endeavored to keep the performing arts alive in Çine. Social Assistance Branch provided various aids to poor and needy citizens. The Peasantism Branch tried to find solutions to the problems faced by the villagers in their daily lives with the village tours it organized. In this research, based on archival documents, official publications, the press of the period and memoirs, the activities carried out by the Community Center for the development of the town of Çine in all aspects during the establishment of the Republic will be discussed.

Keywords: *Community Centers, Aydın, Çine, Çine Community Center, Nuri Güngör.*

GİRİŞ

29 Ekim 1923'te cumhuriyetin ilan edilmesi ile birlikte yeni Türkiye kendine çağdaşlaşma yolunda yeni bir rota çizmeye başladı. Türkiye'nin modernleşmesi ve muasır medeniyetler seviyesine ulaşabilmesi açısından yapılan yeniliklerin halka ulaştırılması ve halk tarafından benimsenmesi oldukça önemli bir konudur. Bu anlamda iki kurum dikkat çekici bir şekilde öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki Türk Ocakları diğeri de Halkevleridir. İmparatorluktan Cumhuriyete geçerken Türk Ocaklarının faaliyetleri oldukça önemli olduğu gibi, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki gayreti ve çabası da yakından gözlemlenmelidir. 1912'de kurulan ve Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde Türkçülük akımının meydana getirdiği en önemli fikir kuruluşlarından olan Türk Ocakları Mondros Mütarekesinin imzalanması ve İstanbul'un işgal edilmesiyle İtilaf Devletlerince faaliyetleri sakıncalı görülmüş ve 9 Mart 1920'de faaliyetlerine son verdirilmişti. Türk Ocaklarının faaliyetlerinin hedef haline gelmesinin nedeni işgaller karşısında milli duruşunu belli etmesinden kaynaklanıyordu. İşgal yıllarında Osmanlı yönetiminin ortaya koyamadığı vatansever ve işgal karşıtı duruşu Türk Ocakları ortaya koymuştu¹. Türk Ocakları önderleri Milli Mücadelenin birer parçası olarak işgallere karşı mücadele verdiler ve ülkenin kurtarılmasında birer emek sahibi oldular. Halide Edip, Hamdullah Suphi, Mehmet Emin, Hüseyin Ragıp gibi Türk Ocaklı aydınlar, İzmir'in işgalinin ardından Sultanahmet ve Fatih'teki işgal karşıtı mitinglerin düzenleyicileriydi ve halkı işgallere karşı örgütlenme ve bilinçlendirme konusunda ön plandaydılar². Türk Ocaklarının Milli Mücadele yıllarındaki aktif tutumu, onun Milli Mücadele kazanılmasından sonra tekrardan canlandırılmasına vesile oldu. Bu canlanma sürecine en büyük destek Mustafa Kemal ve arkadaşlarından gelmişti. Kısa bir süre içerisinde Türk Ocakları Anadolu'nun birçok yerinde yeniden hızlı bir şekilde örgütlenerek faaliyetlerine başlamıştı³. Cumhuriyet döneminde Türk Ocaklarının temel amacı Cumhuriyet devrimlerini yaymak toplumsal alanda devrimleri halka anlatmak ve bu doğrultuda faaliyetler yürütmektir. Böylelikle devrimlerin toplumsallaşması Türk Ocaklarının kültürel faaliyetleri aracılığıyla gerçekleştirilecekti⁴. Ancak Türk Ocakları ve Cumhuriyet Halk Fırkası arasında düşünsel açıdan birçok kez fikir ayrılıkları vücut bulmuştu. Türk Ocaklarının aydın kadrosunun gerçekleştirilen devrimlerin bazılarında temkinli yaklaşması⁵ gibi durumlar Türk Ocaklarının aktif faaliyetlerini yürüttüğü yıllar içerisinde Türk Ocakları yerine, CHF'ye fikrîsel açıdan daha bağlı kurumlar kurma fikrini var etmişti. "Halkevleri" ismi ilk kez 1925 yılında CHF çevrelerinde zikredilmeye başlamıştı⁶. CHF, Türk Ocaklarını kapatıp yeni kurumlar kurmak yerine 1927 yılında yapılan CHF kurultayında Ocakları kendi bünyesine kattı. Böylelikle Türk Ocakları doğrudan CHF'ye bağlı kurumlar haline geldi⁷. Ancak her ne kadar Türk Ocakları CHF denetimi altına alınsa da, Ocaklar ile parti arasında eşgüdüm sağlanamadı. 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkasının kapanmasıyla birlikte CHF, Türk devriminin henüz yeterince toplumsallaşmadığından

1 Kenan Akyüz, "Türk Ocakları", *Bellekten*, Cilt:1, Sayı: 196, Ankara 1986, s.201-205.

2 Yusuf Sarıınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, Ötügen Yayınları, İstanbul 1994, s. 224.

3 Tahir Kodal, "Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Ocakları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:52, Erzurum, 2013, s.301-304.

4 Sarıınay, *a.g.e.*, s. 302; Kodal, *a.g.m.*, s. 304, 305.

5 Sarıınay, *a.g.e.*, s. 301.

6 Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s.166, 167.

7 Üstel, *a.g.e.*, s. 166, 167.

hareketle⁸, ülkedeki kontrolü bütünüyle eline alabilmek için kendinden bağımsız hareket eden tüm kurumları kapatma yoluna başvurdu. Bu sürecin sonucu olarak 10 Nisan 1931'de Türk Ocakları feshedildi⁹.

Halkevlerinin kuruluşu, Türk Ocaklarının kapatılışından hemen sonra gerçekleşti. Türk Ocaklarının kapatılışıyla birlikte yeni bir oluşum arayışında olan CHF yönetimi, Çekoslovakya'daki öğrencilik hayatı boyunca bu ülkedeki kültürel faaliyetleri takip eden Vildan Aşır Savaşır'ın bilgilerine başvurdu. Vildan Aşır Savaşır, Sokol tarzı bir örgütlenme modeline gidilebileceğinden bahsediyordu. Ankara'da Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip öncülüğünde dönemin aydınlarından oluşan bir heyet oluşturuldu. Heyet Halkevlerinin tüzüğünü yazmıştı¹⁰. 10-18 Mayıs tarihleri arasında gerçekleştirilen parti kurultayında da Halkevlerinin kuruluşu kararlaştırıldı¹¹. 19 Şubat 1932 tarihinde İstanbul, Ankara, Denizli, İzmir, Bursa, Afyon, Konya, Diyarbakır, Eskişehir, Aydın, Çanakkale, Bolu, Malatya ve Samsun'da birer Halkevinin açılmasıyla Halkevleri resmen kuruluşunu ilan etmiş bulunuyordu¹².

Halkevlerinin temel işlevi, cumhuriyetin prensipleri ve yapılan devrimlerin etrafında bütünleşmiş, millet olma bilincine sahip, modernleşme yolunda emin adımlarla ilerleyen bir halk kütlesi yaratmaktır¹³. Halkevleri Dil, Tarih ve Edebiyat, Temsil, Spor, Güzel Sanatlar, Köycülük, Halk Dershaneleri ve Kurslar, Kütüphane ve Yayın ve Müze ve Sergi ve Sosyal Yardım olmak üzere 9 farklı şubeye ayrılarak faaliyetlerini yürütüyordu¹⁴.

1. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Çine

Osmanlı devletinin kuruluş ve gelişme dönemlerinde Muğla livasına bağlı olan Çine kazası, Tanzimat sonrasında Aydın'a bağlanmış olan Aydın'ın bir ilçesidir¹⁵. Küçük bir yerleşim olan Kiroba'nın adı 19. Yüzyıl sonlarında Çine olmuştur. Osmanlı devletinin son yılları dâhil olmak üzere tarım ve hayvancılık bölgenin en önemli geçim kaynağını oluşturmuştur.¹⁶Yakın dönemde Çine 20. Yüzyıl başlarında eşkıyalık olayları¹⁷ ve Milli Mücadele döneminde Yunan işgaline karşı milli uyanışın önemli bir merkezi olarak dikkat çekmiştir. İzmir'in işgalinden sonra Çine, Yunan işgal kuvvetlerinin Aydın'a ilerlediği süreçte 57. Tümenin komuta merkezi olmuştur¹⁸. Yunan kuvvetleri tarafından Aydın'ın işgalinden

8 Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*. Altın Kitaplar Yayınevi, 1983, s. 30.

9 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara 1981, s.296,297.

10 Zeki Arıkan, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt:6, Sayı:23, 1999, s.267, 268.

11 Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2018, s. 110.

12 Çeçen, *a.g.e.*, s.113

13 Sefa Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2002, s.64; Çeçen, *a.g.e.*, s.121.

14 C.H.F. *Halkevleri Talimatnamesi*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932, s.6.; 1932 yılında Halkevlerinin şubeleri Dil, Tarih ve Edebiyat, Temsil, Spor, Güzel Sanatlar, Köycülük, Halk Dershaneleri ve Kurslar, Kütüphane ve Yayın ve Müze ve Sergi ve Sosyal Yardım olarak belirlenmiştir. 1940 yılında ise Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi, Dil ve Edebiyat, Müze ve Sergi Şubesi de Tarih ve Müze olarak değiştirilmiştir. Bkz: *C.H.P. Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi*, Ankara 1940, s. 4.

15 Lütfi Budak, *XIX. Yüzyıl Ortalarında Çine Kazası*, Aydın Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını No:5, Aydın 2018, s. V.

16 *Değişim Sürecinde Aydın*, Editör: Sabri Sürgevil, Hilal Ortaç, Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, Cihan Özgün, Aydın Ticaret Odası Kültür Yayını No:4, Aydın 2010, s.29-44.

17 Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 143.

18 M. Şefik Aker, *İstiklal Harbinde 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali*, C.II, Matbaa-i Askeri, İstanbul 1937, s.3-4, Sıtkı Aydinel, *Güneybatı Anadolu'da Kuva-yı Milliye Harekâtı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 92, 93.

on gün sonra 5/6 Haziran 1919'da Askerlik Şubesi binasında asker ve efeler tarafından Kuva-yı Milliye Çine'de kurulmuştur.¹⁹Kuva-yı Milliye'nin Aydın bölgesinde örgütlü ilk çete baskını olan Malgaç Baskınının planı Çine'de askerlik şubesinde gerçekleştirilmiştir.²⁰Bu gelişmeler Çine'yi bölgede ilk direniş merkezi olarak ortaya çıkarmıştır.²¹Çine'de Bozüyükülü Hoca Süleyman Efendi'nin girişimleri ile oluşturulan Çine Heyet-i Milliyesi Yunan işgaline karşı ilk direniş örgütlenmesi olarak dikkat çekmiştir.²²Çine Heyet-i Milliyesi bir taraftan göçmenlerin barınma ve beslenme ve sorunları ile ilgilenirken, diğer taraftan da gönüllü müfrezeler eliyle gerçekleştirilecek Tellidede ve Kızılçay Pusu Müsademelerinde İkizköy köprüsünün tahrip edilmesi yanında büyük Aydın muharebesinde görev alan gönüllüleri mücadeleye hazırlayarak, teşkilatçı özelliğiyle bütün Aydın Sancağı Heyet-i Milliyelerine örnek olmuştur.²³Çine Milli Mücadele yıllarında Yunan zulmünden kaçan Türk-Müslüman ahalinin güvenli bir yer olarak göç ettiği bir yerleşim yeri olarak öne çıkmıştır.²⁴

İtalyan ve Yunan işgalinden kurtuluşun ardından Cumhuriyet döneminde işgalin yarattığı sosyal ve ekonomik tahribatın izleri silinmeye çalışılmıştır. Merkezi yönetimin katkıları, yerel yönetimin çabası gayreti orta ölçekli bir kasaba görünümündeki Çine'nin gelişiminde önemli bir etken olmuştur. Çine Belediyesi cumhuriyetin ilk yıllarında kasabayı modern bir kente dönüştürme mücadelesinde öncelikle çarşı ve caddelerdeki bozuk yolları düzelterek işe başlamıştı. Kentteki tüm binalar boyanıp badanalananarak Çine yeni bir görünüme kavuşturulmuştur. Belediye kasabanın haritasını yaptırmış, aynı zamanda elektrik projesini de 1938 yılında tamamlatarak vekâlete tasdiğe göndermeyi başarmıştı. Bu çalışmalarda 1923'te Belediye Başkanı olan Ceridin Osman Efendi'nin, Daha sonra Salih Zeki Bey'in, Sakıp (Akhan) Bey'in ve 1934'de belediye başkanı seçilen Nuri Güngör'ün büyük emekleri olmuştur. Bu idealist çabalar meyvelerini vermiş kasaba da ilk eczane Hamdi (Aköz) Bey tarafından 1930 yılında, ilk spor kulübü Çine Madranspor 1926 yılında, ilk sinema 1936 yılında Hamit bey tarafından 1935 yılında açılmıştır. Çine Tarım Kredi Kooperatifini de 1931 yılında faaliyetlere başladığını resmi kayıtlardan öğrenmekteyiz.²⁵ Çine'ye su ise Madran dağından gelmekteydi²⁶. Cumhuriyetin ilk nüfus sayımında 1927 yılında Çine Kazasının nüfusu 28.117 iken, 1935 yılında 34.204'e ulaşmıştır²⁷.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Çine'de başlıca geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktı²⁸. Zeytincilik, tütüncülük²⁹, pamukçuluk³⁰, darı, arpa ve buğday ekimi aynı zamanda önemli zirai faaliyetlerdi. Çine'nin zengin ormanlara sahip olması aynı zamanda kerestecilik faaliyetlerinin yapılmasını mümkün kılmaktaydı³¹. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Çine'nin

19 Asaf Gökbek, *Milli Mücadele'de Aydın*, Coşkun Matbaası, Aydın 1964, s.112-114, Fatih Özkurt, *Yörük Ali Efe, Milli Mücadele'nin Gizli Kahramanı*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s.75-82

20 Gökbek, *a.g.e.*, s.157-167, Aker, *a.g.e.*, C:II, s. 75-76.

21 Aker, *a.g.e.*, C.II, s. 70-72, Gökbek, *a.g.e.*, s. 150.

22 Mehmet Başaran, *Milli Mücadele'de Çine Heyet-i Milliyesi (1919-1920)*, İstanbul 2007, s.30.

23 Aker, *a.g.e.*, Cilt:II, s.97-111, Başaran, *a.g.e.*, s.34-35.

24 Süleyman Tekir- Selçuk Ural, "Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Aydın Muhacirleri (1919-1920)" *CTAD*, Yıl 13, Sayı 26, 2017, s. 135

25 Arif Uyguc, *Dünden Bugüne Çine*, Basım Ajans Matbaacılık, Denizli 1996, s.64-65.

26 *Anadolu Gazetesi*, 22 Şubat 1938.

27 *Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın*, C. H. P. Basımevi 1938 s. 21.

28 *Haber Gazetesi*, 6 Eylül 1938.

29 *Haber Gazetesi*, 6 Eylül 1938.

30 *Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın*, s. 78.

31 *Milliyet Gazetesi*, 9 Ağustos 1934.

kırsal bölgelerinin gelişmesi için gayret gösterilirken, iki köye pazar yerleri inşa edilmiştir³².

CHP'nin oldukça örgütlü ve güçlü olduğu ilçede 1938 yılında partinin 94 ocağı ve 5213 üyesi bulunuyordu. Bu veriler çerçevesinde Çine hem CHP ocağı hem de üye sayısı itibarıyla, Aydın ilinde Aydın merkez, Nazilli'den sonra geliyordu. CHP'nin önemli bir güç merkeziydi.³³ Modern atılımların meyvesini verdiği ilçe adını Cumhuriyetin 10. Yılında Türkiye'de seçimle gelen ilk kadın muhtar Gül Esin Hanımla da duyurmuştur Karpuzlu Nahiyesi Demircidere köyünde 7 erkek rakibini geride bırakarak muhtar seçilen Gül Esin Hanım Türkiye Cumhuriyetinin ilk kadın muhtarı olmuştur.³⁴ Cumhuriyetin ilk yıllarında Çine'de faaliyet gösteren en güçlü dernekler 1927 yılında kurulan Türk Hava Kurumu³⁵ ve Çine Türk Ocağı idi.

2. Makas Değişimi; Çine Türk Ocağından Halkevine Geçiş

Aydın'da Halkevi faaliyetleri, 19 Şubat 1932'de Aydın Halkevinin kurulmasıyla başlamıştır. Aydın Halkevi, ülkede ilk kurulan 14 Halkevinden biriydi³⁶. Aydın Halkevinin 23 Şubat 1933'te açılan Nazilli Halkevi, 22 Şubat 1935'te açılan Söke Halkevi takip etti. Söke'den sonra sırasıyla 19 Şubat 1939'da, Bozdoğan, Germencik, Horsunlu, Karacasu, Kılavuzlar, Sultanhisar, Umurlu ve Yenipazar³⁷ ve Karapınar (İncirliova)³⁸ 25 Şubat 1945'te de Kuyucak Halkevi açıldı³⁹. Çine Halkevi ise 20 Şubat 1938 tarihinde kurularak faaliyetlerine başlamıştır⁴⁰.

Halkevi kurulmadan evvel, Çine'de Türk Ocağı kültürel faaliyetler yürütmekteydi. Çine Türk Ocağı 1925 yılında faal durumdaydı.⁴¹ Bu yıllarda Türk Ocağı, Ahmet Tevfik Bey başkanlığında çalışmalarını sürdürmüştü⁴². Çine Türk Ocağı yönetim kurulunda yer alan isimler arasında Murahhas Salih Zeki Bey, Muhasebeci ve Katib: Baş Muallim Eyüp Sabri Bey, Veznedar: Tüccardan Nazmi Bey, Aza: Binbaşı Atıf, Hükümet Tabibi Sadık, Tüccardan Osman ve Hidayet Beyler bulunuyordu.⁴³ 1927 yılında Çine Türk Ocağı başkanlığını Ahmet Tahiroğlu Cafer Tayyar Bey yapmıştır.⁴⁴ 1925 yılında Ankara'da gerçekleşen Türk Ocakları İkinci Kurultayında Çine Türk Ocağını Dr Reşid Galip Bey, 1927 kurultayına Hazım Bey⁴⁵,

32 *Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın*, s. 41.

33 *Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın*, s.153.

34 Günver Güneş, "Türk Kadınının Muhtarlık Köy İhtiyar Heyetlerine Seçme ve Seçilme Hakkını Kazanması; Türkiye'nin İlk Kadın Muhtarı Gül Esin Hanım (Übbül), Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C.IX, Sayı:20-21, Bahar/ Güz 2010, İzmir 2010, s. 171-190.

35 Arif Uyguç, a.g.e, s. 65, *Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın*, s. 175.

36 Günver Güneş, "Çağdaşlaşma Sürecinde Aydın Halkevi ve Faaliyetleri", *CTAD*, Cilt:3, Sayı:5, 2007, s.145.

37 Mustafa Özsarı, "Ege Bölgesi Ege Bölümü Halkevleri ve Yayın Çalışmaları", *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt:6 Sayı:23, 1999, s.404.

38 *C.H.P. 1939'da Halkevleri*, Recep Ulusoğlu Basimevi, Ankara 1939, s.23.

39 Özsarı, a.g.m., s.404.

40 *Aydın Gazetesi*, 14 İkincikanun 1938; Özsarı, a.g.m., s.404.

41 *Türk Ocakları Tarihi, Açıklamalı Kronoloji 1912-1997*, I. Cilt, Hazırlayanlar: Hüseyin Tuncer-Yücel Hacıoğlu-Ragıp Memişoğlu, Ankara 1998, s. 135.

42 Günver Güneş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydın Türk Ocağı (1923-1931)", *Türk Yurdu*, Cilt 32, Sayı: 300, s.63.

43 *Türk Ocakları Tarihi*, s.137.

44 *Türk Ocakları Tarihi*, s.228.

45 Üstel, a.g.e, s. 253.

1928 yılındaki kurultayda ise Ruşen Eşref Bey temsil etmiştir.⁴⁶ Reşid Galip Bey İkinci kurultayda Türk Ocakları Merkez Heyetine seçilmiştir⁴⁷.

Çine Türk Ocağı, Aydın'da faal kalabilen nadir Türk Ocakları olarak karşımıza çıkmaktadır. 1927 yılında 2.200 lira, 1928 yılında ise 3.310 liralık bir bütçeyle çalışma sürdürüyorlardı. Aynı zamanda Ocağın kendine ait 20.000 kuruşluk bir binası mevcuttu. Bu binalar Türk Ocağı kapatıldıktan sonra CHF tarafından devralınmıştır⁴⁸. Türk Ocaklarının 10 Nisan 1931'de tüm mal varlığı ile birlikte CHF'ye katılmasının ardından Çine Türk Ocağına ait tüm emlak ve gayr-ı menkulde partiye devredilmiştir. Çine Türk Ocağı üyeleri bir süre partide faaliyet göstermişler, 1938'de halkevinin açılmasıyla Çine Halkevi çatısında çalışmalarını yürütmüşlerdir.

Çine Halkevi'nin Kuruluşu, Yönetim Kurulları, Bütçesi ve Binası

CHP 13 Ocak 1938 tarihinde mevcutların yanında 39 Halkevinin daha kurulmasına karar verdi. Açılması düşünülen 39 Halkevi arasında Çine Halkevi de bulunuyordu. Çine Halkevi, Nazilli'de açılacak ikinci Halkevi olan Sümer Halkevi ile birlikte⁴⁹ kurulacaktı. Çine Halkevinin açılış tarihi 20 Şubat 1938 olarak kararlaştırılmıştı⁵⁰. Halkevinin açılışı için 1 ve 2 Şubat geceleri CHP Çine parti salonunda okul öğretmenlerinin şerefine çay ziyafeti düzenlenmiş ve bu etkinliğe kasabadaki tüm öğretmenler katılmıştır. Etkinlikte açılacak olan Çine Halkevinin kuruluşu ve faaliyetleri hakkında bilgi paylaşılmış, görüş alışverişinde bulunulmuştur. Toplantıda ayrıca öğretmenler 20 Şubat gecesi Halkevinin açılış vesilesiyle bir müsamere düzenlemeyi kararlaştırdılar. CHP Çine İlçe Başkanı Nihat Erol da Halkevinin açılış sürecinde önemli katkılar sağlamıştır⁵¹. CHP Aydın İl Başkanı Özdemir Günday da Çine Halkevinin açılış için yapılan bu hazırlıkları yerinden takip etmiş toplantılara katılarak destek vermiştir⁵².

Çine Halkevi kuruluş aşamasında temsil, spor ve kütüphane ve yayın olmak üzere 3 şube ile faaliyetlerine başlamıştır⁵³. 20 Şubat 1938 tarihinde gerçekleşen Çine Halkevinin açılış töreni oldukça coşkulu geçmiştir. Saat 13.30'da Dâhiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya'nın Ankara Halkevindeki söylev, radyodan dinlenmiş, ardından CHP Aydın İl Yönetim Kurulu Üyesi Raif Aydoğdu'nun yaptığı konuşma sonrası Halkevinin açılış yapılmıştır. Açılış töreninin gerçekleşmesinin ardından bir öğrenci "*Halkevinin çocuğu*" isimli bir şiiri, kültür memuru B. İzzet de Atatürk'ün gençliğe hitabesini okumuştur. Törenin sonunda CHP Çine İlçe Başkanı Nihat Erol Halkevlerinin amaçları hakkında bir konuşma gerçekleştirilmiştir. Erol'un konuşmasıyla tören sona ermiştir. Açılış töreninin ardından aynı gece temsil kolu tarafından "*Tırtıllar*" piyesi sahnelenmiştir. Açılış töreni ve etkinliklerine Çineliler oldukça fazla ilgi göstermiş ve Halkevinin açılmasından dolayı oldukça mutlu olmuşlar, hatta etkinliklerde sıkça heyecanlı kalabalığın tezahüratları

46 *Türk Ocakları 1928 Senesi Kurultayı Zabıtları*, Ankara 1928, s.2-3.

47 Sarıncay, a.g.e, s.250, Üstel, a.g.e, s.174.

48 Güneş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydın Türk Ocağı (1923-1931)", s.58, 64, 66

49 Nurcan Toksoy, *Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak Halkevleri*, Orion Yayınları, Ankara 2007, s.45; *Aydın Gazetesi*, 14 İkincikanun 1938.

50 *Aydın Gazetesi*, 14 İkincikanun 1938; Özşarı, a.g.m., s.404.

51 *Aydın Gazetesi*, 6 Şubat 1938.

52 *Aydın Gazetesi*, 17 Şubat 1938.

53 *Anadolu Gazetesi*, 22 Şubat 1938.

yankılanmıştır⁵⁴. Törenle ilgili haberler hem Aydın'da çıkan Aydın gazetesi, İzmir'de yayınlanan Anadolu ve Yeni Asır gazeteleri ile Ulusal gazetelerde de çıkmıştır.⁵⁵

Çine Halkevinin kuruluşunun ardından ilk olarak Halkevine başkan seçimi yapılmış, CHP Çine İlçe Yönetim Kurulu tarafından yapılan seçimin sonucunda Çine Halkevi başkanlığına oybirliğiyle Nuri Güngör seçilmiştir⁵⁶. 1939'un haziran ayında Nuri Güngör, işlerinin yoğunluğu sebebiyle başkanlıktan çekilmiş görevi Çine Türk Hava Kurumu başkanı Cafer Uyguc'a devretmiştir⁵⁷. 1940 yılında Halkevi başkanlığına Melahat Gedik⁵⁸, 1942 yılında ise Dr. Namık Gedik seçilmiştir⁵⁹. Namık Gedik, Halkeviyle sık sık köy gezilerine çıkmış, hasta olan köylüleri ücretsiz tedavi etmiş, reçetelerini ise Halkevi bütçesinden karşılanmasına vesile olmuştur⁶⁰. Çok sık başkan değişikliği yaşayan Çine Halkevinin 1943 yılında başkanlık görevini Çine Dava Vekili Sadık Vural üstlenmiştir⁶¹. Aynı yıl Halkevi başkanlığı görevine Ragıp Tuncer getirilmiştir⁶². Mesleği Ziraat Fen Memuru olan Ragıp Tuncer 1945 yılında Balıkesir'e tayin olunca başkanlık görevini Hidayet Yavaşoğlu'na devretmiştir⁶³. Hidayet Yavaşoğlu da 1946 yılına kadar sürdürdüğü görevini⁶⁴ işlerinin yoğunluğundan ötürü Milli Eğitim Müfettişi Behçet Güvenç'e bırakmıştır⁶⁵. Behçet Güvenç ise Halkevi başkanlığı görevini ancak 3 ay kadar sürdürebilmiş, Çine'de ikamet etmediğinden başkanlığı bırakmak zorunda kalmıştır. Ağustos 1946'da Çine Saymanlık Memuru Tevfik Mutlu Halkevi başkanlığına seçilmiştir⁶⁶. Mayıs 1948'de de Halkevi başkanlığı görevini Nuri Nart üstlenmiştir⁶⁷. CHP'nin Aydın Bölge Müfettişi Rıza Levent'in 1941 yılında gerçekleştirmiş olduğu teftişte Çine Halkevi kayıtlarında tutulması elzem olan tüm defterlerin eksiksizce

54 *Aydın Gazetesi*, 23 Şubat 1938, Cafer Tayyar Uyguc'un oğlu Ünal Uyguc'a anlattığına göre Cafer Uyguc önce Çine halkevinde daha sonra da işi nedeniyle ailesi ile birlikte Aydın'a taşındığında Aydın Halkevinde çeşitli kollarında faaliyet göstermiş yöneticilik yapmıştır. Bkz; Ünal Uyguc, *Babam Cafer Tayyar*, Yayınevi bilgisi yok, İstanbul 2017, s.41, *Aydın Gazetesi* 24 Nisan 1946.

55 *Aydın Gazetesi*, 22 Şubat 1938, *Anadolu Gazetesi* 22 Şubat 1938, *Yeni Asır Gazetesi* 22 Şubat 1938, *Cumhuriyet Gazetesi*, 24 Şubat 1938, *Akşam Gazetesi* 22 Şubat 1938.

56 *Aydın Gazetesi*, 3 Mart 1938.

57 *Aydın Gazetesi*, 23 Haziran 1939.

58 *Aydın Gazetesi*, 4 Şubat 1940, Melahat Gedik 1915 İstanbul doğumludur. 1935 yılında İstanbul Hukuk Fakültesinden mezun olmuş, 1947'de İstanbul Barosunda avukatlığa başlamıştır. 1937 yılında Dr Namık Gedik ile evlenmiştir. Melahat Gedik eşinin 29 Mayıs 1960'da intiharının ardından, AP'sine katılmış ve Aydın'dan milletvekili seçilerek parlamentoya Aydın'dan katılan ikinci kadın vekil olmuştur. Melahat Gedik 28 Temmuz 1999 yılında vefat etmiştir. Cemile Şahin, *Türk Parlamentosundaki Kadın Milletvekilleri 1935-2007*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2010, s.162.

59 1911 Üsküdar doğumlu olan Namık Gedik 1936 yılında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinden mezun olarak tabip unvanını almıştır. Gülhane Askeri Tıbbik Okulunda gördüğü altı aylık kursun ardından Denizli'de kısa bir süre görev yapmış ve 1937 yılında Çine'ye Hükümet Tabibi olarak atanmıştır. Çine'deki görevini 1942 yılına kadar sürdürmüştür. Çine ilçesinde gerek Hükümet tabibi, gerekse Halkevi başkanı olarak adını duyurmuş önce Adnan Menderes ve kuruluşu sonrası DP ile ilişki kurarak kamuoyu tarafından tanınan bir kişi olmuştur: Süleyman Akkuş, *Demokrat Parti Aydın Milletvekilleri (1950-1954)*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2016, s.101, Hacı Veli Gök, DP Döneminin Önemli Bir Siması; *Namık Gedik ve Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, TC Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2020, s.34-35.

60 *Aydın Gazetesi*, 2 Temmuz 1942.

61 *Aydın Gazetesi*, 2 İkincikanun 1943.

62 "Aydın Kaza Kongreleri raporunun Genel Sekreterliğe sunulduğu" *BCA*, CHP Fonu, Fon Kodu: 490.1.0.0 Kutu No:622 Gömlek No: 43 Sıra No: 1.

63 *Aydın Gazetesi*, 14 Şubat 1945.

64 "Aydın Halkevi temsil şubelerinin faaliyetleri." *BCA*, CHP Fonu, Fon Kodu: 490.1.0.0. Kutu No:1021 Gömlek No: 930 Sıra No: 2.

65 *Aydın Gazetesi*, 4 Mayıs 1946.

66 *Aydın Gazetesi*, 10 Ağustos 1946.

67 *Aydın Gazetesi*, 27 Mayıs 1948.

tutulduğu not edilmiştir. Rıza Levent ayrıca Çine Halkevi binasının bir salon ve bir odadan ibaret olup dar ve ihtiyacı karşılamayacağı, yeni bina inşasına ihtiyacın duyulduğuna dair gözlemlerini de raporuna yansıtmıştır⁶⁸.

Çine Halkevi, faaliyetlerini tek katlı 180 lira değerinde kargır bir binada sürdürmüştür. Binanın büyük bir salonu üçte odası bulunmaktaydı. Çine Halkevi binası hemen çarşının karşısındaydı. Yanında cami bulunmaktaydı. Önündeki yol ise Muğla-Aydın yoluna bağlıyordu⁶⁹. Halkevi binası olarak kullanılan yer 1906- 1907 yıllarında yapılmış, CHP tarafından satın alınarak Halkevine devredilmiştir. Kargır malzemeden bodrum ile zemin kat olarak inşa edilmiş olan yapı L planlıdır. Yapının zemin katına, ana cephede yer alan beş basamaklı bir merdivenle girilmektedir. Zemin katı dikine dikdörtgen bir antre, bu antrenin her iki yanında bulunan kareye yakın dikdörtgen planlı odalar ve antrenin açıldığı enine dikdörtgen planlı salondan oluşmaktadır. Bu salon kısmının girişe göre sol köşesinde, salon kısmı ile irtibatlı enine dikdörtgen planlı bir mağaza bulunmaktadır. Yapının bodrum katı zemin katın neredeyse bir tekrarı şeklinde tasarlanmıştır⁷⁰.

Halkevlerinin çalışmalarını kesintisiz olarak sürdürebilmesi için gerekmekte olan maddi kaynak genellikle devlet bütçesi, özel idare, belediyeler, köy bütçeleri, iktisadi devlet teşekkülleri ve belediyeler bankasından karşılanmıştır. Çine Halkevine 1940 yılı belediye bütçesinden 200 lira yardım gelirken 1940 yılının hususi idare bütçesinden Halkevine ayrılan yardım miktarı 400 lira idi. 1942 belediye bütçesinden Halkevine 400 lira ödenek ayrılmıştır. Hususi idareden de 1942 yılında 650 liralık yardım yapılmıştır. 1943 yılında hususi idareden 600 lira kaynak ayrılan Çine Halkevine, Belediyeden de aynı yıl 200 lira yardım gerçekleştirilmiştir⁷¹.

3.1.Temsil Şubesi

Halkevlerinde Temsil Şubelerinin temel rolü, çalışma yaptıkları yerlerde vatandaşlara tiyatroyu sevdirmek, onları sahne sanatlarıyla buluşturmakta⁷². Bu yönüyle Halkevleri, kuruldukları yerin kültürel hayatına canlılık getirmesi bakımından önemli görevler üstlenmişlerdi. Halkevlerinde temsil edilen piyesler CHP Genel Sekreterliği tarafından belirleniyordu⁷³. Bu piyesler genellikle vatan sevgisini kazandırma ve Cumhuriyete bağlılık üzerine öğretici ve aşılıyıcı eserlerdi⁷⁴. Çine Halkevi Temsil Şubesi, Halkevi kurulduğunda teşkil edilmiş olan 3 şubeden biriydi⁷⁵. Faaliyet gösterdiği 1938-1951 yılları arasında en çok iz bırakan şube olmuştur. Temsil Şubesinin başkan ve yönetim kurulu seçimleri, Çine Halkevine başkan seçiminin olduğu günün akşamında yapıldı. Bu seçimde CHP Çine İlçe Başkanı Cevdet Salih Çanga da bulunuyordu. Seçimin sonucunda İzzet Ülgen başkan

68 "Aydın bölgesi teftiş raporunun 4. Büro'ya gönderildiği." *BCA*, CHP Fonu, Fon Kodu: 490.1.0.0. Kutu No:621 Gömlek No: 40 Sıra No: 1

69 "Aydın Çine Halkevi binasının planları." *BCA*, CHP Fonu, Fon Kodu: 490.1.0.0 Kutu No: 1663 Gömlek No: 790 Sıra No: 1.

70 Muzaffer Yılmaz, *Aydın'da Halkevi Mimarisi*, Aybil Yayınları, Konya 2019, s.63.

71 "Aydın'da hususi idare ve belediye bütçelerinden parti, halkevi ve hayır kurumlarına ayrılan tahsisatı gösteren cetveller." *BCA*, CHP Fonu, Fon Kodu: 490.1.0.0, Kutu No: 1474, Gömlek No: 23 Sıra No: 1.

72 *CHP Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942*, Alaeddin Kırıl Basımevi, Ankara s. 5, 6.

73 *C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi*, s. 11.

74 Nurhan Karadağ, "1932-1951 Yılları Arasında Halkevleri Tiyatro Çalışmaları", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı:8, 1988, s.136.

75 *Anadolu Gazetesi*, 22 Şubat 1938.

olurken, yönetim kurulu Fevzi Cengiz, Şefik Engin'den oluşmuştu⁷⁶. Temsil Şubesi, 1939 yılının Haziran ayında 26 kişiden ibaretti. Görevlerinde ise oldukça başarılı olmuşlar ve takdir toplamışlardı. Dönemin gazetelerinde Temsil Şubesi başkanı İzzet Ülgen'in sürekli olarak çalıştığı ve faaliyet ürettiği bilgileri yer almıştır⁷⁷.

Temsil Şubesinin ilk faaliyeti Halkevinin 20 Şubat 1938'de gerçekleşen açılışının akşamında vermiş olduğu "Tırtıllar" piyesi olmuş, piyes vatandaşlar tarafından coşkuyla izlenmiş, temsilde yer alan gençler halk tarafından takdirle karşılanmıştı⁷⁸. Çine Halkevi piyesi sadece Çine de değil Aydın Halkevinde de sahneye koydu⁷⁹. 2 Nisan 1938 günü Aydın'ı ziyaret eden Çine Halkevi Temsil Şubesi, burada tekrar "Tırtıllar" piyesini sergiledi. Bu piyeste Akgül rolünü öğretmen Ümmühan üstlendi. Piyeste yer alan diğer Temsil Şubesi üyeleri Dursun Ağa rolünü üstlenen İzzet ve Fatoş rolünü üstlenen Atiye idi⁸⁰.

24 Haziran 1939 günü akşamı Çine Halkevi Temsil Şubesine üye gençler, Kızılay haftası nedeniyle bir müsamere vermişlerdir. Gençler tarafından müsamere için de zengin bir program hazırlanmıştır⁸¹. Program akşam saat 21.00'da bando tarafından İstiklal Marşının çalınması ile başlamıştır. Ardından Temsil Şubesi "Vatan ve Vazife" piyesini sahnelemiştir⁸². Temsil Şubesi civar köyleri de unutmamış, köylerde açık hava temsilleri vermek için çalışmalar yürütmüştür. Akçaova ve civar köylere gezi yapılması planlanarak açık hava temsillerinin verilmesi kararlaştırılmıştı⁸³. Haziran 1939'da Akçaova'ya köy gezisi yapılmış, bu gezide Temsil Şubesi "Vatan ve Vazife" piyesini temsil etmiş, piyesi 500 köylü vatandaş izlemiştir⁸⁴. Özel günlerde ve bayramlarda da faaliyet gösteren Temsil Şubesi, 1939 yılındaki cumhuriyet bayramı kutlamaları sebebiyle bir temsil vermek için canla başla çalışıyordu⁸⁵.

1942 yılında Söke'ye düzenlenen gezide, Çine Halkevi Temsil Şubesi "Yanlış Yol" ve "Akıl İdarehanesi" piyeslerini sergilemişlerdi⁸⁶. Halkevlerinde Temsil Şubelerinin önemli bir amacı da, memlekete yeni tiyatro sanatçıları yetiştirmektir. Böylelikle Türk tiyatrosunun gelişmesine büyük katkı sunuyorlardı. Bu doğrultuda kimi şubeler, Türk tiyatrosuna yeni sanatçılar kazandırabilmek için kurslar düzenlemişlerdir⁸⁷. Çine Halkevinin Temsil Şubesi pek yeteneği keşfederek Türk tiyatro ve sinema hayatına kazandırmıştır. Bunlar arasında en çok tanınanı Şükran Güngör olmuştur. Uzun yıllar Çine Belediye Başkanlığı, CHP Çine İlçe Başkanlığı ve yapan ve Çine Halkevinin ilk başkanı olan Nuri Güngör'ün oğlu olan Şükran Güngör TRT 'de katıldığı bir programda tiyatroya ve sahne oyunlarına ilgisinin Çine Halkevi Temsil Şubesindeki faaliyetlere katılarak oluştuğunu ifade etmişti. Şükran Güngör

76 *Aydın Gazetesi*, 3 Mart 1938.

77 *Aydın Gazetesi*, 28 Haziran 1939.

78 *Aydın Gazetesi*, 23 Şubat 1938. Tırtıllar piyesinin ana teması ise yozlaşmış Batı kültürüne ve bağınazlığa karşı Türk devrim felsefesinin önemini ortaya koymaktı Nurhan Karadağ, "Halkevleri Oyun Dağarcığı (1932-1951)", *Erdem Dergisi*, Cilt 5, Sayı 13, Ankara 1989, s. 110.

79 *Aydın Gazetesi*, 1 Nisan 1938.

80 *Aydın Gazetesi*, 3 Nisan 1938.

81 *Aydın Gazetesi*, 16 Haziran 1939.

82 *Aydın Gazetesi*, 28 Haziran 1939, Vatan ve Vazife, bir Türk askerinin vatani için yaptığı fedakârlıkları anlatıyordu. Nurhan Karadağ, "Halkevleri Oyun Dağarcığı (1932-1951)", s.92.

83 *Aydın Gazetesi*, 28 Haziran 1939.

84 *Aydın Gazetesi*, 28 Haziran 1939.

85 *Aydın Gazetesi*, 26 Birinciteşrin 1939.

86 *Aydın Gazetesi*, 28 Temmuz 1942, Yanlış Yol, bireyin toplumla olan çatışmalarını konu alıyordu. Nurhan Karadağ, "Halkevleri Oyun Dağarcığı (1932-1951)", s. 121- 122.

87 *Halkevleri 1932-1935 – 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı*, s.62.

kendi sanat ve özel hayatlarını konu alan televizyon programında konuyla ilgili şunları söylemişti: *“Benim üzerimde iki şey fazla etki yaptı. Birincisi çocukluk yıllarımda oralara (Çine) gelen gezginci tiyatrolara babam beni götürürdü. Onların cazibelerine kapıldım bir an. Sonra Çine Halkevi temsil kolundaki abilerimiz yılda birkaç oyun oynarlardı. Onlar bana çok cazip gelirdi. Çok heyecan duyardım. Galiba onlardan bir tohum kalmış olmalı ki, sonradan çıktı meydana”⁸⁸*

1946 yılında CHP tarafından yurt genelindeki Halkevlerinin Temsil Şubeleri A,B,C ve D olmak üzere dört kategoriye ayrılmıştı. A kategorisini çalışmaları çok iyi olan, B kategorisini çalışmaları iyi olan, C kategorisini çalışmaları orta olan, D kategorisini ise çalışmaları kötü olan Halkevleri oluşturuyordu. Çine Halkevi bölgenin en canlı temsil şubesine sahip olmasına karşın bu kategoriler arasında D kategorisinde yer almış, çalışmaları ise zayıf bulunmuştu⁸⁹.

3.2.Spor Şubesi

Halkevlerinde Spor Şubelerinin temel işlevi toplumda sporun yaygınlaşmasını sağlamak, vatandaşlara sporu sevdirmektir. Halkevleri için spor milli bir mefkûre idi. Spor Şubeleri kuruldukları yerlerin coğrafi özelliklerini de göz önünde bulundurarak güreş, cirit, avcılık, atletizm, bisiklet, beden egzersizleri, doğa gezileri, tenis, milli oyunlar, yüzme, kürek ve yelken gibi alanlarda faaliyetler yürütecekti⁹⁰. Çine Halkevi Spor Şubesi, Halkevi kurulduğunda açılmış olan 3 şubeden biridir⁹¹.

Halkevi Spor Şubeleri, kuruldukları yerlerde spor takımları teşkil ederek buldukları muhitte spor faaliyetlerinin gelişmesine katkıda bulunuyordu⁹². Bu çerçevede Çine Halkevinin bir spor kulübü ve ona ait bir spor sahası vardı. Öyle ki Halkevi, bu spor sahasını geliştirmek ve güzelleştirmek için Aydın Ziraat Dairesinden 75 fidan akasya, 75 fidan okalipütüs istemiştir⁹³. Çine Halkevi Spor Şubesi faaliyetlerini sadece Çine’de değil çevre köylere de ulaştırmıştır. Spor Şubesi 27 Mart 1938 günü Köycülük Şubesiyle birlikte Yağcılar köyüne ziyarette bulunmuş, genç sporcular köy yolunda milli marşlar söyleyerek ilerlemiş, köye ulaştıktan sonra spor oyunları yapılmış, köylülerle hoşça vakit geçirilmiştir⁹⁴.

Çine Halkevi Spor Şubesi 22 Temmuz 1939 günü Milas Halkevi üyesi gençlerle tanışmak ve spor alanındaki faaliyetlerini arttırmak amacıyla Milas’a gezi düzenlemiştir. Milas’ta 22 Temmuz günü akşamı park gazinosunda Milas gençleri ile sohbetler ve konuşmalar yapılmış, ertesi gün ise Milas Halkevi Spor Şubesi ile futbol maçı tertip edilmiştir. Maçta kazanan olmamış, müsabaka 3-3 berabere sonuçlanmıştır⁹⁵. Çine Halkevi Spor Şubesine mensup 20 genç 30 Temmuz 1939 tarihinde Eski Çine köyüne de bir gezi düzenlemiştir⁹⁶. Çine Halkevi Spor Şubesi yüzme konusunda da faaliyetler göstermiştir, Bu amaçla 5 Ağustos 1939 tarihinde 25 kişilik bir kafile ile Marmaris’e gidilmiş, meraklıların yüzme yeteneğinin

88 <https://www.youtube.com/watch?v=7M3MJuqP54c> (Erişim Tarihi: 10.05.2022, 20:30)

89 Hamdiye Algan, *Halkevlerinde İnkılâp Temsilleri (1932-1951)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011, s. 41- 42.

90 C.H.P. *Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942*, Alaaddin Kırıl Basımevi, Ankara, s. 6-8.

91 *Anadolu Gazetesi*, 22 Şubat 1938.

92 *1937 Yıldönümü Broşürü, Geçen Yılda Halkevleri Nasıl Çalıştı?*, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği, s.13.

93 *Aydın Gazetesi*, 11 Şubat 1939.

94 *Aydın Gazetesi*, 5 Nisan 1939.

95 *Aydın Gazetesi*, 1 Ağustos 1939.

96 *Aydın Gazetesi*, 1 Ağustos 1939.

arttırılması konusunda faaliyetlerde bulunulmuştur⁹⁷. 1939 yılındaki Cumhuriyet Bayramı kutlamaları sebebiyle Spor Şubesi spor karşılaşmaları ve eğlenceleri tertip etmeyi kararlaştırmıştır⁹⁸. 1942 yılında Çine Halkevi ve Söke Halkevi arasında Söke'de bir futbol maçı yapılmıştır⁹⁹.

3.3. Kütüphane ve Yayın Şubesi

Halkevleri, kuruldukları yerlerin okuma oranını arttırabilmek ve kültürel kalkınmayı sağlayabilmek amacıyla birer okuma odası ve kütüphane kurmakla mükellefti. Bu faaliyetlerden sorumlu şube ise Kütüphane ve Yayın Şubesi idi. Kütüphane ve Yayın Şubelerinin Halkevleri kütüphanelerindeki kitap sayılarını arttırmak ve vatandaşlara daha iyi bir okuma ortamı yaratmak gibi görevleri vardı¹⁰⁰. Öte yandan kütüphanelerin kitap ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için en önemli destek CHP Genel Merkezinden sağlanmaktaydı. CHP Genel Merkezi, umumiyet, felsefe, sosyal bilimler, filoloji, nazari bilimler, tatbiki bilimler, güzel sanatlar, edebiyat, tarih ve coğrafya gibi alanlarda çeşitli kitaplar satın alarak Halkevlerine dağıtıyordu¹⁰¹. Kütüphaneler genel bir nizama göre oluşturuluyor ve kütüphanenin mutlaka bir kütüphane kütüğü tutulması gerekiyordu¹⁰². Çine Halkevi Kütüphane ve Yayın Şubesi Halkevinin kurulduğu 1938 yılında faaliyetlerine başlamıştır¹⁰³. Faaliyet gösterdiği 13 yıl içinde Çine Halkevinin bir süreli yayını olmadığı gibi, basılmış eseri de bulunmamaktadır.

3.4. Köycülük Şubesi

Halkevlerinin önemli bir işlevi kırsal kalkınmaya katkıda bulunmak ve köylü ile şehirli arasındaki kaynaşmayı sağlamaktır. Bu uğurda Halkevlerinde Köycülük Şubeleri teşkil edildi. Köycülük Şubelerinin temel amacı köylü vatandaşların sorunlarıyla ilgilenmek, köylerdeki hasta vatandaşların tedavilerini karşılamak ve çeşitli konularda köylerde bilgilendirici çalışmalar yapmaktır¹⁰⁴. Çine Halkevinin kurulduğu tarihte kazanın nüfusu 35 bin idi ve nüfusun 29 bini köylerde yaşıyordu¹⁰⁵. Köycülük şubesinin Halkevi faaliyetleri içindeki yeri bu anlamda oldukça önemlidir. Köycülük Şubesi diğer şubelerle birlikte sık sık köy gezilerine çıkarak Çine köylülerini bilgilendirme sorumluluğunu yerine getirmiştir. Çine Halkevi Köycülük Şubesi, temsil, spor ve kütüphane ve yayın şubelerinden sonra kurulan dördüncü şubedir¹⁰⁶. Şubenin başkanlığını Doktor Namık Gedik yürütmüştür¹⁰⁷. Köycülük Şubesi 27 Mart 1938'de Spor Şubesi ile birlikte Yağcılar köyüne gitmiş, köylülerle sohbetler edilmiş, dertleri dinlenmiştir. Dertlerin çözümü için derhal harekete geçileceği mesajı verilmiştir. Kargaların tarlalara verdiği zararların nasıl çözülebileceği hususunda konuşmalar yapılmıştır. Yağcılar Köyünde yapılacak olan yeni Halkodası için 10 lira karşılığında bir yer alabilmek için ilgili tarla sahibiyle pazarlık edilerek onayı alınmıştır¹⁰⁸.

97 *Aydın Gazetesi*, 1 Ağustos 1939.

98 *Aydın Gazetesi*, 26 Birinciteşrin 1939.

99 *Aydın Gazetesi*, 28 Temmuz 1942.

100 C.H.F. *Halkevleri Talimatnamesi*, s.17-19.

101 C.H.P. *Halkevleri ve Halkodaları 1943*, Ankara 1944, s. 9, 10

102 C.H.P. *Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi*, s.13.

103 *Anadolu Gazetesi*, 22 Şubat 1938.

104 C.H.P. *Halkevleri Öğreneği*, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s.18.

105 *Anadolu Gazetesi*, 22 Şubat 1938.

106 *Anadolu Gazetesi*, 22 Şubat 1938.

107 *Aydın Gazetesi*, 5 Nisan 1938; *Aydın Gazetesi*, 1 Temmuz 1941.

108 *Aydın Gazetesi*, 5 Nisan 1938.

Haziran 1939'da Temsil Şubesiyle müşterek olarak Akçaova köyüne bir gezi düzenlenmiştir. Gezi iki otobüsle yapılmış, gece geç saatlerde dönülmüştür. Aynı gün Temsil Şubesi “*Vatan ve Vazife*” piyesini vermiştir. Oyunu 500'e yakın köylü izlemiştir. Akçaova köylüsüne Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün köylüye ve köycülüğe verdiği değer anlatılmıştır.1939 yılı Haziran ayı sonlarında Karpuzlu nahiyesine de bir gezi gerçekleştirilmiştir¹⁰⁹.

Çine Halkevi II. Dünya Savaşı'nın yarattığı tüm sorunlara karşın 1941 yılında da Köycülük Şubesi ve Temsil Şubesi ile birlikte köy gezilerine devam etmiştir. Bu gezilerde bir sağlık memuru ve doktor da bulunmaktaydı. Bu vesileyle rahatsızlığı bulunan köylü vatandaşlar tedavi edilmiş, çocuklara da çiçek aşısı yapılmıştı. Sağlık muayenelerinin ardından Temsil Şubesi tarafından köy meydanında “Günün Adamı” ve “Kafa Tamircisi” isimli piyesler oynanmıştır¹¹⁰.

1942 yılında Eskiçine Köyüne gezi düzenleyen Köycülük Şubesine Halkevi Başkanı ve aynı zamanda hekim olan Namık Gedik de eşlik etmiş, rahatsızlığı bulunan köylü vatandaşların muayene ve tedavileriyle ilgilenmiştir. Bu gezide Halkevi kafesinde avukatlar da hazır bulunmuş, köy idare heyetlerindeki sorunlarla ilgilenmişlerdir¹¹¹.

3.5. Sosyal Yardım Şubesi

Halkevlerinde teşkil edilen Sosyal Yardım Şubelerinin temel gayesi, yardıma muhtaç vatandaşlara, bakıma muhtaç hastalara ve imkânı olmayan çocuklara yardımda bulunarak sosyal eşitliğe katkıda bulunmaktır. Bu doğrultuda Sosyal Yardım Şubeleri köylere giderek vatandaşların dertleriyle ilgileniyor, onları muayene ettiriyor, tedavilerini karşılıyordu¹¹². Çine Halkevi Sosyal Yardım Şubesi, Çine'de 35 çocuğa yardım sağlamıştı¹¹³.1942 yılında Halkevi Başkanı Dr. Namık Gedik'in başkanlığında düzenlenen köy gezilerinde de 50 hastanın ilaçlarını ücretsiz olarak karşılamıştı¹¹⁴. 1945 yılında ise Halkevi ve Kızılay arasında yapılan ortak çalışmalar sonucunda Çine Halkevinde yoksul öğrencilere öğle yemeği verilmiştir¹¹⁵.

4. Halkevlerinin Kapatılışı ve Çine Halkevi

Çine Halkevinin aktif üyeleri Çine'de görev yapan memurlar, öğretmenler idi. Bunların sıkça görev yerlerinin değişmesi Halkevi faaliyetlerini önemli ölçüde aksamasına neden olmuştur. Başkan ve şube yönetim kurullarında istikrar sağlanamaması da Çine Halkevinin faaliyetlerini zayıf bırakmıştır. Halkın tarım ve hayvancılıkla uğraşması, bağ bahçe besicilik işinin zor koşullarda zaman gerektiren uğraşlar olması Çinelilerin Halkevine ilgisini azaltan etkenlerdi. Bunun dışında dönemin siyasi gelişmeleri, özellikle çok partili hayata geçiş süreci de Halkevlerinin faaliyetlerini sekteye uğratan bir durumdu.

109 *Aydın Gazetesi*, 28 Haziran 1939

110 *Aydın Gazetesi*, 1 Temmuz 1941; *Anadolu Gazetesi*, 3 Temmuz 1941.

111 *Aydın Gazetesi*, 2 Temmuz 1942.

112 C.H.F. *Halkevleri Talimatnamesi*, s.14, 15.

113 “Aydın ili ve kazalarındaki halkevlerinin çalışma programları.” BCA, CHP Fonu, Fon Kodu: 490.1.0.0, Kutu No: 981, Gömlek No: 804, Sıra No: 2.

114 *Aydın Gazetesi*, 2 Temmuz 1942.

115 *Aydın Gazetesi*, 1 Mart 1945.

1946'da Demokrat Partinin kurulmasıyla geçilen çok partili yaşam sonrası DP tarafından sıkça dile getirilen hususlardan biri de Halkevlerinin CHP'den ayrılarak bağımsız kurumlar haline getirilmesiydi¹¹⁶. Halkevleri, DP Türkiye Büyük Millet Meclisine girdikten sonra sıkça hedef haline gelmekteydi. Nedeni ise CHP ile olan organik bağı idi¹¹⁷. CHP bu eleştirilere karşın 1947 yılında Halkevlerini bağımsız birer kurum haline getirme üzerine çalışmalar yürüttü¹¹⁸. Ancak bu çalışmalardan bu yönde bir sonuç çıkmadı. 1947 yılından itibaren Halkevleri, yaşanan tartışmalardan ötürü işlevselliğini giderek yitirmeye başlamıştı¹¹⁹. 1950 yılında DP'nin iktidara gelmesiyle birlikte DP, CHP'nin Halkevleri mallarını zorla ve haksız bir şekilde elde ettiğini öne sürüyordu¹²⁰. Bu süreç, Halkevlerinin kapatılışına giden sürecin kapısını aralıyordu. 11 Ağustos 1951 tarihinde çıkan yasa ile Halkevleri kapatıldı, malları ise devlet hazinesine devredildi¹²¹. Tüm yurt genelinde olduğu Çine Halkevi de bu tarihten itibaren faaliyetlerine son vermiş bulunuyordu.

SONUÇ

Büyük Menderes Vadisinde Menderes Nehrinin güneyinde Madran dağının eteklerinde bir taşra kasabası olan Çine, cumhuriyet idaresiyle birlikte yeni rejimin hedeflerini halka ulaştırmak konusunda merkezi yönetim yerel idare ve kültür kurumlarıyla büyük çaba göstermiştir. Çine Halkevi Aydın'da Aydın, Nazilli ve Söke Halkevlerinden sonra Sümer Halkevi ile birlikte kurulan dördüncü Halkevi olmuştur. Faaliyette kaldığı 13 yıl içinde Çine ve köylerine 5 şubesinin gerçekleştirdiği çalışmalarla sosyal ve kültürel yaşamı canlı tutmaya, bölgede cumhuriyet rejiminin sesi soluğu olmaya gayret etmiştir. Çine ve köylerinde sunduğu oyunlarla tiyatroyu sevdirmiş, yetenekli gençleri sahne sanatlarına yönlendirmiş, spor hayatına canlılık kazandırmış ve Çine'de sporun gelişmesine önemli katkılar sunmuş, gençleri kötü alışkanlıklardan uzak tutmuştur. Oluşturduğu kütüphanesiyle vatandaşlara okuma imkânı sunmuştur. Köylere giderek köylü vatandaşların dertleriyle ilgilenmiş, hasta olanların tedavilerini üstlenmiş ve reçetelerini karşılamıştır. Nüfusunun %80'nin köylerde yaşaması nedeniyle köye yönelik faaliyetleri öne çıkmış, yoğun gerçekleşen köy gezileri halkı birbiriyle kaynaştıran etkinlikler olmuştur. Büyük merkezlerdeki Halkevleri kuruluş amaçları doğrultusunda hedeflerine yaklaşma yolunda faaliyet göstermişken, binası yeterli olmayan, istikrarlı yönetim ve şube yapılanmasını hayata geçiremeyen, yeterli bütçesi bulunmayan Çine Halkevi tam teşekküllü bir Halkevi olamamıştır. Dil Tarih ve Edebiyat, Güzel Sanatlar, Halk Dershanesi ve Kurslar, Müze ve Sergi gibi şubeler açılmamıştır. Süreli yayını, basılarak yayınlanmış bir eseri yoktur. Kuruluş tarihlerinde büyük bir heyecan ve coşku ile başlayan faaliyetler, II. Dünya savaşının yol açtığı sorunların gölgesinde maddi imkânsızlıklar, bütçe kısıtları, halkın önceliğinin başka alanlara yoğunlaşması, memur ve öğretmenlerin çoğunlukta olduğu yönetim kurullarının sürekli tayin ve yer değiştirme ile dağılması sonucu yeteri kadar rağbet görmeyerek zayıflamıştır. Tüm eksiklerine karşın Çine

116 Hakkı Uyar, *Demokrat Parti İktidarında CHP 1950-1960*, Doğan Kitap, İstanbul 2017, s. 73.

117 Çeçen, *a.g.e.*, s.215.

118 Orhan Özacun, "Halkevlerinin Dramı", *Kebikeç*, Sayı:3, 1996, s. 93; Müslime Güneş, "Adnan Menderes ve Halkevleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII/25 (2012-Güz/Autumn), s.149; Uyar, *a.g.e.*, s.73.

119 Toksoy, *a.g.e.*, s.110.

120 Fevzi Çakmak, "Halkevlerinin Kapatılması ve Cumhuriyet Halk Partisi Mallarına El Konulması", *History Studies International Journal of History*, Sayı:3, Cilt:5, 2015, s.13; Özacun, *a.g.m.*, s.93.

121 *T.C. Resmi Gazete*, 11 Ağustos 1951, Sayı:7882, s.1781-1782.

Halkevi CHP ile birlikte bölge halkına yönelik kültür, sanat edebiyat gibi konularda bir araya getirmiş, sağlık alanında destek sunmuş, sosyal yardımlaşmayı teşvik etmiştir. Köylere, kırsal alana ulaşmış Cumhuriyetin değerlerini taşımıştır. Spor faaliyetleri ile gençliği zinde tutmuş, geleneksel sporları geliştirerek, modern sporların tanıtımını gerçekleştirmiştir. Halkevi yetiştirdiği sanatçılar, Türk siyasi yaşamına sunduğu yeteneklerle Çine'nin yakın tarihinde iz bırakan bir kurum olmuştur.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü- Cumhuriyet Arşivi.

“Aydın bölgesi teftiş raporunun 4. Büro'ya gönderildiği.” *BCA*, CHP Fonu, Fon Kodu: 490.1.0.0. Kutu No:621 Gömlek No: 40 Sıra No: 1

“Aydın Kaza Kongreleri raporunun Genel Sekreterliğe sunulduğu” *BCA*, CHP Fonu, Fon Kodu: 490.1.0.0, Kutu No:622, Gömlek No: 43, Sıra No: 1.

“Aydın Halkevi temsil şubelerinin faaliyetleri.” *BCA*, CHP Fonu, Fon Kodu: 490.1.0.0. Kutu No:1021, Gömlek No: 930, Sıra No: 2.

“Aydın Çine Halkevi binasının planları.” *BCA*, CHP Fonu, Fon Kodu: 490.1.0.0, Kutu No: 1663, Gömlek No: 790, Sıra No: 1.

“Aydın'da hususi idare ve belediye bütçelerinden parti, halkevi ve hayır kurumlarına ayrılan tahsisatı gösteren cetveller.” *BCA*, CHP Fonu, Fon Kodu: 490.1.0.0, Kutu No: 1474, Gömlek No: 23 Sıra No: 1.

“Aydın ili ve kazalarındaki halkevlerinin çalışma programları.” *BCA*, CHP Fonu, Fon Kodu: 490.1.0.0 Kutu No: 981 Gömlek No: 804. Sıra No: 2.

KİTAP VE MAKALELER

Algan, Hamdiye, (2011) *Halkevlerinde İnkılâp Temsilleri (1932-1951)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Aker, M. Şefik, (1937), *İstiklal Harbinde 57. Tümen ve Aydın Milli Cıdali*, İstanbul: C.II, Matbaa-i Askeri.

Akkuş, Süleyman, (2016), *Demokrat Parti Aydın Milletvekilleri (1950-1954)*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.

Akyüz, Kenan, (1986), “Türk Ocakları”, *Belleten*, Cilt:1, Sayı: 196, Ankara, s.201-228.

Arıkan, Zeki, (1999), “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt:6, Sayı:23, s.261-281.

Aydinel, Sıtkı, (1993), *Güneybatı Anadolu'da Kuva-yı Milliye Harekâtı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Başaran, Mehmet, (2006), *Milli Mücadele'de Çine Heyet-i Milliyesi (1919-1920)*, İstanbul: Mor Ajans Yayınları.

Budak, Lütfi, (2018), *XIX. Yüzyıl Ortalarında Çine Kazası*, Aydın: Aydın Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını No:5.

Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın, (1938), Aydın: C. H. P. Basımevi.

- CHF Halkevleri Talimatnamesi*, (1932), Ankara: Hâkimiyeti Milliye Matbaası.
- CHP 1939'da Halkevleri*, (1939), Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi.
- CHP Halkevleri Öğreneği*,(1935), Ankara: Ulus Basımevi.
- CHP Halkevleri ve Halkodaları 1932-1942, (1943)*, Ankara: Alaaddin Kırıl Basımevi.
- CHP Halkevleri ve Halkodaları 1943, (1944)*, Ankara .
- CHP Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi* (1940), Ankara .
- Çakmak, Fevzi, (2015), "Halkevlerinin Kapatılması ve Cumhuriyet Halk Partisi Mallarına El Konulması", *History Studies International Journal of History*, Sayı:3, Cilt:5, s.1-21.
- Çeçen, Anıl, (2018), *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Değişim Sürecinde Aydın* (2010), Editör: Sabri Sürgevil, Hilal Ortaç, Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, Cihan Özgün, Aydın: Aydın Ticaret Odası Kültür Yayını No:4.
- Erdem Tarhan- Erez Selçuk, (1963), *Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri (1932-1951-1963)*, İstanbul: CHP İstanbul İl Gençlik Kolu Yayını.
- Gök, Hacı Veli, (2010), *DP Döneminin Önemli Bir Siması; Namık Gedik ve Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, TC Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- GÖKBEL, Asaf, (1964) *Milli Mücadele'de Aydın*, Aydın: Coşkun Matbaası.
- Güneş, Günver, (2012), "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydın Türk Ocağı (1923-1931)", *Türk Yurdu*, Cilt 32, Sayı: 300, s.57-67.
- _____, (2007), "Çağdaşlaşma Sürecinde Aydın Halkevi ve Faaliyetleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:3, Sayı:5, s.141-192.
- _____, (2010) "Türk Kadınının Muhtarlık Köy İhtiyar Heyetlerine Seçme ve Seçilme Hakkını Kazanması; Türkiye'nin İlk Kadın Muhtarı Gül Esin Hanım (Übbül), Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C.IX, Sayı:20-21, Bahar/ Güz 2010, s. 171-190.
- Güneş, Müslime, (2012), "Adnan Menderes ve Halkevleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII/25 (2012-Güz/Autumn), s.141-155.
- Karadağ, Nurhan, (1989), "Halkevleri Oyun Dağarcığı (1932-1951)", *Erdem Dergisi*, Cilt 5, Sayı 13, s. 81-122.
- _____, (1988), "1932-1951 Yılları Arasında Halkevleri Tiyatro Çalışmaları", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı:8, s.135-177.
- Kodal, Tahir, (2013), "Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Ocakları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:52, s.295-314.
- Özacun, Orhan, (1996), "Halkevlerinin Dramı", *Kebikeç*, Sayı:3, s. 87-96.
- Özkurt, Fatih, (2019), *Yörük Ali Efe, Milli Mücadele'nin Gizli Kahramanı*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- Özsarı, Mustafa, (1999), "Ege Bölgesi Ege Bölümü Halkevleri ve Yayın Çalışmaları", *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt:6Sayı:23, s.401-415.
- Sarınay, Yusuf, (1994), *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

- Şahin, Cemile, (2010), *Türk Parlamentosundaki Kadın Milletvekilleri 1935-2007*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Şimşek, Sefa, (2002), *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Tekir, Süleyman- URAL, Selçuk, (2017), "Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Aydın Muhacirleri (1919-1920)" *CTAD*, Yıl 13, Sayı 26, s. 125-148.
- Toksoy, Nurcan, (2007), *Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak Halkevleri*, Ankara: Orion Yayınları.
- Tunçay, Mete, (1981), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Ankara: Yurt Yayınları.
- Türk Ocakları Tarihi, Açıklamalı Kronoloji 1912-1997*, (1998), I. Cilt, Hazırlayanlar: Hüseyin Tuncer-Yücel Hacaloğlu-Ragıp Memişoğlu, Ankara.
- Türk Ocakları 1928 Senesi Kurultayı Zabıtları*, (1928) Ankara.
- Uyar, Hakkı, (2017), *Demokrat Parti İktidarında CHP 1950-1960*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Uyguç, Arif, (1996), *Dünden Bugüne Çine*, Denizli: Basım Ajans Matbaacılık.
- Uyguç, Ünal, (2017), *Babam Cafer Tayyar*, 2017: Yayınevi bilgisi yok.
- Üstel, Füsün, (2020), **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yetkin, Çetin, (1983), *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*. Altın Kitaplar Yayınevi.
- Yetkin, Sabri,(1996), *Ege'de Eşkıyalar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yılmaz, Muzaffer, (2019), *Aydın'da Halkevi Mimarisi*, Konya: Aybil Yayınları.

SÜRELİ YAYINLAR

- Akşam Gazetesi* (22 Şubat 1938.)
- Anadolu Gazetesi (22 Şubat 1938, 3 Temmuz 1941)
- Aydın Gazetesi* (1938-1948)
- Cumhuriyet Gazetesi* (24 Şubat 1938)
- Haber Gazetesi* (6 Eylül 1938)
- Milliyet Gazetesi* (9 Ağustos 1934)
- Resmi Gazete* (11 Ağustos 1951)
- Yeni Asır Gazetesi* (22 Şubat 1938)

DİJİTAL KAYNAKLAR

<https://www.youtube.com/watch?v=7M3MJUqP54c> (Erişim Tarihi: 10.05.2022, 20:30).

YÜZELLİLİK NAMIK HİLMİ BEY'İN NOT DEFTERLERİNDE SÜRGÜN YILLARI

YEARS IN EXILE IN THE NOTEBOOKS OF 150 PERSONAE NON GRATAE NAMIK HİLMİ

Şaduman HALICI*

Geliş Tarihi/Received:17.06.2022

Kabul Tarihi/Accepted:29.06.2022

HALICI, Şaduman, (2022), "Yüzellilik Namık Hilmi Bey'in Not Defterlerinde Sürgün Yılları", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 131-163.

Öz

Bu çalışmada Namık Hilmi'nin Mısır'dan Yunanistan'a uzanan ve yaşamının sonuna değin Yunanistan'da geçen sürgün yılları not defterleri temelinde ele alınacaktır. Bu çerçevede kurduğu dostlukları, dostları ile ilgili düşünceleri ve Kemalist Türkiye'ye bakışı incelenecektir. Namık Hilmi'ye ait arşivimizde küçük boy dört not defteri bulunmaktadır. İlk defter 61 sayfa olup İstanbul'dan ayrılışından Kasım 1931'e kadar tuttuğu notları içermektedir. İkinci not defteri 9 Kasım 1931 günü başlamış, kimi kesintilerle 1935 Haziran ayı başına değin sürmüştür. 74 sayfadır ancak ilk üç sayfası boştur. 33 sayfadan oluşan üçüncü defter 5 Haziran 1935 günü başlamakta 28 Şubat 1936'ya değin sürmektedir. Dördüncü ve son defter on sekiz sayfadan oluşmakta ve 29 Şubat – 26 Ekim 1936 tarihleri arasını kapsamaktadır. Namık Hilmi'nin not defterleri siyasal/ideolojik bir tema üzerine kurgulanmamıştır. Daha çok günlük yaşama dair bilgiler not edilmiştir. Bu çerçevede yaptığı seyahatler, kurduğu dostluklar, dostları ya da arkadaşları hakkında düşünceleri, kimlerle nerede, hangi yemekleri yiyip ne içtiğine dair olan bilgiler ayrıntılı olarak verilmiştir. Mali konular da oldukça detaylıdır. Bu çalışmada görüleceği gibi Namık Hilmi kimden ya da hangi kurumdan ne zaman ne kadar para aldığına dair bilgileri günü gününe not etmiştir. Harcamalarını da vermiştir. İlk iki defterde sıklıkla Şair Eşref'ten, Filozof Rıza Tevfik ve Baba Rıfıkı'dan dörtlüklere yer vermiştir. Kendisine ait şiirler de vardır ve imzasını Namık Hicri olarak atmıştır. Teması kadın ve çocuk olan şiirlerin pek çoğu oldukça müstehcendir. Bu nedenle çalışmada yer verilmeyecektir. Yine Kemalist Türkiye ve kurucuları ile ilgili yazdığı pek çok şiir de değerlendirilmeyecek ancak ruh halini ve düşünce dünyasını ortaya koyabilmek açısından ve ayıklanabildiği ölçüde örnek vermekle yetinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Yüzellilikler, Namık Hilmi, Köylü Refet, Mehmet Ali, Milletler Cemiyeti, Vahideddin, Yunanistan, Kemalist Türkiye.

* Prof. Dr. Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti ABD, Eskişehir, shalici@anadolu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-7575-7516>).

Abstract

In this study, Namık Hilmi's years in exile, which began in Egypt, and continued in Greece until his death, will be discussed based on his notebooks. Within this context, the friends he made, his thoughts on his friends, and his view on Kemalist Türkiye will be discussed. There are four pocket-size notebooks in our archives about Namık Hilmi. The first notebook has 61 pages, and it includes notes he took from the time he left Istanbul until November 1931. The second notebook begins on November 9, 1931 and continues until the beginning of June 1935. It has 74 pages, but the first three pages are blank. The third notebook, which has 33 pages, begins on June 5, 1935 and continues until February 28, 1936. The fourth and final notebook has eighteen pages and covers the period between February 29 and October 26, 1936. The notebooks of Namık Hilmi were not built on a political/ideologic theme. He rather took notes on facts about everyday life. Within this context, he provided detailed information about his journeys, the friends he made along the way, thoughts about friends or colleagues, and about what he ate, and with whom he dined. Financial issues are given in great detail. As it can be seen in this study, Namık Hilmi noted detailed information on a daily basis about the time and amount of money he received from which individuals and institutions. He also gave detailed information about his spendings. He often wrote verses from Şair Eşref, Philosopher Rıza Tevfik, and Baba Rıfkı in his first two notebooks. He also wrote his own poems and he signed them as Namık Hicri. The themes of these poems are mainly about women and children, and most of them are pretty obscene. These poems will not be included in this study because of obscenity. Again, many of his poems about Kemalist Türkiye and its founders will be excluded, however, very few examples will be given in order to reveal his frame of mind and mentality.

Keywords: *150 Personae non Gratae, Namık Hilmi, Köylü Refet, Mehmet Ali, League of Nations, Vahideddin, Greece, Kemalist Türkiye*

Giriş

Bu çalışma 1923 yılında Emniyet Genel Müdürlü bünyesinde çalışmalarını yürüten Millî Âmale Hizmet (MÂH)'in tuttuğu kayıtlara dayalı olarak hazırlanmıştır. Millî İstihbarat Teşkilâtı'nın öncülü olan MÂH, Türkiye Cumhuriyeti'ni ilgilendiren hassas kişi ve konular hakkında derlediği belgeleri dosyalayarak arşivlemiştir. Bu çerçevede konu başlıklarından biri de Yüzellilikler olmuştur. Lozan Barış Antlaşması'nın eki olan Genel Af Protokolü ile Millî Mücadele'ye karşı çıktıkları için af kapsamına alınmayan, çoğu o tarihte Türkiye'den kaçmış olan ve 1924 yılında TBMM'de yapılan tartışmaların ardından listeye alınan bu kişilerin sürgündeki faaliyetleri neredeyse günü gününe MÂH tarafından izlenmiştir. MÂH, Yüzellilikler'e genel ve özel olmak üzere iki tür dosya açmıştır. Genel dosyada istihbarat elemanlarının yıllık görüşleri ile yaşamdan ayrılanlarla ilgili bilgiler derlenmiştir. Yüz elli kişinin her biri için açılan özel dosyalarda ise istihbarat elemanlarının, Türkiye'nin dış temsilciliklerinin ve muhbirlerin raporlarıyla mektuplara yer verilmiştir. Belgelerin yoğunluğuna göre kimi isimlerle ilgili tek dosya açılırken örneğin Ethem gibi isimler için yedi dosya açılabilmiştir.

Yüzellilikler listesine Polisler başlığı altında ve 90. sırada giren Namık Hilmi'nin arşivde tek dosyası bulunmaktadır. Küçük boy dört not defteri de bu dosyanın eki olarak yer bulmuştur. 1922 - 1936 yılları arasında tuttuğu notları içeren defterler Kasım 1922'de İstanbul'dan kaçıışı ile başlamakta ve Eylül 1936'da hastaneye kaldırılıncaya kadar yaptığı seyahatler, kurduğu dostluklar, maddi ve manevi gereksinimlerini karşılama yöntemleriyle yazdığı şiirlere ayrılmıştır.

Namık Hilmi'nin sürgün yıllarını not defterleri çerçevesinde ele alan bu çalışmada önce onun özgeçmişi ve İstanbul'dan kaçıışı ile sürgündeki ilk durağı olan İskenderiye ve Mekke'deki yaşamı üzerinde durulacaktır. Ardından sürgün yaşamının önemli bir bölümünü geçirdiği Yunanistan yılları ele alınacaktır.

A-Özgeçmişi ve İstanbul'dan Kaçıışı

Namık Hilmi'nin doğumu ve ailesine ilişkin kesin kayıtlar yoktur. Kendisinin verdiği bilgiye göre ailesi Yanya kökenliydi. Müşir Namık ve Müşir Abdullah paşaların torunuydu. Babası ise Albay Mehmet Hilmi Bey'di ve Yanya'da mevki komutanı iken yaşamdan ayrılmıştı. Çocukluk yıllarını Yanya'da geçiren Namık Hilmi Harp Okulu ve Harp Akademisi'ni bitirmişti. Vehip Paşa ile sınıf arkadaşı olduğuna göre¹ 1894-1897 arasında Harp Okulu'nda okumuş, 1900 yılında da akademiden mezun olmuştu.² İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne sıcak bakmayan, ona karşıt bir tavır takınan Namık Hilmi, bu kimliği ile Meşrutiyet'in ilanının ardından önce Sakız'a, ardından Sinop'a sürgüne gönderilmişti.³ Mondros Mütarekesi'nden sonra ise Damat Ferit'in sadrazamlığı döneminde polislik mesleğine geçirilmiş, Mayıs 1920'de görevinden alınan Üsküdar Merkez Memuru Haşmet Bey'in yerine atanmıştı.⁴ Ardından Polis Müdürlüğü Siyasi Kısım Başkanlığı görevini üstlenmişti.⁵

1 *Emniyet Genel Müdürlüğü [EGM] Arşivi*, Dosya No [Dn]: 12222-90, Belge No [Bn]: 3/C-12, 3C/14.

2 Vehip Paşa ile ilgili bkz. Yüksel Nizamoglu, *Vehip Paşa Kahramanlıktan Sürgüne*, Hazine Yayınları, İstanbul, 2013, s. 15.

3 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-90, Bn: 3/C-12, Belge tarihi [Bt]: 19/12/1931.

4 *Polis Mecmuası*, 13 Mayıs 1919, Sene 7, No: 125, s. 438.

5 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-90, Bn: 3/C 12, Bt: 19 Aralık 1931.

Bu görevleri süresince Millî Mücadele aleyhinde propaganda ve teşviklerde bulunduğu⁶ için 1924 yılında Yüzellilik listeye alınmıştı. Bununla birlikte Namık Hilmi bu tarihten çok önce Büyük Taarruz'un zaferle sonuçlanmasının hemen ardından İstanbul'dan kaçmıştı.

Bilindiği gibi Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasından ve TBMM Hükümeti'nin İstanbul'da yönetimi devralmasının ardından kentte, özellikle Saray'da ve Millî Mücadele karşıtı çevrelerde büyük panik başlamıştı. Bu panik Ali Kemal'in tutuklanmasının ardından doruk noktaya ulaşmış ve pek çok üst düzey isim İngiliz Elçiliği'ne sığınmıştı.⁷ Sığınanlardan biri de Namık Hilmi'ydi ve 6 Kasım 1922 Pazartesi günü elçiliğe sığınmıştı.⁸ İngilizler de aynı gece sığınmacıları Taşkışla'ya sevk etmişti. Kafile arasında yer alan Namık Hilmi Taşkışla'ya gidişlerini *misafirlik* olarak anmıştı.⁹

15/16 Kasım Perşembe gece yarısı beraberindeki sığınmacılarla birlikte Taşkışla'dan alınan Namık Hilmi Tophane civarındaki polis merkezi karşısındaki İngiliz Gümrük Dairesi'ne götürüldü. Buradan gece 24.00'de İngiliz bandıralı Viktorya Paserasyadikis şirketine ait vapura bindirilerek İstanbul'dan hareket etti. Namık Hilmi'nin yolcularla ilgili olarak verdiği bilgilere bakıldığında vapurdakiler daha çok yerli Rumlardı.¹⁰

Namık Hilmi Taşkışla'ya sığınmasından bir hafta sonra yine bir perşembe günü saat 02.00'de Maydos yakınlarında bulunan Kilya'daki İngiliz karargahına getirilerek Limnos vapuruna nakledildi. Vapurda dört gece konakladıktan sonra 20 Kasım Pazartesi günü saat 02.30'da İngiliz bandıralı Yunan vapuruyla Trakya'ya geçerek aynı saatlerde Osmanlı sularından Yunanistan'a doğru hareket etti. Vapur, 21 Kasım günü Dedeağaç'a gelmiş, ertesi çarşamba günü saat 16.00'ya kadar yolcularıyla birlikte limanda beklemiş, ardından yolcular kendileri için hazırlanan çadırlara geçmişlerdi. Karaya iner inmez yolculara sütlü kahve, peynir ve ekmek dağıtılmıştı. Bu çadırlarda beş gün konaklayan kafile 27 Kasım 1922 Pazartesi günü Yunan bandıralı bir başka vapurla Pire'ye hareket etmişti. İki gün süren seyahatin ardından çarşamba gece yarısı 01.30'da Pire'ye ulaşan yolcular cuma gününe kadar yine vapurda konaklamışlar, o gece 01.00'de Osmaniye vapuruna alınmışlar ve 03.00'de denize açılmışlardı. İstikamet İskenderiye idi.¹¹ Namık Hilmi eşi Muhteşem Hanım ile iki oğlu Hamid ve Sami'yi İstanbul'da bırakarak sürgün yıllarına başlıyordu.¹²

B- İskenderiye'den Mekke'ye Sürgünde İlk Aylar

Namık Hilmi, "*dehşetli bir fırtına eşliğinde*" süren yolculuğun ardından 30 Kasım Pazar sabahı saat 09.00'da sağ salim İskenderiye'ye ulaşmıştı. Çarşamba gününe değin vapurda kalan Namık Hilmi, o sabah Gabari isimli karantina bölgesine alınmıştı. Söylediğine göre son derece hürmetle ve konukseverlikle karşılanmışsa da "*içinde bulunan şey rahat etmesini engellemişti.*"¹³ Bu şey vatandan ayrı düşmesi ve gelecek endişesi olsa gerekti. Nitekim karantinadaki ilk günlerinde Kahire'deki kız kardeşini aramaya koyulmuş, 7 Aralık'ta Mehmet Sırrı Remzi Bey'e gönderdiği bir mektupla kardeşi Lütfiye'ye ulaşmaya

6 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Bn: 3/D 2.

7 EGM Arşivi, Dn: 12222-57/1, Bn: 1C 10, 11, 12, 13, 14 [Elçiliğe sığınıp Taşkışla'ya götürülenler]

8 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 4.

9 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 4.

10 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 4.

11 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 4.

12 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 51; Dn: 12222-90, Bn: 3/B-9.

13 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 4.

çalışmıştı. Sonrasında kardeşi ile ilgili bilgi vermediği için çabasının nasıl sonuçlandığı belirsizdi. Gabarî'de 15 Aralık'a kadar kalan Namık Hilmi için zor günler buradan ayrıldıktan sonra başlamıştı. Zorunlu olarak karantinadan çıkarıldıktan sonra kendisi ve arkadaşları İskenderiye'deki hanlara ve otellere dağılmışlardı. İki ay süren çok sıkıntılı günlerden çıkmasına Mekke-i Mükerrerme'den gelen bir davet son vermişti. Vahideddin onu ve arkadaşlarını Mekke'ye davet etmişti. Vahideddin'i padişah değil halife olarak anan Namık Hilmi defterine *"bu davet üzerine kente gitmeye mecbur olduk"* notunu düşmüştü.¹⁴

Namık Hilmi ve arkadaşları 31 Ocak 1923 Çarşamba günü Hicaz'a gitmek üzere sabah 06.30'da trene binerek İskenderiye'den ayrılmışlar, aynı gün saat 17.00'de Süveyş iskelesinden karaya çıkmışlardı. Aldığı notlara bakılırsa 2 Şubat'a kadar burada ve Osmaniyte otelinde konaklayan Namık Hilmi o gün sabah saat 08.30'da otelden ayrılarak aynı gün önce Tur kasabına gelmiş, öğleden sora buradan hareketle 4 Şubat sabahı Yenbuğ'a, öğlen buradan hareketle 5 Şubat Pazartesi sabahı 10.30'da Cidde'ye ulaşmıştı. Cidde'de Hicaz Şerifi Hüseyin'in memurlarınca karşılanan Namık Hilmi ve arkadaşları Şeyh Ahmed Duhanî'nin evinde misafir edilmişlerdi. Burada saygı gösterilerek ağırlandıklarını belirten Namık Hilmi 6 Şubat Salı sabahı beraberindekilerle birlikte develerle çölde yaptıkları yolculuğun ardından ertesi sabah Bahre kazasından geçmişler ve çarşamba akşamı Mekke'ye ulaşmışlardı. Mekke'de kılavuzları Hindizâde Hacı Mehmed Said Efendi'nin evinde konaklayan Namık Hilmi Kâbe'de Hacerü'l-esved'e dokunmuş, kutsal yerleri ziyaretle günlerini geçirmişti.¹⁵

Namık Hilmi 9 Mayıs 1923'e kadar Mekke'de kalmıştı. Mekke halkının ilgisinden, özellikle eski Trabzon Beylerbeyi Şeyh Abdurrahman Efendi'nin oğlu Mekkezâde Şeyh Muhammed ile kardeşi Ahmed Rasim efendilerin konukseverliğinden memnun olmuştu. O günlerde aklında kalan en büyük sorunlardan biri havanın sıcaklığı olmuş, defterine *"sıcaklığa tahammül edemedik"* notunu düşmüştü. Alışık olmadıkları bu hava koşulu pek çok Osmanlı vatandaşının ölümüne neden olmuş, bu arada eski Şeyhülislamıardan Dürriizâde Abdullah da 5 Mayıs'ta yaşamdan ayrılmıştı. O gün defterine *"Ramazan'ın on dokuzuncu cumartesi günü ikinci zamanı vefat etti"* notunu düşmüştü. Anlaşıldığı kadarıyla sıcaktan bunalanlar arasında Vahideddin de vardı. Namık Hilmi sıcaktan kaynaklı ölümlerin artması üzerine Mekke'den ayrılmak için Hicaz Şerifi'ne başvurup izin istediklerini belirtiyor, *"sonuçta Halifemiz İtalya'ya biz de Yunanistan'a hareket etmeye karar verdik"* diyordu.¹⁶

9 Mayıs 1923 günü iftardan sonra Mekke şehrine veda eden Namık Hilmi o gün Mekke dışında bir evde konuk olmuş, gece yarısı başladığı deve yolculuğu ile Bahre üzerinden 11 Mayıs sabahı Cidde'ye dönmüştü. Arkadaşlarıyla birlikte Meşvere diye anılan bir evde konakladıktan sonra Doktor Sabit Paşa'nın yardımcılarıyla hastanede güzel bir odaya yerleşmişti. 22 Mayıs'a kadar Sabit Paşa'nın desteği ile her türlü gereksinimi karşılanan Namık Hilmi Cidde'de iyi vakit geçirmişti. *"Çok rahat ettim. Sahil olması ve vakit geçirecek yerleri bulunması dolayısıyla sıkılmadım"* diyordu.¹⁷

14 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 5.

15 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 5.

16 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 6.

17 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 6.

Namık Hilmi 22 Mayıs Salı sabahı saat 09.00'da bindiği Mensure vapurla Cidde'den ayrılmıştı. Hicaz Gümrük Nazırı Mehmet Tavail Bey ve Doktor Sabit Paşa ile Cidde eşrafınca uğurlanan Namık Hilmi'nin vapuru yolda arızalanmış, Yenbuğ'da onarımın tamamlanmasının ardından Tur kasabasından geçerek 27 Mayıs Pazar sabahı Süveyş'e ulaşmışlardı. Aynı gün İskenderiye'ye gitmek üzere saat 17.00'de trene binmiş İsmailiye'den geçerek Benha'ya ulaşmıştı. Benha'da tren değiştiren Namık Hilmi 28 Mayıs Pazartesi sabahı saat 05.00'te İskenderiye'ye gelerek Hüseyiniye oteline yerleşmişti. 2 Haziran Cumartesi gününe değin kenti gezen Namık Hilmi o gün saat 16.00'da İngiliz bandıralı Yunan posta vapuruyla Yunanistan'a hareket etmişti.¹⁸ Güzel bir hava ve durgun bir denizde seyreden vapur pazartesi sabahı Girit adası önünden geçmiş, 5 Haziran Salı akşamı saat 21.00'de Pire rıhtımına yanaşmıştı. Yunan makamları belge kontrolü için karaya çıkışlarına izin vermemiş, liman komutanlığının yaptığı kontrol sonrasında ellerindeki pasaportlarla Yunanistan'a kabul edilmeyecekleri, İskenderiye'ye geri gönderilecekleri bildirilmişti. İki gece vapurda konaklayan yolcular 7 Haziran Perşembe akşamı aynı vapurla geri gönderilmişti. Pire'den hareketlerinin "*çok meşakkatli*" olduğuna işaret eden Namık Hilmi'nin dönüş yolculuğu da bin bir güçlük içinde geçmişti. Girit adasında Hanya, Resmo, Kandiye limanlarından geçerken şiddetli İodos rüzgarıyla büyük tehlikeler atlattıktan sonra 11 Haziran günü İskenderiye'ye ulaşmıştı. Ne var ki Mısır yönetimi de onları kabul etmemişti. İngilizlerin devreye girmesiyle o gün akşama kadar belgelerini tamamlayan Namık Hilmi ve yolcular yine bin bir güçlük içinde ve aynı vapurla ertesi akşam Yunanistan'a gönderilmişlerdi.¹⁹

C- Yunanistan'da Sürgün Yılları

Mensure vapuru Rodos, Sömbeki gibi pek çok adaya uğradıktan sonra 16 Haziran 1923 Cumartesi öğle saatlerinde Pire limanına gelmiş, Namık Hilmi akşama kadar yine kontrol için beklemiş ve 22.00'de karaya çıkıp oteline yerleşmişti. İki gün otelde kaldıktan sonra Yunan makamları kendisini 18 Haziran'da trenle Kifisia'ya nakletmişti. Atina'nın sayfiyesi olan bu kentteki ilk günlerinde "*haşerat içinde*" kaldığını belirten Namık Hilmi daha sonra pek çok arkadaşının yerleşmiş olduğu Yunan Maliye Bakanı'nın köşkünde konaklamıştı. 15 Eylül'e kadar kaldığı konakta yine rahat edememiş olacak ki defterine "*burada da zahmetle vakit geçirdim*" notunu düşmüştü. Namık Hilmi Yunanistan'daki Yüzellilik ve firarilerle de Kifisia'da bir araya gelmişti. Özellikle Uşak eski belediye başkanı olan Hulusi ile yakın görüşmüştü.²⁰ Bilindiği gibi Yüzellilik listede 32 sıra numarası ile yer alan Hulusi, Uşak'a General Nider tarafından belediye başkanı olarak atanmış, Millî Mücadele süresince Yunanlar için çalışmış, başta ABD olmak üzere emperyalist devletlere çektiği telgraflarla Kuva-yı Milliye'nin zulmünden bıktıklarını bu nedenle işgal sahasının genişletilmesini dilemişti.²¹

Namık Hilmi 1923 yılı sonunda Kifisia'dan Hulusi Bey ve ailesi ile ayrılarak trenle Gümülcine'ye gitmişti. Türkiye'den firar edenleri bünyesinde toplamayı devlet politikası haline getiren Yunanistan bunları Türklerin yoğun olarak yaşadığı Batı Trakya'da; işkeç ve Gümülcine'de topluyor, bölgedeki okullara, kurumlara yerleştiriyordu. Örneğin Yüzelliliklerden Çopur Hakkı İşkeç Mektebi'ne, Mustafa Sabri'nin damadı Ali Vasfi

18 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 8.

19 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 9.

20 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 10.

21 Sadiye Tutsak, "Millî Mücadelede Uşak", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 1 C. 10, 1995, s. 306 (289-311)

İskeçe İslam Lisesi'ne atanmıştı. Pek çok firari de İskeçe, Gümölcine ve Dimetoka'daki Türk okullarına yerleştirilmişti.²² Yunanistan hemen tüm Yüzellilik ve firarilere kucak açıp desteklediği gibi Namık Hilmi'yi de sahiplenmiş onu Gümölcine'ye yarım saat uzaklıktaki Hasköy'e öğretmen olarak atamıştı. Ne var ki Hasköy'de ancak 20 gün kalabilmişti. Namık Hilmi, "*ahaliyle geçinmek kabil olmadığından*" diyorsa da Alevilerin yoğun olarak yaşadığı bu köy ve halkı Türkiye'ye ve Mustafa Kemal Paşa'ya beslediği büyük sevgi ile Namık Hilmi'yi kabullenmemişti. O da Hasköy'den ayrılmış ve İskeçe'ye yerleşmişti.²³

İskeçe o yıllarda Türkiye karşıtlarının yuvalandığı bir kentti. Namık Hilmi onlar sayesinde öğretmenliği İskeçe'de sürdürmüş, bir yıl Hürriyet, bir yıl da Samakov mahallesinde öğretmenlik yapmıştı. 1926 yılı ortalarına doğru İskeçe'deki Türkiye karşıtlarının birbirlerine düşmeleri onu da etkilemiş, Samakov mahallesini terk ederek firarilerden Doktor Nurettin'in yanına yerleşmişti. Anlaşıldığı kadarıyla sorunlar burada da sürmüştü. Namık Hilmi "*evvelce güzel geçinilmiş ise de sonraları bazı fesad kumkumaları yüzünden ve Remzi vakasından yavaş yavaş aramız açılmaya başladı*" diyerek sorunların kaynağına işaret ediyordu.²⁴

Namık Hilmi 6 Ekim 1926 Çarşamba günü İskeçe'den ayrılarak Türkiye sınırına oldukça yakın olan Yeni Karaağaç yani Kumçiftliği kasabına geldi. Ebu'l-Ahrar Hasan Efendi'nin²⁵ burada yaşaması kasabaya gelişinde önemli bir etken olmuştu. Hem onun hem de müftü Hacı Veli Efendi'nin yardımlarıyla 10 Ekim'de Kumçiftliği'nin Meriç sahiline yakın sınır boyundaki Umurbey köyüne öğretmen olarak atandı. Köye yerleşmesinin hemen ertesinde Yunanistan'da yapılacak seçimler dolayısıyla propaganda faaliyetine başladı.²⁶ Yunanistan'da 7 Kasım 1926'da yapılacak seçimlerde Batı Trakyalı Türkler Kafandaris'in başkanlığındaki Ahrar Fırkası ile Papa Anastasius başkanlığındaki Demokrat Parti'den aday olmuşlardı. Ahrar Kemalist Türklerin, Demokratlar ise hocalardan ve firarilerden oluşan anti-Kemalist Türklerin desteklediği partiydi.²⁷ Namık Hilmi de ikinci grubun temsilcisi olarak Umurbey yakınlarında Arda nehrinin sol kıyısında yer alan Kumarlı köyünde görevlendirilmişti. Köy yolunda, Arda nehrinin sağ ve sol kıyısında yer alan Yelburgaz, İnce, Yeniköy, Saltık[lı], Sadberli ve Seymen köylerini de gezdi. Üç gün konakladığı Kumarlı'da köyün eşraf ve ağalarıyla görüştü. Kumarlı Papazı Nikola Karadimo Efendi tarafından saygı görüp ağırlandı.²⁸ Namık Hilmi Yunan resmi makamlarınca da aranan bir isimdi. Nitekim Trakya Genel Valisi, Kumçiftliği kaymakamı aracılığıyla onu Gümölcine'ye çağırılmıştı. Çağrı emri Yunan Başbakanı Andreas Zaimis ve General Kondilis'ten gelmişti. Namık Hilmi de 1

22 Şaduman Halıcı, *Mütareke Dönemi'nin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2021, s. 302. Ayrıca bkz. "Ali Vasfi Faaliyette", *Yeni Adım*, 2 Ocak 1927, s. 2; "Yeni Tayınlar", *Yeni Adım*, 29 Ocak 1927, s. 2.

23 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 10.

24 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 11.

25 Namık Hilmi ile Rizeli Ebulahrar Hasan Efendi'yi birleştiren etkenlerden biri de Yüzellilik Yeşilzâde Aziz Nuri'ye duydukları kin olsa gerek. Hasan Efendi Aziz Nuri'nin Ermenilerle kurduğu yakın ilişkiyi onaylamamış, Kürt/Ermeni ittifakı içinde yer almaktansa Mustafa Kemal'in dostu olurum demiştir. Bkz. Şaduman Halıcı, "Türk İstihbarat Belgeleri Işığında Osmanlı Mukaddes İhtilal Komitesi ve Çalışmaları", *Bilgi*, S. 96, Kış 2021, s. 83 (61-91)

26 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 11; Ş. Halıcı, *Mütareke Dönemi'nin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, s. 302

27 Ş. Halıcı, *Mütareke Dönemi'nin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, s. 391.

28 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 11; Seçim sonunda Kafandaris'in Ahrar Fırkası'ndan İskeçeli Fehmi ve Gümölcinelisi Mustafa Beyler Kemalistleri temsilen seçildi. Anastasius'un Demokrat Fırkası'ndan ise Gümölcinelisi Hafız Galip ile İskeçeli Mehmet oğlu Şükrü, anti-Kemalistleri temsilen Yunan Parlamentosuna girmeye hak kazandı. Ş. Halıcı, *Mütareke Dönemi'nin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, s. 392.

Şubat 1927 günü trenle hemen yola çıktı. Kuleli, Dimetoka, Saltıklı, Mandıra, Sofulu, Bıyıklı Fere[Ferecik], Dedeâğaç, Tefeciler, Demirbeyli kasaba ve köylerinden geçerek 2 Şubat öğle saatlerinde Gümölcine'ye ulaştı ve Trakya Genel Valisi ile görüştü. Kısa süren bu görüşmenin ardından valiyle ertesi gün de buluştu, uzun bir görüşmenin ardından akşam Dedeâğaç'a döndü. Burada da Şuleci Hasan ve Edirneli dış doktoru Kostaki Efendi ile görüş alışverişinde bulunup 4 Şubat gecesi Umurbey'e döndü.²⁹ Namık Hilmi görüşmelerin konusu ile ilgili bilgi vermese de görüşme yaptığı kişilerin kimlikleri onun Yunan makamları ile iş birliğini açıklar nitelikteydi. İngiliz makamlarına başvuruları da bugünlerde başlamıştı hatta köyde okul inşa etmek için Times gazetesi direktörüne bile başvuru yapmıştı.³⁰

Namık Hilmi Umurbey'de Hasköy ve İskeçe'de karşı karşıya kaldığı sorunlardan uzak yaşadı. Gerek Müslüman gerek Hristiyan halkla "pek hoş" geçindi. Köyde sınır karakolunda görevli subay ve ailesiyle eğlencelere katıldı. Köyün imamı Halil Efendi, muhtar Kangaloğlu Ali Ağa ve ileri gelenlerden Hacıoğlu Ahmet, Kara Hasan ve Koca İbrahim ağalarla av partilerine katıldı, balık da avladı. Ramazan ayı da köyde neşeyle geçmişti. 1927 yılı mart ayına rastlayan bu günlerde iftarı ya köyün ileri gelenlerinin evlerinde yaptı ya da öğrenciler nöbetleşe evlerinden her akşam ona yemek getirdi. Ancak bu yardımlar onu mutlu etmemiş olacak ki defterine yakınma cümleleri düştü. Köyde "parasızlık yüzünden pis murdar havalı odada yatakdım" diyordu. "Hayatıma nihayet verecektim" diye de yazmıştı. Bir de hasta olmuştu. Bayramın ilk günü yani 3 Nisan 1927'de ateşi kırka çıkmış, Bulgaristan'dan köye gelen imam Halil Efendi'nin büyük desteğini bulmuş ama 11 Nisan'a kadar "hekimsiz, ilaçsız" kalmıştı. "Neler çektiğimi tarif edemem" diyordu.³¹ Nihayet Babadağlı Şerif ve İsmail ağalar manda arabasıyla onu Kumçiftliği'nde Doktor Kornidis'e götürmüşlerdi. Beş gün süren tedavisinin ardından köye dönmüşse de iyileşememişti. "Hava bugün yine mezmûm. Ben ise kemâfi's-sâbık mahzûn!" Bu zor günlerinde yemek göndererek ona bakan yine köylü olmuş ancak 3 Mayıs günü iyileşebilmişti.³²

16 Mayıs günü bölge Jandarma Komutanı Hasan Arif'ten bazı önemli konuları görüşmek üzere davet alan Namık Hilmi Kumçiftliği'ne gitti. Akşam Hasan Arif, Doktor Kornidis, eski kaymamak Basmacidis ile birahane de buluşan Namık Hilmi birayı fazla kaçırdığını not ederken sohbet konusu ile ilgili bilgi vermedi. Bununla birlikte 10 Haziran günü Umurbey'den ayrılışını "nihayet bu köyden ayrıldım" notu ile haber verdi. Kardeşim diye andığı Hamid İhsan Bey, kendi çiftliğine yakın Sadırlı köyüne yerleşmesini sağlamıştı. Namık Hilmi, Hamid İhsan Bey'in kendisine gösterdiği yakınlığı "ömrüm boyunca unutmayacağım, öz kardeşlerimden bu yolda bir iyilik görmedim" notuyla defterine kaydetmişti. Ancak Sadırlı'da da uzun süre kalamadı. Köy halkı onu istemedi. 23 Eylül 1928 günü "büsbütün açıkta kaldım" diye hayıflanırken onu destekleyen Yunan dostları olmuştu. O gece gazinoya götürmüşler, Doktor Perikli Kornidis de ona "sen müsterih ol Türkler sana böyle yaptı ise biz de senin rahatın için gerekeni yapacak ve seni burada ömrün oldukça yaşatacağız" demişti. Namık Hilmi bu desteğe şu notu düşmüştü: "Ve şu sözleriyle

29 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 14, 15, 16.

30 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 16.

31 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 12.

32 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 13.

bana bir ümid-i hayat bahş etdiği gibi (ve te'âvenû!..)³³ âyet-i celfesine bizim müftüden ve Kemalist sahte Müslüman Trakya beylerinden ziyade vâkıf olduğunu gösterdi.”³⁴

Yunanlar sözlerinde durdu. Namık Hilmi'nin yaşamından ümidini kestiği bir anda Kornidis'in girişimleriyle Hıristiyan kardeşleri ona maddi yardım yaptı. Ardından Kumçiftliği Kaymakamı Sadırlı halkını tehdit ederek *pek az bir ücretle* onu öğretmen olarak görevlendirdi. 29 Ekim 1928 günü köye gelerek görevine başladı. Köy halkı kendisini istemeyerek kabul etmişti ama zamanla düşünceleri olumlu yönde değişmiş, halk ona ısınmıştı. *“20 Mayıs 1929 gününden itibaren besledikleri kötü duygular yok oldu”* diyordu. Namık Hilmi, Sadırlı'da huzuru bulmasının ardından Yunan dostlarına destek verdi. 1 Ağustos 1929'da yapılacak Kumçiftliği belediye seçimlerinde aday olan Edirneli Altınalmaz ailesinin oğlu Stefano Dimitrio'nun yardım isteğini karşılıksız bırakmadı. Onunla iki gün boyunca Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı Yelburgaz, Umurbey, Şahince köylerini gezdi. Oy kullanılırken ve sayılırken sandık başında bekledi. Seçim sonucu ile ilgili bilgi vermeyen Namık Hilmi³⁵ Sadırlı'da 19 Eylül 1930'a değin yaşamını sürdürdü. O gün köyden ayrıldı ve kardeşim diye andığı Hamid İhsan Bey'in Kulaklı'daki³⁶ çiftliğine yerleşti. O gün defterine *“Kulaklı çiftliğine gelip çilemi doldurmaya ve o zât-ı muhteremi rahatsız etmeye başladım”* notunu düşen Namık Hilmi, çilesini çiftlikte gezerek, ceviz toplayarak, çiftliğe gelen ziyaretçilerle eğlenerek doldurdu! Dimetoka'dan gelen Musevi konuklar arasında bulunan Roza isimli *“hoş meşrep bir madam”* ile eski bir dost gibi vakit geçirdi. Hatta Roza onu tıraş bile etmişti. Ne var ki bu mutlu günleri Türk Yunan ilişkilerinin dostluğa dönüşmesi ile gölgelendi. Zira Türkiye'nin Yunanistan'da yaşayan Yüzelliliklerin ülke dışına çıkarılması isteğini Venizelos kabul etmişti. Namık Hilmi dostlarını araya koyarak bu fırtınayı da savuşturacak, kimi zaman şiddetli kış kimi zaman bahar havası yaşadığı Kulaklı çiftliğindeki mesut günleri ise *“kardeşim”* dediği Hamid İhsan Bey'le arası bozulunca son bulacaktı.

1931 yılını Peristeri'de tuttuğu kiralık bir odada geçiren Namık Hilmi 1932 yılı başında konaklama sorunları yaşamaya başladı. Az önce belediye başkanlığı için destek verdiği ve karşılığında odasını kiraladığı Dimitrio ocak ayında çıkmasını istemiş, o ise ancak Nisan'da odayı boşaltmıştı. 14 Nisan gecesini arkadaşı Arif'in baytarhanesinde geçiren Namık Hilmi bir süre Atina yakınlarında göçmenler için inşa edilen konutların³⁷ da bulunduğu Podonifti'deki İzmir gazinosunda konakladı. Ardından Podonifti'de Larapulos Efendi'nin evine taşındı.³⁸ 1932 yılının son aylarını da Larapulos Efendi'nin yanında geçiren Namık Hilmi büyük olasılıkla ödeme yapamadığı için yıl sonunda bu evden ayrıldı. Zira not defterine *“işlerin fıkdanından dolayı oradan da ayrıldım”* notunu düşmüştü. Sonra üç ay kadar da Morfi Efendi'nin evinde kalmıştı ama söylediğine göre onun için 1933 yılı da pek iyi geçmemişti. *“Sefilâne”* diye tanımladığı o yıl bir süre Podonifti'de İzmir gazinosunun

33 Maide Suresi, 2. Ayet. İlgili bölüm; İyilik etmek ve kötülükten sakınmak hususunda birbirinize yardım edin. <https://www.kuranayetleri.net/maide-suresi/ayet-2>. (indirme 29.02.2022, 11:42)

34 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 18.

35 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 19.

36 Drama'ya bağlı bu köyün Yunanca adı Aigeiros'tur. Arda nehrinin sol kıyısında yer alan köy Kumçiftliği kasabasına bağlıdır.

37 Bu yıllarda Yunanistan'da yaklaşık 1000 dönüm alana yayılmış olan bir koruya da sahip olan Podonifti kasabasıdır. Göçmen konutları ile ilgili olarak bkz. Meryem Orakçı, “Karamanlıca Muhacir Sedası Gazetesine Göre Yunanistan'da Mübadelenin İlk Yılları ve Türkçe Konuşan Ortodoksların Yaşadığı Sorunlar”, *AÜ TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, S65, Güz 2019, s. 263-299.

38 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 6-8; Not Defteri 3, s. 7.

sahibi ve Podonifti otobüslerinin müfettişi olan Kosta Kapela'nın gazinosunda kalmış, ardından Nea Filedefeia göçmen mahallesinin kenarında bulunan Kokkinos Milos'ya bitişik Madam Viktorya Verdi'ye ait bahçe içindeki odalardan birine yerleşmişti. Madam Viktorya Selanik'te yaşayan ünlü Vangel Verdi ailesindendi. Namık Hilmi bu bahçenin bekçiliğini de yapmaya başlamıştı. Ama bu nasıl bir bekçilik orası belli değildi. Zira bahçedeki odasını üs edinen Namık Hilmi günlerini Atina-Rizopoli-Podonifti arasında yaptığı ziyaretlerle geçirmişti. Köylü Refet ile eşi İfakat Hanım'ı Atina'da kaldıkları Hermes otelinde ziyaret etmiş onlarla yiyip içmişti. Kosta Kapela ve eşinin ikramlarını da memnuniyetle kabul etmişti. Minnetini ise Hristiyanların tüm kutsal günlerinde yaptığı ziyaret ve tebriklerle göstermişti. Namık Hilmi yalnız onu değil tüm Hristiyan arkadaşlarını özel günlerde ziyaret etmeyi ihmal etmemişti. Unutmamak için olsa gerek Hristiyanlara ait dini gün ve bayramları defterine not etmişti.³⁹ Bir yıl içinde 29 özel günü isimleri ile kaydeden Namık Hilmi bu çalışmada görüleceği üzere bugünlerde arkadaşlarını ziyaret ederek onların maddi desteğini alacaktı. 1933 yılının kış aylarında hava koşulları nedeniyle Atina'ya ya da Rizopoli'ye gidemediğinde ise zamanını çoğunlukla komşusu Giritli Aristidi Efendi ile haşlanmış bakalyora balığı yiyip reçine içerek geçirmişti.⁴⁰ Madam Viktorya ve kız kardeşi Artemis'i ise çoğu kez sabahları ziyaret etti. Madam Viktorya'nın yaptığı kayısı reçelini çok sevmişti. Pek çok sabah kahvaltısını onunla yapmış, kahvesini onunla içmişti. Madam Viktorya'nın eşi Vangel Verdi ise kimi akşam ona kuzu ve reçine ile ziyafet çekmişti.⁴¹ Bazı günlerini de Niko, Kiryako ve Yani ile otuz bir oynayarak geçirmişti. Hatta bir keresinde on beş drahmi kazanmıştı.⁴² Rizopoli'ye gidişlerinin nedeni ise çoğunlukla kirli çamaşırlarını yıkatmak içindi.⁴³ Gitmişken de arkadaşları ile yiyip içip eğlendi. 22 Kasım 1933 günü şu notu düşmüştü: *"İstanbul'dan gelme büyük bir torik balığından ihzâr edilmiş olan fırın yahnisini yedik. Reçineyi biraz fazla kaçırdım."*⁴⁴ 6 Aralık günü *"Rizopoli'de Niko'yu tebrik etmeye gittim. ... kahve, konyak içip meskenime geldim"*⁴⁵ derken 23 Aralık'ta; *"Perhiz yemekleri olan tarama ve fasulye piyazıyla bir miktar rakı içtik"* diye yazmıştı.⁴⁶ 30 Haziran 1935'te ise *"kirli çamaşırlarımı Rizopoli'ye götürdüm. Bol rakıyla öğle yemeğini yedikten sonra biraz da uyku yaparak Podonifti'ye geldim"* demişti.⁴⁷

Namık Hilmi 1934 yılında da Kokkinos Milos'da kaldı. Geçimini arkadaşlarından özellikle Köylü Refet ve eşinden aldığı aylıklarla sağladı. Neredeyse hemen her gün onları ziyaret ederek dertleşti. Firarilerden Mazlum, eşi Anzovik, kız kardeşi İspasiba da zaman geçirdiği isimler oldu. Çoğunlukla akşamları mezeler eşliğinde onlarla rakı içti. Odasına döndüğünde hem ziyaretlerini not etti hem de şiirlerini yazmayı sürdürdü. Yazdığı şiirleri de bir sonraki ziyaretlerinde Refet ve İfakat Hanım'a okuyarak eğlendi. Örneğin 24 Mart 1934 Kurban Bayramı'nın ilk günü şu dördünlüğü yazmış ve onlara okumuştü: *"Yine geçti bu sene de iki ıyd / Gurbet elde hüzn ile âh ederek / Hâkim oldukça vatana iki [..] / Ömrümüz böyle yitecek giderek!"*⁴⁸

39 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 70; Dn: 12222-90, Bn: 3/F-4, Bt: 5.12.1933.

40 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 12, 21, 23; Dn: 12221/1 [Umumi Dosya], Bn: 2/A-9.

41 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 24, 29, 41, 49.

42 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 48.

43 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 23.

44 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 43.

45 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 46.

46 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 49.

47 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 8-9.

48 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, 12-19.

Hıristiyan dostlarını özel günlerinde ziyaret etmeyi bu yıl da sürdürdü. Maddi sıkıntı çektiği ya da dostlarıyla olumsuzluklar yaşadığında ise defterine “*canım bir şey yazmak istemiyor*” notunu düştü. 5 Haziran 1935'te ise Ziya Paşa'nın “*Âyinesi iştir kişinin lafa bakılmaz/ Şahsın görünür rütbe-i akli eserinde!*” beyitini not etmişti. İnsan aklına her geleni söyleyebilir, yapamayacağı şeyleri yapma iddiasında bulunabilir, ancak önemli olan söylediklerini uygulamaya dökebilmesidir anlamına gelen bu satırları kendisine mi yoksa bir başkasına mı söyledi bilmiyoruz. Ama devamında yakınma ve beddua cümlelerine yer vermişti. Kendisini maddi manevi desteklediği günlerde övgüyle andığı, evinde konakladığı Kosta'yı şimdi Türk düşmanı olarak anıyor, gerekçesini de açıklıyordu. Kosta Kapela kardeşi Andon Kapela ile kavga etmiş, bu kavga sonunda Kosta ona verilen yemeği kestirmişti. “*Ben de onu Allahımın kahr-u gazabına havale ettim*” diyordu.⁴⁹ Bu yıl da Rizopoli-Atina seyahatlerini, dostlarından maddi yardımlar almayı, konuk olup yemeklerini yemeyi sürdürdü. Örneğin 9 Haziran'da Madam Antranik'i ziyareti sonrası “*bol rakıyla güzel bir güveç yedim*” diye yazmıştı.⁵⁰ 24 Haziran'da da öğle yemeğini onunla yemişti.⁵¹ Namık Hilmi'nin seküler bir yaşam sürdürdüğü açıktı. Örneğin 17 Haziran 1935 günü Refet ve İfakat hanımla güzel mezeler yiyip bol rakı içerken ertesi gün Aya Yorgi Kilisesi önündeki büyük çam ağacının altına oturup dua edebiliyordu. Şöyle yazmıştı: “*Cenâb-ı rabb-ı gafûrdan lütf ve merhametler, sa'âdet ve selâmetler dileyerek gerek dinimize ve gerekse bizlere düşman olan hâinlerin karîben kahr u perişan edilmelerini niyâz eyledim. Ba'dehu yarım sigara içip aheste hatvelerle Podonifti'ye doğru yollandım.*”⁵² Namık Hilmi 1935 yılını da Atina-Podonifti ve Rizopoli'deki Sakilaropulos, Morfi, Kotil Nikof gibi arkadaşlarını ziyaret ederek geçirdi. Her ziyaretinde onların maddi desteklerini almayı sürdürdüğü gibi çoğunlukla yemek problemini de onlarla çözdü. Refet'le daha sık görüştü. Sıklıkla o Atina'ya gitti, nadiren Refet ona geldi. Her buluşma tavernada ya da ünlü restoranlarda yiyip içerek sonlandı. Hesabı Refet ödedi.⁵³

1935 Eylül ayında başlayan, tarihe II. İtalya- Etiyopya Savaşı olarak geçen ve 1936'da Etiyopya'nın İtalyan yönetimine girmesi ile sonuçlanacak İtalyan saldırılarının başladığını ise Podonifti'ye saçlarını kestirmek üzere gittiğinde öğrendi. Ancak dünyadaki bu gelişmeden çok onu Yunanistan'daki değişim ilgilendirmişti. Bilindiği gibi Yunanistan cumhuriyet yönetimini benimsemiş ancak Türkler karşısında aldığı Küçük Asya yenilgisinden sonra birbiri ardına yaşadığı siyasal bunalımı cumhuriyet de çözememişti. Sonuçta Yunan halkı yapılan bir referandumla monarşinin gelmesine evet demiş ve Kral II. Georgios yeniden tahtına oturmuştu.⁵⁴ Referandum yolunu açan isim ise General Georgios Kondilis'ti. Kondilis 1920'de Konstantin'in tahta çıkmasını onaylamamış, tahta çıkınca Venizelos yanlısı subaylarla İstanbul'a kaçarak AMİNA/Demokratik Savunma adlı bir örgüt kurmuş, bu örgüt aracılığıyla krala suikast girişiminde bile bulunmuş, Yunan'ın Anadolu işgali süresince de İstanbul'da kalmıştı. Namık Hilmi'yi de bugünlerden tanıyor olsa gerekti. Zira ikili Yunanistan'da da birkaç kez bir araya gelmişlerdi. Namık Hilmi'nin söylediğine göre daha ülke referandumu gitmeden 10 Ekim 1935'ten itibaren Kondilis

49 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 1-3.

50 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 4.

51 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 7.

52 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 5.

53 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 18 vd.

54 Yunanistan'da taht ve hükümet değişiklikleri ile ilgili bkz. Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, “Yunanistan'da Monarşi Üzerine Bir Değerlendirme”, Ankara Üniversitesi, TİTE Atatürk Yolu Dergisi, S. 58, Bahar 2016, s. 99-121.

Yunanistan'da krallığı ilan etmişti. Hatta o da 16 Ekim'de Kondilis'e bir tebrik mektubu yazıp göndermişti.⁵⁵ Referandum ise 3 Kasım'da yapılmış ve kazanan monarşi yanlıları olmuştu.⁵⁶ Ama bu değişim ona yaramamıştı. 18 Kasım'da Atina emniyetine çağırılmış, ertesi gün gittiğinde ikametgâh belgesi/pasaport vizesi olmadığı için mahkemeye sevk edilmişti. 20 Kasım'da sulh mahkemesinin huzuruna çıktığında para cezası verilmişti. İki yüz küsur drahmiyi bulan bu parayı ödeyemeyince de on gün hapisle cezalandırılmıştı. Namık Hilmi, cezasını çekmek üzere Atina'da daha önce kaldığı Kosta'nın oteli karşısındaki karakola sevk edildi. Karakol personelinin çoğu Türkiye kökenli olduğu için Türkçe biliyordu. Zorluk çekmedi. Zonguldaklı çavuş rütbesindeki Polis Eftim ile İstanbullu Çavuş Vasil efendiler ona büyük saygı göstermekle kalmadılar destek de oldular. Bu sayede önce Köylü Refet'i telefonla arayarak durumundan haberli kıldı. Ardından Podonifti Belediye Başkanı'na açtığı telefonla para isteyerek tutukluluğunu sonlandırmasını rica etti. Tutuklanmadan önce başlayan soğuk algınlığı da onu sarsmıştı. Yine not defteri ile dertleşti: *"Hâlim pek perîşândır. Hiç kimseden mu'âvenet görmedim. Ardından da şu dörtlüğü kaydetti: Yüksekte uçma akbaba gibi / Düşersen sükûtun dermansız olur / Yalanlar savurup tefahhur etme! / Yalancı, namussuz insafsız olur!"*.

Namık Hilmi sızlansa da yardım gördüğü açıktı. Zira devamında minnettarlığını belirtiyordu. Örneğin İmroz'un Türkiye'ye verilmesinin ardından askerlik yapmak istemediği için kardeşiyle birlikte Yunanistan'a kaçan karakolun kahvecisi Yannis Katalos ile İstanbullu Vasil'e yardımları ve gösterdikleri insanlık için minnettarlığını dile getirmişti. 28 Kasım'da ise Podonifti Belediye Başkanı memurlarından Alaşehirli Zaharyadis aracılığıyla 150 drahmi göndermişti. Namık Hilmi'nin tutukluğu 30 Kasım'a kadar sürdü. O gün mahkemeye çıktığında 55 drahmi para cezası ödeyerek serbest kaldı. 2 Aralık günü Emniyet pasaport dairesine giderek işlemlerini tamamladı, 4 Aralık'ta da Jandarmaya ikamet kağıdını onaylattı. Ardından da Podonifti Belediye Başkanı'nı ziyaret ederek teşekkürlerini sundu. Aralık ayını önce Refet Bey'e ardından Niko Sakilaropulos ve Morfi'ye yaptığı pek çok ziyaretle geçirdi. Yine yemekler yenildi. Bu kez şarap ya da reçine içildi.⁵⁷1936 yılı başında da ziyaretlerini sürdürdü. Hava koşulları nedeniyle Atina'ya gidemediği günlerini ise Verdi ailesiyle, Niko ve kardeşi Espasya ile geçirdi. Kimi zaman tavernaya gittiler, kimi zaman onların evlerine konuk oldu.⁵⁸ Podonifti Belediyesini de ziyaret rotasına aldı. Belediye Başkanı Pastenis, Genel sekreter Yani ve Aldiris efendilerin gönüllerini almayı sürdürdü. 16 Mart 1936 günü yaptığı ziyarette ise onlardan sülfato yani kinin istemiş, ama belediyede de kalmadığı için alamamıştı. Kinin yerine para alıp dönmüştü. Kinini ise 23 Mart'ta alabildi.⁵⁹

Namık Hilmi bugünlerde hasta olduğunu yazmış ancak hastalığının ne olduğu bilgisini vermemişti. Muayene için de sürekli Belediye doktoruna gitti. İlaç ve süt parası alıp döndü.⁶⁰ Nisanın ilk günlerinde her ne kadar çok hasta olduğunu yazsa da hastalığı gezmesine, Kristal'de *"bira"*, İstanbullu Niko'da *"nefis balık mezeleriyle epeyce rakı"* içmesine engel olmadı.⁶¹ Mayıs ayında Refet'le tavernada, İstavri Efendi ile evinde yiyip

55 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 19, 20.

56 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 19, 21.

57 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 22-24.

58 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 25-26.

59 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 4.

60 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 5.

61 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 6.

içti. İstavri'nin yaptığı yemeklerden memnun kalmıştı. Haziran ayında ise hastalığı iyice şiddetlenmişti. 24 Haziran günü Atina'ya Refet'e "*mutad yine makarna güvece*" gitmiş ama hastalığı nedeniyle yiyememişti. Podonifti'ye dönünce doktordan yeni ilaçlar alıp tedavisini sürdürmüştü.⁶² 4 Temmuz'da ise Refet'in yaptığı "*neffis sebzevâtdan mürekkeb etli türlü güvecini*"⁶³, 11 Temmuz'da Refet ve Kosti Efendi ile gittiği tavernada "*güveçte yapılmış etli bulguru iştahla*" yemişti. Ama reçineyi fazla kaçıınca cezası hastalığının daha da şiddetlenmesi olmuştu. Buna karşın Refet'le birlikte 16 Temmuz'da tavernada güveci, 18 Temmuz'da arpa şehriyeli bol etli güveçleri de iştahla yemişti. 19 Temmuz'da Rizopoli'ye gittiğinde ise çamaşırlarını yıkayan madamın evde yapığı etli patlıcan, biber ve domates dolmaları ile karnını doyummuştu.⁶⁴ Ağustos ayında ise Refet'in dışında Kuşçubaşı Eşref'in kayınbiraderi Mustafa Bey, İstavri Efendi, Yüzellilik Sünüklü Davut Zekeriya⁶⁵ ve Niko ile zaman geçirdi.⁶⁶ Eylül ayında Milletler Cemiyeti'nden alacağı yardım dolayısıyla Kotil Niko'yu ziyaret etti. Alışveriş yapıp Morfi ile tavla oynadı. 10 Eylül 1936 günü ise neden bilmiyoruz Arnavutluk Cumhurbaşkanı Ahmet Zago'ya⁶⁷ bir mektup gönderdi.⁶⁸ Ekim ayı ile birlikte yağmurlar başladığı hava da soğuduğu için sık sık Atina'ya ya da Rizopoli'ye gidemedi. Kosta Kapela'nın gazinosunda zaman geçirdi. 16 Ekim'de hava biraz açınca Atina'da Refet ve Sünüklü Davut ile buluşup tavernada yemek yedi. 24 Ekim'deki gidişinde ise çok kalmadı. "*Canım sıkılarak döndüm*" diyordu. O ayı odasında ve Kapela'nın gazinosunda tamamlayan Namık Hilmi'nin tuttuğu son not 1 Kasım 1936'ya aitti. "*Hava hep mağmûm bulutlu gitmektedir*" diye yazmış, son sözünü daha doğrusu dörtlüğünü ise Atatürk'e ayırmıştı.⁶⁹

Namık Hilmi'nin rahatsızlığı ya da hastalığı kasım ayında onu hastaneye düşürecek kadar artmıştı. Atina'daki Muhacirin Hastanesi'ne kaldırılarak tedavisine başlandı. Ancak kurtarılamadı. 20 Ocak 1937'de hastanede yaşamdan ayrıldı. Evrakları ise Yüzellilik Sünüklü Davut tarafından alındı.⁷⁰

1- Yüzelliliklerin Yunanistan'dan Çıkarılma Kararına Tepkisi

Hatırlanacağı gibi Yunanistan'da 1928 seçimlerinin ardından Eleftherios Venizelos başbakan olmuş, Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan sorunların dostluk çerçevesinde çözülmesinin önü açılmıştı. Zira Venizelos daha iktidara gelmeden seçim kampanyasını dostluk üzerine kurmuş, başbakan olduktan sonra da mevkidaşı İsmet Paşa'ya gönderdiği

62 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 7.

63 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 8.

64 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 8-9.

65 Çerkes kökenli olan Sünüklü Davut Zekeriya Millî Mücadele günlerinde Balıkesir ve Bandırma'nın işgalinin ardından bölgedeki Kuva-yı Milliye güçlerini müfrezesi ile dağıtma görevini üstlenmekle kalmamış, Yunan'a iaeşe desteği de yapmıştı. Yunanistan'a kaçtıktan sonra hükümet tarafından korunmuş, Yüzelliliklerin Yunanistan'dan çıkarılması gündeme geldiğinde Yunan vatandaşlığına geçerek Atina'da kalmayı başarmıştı. Yunan Savaş Bakanlığı'ndan emekli maaşı alan Davut 1930'lu yıllarda Ölen-Su Şirketi'nde memurluk da yapıyordu. Yunan makamlarıyla kurduğu ilişki ağı da kendisi gibi dostlarına yardım etmesini kolaylaştırıyordu. Yüzellilikler listesine 117 sıra numarası ile giren Davut MAH dosyalarında Eşkiya Davut olarak da anılmaktadır. EGM Arşivi, Dn: 12222-117, Bn: 3/B 6, 3/B 7, Bt: 1 Ağustos 1930; Bn: 1/A 4, Bt: 24 Temmuz 1930; Dn: 12222-117, Bn: 2/B 5; Dn: 12222-117, Bn: 2/B 7, Bt: 6 Kasım 1932; Dn. 12221/1 Umumi Dosya, Bn: 4/E-6[Yunanistan'daki Yüzellilikler]

66 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 11-14.

67 Atatürk dönemi Türkiye-Arnavutluk ilişkileri için bkz. Selma Yel, "Atatürk ve İnkılâplarının Arnavutluk'taki Tesirleri", AAM Dergisi, C. XIX, S. 55, s. 105-123.

68 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 15-16.

69 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 17-18.

70 EGM Arşivi Dn: 12222-90, Bn: 3/F 10, Bt: 15 Şubat 1937; Dn: 12222-90, Bn: 3/F 14.

mektupla bu arzusunu dillendirmişti. 1929 yılında yaşanan ve kısa süren gerginliğin de atlatılması ile 10 Haziran 1930'da Ankara Antlaşması yapılarak mübadele bunalımına son verilmiş, İsmet Paşa Venizelos'u Türkiye'ye davet etmişti. Venizelos 27 Ekim 1930 günü Ankara'ya gelmiş, 30 Ekim'de iki ülke arasında tarafsızlık, uzlaşma ve ticari iş birliğini öngören anlaşmalar imzalanarak dostluk perçinlenmişti.⁷¹ Her iki ülkenin kamuoyunda büyük yankı bulan bu gelişmelerin ardından 17 Kasım 1930 tarihli Atina gazeteleri de Türkiye ile kurulan dostluk ilişkisi çerçevesinde Batı Trakya'da bulunan Yüzelliliklerin ülke dışına çıkarılacağını ilk kez sütunlarına taşımıştı. Batı Trakya'da Kemalist Türklerin çıkardığı gazeteler ise bölgedeki Türklerin rahat yaşamasının "*muzır eşhasın Yunan toprağından atılmasına bağlı*" olduğunu vurgulayarak Yunan hükümetinin aldığı kararı desteklemiş hatta propagandaya da başlamıştı.⁷² Namık Hilmi bugünlerde Hamid Bey'in himayesinde Kumçiftliği'ne bağlı Kulaklı köyünde yaşamını sürdürüyordu. Hamid Bey ve ailesi Dimetoka'ya gittiği için çiftlikte tek başına kaldığı 23 Aralık 1930 günü Kaymakam Aleksandros Turguti onu Kumçiftlik'e çağırılmış ve "*kara haber*"i vermişti. Kaymakam, Yunanistan'ın Ankara ile yaptığı görüşmeler çerçevesinde Yüzelliliklerin ülke dışına çıkarılacağını, istediği ülkeyi seçmekte serbest olduğunu bildirerek ondan dilekçe yazmasını istemişti. Namık Hilmi de hemen o gün dilekçeyi yazarak kaymakama teslim etmişti. Dilekçesi 27 Aralık 1930'da Kumçiftlik Kaymakamlığı aracılığıyla Gümülcine'ye gönderilirken haberi alan Hamid Bey de aynı gün Dimetoka'dan gelerek Namık Hilmi'ye destek olmuştu. Bu desteği defterine "*bütün şerefiyle beni himaye eden sevgili kardeşim Hamid Bey'in yapmış olduğu alicenaplık beni ağlattı*" notuyla kaydeden Namık Hilmi Gümülcine'den gelecek yanıtı beklerken Hamid Bey'le birlikte Kumçiftlik'teki arkadaşlarına veda ziyaretlerine bile başlamıştı.⁷³

1931 yılı ocak ayı başında Venizelos'un Yüzelliliklerin Batı Trakya'dan çıkarılacağını resmen açıkladığı günlerde⁷⁴ ise gerek Yunan gerekse Türk kamuoyu kimlerin Yunanistan'da yaşadıklarını belirlemeye koyulmuştu. İskeçe'de yayınlanan İnkılap gazetesi Yunanistan'da yaşayan on üç Yüzellilik bulunduğu dikkati çekerken⁷⁵ İstanbul'da yayımlanan Ali Naci'nin İnkılap gazetesi on iki Yüzellilik'in Yunanistan çıkarılacağını vurguladı ve Namık Hilmi'yi de andı.⁷⁶ Namık Hilmi ise dilekçesinin peşine düşmüştü. 5 Ocak 1931 günü Kaymakam Turguti ile görüştüğünde dilekçesinin Dışişleri Bakanlığına gönderildiğini, birkaç güne kadar haber alınabileceğini, o güne değin Kumçiftlik'te kalmasının uygun olacağını öğrendi. Not defterine bakılırsa bu haberle efkârlanmıştı. Akşam dostları Münir Bey ve Doktor Kornidis ile gazinoya gitti. O geceyi defterine "*orada içip muhabbet ederek yemeği yedik*" notuyla kaydetti. 14 Ocak günü bir kez daha kaymakamın makamına çıktı. Bu kez Venizelos ile Mustafa Kemal'in Ankara'da verdikleri kararın şimdilik ertelendiğini ve eski yerlerinde kalacaklarına dair valilikten bildirim geldiğini öğrendi. "*Şu hale pek rıza*

71 Geniş bilgi için bkz. Bestami S. Bilgiç, "Atatürk Döneminde Türkiye-Yunanistan İlişkileri 1923-1938", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXXI, S. 91, Mayıs 2015, s. 1-28.

72 "150'likler", *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1930, No: 2347, s. 3.

73 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 20-21.

74 *Cumhuriyet*, 6 Ocak 1931, s. 1.

75 "13 Yüzellilik Gidecek", *İnkılap* [İskeçe], 24 Aralık 1930, No: 40, s. 1-4

76 Yunanistan'dan çıkarılacaklarla ilgili şu bilgiyi verdi: "Mustafa Neyyir: Edirne'de Temin gazetesi müdürü, Gümülcineli İsmail Hakkı: Hürriyet ve İtilaf rüesasından, Sefer Hoca: Çerkes Kongresi azasından, Çopur İsmail Hakkı: Kuvayı İnzibatiye heyetinden, Namık: Polis başmemuru, Mustafa Sabri Hoca: Şeyhülislam ve Kuvayı İnzibatiye heyetinden, İbrahim Sabri: Mustafa Sabri hocaların çocuğu, Çerkes Davut, Yusuf oğlu Gönenli Remzi, Topal Ömer oğlu Keçerli İdris, Abdullah oğlu Keçerli Kasım. Bkz. "Yüzellilikler", *İnkılap*, 20 Ocak 1931, No: 141, s. 3.

göstermedim” diyen Namık Hilmi iâsesi Yunan hükümeti tarafından karşılanmak üzere “*Makedonya ya da eski Yunanistan’da istediği bir yere olmazsa Suriye’ye*” gönderilmesini dileyen bir yazı kaleme alıp postayla Gümülcine’ye gönderdi. İstanbul’daki oğulları Hamit ve Sami’yi de mektupla bilgilendirdi. 1 Şubat 1931 günü ise Eleftheria Anthropos gazetesine Venizelos’a hitaben açık mektup gönderdi. Bir mektup da Gümülcine Valisine yazdı. Kendisine maaş bağlanarak Makedonya taraflarında yaşamasının sağlanması ya da Suriye’ye gönderilmesi isteğini yineledi.⁷⁷

Namık Hilmi başvurularına 10 Mart 1931 günü yanıt aldı. İsteddiği yere gitmesine izin çıkmış ve yol masrafı için gerekli olan para Gümülcine Valisi’ne gönderilmişti.⁷⁸ Haberi alır almaz yine veda ziyaretlerine başladı. Sadırlı’ya gitti. Salih oğlu Berber Mehmet Ağa’nın evine konuk oldu. Ertesi gün Nazıroğlu Ahmet Ağa’nın eşinin yemek davetine katıldı. “*Daha başka kadınlar da gelerek yemek yedik konuştuk*” diye yazmıştı. Cuma vakti camiye gitti, namazını kıldıktan sonra cemaate dinsel öğütler verdi, veda ederek Sadırlı’dan Kulaklı’ya geldi.⁷⁹ Ancak aynı zamanda Yunanistan’da kalmanın yollarını da aramaya başlamıştı. Nitekim mart ayı ortasından itibaren tuttuğu notlar onun bu yöndeki çabalarına işaret ediyordu. Yunanistan’da kalabilmesinin tek yolu ise Yunan vatandaşlığına geçmekti. Çabasına pek çok dostu katkı verdi. Örneğin 19 Mart sabahı arkadaşı Albay Sami Bey ile Atina’ya giden Namık Hilmi⁸⁰ arkadaşını ziyaret ederek desteklerini aldı. 21 Mart’ta da Oros [Aynoroz] Milletvekili Hacı İlyas Efendi’yi evinde ziyaret ederek ondan bir kartvizit aldı ve Yunan Dışişleri Bakanlığı’na gitti. Sonraki birkaç günü de ziyaretlerle geçirdi. Kimi Çerkes beyleriyle görüştü. Atina’nın ünlü meydanı Omania’da bulunan kahvede Avukat Nikola Efendi ile sohbet etti. Panhellenion gazinosunda Albay Sami ve Nedim Efendi ile buluştuğunda ise pasaport işlemlerini tamamlama sözü alarak Sami Bey’e yüz elli drahmi verdi. 24 Mart’ta Hacı İlyas Efendi ile Dışişleri Bakanlığı’na bir kez daha gitti. Bu geliş gidişleriyle amacına da ulaştı. Nitekim 24 Mart 1931 günü Yunan pasaportunu aldı. Böylece Yüzellilik listedeki kimi isimler Yunanistan’dan çıkarılırken o ülkede kalmayı başardı.⁸¹ Bununla birlikte Yunan hükümeti Türkiye ile dostluğuna gölge düşürmemek için hem onu hem de pek çok firariyi gözlem altında tuttu. Özellikle İsmet Paşa’nın Atina ziyaretinde bu gözetim üst düzeye çıkarıldı.

2- İsmet Paşa’nın Atina Ziyareti

Venizelos’un Türkiye’yi ziyaretinin ardından Başbakan İsmet Paşa da 3 Ekim 1931’de Yunanistan gezisine başlayacaktı. Başta Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey olmak üzere milletvekilleri, bürokratlar ve gazetecilerden oluşan heyetle Atina’ya yapacağı ziyaretin ardından Peşte’ye geçmesi de planlanmıştı. Gezi nedeniyle Atina’da şüpheli görülen pek çok kişi tutuklanmış, bu arada Taşnak Cemiyeti üyesi Gemlikli Hrant Canıkyan ve Agop Apıkyan adlı iki Ermeni’nin İskenderiye’den geldiğini saptayan Yunan yetkililer bu iki ismi Selanik’te tutuklayarak Pire’den sınır dışı etmişti. Yunanistan’da yakayı ele veren

77 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 51, 52, 53.

78 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 54.

79 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 55.

80 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 55.

81 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 56. Yunanistan Mustafa Sabri ve oğlu gibi Türkiye’nin verdiği listede bulunan aşırı karşıtları ülkesinden çıkarırken kimilerine vatandaşlık verip kalmalarını sağlamıştır. Hatta Çopur İsmail Hakkı ya da Yeşilzade Aziz Nuri gibi isimleri önce ülke dışına çıkarmış, konu güncelliğini yitirir yitirmez yeniden girişlerine izin vermiştir.

Canıkyan ve Apıkyan suikast amaçlarını Peşte'de gerçekleştirmek için Romanya vapuru ile İstanbul'a gelince polis kontrol memurlarından Necati ve Nuri beyler hareketlerinden şüphelenmiş, izlemeye almış, kendisini tuvalete kilitleyen Canıkyan intihar etmişti. Üzerinde bulunan belgeleri imha edemeyince Agopyan da yakalanmış böylece başbakana yapılacak olası bir suikast önlenmişti.⁸² İsmet Paşa'nın yolculuk hazırlıkları yaptığı bu günlerde ortaya çıkan suikast girişimi Yunanistan'da da yankı bulmuş, güvenlik önlemleri üst düzeye çıkarılmış, pek çok Türkiye karşıtı isim ya izlemeye alınmış ya da tutuklanmıştı. Tutuklananlar arasında Namık Hilmi de vardı. O gün defterine "*İsmet'in Atina ziyaretinin bizlere tesiri*" başlığını atan Namık Hilmi 3 Ekim gecesi saat 23.00'de Dimitri Efendi'nin odasında yatarken dört polis memuru tarafından uyandırılmış, otomobille Atina'da Astoria otelinin karşısındaki karakola getirilmişti. Geceyi kendisi için hazırlanan karyolada yatarak geçirmiş, sabah duşunu aldıktan sonra görevi devralan memurlar tarafından demir kapılı bir odaya atılmıştı. "*Bir saat kadar bu odada ıstırap içinde*" kaldığını söyleyen Aziz Nuri'yi saat 09.00'da görevine gelen karakol amiri komiser özür dileyerek çıkarmıştı. Onu demir parmaklıkların ardından çıkaran Yunanlarla olan güçlü bağları olabileceği gibi tehlikenin geçmesi de olabilirdi. Ancak karakoldan çıktıktan sonra da göz hapsinde tutulmaktan kurtulamadı. Zira Türkiye'den gelen konuk da Yunanistan için önemliydi. O gün duygularını "*İsmet'in yüzünden gördüğüm şu felaketi de kaydedip evlatlarıma yadigârı münasip gördüm*" cümlesi ile kâğıda dökmüştü.⁸³

Namık Hilmi'nin Venizelos'a karşı güzel duygular beslememesinin temelinde de yaşadığı bu baskı ortamı etkili olmuştu. Venizelos 18 Mart 1936 günü yaşamdan ayrıldığında not defterine haberi "*müjde*" olarak ve şu cümleyle kaydetmişti. "*Mart'ın on sekizinci Çarşamba günü gazetelerde Venizelos'un birdenbire geberdiği tebşîr olunuyor idi.*"⁸⁴ 28 Martta ise şöyle yazmıştı: "*Siyaset-i umûmiyeye bakılır ise Kemal ve arkadaşları mel'ûnların Türkiye ve mürd[ölmüş] olan Venizelos'un da Yunanistan'ın felaketlerine sebep olduklarını veya olacaklarını hissetmekte ve görmekteyim.*"⁸⁵

Namık Hilmi hem terk ettiği hem de yerleştiği ülkenin yöneticileri eliyle felakete sürüklendiğini iddia ederken kendi durumunu da felaket ve sefalet sözcükleriyle tanımlamayı yeğledi. Hatta çocuklarına yazdığı mektuplarda bile parasızlığından dem vurdu. "*Benim param olsa acaba size göndermez miyim? Burada ne halde yaşadığımı defaatle yazdım. Siz yine eski tas eski hamam cevap veriyorsunuz. Buna Allah razı olur mu?*" dedi.⁸⁶ Peki Namık Hilmi gerçekten parasızlık çekti mi? Not defterleri onu yalanlıyordu.

3- Milletler Cemiyeti ve Belediye'nin Maddi Yardımları

Namık Hilmi'nin Milletler Cemiyeti ile ilişki kurmasına uzanan yolun başlangıcı eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali (Gerede) ile dostluğu olmuştu. Dostluk onun bakanlığı döneminde Namık Hilmi'nin polis siyasi kısım başkanlığı yaptığı günlere dayanıyordu. Damat Ferit Hükümeti'nde bakanlık yapan Mehmet Ali Bey de Büyük Taarruz'un hemen ardından İngiliz elçiliğine sığınanlar arasındaydı ve yine İngilizlerin desteği ile Romanya'ya

82 "İki Suikastçı", *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1931, s. 1-4; "Suikastçılar", *Cumhuriyet*, 3 Ekim 1931, s. 1-3; "İsmet Paşa Muazzam Tezahüratla Karşılandı", "Son Suikast Tertibatının İçyüzü", *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1931, s. 1, 4-5.

83 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 17.

84 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 4.

85 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 5.

86 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-90, Bn. 3/B-9.

kaçmıştı. Yüzellilik listede de yer alan Mehmet Ali Bey 1926 yılına değin Romanya'da yaşamını sürdürmüş sonra Paris'e yerleşmişti. Sürgün yıllarında Mustafa Kemal Paşa'ya suikast girişimi hazırlamak, Türkiye'deki rejimi yıkmak ve saltanatı iade etmek amacıyla Ermeni ve Kürtlerle anlaşmalar yapmak gibi pek çok muhalif hareketin baş aktörü olmuştu.⁸⁷ Namık Hilmi ise Mehmet Ali'nin Balkan coğrafyasında bıraktığı "*hafiyesi, temsilcisi ve propagandacısı*"ydı.⁸⁸ Mehmet Ali'nin de Namık'a sonsuz güveni vardı.⁸⁹ Paris'e gider gitmez kurduğu Mülteciler Cemiyeti/Ofisi'ne onu da üye yapmış, İngiltere'deki üst düzey yetkililerle ilişki kurmasına aracı olmuştu. Örneğin Namık Hilmi 27 Şubat 1927'de İngiltere Başbakanına hitaben kaleme aldığı mektubu Mehmet Ali aracılığıyla ulaştırmıştı.⁹⁰ Mektubun içeriği ile ilgili bilgi vermemekle birlikte bu başvurunun maddi yardım amaçlı olduğu düşünülebilir. Zira defterine "*Umurbey İmamı Halil İbrahim Efendi'ye 22 Nisan 1927'de İngiltere'den beklediği ikramiyesi geldi*" notunu düştükten sonra kendisinin de 25 Nisan'da Atina'ya giderek İngiliz Dışişleri Bakanlığına gerekçesiyle birlikte başvurusunu yinelediğini belirtmişti.⁹¹

Namık Hilmi, Mehmet Ali'nin 11 Ocak 1930 günü "*Türk Demokrasininin Yayın Organı*" başlığı ile çıkarmaya başladığı La République Enchaînée [Zincirli Cumhuriyet] gazetesinin başta Yunanistan olmak üzere Balkan coğrafyasında dağıtılmasında da etkin rol aldı.⁹² Yine Mehmet Ali'nin İslamcı bir program hazırlayarak kurduğu Demokrat Parti'nin⁹³ ve 1930 yılı ortalarında mültecilerin Türkiye'deki haklarını korumak amacıyla örgütlediği Türk Mağdurin-i Siyasiye Cemiyeti'nin de üyesiydi.⁹⁴ Mehmet Ali bu örgüt aracılığıyla Milletler Cemiyeti'nden maddi yardım alabilmek için siyasi sürgünlerin isimlerini toplamaya koyulduğunda Balkan coğrafyası için başvurduğu isim de Namık Hilmi olmuştu. Gönderdiği mektupla ondan ilki Yüzelliliklere, ikincisi de liste haricinde kalan mağdurlara ait listeler hazırlamasını istemişti.⁹⁵ İkili arasında mektupla kurulan ilişkiye ise çoğunlukla Köylü Refet aracılık etmişti. Namık Hilmi Refet'i ziyaretlerinde Mehmet Ali'den gelen mektupları almış, kendi mektuplarını da Refet'in yazdığı mektup zarfına koyarak göndermişti.⁹⁶ Kimi zaman da doğrudan posta ile iletmişti. Bazı mektuplarda ise şifre kullanılmıştı. Namık Hilmi'nin not defterinde yer bulan şu tablo da sanırım bu şifrenin kaydıydı:⁹⁷

Elif	Be	Cim	Dal	He	Vav	Zel	Ha	Tı	Ye
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Kef	Lam	Mim	Nun	Sin	Ayin	Fe	Sad	Kaf	
20	30	40	50	60	70	80	90	100	
Re	Sin	Te	Se	Hı	Zel	Dad	Zı	Gayın	
200	300	400	500	600	700	800	900	1000	

87 Mehmet Ali ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. Halıcı, *Mütareke Dönemi'nin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, s. 476-506; 541-577.

88 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Bn: 3/C 7.

89 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Bn: 3/C 10, Bt: 20 Nisan 1932.

90 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 12.

91 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 13.

92 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Bn: 3/C 7; 3/C 11, Bt: 11.12.1932. [686'nın raporu]

93 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/1, Bn: 5/C 3.

94 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 5/B 9, Bt: 15 Temmuz 1930.

95 EGM Arşivi, Dn: 12222-45/2, Bn: 4/C 9, Bt: 28.6.1932.

96 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 20, 34.

97 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 61.

Namık Hilmi, Mehmet Ali'nin destek ve yönergeleriyle 1931 yılı ortalarında Milletler Cemiyeti'nin Atina ofisine başvuru yaparak maddi destek istemişti. Cemiyetin Atina temsilcisi Kotel Nikof da yıl sonuna doğru kendisini ofisine çağırarak isteklerinin onaylandığını bildirmişti. 9 Kasım 1931 günü için defterine “*dört aydan beri teşebbüs ettiğim meselenin Cemiyet-i Akvam’ca nazar-ı itibara alındığını anladım*” notunu düşen Namık Hilmi,⁹⁸ güzel haberi alır almaz Patras’ta yaşayan Şeyhülislam Mustafa Sabri’ye⁹⁹ bir mektup yazarak Atina’ya davet etmişti. Üç gün sonra 13 Kasım’da Mustafa Sabri ve oğlu İbrahim Sabri Atina’ya gelmiş, Namık Hilmi onları da Kotel Nikof’a götürmüştü. Görüşme sonrası baba-oğul yaşadıkları Patras’a dönerken Namık Hilmi bu tarihten itibaren Milletler Cemiyeti Atina ofisinin maddi desteğini düzenli olarak almaya başlamış, aldıklarını günü gününe not etmişti. Örneğin Nikof’tan 15 Kasım’da 500 drahmi, 25 Kasım’da 150, 2 ve 12 Aralık günleri ise 100’er drahmi almıştı.¹⁰⁰ Anlaşıldığı kadarıyla aldığı paraları da eğlenceye harcamıştı. 13 Aralık günü Atina’da Doktor Asım ve Mazhar beylerle yiyip içtikten sonra Peristeri’ye¹⁰¹ gitmişti. 24 Aralık günü 100 drahmi daha aldıktan sonra Hz. İsa’nın doğumu nedeniyle kutlanan yortu için arkadaşları Doktor Asım, Yüzelliliklerden Fabrikatör Cemil ve İzmir’deki eşinden kaçarak gelen Emine Hanım ile buluşmuş ve akşam geç vakitlere kadar hoş sohbet etmişti. 31 Aralık’ta yine Atina’ya gitmiş, poker oynamakta olan Nikof’tan 100 drahmi daha almış yılbaşını konuk olduğu Doktor Asım’ın evinde geçirmişti. Namık Hilmi, 1931 yılının son iki ayında Nikof’tan toplam 1050 drahmi aldığı halde 8 Ocak 1932 günü Atina’da Köylü Refet ile buluştuğunda cebinde “*tek bir drahmi*” kaldığını yazıyordu.¹⁰² Bir drahmi ile iki arkadaş simit alıp Kral Bahçesi’nde “*iştahla*” yemiş ardından da soluğu Nikof’un ofisinde almışlardı. 100 drahmi daha alan Namık Hilmi Peristeri’ye dönmüştü. Namık Hilmi’nin Peristeri-Atina arasında geliş gidişleri daha sonraki günlerde de sürdü. 18 Ocak’ta 100 drahmi, 25 Ocak’ta 150, 2 Şubat’ta 200, 9 Şubat’ta 150, 16 Şubat’ta 100, 24 Şubat’ta 200, 1 ve 8 Mart’ta 100’er, 12 Mart’ta 200, 19 Mart’ta 150, 26 Mart’ta 150, 1 Nisan’da 100, 7 Nisan’da 100 olmak üzere 1932 yılının ilk dört ayında 1800 drahmi almıştı. Paralar yine eğlenceye harcanmıştı. 21 Mart’ta “*Refet Bey kardeşim bana geldi. Terma’daki tavernada güzel mezelerle nefis reçine içtik, 22 Nisan Cuma günü bahçede yalnızca oturup düşünürken ansızın Refet Bey kardeşim geldi. Birlikte tavernaya gidip güzel mezelerle sarhoş oluncaya kadar reçine içtik. Badehu beni tıraş ettirdi. Sigara aldım. On drahmi verip Atina’ya gitti*” diyordu.¹⁰³

Cemiyetin kesesinden rahat yaşam çok sürmedi. Atina ofisi Nisan 1932’de yardımı birdenbire kesti. Namık Hilmi’nin Milletler Cemiyeti nezdinde yaptığı başvurular olumlu yanıt bulmadı. Bu durum Namık Hilmi’nin canını çok sıkmış, sıkıntısını 14 Nisan 1932 günü yazdığı mektupla Mehmet Ali’ye aktarmıştı. Mehmet Ali de 20 Nisan’da verdiği yanıtla onu teselli etmişti. “*Cemiyet-i Akvam’ın cevapnamesi bittabi bendenizi de pek müteessir etti. Fakat bundan asla müteessir olmamanızı rica ve tavsiye ederim. Refet ve Davut beylerle Hoca Sefer Efendi ve zat-ı âlileri hakkında yeniden teşebbüs edeceğim tabiidir*” diyen Mehmet Ali, Milletler Cemiyeti’nin olumsuz tutumunu da sürgünler arasındaki

98 EGM Arşivi, Dn: 12222-90/2, Not Defteri, s. 4.

99 Mustafa Sabri ve oğlu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. Halıcı, *Mütareke Dönemi’nin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, s. 293-349.

100 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 4

101 Atina’nın 4 km kuzeybatısında bir kent.

102 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 5.

103 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 6-8.

"entrikalar"a ve "hasetperverlik"e bağladı. İki konuda onlara ümit aşıladi. Kısa zamanda Cenevre'ye giderek maddi destek isteğini yineleyecekti. Ancak onlar adına böylesine bir girişim yapabilmek için mektup ekinde gönderdiği vekaletnameyi imzalamaları gerekiyordu. İkinci olarak Kemalist Türkiye'nin yıkılacağına işaret etti ve onlara sabır önerisinde bulundu. "Ankara Hükümeti bitmiştir; her gün bir inkılap zuhuruna intizar ediniz. Bu inkılap bir zaman meselesidir. Daha ziyade tafsilat vermeliğime ne zemin ve ne de zaman müsait değildir" diyen Mehmet Ali on sene dayandıklarına dikkati çekmiş, on ay daha dayanmanın kutsal savaşlarının gereği olduğunu vurgulayarak sabırlı olmalarını istemiş, metanetlerini kaybedecekleri gün mahvolacakları uyarısında da bulunmuştu.¹⁰⁴ Namık Hilmi de ondan aldığı moral desteği ile yeniden girişimlere başlamıştı. İlk olarak vekaletname imzalanmıştı. Böylece o ve dostları Refet, Sünüklü Davut, Eskişehirli Sefer Hoca, Eskişehirli Adem ve Gümölcineli Hamit İhsan 26 Mart 1932 tarihini atarak üç konuda Mehmet Ali'ye tam yetki vermişlerdi. İlk 1930 yılına Türk mültecileri tarafından Paris'te kurulmuş olan cemiyetin/ofisin resmen onaylanması, ikincisi bu ofisin bizzat kendisi ya da seçeceği bir kişi tarafından yönetilmesi ve son olarak Yüzellilik listede adları yazılı olan ve olmayanlarla yabancı ülkelerde Türkiye Cumhuriyeti dış temsilciliklerinin korumasından mahrum olan "bedbaht" vatandaşların medeni haklarının savunulmasıydı. Böylece Mehmet Ali, kendisi gibi Yüzellilik olan Gümölcineli İsmail ile yürüttüğü liderlik mücadelesinde bir adım öne geçerken Türk Mağdurin-i Siyasiye Cemiyeti'ni Milletler Cemiyeti'nin Muhacir ve Mağdurin şubesine kaydettirmeyi başardı. Namık Hilmi ve arkadaşlarına maddi destek almak için de ilgili makamlara başvurularını yaptı. 30 Nisan 1934'te Köylü Refet'e gönderdiği mektupla Milletler Cemiyeti'ne yeniden başvurdukları taktirde ödemelerin başlayabileceğini bildirdi. Refet'le birlikte mektubu okuyan Namık Hilmi de hemen o gün cemiyete başvuru yapmak için Davut'la görüşmeyi gitti ama ulaşamadı.¹⁰⁵ Sonraki günlerde de buluşamayınca Mehmet Ali'den destek istedi. 4 Mayıs 1934 günü Refet Bey'in Paris'e göndermek üzere yazdığı mektuba kendi mektubunu ekledi.¹⁰⁶ Davut'u aramaları da sürmüştü. Nihayet Refet Bey'in devreye girmesi ile ilişki kuruldu. 2 Haziran günü Namık Hilmi'yi ziyaret eden Davut, Milletler Cemiyeti'ne gönderecekleri başvuru dilekçesini getirerek ona imzalattı.¹⁰⁷ Kısa süre sonra da yardımlar yeniden başladı. Namık Hilmi 9 Haziran 1935'te cemiyetin Atina ofisini ziyaret ettikten sonra 1350 drahm aldığını not etmişti.¹⁰⁸ Ancak onlar Atina ofisinin verdiği aylıklar dışında cemiyetten toplu yardım yapılmasını da istemişlerdi. Temmuz ayında Mehmet Ali bu isteklerinin Cemiyet tarafından şartlı olarak onaylandığını Köylü Refet'e bildirdi. Cemiyet, onlardan kendilerine kefil bulmalarını istemişti. Namık Hilmi yine Davut'u ziyaret ederek ondan kefil bulmasını istedi.¹⁰⁹ Kefil işlemleri de tamamlandıktan sonra başvurusunu yineledi. 31 Temmuz 1936 günü Mehmet Ali'den gelen mektupla da başvurularına olumlu yanıt verildiğini öğrendi ve aynı gün Kotel Nikof'a gitti. Nikof bürosunu değiştirdiği için o gün ulaşamadı. 4 Ağustos günü Davut'un yardımları ile bürosunu ve Nikof'u buldu. Nikof, Mehmet Ali Bey'in yardım onayı alındığına dair verdiği bilgiyi doğruladı. Ancak Cemiyetin Nansen Ofisi ile gerekli yazışmaları yaptıktan sonra sonucu kendilerine bildireceğini

104 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Bn: 3/C 10, Bt: 20 Nisan 1932.

105 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 64.

106 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 65.

107 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 67.

108 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 4.

109 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 11.

söyledi.¹¹⁰ Namık Hilmi 24 Ağustos'taki ziyaretini Refet'le yaptı. Nikof bir hafta içinde yanıt alacağını söyleyince not defterine şu duayı da ekledi. "*Cenâb-ı Hakk bizleri muvaffak-ı bi'l-hayr eylesin âmîn.*" O bir haftayı Refet Bey'le geçirdi. Yunanlı dostlarını ziyaret etti. Örneğin evine gittikleri Niko'da "*nefis patlıcan dolması ve mezelerle akşama değın dört şişe rakı içip muhabbet*" etmişlerdi.¹¹¹ Nansen ofisinden yanıt 1 Eylül'de geldi. Söylediğine göre Namık Hilmi *parasızlıktan* Atina'ya o gün gidememiş, hatta yemeğini bile kırkağaçlı Apostol'un yardımıyla yiyebilmişti. Nikof'u ise 5 Eylül Cumartesi günü ziyaret etmiş ve müjdeyi almıştı. İsviçre Nansen Şubesi istedikleri parayı garanti etmişti ve para perşembe günü ödenecekti.¹¹² O gün yeniden Nikof'a gittiğinde paranın ödeme emrinin gelmediğini öğrendi. Defterine "*pek meyus bir halde idim. Her saat Kotel Nikof'un va'ad etdiği telgrafı bekliyordum. Allah azîmü's-şân şu işimi hüsn-i sûretle itmâma muvaffak eylesin âmîn! Kotel Nikof'u son ziyâretim bugün tamam dokuz gün oldu!*" notunu düştü. Ödemenin yapılacağı müjdesini ise Davut'tan aldı. Sünüklü Davut, 19 Eylül günü İsviçre'den gelen haber çerçevesinde Namık Hilmi'ye yaklaşık 5000 bin, Köylü Refet ile kendisine 3000'er drahminin ödeneceğini bildirmişti. Namık Hilmi aynı gün Kotel Nikof'a gitti. Nikof ona 5200 drahminin 1300'ünü bankadan tahsil edebilmesi için bir çek verdi. Aziz Nuri 21 Eylül'de parasını alır almaz kendisine bir öğle ziyafeti çekti sonra bir palto aldı. Mehmet Ali'ye teşekkür mektubu kaleme alarak postaya verdi.¹¹³ 1 Ekim 1936'da Nikof'tan ikinci taksit çekini aldı. 3 Ekim'de de bankadan tahsil etti. Alışverişe başladı. O gün 535 drahmilik, 10 Ekim'de ise 113 drahmilik alışveriş yaptı.¹¹⁴ Üçüncü taksiti ise 16 Ekim'de aldı. Kendisine bir elbise yaptırdı. Refet ve Davut ile ziyafet çekti.¹¹⁵ Bu onun aldığı son para ve son ziyafet oldu. Cemiyetin yardımları 9400 drahmiye ulaşmıştı. Namık Hilmi hastalığının şiddetlenmesi nedeniyle bu tarihten sonra Nikof'u ziyaret edemeyecek ve az sonra yaşamdan ayrılacaktı.

Namık Hilmi Milletler Cemiyeti'nden yardım alırken Podonifti Belediyesi de onu maddi olarak desteklemişti. Yardım tutuklanmasıyla başlamıştı. Belediye Başkanı Pastenis onu hapisten kurtarmak üzere 150 drahmi vermişti. O da serbest kalınca belediyeyi sık sık ziyaret etmişti. 16 Mart 1936 günü 100 drahmi alıp dönmüştü. Belediye ona yemek desteği de vermişti. Meclis üyesi olan Urlalı İstamat Efendi ise Podonifti'deki okulun yemekhanesinde yemek yemesinin önünü açmıştı. Örneğin "*ilk gün bir kap nefis makarna ile köfte*" yemişti.¹¹⁶ 28 Nisan'da ise 50 drahmi süt parası almıştı. Namık Hilmi, hastalandığında muayene ve ilaç gereksinimleri için de belediyeden destek bulmuştu.¹¹⁷

4- Kişisel Yardım Kaynakları

Namık Hilmi dostlarından da maddi yardım almıştı. Yunanistan'daki dostlarının çoğu Yüzellilik listedeki isimlerdi. Yine Yunan ya da farklı milletlerle evlilik bağı kurmuş Türk ve Rum firarilerle birlikte Yunanlı dostları da ona destek olmuştu. Onlarla ilişkisi çoğunlukla karın doyurmak, para almak ya da eğlenmek içindi. Örneğin 25 Şubat 1933

110 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 10.

111 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 13.

112 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 14.

113 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 15-16.

114 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 16.

115 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 17.

116 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 4

117 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 5

günü Petropolis'te ziyaretine gittiği Mazlum Bey'in Ermeni eşi ve kızıyla birlikte nefis meze ve rakıyla öğle yemeğini yemiş, gece orada kalmış, sabah kahvaltısını yaptıktan ve sütünü içtikten sonra evine dönmüştü.¹¹⁸ 1933 yılı 2 Martında ise defterine "*Mihal,... Hakkı Bey biraderimin bana gönderdiği 100 drahmeyi derhal teslim etti. Param pek azalmış olduğundan çok memnun oldum*" notunu düşmüştü.¹¹⁹ 31 Mart'ta ise "*olanca param bir drahmiden ibaret*" diyordu.¹²⁰ Aynı yılın haziran ayında ise Ponoifti'deki İzmir gazinosunun bahçesinde oturup "*güzel güzel mezelerle bir şişe bira içerken*" sohbet ettiği Nikolaki Sakilaropulos isimli zengin bir kişi kendisine her ay 200 drahmeyi vermeyi vadetmişti. Millî Mücadele döneminde Afyon'da Yunan ordusunda subay olan Nikolaki, Namık Hilmi'nin aktardığına göre pek çok Türk'ü ölümden kurtarmış!¹²¹ Nikolaki sözünde de durmuş, ilk ödemeyi 24 Haziran 1933 günü yapmıştı.¹²² 7 Temmuz'da ise temmuz ayı ödemesinden 50 drahmeyi vermiş, ay sonunda 200 drahmeyi daha vereceğini söylemişti. Ancak vermemişti. Namık Hilmi o günü şöyle not etmişti: "*Topal Hristo'yu gördüm. Sakilaropulos'un sözde sıkıntısına mebnî üç ay bana vaad ettiği iki yüz drahmeyi mâhiyeyi veremeyeceğini tebşîr eder gibi söyledi. Cidden müteessir olarak Ulu Allah'ıma mütevekkil oldum. Sebep olan var ise intikâmımı cenâb-ı kâhâr-ı zu'l-celâla havâle eyledim. Ba'dehu Topal'ın sebep olduğunu öğrendim*".¹²³ Bununla birlikte Nikolaki kısa bir süre sonra yardımlarına yeniden başladı. Namık Hilmi 29 Ağustos günü için şu notu düşmüştü: "*Sakilaropulos Efendi yanıma geldi, Hızır gibi imdadıma yetişti*".¹²⁴ Yine 18 Eylül günü tesadüfen karşılaştığında Nikolaki'ye hasta olduğunu söylemiş, o da ilaç alması için 50 drahmeyi vermişti. Not defterine ise şu notu düşmüştü: "*Bugüne kadar muhtelif zamanlarda bu zattan beş yüz drahmeyi aldım*".¹²⁵ Aldığı ilaçlar hastalığını geçirmeyince Bursalıoğlu Bodasaki Efendi'nin reçetesini denemişti. Aslen Kayserili olan Tarsus'un tanınmış tüccarlarından Bodasaki Efendi Namık Hilmi'nin dediğine göre "*servetini kaybettikten sonra*" -muhtemelen Millî Mücadele sonrası- Ponoifti'ye yerleşmişti. Reçetesi ise her sabah kalkar kalkmaz ve yatarken üçer diş sarımsak yutmaktı. Namık Hilmi biraz şifa bulduğunu söylese de tam iyileşememişti.¹²⁶ 28 Eylül 1933 günü not defterine şu notu düşmüştü: "*Vücutuma ârız olan hastalığı, dermansızlığı geçiremedim. Parasızlık yüzünden kendimi tedavi ettirmek şöyle dursun ufak bir ilaç bile alamamakta, şâfi-i hakîki olan Cenâb-ı Rabb-ı rahîmden sıhhat ve âfiyet ve lütf ve merhamet bekleyerek vakit geçiriyorum!*"¹²⁷

Pek çok kanaldan para ve yemek desteği almasına karşın sürekli parasızlıktan yakınan Namık Hilmi ilaç parası bulmak için 3 Ekim 1933 günü de "*muhterem*" Nikolaki Efendi'yi ziyaret etmiş, yerinde bulamamış, "*meyûsen*" avdet etmişti. 10 Ekim'de yolda otomobiline binerken görünce yanına gidip konuşmuş, bu kez amacına ulaşmıştı. "*Biraz sıkıntıyı giderdi*" diyordu.¹²⁸ 26 Ekim'de de otomobilden inerken yakalamış, ayakta biraz konuştuğundan sonra büyük olasılıkla yine maddi desteğini almıştı. Zira, "*mu'tâdı üzre*

118 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 15.

119 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 15.

120 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 19.

121 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 25.

122 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 28.

123 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 29.

124 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 33.

125 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 35.

126 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 35.

127 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 36.

128 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 37.

hatırım hoş ederek bahçesine gitti" notunu düşmüştü.¹²⁹ 4 Kasım 1933'te "*Şimdiye kadar aldığım altı yüz elli drahmi oldu*" diyorsa da üç gün sonra "*darlıkta kaldım*" diyerek yine maddi sıkıntısına işaret etmişti.¹³⁰ 17 Kasım'da eşiyile birlikte yolda gördüğü Nikolaki Efendi hatırını sorduktan sonra 50 drahmi vermişti.¹³¹ 1 Aralık'ta yine yolda görüp 50 drahmi almış, 6 Aralık günü Aya Nikola Yortusu nedeniyle bu kez o Atina'ya ziyaretine gidip yine 50 drahmi ile ödüllendirilmiş, 15 Aralıkta verilenle Nikolaki'nin yardımı 880 drahmiye ulaşmıştı.¹³² 22 Aralık'ta ise rakam 980 oldu.¹³³ 1934 yılında da yardımlar sürdü. 7 Ocak günü aldığı 150 drahmi ile 1030'a ulaştı.¹³⁴ 19 Ocak günü Nikolaki ile iki hanımın içmekte olduklarını görünce yanlarına gitmiş, onların içkilerine ortak olmuştu. Bu kez bozuk parası olmadığı için Nikolaki Efendi ona 20 drahmi verebilmişti. 26 Ocak'ta balık ve şarap ikramlarını kabul etmiş 25 drahmi daha almıştı. Yardım 1075 olmuştu.¹³⁵ İki gün sonra Nikolaki'yi yoldan çevirip yine para istemiş ancak bu kez alamamıştı. O gün için defterine "*İhtiyacımı def etmeksizin gitti. Pek çok sıkıldım*" notunu düşmüştü. Ama vaz geçmedi. 4 Şubat günü bu kez yazıhanesine giderek para istedi. 30 drahmi aldı. 10 Şubat'ta 50, 23 Şubat'a 30 drahmi daha aldı.¹³⁶ Mart ayında da "*zaruriyete binaen Nikolaki Efendi'yi görmek üzere*" Atina'ya gitmeyi sürdürdü.¹³⁷ 16 Martta aldığı para toplamı 1210 drahmi olmuştu.¹³⁸ Nikolaki Efendi'den yüz bulamadığı ve para alamadığı zamanlarda ise yazdığı beyitlerle öfkesini dindirdi. Örneğin 14 Nisan 1934 günü için şöyle yazmıştı: "*Topa karşı kurşun sıkılmakla ümid-i zafer olmaz / Hasan Paşa gibi merkeple deryada sefer olmaz.*"¹³⁹

Nicolaki Efendi 1934 yılı sonunda desteğini çekti.¹⁴⁰ Ancak Namık Hilmi vazgeçmedi. Fırsat buldukça ziyaretlerini sürdürdü ama eli boş döndü. Örneğin 29 Haziran ve 10 Ağustos 1935 günlerinde "*pek memnun olmadan avdet ettim*" notlarını düşmüştü.¹⁴¹ Yıl sonunda Nicolaki Efendi ailesinde kayıp yaşadı. Namık Hilmi de onu ziyaretle gönlünü alınca ufak yardımlar yeniden başladı. Ancak bu da uzun ömürlü olmadı.¹⁴²

Namık Hilmi'nin not defterleri geçimini sağlamak için pek çok kanalı zorladığını ortaya koyuyordu. Örneğin 13 Mayıs 1934 günü "*Madam Artemis'ten tütsü parası 50 drahmi aldım*" notunu düşmüştü.¹⁴³ 9 Haziran 1935'te Kasap Manol'dan 10 drahmi almıştı.¹⁴⁴ 27 Temmuz 1935 günü "*Atina'ya giderek Onion sigorta kumpanyası müdürü Mösyö Morfi'yi gördüm. Sigara almaklığım için elli drahmi verdi*" diyordu.¹⁴⁵ 6 Eylül'e kadar ondan toplam 315 drahmi almıştı.¹⁴⁶ Morfi o tarihten sonra para vermeyince kızgınlığını defterine not

129 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 39.

130 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 40.

131 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 43.

132 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 45, 47.

133 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 49.

134 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 51.

135 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 53.

136 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 56.

137 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 58.

138 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 59.

139 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 66.

140 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 42.

141 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 8, 14.

142 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 27.

143 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 64.

144 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 4.

145 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 12.

146 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 14-16.

etmişti. “*Yalancı Morfi hiçbir vaadini yerine getirmedi.*”¹⁴⁷ Morfi’yi para için sıkıştırırken 21 Ekim’de fırıncı Marino’nun kardeşi Yani’dan 20 drahmi almıştı.¹⁴⁸ Ziyaret ettikleri içinde bir tek Kuşçubaşı Eşref’ten maddi destek görmemişti.¹⁴⁹ Örneğin 11 Mart 1933 günü “*Panhellenion otelinde ziyaret etikten sonra ihtiyacımı def edemeyerek avdet ettim*” notunu düşmüştü.¹⁵⁰ Tuttuğu kayıtlara bakılırsa fal bakarak da para kazanmıştı. Örneğin 6 Ocak 1936 günü Rizopoli’ye gidip geldikten sonra “*Matmazel Fotarla’dan kısmeti çıkmak için yüz drahmi bakma ücreti aldım*” notunu düşmüştü. 19 Ocak’ta ise “*Fotarla Podonifti’ye geldi emanet bıraktığı tütsülenmiş mendilini aldı*” diye yazmıştı.¹⁵¹ Kimi zaman da hasta bakıcılığı yaparak para kazandı. Örneğin Kokkinos Milos’da fırıncılık yapan arkadaşının Atina’da yaşayan hasta akrabası Panurya Ekaterini’ye bir gün bakmak için 100 drahmi almıştı.¹⁵² Vasil Peresi de hasta olan kız kardeşine bakması karşılığında ona önden 100 drahmi ödemiş ancak kız ölünce işi sürdürmemiştir.¹⁵³ Onu maddi olarak destekleyenler arasında Köylü Refet ve eşi İfakat Hanım da vardı. Ancak Köylü ailesi ile olan ilişkisinde maddi destek yanında ideolojik birlikteliğin getirdiği moral kazancı da vardı.

5- Yüzellilik Köylü Refet ve Ailesiyle İlişkisi

Namık Hilmi Yunanistan’da pek çok Yüzellilikle arkadaşlığını sürdürmüştü. İçlerinde Uşak eski belediye başkanı Hulusi, Fabrikatör Cemil, Kuşçubaşı Eşref, Eskişehirli Sefer Hoca, Sünüklü Davut gibi dostça görüştüklerinin yanı sıra Yeşilizade Aziz Nuri, Çopur İsmail Hakkı gibi sevmediği kişilerle de bağıni sürdürmüştü. Tüm bu isimler arasında Refet Bey’le ise gerçek bir dostluk kurmuştu. İzmir’de çıkardığı Köylü gazetesini Yunanların hizmetine sunan, yaptığı Yunan propagandası ile Millî Mücadele’ye karşıt tavır alan Köylü Refet ya da Rafet Menekşelioğlu Büyük Taarruz’un hemen ardından Yunanlarla birlikte İzmir’den kaçmış ve Atina’ya yerleşmişti. Ekonomik güçlük çekmemiş, Atina’nın ünlü otellerinden olan Hermes’te yaşamını eşi İfakat Hanım ile sürdürmüştü.¹⁵⁴ Namık Hilmi onlarla adeta bir aile gibi olmuştu. Dostlukları Namık Hilmi’nin Podonifti yakınlarında Madam Viktorya’ya ait bahçe içindeki odaya yerleşmesi ile daha da perçinlenmişti. Zira başlangıçta öğretmenlik yaptığı köylerin Atina’ya uzaklığı onların bir araya gelmesini önlemişti. Hem öğretmenliği hem de öğretmenlik yaptığı köyleri bırakıp yerleştiği Podonifti’nin ve ardından Kokkinos Milos’un Atina’ya yakınlığı Namık Hilmi’nin onları sık sık ziyaret etmesini sağlamış, çoğu kez *bir miktar harçlık* alıp dönmüştü.¹⁵⁵ Özellikle 1934 yılından itibaren ziyaretler sıklaşmıştı. Namık Hilmi bu günlerde not defterinde Refet’i “*Köylü’m*” ya da “*Köylü kardeşim*” diye anmıştı. Örneğin 13 Ocak 1934 günü not defterine “*kardeşim Refet’ten davet aldım*” notunu düşmüştü. 16 Ocak günü de Atina’ya giderek onları kaldıkları Hermes otelinde ziyaret etmiş, bu ziyarette duygulu anlar da yaşamıştı. İfakat Hanım 17 Ocak gününün Ramazan Bayramı olduğunu hatırlatınca Ramazan’ın geldiğini bile fark etmeyen Namık Hilmi şaşırmış, gözlerinden yaş gelmişti. Onu Refet ile eşi teselli etmiş, yedirip içirip güzelce ağırlamışlardı. Akşam Podonifti’ye dönen Namık

147 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 27.

148 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 20.

149 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 61.

150 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 58-59.

151 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 28-29.

152 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 32.

153 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 63.

154 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. Halıcı, *Mütareke Dönemi’nin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, s. 276-291.

155 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 30

Hilmi ertesi gün bayram tebriki için yine Refet ve eşini ziyaret etmişti. Akşama kadar onlarla yiyip içtikten sonra Sarı Kosta'nın oteline gitmiş, Kosta ve eşinin ikramlarıyla mutlu olup odasına dönmüştü.¹⁵⁶ 20 Şubat'ta Refet ile İfakat Hanım'ı ziyaret için yine Atina'ya gitmiş, o günü dertleşerek ve birbirlerini teselli ederek geçirmişlerdi. Namık Hilmi, İfakat Hanım'a yazdığı şiiri de o gün kendisine vermişti. Not defterine ise Refet Bey'in hazırladığı pili çorbasını iştahla içtiğini ve İfakat Hanım'a verdiği şiiri kaydetmişti. İfakat Hanım'ın çok beğenip tekrar tekrar okuduğu şiir şöyleydi:¹⁵⁷

“Fazilet, rahm ve şefkat sâhibi, âlî sıfatlarla

İfakat-ı Refet'i bî-şekk yaratmış sâhib-i gufrân

Refetiyle Sezaisi, Nevini hem-sezâsıyla

İde mesûd ve bahtiyâr hâlık-ı kevn ü mekân

*Muammer, bahtiyâr, mesûd ide dâim ûlû yezdân”.*¹⁵⁸

Namık Hilmi'nin 28 Şubat 1934 günü yaptığı ziyaret de yiyip içip hoş sohbetle geçmişti.¹⁵⁹ 8 ve 13 Mart 1934 günlerinde yaptığı ziyaretlerinden sonra ise defterine Refet ve İfakat ile dertleşmenin iç sıkıntısını giderdiğini yazmıştı.¹⁶⁰ 24 ve 26 Mart 1934'te ise Kurban Bayramı nedeniyle ziyaretlerine gitti. 26 Mart'ta gündüz İzmirli Küçük Kemal, gece geç saatlerde ise Yunanlı arkadaşları da onlara katılmıştı. “*Morfi, Fedaniko ve Sigorta Doktoru geldiler*” diyordu. Geçirdiği o günü de “*bir aile hayatı*” olarak tanımladı.¹⁶¹ 3 Nisan'da Köylü ailesi ile yine otelde yiyip içip sohbet eden Namık Hilmi¹⁶² 14 Nisan günü de Atina'daydı. “*Refet Bey biraderimle refikasının iltifat ve ikramlarına mazhariyetle avdet ettim*” notunu düşmüştü.¹⁶³ 24 Nisan ve 5 Mayıs'ta da ziyaret etti. 6 Mayıs'ta ise Refet ve eşi onu ziyarete Podonifti'ye geldi. Kosta Kapela'nın İzmir adını verdiği gazinosunda otururken birden çıkıp gelivermişlerdi.¹⁶⁴ 21, 26 Mayıs ve 1 Haziran'da ise o Atina'ya gitmişti. 26 Mayıs'taki gidişinde üzülmüştü. Zira Yüzellilik Fabrikatör Cemil'in vefat ettiğini öğrenmişti.¹⁶⁵ Cemil Bey'in cenazesi Ermenilerin topladığı yardımlarla kaldırılarak İslam mezarlığına gömülmüştü.¹⁶⁶ 7 Haziran'da Atina'ya gidişinin nedeni ise İzmir'den gelecek olan Refet'in oğlunu karşılamak içindi. Sabah erkenden bütün aileyle birlikte limanda Sezai ve ailesini karşılayıp otele gelmişlerdi. Sezai Bey eşi Nevin ve oğlu ile gelmişti.

156 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 12.

157 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 13.

158 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 14.

159 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 15.

160 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 16.

161 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 19.

162 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 20.

163 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 21.

164 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 23.

165 Yüzellilik listenin 114. Sırasında olan Bursalı Fabrikatör Cemil Yunanistan'a kaçtıktan sonra Yüzbaşı rütbesiyle emekli edilerek maaş almış, Yunan vatandaşlığına geçerek Yunanistan'da kalabilmiştir. 22 Mayıs 1934 günü Atina'da ölen Cemil Bey Atina Elçiliğinin belirlediğine göre vasiyetnamesini Ermeni Badeseryan Efendi'ye bırakmış aynı zamanda ona Bursa'da gömülü bulunan paralarının yerlerini bildirmişti. Buna göre beş bin altın lira kadar parayı Camii Kebir yanındaki bir bina ile İbrahim Paşa mahallesinde bulunan evinde, altı yüz altın liranın ise Kapalıçarşı'daki mağazalardan birinde gömülü olduğunu söylemiştir. Badesaryan da bu paraları almak üzere Bursa'ya bir adam göndermiştir. Bkz. EGM Arşivi, Dn: 12222-114, Bn: C 12, Bt: 31 Mayıs 1934; Bn: D 13, Bt: 28 Haziran 1934; Bn: D 14, Bt: 2 Temmuz 1934.

166 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 24.

Geliş nedenleri İfakat Hanım'ın rahatsızlığı nedeniyle olsa gerekti. Zira Namık Hilmi 15 Haziran'da Atina'ya gittiğinde Refet ve Sezaî'nin kan tahlili yaptırmak için "kimyacıya" uğradıklarını, dönüşlerinde birlikte İfakat Hanım'ı odasında ziyaret ederek şifa dilediklerini not etmişti.¹⁶⁷ İfakat Hanım'ın romatizma rahatsızlığı daha uzun bir süre devam edecekti. Sezaî Bey ile eşi ise 21 Haziran'a kadar Atina'da kalmıştı. O gün Türkiye'ye dönecekleri için Namık Hilmi yine Atina'ya gitmiş, birlikte yiyip içerek birkaç saat geçirdikten sonra otelin önünden onları uğurlamıştı.¹⁶⁸

Namık Hilmi'nin aileyi ziyaretleri sonraki aylarda da sürdü.¹⁶⁹ Bu ziyaretlerinde öğle ve akşam yemeklerini onlar karşıladı. Köylü Refet kimi zaman lokantadan yemek söylemiş¹⁷⁰, kimi zaman da kendisi pişirmişti. Örneğin 11 Ağustos günü yaptığı ziyaret için şu notu düşmüştü: "Köylünün piliç ile pişirdiği nefis pilavı hep birlikte öğle zamanı ekl ettiğim gibi sabahleyin gider gitmez İfakat Hanım'ın süt, tereyağı, bal ikramına nâil oldum. Saat üçte avdet ederken dahi yüz drahmi verdi."¹⁷¹ Not defterlerine bakılırsa Refet Bey özellikle pilav pişirmekte ustaydı, domatesli pilavı iştah açıcıydı.¹⁷² Namık Hilmi, İfakat Hanımın kendisine gösterdiği dostluktan da mutluydu. Hele her gidişinde aldığı maddi destek onu daha da mutlu etmiş görünüyordu. Bu nedenle her fırsatta ziyaretlerine gitti. 14 Eylül günü yaptığı ziyaret sonrasında "İfakat Hanım'ın sayesinde iyi bir vakit geçirdim" derken¹⁷³ 27 Ekim'de şu notu düşmüştü: "Havanın güzelliğinden bi'l-istifâde İfakat Hanımla görüşmek üzere Atina'ya gittim. Saat üçe kadar beraber muhabbet edip avdet ettim."¹⁷⁴ 17 Kasım'daki ziyareti için de "Cidden nefis pilavlı hindi kızartmasını kemâl-i iştihâ ile yiyip muhabbet ettikten ve İfakat Hanım'ın va'adlerini icrâ edip sıkıntıdan kurtulduktan sonra avdet ettim" notunu düşmüştü.¹⁷⁵ Bir hafta sonra yine ziyaret etmişti. O gün de defterine şu notu düşmüştü: "Refet Bey kardeşimle İfakat Hanım'ı ziyaret ettim. Muhterem hanımın romatizmadan mustarip olduğunu ve yatakta yatmakta bulunduğunu gördüm. ... Köylümün mâhîr elleriyle ihzâr ettiği piliçli pilavı hariçten getirtilen tavuk göğsünü, Bosna'nın kırmızı kokteyli tabir ettiği şarabıyla yiyip içip saat dörde kadar oturup muhabbet ettikten sonra avdet ettim. Mâhiyemi dahi aldım. 800 oldu."¹⁷⁶

1934 yılının aralık ayında hava koşulları nedeniyle bir süre Atina'ya gidemedi. 29 Aralık günü hava biraz açiverince yine otobüse atlayıp İfakat Hanım'ı ziyaret etti. Dönüşünde "Ramazân mu'tâdiyesini '100' alıp avdet ettim" diye yazdı.¹⁷⁷ 1935'te de ziyaret ve yardımlar sürdü. 12 Ocak 1935 günü dertleştiği İfakat Hanım uğurlarken aylığını da verdi. O güne değin 900 drahmi almıştı.¹⁷⁸ İfakat Hanım şubat ayında da 100 drahmi verdi.¹⁷⁹ Ancak mart ayının ilk günlerinde onlar da maddi sıkıntı çektiği için ödeme yapamadı. Refet açığı ayakkabı vererek gidermek istedi. Namık Hilmi giymesi için verilen ayakkabıları da paraya

167 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 26.

168 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 27, 28.

169 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 31, 32.

170 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 26.

171 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 32.

172 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 56.

173 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 34.

174 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 39.

175 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 43.

176 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 13.

177 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 50.

178 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 51.

179 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 55.

çevirdi. 125 drahmiye sattı. Ayağındaki ayakkabılara pençe yaptırıp giymeyi sürdürdü.¹⁸⁰ Köylü ailesinden para alamadığı mart ayında ise sık sık Nikolaki Sakilaropulos'u ziyaret ederek para aldı.¹⁸¹ Aldığı bunca yardıma karşın iki hafta geçmeden yine parasızlıktan şikayet etti. Not defterine *"Allahıma mütevekkil olarak sabr ile vakit geçirmektedirim"* diyordu.¹⁸² 8 Nisan'da ise *"Kosta Kapela'nın madamı yemek vermedi. Pek sıkıldım. Bereket versin biraz sonra İstanbullu garson Yorgi kemâfi's-sâbık yemeğimi getirdi"* diye yazmıştı.¹⁸³ İfakat Hanım nisan, mayıs ve haziranda harçlıklarını 50'şer drahmi olarak ödedi. Haziranda aldığı toplam drahmi 1400'ü bulmuştu.¹⁸⁴

Aylıkların yarıya düşmesinin nedeni İfakat hanımın rahatsızlığı olmalıydı. Hastalığı nedeniyle yaklaşık bir buçuk yıl otel odasından çıkamayan İfakat Hanım'ın tek tesellisi Namık Hilmi'nin ziyaretleri ve yaptığı sohbetler olmuştu. İfakat Hanım biraz iyileşince Namık Hilmi'ye büyük değer verdiğini göstermek için ilk ziyaretini de eşiyile birlikte ona yaptı. 17 Haziran 1935 günü Madam Verdi'nin bahçesindeki odasında ziyaretine gelen konuklarını mutlulukla karşılayan Namık Hilmi, onlarla yakınlardaki Kırmızı Değirmen'e gitmiş, mehtap çıkıncaya değin *"iki buçuk saati aşkın güzel mezelerle bol rakı içtik"*ten sonra konuklarını Atina'ya uğurlamıştı.¹⁸⁵ 20 Haziran'da ise aldığı bir haberle hemen o Atina'ya gitmişti. Zira o gün öğulları Sezai'nin geleceğini bildirilen Refet ve İfakat ona *"öğle yemeğinde buluşalım"* notunu iletmışlerdi. Sezai Bey o gün öğle saatlerinde Atina'ya geldiğinde İzmirli iki fotoğrafçı kardeş de ona eşlik etmişti: Mazhar ve Faruk beyler. Hep birlikte Pantheon isimli birinci sınıf lokantaya gitmişlerdi. Namık Hilmi ziyafeti şöyle not etmişti: *"En nefis mezelerle hâlis cebreden çekilmiş üçer double rakıyı kemâl-i iştihâ ile içtik. Mayonezli istakoz ve nefis böreklerle de Atina'da ancak bu lokantaya mahsûs kendi taraflarından yaptırılan şampanya gibi reçinadan da bir hayli yedik içtik. Bunları müteâkib kaymaklı ve müteaddid yemişlerden yapılan dondurmaları dahi ekl ettikten sonra otele geldik."*¹⁸⁶ 27 Haziran'da ise Sezai ve beraberindekileri uğurlamak üzere Atina'ya gitti. Bu seferki ödülü yemek değil 50 drahmi oldu.¹⁸⁷ 3 Temmuz'daki ziyaretinden ise pişmanlıkla döndü. Şöyle yazmıştı: *"...Çarşamba günü son derece sıkıntı içinde Atina'ya gitmiş isem de zaruretimi def' edemedikten başka İfakat Hanım'ın asabî halinden mütevellid çirkin bir muâmeleyle hedef olduğumdan bir kat daha sıkıldım. Gittiğime pişman oldum. Avdet edeceğim esnada özürler dileyerek nedâmet ettiğini bildirmiş ise de kırgınlığım zâil olmaksızın Podonifti'ye döndüm."*¹⁸⁸ Sanırım İfakat Hanım'ın rahatsızlığı bugünlerde yeniden nüksetmişti. Zira sonraki günlerde kan tahlillerinin yapılması sürecekti. Oğlu da bu nedenle gelmiş olsa gerekti. Namık Hilmi ise İfakat Hanım'dan para alamayınca *"büsbütün parasız"* kaldığını söylüyordu. Soluğu Andon Kapela'nın yanında almıştı. Ondan kardeşi Kosta'nın bir hafta boyunca borç olarak yemek vermesi için aracılık etmesini istemişti. Ricası kabul edilmişti ama o dostlarından para almayı da sürdürmüştü: *"Temmuz'un altıncu cumartesi sabahı Topal'dan beş Kika'dan on ki cem'an on beş drahmi alarak Atina'ya gittim. ... Morfi'yi yazihanesinde ziyaret ettim. İkrâm ederek hüsn-i kabûl gösterdi. Bir*

180 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 56.

181 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 57, 58.

182 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 60.

183 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 62.

184 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 66, 67; Not Defteri 3, s. 4-5.

185 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 4-5.

186 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 6.

187 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 8.

188 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 9.

müddet konuştuğundan sonra sigara almaklığım için elli drahmi verdi. Adıyo diyerek oradan ayrıldım. Köylü kardeşim ile İfakat Hanım'ı ziyaret ettim. Yiyip içtik muhabbet ettik. Saat iki buçukta ber-mu'tâd elli drahmelerini alarak yerime geldim."¹⁸⁹ 15 Temmuz günü de Refet Bey'den 50 drahmi aldı.¹⁹⁰ 18 Temmuz'daki ziyaretinde İfakat Hanım'ın İzmir'e gitme hazırlıkları yaptığını öğrendi. İfakat Hanım ve Yahudi terziyle yiyip içtikten sonra odasına döndü. O gün para alamamıştı. Belki de bu nedenle 22 Temmuz günü yine parasızlıktan yakınıyordu. Sanırım bu sorunu gidermek için ertesi gün yine Atina'ya gitti. Ancak bu kez Refet Bey'le de arası açıldı. Sebebi belirsizdi. Namık Hilmi sadece "*haksız yere Köylü biraderim bana darılarak mahzûnen avdet ettim. Şu hâl beni pek müteessir etti. Allahımın intikamına havale ettim*" notunu düşmekle yetinmişti.¹⁹¹ Tatsızlık çok sürmedi. Namık Hilmi 27 Temmuz sabahı Atina'ya giderek Refet'i ziyaret etmiş, karşılıklı özürler dileyerek barışmışlardı.¹⁹² 3 Ağustos 1935'te İfakat Hanım'dan 50 drahmi daha aldı. 1935 Ağustosuna değin İfakat Hanım'dan aldığı miktar 1600 drahmi olmuştu.¹⁹³ Bu yardım İfakat Hanım'ın Türkiye'ye dönmesi ile son buldu. Namık Hilmi 14 Ağustos 1935 günü İfakat Hanım'ı Refet ve Morfi ile Pire'den İzmir vapuruyla Türkiye'ye uğurladı. Ardından Köylü kardeşiyle "*Maşallah Efendi*" ismiyle tanınan "*İstanbulu Mina*"nın lokantasında biraz rakı içip yemek yiyerek efkâr dağıttı. Namık Hilmi o akşam Atina'dan ayrıldıysa da¹⁹⁴ 17 Ağustos günü yine Refet'i ziyarete gitti ama para alamadı. "*Parasızlıktan şikayetini tatsızca dinledim*" diye yazmıştı. Refet'ten alamayınca Morfi'ye gitmiş ondan hem 25 drahmi almış hem de İstanbulu Mina'da yemek ısmarlatmıştı.¹⁹⁵ 31 Ağustos günü aynı yerde yemek ısmarlayan ise kardeşi Köylü olmuştu. Refet'i 6 ve 13 Eylül günlerinde de ziyaret etmiş, tavernada yiyip için geri dönmüştü.¹⁹⁶ 16 ve 17 Eylül'de ise Refet onu ziyarete geldi. 16'sında eğlenmek için gittikleri Mahera'nın tavernasında bu kez içkiyi çok kaçırmışlardı. 17'sinde ise Refet yanında bir arkadaşıyla gelmiş, onlara önce Davut sonra Atina'nın ünlü börekçi ve tatlıcısı olan Ermeni arkadaşları bir tepsi börek ve Şam baklavasıyla katılmıştı. Birlikte Kokkinos Milos'ya gidip yiyip içmişlerdi. "*O kadar yedik içtik ki hastalandım*" diye yazmıştı. Akşam Namık Hilmi evine diğerleri Atina'ya dönmüştü.¹⁹⁷

Namık Hilmi hem o yılın sonunu hem de 1936 yılını Refet Bey'le geçirdi. Kimi zaman araları bozulsa da dargınlıkları çok kısa sürdü. Örneğin 18 Ocak günü tartıştıklarında "*Bizim Köylü ile biraz darılıp döndüm*" notunu düşmüştü ama 8 Şubat'ta barışmışlardı. O geceyi de "*Köylü kardeşimin ısrarıyla pek fena oldum. Sarhoşluktan odama nasıl geldiğimi bilemedim*" diye not etmişti.¹⁹⁸ Küslüklerini sürdürmeleri her ikisinin çıkarı için de uygun değildi. Zira Mehmet Ali ve Milletler Cemiyeti ile ilişkileri ortaktı. Namık Hilmi yaşamdan ayrıldığı son güne değin Refet Bey ile ayrılmaz ikili oldu. Ancak arkadaşlarının tümü Refet Bey gibi gerçek dost değildi.

189 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 10.

190 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 11.

191 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 11.

192 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 12.

193 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 13.

194 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 14.

195 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 15.

196 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 16-17.

197 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 17.

198 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 3, s. 29-30.

6- Not Defterine Giren Diğer Sürgünler

Namık Hilmi; Yunanistan'da Köylü Refet, Mehmet Ali, Kuşçubaşı Eşref ve Sünüklü Davut gibi Yüzelliliklerle dostluğunu yaşamının sonuna değin sürdürdü. Bununla birlikte bir araya geldiği firari Vehip Paşa, Yüzellilik Çopur İsmail Hakkı, Yeşilzade Aziz Nuri ve İzmirli Küçük Ethem Yahya'ya karşı dostluk ya da sevgi beslemedi. Suriye, Kuzey Afrika ve Yunanistan arasında mekik dokuyan Vehip Paşa'nın Atina'ya geldiği günlerde onu ziyaret etti. Poker arkadaşı oldu. Buluştuğlarında lokantalara gidip karnını da doyurdu.¹⁹⁹ Gidip de bulamadığı zamanlarda ise sitem etti. Örneğin 7 Mayıs 1936 günü Kristal'de oturduğunu haber alıp görüşmek[!] üzere hemen yanına gidip bulamadığında; *"Evvelce burada îcâr ile oturduğu hanenin sahibesi genç Rum karısını görmek üzere oraya gittiğine hükmettim. Bilahare tahminimde yanılmadığımı anladım. Görüşmek üzere Kristal'de beklemeye lüzum görmedim. Yerime geldim"* diye yazmıştı.²⁰⁰ Vehip Paşa'nın Habeşistan (Etiyopya)'dan Atina'ya geldiğini öğrendiğinde ise not defterine onunla ilgili şu şiiri yazmıştı: *"Habeş'te de âsâr-ı nahvet [kibirlilik] gösterdi Vehib / La'înin menhûs kademi [lanetlenmişin uğursuz adımları] Nil'i de belki kurutur! / Puştun menhûs ayağını bastığı yerleri."*²⁰¹

İlişki kurduğu ikinci isim Yüzellilik Aziz Nuri'ydi. Yeşilzâde Aziz Nuri Bursa'da Yunan işgal güçleriyle yaptığı iş birliği sonucunda Bursa'ya vali olarak atanmış, Yunanlarla birlikte Türkiye'den kaçarak Yunanistan'a sığınmış, hatta nasıl iş birliği yaptığını 1936 yılında Yunan Kralı II. Georgios [Yorgi]'a yazdığı mektupla bir bir saymıştı.²⁰² Namık Hilmi, Aziz Nuri ile ilk kez 1930 yılı başlarında ortak arkadaşları firari Mazlum'un evinde karşılaşmıştı. Sonraki karşılaşmaları da genelde bu evde olmuştu. Ne var ki Namık Hilmi buluşmalardan mutlu olmamıştı. Örneğin 21 Nisan 1935'te defterine *"Oturup konuşmakta iken Yunanlıların Bursa'ya vâli nasb etdikleri Aziz Nuri de geldi. Yavan sözlerle yemeğin sonunu getirdim. Kahveyi içer içmez ayrılıp mahalleme geldim"* diye yazmıştı.²⁰³ Aziz Nuri ile tesadüfen karşı karşıya kaldığında da ona öfkesini dile getirmekten çekinmemişti. Örneğin 4 Nisan 1936 günü Rizopolî'de karşılaştıktan sonra defterine *"biraz hakarete bulundum"* notunu düşmüştü.²⁰⁴ Ama Mazlum'un evinde karşılaşmaları sürmüştü. Örneğin 28 Mayıs 1936 günü onu ziyarete gittiğinde Aziz Nuri de gelmiş bir saat kadar birlikte oturmuşlardı.²⁰⁵ 6 Ağustos 1936 günü ise defterine Yüzellilik Çopur İsmail Hakkı'yı da dahil edip şu dörtlülüğü yazmıştı: *"Utanmaz ki tükürülse yüzüne sadhezâr [yüzbin] günde / Aziz Nuri o rütbe bir hayâsızdır, Çopur asa! / Bu da Yunan bendesi hem sefil casusudur ânın / Paşa bu sayede alçak kızarmaz surati asla!"*²⁰⁶

Hatırlanacağı gibi Çopur İsmail Hakkı 1920 yılı başından TBMM'nin açılmasına kadar geçen sürede Hürriyet ve İtilaf, Nigeşban, Kızılhançer ve Kuva-yı İnzibatiye dörtlüsünün çıkardığı tüm ayaklanmalarda hem düşünsel hem eylem adamı olarak yer almıştı.²⁰⁷

199 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 57.

200 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 5-6.

201 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 7.

202 Ayrıntılı bilgi için bkz. Şaduman Halıcı, "Yüzellilik Yeşilzâde Aziz Nuri'nin Yunan Kralına Sunduğu Mektup ve Sürgün Yılları", i, 9. *Uluslararası Atatürk Kongresi*, Ankara, AAM Yayınları, 2021, s. 2291 vd. DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.79.

203 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 67.

204 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 5.

205 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 7.

206 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 10.

207 HTVD, Yıl 5, S. 18, Aralık 1956, Vesika 452-454.

Venizelist Yunan subaylarca İstanbul'da örgütlenen AMİNA örgütünün üyesi sıfatıyla Kral Konstantin'e suikast girişiminde bulunmuş, ülkeden kaçıp Yunanistan'a yerleştikten sonra İtila gazetesini çıkararak Kemalist Türkiye'ye beslediği kinini adeta kusmuştu.²⁰⁸ Namık Hilmi, Mehmet Ali ile arası bozuk olan Çopur İsmail Hakkı'ya da şiirlerle eleştirdi. 29 Mayıs 1932 günü "*Çopur Hakkı'ya murâd eyleyerek şu kıt'ayı yazdım*" diyordu: *Görünce şirdenin tersi sanırsın vech-i Hakkı'ya / Nohut serpsen yüzünden bir teki düşmez yere billah / Sıkılmaz âr nedir bilmez Garb casusudur hâmûn / Hayâyı ref' idüp atmış o sûretten evelallah / Sûreti eşkimeye vardı sırtı besbeter ândan / Görünce veçhini dersin rezil alçak bu bürhânı / Kemâl-i âsâ bunun gözde eser yoktur hayâ nâmûs / Çopur Hakkı demek kâfi hakâretçün bir insanı.*"²⁰⁹

Namık Hilmi'nin Aziz Nuri'den hoşlanmamasının nedeni Yunanlarla iş birliği yapması değildi. Sürgünler, özellikle Yüzellilikler arasında onun hakkında olumsuz propaganda yapmasıydı. Mehmet Ali-Gümölcineli İsmail kavgasında Gümölcineli İsmail'den yana olan Aziz Nuri, Gümölcineli'ye yazdığı mektuplarda Namık'ı "*hain*" olarak anmış, Mehmet Ali ile ilişkisine dikkat çekerek "*güvenilmez*" bir kişi olduğunu vurgulamıştı. 22 Ekim 1936 günü yazdığı mektupta ise Refet ve Namık Hilmi'yi *sahtekâr ve dolandırıcı* diye anmıştı.²¹⁰ Aziz Nuri benzer mektupları pek çok arkadaşına gönderince Mehmet Ali'nin haberi olmuş, o da yazdığı mektuplarla Refet ve Namık Hilmi'yi uyarılmıştı.²¹¹ Ama Aziz Nuri propagandasını sürdürmüştü. Aynı yıl 31 Ekim'de Düzceli Abhaz Ferhat adlı bir firariye yazdığı mektupta Köylü Refet'i "*Ankara'nın maaşlı adamı*" olarak anmış ve Namık Hilmi ile Ankara'dan af dilediklerine işaret etmişti.²¹² Af istedikleri doğrudu. Refet Bey gerek kendisi gerekse İfakat Hanım aracılığıyla Cumhurbaşkanı ve İzmir milletvekillerine yazdıkları mektuplarla af dilemişti. Hatta İfakat Hanım 1931 yılında Türkiye'ye gittiğinde Tevfik Rüştü Bey'le yüz yüze de görüşmüştü.²¹³ Namık Hilmi ise Cumhuriyetin onuncu yılı dolayısıyla kamuoyunda af tartışılırken yazdığı bir mektupla Başkan İsmet Paşa'dan af dilemişti. "*Yunan ve sair düşman askerleriyle birlik olup Türk kardeşlerime bin türlü fenalık yapıp kaçanlardan değilim! Eski tahsil ve terbiyemiz icabatı olarak İstanbul'dan ayrılıp vazife-i vataniyemi ifa etmek üzere Anadolu'ya gelmeyişim ve kaderimin kötülüğü yüzünden Yüzellilik liseye ithal olundum*" dediği bu mektubunda affını dilemişti.²¹⁴

Refet ve Namık'ın Ankara'nın maaşlı adamları olduğu iddiası ise kısmen doğrudu. Namık Hilmi Şubat 1933'te defterine; "*şu sıralarda Türkiye Sefaretinin âdemleri defe'âtle bana gelip gittiler. Binâenaleyh beni kandırmağa muvaffak olamadılar!*" notunu düşmüştü.²¹⁵ Bununla birlikte aynı yılın aralık ayında Atina Elçisi Mehmet Enis [Akaygen] Bey'in İçişleri Bakanlığına bildirdiğine göre teklif Namık Hilmi'den gelmişti. Mehmet Enis Bey onun Mehmet Ali ve Refet beylerle olan mektup ilişkisine dikkat çekerek "*çalarak tevdi etmek istediği bu evrakların Köylü Refet'in özel durumuna binaen ele geçirilmesi için Namık'ın kullanılması uygun bulunuyor*" ise girişimde bulunmak için gerekli iznin verilmesini

208 Çopur İsmail Hakkı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. Halıcı, *Mütareke Dönemi'nin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, s. 378-404.

209 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 9

210 EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 9/C 7.

211 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 10.

212 EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 9/C 6, 7, Bt: 23.7.1936; 31.10.1936.

213 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Bn: 3/F-4, Bt: 5.12.1933.

214 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Bn: 3/C 14, Bt: 5.9.1933.

215 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 13.

istemmişti. Ancak başvurusuna bir çekincesini de eklemiş, bu evrakların Refet’le müştereken yazıp öteye beriye gönderdiği mektuplar olma olasılığı bulunduğu işaret etmişti. İçişleri Bakanlığı Namık’ın muhbir olarak kullanılmasını onayladı mı bilmiyoruz. Ancak Refet para karşılığı Elçiliğe muhbirlik yaptı. Ancak Namık ve Refet’ten kuşkulanan Mehmet Enis Bey ikilinin peşine elçilik muhbirlerini taktı. Muhbirlerden biri de arkadaşlarıyla İstanbul lokantasında “işret etmekte” iken aralarında geçen diyalogu Mehmet Enis Bey’e ilettili. Buna göre Namık Hilmi, Refet’e mektup veya beyanname gibi Türkçe yazılmış iki adet evrakı verirken “Refet Bey bunlar mantıklı yazılmamıştır. Sakın dışarı düşmeyisin” demiş Refet de “Adam sende her zaman yutturduğumuz gibi bu defa da yuttururuz” diyerek evrakları farklı iki zarfa koyarak cebine yerleştirmişti. Namık Hilmi de yanlarında bulunan İngiliz memura dönerek “Hariçte bulunan muhalif arkadaşlarımdan gelen mektupların zarflarını Köylü Refet’e veriyorum. Refet de sahte mektup ve beyannameler tertip ederek o zarflara koyuyor ve Türkiye sefaretine veriyor” demişti. Mehmet Enis Bey sezgisinde haklı çıkmış, Refet’ten bilgi almayı ve para ödemeyi hemen kesmişti.²¹⁶

Namık Hilmi’nin Yüzellilik Yüzbaşı Küçük Ethem’le ilişkisi de Refet dolayısıyla idi. İzmirli Küçük Ethem Yahya Millî Mücadele’de Akhisar cephesinde görevli iken Ethem kuvvetlerine katılmış, onunla Anadolu’yu terk etmiş, Midilli’de Çerkeslerden oluşturulan milis alayında görev almıştı. 1927 yılına değin Ethem’le çalışmış²¹⁷, sonra Kuşçubaşı Eşref grubuna katılmış, bir dönem Tarikâti Selâhiye Atina merkezi müdürlüğü görevinde de bulunmuştu. Namık Hilmi, MAH dosyalarında Refet’in muhbiri olarak anılan Ethem Yahya’dan da pek hoşlanmıyordu. Onu “bütün silah ve mühimmatı Yunanlara teslim ederek Yunanlara kaçan yalancı alay kumandanı” olarak tanımlamıştı. Arkadaşlarının ısrarı üzerine onun için de şu dörtlüğü kaleme almıştı: “Çıkar eştikçe millet hâini nânkör nice deyyus / Sefil bir san’at edinmiş ispiyonlukta pek yektâ / İbn...de hays ve şöret sâhibidir bilmiş ol / Yehûdîden az hâre İzmirli ma’hûd Edhem Yahya.”²¹⁸

D- Kemalist Türkiye’ye Bakışı

Namık Hilmi’nin Kemalist Türkiye ile başı hoş değildi. Türkiye’ye yönelttiği eleştiriler çoğunlukla din üzerinden oldu. O da pek çok Yüzellilik ve firari gibi Kemalist Türkiye’nin dinden çıktığını düşünüyordu. Arkadaşlarıyla rakı-balık yaparken, sabahları reçine içerken, Ramazan ayının geldiğini bile unutturken aklına gelmeyen dinsel duyarlılıkları Türkiye’nin devrimleri söz konusu olunca uyanmıştı. Çocuklarına gönderdiği mektuplarda yokluk içinde yaşadığından bahsederek, bu hale gelişinin nedeninin “din uğurunda savaşmak” olduğuna dikkati çeken Namık Hilmi “Kur’an’ı ayaklar altına” alanlardan “intikam alacağım” derken ve onlardan sabretmelerini isterken²¹⁹ intikam duygusuyla dolu pek çok şiir de kaleme almıştı.²²⁰

Türkiye ile ilgili kimi olayları da yorumsuz olarak defterine aktarmıştı. Şubat 1933’te “Bulgarların Müslüman Türk kardeşlerimize karşı ilk mezâlîme başladıklarını Akropolis gazetesinden öğrenip müteessif oldum” notunu düşmüştü.²²¹ Namık Hilmi olayla ilgili detay

216 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Bn: 3/C 8.

217 Kuva-yı Seyyare Komutanı Ethem ile ilgili olarak bkz. Şaduman Halıcı, *Ethem*, E Yayınları, İstanbul, 2016.

218 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 11.

219 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Bn: 3/B 9, Bt: 9 Aralık 1927.

220 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 9.

221 EGM Arşivi, Dn: 12222-90, Not Defteri 2, s. 15.

vermese de kastettiği Razgrat Olayı'ydı.²²² Yine defterlerinden Cumhuriyet gazetesini takip ettiği hatta kendisine gelen gazeteleri arkadaşları ile paylaştığı da anlaşılıyordu. Örneğin 20 Temmuz 1936 günü "*Kemalizm Türkiye'si hakkında İngiltere'nin yüz çevirip Alman ve İtalyan dostu olduğunu gösterir havadislerle memlû Cumhuriyet gazetecisi Yunus Nadi'nin bu gibi şeyler hakkında kendi teessürlerini de açıkça anlatır makalesini hâvî Cumhuriyet gazetesini Davud Bey'in hânesine bırakarak ve kendisiyle sabah kahvesini içip Podonifti'ye indim*" diye yazmıştı.²²³ Yunus Nadi'nin makalesi daha doğrusu o günlerde vurguladığı konu ise Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne²²⁴ gidilen süreçte İngiltere'nin Türk tezine karşı sunduğu projeye ilgiliydi.²²⁵

Namık Hilmi Kemalist Türkiye'ye ve kurucularına yönelik öfkesini de şiirleriyle dile getirmişti. Çağdaş Türkiye'nin kurucularını dönme, Yahudi, Kızıbaş ve çeşitli hayvan isimlerinden derlediği sıfatlarla anarak bir dizi hakaretler savurmuş, şapka devriminin ardından oldukça ağır ifadeler kullandığı pek çok dörtlük kaleme almıştı. Öyle ki hakaret ifadeleri çıkarıldığında şiirlerde pek sözcük kalmıyordu. İzmir suikast girişimi ile ilgili davalar sonucunda ise özellikle Cavid Bey'in idamına içerlemiş görünüyordu.²²⁶ Ölmeden önce kaleme aldığı son satırları daha doğrusu son dörtlüğü de Atatürk'e ayrılmıştı.²²⁷

Sonuç

Millî Âmale Hizmet'in Namık Hilmi için tutmuş olduğu dosya içerisinde yer alan not defterleri esas alınarak hazırlanan bu çalışma onun sürgün yaşamına ışık tutmaktadır. Paşa torunu olarak dünyaya gözlerini açan Namık Hilmi aile geleneği olarak askeri bir eğitim almış, meslek yaşamına asker olarak başlamış, II. Meşrutiyet'e damgasını vuran siyasal çekişmede İttihat ve Terakki'nin karşısında Hürriyet ve İtilaf'ın yanında yer almıştır. İki kez sürgüne gönderilmesine neden olan bu duruşu Mütareke Dönemi'nde de sürmüştür. Hürriyet ve İtilaf'ın yükselişe geçtiği, siyaseti ve devleti yönlendirdiği Mütareke Dönemi'nde Namık Hilmi, Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın gözde bürokratlarından biri olmuş, siyasi şubedeki kritik göreviyle özellikle Millici/Kuvvacı avında etkin rol üstlenmiştir. TBMM Hükümeti ve ordusunun zaferinin ardından üstlendiği bu rol onu korkutmuş olacak ki çareyi İngilizlere sığınmakta bulmuş ve onlar aracılığıyla ülkeden kaçırılmıştır.

Namık Hilmi'nin sürgün yıllarında ilk durağı Mısır olmuştur. Ancak Türklerin zaferini kendi zaferi gibi benimseyen Mısır halkının kaçaklara gösterdiği tepki İskenderiye'de kalmasını engellemiş, Vahideddin'in çağrısı ile Mekke'ye gitmiştir. Kentteki siyasal ortamın gerginliğine havanın sıcaklığı da eklenince burada da uzun süre kalamamış, Yunanistan'a geçme kararı almıştır. Türkiye'den kaçanlara kucak açan Yunan hükümeti bu kez onu ve onunla seyahat edenleri kabul etmek istememiş, evrak eksikliği bahanesiyle Mısır'a geri göndermiştir. Mısır'da yine hoş karşılanmayan Namık Hilmi ve beraberindekilerin

222 Şaduman Halıcı, "Razgrat Olayı: Bulgar Faşizmi ve Türk Milliyetçiliği", *Milliyetçilik Tipolojileri*, Nobel Yayınları, 2018. s. 315-353.

223 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 9.

224 Süreç ve sözleşme ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Burgaç, *Montrö Meydan Muharebesi-Bir Diplomasi Savaşı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2021.

225 Yunus Nadi, "Türk Projesi Yerine Acaba Niçin İngiliz Projesi", *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1936; "Boğazlar Meselesinde İngiliz Projesinin Garabetleri", *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1936 [Konuyla ilgili makaleler sonraki günlerde de sürüyor]

226 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-90, Not Defteri 1, s. 31, 32, 41; Not Defteri 2, s. 17, 18.

227 *EGM Arşivi*, Dn: 12222-90, Not Defteri 4, s. 18.

İskenderiye limanına çıkışlarına bile izin verilmemiştir. Evraklarını güçlükle tamamlayan yolculara Yunanistan'ın kapıları ancak İngilizlerin devreye girmesiyle açılmıştır.

Namık Hilmi 1922-1936 yılları arasında 14 yıl süren sürgün yaşamının 13 yılını Yunanistan'da geçirmiştir. Yunan hükümetinin hemen tüm Yüzellilik ve firarilere gösterdiği olanaklardan sonuna değin yararlanmışır. Yunan vatandaşlığına geçmiş, 1931 yılına değin öğretmenlik yaparak geçimini sağlamıştır. Bu yıldan sonra Milletler Cemiyeti'nden, yaşadığı kentin belediyesinden, Yunan ya da Türkiye'den giden Rum dostlarından maddi ve manevi destek almıştır. Arkadaşlıkları maddi gereksinimlerini karşılama amaçlıdır. Öyle ki Namık Hilmi taciz olarak tanımlayabileceğimiz bir tavırla dostlarının maddi desteğini sağlamıştır. Her ne kadar sefil bir yaşam sürdüğünü sık sık yinelese de not defterleri ziyaret, ziyafet ve içki alemi üçgeni üzerine kurulmuştur. Yaşamının sonuna değin onun tek ve gerçek dostları Millî Mücadele'de İzmir'de Köylü gazetesini çıkaran Refet Bey ile eşi İfakat Hanım olmuştur. Düzenli maddi desteklerini almakla birlikte manevi duygularını tatmin ve ideolojik paydaşlıkları da bu dostluğun perçinlenmesinde etkili olmuştur. Kemalist Türkiye'ye ve Türkiye'nin kurucularına öfke dolu duygularını ise hem onlarla paylaşmış hem de not defterine yazdığı şiirlerle dile getirmiştir. Genç Türkiye'yi ve kurucusu Atatürk'ü İslam dininden uzaklaşmakla suçlarken günlük yaşamında bu dinin gereklerini yerine getirmemeyi dert edinmemiştir. Ramazan ayının geldiğini, bayram günü olduğunu unutturken Hıristiyan dostlarının dini günlerini neredeyse hiç atlamamıştır. Türkiye ile ilgili olumsuz düşüncelerine karşın af isteğinde bulunmaktan da geri kalmamıştır.

Not defterlerinde dikkat çekici bir özellik daha vardır. Namık Hilmi bir aile babası olmasına, eşi ve iki evladını İstanbul'da bırakmasına karşın defterlerinde onlarla ilgili tek bilgi yoktur. Sevgi, öfke, özlem gibi duygularını hiç dile getirmemiştir. Sürgündeki son yıllarını çalışmak yerine başkalarının kesesinden yiyip, içip eğlenerek geçirmiş, benimsediği bu yaşam tarzı ise sağlığını olumsuz etkilemiştir. 20 Ocak 1937 günü Atina'da Muhacirin Hastanesi'nde yaşamını yitirmiş, aynı kentte defnedilmiştir. Sahip olduğu belge ve mektuplar ise Türk Elçiliği'nin eline geçmemesi için arkadaşı Yüzellilik Sünüklü Davut tarafından alınmıştır.

KAYNAKÇA

Emniyet Genel Müdürlüğü [EGM] Arşivi:

Dosya No [Dn]: 12222-90, Not Defteri 1-2-3-4.

Dn: 12221/1 [Umumi Dosya], Belge No [Bn]: 2/A-9, 4/E-6.

Dn: 12222-40, Bn: 9/C-6, C-7.

Dn: 12222-90, Bn: 1/C-10, 11, 12, 13, 14; 3/B-9; 3/C-7; 3/C-8; 3/C-10; 3/C-11; 3/C-12; 3C/14; 3/D-2; 3/B-9; 3/F-4; 3/F-10; 3/F-14; 4/C-9; 5/B-9; 5/C-3.

Dn: 12222-114, Bn: C-12, D-13, D-14.

Dn: 12222-117, Bn: 3/B 6, 3/B 7, 1/A 4, 2/B 5Bn: 2/B 7,

Gazete ve Dergiler

Cumhuriyet, Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, İnkılap [İskeçe], İnkılap[İstanbul], Polis Mecmuası, Yeni Adım [Gümölcine].

Yüzellilik Namık Hilmi Bey'in Not Defterlerinde Sürgün Yılları

Kitap ve Makaleler

- Bilgiç, Bestami S. (2015), "Atatürk Döneminde Türkiye-Yunanistan İlişkileri 1923-1938", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXXI, S. 91, s. 1-28.
- Burgaç, Murat (2021), *Montrö Meydan Muharebesi -Bir Diploması Savaşı*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Cihangir, Çiğdem Kılıçoğlu (2016), "Yunanistan'da Monarşi Üzerine Bir Değerlendirme", Ankara Üniversitesi, *TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, S. 58, s. 99-121.
- Halıcı, Şaduman (2016), *Ethem*, E Yayınları, İstanbul, 2016.
- Halıcı, Şaduman (2021), *Mütareke Dönemi'nin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul.
- Halıcı, Şaduman (2021), "Türk İstihbarat Belgeleri Işığında Osmanlı Mukaddes İhtilal Komitesi ve Çalışmaları", *Bilig*, S. 96, s. 61-91.
- Halıcı, Şaduman (2021), "Yüzellilik Yeşilizâde Aziz Nuri'nin Yunan Kralına Sunduğu Mektup ve Sürgün Yılları", *9. Uluslararası Atatürk Kongresi*, Ankara, AAM Yayınları.
- Halıcı, Şaduman (2018), "Razgrat Olayı: Bulgar Faşizmi ve Türk Milliyetçiliği", *Milliyetçilik Tipolojileri*, Nobel Yayınları, s. 315-353.
- Nizamoğlu, Yüksel (2013), *Vehip Paşa Kahramanlıktan Sürgüne*, Hazine Yayınları, İstanbul.
- Orakçı, Meryem (2019), "Karamanlıca Muhacir Sedası Gazetesine Göre Yunanistan'da Mübadelenin İlk Yılları ve Türkçe Konuşan Ortodoksların Yaşadığı Sorunlar", *AÜ TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, S65, s. 263-299.
- Tutsak, Sadiye (1995), "Milli Mücadelede Uşak", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 1 C. 10, s. 289-311.
- Yel, Selma (2003), "Atatürk ve İnkılâplarının Arnavutluk'taki Tesirleri", *AAM Dergisi*, C. XIX, S. 55, s. 105-123.

EK:

Namık Hilmi

HASİP AHMET AYTUNA'NIN RAPORU IŞIĞINDA 1942 ERBAA-NİKSAR DEPREMİ VE TOKAT'TAKİ GELİŞMELER

1942 ERBAA-NİKSAR EARTHQUAKE AND DEVELOPMENTS IN TOKAT IN THE LIGHT OF HASİP AHMET AYTUNA'S REPORT

Turgay AKKUŞ*

Geliş Tarihi/Received:28.10.2021

Kabul Tarihi/Accepted:06.02.2022

AKKUŞ, Turgay, (2022), "Hasip Ahmet Aytuna'nın Raporu Işığında 1942 Erbaa-Niksar Depremi ve Tokat'taki Gelişmeler", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 165-190.

Öz

İkinci Dünya Savaşı, Türkiye'de tek partili bir yönetimin egemen olduğu, yakın tarihin ülke ve insan kaynaklarında yarattığı tahribatin rehabilite edilmeye çalışıldığı bir süreçte etkili olmuştur. Savaşın toplum yaşamı üzerindeki etkileri, Erzincan ve Erbaa'da meydana gelen büyük ölçekli depremler; merkezi yönetimin geniş kapsamlı organizasyon, bunu etkin biçimde toplumsallaştıracak mâlî kapasite ve insan kaynakları, altyapı ve ulaşım, organizasyonların uygulanmasında aktif rol oynayan personelin denetimi gibi ölçütler çerçevesinde sınındığı bir zamansallığı oluşturmuştur. Depremi akabinde Şükrü Saraçoğlu Hükümeti yaşanan felâketin, Erbaa, Niksar bölgesinde yarattığı olumsuzlukları gidermeye yönelik uygulama ve düzenlemeleri hayata geçirmiştir. Bu bağlamda ilkyardım, arama-kurtarma, iâşe, barınma, tedavi, vergilendirme, yeniden inşaa ve üretim alanlarında bölge sakinlerinin durumlarını iyileştirmeyi amaçlayan adımlar atılmıştır. VI. Dönem CHP Tokat Milletvekili Hasip Ahmet Aytuna 1942 Erbaa Depremi'nden sonra 1-10 Ocak 1943'te felâketin yaşandığı yerleşim yerlerini kapsayan bir inceleme gezisi gerçekleştirerek, hükümetin afet bölgesindeki olumsuzlukları gidermeye yönelik girişimleri ve sonuçlarını gözlemeleme fırsatı bulmuştur. Tokat, Erbaa, Niksar ve Zile'de yurttaşlarla görüşen Aytuna, bir yandan felâketin boyutlarına tanıklık etmiş öte yandan sorunların önemli bir bölümünün savaş koşullarından kaynaklandığını saptamıştır. Aytuna gerçekleştirdiği inceleme, görüşme, gözlem ve değerlendirmelerini bir rapor haline getirerek Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'ne sunmuştur. Rapor, yaşanan afetin ardından ortaya çıkan yıkımın istatistiki verilerini, iktidar ile yerel bürokrasinin aldığı önlemleri, bunların sahadaki etkilerini, eksikliklerini, tarımsal üretimdeki problemleri, vergilendirme politikasının yerel düzlemdeki yansımalarını, yolsuzlukları ve bunlara ilişkin olarak kendi değerlendirmelerini içermiştir. Aytuna'nın 21 sayfadan oluşan ayrıntılı raporu, savaşın belirleyici olduğu bir toplumsal çerçevede yaşanan doğal bir afet ekseninde; merkezi yönetim, yerel bürokrasi ve halk arasındaki ilişkileri anlamamızı sağlayan bir zemin yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Erbaa-Niksar Depremi, Tokat, İkinci Dünya Savaşı, Tek Parti Yönetimi, Savaş Ekonomisi, Varlık Vergisi*

* Öğr. Gör. Dr. Turgay Akkuş, Bursa Uludağ Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Bölüm Başkanlığı, takkus@uludag.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-5409-7931>).

Abstract

The Second World War was effective in a process in which a single-party government was dominant in Turkey and the destruction caused by the recent history in the country and human resources was tried to be rehabilitated. Effects of the war on community life, large-scale earthquakes in Erzincan and Erbaa; It created a temporality in which the central government was tested within the framework of criteria such as comprehensive organization, financial capacity and human resources to socialize it effectively, infrastructure and transportation, and supervision of personnel who play an active role in the implementation of the organizations. Following the earthquake, the Şükrü Saracoğlu Government implemented practices and regulations aimed at eliminating the negativities caused by the disaster in the Erbaa and Niksar regions. In this context, steps were taken to improve the situation of the residents in the areas of first aid, search and rescue, subsistence, shelter, treatment, taxation, reconstruction and production. VI. Term CHP Tokat Deputy Hasip Ahmet Aytuna had the opportunity to observe the government's attempts to rehabilitate the negativities in the disaster area and their results, by carrying out an examination tour covering the settlements where the disaster took place on January 1-10, 1943, after the 1942 Erbaa Earthquake. Aytuna, who met with the citizens in Tokat, Erbaa, Niksar and Zile, witnessed the dimensions of the disaster on the one hand and determined that a significant part of the problems was caused by the war conditions. Aytuna made a report of his examinations, interviews, observations and evaluations and presented them to the General Secretariat of the Republican People's Party. The report includes the statistical data of the destruction that occurred after the disaster, the measures taken by the central government and the local bureaucracy, their effects on the field, their deficiencies, problems in agricultural production, the reflections of the taxation policy at the local level, corruption and their own evaluations regarding them. Aytuna's detailed report, consisting of 21 pages, is on the axis of a natural disaster experienced in a social context where war is decisive; It has created a basis that allows us to understand the relations between the central government, local bureaucracy and the public.

Keywords: *Erbaa-Niksar Earthquake, Tokat, World War II, Single Party Administration, War Economy, Wealth Tax*

Giriş

Doğal afetler, yarattıkları sonuçları itibarıyla insanlık tarihinin önemli bir parçası olmuşlardır. Depremler söz konusu afetler arasında toplumların siyasi, iktisadi, sosyal yapıları üzerindeki etkileriyle ön planda yer almışlardır. Coğrafi yapısı nedeniyle bir deprem ülkesi niteliği taşıyan Türkiye, Kuzey Anadolu Fayı ve Doğu Anadolu Fayı başta olmak üzere çeşitli faylarda meydana gelen, farklı büyüklük ve tarihlerde yaşadığı depremlerden olumsuz etkilenmiştir. 27 Aralık 1939 da Kuzey Anadolu Fayı üzerinde yaşanan 7.9 büyüklüğündeki Erzincan Depremi¹, 32.968 yurttaşımızın yaşamını yitirmesinin yanı sıra yarattığı tahribatla Cumhuriyet tarihimizin ilk büyük yıkıcı depremi olarak kayıtlara geçmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın ilk günlerinde yaşanan bu büyük felâketin ardından yine aynı fay üzerinde bulunan Niksar-Erbaa bölgesinde 20 Aralık 1942 de 7.0 büyüklüğündeki Erbaa Depremi yaşanmıştır. Erbaa ve köylerinde ağır kayıplara neden olan şiddetli yer sarsıntısı, Niksar ve köylerinin dışında, Tokat şehir merkezinde ve Almus'ta da can ve mal kaybına yol açmıştır. Savaşın olumsuz etkilerini toplumsal hayatın her alanında duyumsayan Türkiye'de, tek parti yönetimi ivedilikle depremin yarattığı sorunları çözülemeye yönelik adımlar atmıştır. Bu çerçevede VI. Dönem TBMM Tokat Milletvekili Hasip Ahmet Aytuna 1-10 Ocak 1943'te deprem bölgesinde incelemelerde bulunmuş ve 15 Ocak 1943'te izlenimlerini bir rapor haline getirerek CHP Genel Sekreterliği'ne sunmuştur.

21 sayfadaki raporda Aytuna, başta Erbaa olmak üzere Niksar, Tokat ve Zile'nin durumuyla ilgili bilgiler vermektedir. Depremi yaşayan tanıkların ifadelerine dayalı anlatıların yanında yardım faaliyetleri, bunların etkinliği, halkın genel durumu, tarımsal üretimin durumu, işe durumu ile ilgili tespitler, eksikliği hissedilen hizmetler, materyaller, yeniden yapılandırmaya yönelik saptamalar, Varlık Vergisi'nin toplanmasına ilişkin değerlendirmeler, öneriler ve halkın merkezi yönetimden beklentileri raporun içeriğini oluşturmaktadır. Aytuna, hazırladığı raporda yalnızca depremin toplumda yarattığı travmanın bir fotoğrafını çekmekle yetinmemiş, savaşın yerel düzlemde yarattığı sorunlara ve yönetsel yapıdaki aksaklıklara da işaret etmiştir.

Literatürde 1942 Erbaa Depremi'ni özne alan çalışmalar iki başlık altında toplanmaktadır; birincisi yerbilimleri (jeoloji) diğeri de beşeri bilimler alanındaki bilimsel çalışmalardır. Jeoloji alanındaki çalışmaların görece sıklığına karşın sosyal bilimler alanındaki çalışmalar, istisna mahiyetinde kalmıştır. İsmet Üzen'in "1942 ve 1943 Erbaa Depremleri"² başlıklı makalesi bunlardan birisidir. Üzen'in titiz çalışmasında depremin ardından yaşanan gelişmeler, kurtarma ve yardım faaliyetleri, arşiv kaynakları ve dönemin bazı süreli yayınları ve ikincil kaynaklara dayalı olarak aktarılmıştır. Şehri Temiz ve Şükrü

1 Yaklaşık 1.100 km uzunluğundaki Kuzey Anadolu Fay Hattında; 127'de Niksar-Lâdik-Suşehri Depremi, 325'te İstanbul Depremi, 358'de Kocaeli-İznik-İstanbul Depremi, 427'de İstanbul-İzmit İznik Depremi, 478'de İstanbul Depremi, 553'te İstanbul-Kocaeli Depremi, 715'te İznik-İstanbul Depremi, 865'te İstanbul Depremi, 1045'te Erzincan Depremi, 1268'de Erzincan-Erzurum Depremi (15.000 ölü), 1458'de Erzincan-Erzurum Depremi (32.000 ölü), 1509'da İstanbul Depremi (13.000 ölü), 1584'te Erzincan-Erzurum Depremi (15.000 ölü), 1598'de Amasya-Çorum Depremi, 1659'da İstanbul, 1668'de Amasya-Tokat Depremi, 1719'da İstanbul-İzmit-Karamürsel Depremi, 1754 İzmit Körfezi-İstanbul Depremi, 1766 İstanbul Depremi, 1852 Erzurum Depremi, 1859 Erzurum Depremi (15.000 ölü), 1890 Refahiye-Erzincan Depremi, 1912 Mürefte Depremi gibi depremler söz konusu fay hattı üzerinde yaşanan yıkıcı depremlerdir. Bkz. <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/tarihsel-depremler/> (17.01.2022)

2 İsmet Üzen, "1942 ve 1943 Erbaa Depremleri", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 40, Kış 2014, Ankara, 2013., ss. 77-94.

Peynirci'nin "Erbaa (Tarih, Coğrafya, Ekonomi, Kültür)³ ve Ferit Acunsal'ın "Gerçeklerin Diliyle Tokat"⁴ adlı eserleri Tokat ve Erbaa özelinde tarihsel bir çerçeve içinde deprem ve sonrasındaki gelişmelere yönelik bilgiler vermişlerdir. H.N. Pamir ve İ.H. Akyol'un "Çorum ve Erbaa Depremleri"⁵ ve Kemalettin Şahin ve Ali Yılmaz'ın "Depreme Bağlı Yeri Değiştirilen Bir Şehir: Erbaa, Tokat"⁶ başlıklı makaleleri coğrafya-jeoloji ekseninde çalışmalar olmakla birlikte depremin toplumsal sonuçlarına sınırlı da olsa yer vermişlerdir. Bu çalışmanın amacı; Hasip Ahmet Aytuna'nın depremin ardından bölgeye yaptığı ziyaretin sonunda hazırladığı rapordan hareketle başta Erbaa olmak üzere Niksar ve Tokat'taki durumu, dönem basınına ve çalışmalara yansımaya ayrıntıları, bilgileri de dikkate alarak birincil ve ikincil kaynaklara dayalı olarak siyasi, iktisadi ve sosyal boyutlarıyla ortaya koymaktır. Bu bağlamda çalışmamız; Erbaa ve Niksar'ın depremden önceki sosyo-ekonomik durumuyla ilgili bir çerçeveyi vererek depremin yol açtığı zararların mukayeseli şekilde anlaşılmasına imkân tanıyan bir zemin yaratmaktadır. İkincil olarak; Aytuna'nın raporu sayesinde depremin ardından halkın, yaşam alanlarına yönelik eksikliğini hissettikleri maddi ve manevi unsurlara dair kendi istemlerini ortaya koyarak, alandaki diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Nitekim Üzen'in kıymetli çalışmasında merkezi ve yerel yönetim eksenli ilk yardım ve iyileştirme faaliyetlerinin betimlendiği bir kompozisyon ön plana çıkmaktadır. Üçüncüsü, İkinci Dünya Savaşı sürecinde kamuoyunda tartışmalara yol açan Varlık Vergisi ve ona bağlı uygulamaların, Tokat yerelindeki pratiği ve yol açtığı sorunlar dile getirilmektedir. Bu bağlamda, Erbaa, Niksar ve Tokat'a ilişkin eserler dikkate alındığında çalışmamızın diğer çalışmaları bütünlükten bir niteliğinin bulunduğu söylenebilir.

A. Raporun Sahibi Hasip Ahmet Aytuna Hakkında (1895-1980)

1895 yılında Bulgaristan'ın Vidin kasabasında doğmuştur. İlk ve ortaokula Vidin'de gitmiş, 1910'da yatılı olarak kaydolduğu Bursa İdadisi'ni, 1915'te birincilikle bitirdikten sonra kendi isteğiyle orduya katılmıştır. Doğu Cephesinde 1918 yılı Temmuz ayına değin Ruslara karşı savaşmış ve yaralanmış, terhisinden sonra Vidin'e dönmüştür. Burada Türk rüşdiyesinde üç yıl boyunca dersler vermiş, Bulgaristan'da yayınlanan çeşitli Türk gazetelerinde yazılar kaleme almıştır. 1922-1926 yılları arasında, Vidin Maârif Encümeni ve İslâm Cemaati'nin sağlamış olduğu bursla Sofya Üniversitesi'nde pedagoji alanında lisans öğrenimi görmüştür. Mezuniyetinden sonra Şumnu'da bulunan, aydın din adamı yetiştirmek amacıyla açılmış olan, Nüvvâb Medresesi'ne (Medresetü'n-Nüvvâb) pedagoji ve öğretim metotları öğretmeni olarak görevlendirilmiştir. Üç yıllık görev süresi boyunca kaleme aldığı "Şen Alfabe" ve "Şen Kırâat" adlı eserleri Bulgaristan'daki Türk okullarının ilk dört sınıfında ders materyali olarak kullanılmıştır. 1929'da Vidin Türk Okulları Müdürlüğü'ne getirilen Aytuna, aynı yıl "Didaktika (Genel Öğretim Bilgisi)", ertesi yıl "Metodika (Özel Öğretim Bilgisi)" adlı kitaplarını yayınlamıştır. Söz konusu eserlerin telif hakları Türkiye'de Millî Eğitim Bakanlığı tarafından satın alınarak, uzun yıllar, öğretmen okullarının genel öğretim bilgisi ve özel öğretim bilgisi derslerinde okutulmuştur. 1931 eğitim-öğretim yılı sonuna kadar görevini başarıyla yürüten ve Bulgaristan Türk toplumunun çağdaş bir 3 Şehri Temiz-Şükrü Peynirci, *Erbaa (Tarih, Coğrafya, Ekonomi, Kültür)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Basımevi, Tokat, 1996.

4 Ferit Acunsal, *Gerçeklerin Diliyle Tokat*, Tanin Basımevi, İstanbul, 1947.

5 H.N. Pamir-İ.H. Akyol, "Çorum ve Erbaa Depremleri", *Türk Coğrafya Dergisi*, Yıl. 1 S. 2, Ankara, 1943., ss. 234-240.

6 Ali Yılmaz- Kemalettin Şahin- M. Hazım Şahin, "Depreme Bağlı Yeri Değiştirilen Bir Şehir: Erbaa, Tokat", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6 Sayı: 24, Kış 2013.

Hasip Ahmet Aytuna'nın Raporu Işığında 1942 Erbaa-Niksar Depremi ve Tokat'taki Gelişmeler

niteliğe kavuşmasına önemli bir katma değer sağlayan Aytuna, Bulgaristan'da güçlenen şoven Bulgar milliyetçiliğinin hedefi hâline gelmiştir. Merkezi yönetimin Türklere yönelik ayrımcı siyasasının giderek güçlenmesi, pek çok öğretmeninin görevden alınması ve baskılarla karşılaşarak Türkiye'ye göç etmeleri üzerine Aytuna da 1931 Ağustos ayında anavatanına dönmek zorunda kalmıştır.

Türkiye'ye dönüşünde, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Gazi Eğitim Enstitüsü'nde meslek dersleri öğretmeni olarak görevlendirilmiştir. Bu görevinin yanında 1933-1936 eğitim-öğretim dönemlerinde Ankara Yenişehir'deki Türk Maârif Cemiyeti'nin ilk ve ortaokulunda vekâleten müdürlük görevini de yürütmüştür.⁷ 1939'da VI. Dönem Tokat milletvekili olarak TBMM'ye girmiştir. Tek partili politik bir düzlemde ve İkinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü zorlu koşullarının biçimlendirdiği bir süreçte CHP Bölge Müfettişi olarak Bitlis, Siirt, Muş ve Van illerini kapsayan raporlar hazırlamıştır.⁸ Yeni seçim döneminde milletvekili adayı gösterilmeyen Aytuna, Gazi Eğitim Enstitüsü'ndeki görevine dönmüştür.⁹ Ancak birkaç ay sonra Devlet Demiryolları müfettişliğine tayin edilmiş, bu süreçte Devlet Demiryolları Meslek Lisesi Müdürlüğünü de üstlenmiştir. 1947'de okulun kapatılması üzerine Karabük Demir-Çelik Fabrikaları Özel Ortaokulu Müdürlüğüne, bir ay sonra da Millî Eğitim Bakanlığı İlköğretim Dairesi Müşavirliğine getirilmiştir. 1948'de Gazi Eğitim Enstitüsü'ndeki görevine dönmüş, 1951'den emekliye ayrıldığı 1960 yılı Temmuz ayına kadar Erkek Teknik Öğretmen Okulunun öğretmenlik derslerini de yürütmüştür.¹⁰ Çağdaş eğitim-öğretim yöntemlerinin Türkiye'de tanınmasına katkı sağlayan Aytuna¹¹, yazılarında genellikle, öğretimde "edilgenlik" yerine, "etkinliği"; "bağımlılık" yerine, "bağımsızlığı", "özgürlüğü", "ölü bilgileri ezberleme" yerine, "yaşamsallığı", "yaratıcılığı"; "anlatma yöntemi" yerine, "keşif yöntemini"; "taklit" yerine, "özgünlüğü" savunmuştur.¹² Türk Maârif Cemiyeti'nin ilk ve ortaokullarında 1933-1936 eğitim-öğretim yıllarında vekâleten yaptığı müdürlük görevine ilişkin olarak milletvekili seçilmesinden sonra Halil Vedat Fıratlı adında bir maârif müfettişinin, söz konusu döneme ilişkin evrakta silinti ve değişiklikler yapıldığı yolundaki iddiaları üzerine hukuki bir süreç başlatılmış ve olay TBMM'ye intikal etmiştir. Aytuna, Meclis genel kurulunda olayla ilgili geniş açıklamalar yapmış ve müfettişin saptamış olduğu silinti ve değişikliklerin kendisinden sonraki döneme (üç yıl sonra) ilişkin olduğunu belirterek yargı dokunulmazlığının kaldırılmasını istemiştir. Yapılan oylama sonucunda Meclis, Aytuna'nın isteği doğrultusunda dokunulmazlığını kaldırmıştır.¹³ Ankara 3. Sorğu Hâkimliğince gerçekleştirilen ilk tahkikatın neticesinde Aytuna'nın söz konusu olayla ilgili bir sorumluluğunun bulunmadığına ve yargılanmasına yer olmadığına karar verilmiş ve Ankara Cumhuriyet Savcılığı da durumu Adalet Bakanlığı'na bildirmiştir.¹⁴

7 TBMM Zabıt Cerideleri, D. VI, C. 23, İ. 30, 23 Ocak 1942., s. 122.

8 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi(BCA), F. 490.1.0.0. / 1609.572.1. 3 Ekim 1942. Ayrıca bkz. Uğur Üçüncü, "CHP Teftiş Raporlarına Göre Bitlis (1939-1945)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı: 76, s. 33-48, Güz 2019, Elazığ, Türkiye, 2019, s. 33.

9 BCA, F. 490.1.0.0. / 387.1636.2. 11 Mayıs 1943.

10 Fuat Gündüzalp, Öğretmen Meslek Kitapları Kılavuzu, C. 4 1954-1958, Öğretmen Kitapları No. 79, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1961, s. 81-83.

11 Cavit Binbaşıoğlu, "Hocam Hasip Ahmet Aytuna", Çağdaş Eğitim, Haziran 1980, Yıl. 5, S. 46, s. 38-39.

12 Cavit Binbaşıoğlu, Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi Üzerinde Bir Araştırma, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 162.

13 TBMM Zabıt Cerideleri, VI. Dönem, C. 23, İ. 30, 23 Ocak 1942, s. 122-123.

14 Tan, S. 2336, 20 Şubat 1942, s. 1., TBMM Zabıt Ceridesi, VI. Dönem, C. 24 İ. 41, 1 Nisan 1942, s. 65.

Türk eğitim-öğretim tarihinde kalıcı bir iz bırakan Aytuna; Yeni Umûmî Pedagoji (1932), Talîm ve Tadrîs'te Kendi Kendine Faâliyet (Tercüme-1933), Tadrîs Yenilikleri (1936), Yeni Eğitimde Bir Usûl Okul Kooperatifleri (Tercüme-1936), Toplu Tadrîs ve Kompleks Sistem (1936), Pedagoji Dersleri (1937), İlk ve Ortaokullarda Nazarî ve Amelî Didaktika (1937), Proje Usûlü ve Platon Plan (1938), Dalton Planı (1938), Winnetka Sistemi (1938), Dekroli Usûlü (1939), Okulda Disiplin (1940), Normal Çocuklarda Anormallikler (1945), Özel Eğitim Metodu (Birinci Devre İçin-1949), Özel Öğretim Metodu (İkinci Devre İçin-1949), Genel Öğretim Bilgisi (1950), Hayat Bilgisi Öğretmen Kitabı (3 Cilt- 1.,2. Ve 3. Sınıflar İçin-1952), Aktif Öğretim Tekniği (1955), Orta Dereceli Okullarda Öğretmenlik ve Problemleri (1958) gibi temel eserlerin de içinde bulunduğu kırk yapıtı ve bundan daha fazla sayıda makaleyi literatürümüze kazandırmıştır.

B. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye

Hasip Ahmet Aytuna'nın hazırlamış olduğu rapor ekseninde Erbaa, Niksar ve Tokat'taki durumu değerlendirebilmek için İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki gelişmeleri ana hatlarıyla özetlemek bir gereklilik haline gelmektedir. İkinci Dünya Savaşı, Türkiye'nin aktif tarafsızlık siyaseti çerçevesinde İsmet İnönü liderliğinde savaşın dışında kalmayı başardığı ancak savaşın kaçınılmaz etkilerinin toplumsal hayatın her alanında hissedildiği bir dönemi oluşturmuştur. Savaşın başlamasından sonra Türkiye yakın ve orta vadede ortaya çıkabilecek olası tehditlere yönelik olarak çeşitli düzenlemeleri hayata geçirmiştir. Türkiye savaşın ilk yıllarında ağırlığını kırsal alanda yaşayanların oluşturduğu yaklaşık 18 milyon kişilik bir demografik yapılanmaya sahiptir.¹⁵ Ancak savaş nedeniyle aktif çalışma çağında bulunan, 750.000'i köylü olmak üzere yaklaşık bir milyon erkek silahaltına alınmıştır.¹⁶ Bu durum doğal olarak savunma giderlerinin artması gibi bir sonuç doğurmuştur. Nitekim askeri harcamaların bütçe içindeki payı 1939'da % 50 düzeyinde iken 1942'de % 66'ya yükselmiştir.¹⁷ Savunma harcamalarındaki artış bütçede büyük açıklara neden olmuştur.¹⁸ Öte yandan iş gücündeki azalma, dış ticaret aracılığıyla sağlanabilen üretim girdilerinde yaşanan daralma ve merkezi yönetimin üretim etkinliklerine ayırdığı kaynakların sınırlılığı üretimde keskin düşümlere yol açmıştır.¹⁹ Büyük bir ordunun ve kentlerin iâşesinden dolayı tüketim hacmi ise genişlemiştir.²⁰ Nitekim Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen de üretim-tüketim dengesinin, betimlediğimiz nedenlerden dolayı bozulduğunu belirtmiştir.²¹

Üretim-tüketim dengesinin savaş koşullarının etkisiyle bozulması ve büyük ölçekli bütçe açıklarının emisyon hacminde neden olduğu genişleme²², ülkede 1930'lardan beri var olan fiyat istikrarının bozulmasına nihayetinde enflasyonist bir ortamın gelişimine yol

15 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçü, Devlet İstatistik Enstitüsü, Yay. No.158., Ankara, 1941, s. 9.

16 A. Başer Kafaoglu, *Varlık Vergisi Gerçeği*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s. 74.

17 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 539. Ayrıca bkz. Ertuğrul Baydar, İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No: 1978-195, Ankara, 1978, s. 33-63.

18 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 4. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 200.

19 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 288.

20 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, 2. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 83-84.

21 *TBMM Zabıt Cerideleri*, D. VI., C. 22, İ. 18, 19 Aralık 1941., s. 109.

22 Tezel (2015), s. 308.

Hasip Ahmet Aytuna'nın Raporu Işığında 1942 Erbaa-Niksar Depremi ve Tokat'taki Gelişmeler

açmıştır. Merkezi yönetim, savaş ekonomisi olarak adlandırılabilir bir çerçevede başta îşe olmak üzere enflasyon, üretim ve tüketim bağlamında beliren sorunları çözümlenmeye yönelik adımlar atmıştır. Refik Saydam Hükümeti döneminde (27.01.1939-8.07.1942) katı fiyat denetimleri ve tarım ürünlerine değerinin altında fiyatlarla el koyma gibi yöntemler uygulamaya konulmuştur.²³ Bu bağlamda öncelikle hükümete; ücretli iş yükümlülüğü, ücretlerin sınırlandırılması, özel sektöre ait işletmelere süreli olarak el konulması, iç ve dış ticarete azamî ve asgarî fiyatların tayini, temel metallerin vesikayla dağıtılması gibi geniş yetkiler tanıyan 18 Ocak 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu hayata geçirilmiştir.²⁴ Söz konusu yasada, süreç içerisindeki gelişmelere koşut olarak pek çok değişiklik yapılmıştır.²⁵ Ancak gerçekleştirilen yasal düzenlemeler, çıkartılan kararnameler, bunların uygulanması için oluşturulan kurumlar²⁶, hayat pahalılığı, temel tüketim maddelerinin yetersizliği, karaborsa ve yoksulluk gibi sorunların ortadan kaldırılmasını sağlayamamıştır. Nitekim Milli Korunma Kanunu'nun uygulandığı süreçte Ankara İktisat İşleri Müdürlüğü, İktisat Bakanlığı Sanayi Tetkik Dairesi Başkanlığı ve îşe İşleri Müsteşar Yardımcılığı gibi görevlerde bulunmuş olan Şevket Süreyya Aydemir, Milli Korunma Kanunu'nun hiçbir zaman hedeflendiği biçimde uygulanamadığını belirtmiştir.²⁷

Merkezi yönetimin aldığı ve ağırlığını yasal düzenlemelerin oluşturduğu önlemlerin etkisiz kalmasında çeşitli nedenler bulunmaktadır. Birincisi; temel tüketim kalemlerindeki yetersizlik bağlamında üretimin arttırılmasına çalışılmış ancak üretken nüfusun silahlı durumda bulunması, dış ticaret yoluyla sağlanan üretim girdilerindeki azalma, bütçe kaynaklarının ağırlıklı olarak savunma alanında kullanımı nedeniyle üretime ayrılan kamu kaynaklarındaki düşüş gibi sebepler, gerek tarım²⁸ gerekse sanayi²⁹ alanında üretimde düşüşlere yol açmıştır. İkincisi; sorunlara yönelik önlemlerin uygulamaya geçirilmesinde yaşanan eksikliklerdi. Örgütlenme, personel ve bilgi yetersizliği bu bağlamda ön plana çıkmaktaydı. Savaş yıllarında kamuda çeşitli görevlerde bulunan Şevket Süreyya Aydemir'in *"...Kanunlarımızın yapısı, kanun yapıcının zihniyeti ve bu kanunları uygulayacak idare ve yargı teşkilâtının adalet görüşü böyle hallerde, bu türlü zarûretler için hazır değildi. Hele, fevkalade hallerde, fevkalade kanun ve tedbirlerle, icra ve uygulama işlerinin ilk ve gerekli şartı olan istatistik alanında ise, hemen tamamen teşkilatsız ve muhatapsızdık..."* şeklindeki ifadesi söz konusu eksikliği işaret etmekteydi.³⁰ Tan Gazetesi'nde Milli Korunma Kanunu ve uygulamalarının sonuçlarını irdeleyen bir yazı kaleme alan Hüseyin Avni Bey, *"...Fiyatları murakabe komisyonu, piyasa hareketlerini, fiyat yükselişini öğrenebilmek için çok zorluklar çekmiştir.* Çünkü komisyonun emrinde, piyasa ile geniş bir surette irtibat temin eden

23 Pamuk (2014), s. 200.

24 *Resmî Gazete*, 26 Kânûn-î sâni 1940, S. 4417, Kanun No: 3780, Kabul Tarihi: 18/01/1940.

25 3 Şubat 1942 tarihinde yürürlüğe giren 4180 sayılı yasayla, Milli Korunma Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Bazı Maddeler Eklenmesine Dair Kanun'la Milli Korunma Kanunu'nun 6, 18, 19, 21, 25, 29, 30, 31, 32, 34, 36, 38, 42, 43, 44, 47, 50, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 63, 66, 67. ve 68. maddeleri değiştirilmiştir. Bkz. *Resmî Gazete*, 3 Şubat 1942, S. 5023, Kanun No: 4180, Kabul Tarihi: 30/01/1942. Şevket Süreyya Aydemir Milli Korunma Kanunu'nda 1940-1956 arasında on iki kez değişiklik yapıldığını bildirmektedir. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, 2. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s. 214.

26 Bunlar arasında; Koordinasyon Kurulu, îşe Müsteşarlığı (Teşkilâtı), îşe Müdürlükleri, îşe Heyetleri, Fiyat Murakabe Komisyonları, Ticaret Ofisi, Petrol Ofisi, Dağıtma Ofisi gibi kurumlar bulunmaktaydı.

27 Aydemir (1975), s. 73.

28 Boratav (2006), s. 288. Ayrıca bkz. Şevket Pamuk, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında îşe Politikası ve Köylülük", *75 Yılda Köylülerden Şehirlere*, Tarih Vakfı-İş Bankası Yayınları, İstanbul 1999, s. 59.

29 Tezel (2015), s. 333.

30 Aydemir, (1975), s. 215.

bir teşkilât mevcut değildi. Bu teşkilâttan mahrum olan komisyon, münferit hadiselerle meşgul olmak suretiyle faaliyetini ancak mahdut bir sahaya inhisar ettirmişti. *Hattâ bu mahdut sahada bile hatalar olduğunu itiraf etmek lâzım...*³¹ sözleriyle örgütlenme boyutundaki yetersizliğe dikkat çekmiştir. Başbakan Refik Saydam da Milli Korunma Kanunu'nda gerçekleştirilen değişiklikler çerçevesinde TBMM'nde yaptığı konuşmasında devlet örgütlenmesinin gerekli donanımına sahip olmadığını belirtmiştir.³² Saydam, iki yıl sonra 1942 Malî Yılı Muvazenei Umûmiye Kanunu nedeniyle yine TBMM'nde yaptığı konuşmada bir kez daha örgütlenme konusundaki eksikliklere dikkat çekerek, silahaltına alınan memurlardan dolayı yaşanan personel eksikliğini vurgulamıştır.³³ Bunların dışında savaş koşullarında ücretleri eriyen memurlar arasında rüşvetin yaygınlaşması, şehirlerde esnafın kırsal alanda üreticilerin özellikle temel tüketim maddelerini piyasa fiyatlarından satmak amacıyla saklamaları³⁴, halkın temel tüketim maddelerini bulamama kaygısıyla ihtiyacından fazlasını stoklamaya çalışması³⁵ gibi ikincil faktörler de merkezi yönetimin savaş koşulları çerçevesinde beliren sorunların çözümüne yönelik uygulamalardan sonuç almasını güçleştirmiştir.

TBMM'nin 30 Ocak 1942 de kabul ettiği 4180 sayılı yasayla Milli Korunma Kanunu'nda çok sayıda değişiklik yapılmıştır.³⁶ Değişikliklerle ilgili olarak, Ulus Gazetesi'nde kapsamlı bir yazı kaleme alan Isparta Milletvekili Kemal Turan, halkın ve ordunun gereksinimlerini karşılamak, mücadele gücünü diri tutmak-arttırmak ve bütün bu zarûretleri karşılayarak ağırlığı her gün artmakta olan harbin zararlı tesirlerini önleyebilmek için, Milli Korunma Kanunu'nda yeniden birçok değişiklikler yapıldığını belirtmiştir. Turan yazısında hükümetin sahip olduğu yetkilerin yanı sıra vatandaşların sorumluluklarının da arttırıldığına dikkat çekmiştir. Turan bütün bu değişikliklerin, hükümetin iş ve mesuliyet alanını genişletirken yurt içinde onu temsil eden idare âmirlerinin de vazifelerini arttırdığını vurgulamış, ayrıca vali ve kaymakamlara şimdiki kadar adliyeye bırakılmış bazı olağanüstü yetkilerin devredildiğini aktarmıştır.³⁷ Söz konusu değişikliklerle vali ve kaymakam gibi yerel yöneticiler veya bunların yazılı emriyle görevlendirilen memurlar ev, mağaza, ticarethane, depo, dükkân, ambar, samanlık vs. her türlü mal konabilen yerlerde arama yapabileceklerdi. Hükümetin belirlediği fiyatlar ve yerler dışında hareket edenlerin de tespit ve adliyeye tesliminden yerel yöneticiler sorumlu tutulmuşlardı. Böylece yerel yöneticiler ve memurlar genişletilen yetkileriyle savaşın yol açtığı ihtikâr, rüşvet, hayat pahalılığı gibi sorunların çözümünde ön plana çıkmışlardı. Öte yandan hükümetin ihtiyaç halinde dilediği nakil vasıtalarını ya da malzemesini belirlediği ücret karşılığında dilediği yerde ve sürede çalıştırması, nakil işini yapmağa mecbur tutulan vasıtalarla kullanıcıları, sanayi ve maden işletmelerinde çalıştırılacak vatandaşlar, verilen emirleri yerine getirmezlerse ceza görecekler ve zorla işe götürüleceklerdi. Vatandaşlardan hükümetçe kararlaştırılan yer ve göreve gitmeyenler olursa bunların vali veya kaymakamların yazılı emriyle zabıta kuvvetiyle sevk olunmaları kabul edilmişti. Bu vatandaşlar mükellefiyete tâbi tutulamayacaklarını düşünceleri halinde vali veya kaymakama müracaat edecek ve onların haklarında verecekleri karara

31 Hüseyin Avni, "İhtikârla Mücadele Niçin Müsbet Netice Vermedi?" *Tan*, 24 Kânûn-i sâni 1941, s. 3.

32 *TBMM Zabıt Cerideleri*, D. VI., C. 15, İ. 21, 25 Aralık 1940., s. 178.

33 *TBMM Zabıt Cerideleri*, D. VI., C. 25, İ. 62, 25 Mayıs 1942., s. 270.

34 *BCA*, F. 30.10.0.0. / 4.22.27. 1 Aralık 1941.

35 *TBMM Zabıt Cerideleri*, D. VI., C. 22, İ. 20, 24 Aralık 1941., s. 132.

36 *Resmî Gazete*, 3 Şubat 1942, S. 5023, s. 2237-2241.

37 *Ulus*, 13 Şubat 1942, s. 2.

Hasip Ahmet Aytuna'nın Raporu Işığında 1942 Erbaa-Niksar Depremi ve Tokat'taki Gelişmeler

uyacaklardı.³⁸ Öyle görülüyor ki bir yanda yerel düzlemde vali ve kaymakamlar daha geniş yetkilerle donatılırken öte yanda vatandaşların sorumlulukları söz konusu değişikliklerle birlikte arttırılmıştır. 1942 yılının yaz aylarında yaşanan bir siyasi gelişme ülkede savaş ekseninde yaşanan sorunların çözümünde izlenen politikaların değişimine yol açmıştır.

Başbakan Refik Saydam'ın 8 Temmuz 1942'de vefat etmesinin ardından İzmir Milletvekili Mehmet Şükrü Saracoğlu yeni hükümeti kurmuştur.³⁹ Hükümet karborsacılığın genişlediği, fiyatların yükselmeye devam ettiği, yolsuzluk ve rüşvetin yaygınlaştığı bir sosyo-ekonomik dönemde iş başına gelmişti.⁴⁰ Yeni hükümet iktisadi ve sosyal düzlemde katı devlet müdahaleciliğini gevşetmeyi tercih etmiştir.⁴¹ Bu bağlamda Fiyat Murakabe Komisyon ve heyetleriyle İâşe Müsteşarlığı Vilâyetler Teşkilâtı lağvedilirken Fiyat Murakabe Komisyonları ve heyetlerinin görev ve yetkileri belediyelere devredilmiştir.⁴² Piyasa mekanizmaları çerçevesinde, üreticilere verilen fiyatların yükseltilmesiyle daha fazla miktar ve çeşitte ürünün piyasalara gireceği böylece üretimin artacağı ve rekabet ortamının oluşacağı, fiyatların dengeleneceği düşüncesi, hükümetin iktisat politikasının arka planını oluşturmuştur.⁴³ İşte bu öngörü çerçevesinde hükümet % 25 kararı olarak adlandırılan bir yaklaşımla tarımsal alandaki üreticilerin ürünlerinin belirli bir bölümünü peşin bedelle satın almış, geri kalan ürünün ise üretici tarafından serbestçe satılabilmesine imkân tanımıştır.⁴⁴ Ancak yeni düzenlemeler istenilen sonuçları vermemiş fiyatlarda benzersiz bir yükselme görülmüş, İktisat Vekâleti'nin toptan eşya fiyatları endeksi 1938'de 100'den Haziran 1942'de 164'e çıkmış, Saracoğlu Hükümeti'nin politikalarının uygulanmaya başlandığı 1943 Temmuz'unda ise 715'e sıçramıştır.⁴⁵

Fiyatlardaki genel ve hızlı yükselişin sürmesi, ihtikârın devam etmesi, emisyon hacmindeki genişlemenin yeni boyutlara ulaşması karşısında Saracoğlu Hükümeti yeni arayışlar içerisine girmiştir. Hükümet emisyon hacmini küçülterek paranın alım gücünü arttırmak ve devletin başta savunma olmak üzere harcamalarına ilave kaynak bulmak için harekete geçmiştir. Bu bağlamda savaş yıllarında önemli kazançlar elde etmiş olan tüccarlar, emlak ve akar sahipleri ile büyük çiftçilerden alınmak üzere Varlık Vergisi adıyla yeni bir vergi düzenlemesi⁴⁶ yapılmıştır. Yasayla servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve fevkalade kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere büyük çiftçiler, tüccarlar, emlak ve gelir sahiplerinden vergi alınması öngörülmüştür.⁴⁷ Vergiler her il ve ilçede en yüksek mülki amirin başkanlığında mal müdürü, ticaret odalarıyla, belediyelerce kendi üyeleri arasından seçilecek ikişer üyeden oluşan komisyonlar aracılığıyla belirlenecekti.

38 *Resmi Gazete*, 3 Şubat 1942, S. 5023, s. 2237-2240.

39 *Resmi Gazete*, 10 Temmuz 1942, S. 5154, s. 3325.

40 Mahmut Goloğlu, *Milli Şef Dönemi 1939-1945*, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi III, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012., s. 155.

41 Pamuk (2014), s. 201.

42 *Resmi Gazete*, 25 Temmuz 1942, S. 5167, s. 3402.

43 Murat Metinsoy, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 145.

44 *Resmi Gazete*, 17 Temmuz 1942, S. 5160., s. 3371-3372. 2/18364 nolu kararnamenin K/366 göre 50 tona kadar üretimde bulunan üreticiler %25; 50-100 tona kadar üretimde bulunan üreticiler ilk 50 ton için %25, 50 tondan 100 tona kadar olan kısım için %35; 100 tondan fazla üretim gerçekleştiren üreticiler ise 50 tona kadar olan kısım için %25, 50 tondan 100 tona kadar olan kısım için %35 ve 100 tondan fazla olan kısım için %50 oranındaki ürünlerini devlete satmak zorunda olup, geri kalan miktarlar üzerinde serbestçe tasarrufta bulunabileceklerdir.

45 Tezel (2015), s. 313.

46 *TBMM Zabıt Cerideleri*, D. VI., C. 28, İ. 3, 11 Kasım 1942., s. 21.

47 *Resmi Gazete*, 12 Teşrinisani 1942, S. 5255, s. 3965-3966.

İhtiyaç halinde komisyonların sayısı arttırılabilecekti ayrıca komisyonlarca takdir edilmiş vergi miktarına itiraz edilemeyecekti.⁴⁸ Varlık Vergisi ile hükümet 1942 yılında 463 milyon liralık bir kaynak yaratmış ancak ciddi savunma giderleri, yüksek enflasyonist ortam ve bütçe kaynaklarında devamlı artış sağlayacak önlemler konusundaki yetersizlikler nedeniyle 1943 yılı itibarıyla bütçe gelirlerinin gerçek değeri düşmüş ve bütçede önemli bir açık oluşmuştur.⁴⁹ Varlık Vergisi'nin uygulanması sürecinde; vergi miktarının belirlenmesi, komisyonlarda ehil olmayan kişilerin görevlendirilmesi, vergi mükelleflerine yönelik etnik ve dinsel ayrımcılık gibi şikâyetler ön plana çıkmıştır.⁵⁰ 17 Eylül 1943 tarih ve 4501 sayılı kanun ile Varlık Vergisinden kalan borçların kaldırılması için hükümete yetki verilmiş⁵¹, 15 Mart 1944 tarih ve 4530 sayılı yasayla hükümet Varlık Vergisi'ni tamamen kaldırmıştır.⁵² Saracoğlu Hükümeti'nin devlet harcamalarının finansmanı ve sosyal yardıma kaynak yaratmak⁵³ için yürürlüğe koyduğu bir başka yasal düzenleme ise 4 Haziran 1943 tarih ve 4429 sayılı kanun ile düzenlenen Toprak Mahsulleri Vergisi olmuştur.⁵⁴ Söz konusu yasa 26 Nisan 1944 tarih ve 4553 sayılı yasayla yeniden düzenlenerek başlıca hububat⁵⁵, bakliyat⁵⁶ ve diğer tarım ürünlerinden⁵⁷ % 10 nispetinde vergi alınmasını öngörmüştür.

Görüldüğü üzere İkinci Dünya Savaşı'nın küresel düzlemde yarattığı etkiler, savaş dışı bulunan Türkiye'de de hem iktisadi hem de sosyal düzlemde çeşitli sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Önce Refik Saydam ardından M. Şükrü Saracoğlu hükümetleri uyguladıkları farklı iktisat politikalarıyla sorunlara çözüm getirmeye çalışmışlardır. Ancak savaş yıllarının özel iktisadi koşulları ve içte yaratmış olduğu dinamikler söz konusu sürecin Türkiye tarihinde zorlu bir deneyim olarak değerlendirilmesine neden olmuştur.

C. Deprem Öncesinde Niksar ve Erbaa'nın Sosyo-Ekonomik Durumu

1940 yılındaki resmi kayıtlara göre Erbaa, nahiye ve köyleriyle 72.059 kişinin yaşadığı⁵⁸, nüfusun % 90.79'unun (65.422) kırsal alanda ikamet ettiği⁵⁹, tütüne dayalı tarımsal üretimin yaygın olduğu ve mahsulün iyi fiyattan satılmasıyla önemli gelir kaynağına sahip, buğday üretimi açısından kendi gereksinimini karşılayabilen bir ilçeydi. Tütün üretimi, nahiye ve köyleriyle 35.326 kişinin ikamet ettiği⁶⁰, nüfusun % 81.16'sinin (28.671) kırsal

48 *Resmi Gazete*, 12 Teşrinisani 1942, S. 5255, s. 3966.

49 Tezel (2015), s. 314.

50 *BCA*. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.36. 16 Ocak 1943., Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 148., Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951, s. 110.

51 *Resmi Gazete*, 21 Eylül 1943, S. 5513, s. 5837.

52 *Resmi Gazete*, 17 Mart 1944, S. 5657, s. 6613.

53 *TBMM Zabıt Cerideleri*, D. VII., C. 3, İ. 33, 4 Haziran 1943., s. 19.

54 *Resmi Gazete*, 7 Haziran 1943, S. 5423, s. 5241-5244.

55 Akdarı, Arpa, Buğday, Çavdar, Çeltik, Kaplıca, Kumdari, Kuşyemi, Mahlüt, Mısır, Yulaf.

56 Bakla, bezelye, bürülce, fasulye, nohut, mercimek.

57 Afyon (Sakız), Antepfıstığı, Ayçiçeği, Fındık, Kendir (Tohum), Keten (Tohum), Kuru incir, Kuru üzüm, narenciye, pamuk, pancar, patates, susam, tütün, zeytin.

58 34.357'si erkek, 37.702'si kadın olmak üzere. (*20 İkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçü*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Yay. No.158., Ankara, 1941, s. 603.)

59 *20 İkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçü*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Yay. No.158., Ankara, 1941, s. 603.

60 17.264'ü erkek, 18.062'si kadın olmak üzere. (*20 İkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçü*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Yay. No.158., s.612., Ankara, 1941.)

Hasip Ahmet Aytuna'nın Raporu Işığında 1942 Erbaa-Niksar Depremi ve Tokat'taki Gelişmeler

alandan yaşadığı⁶¹ Niksar'da da önemli bir geçim kaynağıydı. Ayrıca buğday, arpa, pirinç, ceviz üretimi de göz ardı edilmeyecek bir seviyedeydi. Tütün, pirinç ve ceviz, bölgenin ihraç ürünlerini oluşturmaktaydı. 1936'da pirinç rekoltesi 500.000 kg iken 1937'de 1.000.000 kg'a ulaşacağı tahmin edilmişti.⁶² Her iki ilçenin de başta tütün olmak üzere tarımsal ürünlerden elde ettiği gelir, halkın sosyo-ekonomik durumunun iyi düzeyde bulunmasını sağlamaktaydı. Nitekim Erbaa ve Niksar'da yardım kuruluşlarına karşı yurttaşlar son derece cömertti ve bölgede sorumlulukları üstlenilen ve öğrenimi sağlanan çocukların sayısı az değildi.⁶³

Cumhuriyetin ilk yıllarından beri süre gelen bayındırlık faaliyetleri çerçevesinde Erbaa için 1938 yılında tamamlanarak onaylanan kaza imar planı, 1939 Erzincan Depremi'nden ötürü uygulamaya konulamamıştı. Bu felaketten Erbaa'da etkilenmiş, çarşı ve mahallelerdeki ev ve dükkânların birçoğu yıkılarak arsaya dönüştüğünden kazanın eski halinden eser kalmamış, planın uygulanması da mümkün olmaktan çıkmıştır. Sarsıntıdan sonra ayakta kalabilen ev ve dükkânlar, halkın gündelik yaşamını sürdürebilmesi bağlamında yetersiz kalmıştır. Söz konusu planın uygulanması durumunda mevcut yapılardan bazılarının da istimlak edilmesi zorunluluğu, yetersizliği daha da arttırarak pek çok insanın açıkta kalmasına yol açacak ve belediyeyi de maddi anlamda zarara uğratacaktı. Bu yüzden belediye meclisinin aldığı karar uyarınca yerinde incelemelerin gerçekleştirilerek planda gerekli değişikliklerin yapılması öngörülmüştür.⁶⁴

1939 Erzincan depreminin üzerinden üç yıl geçmiş olmasına karşın Erbaa ve bağlı köylerde pek çok yurttaş çivisizlik yüzünden barakalarda yaşamaktaydılar.⁶⁵ Merkeze bağlı Fundacık, Kargın ve Miril köylerinde felaketin izlerini silmeye dönük inşaat faaliyetleri hâlâ devam etmekteydi.⁶⁶ Erzincan Depremi'nden kaynaklı barınma sorununun yanı sıra 1940'ta yaşanan kuraklık nedeniyle başta buğday olmak üzere ciddi hububat eksikliği bulunmaktaydı. Özellikle köylüler bu durumdan dolayı güçlük yaşamaktaydılar. Sorunun aşılabilmesi için pazar yerlerinde hububat satışının serbest bırakılması ve Toprak Mahsulleri Ofisi'nden (TMO) yiyecek buğday sağlanması istenmişti. Ancak Erbaa'nın yiyecek buğday gereksiniminin TMO'nun Amasya ofisinden karşılanması ve Yeşilirmak Vadisi'ni takip eden yolların ve köprülerin tamamen harap bir halde bulunmasından dolayı buğday gönderimi zorunlu olarak Lâdik İstasyonu'ndan yapılmakta ve çok masraf ve zamana mâl olmaktaydı. Bu yüzden kaza merkezinde bir ofis açılmasına yönelik bir beklenti ortaya çıkmıştı.

Uzun bir boğazın iki tarafında, kademe-kademe sıralanmış ve pek çoğu üç ve daha fazla katlı ahşap evler hâlinde yapılanmış Niksar ve kırsalında da 1939 Erzincan Depremi'nin yarattığı sorunlar süregitmekteydi. İlçe sakinlerinin önemli bir bölümü tütün üretimiyle meşgul olduğu için tütün kurutmaya, saklamaya ve işlemeye müsait olacak biçimde büyük ve yüksek ahşap yapılar inşa edilmişti. Depremde bunların bir kısmı yıkılırken bazıları ciddi ya da hafif düzeyde hasar alarak felaketi atlattı. Kaza merkezinde ve köylerinde inşaat faaliyetleri hâlâ devam etmekteydi ve çivi ihtiyacı resmi kayıtlara da yansımıştı. 1939'dan

61 *20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçü*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Yay. No.158., s.612., Ankara, 1941.

62 *BCA*, F. 490.1.0.0. / 713.434.1.52. 10 Temmuz 1937.

63 *BCA*, F. 490.1.0.0. / 713.434.1.53. 10 Temmuz 1937.

64 *BCA*, F. 490.1.0.0. / 713.437.1.18. 30 Nisan 1942.

65 *BCA*, F. 490.1.0.0. / 713.437.1.27. 30 Nisan 1942.

66 *BCA*, F. 490.1.0.0. / 713.437.1.20. 30 Nisan 1942.

sonra zarar gören, çatlayan veya şakullerini kaybeden ve yıkılabilir hale gelen bazı yapıların üst katları yıkılarak iptal edilmiş, alt katları ve temel üstü kısımları onarılarak içlerinde oturulabilir hale getirilmişti. Öte yandan Niksar ve köylerinde dokumacılık yaygın olduğu için bez ve ipliğe gereksinim artmıştı. Gazyağı sıkıntısı ciddi bir hâl almış, kaza için gazyağı temini ve köylere eşit olarak dağıtımı hayati bir konu haline gelmişti.⁶⁷ Şüphesiz yukarıda betimlenen sorunların arka planında 1939 Erzincan Depremi ve iklim koşulları kadar, İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'de gündelik hayatı zorlaştıran etkileri de bulunmaktaydı.

Savaşın Türkiye'de yarattığı iâşe sorunları karşısında hükümet çeşitli düzenlemeleri hayata geçirmişti. Bunlardan birisi olan Millî Korunma Kanunu'nun, 3954 sayılı kanunla değiştirilen 14., 31. ve 36. maddelerine dayanılarak, üretici elinde bulunan ve tohumlukla yemeklik ihtiyaçlarından fazla olan hububat, el konma hükümlerine tâbi tutulmuştu. Böylece başta Erbaa olmak üzere üreticilerin hububat ürünlerine bakanlar kurulunun 12 Şubat 1941 tarihli kararıyla el konulması, bölgedeki yurttaşların durumunu hem iktisadi hem de sosyal bağlamda olumsuz etkilemiştir. İlçelere bağlı kırsal alandaki köylüler, el altından ederi üzerinde fiyatlarla başta buğday olmak üzere çeşitli tahıl ürünlerini merkez ve nahiyelerde yaşayanlara satarak gelir elde etmeye çalışırken, tahıl fiyatlarında keskin yükselişler görülmüştür.⁶⁸ 15 Temmuz 1942 tarih ve 2/18365 numaralı kararnâmeyle yürürlüğe giren 366 sayılı karar uyarınca hububat üreticilerinin ürünlerinin belli bir bölümünü hükümetin belirlediği fiyatlarla devlete satması geri kalanını serbestçe tasarruf etme hakkına kavuşması (%25'ler), hem üreticilerin üzerindeki baskıyı azaltarak üretimi arttırmayı hem de karaborsacılığı önleyerek fiyat istikrarı oluşturmaya yönelik bir adım olmuştur. Söz konusu düzenleme hükümet açısından istenilen sonuçları yaratamamış ancak tüm ülkede olduğu gibi⁶⁹ Erbaa ve Niksar ile kırsaldaki büyük hububat üreticileri de, gerek şehirlerdeki alıcılara gerekse devletten daha fazla para veren tüccarlara ürünlerini satabilmişlerdi.

D. 1942 Depreminin Erbaa'daki Etkileri

20 Aralık 1942 saat 17:00'de Erbaa merkezli meydana gelen depremin ardından VI. Dönem Tokat milletvekili Hasip Ahmet Aytuna, en çok zarar gördüğü anlaşılan Erbaa'ya, yol ve ulaşım araçlarını düşünerek, Tokat'a uğramadan Lâdik İstasyonu'ndan gitmeyi, oradan Niksar'a geçmeyi, dönüşte Tokat ve Zile'ye uğramayı kararlaştırmıştır. Araç bulmada karşılaştığı zorluklara rağmen bu programı uygulamayı başarmıştır. Erbaa'ya ulaştığında 1939 Erzincan Depremi'nde hiç zarar görmemiş veya önemsiz çatlaklarla depremi atlatmış olan bazı sağlam, beton ve tuğladan inşa edilmiş yapıların, bu depremde hiçbir sağlam katı ve duvarı kalmamak üzere tamamen yıkılarak birer taş yığına dönüştüğüne tanıklık etmiştir. Kasabadaki en sağlam binalardan birisi olan parti binası da ciddi surette hasar görmüş buna karşın Erzincan Depremi'nden sonra tek kat olarak yapılan kaymakam evi ile bazı meskenler ve çarşı içindeki tek katlı vakıf dükkânları ayakta kalmışlardır.⁷⁰ Nitekim Tokat Valiliği'nin ilçedeki ilk saptamalarında da meskenlerin % 10'nun yıkıldığı geri kalanlarının da hasarlı olduğu belirlenmiştir.⁷¹ Amasya Valisi Talat Öncel'in Erbaa'daki tespitlerine göre

67 BCA, F. 490.1.0.0. / 713.437.1.20. 30 Nisan 1942.

68 BCA, F. 490.1.0.0. / 714.438.1.63. 12 Şubat 1943.

69 Boratav, (2006), s. 294-296.

70 BCA, F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.18. 16 Ocak 1943.

71 BCA, F. 30.10.0.0. / 120.849.9.2. 22 Aralık 1942.

Hasip Ahmet Aytuna'nın Raporu Işığında 1942 Erbaa-Niksar Depremi ve Tokat'taki Gelişmeler

iki ilkokul, kaymakam evi ve bir hususi ev dışında 1.200 meskenli kazada yapılar ya yıkılmış ya da ağır şekilde hasara uğramıştır.⁷²

Erbaa içinde, enkaz yığınları yakınlarındaki boş yerlerde ve alanlarda, Kızılay çadırları ve çok iptidâî tarzda yapılmış olan küçük barakalar, depremin yarattığı travmanın etkisi altındaki insanlarla dolmuştur.

“Bunların çoğu, büyük küçük yakınlarını enkaz altında bırakarak canlarını kurtarmış olmaktan ve şimdi yaşayanlar arasında bulunmaktan adeta ıstırap duymakta, maddeten perişan vaziyette, ruhen çok sarsılmış durumdaydı. Bakışlarında, hareketlerinde gayri tabiiyet, ürkeklik, dalgınlık ve durgunluk hali vardır. Bazıları, muhtelif kısımları yıkılmış olduğu halde cepheleri veya yan duvarlarıyla ayakta durabilen binaların yakınlarından geçememekte, en sağlam görünen binalara girememektedirler. Karısını, çocuklarını yıkılan evinin enkazı altından birer ezilmiş ceset halinde çıkartan askerlik şubesi başkanı, yaşlı başlı bir asker olmasına rağmen uğradığı felaketin dehşeti altında ezilmiş, ruhu ve sarsılmış şuuru ile bir gölge gibi dalgın ve korkak dolaşmakta, hiçbir çatı altına girememektedir.”⁷³

Erbaa'nın uğradığı büyük yıkımı izleyen günlerde görülen iyi hava koşulları, felaketzedelere enkaz içinde çalışma fırsatı olarak görülmekte,

“sert ve keskin rüzgârlar başlamadan önce herkes düne kadar içinde rahatça oturduğu ve refahla yaşadığı evinin enkazını eşeleyerek oradan birkaç parça eşya, toza-toprağa karışmış bir avuç yiyecek, üst başa geçirilecek herhangi bir giyecek eşyası teminine çalışmaktaydı. Farklı öğrenim düzeyindeki depremezdelere, kendilerini kasabaya bağlayan bütün bağların koptuğunu ve esasen kasabada “varlık” denmeğe layık hiçbir maddi eser kalmadığını, en sevgili hatıralarının da toprak yığını haline geldiğini ve fazla olarak senelerce tahsil ve hazırlıktan sonra memleket hizmetine girmiş olan bazı memur ve münevverlerin de enkaz altında kalmak suretiyle kasabanın uğradığı her hususta büyük maddi ve manevi kayıpları anlatarak, Erbaa'nın Kelkit-Yeşilirmak vadisinden kaldırılmasını hiçbir acı duymadan karşılayacaklarını belirtmişlerdi.”⁷⁴

1939 Erzincan Depremi'nden sonra Erbaa'ya gelen jeologlar heyetinin verdiği raporun 3. maddesinde “Erbaa kasabası mevkiinin değiştirilmesine lüzum görülmemiştir. Hasar nispeti % 62-66 olan Cedit-Cumhuriyet ve Aşağı Mahalle gibi yerleşim yerleri eski yerinde bırakılmıştır.” şeklinde bir çıkarım yapılması, yaşanan yıkım dikkate alındığında ilçenin yerinin mutlak şekilde daha sağlam bir zemine kaydırılması zorunluluğunun henüz anlaşılmadığını göstermiştir. Deprem sonucunda Erbaa'da ortaya çıkan can ve mal kayıplarını Aytuna bir bilanço halinde vermiştir. Buna göre aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır.⁷⁵

72 BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.9.13. 22 Aralık 1942.

73 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.19. 16 Ocak 1943.

74 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.19. 16 Ocak 1943.

75 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.20. 16 Ocak 1943.

Yeri	Ölü	Yaralı	Kısmen Yıkılan Ev	Tamamen Yıkılan Ev	Telef Olan Büyükbaş Hayvan	Telef Olan Küçükbaş Hayvan
Kasaba	210*	239	496	791	492	216
Merkez Nahiye	49	94	151	250	952	000
Hayati Nahiyesi	73	156	563	329	235	8
Karayaka Nahiyesi	14	37	500	110	111	126
Sonusa Nahiyesi	31	45	200	300	163	17
Bidevi Nahiyesi	66	74	107	267	700	3
Toplam	443	645	2.017	2.047	2.653	370

Aytuna'nın raporuna göre ciddi hasar gören köylerin başlıcaları şöyle sıralanmıştır; Merkez ilçeye bağlı; Aladun, Ahur ve Eriyaba, Hayati Nahiyesi'ne bağlı; Tepekışla, Hayati, Murus, Geyne, Emeri, Geleşin, Manas, Küfe, Ayan ve Gendekse, Karayaka Nahiyesi'ne bağlı; Ferenge, Holay, Karayaka, Zilhor ve Gelengere, Sonusa Nahiyesi'ne bağlı; Sonusa, Gemibükü, Zuday ve Andıran, Bidevi Nahiyesi'ne bağlı; Kızılçubuk, Pidi, Yukarıçandır, Aşağıçandır, Hacıpazar, Değirmenli, Çalkara ve Ravak.⁷⁶ Tokat Valiliği başlangıçta kırsal alandaki ölü sayısının bin civarında olabileceğini öngörmüşse⁷⁷ de Aytuna'nın inceleme yaptığı süreçte kayıpların belirtilen seviyeye ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Erbaa ve bağlı yerleşim alanlarındaki ölü ve yaralı sayısı, sağlık bakanının bölgeye geldiği 25 Aralık 1942'den Aytuna'nın incelemelerini gerçekleştirdiği döneme değin artmamıştır.⁷⁸ Bu durum ilk anda yapılan arama, kurtarma ve ilk yardım çalışmalarının başarısını göstermektedir.

Deprem esnasında Erbaa'da on altı yangın çıkmış ancak idare amirlerinin aldıkları ciddi ve isabetli önlemler sayesinde yangın tahribatının önüne geçilebilmiştir. Ayrıca Lâdik'teki istihkâm taburunun, Samsun, Tokat ve Turhal Şeker Fabrikası itfaiyelerinin⁷⁹, yardım için buralardan ve gece yarısına doğru civar köylerden gelen halkın, yangınları söndürmede, enkaz altında kalanları kurtarmada büyük faydaları ve yararlılıkları görülmüştür. İlçedeki tek eczanenin yıkılmış olması, en basit ilaçların bile Samsun'dan getirilmesini gerektirmiştir.

Erbaa'nın en önemli gelir kalemlerinden olan tütün üretimi de durumdan olumsuz etkilenmiştir. Depremden önce Erbaa'nın yıllık tütün üretimi 2.400.000 kg düzeyindeyken⁸⁰, yüz bin kilogramdan fazlası depremde enkaz altında kalmış ve bunların kurtarılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır. Ancak bunların bir bölümünün kurtarılma dahi işe yaramayacağı belirlenmiştir. Öte yandan tütünler, kışın ve karın da tahribatına maruz kalmış, tütün deposu olarak kullanılan ambarlar tamamen yıkılmış, depo olmaya

*Bu kayıpların 11'i askerdi. Ayrıca iki subay ve on altı er hafif, dört de ağır yaralı vardı. Bkz. BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.9.5. 22 Aralık 1942.

76 Tokat Valiliği'nin tespitlerine göre; Erbaa, Aladun, Ahur, Eriyaba, Tepekışla, Andıran, Yukarıçandır, Aşağıçandır, Hacıpazar birinci derece, Hayati, Murus, Geyne, Emeri, Geleşin, Küfe, Ayan, Gendekse, Ravak, Karyaka, Gerenge, Holay, Zilhor, Gelengere, Sanusa, Gemibükü, Kızılçubuk, Pidi, Değirmenli, Çalgara, ikinci derece, Zuday'ın ise üçüncü derecede hasar gördüğü belirlenmişti. Bkz. BCA, F. 30.10.0.0. / 120.849.9.11, 22 Aralık 1942.

77 BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.9.2. 22 Aralık 1942.

78 BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.9.8. 22 Aralık 1942.

79 BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.9.18. 22 Aralık 1942.

80 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.21. 16 Ocak 1943.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile Bulgaristan Arasındaki Sosyal ve Ekonomik İlişkiler

elverişli hiçbir yapı kalmamıştır. Dizi halinde muhafaza edilmekte olan tütünlerin Erbaa'da işlenmelerine yersizlikten dolayı imkân görülemediği. Bu yüzden Erbaa'daki tütünlerin Tokat İnhisar (Tekel) Başmüdürlüğü tarafından dizi halinde satın alınması veya ilçede ya da Tokat'ta oluşturulacak depolara gönderilmesi istenmiştir.⁸¹ Böylece Erbaa ekonomisinin uğradığı ağır düzeydeki hasarın etkisi azaltılmaya çalışılmıştır.

E. Erbaa'da Yardım-İâşe ve Sorunlar

Depremi ardından Tokat, Samsun, Amasya başta olmak üzere çeşitli vilayetlerden bölgeye personel gönderilmiş ve malzeme yardımı yapılmıştır.⁸² Erbaalılar, hükümetin, Kızılay'ın ve uzak-yakın vilayetler halkının gösterdikleri dayanışma ve ilgiden, zamanında yapılan yardımlardan dolayı minnettar kalmışlardır. Özellikle barınma ve yeniden yapılanma açısından Erbaa'ya kâfi miktarda çivi gönderilmişse de kereste ve cam gibi inşaat malzemelerinin henüz ulaşmadığı saptanmıştır.⁸³ Bununla birlikte hükümet, depremi izleyen hafta içinde bölgede meskenleri yıkılan ya da hasar görenlere, inşa edecekleri ev, ahır, samanlık gibi yapılar için devlet ormanlarından ücretsiz kerestelik ağaç verilmesini kararlaştırmıştır.⁸⁴ Ayrıca tüm deprem bölgesinde kereste temini için 500.000 liralık bir tahsisat sağlamıştır.⁸⁵ Muhtaç durumda kalan yurttaşların temel besin gereksinimleri kısa vadede hızlı ve örgütlü biçimde karşılanmış,⁸⁶ ihtiyaçlar için 220.000 liralık bir ödenek ayrılmıştır.⁸⁷ Bununla birlikte bölge halkının kış için yaz aylarından hazırladıkları kuru ve yaş erzağın enkaz altında kalmış olması, gıda teminini yaşamsal hale getirmiştir. Bu noktada maddi durumları iyi olmayan 400-500 civarındaki muhtaç yurttaşa yönelik olarak, Kızılay yardımları yapılmasına ve bir aşevi açılmasına ihtiyaç duyulmuştur. İlk etapta belediye aracılığıyla ilçedeki zor durumda bulunanların belirlenerek bunlara ekmek verilmesi, ücretlerinin de Erbaa Kızılay Şubesi tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁸ Depremden önce sevk edilen ve yıkılmış olan TMO ambarlarında bulunan, 2.500 ton buğdaydan memurlara verildiği gibi-ihtiyaç sahiplerine de aynı koşullarla 4-5 aylık ekmeçlik buğday verilmesi istenmiştir. Beş aylık bir yardım için 350 ton buğdayın yeteceği yerinde yapılan incelemelerden anlaşılmıştır. Ofis ambarlarındaki buğdaylardan çiftçiye tohumluk olarak, en kısa zamanda, 150 ton verilmesi, bir miktar mısırın da bu toplama eklenerek bölgeye gönderilmesi, talep edilmiştir.⁸⁹

Tıbbi yardım çerçevesinde, depremi müteakip gerçekleştirilen kurtarma ve yangın söndürme çalışmaları, yakın merkezlerden (ordudan ve Kızılay'dan) gönderilen çadırlar sığınaksız kalmış çocuklarla kadınların ve ihtiyarların hemen barınmalarına yardım ettiği gibi hızlı alınan tedbirler sayesinde birçok hastalığın da önüne geçilebilmiştir. Milli Savunma Bakanlığı tarafından gönderilen 32 numaralı seyyar hastahane, bir ilkokulda faaliyete geçirilerek enkaz altından çıkartılan ağır yaralıların ve halkın tedavi gereksinimlerini karşılamış ayrıca zorunlu iâşe masraflarını da üstlenmiştir.⁹⁰ Durumu daha ağır olanlar

81 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.21. 16 Ocak 1943.

82 *Akşam*, 22 Kânûn-i evvel 1942, S. 8680, s. 1, *Vakit*, 22 Kânûn-i evvel 1942, S. 8924, s. 1.

83 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.21. 16 Ocak 1943.

84 BCA. F. 30.18.1.2 / 100.106.16.1. 26.Aralık 1942.

85 BCA. F. 30.18.1.2. / 101.32.5.1. 8 Mayıs 1943.

86 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.21. 16 Ocak 1943.

87 BCA. F. 30.18.1.2. / 101.32.5.2. 8 Mayıs 1943.

88 BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.9.8. 22 Aralık 1942.

89 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.22. 16 Ocak 1943.

90 BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.13.1. 8 Şubat 1943.

yapılan ilk tıbbi müdahaleden sonra kamyonlarla Lâdik'e ve oradan Samsun'a, bazı yaralılar da doğrudan doğruya Tokat'a gönderilmiştir. Böylece kangren, ölüm vs. gibi trajik gelişmeler önlenebilmiştir. Aytuna'nın Erbaa'da kaldığı süre içinde hafif yaralıların ilçe merkezinde tedavilerinin tamamlanmasının ardından geçici hastahane kapatılmıştır. Ancak halk arasında görülen anjin, bronşit, zatürre gibi hastalıklar, hükümet doktorunu ciddi biçimde uğraştırmış, bir tifüs vakasının yaşanması, salgın endişesini gündeme getirmiştir. Bu yüzden kış koşulları göz önünde tutularak ilçede bir revir açılmasına ve hükümet doktorunun bir iki meslektaşıyla takviye edilmesine, enkaza dönüşen merkez eczanesinin temel ihtiyacı karşılayacak hale getirilmesine şiddetle gereksinim duyulmuştur.⁹¹ Kırsal alana peyderpey yönlendirilen sağlık ekipleri, Tokat, Amasya, Samsun, Turhal Şeker Fabrikası ve Ankara'dan gelenler, bölgedeki yurttaşlara hizmet vermiştir.⁹² Yönetmelik düzlemde başta kaymakam olmak üzere diğer yerel yöneticilerin karar alma-oluşturma sürecindeki hızları ve isabetli önlemleri tıbbi anlamda durumun daha da ağırlaşmasının önüne geçmiştir.

Toplumun önemli bir bölümünün tarımsal üretici olduğu Erbaa'da, topraksızların ve mevsimlik olarak buğday ve tütün ziraatında ve kışın da tütün denk ve demetleme işlerinde işçilik yapan azımsanmayacak sayıda fakirlerin durumu da önemli bir sorun oluşturmuştur. Depremde eşlerini yitiren, çalışacak tütün işi bulamayan ve kışlık erzağı enkaz altında kalan, yalnız canlarını kurtarmış pek çok kadın, dul ve yetim, iş mevsimine ve ilkbahara kadar işsizlik tehlikesiyle yüz yüze gelmişlerdir. Sayıları 500'ü bulan bu insanlar, kış boyunca beslenme, barınma ve sağlık sorunları ile mücadele etmişlerdir. Sıcak iâşe yardımına 27 Aralık 1942 itibarıyla son verilmesinin kararlaştırılması, bu insanların durumunu daha da güçleştirmiştir.⁹³ Bu yüzden Kızılay'ın Erbaa'da bir aşevi açmak suretiyle öncelikle söz konusu soruna çözüm getirmesi istenmiştir.⁹⁴

Tarımsal düzlemde; Erbaa'da 1942 güz ekiminin, 1941'e nazaran daha iyi durumda olduğu fakat ekime hazır hale getirilen tarlalardan bir kısmının ekilmediği saptanmıştı. Bu olgunun arka planında, depremde merkezde 492, nahiyeler ve köylerde 2.161 büyükbaş hayvanın telef olmasıyla üreticilerin toprağı ekim ve işleme kabiliyetinin düşmesi bulunmaktaydı. Bundan başka üreticilerin önemli bir bölümü yıkılan evlerinin enkazını temizlemekle ve diğer taraftan baraka yapımıyla meşguldü. Bu zorunluluklar tarımsal üretim etkinliklerinin ciddi biçimde sekteye uğramasına neden olmuştu. Tarımsal üretimin devamlılığında, arazi işleme ve ekim işlerinde, büyük baş hayvanların oynadığı hayati rolden ötürü Erbaa'daki üreticiler, kendilerine birkaç traktör gönderilmesini ve tohum olarak da Ofis ambarındaki buğdaylardan tohumluk dağıtılmasını istemişlerdi.⁹⁵ Ziraat Vekâleti tarımsal düzlemdeki bu gelişmeler çerçevesinde 12 Ocak 1943 tarihinde çiftçilere tohumluk yardımı yapılmasını kararlaştırarak, Erbaa'ya 70 ton buğday ve 70 ton arpa, Niksar'a 50 ton buğday tahsis etmiş, tohumlukların çiftçilere dağıtılarak ekim işlerinin sekteye uğratılmamasını vilayet makamından istemiştir.⁹⁶ Ayrıca hükümet 2/1942 sayılı kararname ile Erbaa ve Niksar'da depremden dolayı zarara uğrayan tütün üreticilerinin denk yapamamaları üzerine 3437 sayılı kanunun ekici ile alıcı arasında tütün alım-satımının

91 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.23. 16 Ocak 1943.

92 BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.9.6. 18. 22 Aralık 1942.

93 BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.9.8. 22 Aralık 1942.

94 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.24. 16 Ocak 1943.

95 Erbaa'da, nahiyelerinde ve köylerinde ekim işlerinin 10 Şubat'a kadar devam edebileceği ifade olunmuştur.

96 BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.13.2. 8 Şubat 1943.

Hasip Ahmet Aytuna'nın Raporu Işığında 1942 Erbaa-Niksar Depremi ve Tokat'taki Gelişmeler

denk halinde yapılacağına dair 49. Maddesi hükmünün 1942 yılı tütün mahsulü için, iki ilçede uygulanmamasını sağlamıştır.⁹⁷

Deprem sonrasında Erbaa merkezde az sayıda yapının ayakta kalması, ilçede bir barınma sorununun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çadırların yaklaşan kış koşulları çerçevesinde yetersiz kalma olasılığı yurttaşları geçici de olsa barakalar yapmaya yöneltmiştir. Ancak en basit barakaların 300-400 liraya mal olması, işçi ücretlerinin 3-5 lira arasında değişmesi, işçi pahalılığı, usta azlığı ve usta gündeliklerinin 5 liradan aşağı düşmemesi, felaketzedeler ve muhtaç durumda bulunanlar için barınma sorununun derinleşmesine yol açmıştır. Bu arada kamu hizmetlerinin yürütülebilmesi için yerel yönetim birimlerini bir araya toplayacak büyükçe bir baraka tipinde bina yaptırılması için hazırlıklar yapılmıştır. Öte yandan enkaz yığını haline gelmiş bulunan Erbaa'nın temizlenmesi, sokakların, caddelerin işler hale getirilmesi, büyük masraf ve devamlı çaba gerektiren önemli bir sorun olarak görülmüş, bu yüzden ilçenin başka bir yere taşınması düşünülmüştür. Bu çerçevede Erbaa'nın Yeşilirmak Vadisi'nden kaldırılarak 10 km kadar güneybatıya veya uzmanların belirleyecekleri bir yere nakli, buralarda yapılacak yapı tiplerinin belirlenmesi ve yeni kurulacak Erbaa'nın bir şirket tarafından inşa ettirilerek, halkın borçlandırılmak suretiyle yeni meskenlere kavuşturulması gibi çözüm önerileri ileri sürülmüştür. Ancak maddi açıdan zor durumda bulunan Erbaa sakinleri, Samsun Lâdik'teki istihkâm taburunun enkazı temizlemek vazifesiyle ilçeye gönderilmesini isteyerek ilçenin taşınmasından doğabilecek maliyetlerden sakınmaya çalışmışlardır.⁹⁸ Hükümet ise, 1942 depreminin ardından kısa vadede Erbaa'nın yerini değiştirmeyi öngörmemiş buna karşılık ilçenin harap olan altyapısının onarımı ve yapımı için 100.000 liralık bir ödenek ayırmıştır.⁹⁹

Erbaalıların karşı karşıya kaldıkları bir başka sorun da, İkinci Dünya Savaşı günlerinde hükümetin ülke savunmasına kaynak yaratmak ve savaş zenginlerini vergilendirmek amacıyla hayata geçirdiği Varlık Vergisi idi. Deprem öncesi dönemde 300.000 liralık bir Varlık Vergisi ödeme gücüne sahip olan ilçede deprem, "*varlıklıları fakir, fakirleri de yoksul bir hale getirmiş, vatandaşların mâlî kudret ve kabiliyetlerini hiçe indirmişti*". Buna rağmen kazada varlıklı sayılanların, kendilerine usulen tahakkuk ettirilmiş fakat deprem dolayısıyla ilan edilmemiş olan vergilerini ödeme olanakları bulunmamaktaydı. Varlık Vergisi'ni ödemekle yükümlü olan yurttaşlar, vergilerinin ilan olunmamasını ve affedilmesini böylece depremin neden olduğu kayıplarının kısmen de olsa hafifletilmesini talep etmişlerdi.¹⁰⁰

Erbaa bölgesindeki toplumun farklı kesimlerindeki yurttaşlar, Tokat milletvekili Aytuna'ya yukarıda betimlemeye çalıştığımız sorunların çözümü ve var olan durumun rehabilitasyonu için istek ve beklentilerini de iletmişlerdi. Bunlar arasında; Erbaa'nın yeni yerinin ve yapılacak yeni binaların tipleriyle inşa malzemesinin belirlenmesi ve yeniden kurulacak Erbaa'nın bir şirket aracılığıyla ve kooperatif esasına göre inşa ettirilmesi, Erbaa enkazının belediyece temizlenmesine imkân olmadığından Lâdik'teki istihkâm taburunun ilçeye gönderilerek temizleme işleriyle görevlendirilmesi, ilçede bir revir açılması ve eczanenin en lüzumlu ilaçlarla takviye edilmesi, barakalar için kereste, çivi ve cam gönderilmesi, kış boyunca Kızılay'ın bir aşevi açması, üreticilere ofis ambarındaki

97 BCA, F. 30.18.1.2. / 101.35.8.1. 18 Mayıs 1943.

98 BCA, F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.25. 16 Ocak 1943.

99 BCA, F. 30.18.1.2. / 101.32.5.2. 8 Mayıs 1943.

100 BCA, F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.26. 16 Ocak 1943.

buğdaylardan tohumluk olarak 150 ve ekmeklik ihtiyacı için 300 ton buğday tahsis edilmesi ve ekim için bir miktar mısır verilmesi, memurlara verilecek ekmeklik buğdayların taksitle ödenmesi, tarımsal üretimin sürekliliği bağlamında tarım alet ve makineleriyle traktör sağlanması, kurtarılan tütünlerin demetlenmeden dizi halinde satın alınması için inhisar başmüdürlüğüne emir verilmesi, patates tohumu dağıtılacaksa bunların günlük köylere verilmesi ve ova köylerine dağıtılmaması, varlık vergilerinin affedilmesi ve diğer umûmi vergilerin tahsilinin ertelenmesi gibi istekler bulunmaktaydı.¹⁰¹

F. 1942 Depreminin Niksar'daki Etkileri

Niksar, ilçe sakinlerinin önemli bir bölümünün tütün ziraatıyla meşgul olmasından dolayı tütün mahsullerini kurutmaya, saklamaya ve işlemeye müsait olacak tarzda pek çoğu üç ve daha fazla katlı büyük ahşap evler halinde yapılmış olan bir merkezdi. 1939 Erzincan Depremi'nde bu evlerin bir kısmı yıkılırken, bazıları ciddi ya da hafif düzeyde zarar görmüştü. Zarar gören, çatlayan veya şakullerini kaybeden ve yıkılacak hale gelen yapıların üst katları alınmış, alt katları ve temel üstü kısımları onarılmış, içlerinde oturulabilir hale getirilmişti. Niksar'ın yeri hakkında 1939 Erzincan depreminden sonra buraya gelen jeologların verdikleri raporun 4. maddesinde aşağıdaki çıkarım yapılmıştı.

“Niksar kasabasının mevkii değiştirilmemiştir. Hasar nispeti % 59 olan Bengiler Mahallesinin tütün deposundan itibaren aşağıda kalan kısımları, inşaat için memnu mıntka kabul edilmiş ve bu kısmın hükümet konağından takriben 2 km mesafede ve derenin memba tarafında, şarkta ve Çanakçı deresinin sağ sahilindeki arazide kurulması muvafık görülmüştür. Çanakçı deresinin sol sahilindeki yamaçlarda temellerin kayaya kadar indirilmesi ve satıhta cereyan eden sular için ve muntazam arklar vücuda getirilmek şartıyla inşaat yapılmasına müsaade olunmuştur.”

1942 depreminin, 1.200 ev bulunan Niksar'da fazla tahribat yaratması, yeniden bazı jeolojik tetkikler yapılmasını ve ev tipleriyle bunların inşa malzemesinin belirlenmesini gerektirmişti.¹⁰² Erbaa'daki kadar bir yıkım yaşanmasa da, ilçedeki pek çok ev ayakta olmakla birlikte bütün duvarların şakulleri kaybolmuş, bina temelleriyle temel üstü kısımlarda dayanak işlevi gören temel taşlar yerlerinden oynamış, bunlara oturtulmuş kalın hatıllar kaymış, bu kayma sonucunda bir kısım duvarların, genellikle iç bölmeleri yıkılmış, merdivenler çökmüş, çatılar çeşitli yönlerde meyletmiş ve hemen bütün evler içlerine girilemeyecek derecede zarar görmüştür. Bu yüzden Niksarlılar evlerine girememiş, duydukları acı ve yaşadıkları korkuyu, muhakkak bir ölüme tercih ederek evlerinin önlerinde, bahçelerinde veya sokaklarda uygun yerlere yaptıkları basit barakalarla çadırlara sığınmışlardı. Halk, mesken ve barakalarını inşa edinceye değin dağıtılmış olan Kızılay çadırlarının bir süre daha kendilerinde kalması talebinde bulunmuştu. Her aile az veya çok depremden olumsuz etkilenmiş, hane başına uğranılan kayıplar, en hafif düzeyde bile 300-500 liraya ulaşmıştı.¹⁰³ İlçedeki kamu binaları, özellikle hükümet konağı ciddi şekilde hasar görmüştü. Niksarlılar ve yerel yöneticiler, evleri içine girilemeyecek derecede tahribata uğramış olan memurlar için 40 kadar baraka yapılması ve halka konutlarını bilimsel bir şekilde tamir imkânının verilmesi gibi isteklerde bulunmuşlardı. Bu aşamada hasar görmüş

101 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.27. 16 Ocak 1943.

102 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.31. 16 Ocak 1943.

103 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.28. 16 Ocak 1943.

yapıların ne dereceye kadar ve ne tarzda tamir edileceği ve hangilerinin yıktırılacağı konusunda Nâfia Vekâletince bir fen heyeti gönderilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Çünkü belediye, heyet onayı olmadan hiçbir onarıma izin verilmeyeceğini bildirmiş, bu durum vatandaşlar için barınma başta olmak üzere birçok sıkıntılara yol açmıştır.

Kasabada beş yurttaş hayatını kaybederken, otuz dördü yaralanmış, 11 büyükbaş hayvan telef olmuş, 110 ev tamamen, 502 ev ise kısmen yıkılmıştı. En çok tahribatın yaşandığı Buz Köyü'nde dokuzu kadın, altısı erkek on beş kişi yaşamını yitirirken, on sekizi kadın altısı erkek olmak üzere yirmi dört kişi de yaralanmıştı. 107 büyükbaş hayvan telef olmuş, 60 ev, 39 samanlık ve 8 ahır tamamen yıkılmış, 8 ev de kısmen hasara uğramıştı. Evkerit, Ayva, Kiracı, Avara, Erkünbet köyleriyle 35 köyde de mesken, ahır vb. yapılar zarar görmüştü.¹⁰⁴ Kaza dâhilinde toplam ölü sayısı kırk yediye yaralı sayısı ise yüz yirmiye ulaşmıştı. 273 ev, 137 samanlık, 15 ahır tamamen yıkılırken, 975 ev, 97 samanlık ve 5 ahır ağır surette hasara uğramış, 258 hayvan da telef olmuştu. Bu rakamlar resmi kayıtlara yansısından daha fazlaydı¹⁰⁵ ki süreç içinde meskenlerin durumunda artçı sarsıntılarla değişimlerin olduğuna işaret etmekteydi. Sarsıntıların devam etmesinden ötürü evleri az çok hasar görmüş olanlardan başka sağlam bulunanlar dahi evlerine girememişlerdi. Toprak Mahsulleri Ofisi'nin, içinde buğday bulunan ambarları ise herhangi bir zarar görmemişti.

G. Niksar'da Yardım-İâşe ve Sorunlar

Depremi izleyen süreçte kasaba ve köylerde halk, işbirliği yaparak ilk andaki kayıpları azaltmaya yönelik girişimlerde bulunmuştur. Kurtarma ve enkaz kaldırma çalışmalarındaki başarı sayesinde birçok vatandaş enkaz altından çıkartılmış, yaralıların tedavisine başlanmış ve bazıları ise Tokat'a gönderilmiştir. İlerleyen günlerde Kızılay yardımları başlamış, 130 çadır, 100 battaniye, iç çamaşırı, pamuklu ve yünlü giyecekler, ekme, un, bulgur, hububat, kavurma gibi gıda maddeleri dağıtılmış, halkın barınma ve beslenme gereksinimlerinin karşılanması için çaba sarf edilmiştir. Halk barakalarda ve çadırlarda kalmayı tercih ederek, evlerine girememiştir. Hükümet ilçenin altyapısının onarımı ve yeniden ihyası için 60.000 lira ödenek sağlamıştır.¹⁰⁶ Niksar'da iâşe normale dönmüşse de çok yoksul durumda bulunanlara her gün sıcak çorba ve ekme dağıtımını sürdürülmüştür. Depremden sonra merkezde kışlamak, iş bulmak amacıyla civar köylerden gelerek kasabada bulunan ve deprem esnasında zarar gören, sayıları yüzü bulan yoksullara her gün yerel Kızılay örgütlenmesi aracılığı ve gıda yardımları sayesinde sıcak çorba verilmiştir. Fakat bu yardımların kısa bir süre sonra kesilmesinin öngörülmesi, Niksar'da devamlı surette yardıma muhtaç yoksullar, dullar ve depremden zarar görenler bakımından kritik bir karar olmuştur. Bunlara kış boyunca yardım yapılabilmesi ve bu yardımın açılacak bir aşevi çerçevesinde dâimî olarak gerçekleştirilmesi talep edilmiştir.¹⁰⁷

104 Tokat Valiliği'nin tespitlerine göre; Niksar, Buzköy, Efkerit, Çamiçi, Ayva birinci derecede, Kiracı, Avara, Alahatiyan, Herkumbet ikinci derecede, Şahinli, Mahmudiye, Kirtenuş, Dönekse, Sorhun, Lâdik, Şıhlar, Aruşlu, Çoç, Alçakbel, Cer, Gülabi, Zera, Gerit, Buhan, Onan, Eskidir, Selâh, Bugama, Mercimekdüzü, Bideze ve Huru köyleri üçüncü derecede hasar görmüştür. Bkz. BCA, F. 30.10.0.0. / 120.849.9.11, 22 Aralık 1942.

105 BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.9.8. 18. 22 Aralık 1942.

106 BCA. F. 30.18.1.2. / 101.32.5.2. 8 Mayıs 1943.

107 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.31. 16 Ocak 1943.

İkinci Dünya Savaşı'nın ülkeye yansıyan etkileri ve depremin üretim sürecini sekteye uğratan sonuçları, tahıl ürünleri başta olmak üzere temel tüketim maddelerinde fahiş fiyatların ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1942 yılının Eylül ayında vilayet dâhilinde buğdayın kilosu 35-40 kuruşken Kasım ayında 50-55 kuruş düzeyine yükselmiştir.¹⁰⁸ Niksar'da da depremden sonra bir ekmeğin satış fiyatı 32 kuruşa kadar çıkmış, bu durum üzerine memurlara iki aylık buğdayları verilmiş, diğer dört aylıkları için de hazırlıklar tamamlanarak bir aylık da şeker dağıtımı gerçekleştirilmiştir. İlçede bir aydan beri tuz sıkıntısı çekilmesinden dolayı bazı yurttaşlar bir kg buğday veya iki kg mısır karşılığında bir kg tuz temin edebilmişlerdi.

İlçede tütün üretiminde de deprem nedeniyle sorunlar yaşanmıştır. Yıllık tütün üretimi 80 ton¹⁰⁹ olarak öngörülmüşse¹¹⁰ de depremin yarattığı olumsuzluklardan dolayı söz konusu hedefe ulaşılması mümkün görülmemiştir. Tütün üreticileri depremden doğan zararları önemsiz görmekle birlikte tütünlerin işlenmeleri konusunda endişe duymuşlardı. Evlerin hemen hepsinin az çok hasarlı olması, tütün sahiplerinin evlere girişini ve tütünlere ulaşımını zorlaştırmıştı. Dizi halinde bulunan tütünlerin işlenmesi için demetçilik yapan, çoğunlukla kadın olan, tütün işçileri de evlere girememişlerdi. Tütünlerini büsbütün harap olmaktan kurtarmak için bir an evvel işlenmelerini isteyen tütün üreticileri, bu yüzden işçi bulamamışlardı. Alelacele yapılan küçük barakalar ve çadırlar da tütünlerin demetlenmesine uygun değildi. Bu durum karşısında üreticiler, ellerinde bulunan tütünlerin İnhisar İdaresi tarafından dizi halinde satın alınmasını veya Niksar'a, İzmir'de yapıldığı gibi, bir miktar mengene gönderilerek tütünlerin daha seri ve nispeten basit bir tarzda demetlenmesini istemişlerdi. Bu istekleri dikkate alınmadığı takdirde tütün mahsulünün yarı yarıya zarar göreceğini ileri sürmüşlerdi.¹¹¹ Erbaa ile ilgili kısımda da belirtildiği üzere hükümet aldığı kararla mevcut kanunun 2/1942 sayılı kararname ile Erbaa ve Niksar'da depremden dolayı zarara uğrayan tütün üreticilerinin denk yapamamaları üzerine 3437 sayılı kanunun ekici ile alıcı arasında tütün alım-satımının denk halinde yapılacağına dair 49. Maddesi hükmünün 1942 yılı tütün mahsulü için, iki ilçede uygulanmamasını sağlayarak üreticilerin mağduriyetini önlemiştir.¹¹² Öte yandan tütünde olduğu gibi çeltik üretiminde de 1941 yılına göre % 60-70 düşüş olduğu, üretimin ancak 70.000 tonu bulunduğu belirtilmiştir.

Niksar ve bağlı yerleşim alanlarında depremden olumsuz yönde etkilenen bir başka üretim koluysa dokumacılık olmuştur. Niksar merkezde 200, köylerde de bu toplama yakın dokuma tezgâhı faaliyet göstermekteydi. Bunların yanı sıra 15-20 kadar dokuma atölyesinde üretim yapılmaktaydı. Bu durumu göz önünde bulunduran girişimcilerin çabalarıyla bir dokuma kooperatifi kurulmuştu ancak iplik ihtiyaçlarının karşılanmasında sorun yaşanmaktaydı. Bu yüzden Niksar'da dokumacılığı canlandırmak, böylece asker ailelerine ve muhtaçlara istihdâm yaratmak, hem de üretimi geliştirmek için Niksar Dokuma Kooperatifi'nin -iplik vermek suretiyle- teşvik edilmesi için İktisat Vekâletin'den istekte bulunulmuştur.¹¹³

108 BCA. F. 490.1.0.0. / 714.438.1.62. 12 Şubat 1943.

109 Raporda her ne kadar 80 ton ifadesi yer alsada bu rakam 800 ton olmalıdır. Çünkü 1940-1945 yıllarına ait resmi bir istatistikte Niksar'da 1945 yılındaki tütün üretimi 1.119 ton olarak belirtilmiştir. Bkz. TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Tarla Mahsulleri İstatistiği 1940-1945*, Yayın No. 264, Ankara, 1947, s. 141.

110 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.30. 16 Ocak 1943.

111 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.30. 16 Ocak 1943.

112 BCA. F. 30.18.1.2. / 101.35.8.1. 18 Mayıs 1943.

113 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.32. 16 Ocak 1943.

Hasip Ahmet Aytuna'nın Raporu Işığında 1942 Erbaa-Niksar Depremi ve Tokat'taki Gelişmeler

İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı olumsuzluklarla mücadele ekseninde hayata geçen Varlık Vergisi, Niksar'da da önemli bir sorun olarak görülmüştür. İlçede 114.000 lira Varlık Vergisi tahakkuk ettirilmiş ancak deprem dolayısıyla ilan edilmemiştir. Vergi mükellefi olacaklarını düşünen vatandaşlar, bu vergilerin depremden doğan zarar ve ziyanlarını telâfiye imkân verecek tarzda azaltılmasını ve mümkünse alınmamasını rica etmişlerdi. Netice itibarıyla Niksarlılar merkezi yönetimden; hasar gören yapıların dayanıklılık durumlarını ve yıkılacak konutlarla yeni yapılacak olanların tiplerini ve inşaa malzemesini belirlemek üzere bir fen heyeti gönderilmesini, kalıcı bir aşevi açılmasını, baraka inşaatı için kereste ve çivi gönderilmesini, çiftçilere mahallî TMO buğdaylarından 50 ton tohumluk ile fakir halk ve kasaba ihtiyacı için 75 ton buğday tahsis edilmesini, tarla sürme ve ekme işleri için traktör ve makine sağlanmasını, Kızılay çadırlarının bir müddet daha halkta bırakılmasını, Niksar Dokuma Kooperatifi için iplik gönderilmesini, tütünlerin üreticilerden dizi halinde satın alınmasını veya İzmir'de kullanılan mengenelerin Niksar'a gönderilerek tütünlerin demetlenmesini, ortaokul inşaatı için Maârif Vekâlet'inden tip plan gönderilmesini ve bu yeni okula öğretmen kadrosu verilmesini, Varlık Vergisi'nin alınmamasını ve diğer genel vergilerin ertelenmesini istemişlerdi.¹¹⁴

H. Tokat'ta Genel Durum

VI. Dönem Tokat milletvekili Hasip Ahmet Aytuna'nın raporunda Tokat'taki yerel yöneticiler ve onlardan kaynaklı sorunlara yönelik saptama ve çıkarımlar da dikkat çekicidir. 1942 depreminden fazla etkilenmeyen Tokat'ta varlık vergisiyle ilgili sorunlar toplumda rahatsızlık verecek düzeye ulaşmıştı. Vergi tahakkuk ettiren komisyonun, mükellefleri iyi tanımayı gerek görmediği, tahakkuk ettirilen vergiler arasında büyük orantısızlıklar ve adaletsizlikler olduğu daha fazla vergi verebilecek mâlî durumda olan bazı mükelleflere komisyon üyelerinin ve şahsen valinin tarafgirlik ve koruyuculuk yaptığı, bu himaye tarzından hazinenin zarar gördüğü kamuoyunda dile getirilmekteydi. Tokat merkezi için tahakkuk ettirilen 270.000 liralık Varlık Vergisi'nin Erbaa ve Niksar'a hatta vilayetin diğer kazalarına göre orantısız derecede az olduğu, Vali İzzettin Çağpar'ın merkez için ve son yıllarda merkezde büyük ölçüde kazanç sağlayan bazı kimseler için fazla koruyucu bir anlayışla hareket ettiği ve komisyon üyelerini etkisi altına aldığı ileri sürülmekteydi. Artova kazası Varlık Vergisi tahakkuklarını, valinin doğrudan doğruya kaymakama emretmek suretiyle ve yine büyük orantısızlıklarla haksızlıklara yol açacak biçimde yönlendirdiği, etki altında kalan kaymakamın da ödeme gücü olmayan vatandaşlara en az 500'er lira vergi tahakkuk ettirdiği, bu orantısızlığın Artova'da genel bir rahatsızlık yarattığı, bazı yurttaşlar tarafından dile getirilmişti. Benzeri bir durum Zile'de de yaşanmaktaydı, ilçede 275 mükellefe 270.000 lira vergi tahakkuk ettirilmiş, komisyon bu iş için uygunsuz ve vatandaşların mâlî durumlarını araştırarak yeterliliğe sahip olmayan kişilerden oluşturulmuştu. Belediye komisyon üyesi seçimine kaymakamın müdahil olması, kaymakamın validen ayrıca talimat alması, Tokat'ta olduğu gibi Zile'de de tahakkuk komisyonunun adil çalışmaması, vatandaşlara mâlî güçlerini aşan vergiler tarh edilmesi, çok sayıda yurttaşın parti binasına gelerek kendilerine tahakkuk ettirilen vergilerin orantısızlığından yakınmasına neden olmuştu. Ayrıca tahakkuk ettirilen vergilerde kişisel anlaşmazlıkların da etkili olduğu ileri sürülmüştü. Silis Köyü'nden Hankeri adında bir çiftçiye 12.000 lira vergi tarh olunduğu, Zile ile köylerinde de birçok vatandaşlara mâlî durumlarıyla orantılı olmayan vergiler

114 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.33-34. 16 Ocak 1943.

tahakkuk ettirildiği görülmüştür.¹¹⁵ Komisyon üyelerinin, halkı ve varlık durumlarını, ticaret işlerini iyice tanıyan kimselerden seçilmemiş olması ve adil davranmaması, söz konusu olumsuzlukların yaşanmasına yol açmıştı. Zile'deki mükelleflerin hemen hepsi Varlık Vergisi tahakkukları nedeniyle soruşturma yapmak üzere bir teftiş heyetinin gönderilmesini talep etmişlerdi.¹¹⁶

Tokat'ta vilayet umûmi meclis azası seçimi sırasında valinin kaymakamlar ve parti üyeleri üzerinde nüfuzunu kullandığı ve üye seçiminde talimata uygunsuz hareketlerde bulunduğu, çeşitli usulsüzlükler ve yolsuzluklar yapıldığı asil ve yedek üyelerin isimlerini içeren listelerin seçmenlere dağıtıldığı, listelerdeki bazı isimlerin, her listede ayrı ayrı birer-ikişer ismin çizik olarak verildiği ve bu sebepten asil üyelerden bazılarının seçicilere göre 120, bazılarının 113, bazılarının 107, bazılarının da 102 oy aldıkları, yedek üyelerin de 18, 25, 26 oy alarak seçildikleri ve bütün bu gelişmelerde şahsen valinin etkili olduğu öğrenilmişti.¹¹⁷ Valinin benzin, gazyağı ve şeker gibi yoksunluğu çekilen tüketim maddelerinin dağıtımıyla ilgili işlere de el attığı halk nezdinde itibarlı kişiler tarafından ifade edilmişti. Söz konusu tanıklıklara göre,

*“Vilayete gelen gazyağı ve benzinin bir kısmı Turhal istasyonuna gelinceye kadar bir kısmı Turhal'dan Tokat'a sevkesnasında yollarda –teneke delinmek suretiyle- akmış gösterilerek usulen tutanak düzenlenmekte ve pek az bir kısmı depolanmaktaydı. Hâlbuki diğer taraftan gazyağının beher tenekesi bazı kimseler tarafından el altından 70 liraya kadar satılmaktaydı. Benzinde de benzeri suiistimallerin yapıldığı belirtilmekteydi. Şekere gelince; hükümet tarafından yapılan zamdan önce vali, Varlık Vergisi'nde himaye ettiği bazı tüccarlarla anlaşarak, merkezden zam emrinin gelişini müteakip Turhal Şeker Fabrikası'ndan beş ton şeker almış, beyannameye tabi tutmamak için kamyonlar içinde, şehir dışında ve Pazar nahiyesinde bekletmiş bilahare gizlice Tokat'a sokarak stoklamışlardı. Ancak fiyat farkı yüzünden şeker satışının durdurulmasıyla stokları ellerinden çıkaramamışlardı”.*¹¹⁸

Bu gelişmeler üzerine vilayetteki bazı vatandaşlar, ilgili bakanlık birimlerinden müfettiş gönderilmesini istemişlerdi. Ayrıca valinin Pazar Nahiyesi müdürü Vahap Aydın'ı çok koruduğu ve depremden sonra bir buçuk ay izin verilen Erbaa Kaymakamı Fazıl Kaftanoğlu'nun yerine kaymakam vekili olarak gönderdiği ve 12.000 lira keşif bedeli olan hükümet konağının inşasıyla ilgili sorumluluğun Vahap Aydın'a verilerek yolsuzluklar yapılacağı, Pazar Nahiyesi Müdürü Vahap Aydın'ın muhtarları da kendi yolsuzluklarına alet ettiği ileri sürülmüştü.¹¹⁹

Aytuna raporunun yerel yöneticilere ilişkin son bölümünde *“bütün bu gibi pürüzlü işlerde gazyağı, benzin gibi çok zarûri bazı maddelerin tenekesinin gizli olarak 70, gazyağının da litresinin 6 lira karşılığında satıldığını işitmemesine imkân olmayan valinin, mektupçusu olan Süleyman Sami ile de işbirliği yaptığını ve bu zati sağ kolu gibi kullandığını, mektupçunun Bitlis'te iken de hırsızlıkla şöhrat aldığını bildiğim için Tokat'ta kendisi*

115 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.36. 16 Ocak 1943.

116 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.37. 16 Ocak 1943.

117 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.34. 16 Ocak 1943.

118 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.35. 16 Ocak 1943.

119 BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.35. 16 Ocak 1943.

hakkında söylenenlerin büsbütün birer dedikodu ve isnat mahiyetinde olamayacağını düşündürmektedir.” değerlendirmesini yapmaktaydı.¹²⁰

SONUÇ

Türkiye için İkinci Dünya Savaşı süreci, siyasî, iktisâdî ve sosyal açıdan kritik bir dönemi oluşturmuştur. Toprağa ve hayvancılığa dayalı üretim etkinliklerinin ön plana çıktığı ekonomik yapı, savaşın sürecinde çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır. Bunlardan birincisi; üretken ve genç nüfusun önemli bir bölümünün ülke savunması çerçevesinde silahlı hizmete alınmasıdır. Bu durum üretimde dikkate değer düşüselere yol açmıştır. İkincisi; savaş nedeniyle kalabalık bir ordunun iş meselesinin kendisini dayatmış olmasıdır. Üretimden çekilen önemli bir nüfus orduda tüketici bir kimliğe bürünmüş böylece iş sorunu ulusal bir ölçüğe ulaşmıştır. Üçüncüsü; arz-talep dengesinin değişmesiyle hükümetin, ordu ve şehirlerin işini sağlamada güçlüklerle karşılaşması, karaborsacılık, fiyatlarda yükseliş ve haksız kazanç yollarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Savaşın ülkede neden olduğu sosyo-ekonomik sorunları, 1939 Erzincan Depremi ve peşi sıra yaşanan Erbaa depremleri gibi doğal felaketler de derinleştirmiştir.

Erbaa-Niksar bölgesinde büyük yıkım ve kayıplar yaratan 20 Aralık 1942 Depremi ile felaketin ardından bölgeye giden Tokat milletvekili Hasip Ahmet Aytuna'nın, 1-10 Ocak 1943 tarihleri arasında bölgeye ziyaretinin ardından hazırladığı inceleme, gözlem ve değerlendirmeleri içeren raporu; tek partili yönetim ve İkinci Dünya Savaşı'nın belirleyici olduğu politik düzlemde merkezi yönetim-yerel bürokrasi-yurttaş üçgenindeki ilişkileri ve dinamikleri anlamamıza kolaylaştıran bir kaynaktır. Hükümet, 26 Ocak 1940 tarihli Millî Korunma Kanunu ile savaşın Türkiye'nin toplumsal yapılanmasına yönelik olası olumsuz etkilerini azaltmaya çalışmıştır. Söz konusu yasa çerçevesinde çıkartılan çok sayıdaki kararname, toplumsal hayatın çok farklı yönlerinde, savaşın etkisiyle gelişen sorunlara, çözüm odaklı düzenlemeler içermektedir. Hayata geçirilen düzenlemelerin, uygulamasını ve denetimini sağlamak üzere çeşitli komisyonlar, kurullar ve heyetler oluşturulmuştur. Ancak belirtilen düzenlemeler, halkın karşı karşıya kaldığı iş, hayat pahalılığı, enflasyon, üretim yetersizliği gibi sorunları ortadan kaldırmada istenilen düzeyde sonuçlar vermemiş, hatta bazılarını daha da ağırlaştırmıştır.

Merkezi yönetim açısından savaş ve paralelinde yaşanan doğal afetler de zorlu bir deneyim olmuştur. 20. Yüzyılın başlarından itibaren ülkenin karşı karşıya kaldığı sosyo-ekonomik güçlükler, iktidarın, çözüm üretme bağlamında, hareket kabiliyetini sınırlamış görünmektedir. 1939 Erzincan Depremi'nin yarattığı tahribatı gidermek için hükümetin attığı adımlar önemli olmakla birlikte yeterli olmamıştır. Nitekim çalışmamızda da gösterildiği üzere Erbaa ve yakın bölgelerde, depremden üç yıl sonra bile derme çatma barakalarda yaşayan yurttaşların varlığı, resmî kayıtlara da yansımıştır. Depremi izleyen süreçte Erbaa'nın yerinin değiştirilmesi gündeme gelmişse de hükümet alt yapıdaki hasarın giderilerek ilçenin yerinde bırakılmasına yönelik bir tutum izlemiştir. Ancak aynı yerde 27 Kasım 1943'te yaşanan depremde yaşanan ağır kayıplar dikkate alındığında alınan kararın yerinde olmadığı görülmüştür. İlçenin, yaşanan ikinci deprem sonrası taşınması, gecikmiş bir adım olarak değerlendirilmiştir. Erbaa ve Niksar'da felaketi izleyen süreçte örgütlenen yardım faaliyetlerindeki kalıcılık sorunu hükümet açısından bir başka eksiklik olarak

120 *BCA*. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.35-36. 16 Ocak 1943.

belirmiştir. İlçelerde, özellikle Erbaa'da depremzedelerin ağırlıklı bir bölümü çadırlarda ve inşa edilmeye çalışılan derme çatma barakalarda yaşamlarını sürdürmeye çalışırken, Kızılay başta olmak üzere iâşe ve sağlık hizmetleri sağlayan kurumlar tedricen faaliyetlerini sonlandırmışlardır.

Savaşın yarattığı koşullar çerçevesinde alınan mâlî önlemlerden birisi olan Varlık Vergisi ve uygulamaları, merkezi yönetimin organizasyon, istatistik, denetleme açısından yeterli donanımına ya da yeterliliğe sahip olmadığını göstermiştir. Ülkenin farklı yerlerinde örnekleri görülen usulsüzlüklere Tokat ve ilçelerinde de tanıklık edilmiştir. Erbaa, Niksar, Artova ve Zile'de deprem sonrasında tarh edilen vergilerdeki orantısızlık, vergi mükelleflerinin gelirlerinin dikkate alınmaması, kişisel husumetlerin vergilendirmede belirleyici olması yaygın bir memnuniyetsizlik konusu olmuştur. Hükümetin depremzedelere yönelik olarak getirdiği, bir yıllık vergi muafiyeti de işaret edilen olumsuzlukları ortadan kaldırmamıştır. Bölgede yaşanan kuraklık ve işgücü kaybına rağmen vergi yükünün yeni düzenlemelerle artırılması, elde edilen ürüne hükümetin belirlediği ve piyasanın çok altında fiyatlardan "el konulması" bu bağlamda temel huzursuzluk kaynağı olmuştur. Saraçoğlu Hükümeti'nin yaptığı düzenlemelerin, bölgedeki toplumsal yapının ağırlığını oluşturan, küçük üreticilerin durumunda bir rahatlama sağlamaması, iktidara yönelik şikâyetlerin önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Erbaa ve çevresindeki üreticiler vergilerini öderken, deprem sonrası isteklerinde ekim ve yemeklik buğday talebinin ön planda olması merkezi politikaların yerel düzlemde yarattığı tezatlarla örnek teşkil etmiştir. 1939 Erzincan Depremi'nin yaralarının henüz sarılamadığı bir dönemde meydana gelen 1942 Erbaa Depremi, bölgedeki yurttaşlar açısından söz konusu sorunların daha derinleşmesine yol açmıştır.

Sonuç olarak, küresel savaş koşulları altında, insan kaynakları, kontrol ve denetim mekanizmaları açısından yetersiz, mâlî gücü sınırlı bir iktidar döneminde yaşanan 1942 Erbaa Depremi, Cumhuriyet tarihimizde yaşanan zorlu deneyimlerden birisi olmuştur. Merkezi yönetim ve yerel birimlerin kapasiteleri oranında gerçekleştirdikleri yardım çalışmaları bu felaketin kısa erimli sonuçlarını bertaraf etmede başarılı olmuştur. Ancak uzun vadede Türkiye'nin yakın tarihinde yaşadığı yıkımların ülke ve insan kaynaklarında yaratmış olduğu tahribatın da etkisiyle karşılaşılan sorunlar bir süre daha ülke gündemini meşgul etmiştir.

KAYNAKÇA

TBMM Zabıt Cerideleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi(BCA)

BCA. F. 490.1.0.0. / 713.434.1.52. 10 Temmuz 1937. BCA. F. 490.1.0.0. / 713.434.1.53. 10 Temmuz 1937.

BCA. F. 490.1.0.0. / 713.437.1.18. 30 Nisan 1942. BCA. F. 490.1.0.0. / 713.437.1.27. 30 Nisan 1942.

BCA. F. 490.1.0.0. / 713.437.1.20. 30 Nisan 1942. BCA. F. 490.1.0.0. / 387.1636.2. 11 Mayıs 1943.

BCA., F. 490.1.0.0. / 1609.572.1. 3 Ekim 1942., BCA., F. 490.1.0.0. / 714.438.1.63. 12 Şubat 1943.

Hasip Ahmet Aytuna'nın Raporu Işığında 1942 Erbaa-Niksar Depremi ve Tokat'taki
Gelişmeler

- BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.18. 16 Ocak 1943. BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.9.2. 22 Aralık 1942.
- BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.9.13. 22 Aralık 1942. BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.19. 16 Ocak 1943.
- BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.20. 16 Ocak 1943. BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.9.8. 22 Aralık 1942.
- BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.9.18. 22 Aralık 1942. BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.21. 16 Ocak 1943.
- BCA. F. 30.18.1.2 / 100.106.16.1. 26.Aralık 1942. BCA. F. 30.18.1.2. / 101.32.5.1. 8 Mayıs 1943.
- BCA. F. 30.18.1.2. / 101.32.5.2. 8 Mayıs 1943. BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.22. 16 Ocak 1943.
- BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.13.1. 8 Şubat 1943. BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.23. 16 Ocak 1943.
- BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.9.6.18. 22 Aralık 1942. BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.9.8. 22 Aralık 1942.
- BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.24. 16 Ocak 1943. BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.13.2. 8 Şubat 1943.
- BCA, F. 30.18.1.2. / 101.35.8.1. 18 Mayıs 1943. BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.25. 16 Ocak 1943.
- BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.26. 16 Ocak 1943. BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.27. 16 Ocak 1943.
- BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.28. 16 Ocak 1943. BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.30. 16 Ocak 1943.
- BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.31. 16 Ocak 1943. BCA. F. 30.10.0.0. / 120.849.9.8.18. 22 Aralık 1942.
- BCA. F. 490.1.0.0. / 714.438.1.62. 12 Şubat 1943. BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.32. 16 Ocak 1943.
- BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.33-34. 16 Ocak 1943. BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.34. 16 Ocak 1943.
- BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.35. 16 Ocak 1943. BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.36. 16 Ocak 1943.
- BCA. F. 490.1.0.0. / 1003.873.2.37. 16 Ocak 1943.

SÜRELİ YAYINLAR

Resmi Gazete

Akşam

Tan

Ulus

Vakit

İKİNCİL KAYNAKLAR

- 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı, Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçü (1941), Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları. No.158.
- Aktar, Ayhan (2000), Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Aydemir, Şevket Süreyya (1975), İkinci Adam, 2. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Baydar, Ertuğrul (1978), İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No: 1978-195, Ankara.
- Binbaşıoğlu, Cavit (1995), Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi Üzerinde Bir Araştırma, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Binbaşıoğlu, Cavit (1980), “Hocam Hasip Ahmet Aytuna”, Çağdaş Eğitim, Haziran 1980, Yıl 5, S. 46, s. 38-39.
- Boratav, Korkut (2006), Türkiye’de Devletçilik, 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Goloğlu, Mahmut (2012), Milli Şef Dönemi 1939-1945, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi III, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Gündüzalp, Fuat (1961), Öğretmen Meslek Kitapları Kılavuzu, C. 4 1954-1958, Öğretmen Kitapları No. 79, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kafaoğlu, A. Başer (2002), Varlık Vergisi Gerçeği, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Metinsoy, Murat (2016), İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Ökte, Faik (1951), Varlık Vergisi Faciası, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul.
- Pamuk, Şevket (1999), “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası ve Köylülük”, 75 Yılda Köylerden Şehirlere, Tarih Vakfı-İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Pamuk, Şevket (2014), Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, 4. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Tarla Mahsulleri İstatistiği 1940-1945, Yayın No. 264, TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1947.
- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim (2016), İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si, 2. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tezel, Yahya Sezai (2015), Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

İLERİCİLİK - GERİCİLİK TARTIŞMALARINDA BİR DURAK: ÇARŞAFLA MÜCADELE HAFTASI

A STAGE IN THE PROGRESSIVISM vs. REACTIONISM DEBATE: THE
ANTI-CHADOR WEEK

Pınar AYDOĞAN*

Geliş Tarihi/Received:15.07.2021

Kabul Tarihi/Accepted:08.01.2022

AYDOĞAN, Pınar, (2022), "İlericilik - Gericilik Tartışmalarında Bir Durak: Çarşafı Mücadele Haftası", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 191-217.

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılına damgasını vurmuş olan Batılılaşma hareketleri, Cumhuriyet döneminde de sürmüştür. "Medeni bir toplum" isteğini arkalayan Batılılaşma gayretinin sembolik dışavurumunda en etkili yöntemin erkek ve kadın kıyafetleri olması yönünde yönetici elit nezdinde kendini belli eden adeta bir uzlaşının olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki Osmanlı'da fes, Cumhuriyet döneminde şapka hukuki düzenleme aracılığıyla "medeni kılığın" vücut bulması olarak algılanmış veya sunulmuştur. Medeni yaşama uygun kıyafet erkekler için şapkada simgeleşirken, kadınların giyimi konusunda herhangi bir hukuki düzenleme yapılmamış, çarşaf ve peçenin kullanılmaması için telkin yöntemi tercih edilmiştir. 1950'lerden sonra, çarşaf kullanımında artış olduğu iddiası gündeme gelmiştir. 1956 yılı, çarşafa karşı yürütülen mücadelenin önemli bir dönemeci olmuştur. Demokrat Partili üç milletvekili "millî ve medeni" bulmadıkları çarşafın yasaklanması için Meclis'e kanun teklifi vermiştir. Türk Kadınlar Birliği'nde kanun teklifinin kabul edilmesi halinde çarşafın yerine geçecek giysinin ne olacağını tartışmış ve çarşaf meselesine çözüm yollarının konuşulduğu toplantılar düzenlemiştir. Bu durum bazı sivil toplum kuruluşlarını ve dernekleri çarşaf karşıtı tavır almaya yöneltmiş ve "Çarşafı Mücadele Haftaları" düzenlenmiştir. Bu çalışma, 25 Ağustos- 31 Ağustos 1958-1962 tarihleri arasında düzenlenen "Çarşafı Mücadele Haftaları" özelinde çarşaf karşıtı düşüncenin konuya yaklaşımını ve mücadele yollarını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç çerçevesinde çarşafı mücadelede yöneticilerin, seçkinlerin, sivil derneklerin faaliyetleri ve çarşaf özelinde modernleşmeyi nasıl yorumladıkları, "ilericilik" ve "gericilik" kavramlarını hangi sembollere dayanarak açıkladıkları da tartışılacaktır. Çalışmanın yöntemi belge analizine dayanmaktadır ve birincil kaynaklarını gazeteler (Cumhuriyet, Milliyet, Vatan, Hürriyet) oluşturmaktadır. Çarşaf üzerinden yürütülen tartışmalar, Türk siyasal yaşamında belirgin bir ton olarak karşımıza çıkan ve genellikle kısır çekişmelerin önünü açan ilericilik/gericilik bağlamı değerlendirilmelerinin işlevselliğini değerlendirebilmek açısından ciddi ipuçları verecektir.

Anahtar Kelimeler: Çarşaf, İlericilik, Gericilik, Eğitim, İnkılap

* Dr. Öğr. Üyesi. Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, psaydogan08@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-4121-4155>).

Abstract

The westernization movement that marked the final century of the Ottoman Empire also continued in the Republican period. There had been a near consensus among the executive elites that men's and women's clothing would constitute the most effective way in the symbolic manifestation of the westernization efforts that supported the aspiration for a 'civilized society'. Thus, the fez in the Ottoman Empire and the hat in the Republican period were perceived or presented as the materialization of 'civilized clothing' through legislation. Clothing appropriate for a civilized life was symbolized by the hat for men, whereas no legal regulations were introduced about women's clothing, and instead, the method of discouraging the wearing of the chador and niqab was preferred. After the 1950's, an allegation was brought into the agenda that there had been an increase in the wearing of the chador. 1956 was an important turning point in the struggle against the chador. Three deputies from the Democratic Party submitted a bill to the Parliament to ban the chador, which they do not find "national and civilized". In the Turkish Women's Union, they discussed what would be the clothing that would replace the chador if the bill was accepted, and held meetings where solutions to the issue of the chador were discussed. This led certain non-governmental organizations and associations to act against the chador, hence 'Anti-Chador Weeks' were organized. This study aims to analyze the approach of the anti-chador stance and the struggle methods it adopted within the specific context of the 'Anti-Chador Weeks' organized between 25-31 August 1958 and 1962. For this purpose, the anti-chador activities of the authorities, elites and civil associations as well as their interpretation of modernization and the symbols they relied upon for explaining the concepts of 'progressivism' and 'reactionism' will be discussed within the specific context of the struggle against the chador. The method of this study is based on a documentary analysis, the primary source of which is newspapers. The debates about the chador will provide significant clues for assessing the functionality of progressivism/reactionism-based evaluations encountered in the Turkish political life as a distinct tone, which usually lead up to fruitless arguments.

Keywords: *Chador, progressivism, reactionism, education, revolution*

GİRİŞ

Osmanlı devlet ricali 'geri kalmışlığın' üstesinden gelebilmek için, ilerleme ve medenileşme hedefine odaklanan ciddi bir çaba sarf etmiştir.¹ III. Selim ile başlayan modernleşme hareketlerini bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Nitekim askerî alanda başlatılan modernleşme çabasının tüm devlet kurumlarına sirayet etmesi için gösterilen gayret, Batı gibi olmanın reformlarla mümkün olabileceğine dair bir inançla beslenmiştir. Bu reformlar Osmanlı toplumunda, Batı'da olanın alınmasıyla yetinen ve çoğu zaman şekilciliğin kısılcısından kurtulamayan değişimlerin önünü açmıştır. Öyle ki Osmanlı-Türk modernleşmesi incelendiğinde en çok üzerinde durulan konulardan birinin de "dış görünüşü modernleştirmek" üzerine yapılan tartışmalar olması anlamsız değildir. Kıyafet üzerinden yürütülen tartışmalar ve yapılması istenen değişimler, yaratılmak istenen yeni "medenî" düzende önemli bir yer tutmuş, olması gereken bir unsur olarak algılanmıştır.

Osmanlı'da kıyafet, giyenlerin ırkını, dinini, siyasi düşüncesinin yönünü tanıtanın yanında, mesleklerini de simgeleyen önemli bir unsur olmuştur. Her mesleğin, ırkın, dinin giyeceği kıyafetler ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Aslında kıyafet konusundaki ilk değişiklik III. Selim zamanında yeni ordu olan Nizam-ı Cedid'te yapılmıştır. Ardından II. Mahmut, devlet memurlarının kıyafetlerini değiştirmiş ve herkese fes takma zorunluluğu getirmiştir. Yapılan fes değişikliğiyle, Osmanlı askeri de Batı askeri ile dış görünüşte benzerlik yakalamıştır. Öte yandan herkesin fes takması kuralı, Gayrimüslim kesimin Müslümanlardan farklı giyim geleneğinin sonunu getirerek "tebaanın eşitliği" gibi bir bakış açısının gelişmesine ön ayak olmuştur.²

Kıyafetlerde yaşanan değişiklikler sadece erkekler için olmamıştır. On dokuzuncu yüzyılın yenilikçi hareketleri İstanbul kadınları arasında giyimde modanın takibini mümkün kılmış, örneğin Avrupalı kadınların sıklıkla tercih ettiği korse, Osmanlı Devleti sınırları içinde de ilgi görmüş, ferace ve peçenin yerini almıştır. Buna rağmen Osmanlı yönetimi, yaklaşık olarak 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar kadının kıyafetlerini boylarına, renklerine, kalınlıklarına, astarına, kullanılacak kumaşlara kadar düzenleyen, belirleyen fermanlar yayınlamış ve çarşaf giymeyi zorunlu tutmuştur.³

Özellikle II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı aydınlarının en çok tartıştığı konuların başında çok eşlilik, örtünme, boşanma ve kadının eğitilmesi gelmektedir. Onlara göre kadının konumu, ilerlemenin yönünü ve hızını da belirleyecektir. Osmanlı modernleşmesinin en sert tartışmaların kaynağı olan Batı'dan neler alınacağı sorusu, kadınla ilgili konularda da oldukça belirleyici olmuştur. Örtünme konusu, aydınların üzerinde anlaşamadıkları en temel konulardan biri haline gelmiştir. Abdullah Cevdet gibi kadının açılmasını 'ilerleme'nin şartı olarak görenlerle, Mehmet Akif gibi kıyafet değişikliği fikrini kabul etmeyenler karşı karşıya gelmiştir. Diğer bir taraf ise bu duruma müdahale etmenin gereksiz olduğunu, kadının iyi bir eğitim aldıktan sonra zaten örtünme sorununun kendiliğinden ortadan kalkacağını savunanlardan oluşmuştur.

1 Nilüfer Göle, *Modern Mahrem*, 9.b, Metis Yayınları, İstanbul 2008, s. 21.

2 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Haz. A. Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 197.

3 Nora Şeni, "19. Yüzyıl Sonu İstanbul Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar* içinde, Ş. Tekeli (Der.), 4.b, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 53; Bernard Caporal, *Kemalizm ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1982, s. 141.

II. Mahmut'la başlayan kıyafette yenileşme hiç durmadan devam etmiş ve en net şeklini Cumhuriyet döneminde yapılan Şapka Kanunu ile almıştır. Kıyafette yapılan değişim, aslında “yeni bir dönemi” de tanımlamaktadır. Atatürk 1925 yılında şapka ile gittiği Kastamonu'da yaptığı konuşmasında, Cumhuriyet'in “muasır medeniyet seviyesine ulaşma” hedefini gerçekleştirmede en önemli olanın “medeniyetin emrettiği değişim ve ilerlemeye uymak” ve yapılması gerekenin de “düşüncede, anlayışta ve kıyafette tepeden tırnağa medeni olmak” olduğunu vurgulamıştır. Cumhuriyet, dış görünüşteki bu değişimi Şapka Kanunu ile sağlamıştır. Fakat Atatürk kadınların kıyafeti konusunda bir kanun yoluna başvurmak yerine, medeni toplumun gereklerini anlatarak ve çevresinde kıyafetiyle örnek kadınlar bulundurarak değişime ön ayak olmayı tercih etmiştir.

Çarşafa dair konuşmasında kadınlara “*yüzlerinizi dünyaya gösterin. Bunda korkulacak bir şey yoktur. Korkmayınız... Bu gidiş zorunludur. Bu zorunluluk bizi yüksek ve önemli bir sonuca ulaştıracaktır*” sözleriyle seslenen Atatürk'ün “bu gidiş zorunludur” dediği, olması gerekeni ifade eden ‘ilerleme’dir, yüksek ve önemli sonuç ise “muasır medeniyet hedefi”dir.⁴ 1950'li yıllara kadar dönem dönem yerel yöneticilerin çarşaf ve peçeyi yasaklama girişimleri olsa da bunlar çok etkili olmadığı gibi süreklilik de göstermemiştir. Çarşafın siyasetin ve sivil toplum kuruluşlarının gündemine girişi Demokrat Parti (DP) iktidarıyla olmuştur. DP'nin Atatürk inkılaplarına karşı bir tavra ya da böyle bir tavra sahip olanları kolladığına dair iddialar dillendirilmiş ve çarşafli kadınların hızla artması DP iktidarının bu tutumuna bağlanmıştır. Bu dönemde özellikle çoğunluğunu kadınların oluşturduğu sivil derneklerin ve kuruluşların önde olduğu çarşafıla mücadele etkinlikleri başlatılmıştır. Mücadelenin temel paradigması, medeni bir toplum olan Türkiye'de “gayri milli, gayri medeni, gayri dini” olan çarşafın ortadan kaldırılmasıdır. Mücadeleye katılanların bu konudaki yargıları ortaktır. Fakat usul konusunda farklılıklar belirlemiştir. Bu bağlamda iki seçenek üzerinde durulmuştur. İlk seçenek kesin, hızlı ve inkılapçı bir çözüm olarak savunulan çarşafın bir kanunla yasaklanması düşüncesidir. Diğer seçenek ise modern eğitimin yaratacağı ilerleme ve gelişme sayesinde çarşafın zaten kendiliğinden ortadan kalkacağına duyulan inançla ifade edilen evrimci görüştür.

Konuyla ilgili literatüre bakıldığında çalışmaların temelde üç başlık altında yoğunlaştığı görülmektedir. Kıyafet değişimini Batılılaşma süreci içinde özellikle laiklik perspektifi ile ele alan,⁵ Kemalizm'in yarattığı toplumsal, siyasal dönüşümün bir parçası olarak inceleyen⁶ ve

4 Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I 1924-1930, Devrimler ve Tepkiler*, 4.b, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 158.

5 T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul 2015; Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk kadını (1829-1923)*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, Ankara 1991; N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Haz. A. Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008; N. Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002.

6 B. Caporal, *Kemalizm ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1982; Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını*, Ötüken Yayınları, Ankara 2011; Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasal Teşkilatlarda Türk Kadını 1908-1960*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998; Muhadere Taşçıoğlu, *Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri*, Akın Matbaası, Ankara 1958; Ayşe Durakbaşı, “Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve Münevver Erkekler”, *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998. Leyla Kırkpınar, “Türkiye'de Toplumsal Değişme sürecinde Kadın”, *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998; A. Sezer Arıç, *Atatürk Türkiyesinde Kılık Kıyafette Çağdaşlaşma*, 2.b, Siyasal Basımevi, Ankara 2007; Necdet Aysal, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 22, 2011.

İslam dini ile olan ilişkisini ön plana alan⁷ çalışmalar yapılmıştır. Erken Cumhuriyet dönemi yöneticilerinin çarşafa dönük tutumunu inceleyen ve dönem arşivlerini kullanan birkaç çalışma bulunmaktadır.⁸ Bu makalenin ele aldığı dönemle ilgili kadın giyimini özellikle de çarşafa yönelik hem yönetimin hem de sivil kuruluşların bakışını ele alan bir çalışma tespit edilememiştir.

Bu çalışma, 25 Ağustos-31 Ağustos 1958-1962 tarihleri arasında düzenlenen “Çarşafı Mücadele Haftaları”nı konu edinmektedir. Söz konusu dönemde belirgin bir biçimde gözlemlenen çarşaf karşıtlığında izlenen yöntemler ve mücadele araçları, ilericilik ve gericilik kavramları bağlamında analize tabi tutulmaktadır. Konu, çarşaf karşıtlarının modernleşme olgusunu ne şekilde yorumladıkları noktasında da ipuçları sunmaktadır.

Çalışmanın yöntemi, belge analizine dayanmaktadır ve birincil kaynaklarını gazeteler (*Cumhuriyet*, *Milliyet*, *Vatan*, *Hürriyet*) oluşturmaktadır. Çalışma tarihsel olarak -önceki yıllara atıflarda bulunsada- 1958-1962 yılları arasında çarşaf konusuna yönelik yazılarla sınırlandırılmış ve üç bölüm olarak planlanmıştır. İlk bölümde Osmanlı-Türk aydınlarını derinden etkileyen, çalışmanın da kuramsal çerçevesi olan Aydınlanma düşüncesi ele alınmıştır. İkinci bölümde Osmanlı-Türk modernleşmesinin “ilerleme-muasır medeniyet seviyesi” olarak tanımladığı ve bu hedefe ulaşmada yapılması gerekenler, özel olarak kıyafet üzerinden yapılan tartışmalar, son bölümde ise çarşafı mücadelede tercih edilen yöntemler üzerinde durulmuş ve Çarşafı Mücadele Haftaları incelenmiştir.

1. ‘AYDINLANMA’K İÇİN...

Aydınlanma, on sekizinci yüzyıl düşünce hayatına damgasını vurmuş fikirler yumağı olarak düşünülebilir. Dünyayı yeni bir şekilde yorumlama gayreti olarak Aydınlanma, insan yaşamındaki kavramlara ilişkin akılcı düşünme ve insanın yönünü etkileme ve belirleme şeklinde tanımlanabilir.⁹ Özellikle akla atfettiği değer ve önem, eleştirel düşüncenin gelişmesini de beraberinde getirmiştir. Aydınlanmanın “en üstün insan yetisi” olarak tanımladığı akıl, insanı boş inançlardan, cehaletten ve dogmalardan korumak için vardır. Temel hedefi *aydınlatmak* olan Aydınlanma, farkında olmadan içinde bulunduğu “bir kölelikten kurtarılmasının insanı mutlu kılacağını” ve bu durumunda akıl ve gelişen bilimlerin etkisiyle büyük bir ilerlemenin yeni modern bir dünya yaratacağını kabul eder.¹⁰

On sekizinci yüzyılın zemin hazırladığı bir diğer anlayış, Auguste Comte’un fikri temellerini attığı pozitivistizmdir. Pozitivist anlayış, sadece gözlemlenebilir olgular ve onların gözleminden çıkarılabilen yasalar arasındaki ilişkilere dayanmaktadır. Doğal olarak bunların dışında bir açıklama aracı olarak araştırılan sebep, köken ya da amaç bilim dışı olarak görülüp, reddedilmektedir. Kurulan bu güçlü ilişki zamanla *pozitivist* ile

7 N. Göle, *Modern Mahrem*, 9.b, Metis Yayınları, İstanbul 2008; Cihan Aktaş, *Tanzimat’tan Günümüze Kılık Kıyafet ve İktidar*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991; Orhan Koloğlu, *İslamda Başlık*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1978.

8 Hakkı Uyar, “Çarşaf, Peçe ve Kafes Üzerine Notlar”, *Toplumsal Tarih*, 33, 1996; Mesut Çapa, “Giyim Kuşamda Medeni Kıyafetlerin Benimsenmesi ve Trabzon Örneği”, *Toplumsal Tarih*, 30, 1996; Sadık Sarısamancı, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kadın Kıyafeti Meselesi”, *Atatürk Yolu*, 21, 1998.

9 Philippe Raynaud ve Stephane Rials (Ed.), *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 127.

10 P. Raynaud ve S. Rials, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, s. 503; M. Ali Ağaoğulları, F. Çulha Zabcı ve Reyda Ergün, *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, İmge Kitabevi, Ankara 2005, s. 256.

bilimsel kelimelerinin birbirinin yerine kullanılmasına bile sebep olmuştur.¹¹ Pozitivizm de tıpkı Aydınlanma gibi, modern insanın aklına hâkim olanın bilimsel düşünce olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda, ne insan zihninde ne de onun oluşturduğu yeni toplum düzeninde boş inançlara yer vardır. Pozitivizmin, iki temel öncülü “düzen” ve “ilerleme”dir. Düzenin değişmesi olarak tanımlanan ilerleme düşüncesi, toplumun akla dayalı ilkelerle yönlendirilebilir ve şekillendirilebilir olduğuna inanır.¹²

Aydınlanma, akılsal devrim olarak adlandırılan sürece zemin sağlayarak, *modern topluma* giden yolun ilk taşlarını döşemiştir.¹³ Aydınlanmacılar aklın ve bilimsel düşüncenin gelişmesiyle her yerde gerçeğin yaydığı bir ışığın varlığını vurgularken, bu ışığın insanlığın geri kalmasına sebep olan, onları karanlığa mahkûm eden önyargıların ortadan kalkmasına ve insanlığın aydınlığa kavuşmasında etkili olduğuna inanırlar.¹⁴ Aydınlanma düşüncesi kavramları tanımlarken kelimelerin gücünden yararlanmıştı. “İyi ve özgürleştirici olan”, aklın kuracağı düzenin egemenliğidir. “Kötü olan” ise insanı köleleştiren boş inanç, önyargı ve hurafeyi temsil eden geleneksel, eski düzendir.¹⁵ Modern olmayan her şey gelenekseldir ve geçmişe aittir. İyi olan “akıl, aydınlık, ışık, aydınlanmanın” karşısında ise “karanlık, kara, cehalet” yer alır. İyi olan bu “medeniyet ışığı”nı yakanların kurduğu ise, modern toplumdur.

Bu gelişmeyi sağlayacak olan akıl beraberinde Aydınlanmanın en önem verdiği ilkeyi yani ilerlemeyi de getirecektir. İlerleme, aklın kullanımını ön plana geçirerek insanların daha mutlu olacağı ve daha modern bir toplum vaat etmektedir. İlerleme fikri, bir gelecek tahayyülü de sunmaktadır. Bu gelecek “kötü” olarak görülen veya tanımlanan unsurların zamanla ortadan kalkacağı ve onların yerine “iyi” olarak tanımlanan unsurların geleceğini ve bu tarihsel sürecin geri döndürülemez olduğunu iddia eder.¹⁶

İlerleme düşüncesi on sekizinci yüzyılda ortaya çıkmış ve “ilerleme durdurulamaz” şeklinde formüle edilmiştir.¹⁷ Aydınlanmacılara göre, bilgilerin birikmesi, teknolojide-bilimde yaşanan gelişmeler, aynı zamanda ekonominin iyiye gitmesi, refahın artması ve yaşam koşullarının iyileşmesi, kısaca modern toplum değerlerinin yayılması aklın ilerlemesi sayesinde gerçekleşmiştir.¹⁸

Aydınlanma düşünürleri olan Turgot ve Condorcet ilerleme fikrinin kuramcısı olarak kabul edilir. Her iki düşünür de bilimin yaydığı ışıktaki insanlığın sürekli bir ilerleyişe sahne olacağı ve bunun da insanlık için mükemmel bir gelecek tasarımı oluşturduğuna inanmıştır. “Işık vermeyen fener” olarak adlandırılan boş inançlar ve dogmalarla, cehalet ve gerilik içinde yaşayan insan, aklını kullanarak bu ortamdan kurtularak gerilemeye bir son verecektir. Condorcet ilerlemeyi, yaşadığı geriye gidişi görebilme ve daha iyi bir yaşam koşuluna sahip olabileceğine inanma yani “insanın yetkinleşmesi” olarak adlandırır. Bu aslında başka bir Aydınlanma düşünürü olan Kant’ın “ergin olmama durumuna”

11 Raymond Williams, *Anahtar Sözcükler*, (çev: S. Kılıç), İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 288.

12 Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, (çev: K. Alemdar), 8.b, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2010, s. 79.

13 Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, 6.b, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 16.

14 M. A. Ağaoğulları vd, *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, s. 239-240.

15 A. Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, s. 13, 14.

16 A. Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, s. 46.

17 R. Williams, *Anahtar Sözcükler*, s. 296.

18 M. A. Ağaoğulları vd, *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, s. 252.

yaptığı vurgudur. Aklını kullanmaya başlayan insanlık, hem ilerleyecek hem de karanlığı aydınlatacak kimliğe de bürünecektir.¹⁹

İnsanı aklını kullanabilen bir canlı olarak temellendiren aydınlanmanın en büyük hedefi, akla uygun, akılcı bir toplum yaratmaktır. Bu toplum düzenine geçişe engel olabilecek güçlerden de, akıl sayesinde kurtulmanın mümkün olacağı düşünülür.²⁰ İlerlemenin yavaş veya hızlı olabileceğini ama kesinlikle geri döndürülemeyecek bir süreç ve bu hızın her toplumda farklı şekillerde olduğuna inanan Aydınlanma düşünürleri, ilerlemenin hızlanmasında aydınların ve aydınlığa inanmış devlet adamlarının önemine vurgu yapmıştır.²¹

Aydınlar veya aydınlığa inananlar bir başka ifadeyle aydınlanmış olanların toplumu yeniden düzenlemek, yapılandırmak konusunda büyük görevleri vardır. O görev de; halkı aydınlatmaktır. Bu görevin mahiyetini en iyi açıklayan niteleme ise aydın despotizmidir. Despotizm adlandırması, aslında “zorbalık ya da akıl dışılık” gibi bir anlama değil, “aile babası, evin efendisi” gibi anlamlara gönderme yapmaktadır.²² Dolayısıyla aydın despotizmi ya da aydınlanmış despot tanımlaması ile vurgulanmak istenen toplumsal düzenin ilerletilmesi, aydınlatılması için yapılması gerekenlere işaret etme gayretidir.²³

Modern dünyayı anlamak, aklını kullananların başarabileceği bir yetenektir. Bunu yapmak için gerekli şartları olmayanlar için, aydınlar harekete geçecektir.²⁴ Halkı aydınlatmak görevini üstlenen ‘akla sahip’ aydınlar, toplum mühendisliği olarak da adlandırılan bir görev üstlenirler. Bu adlandırma, akıl sayesinde bütün insanlar için doğru, iyi, erdemli bir toplum modelinin var olduğu inancında temellenmektedir.²⁵ Ve bu iyi olan da, aynı zamanda ideal olandır. Bunu da en iyi bilenler, aklını kullanarak aydınlanmış olan aydınlardır. Viyana Kralı II. Joseph’in “*istemeler de vatandaşların mutluluğunu sağlamak gerekir*” sözleri, aydınlanmanın aydınlanmış despot düşüncesine verilebilecek en güzel örneklerden biridir.²⁶

İlerleme kavramı, “kurtulma, özgürleşme ve sömürünün ortadan kaldırılması” olarak tanımlandığında, insanın potansiyelini gerçekleştiribilmesi ise gelişme olarak ifade edilebilir. İşte bu noktada ilerleme ve gelişmeyi sağlayacak anahtar kelime ise “eğitim” olacaktır.²⁷ Hem aydınlanma hem de pozitivist düşünce eğitime büyük önem/güç atfetmiştir. Eğitim boş inançların, cehaletin gücünü kıracak ve insanın aklını kullanmasını sağlayarak ilerlemenin de güvencesi olacaktır. Eğitim insanın özgürleşmesine, bu ise iyi bir toplumun oluşmasına katkı sağlayacaktır. Yani halkı karanlıktan kurtarmak için eğitmek gerekecektir. Voltaire’in “*Ne kadar aydınlanırsa insanlar, o kadar özgür olacaklar*” sözüyle, aklın eğitime verdiği önem ve değişimin eğitimle başladığına vurgusu önemlidir.²⁸

19 M. A. Ağaoğulları vd, *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, s. 245; P. Raynaud ve S. Rials, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, s. 434.

20 A. Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, s. 96; Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, (Çev: H. Uğur Tanrıöver), 8.b, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 26.

21 M. A. Ağaoğulları vd, *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, s. 254.

22 P. Raynaud ve S. Rials, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, s. 129.

23 A. Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, s. 28.

24 A. Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, s. 26.

25 M. A. Ağaoğulları vd, *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, s. 251.

26 P. Raynaud ve S. Rials, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, s. 129.

27 Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 8.b, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 93.

28 M. A. Ağaoğulları vd, *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, s. 313.

Eğitime verilen önemin yanında, karanlıktan ve cehaletten kurtarılması için halka ulaşma yollarını aramak da temel bir mesele ve hedeftir. Aydınlanma düşünürlerinin aslında tüm insanlığı aydınlatma hedefiyle başladıkları yolculuklarında ‘cahil halka’ değil de ‘aydınlanmış bir kitleye’ yönelmeleri, yani entelektüel elitizmleri onları “halk için halka rağmen” ya da “insanlara rağmen insanlık için” anlayışını savunmaları gibi çelişkili bir durumun ortaya çıkmasına yönelmiştir.²⁹

On sekizinci yüzyılda olgunlaşan ilerleme düşüncesi ve ardından yaşanan bilim ve teknikteki gelişmelerle Avrupa büyük bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı da aynı dönemde devlet sisteminde yaşanan sıkıntının üstesinden gelmek için yönünü Batı’ya çevirmiş ve Batılılaşma hareketlerini başlatmıştır. Batılılaşma hareketleri devlet adamları ile başlamış, ardından Avrupa’yı tanıyan aydınların önderliğinde devam etmiştir. Aydınlanma zihniyetinden ve pozitivistlikten etkilenmiş Osmanlı aydınları temel sorun olarak tanımlanan ve çözümünü aranan devleti kurtarmak hedefine bu düşüncelerin uyarlamasıyla bir kurtuluş reçetesi oluşturmaya çalışmışlardır.

Pozitivist düşüncenin etkisindeki Batılılaşma hamleleri bilime verilen önem çerçevesinde yeni kurumlar oluşturularak ilerletilmiş ve bu noktada eğitim ve halkı aydınlatmak en çok üzerinde durulan ve çaba sarf edilen konu olmuştur. Medeniyetin bir parçası olmak için eğitime büyük önem verilmiş ve ‘medeniyet ve terakki’ sözleri sıklıkla birlikte kullanılmıştır. Bu düşünceyi miras alan Cumhuriyet eliti de Batılılaşma hedefini radikal bir şekilde sürdürürken, özellikle halkçılık anlayışı çerçevesinde halkı aydınlatmayı temel gaye edinmiştir. ‘Karanlığı yıkıp aydınlığı kuran’ Cumhuriyetin, cehaletle savaşın fitilini ateşlediği düşünülmüştür. Bunun bir yandan inkılaplarla bir yandan da aydınların önderlik edeceği eğitim seferberliği yoluyla olacağına inanılmıştır.

2. “MEDENİYET YOLUNDA TEREDDÜTSÜZ YÜRÜMEK”: İLERLEME

III. Selim ile başlayan ve Tanzimat ile hızlanan Osmanlı modernleşmesinin öncüleri, kendilerine bu misyonu edinmiş bürokratlardı. Osmanlı’da modernleşmenin iki önemli alanı, askeriye ve eğitim olmuştur. Batı tarzında açılan Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye gibi okullar, ilerleyen yıllarda devleti kurtarma görevine fikri mesai harcayacak kişileri yetiştirmiştir. 1889’da kurulacak olan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin öncülerinin Tıbbiye öğrencileri arasından çıkması bir tesadüf değildir.

Aydınlanma düşüncesinin ve pozitivistliğin ana kavramı olan ilerlemeyi kurdukları örgüte isim olarak veren Jön Türkler, “geri kalmış” Osmanlı’ya bu düşüncenin taşıyıcısı olmuştur. Jön Türk düşüncesinin önde gelen isimlerinden olan Ahmet Rıza ve Abdullah Cevdet’in ilerleme kavramına verdikleri önem, bilimin kullandığı yöntemlerin sosyal olaylara uygulanabileceğini iddia eden pozitivistlikle desteklenmiştir.³⁰

Hem Ahmet Rıza hem de Abdullah Cevdet, eğitime büyük önem vermiştir. Her ikisinde de geri kalmış halkın ancak eğitim yoluyla uyandırılabilmesi ve “medeniyet akımına katılabileceği” düşüncesi hâkim olmuştur. Pozitivist görüş, ilerlemenin unsurlarını halkın kendi başına yerine getiremediği durumlarda, kendi çıkarını idrak edemeyen halka bu çıkarların öğretilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunu öğretecek olanlar da bu idrake varmış

29 M. A. Ağaoğulları vd, *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, s. 315.

30 İlyas Söğütü, “Jön Türk Düşüncesinde Modernlik ve Modernleşme”, *Doğu Batı*, 54(3), 2010, s. 230.

olan aydınlardır.³¹ Bu noktada Ahmet Rıza, ilerlemenin halka ancak “talim ve terbiye” ile yön verilerek, Abdullah Cevdet ise ilerleme fikrini Osmanlı halkına aşılabilmenin kültürel bir Batılılaşma ile gerçekleşebileceğine inanmıştır.³²

“Halka yön verecekler” Ahmet Rıza’ya göre, “bir uzmanlar zümresi”dir.³³ Pozitivist bir akılcılık anlayışı ile “iyi”nin ne olduğunu bilen eğitilmiş aydınlardan “halka doğru” giderek onu aydınlatması “İl. Meşrutiyet halkçılığına” esas rengini vermiştir.³⁴

Hem Osmanlı hem de Cumhuriyet aydınları ilerleme adına toplumu değiştirebileceklerine inanmıştır. Kuşkusuz bu noktada, bilenler topluma öncülük edecek, “anlatacak, öğretecek, gösterecek”tir.³⁵ Bu durum tarafsız ve kesin bilgiye sahip olma iddiasını taşıyan ve toplumu değiştirme ve dönüştürme görevini de üstlenen “bilgi sahibi, aydınlanmış olanların” toplum mühendisliğine soyunmasını da beraberinde getirmiştir.³⁶

Batılılaşmanın nasıl olacağı sorusu Osmanlı-Türk modernleşmesinin cevabı en zor sorusu olarak düşünüldüğünde içeriği, sınırı ve yöntemi her zaman tartışmalı olmuştur. Batılı bir toplum kurma yolunda değişim nasıl gerçekleşecektir? Toplum yukarıdan seçkinlerin müdahalesi ile dönüştürülüp, devrim yoluyla yani beklemeden hızlı bir şekilde müdahale edilerek mi istenilen seviyeye çıkarılacaktır? Veya eğitim yoluyla zamana yayılan bir kültür dönüşümü sayesinde daha uzun süreli evrimsel bir süreç mi yaşanmalıdır?

Halkı içinde bulunduğu cehaletten kurtarıp, medenileşmesini sağlamak isteyen Jön Türkler pozitivist görüşe sıkı sıkıya sarılmışlar, devleti kurtarma hedeflerine ulaşmak için toplum mühendisliğine soyunmuşlar ve modernleşme sürecini hem yukarıdan aşağıya hem de seçkinler bir yolla sürdürmeyi tercih etmişlerdir. Bu yol Cumhuriyeti kuran kadroya da miras olarak kalmıştır. Batılı bir toplum ve buna uygun yurttaşlar yaratmayı hedefleyen Cumhuriyet, bunun önünde engel oluşturacak her şeyi kaldıracak bir politika izlemiştir. Özellikle geri olduğu düşünülen semboller ile dini hurafeleri, modern olanlarıyla değiştirmeyi hedefleyen bir toplumsal dönüşüm başlatmıştır.

Medeni toplum hedefini gerçekleştirme sürecinde Kemalist ilkeler, özellikle de birbiriyle yakın ilişkisi olan halkçılık ve inkılapçılık önemli hale gelmiştir. Cumhuriyetin ve medeni bir toplum yaratmak için yapılan ve yapılacak olan inkılapların korunması ve bunlara karşı gelişen direnç odaklarının önüne geçilmesi bağlamında inkılapçılık ilkesi işlevsel olmuştur. Bu açıdan bakıldığında inkılapçılık, Kemalizm’in halkçılık anlayışını da ifade eden “halk için halka rağmen” bakışının da zeminini oluşturmaktadır. Medeni bir toplum oluşturmak için yapılan yeniliklerde tutulan yol yukarıdan aşağıya olmuş ve buna karşı aşağıdan gelen karşı çıkışlara ise inkılapçılık ilkesi ile cevap verilmiştir. Bu cevap ise çoğunlukla kanun çıkarmak biçiminde tezahür etmiştir. Bir değişimin gerekli görüldüğü fakat kanunun devreye sokulmadığı durumlarda ise seçkinlerin halkı eğiterek inkılabı, doğruyu, olması gerekeni anlatması yolu hedeflenmiştir.³⁷

31 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 13.b, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 223, 225.

32 Ş. Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s. 195.

33 Ş. Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s. 223.

34 L. Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 130.

35 Tanıl Bora, *Cereyanlar*, 7.b, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 36.

36 S. Akşin Somel, “İlericilik”, “İlericilik” ve Aydınlardan”, *Doğu Batı*, 3(2), 2004, s. 45.

37 L. Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 175, 176.

Halkın eğitimi meselesine, kılık kıyafetin nasıl olması gerektiği yönündeki telkinler de eklenmiştir. Osmanlı-Türk modernleşmesinde kıyafet, vücudu kapatan bir kumaştan çok daha büyük ve kapsamlı bir anlama sahip olmuştur. II. Mahmut döneminde getirilen fes, bu yeniliği yapanlar tarafından gerçek bir ilerlilik düşüncesinin simgesi olarak görülmüştür.³⁸ Yine II. Meşrutiyet sonrası, fikir dünyasında en çok tartışılan konulardan biri kadınların toplumsal konumlarını olumsuz yönde etkilediği düşünölen peçe ve çarşaf konusu olmuştur. Mesela Abdullah Cevdet, kadının peçe ve çarşaftan kurtarılması konusunu sık sık dile getirmiş ve bu durumu Osmanlı'nın geri kalma nedenleri arasında saymıştır.³⁹

Cumhuriyet'in en büyük hedefi toplumu her alanda muasır medeniyet seviyesine çıkarmaktı. Bu hedef, Kemalizm'in sahip olduğu pozitivist-bilimselci dünya görüşünü de yansıtır.⁴⁰ Aydınlik ve ilerici hedefi gerçekleştirecek ilerlemeyi durdurmaya çalışan her şey, "gericilik ve irtica" olarak adlandırılmıştır. Gericilik bu anlamda aydınlanmış toplumun, gerici ise aydınlanmış insanın karşıtı/düşmanı olarak konumlandırılmıştır. Atatürk irticayı, "milleti teceddüd (yenileşme) vadisinde durdurmaya çalışmak", Ziya Gökalp ise "kara tehlike" olarak tanımlamıştır. İlerlemeye engel olduğu düşünölen simgeler, toplum mühendisliği yoluyla toplumsal hafızadan silinmeye çalışılmıştır. Kullanılmaya devam edilen simgeler içinse kanun yoluna başvurulmuştur. 1925 yılında kabul edilen Şapka Kanunu bu çalışmanın konusu itibarıyla önemli olmakla birlikte, erkekler üzerinden bir değişim süreci başlatmış fakat kadınların peçe ve çarşaf kullanımına dair bir şerh koymamıştır.

Çarşafı yasaklama girişiminde bulunmayan Atatürk, bu değişimin zaman içinde, medeni hayatın, eğitimin ve toplumsal dönüşümün getirdiği "aydınlanma" ile kendiliğinden gerçekleşeceğini düşünmüştür. 1950'li ve 1960'lı yıllarda çarşafın kanun yoluyla kaldırılmasını talep eden bir kesimin yanında, halkı eğiterek, bilinçlendirerek meselenin kendiliğinden ortadan kalkacağını savunan başka bir yaklaşım da ortaya konmuştur. Yani aslında Osmanlı'nın son dönemlerinde tartışılan yaklaşım tarzı 1960 Türkiye'sinde de hala geçerli görünmektedir. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, II. Mahmut döneminde yapılan fes değişimiyle ilgili eleştirisini "*esas gereken başa giyileni değiştirmek değil, başın içini değiştirmektir*" sözleriyle dile getirmiştir.⁴¹ İşte çarşaf meselesinde direkt bir kanun yapılması talebi "başa giyileni değiştirme" biçiminde algılanabilir. Öte yandan telkinle, eğitimle, görüşmelerle yapılması talebi "kafanın içini değiştirme" çabaları olarak okunabilir.

2.1. Medeni Toplum Medeni Kılık

İlk on beş yılı birçok değişime sahne olan Cumhuriyet, inkılapçı tutumuyla medeni bir toplum kurmak hedefini gerçekleştirmek için Osmanlı'dan kalan kurumların, kanunların ve ona ait simgelerin yerine yenilerini yerleştirmiştir. İlerleme -toplumun daha iyiye doğru değişmesi olarak algılanırsa- toplum için neyin "iyi" olduğunu da "ilerlemeci zihniyete sahip olanlar" yani "iyiyi bilenler" takdir etmiş ve belirlemiştir.⁴² Siyasal, ekonomik,

38 Paul Gentizon, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, (Çev: F. Ülkü), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1929, s. 90.

39 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 544.

40 L. Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 136, 153.

41 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 547.

42 L. Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 127, 128.

hukuksal alanda yapılan Batılılaşma hamlelerinin önemli bir boyutu da toplumu bu “iyi” çerçevesinde düzeltmek olmuştur. Cumhuriyet’in inkılapçılık anlayışının en temel özelliği yapılmak istenen yenilikler için kanun çıkarmaktır. Şapka Kanunu, dinsel kıyafetlerin yasaklanması, devlet memurları için giyim kurallarının getirilmesi, Tekke ve Zaviyelerin kapatılması, tarikatların yasaklanması medeni bir toplum kurma amacıyla “modernleştirici” düşüncelerin uygulanması yolunda önemli düzenlemeler olmuştur.⁴³

Çarşaf ve peçe, kanunla düzenlenmemiş olsa da Atatürk “*Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bir bez veya bir peştamal veya buna benzer bir şeyler atarak yüzünü gözünü gizler ve yanından geçen erkeklere karşı ya arkasını çevirir veya yere oturarak yumulur. Bu tavrın mana ve anlamı nedir? Efendiler, medenî bir millet anası, millet kızı bu garip şekle, bu vahşi vaziyete girer mi? Bu hal milleti çok gülünç gösteren bir manzaradır. Derhal düzeltilmesi lâzımdır.*” sözleriyle kadın kıyafeti hakkında zaman zaman telkinde bulunmuştur.⁴⁴

Mustafa Kemal Atatürk’ün medeni toplum yaratma hedefinde görüntüsüyle de önemli bir figür olarak gördüğü kadın için kılık kıyafet kuralı getirmemesi farklı görüşlerle açıklanmıştır. Kuşkusuz kılık kıyafet konusunda halk nezdinde büyük tepkiler oluşturmama düşüncesinin, çarşaf ve peçenin yasaklanması için bir kanun çıkarılmamasında etkili olduğu düşünülebilir. Böyle bir kanun çıkarmadan önce, özellikle ülke aydınlarının yeni kıyafetlerle halka örnek olarak bir ölçüde de olsa kamuoyu oluşturmayı hedeflemesi de göz ardı edilemez.⁴⁵ Atatürk’ün –Şapka Kanunu’ndan önce de- başta eşi ve çevresindeki kadınların çarşaflarını çıkararak gezilerde ve kamusal alanda yer almalarını sağlaması, bu değerlendirmeyi doğrulamaktadır.

Çarşaf hiçbir dönem merkezi idare tarafından resmi bir yasağa konu edilmemiştir. Fakat çeşitli nedenlerle dönem dönem bazı belediye meclislerinin aldıkları karar gereği şehir ölçeğinde yasaklama girişimleri olmuştur. Özellikle 1930 seçimleri sonrasında, çarşaf ve peçe nedeniyle yüzleri tanınmayan kadınların ya da erkeklerin çarşaf giyerek birden çok oy kullandığına dair iddialar, bu duruma müdahale etmek isteyen devlet görevlileri ile aile üyelerinin zaman zaman karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. Seçim kanununa kimliği ve yüzleri belli olmayan seçmenlerin oylarının kabul edilmeyeceği yönünde bir madde eklenmiştir. İşte eklenen bu madde, 1935 seçimleri öncesi birçok belediyenin harekete geçmesinde itici bir rol oynamıştır. Birçok belediye meclisi peçe ve çarşafın, peştamalin kaldırılmasına karar vermiştir. Kuşkusuz bu kararlar, kimlik tespitinin mümkün olmadığı durumlar için anlamlı olmuştur.⁴⁶ Ancak bazı belediyeler erkekler için de kısıtlamalar öngörmüş örneğin “beyaz, kara don ve aba” giyilmesi yasaklanmıştır. Böylece “medenî kılığa” davet konusunda cinsiyet ayrımı yapılmamıştır.⁴⁷

43 L. Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 136, 153.

44 İzzet Öztoprak, Ali Sevim ve M. Akif Tural (Ed.), *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 240.

45 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 4.b, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 156.

46 “Erdek’te Peçe ve Çarşaf Yasağı”, *Cumhuriyet*, 01 Eylül 1935; “Gümüşhane’de Peçe Kalkıyor”, *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1935; “İsparta’da Çarşaf Yasak Edildi”, *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1935; “Konya’da Çarşaf Kalkıyor”, *Cumhuriyet*, 17 Ağustos 1935; “Maraş’ta Çarşaf ve Peçe Kalkıyor”, *Cumhuriyet*, 09 Kasım 1935; “Sivas’ta Çarşaf ve Peçe Yasağı”, *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1935; “Soma’da Çarşaf ve Peçe Kalktı”, *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1935; “Trabzon’da Çarşaf ve Peçe Kalkıyor”, *Cumhuriyet*, 19 Mayıs 1936.

47 L. Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını 1908-1960*, s. 185.

2.2. “Gayri Medeni” Kıyafet: Çarşaf

1950 yılında DP'nin iktidara gelmesiyle Türkiye'de sosyo-politik dinamikler değişmeye başlamıştır. DP iktidarı döneminde Atatürk inkılaplarının yeterince korunmadığı yönündeki şikâyetler, muhalefet ve toplumun farklı kesimleri tarafından dillendirilmiştir. Özellikle Menderes'in “tutmayan inkılaplar” söylemi ve ardından Ezan'ın yeniden Arapça okunması gibi uygulamalarla cesaretlendirildiği iddia edilen “gerici” bir kesimin yükselişe geçtiğinden endişe eden kesimler belirmeye başlamıştır. Bu dönemde “medeni kılık” olmayan fes, takke, çarşaf ile mücadele sık sık gazetelerde haber olmuştur.

DP'nin düzenlediği bazı kongrelerde “fes, sarık ve çarşaf” talepleri söz konusu olmuştur. 1951 yılında yapılan Konya Kadınhanı İlçe Kongresinde “kadınlar çarşafa” sloganı ön plana çıkarken partililer fes, sarık ve Arap harflerine yeniden dönme isteklerini dile getirmiştir. Fakat bu talepler parti yönetimi tarafından reddedilmiştir.⁴⁸ Basını uzun süre meşgul eden bu olay üzerine DP'nin görevlendirdiği müfettiş, yaşananların partinin görüşlerini yansıtmadığını “DP'yi irtica ile suçlamaya yönelik siyasi bir komplo” olduğunu açıklamıştır.⁴⁹ 1951 Bursa ve 1952'de düzenlenen Ankara İl Kongrelerinde de “sarık, cübbenin serbest bırakılması, kadınların çarşaflandırılması” gibi benzer talepler dile getirilmiştir. DP'nin iktidara gelişiyle Cumhuriyet öncesi eski düzene dönüleceğine dair inanca sahip bir kesimce dile getirilen özellikle “kılık-kıyafet” istekleri, parti yöneticileri tarafından gündeme alınmamıştır. İçişleri bakanı Halil Özyörük, bu tarz gerici hareketlerin olabileceğini fakat bunun asla partiye ve parti tabanının tamamına mal edilemeyeceğini açıklamıştır.⁵⁰ DP'yi destekleyen yayın organları da özellikle *Zafer* ve *Yeni Asır*, bu tarz çıkışları “irtica söylemi” olarak adlandırmış ve tepki göstermiştir.⁵¹

Anılan dönemde DP'li milletvekili Nazlı Tıbar'ın başkanlığında Türk Kadınlar Birliği (TKB) de çarşaf karşıtı söyleme sahip bir kuruluş olarak öne çıkmıştır. Birlik, çarşafın Türk toplumunun “halledilmiş bir davası” olduğunu ve daima ileriye giden ülkenin bunlarla uğraşıp arkaya bakmaya vakti olmadığını, kadını peçelemeye çalışan “geri cereyanlar”ın yeniden ortaya çıktığını dile getirmiştir. Çarşaf hakkındaki bu çıkış, özellikle de “yeniden” vurgusu birçok DP'li milletvekili tarafından Birliğin muhalefet gibi çalışmakla suçlanmasıyla neden olmuştur.⁵²

Bu suçlamalar yapılırken Birlik, hızla artan çarşafsız kadınların önüne geçilmesi ve inkılapların korunması için bir takım hedefler belirlemiş, bunları içeren bir yazıyı da yayınlanması için tüm gazetelere göndermiştir. Birliğe göre, kadının toplum içindeki önemli rolünü “idrak etmek olgunluğuna erişememiş karanlık kafaların içine hakikat ışığı dolmadıkça” sorun çözülemeyecektir. Birlik nazarında Cumhuriyetin kuruluşundan

48 “Konya D. P Kongresi Hakkında Açıklama”, *Zafer*, 13 Mart 1951.

49 “İstanbul Müfettişi Hüsnü Yaman'ın Açıklaması”, *Zafer*, 14 Mart 1951.

50 “Özyörük'ün Açıklaması”, *Yeni Asır*, 14 Mart 1951.

51 DP yönetimi, sadece kılık-kıyafet isteklerini gündeme almamış ya da bu istekler hakkında bir önlem alma gereği duymamıştır. Fakat bu isteklerle beraber özellikle Atatürk heykellerine yapılan saldırılar karşısında tepkiz kalmamış ve Atatürk'ü Koruma Kanunu çıkarmıştır. Bu kanuna karşı bir söyleme sahip İslamcı basına ise –iktidarına tam destek vermesine karşın- soruşturma açmaktan geri durmamıştır. Bahsi geçen dergiler *Sebilürreşad*, *İslamiyet* ve *Büyük Doğu*'dur. Bu dergilerde ilgili tarihte özellikle “çarşaf” konusu ile ilgili özel bir başlık bulunamamıştır. Konular daha çok “Ezanın Arapça okunması, Kuran'ın Türkçeleştirilmesi mevzuu, din ve din hürriyeti” üzerine odaklanmıştır.

52 “Çarşaf ve Peçe ile Mücadele”, *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1952; “KB'nin Siyasi Faaliyetlerde Bulunduğu İddiaları”, *Cumhuriyet*, 21 Ekim 1952.

İtibaren yapılan tüm inkılâpların en büyük koruyucusu kadınlar olmuştur ve bu durumda “kara çarşaf” tehdidine karşı mücadele etmenin anlamı çok daha fazla öne çıkmıştır. Birlik, halka özellikle de kadınlara bunu anlatmak için radyoyu iyi bir bilgilendirici/öğretici seçenek olarak kabul etmiştir. Radyoda yapılacak konuşmalarla “telkin, tenvir ve irşat” yolu ile kadınların bilgilendirilmesine odaklanmıştır. Birlik başkanı Nazlı Tıbar,⁵³ radyoda yaptığı konuşmasında hedeflerini anlatmıştır. Buna göre, kadınlar için okuma yazma öğrenecekleri halk kursları açmayı ve dini inançları batıl düşüncelerden kurtarmayı önemli hedefler arasında saymıştır. Türk kadınının medeni seviyesini yükseltme, köy ve şehir kadını arasındaki “uçurumu” kapatmaya yönelme, peçe ve çarşaf kullanımıyla ilgili konferanslar verme önerileri getirmiştir. Bütün gençliği ve aydınları bu büyük görevde rol almaya davet etme, son olarak da “yeşil tehlikenin/irtica”nın önlenmesi için de etkili olabilecek, çarşaf konusunda valilere ve kaymakamlara yetki veren bir kanunun çıkartılmasını öngören birçok talep sıralamıştır.⁵⁴

İşte 1960'lara kadar davası sürülecek çarşaf meselesine çözüm noktasında aydınların bakışı son iki cümlede özetlenebilir. Tartışmalarda öne çıkan iki yol vardır: Kanunla yasaklamak ve eğitim yoluyla kadınların bilinçlenerek çarşafı kendilerinin çıkarması. Yani “devrimci bir mücadele” ile “evrimci mücadele”. Çarşafı nasıl mücadele edilecektir? Çarşaf meselesi “kanun koyarak” mı yoksa “eğitim yoluyla” mı çözümlenecektir? Kadını çarşaf giymeye zorlayan nedir? İktisadi nedenler mi? “Mutaassıp kocalar mı”? Artan çarşafçılar sadece kadın özgürlüğünü mü yoksa Türk toplumunun ilerlemesini de mi tehdit etmektedir?⁵⁵

Aslında başta kadın dernekleri ve kadınlar da çarşafın kanunla yasaklanması taraftarı olmuştur. Dönemin *Akis* yazarı Jale Candan⁵⁶, çarşafın kanunla yasaklanması fikrini savunulardanadır. Candan, sırf “medeni seviye”yi yükselterek çarşafa engel olmanın çok uzun bir süre alacağını, bunun Atatürk döneminde atılan ileri adımları yavaşlatmak, duraksatmak anlamına geleceğini belirtmiştir. O'na göre bu, boş bir çabadır.⁵⁷

Peyami Safa, kanun yoluyla çözüm arayanları şiddetle eleştirmiştir. Anadolu'da yaptığı gezilerde köylü kadınların kıyafetlerinde “inkılap lehine büyük farklar” gördüğünü, yüz elli yıllık bir tarihe sahip Türk inkılabını Atatürk'ün şahsına bağlamanın O'nu bir inkılapçı değil, kaba bir diktatör olduğunu iddia etmekle bir olduğunu, “çarşafın hortladığı propagandası” yapanların ise böyle bir yoruma sebep verdiklerinin farkında olmadıklarını belirtmiştir.⁵⁸

1956, çarşafa karşı yürütülen mücadelenin en çok yoğunlaştığı yıl olmuştur. DP Zonguldak Milletvekili Edibe Sayar, İstanbul Milletvekili ve TKB Başkanı olan Nazlı Tıbar ve Ankara Milletvekili Aliye Timuçin, “gayri millî ve gayri medeni” buldukları

53 Nazlı Tıbar, 1954- 1960 yılları arasında Türk Kadınlar Birliği Başkanı ve Demokrat Parti'nin 1950, 1954 ve 1957 üç dönem İstanbul milletvekilidir.

54 “Cemiyet”, *Akis*, 04 Aralık 1954, s. 11; Nazlı Tıbar, Davamız, *Akis*, 24 Temmuz 1954, s. 30; “Erzurum'da Çarşaf ve Peçe Giyen Kadınlarla Mücadele”, *Cumhuriyet*, 04 Nisan 1955; “Kızlarımızı Okutalım”, *Akis*, 26 Haziran 1954, s. 26.

55 Jale Candan, Çarşafı Yeniden Yırtalım, *Akis*, 15 Ocak 1955, s. 30.

56 Jale Candan, 4. ve 5. Dönem milletvekilliği yapan, *Akis* dergisi yazarıdır. 1964-1968 yılları arasında CHP Kadın Kolları başkanlığı yapmıştır.

57 Jale Candan, Aliye'nin Sesi, *Akis*, 29 Ekim 1955, s. 30.

58 Peyami Safa, “Bilmeyordum' Demesinler”, *Milliyet*, 03 Mayıs 1955, s. 5.

çarşafın yasaklanması için Meclis'e kanun teklifi vermiştir.⁵⁹ Kanun teklifinde "bu giyimini bizi yabancı milletler nazarında küçük düşürdüğü, özellikle başkentte bulunan elçilik mensuplarını bu tür bir giyimini rahatsız edeceği" belirtilmiştir.⁶⁰ Bir yandan TKB kanun teklifinin kabul edilmesi halinde Türk kadınına "medeni dünyadan uzaklaştıran kara bir damga" olan çarşafın yerine geçecek giysinin ne olacağını tartışırken, Türk Devrim Ocakları da çarşaf meselesine çözüm yollarının tartışıldığı bir münazara düzenlemiştir.⁶¹ Kanun teklifi Meclis'e sunulduktan sonra basında ve çeşitli toplum kuruluşlarında çarşafın bir kanunla kaldırılmasının demokratik olup olmadığı sorusu tartışılmıştır. Hukuki bir düzenleme yapılmasını doğru bulmayanlar, yasaklayıcı bir kanunun kişi haklarına aykırı olduğunu, birçok Türk kadınının bu durumda kocası izin vermediği için çarşafsız sokağa çıkamayacağını ve yasağın kişi özgürlüğünü kısıtlayacağını belirtirken, kanunu destekleyenlerin temel argümanı ise çarşafın Türklüğe ve İslam'a ait olmadığı vurgusu ile koca baskısı ile kapanan kadını, bu baskıdan kurtarmanın kişi özgürlüğünü kısıtlamak bir yana onu özgürleştireceği düşüncesi olmuştur.⁶²

Cumhuriyet gazetesi bir anket hazırlamış, Türk köylüsüne çarşaf ile ilgili düşüncelerini sormuştur. Köylülerin bir kısmı, köyde bu kıyafetin olmadığını, çarşafın şehirli tarafından kullanıldığını, diğer bir kısmı ise "kara kefen" olarak adlandırdıkları çarşafı çoğu kadınının koca zoruyla giydiğini ve bu sorunun ortadan kaldırılması için eğitim yolunun değil, kanun yolunun seçilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁶³ Çarşafın yasaklanması için verilen kanun teklifi, Meclis tarafından gündeme alınmamıştır. Yaklaşık bir ay sonra TKB düzenlediği kongresinde çarşaf meselesini yeniden gündeme getirmiştir. Birlik, çarşafın kanunla yasaklanması yönündeki görüşünü terk etmiş, evrimci yaklaşımı benimsemiştir.⁶⁴ Tabi bu yönde eğilim güçlenmiş olsa da tartışmalar yine de devam etmiştir. Mesela Birliğin 1957 yılının sonlarında toplanan kongresinde Maraş delegesi, şehirde çarşafsız tek bir kadının olmadığını, konuyu dile getirdiği bilindiği takdirde kendisinin Maraş'a sokulmayacağını, bu yüzden kanunen bir tedbir alınmasını istemesi aslında çarşafın gücünün her şehirde aynı olmadığını göstermesi açısından dikkat çekicidir.⁶⁵ Birlik kanun yolunu tercih etmemesi kararı sonrasında, çarşaf ile mücadele konusundaki faaliyetlerini azaltmıştır.

Üç vekilin verdiği kanun teklifi oldukça yankı uyandırmış, gazetelerde makaleler, röportajlar yer almış, köylere gidilerek anketler yapılmıştır. Çarşafın kaldırılmasına dair bu tartışma dönemin önemli muhafazakâr dergilerinde de yer almıştır. Bu yazılarda yer alan temel eleştiri ve değerlendirmelerden ilki "mazruf ile değil zarf ile meşgul olunduğu"na dairdir. Bu noktada yapılması gereken bir milletin "medeniliğini" göstermede ana unsur olarak kılık kıyafete değil, fikirlere, zihniyetlere kıymet verilmesidir. Buna göre "İnkılap ile köylünün fesini, şalvarını, cepkenini çıkarıp şapka, pantolon ve ceket giydirdik, ama o başlar

59 "Türk Kadınının Çarşafı Dolaşmasına Mani Olun", *Milliyet*, 10 Ocak 1956; "Çarşafı Yasak Eden Kanun Meclis'te", *Milliyet*, 13 Mart 1956; "Hürriyet Partisi Çarşafa Karşı Kanun Hazırlığı Aşamasında", *Milliyet*, 01 Nisan 1956; "Kara Çarşaf Meselesinin Seçimlerin Yaklaştığı Bir Sırada Ele Alınmasına Kızacaklar Çıkacaktı", *Akis*, 17 Mart 1956, s.12.

60 "Çarşafın Men'i için Kanun Teklifi", *Cumhuriyet*, 13 Mart 1956.

61 "Çarşaf Yerini Tutacak Kıyafet", *Milliyet*, 30 Mart 1956; "KB Çarşafa Karşı Mücadeleyi Artırdı", *Milliyet*, 09 Nisan 1956; "Çarşafı Ancak Bir Kanun Kaldırabilir", *Milliyet*, 25 Nisan 1956.

62 "Milletvekilleri Çarşaf Hakkında İkiye Ayrıldılar", *Cumhuriyet*, 28 Mart 1956.

63 "Cumhuriyet'in Anketi", *Cumhuriyet*, 30 Mart 1956; "Cumhuriyet'in Anketi", *Cumhuriyet*, 31 Mart 1956; "Cumhuriyet Anketi", *Cumhuriyet*, 01 Mayıs 1956; "Cumhuriyet Anketi", *Cumhuriyet*, 02 Nisan 1956.

64 "Kadın Birliği Kongresi Toplandı", *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1956.

65 "Kadınlar, Çarşaf ile Mücadele İstiyorlar", *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1957.

fes altında nasıl ve ne düşünüyorlarsa bugün şapka altında da aynı şeyleri düşünüyorlar. Kılıktan önce düşünce tarzlarını değiştirmek gerekir. Annelerimiz çarşaf giyiyordu ama Mevlana'yı, Akşemsed'ini yetiştirdi. Çarşaf giyerek ilim düşünmek mi, japone kollu elbise giyininip, ömrü havas ve heves ile geçirmek mi?" düşüncesiyle medeniliği kıyafetlerde değil kafalarda yaratmak gerekti vurgulanmıştır.⁶⁶ Diğer bir düşünce dini bir kisve olmadığı vurgusuyla çarşaf ile tesettürü karıştırmamak gerektiği ve çarşafın kaldırılmasına yönelik tartışmalarda kanun yolunun değil zamana yayılarak "irşad yolu"nun tercih edilmesi belirtilmiştir.⁶⁷

Cumhuriyet gazetesinde köylere gidilerek yapılan anket çalışmasına tepki olarak kaleme alınan bir diğer yazı daha sert eleştirilere yönelmiştir. Yazı, çarşaf tartışmalarını, Türk kadınının yüzyıllardır örtü olarak kullandığı çarşafı "inkılapçılık zihniyetiyle" kanun dışı yapılmaya, "inkılap çocuklarının çarşaf taraftarlarını susturacak kadar güçlü olduğunu" göstermeye çalışmakla ve özellikle gazetenin yaptığı ankette çarşafın aleyhinde olanlar "yobaz, cahil ve örümcek kafalı" olarak göstermekle eleştirmiştir. Toplum içinde kendilerini ayrı bir zümre olarak tanımlayıp "inkılapçılık taslayanlar"ın ülke davalarında ne kadar söz söyleme hakkına sahipse, kendileri gibi düşünmeyenlerinde o kadar söz söylemeye hakları olduğunu, bir tarafın diğer tarafı tahakkümü altına alamayacağını, demokratik bir düzende kimsenin başkasının giyimine, kuşamına, fikrine karışamayacağını, inkılapçılık iddiasıyla milleti bölmeye hakkının olmadığını vurgulayan yazı "faziletli ve muhterem Türk analarının ve kadınlarının zabita kuvvetiyle üstlerini başlarını hırpalamak" için kanun çıkarmaya iktidarı zorlamaya çalışmanın "siyasi bir oyun ve ya mason karargâhından verilmiş bir emrin tatbikatı" olabileceğini, Atatürk'ün bile dokunmadığı çarşaf meselesinin bir fitne konusu haline getirilmesinin milleti böleceğini savunmuştur.⁶⁸

3. ÇARŞAFLA MÜCADELE HAFTASI

TKB kadar çarşaf karşıtı bir kuruluş da, Mustafa Kemal Derneği'dir (MKD). Dernek Başkanı Muhtar Kumral, Şapka Kanunu'nun yıldönümü nedeniyle 24 Ağustos 1958 tarihinin olduğu haftayı "Çarşafı Mücadele Haftası" olarak ilan etmiştir. Dernek, "kara çarşaf"ın İslam dini ile hiçbir ilgisi olmadığını, ülkedeki birçok "hakiki" din adamlarının eşlerinin de çarşaf değil manto giydiğini, inkılâpların bütün yurttaşlar tarafından benimsenmiş olmasına rağmen, "kara çarşaf"ın özellikle "oy avcısı" ve "din istismarcı" politikacılar yüzünden tekrar sahneye çıkmasına izin verildiğini savunmuştur.

Mücadele Haftası süresince Dernek, bütün vatandaşlardan bu çabaya katılmalarını, her gördükleri yerde çarşafıllara telkinde bulunmalarını, sabır ve cesaretle karşı koymalarını istemiştir. Dernek, çarşafı mücadele haftasının, yalnızca sembolik bir anlam içermediğini, aksine aktif bir süreç içerisinde, öncelikle birçok "aydın ve idealistin" fikri alınarak bir rota çizeceklerini belirtmiştir. Bu dönemde çarşafın neden bu kadar görünür olduğu sorusuna dair en çok dillendirilen, ekonomik bir yönünün olduğudur. Çarşafın kumaşı, mantodan çok daha ucuzdur. İşte bu görüşe binaen Dernek, üretici firmalarla görüşerek ucuz manto

66 Tahsin Ünal, "Çarşaf Davası", *Serdengeçti*, Sayı: 22, Yıl: 10, Mayıs 1956, s. 4. Serdengeçti dergisinde Çarşafı Mücadele Haftalarının düzenlendiği 25 Ağustos-31 Ağustos 1958 ve 1959 tarihlerde konuyla ilgili yazılara rastlanmamıştır. Dergi yine Çarşafı Mücadele Haftalarının düzenlendiği yıllarda Mart 1960- Şubat 1962 arasında ise kapalı kalmıştır.

67 "Çarşaf Meselesi", *Hakkaniyet*, Sayı: 51, Eylül 1958, s. 3.

68 "Çarşaf Meselesi", *Sebillürreşad*, Cilt: IX, Sayı: 218, Nisan 1956, s. 287.

imali sağlamaya çalışmış, bu “medeni kıyafetin” çarşafın yerini alabilmesi için gerekli tüm çabayı göstermiştir.⁶⁹

Dernek, Meclis’te yer alan partilerin ortak bir tavır aldığında, çarşaf meselenin çözüleceğine inanmıştır. Kadın vekillerin çarşaf konusunda yeni bir kanun teklifi hazırlığında oldukları iddiasını, boş bir çaba olarak nitelendiren Dernek, 1956 yılında Meclis’e sunulan teklif için de “uyutulan çarşaf kanunu teklifi” nitelemesini uygun görmüştür. Dernek Başkanı, çeşitli kongrelerde bir araya geldikleri ve “aman çarşaf bahsini açmayalım” diyen moda bir anlayış olarak adlandırdığı “inkılâpların yavaş yavaş, sindire sindire yayılabileceği” inancına sahip olan TKB’yi de eleştirmiştir.⁷⁰

Mücadele Haftası sona ererken Dernek, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Hr Parti Gençlik Kolları, Millî Turk Talebe Birliği (MTTB), Turk Devrim Ocakları ve Hemşehirler Derneği ile bir araya gelmiş ve artan çarşaf kullanımının bir kanun ile kaldırılmasını talep etmiştir. Ayrıca 10 Kasım’da yürürlüğe konulmasını istedikleri “*Millî olmayan şekli ile muasır medeniyet yolunda yürüyen Turk milletini, gülünç ve korkunç manzarası ile dünyaya kk ve mahcup düşüren çarşafın giyilmesi bu kanunla yasak edilmiştir*” şeklinde bir kanun maddesi de hazırlamıştır.⁷¹

CHP’li Jale Candan da, Derneğin TKB’ye yönelik eleştirisine katılırken, Birliği, Turk kadını fikri olarak kalkındırmak, inkılpları korumak ve yaymak gayesiyle kurulmuş olmasına rağmen, çarşaf konusunda MKD kadar cesur olmaması yönünde eleştirmiştir. 1956 yılında Meclis’e sunulan ve çarşafın yasaklanmasını isteyen kanun teklifi sırasında yeterli katkı sağlamayan DP’li kadın vekillere değinen Candan, suskun kalmalarını eleştiren bir yaklaşım sergilemiştir.⁷² çarşafı olan mücadelenin, toplumsal değil siyasi ağırlığına vurgu yapan Candan, inkılap savunuculuğunun, siyasi çıkarları gözetten zihniyeti mağlup edebildiği noktada başarıya ulaşabileceğine de dikkat çekmiştir.

Mücadele haftasında en çok üzerinde durulan konu, arşafın İslam dininde var olup olmadığı yönündeki tartışma olmuştur. Bu konu üzerinde sıkça yazan Safa’ya göre, güzellik ve zarafetin düşmanı olmayan Müslümanlık, kadını “kara bir kefen içinde bir canlı cenaze haline getiren çarşafı” kabul etmemiştir. Safa’ya göre ülke gündeminde tartışılan arşaf “Müslümanlığın ruhundan ve Kur’an’ın esaslarından haberi olmayan cahil ve mutaassıp bir kk zümrenin çirkin kıyafeti”dir. arşafılıların arttığı iddiasının bir istatistik olmadığı için bilinemeyeceğini fakat arşafılılar artmasa bile, bu “gerilik ve çirkinlik kalıntısına karşı millî ve medeni nefretin” arttığına vurgu yapan Safa, ıkarılacak bir kanunun bireysel özgürlükleri zedeleyeceği inancına mesafeli durmuştur. O’na göre “inkılap gerekleri” ile bireysel hukuk ilkeleri çatıştığında yani birey ve toplum arasındaki çatışmada, ikincinin ne çıkması daha anlamlıdır. Bu “kara kefenliler ordusu”nu bir “hortlaklar cemaati” halinde görünmekten kurtarmak için çıkarılacak kanun “medeniyete karşı bir vazife” olacaktır.⁷³

69 “Turk Kültür Ocakları arşafı Mücadele Edecek”, *Milliyet*, 13 Eylül 1958; “arşafı Ortadan Kaldırmak Mümkün”, *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1958.

70 “CHP Bugün 50 Ayrı Yerde Toplantı Yapacak”, *Milliyet*, 25 Mayıs 1958.

71 “arşafın Men’i için Kanun Hazırlanıyor”, *Milliyet*, 01 Eylül 1958; “arşafı Mücadele” Gençliğin Davası Oluyor”, *Cumhuriyet*, 01 Eylül 1958.

72 Jale Candan, “Nabız Yoklaması”, *Akis*, 13 Eylül 1958, s. 25, 26; “İnkılaplarımız”, *Akis*, 6 Eylül 1958, s. 27, 28.

73 Peyami Safa, arşaf Meselesi, *Milliyet*, 02 Eylül 1958; “arşaf İmalatı Süratle Artıyor”, *Cumhuriyet*, 28 Nisan 1959.

Bu süreçte, TKB başkanı Tlabar, kanunla düzenlemeyi tercih etmediklerini, bunun yerine bir fikir mücadelesi yürüteceklerini açıklamıştır. Birlik, “manto giyen, tahsilli, kültürlü” köy kadınlarından oluşacak “medeni” bir köy hayali kurmuştur. Bunu da Hasanoğlu köyünde⁷⁴ gerçekleştirmeyi planlamışlardır. Türk kadınının, çarşafı mantodan daha ucuz olduğu için yani ekonomik nedenlerden tercih ettiğini belirten Tlabar, mantolar yaptırıp köylü kadınlara dağıtarak bu sorunu çözmeyi planladıklarını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra erkeklerin eşlerini çarşaf giyme konusunda zorladıklarını, bunun da ancak kültür dönüşümü ile yani bir eğitim seferberliği ile çözülebileceğini de belirtmiştir.⁷⁵ Birliğin onuncu yıldönümünde radyoda konuşma yapan Nazlı Tlabar, Türk kadınlarını irtica ve kara çarşafı mücadeleye davet etmiştir. O’na göre önemli olan İslam dininin yanlış tefsirini ve istismar edilmesini önlemektir. İslam dinini “geri fikirleri” yaymak için istismar edenlerden Türk kadınlığının davacı olduğunu belirten Tlabar, buna bir son vermek adına bütün ülke aydınlarını göreve davet etmiştir.⁷⁶

Birliğin *çarşaf ve irtica* ile mücadele konusunda yapmış olduğu davete, Türk Millî Gençlik Teşkilatı bünyesindeki beş kuruluş da katılma kararı almıştır. Türkiye Millî Talebe Federasyonu, Türk Devrim Ocakları, Teksif Federasyonu, İzciler Birliği ve Genç Ziraatçılar Birliği temsilcileri Tlabar’a çektikleri telgrafta mücadelenin fikirde kalmayıp çarşafın bir kanunla men edilmesi talebini iletmış ve kadın vekillerin bir kanun teklifi ile Meclis’e gelmesi istenmiştir.⁷⁷ CHP Kadın Kolları Başkanı, Nazlı Tlabar’ın çarşafı ilgili olarak radyoda yaptığı konuşmanın etkili olduğunu ama aynı şekilde Meclis’te de konuşması gerektiğini belirtmiştir.⁷⁸ 1959 yılının Ağustos ayında ikinci kez Çarşafı Mücadele Haftası başlatan MKD, TKB’nin fikir mücadelesini yeterli görmemiş, kanun çıkarılması gerekliliğine bir kez daha vurgu yapmıştır.⁷⁹

Konu, 27 Mayıs Askerî Darbesi sonrasında da gündemdeki yerini korumuştur. Örneğin Millî Birlik Komitesi (MBK) üyeleri konuşmalarında çarşafı bir gerilik simgesi olarak tanımlamış, bu geriliğin ortadan kalkması için de Türkiye’nin eğitim, kültür ve din istismarı gibi temel davalarının çözülmesi gerektiğini vurgulamıştır. MBK Başkanı Cemal Gürsel’e çarşaf hakkındaki düşünceleri sorulduğunda “temiz yüzü ile dünya önüne çıkmaya hakkı olan” Türk kadınının yüzünü saklamasına gerek olmadığı yönünde daha çok temenni içeren bir beyanda bulunmuştur.⁸⁰ Bu dönemde çarşafı mücadele yoğunlaşmış, önceki dönemin etkin derneği TKB ise sessiz kalmıştır. DP döneminde çarşafı mücadele haftasını başlatan MKD ise oldukça aktif olmuştur. Geçen dönemden farklı olarak, askerî darbe sonrası yürütülen çarşafı mücadelede daha çok tercih edilen eğitim ve telkin yöntemi sözde kalmamış ve “iyiyi bilenler” sahalara inmişse de öncelikle yöntem üzerinde tartışmalar yapılmıştır.

74 İstanbul’da Sarıyer’e bağlı bir köy.

75 “Karisına Çarşaf Giydirmeyen Erkeklerin Kafir Olacağını Söyleyen İmam Mahkemeye Verildi”, *Cumhuriyet*, 06 Ocak 1958; “KB Çarşafı Mücadele İçin Faaliyete Geçti”, *Cumhuriyet*, 09 Nisan 1959; “Tlabar “Kadınları Çarşafa Kocaları Zorluyor” dedi”, *Milliyet*, 09 Nisan 1959.

76 “İrticaa Karşı Türk Kadını Mücadeleye Davet Edildi”, *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1959; “Kadınlar Çarşaf ve İrtica ile Mücadele Ediyor”, *Milliyet*, 13 Nisan 1959.

77 “Çarşafı Mücadele Genişliyor”, *Milliyet*, 15 Nisan 1959.

78 “Çarşafın Kanunla Men Edilmesi İsteniyor”, *Milliyet*, 14 Nisan 1959.

79 “Çarşafı Mücadele Haftası Açıldı”, *Milliyet*, 25 Ağustos 1959.

80 “Cemal Gürsel ile Görüşme”, *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1960.

3.1. Metod Ne Olmalı: Devrim mi, Evrim mi?

1960 yılının Ağustos ayında üçüncü Çarşaf Haftasını başlatan MKD, mücadeleye TKB'nin ve partilerin kadın kollarının katılmamasını eleştirmiş, meselenin telkin ve ikna yoluyla değil, çarşaf giymeyi yasak eden bir kanun ile çözülmesi talebini MBK'ya iletmiştir.⁸¹ Dernek başkanı Muhtar Kumral, kadını "gayri millî ve gayri dini" olan ve Türkiye'yi "dünyaya mahcup eden" çarşaftan, çarşafa karşı susan, destek olan partilerin değil "oy ve mevkii için irticaya taviz vermeyecek" MBK'nın kurtaracağına inandıklarını ifade etmiştir.⁸² Bu talebe karşın askerlerin çarşafa karşı temel söylemi, bir giysi olarak "gayri millî ve gayri medeni olduğu ve İslam'da yeri olmadığı" düşüncesinin altını sıklıkla çizmek olmuştur.

Mücadeleye aktif katılım sağlayan İstanbul Valisi Refik Tulga, "korkunç bir kıyafet" olarak tanımladığı çarşafın İslam dini ile değil "gerilikle" ilgili olduğunu, "zecri (zorlayıcı)" tedbirlere başvurmadan önce ikna ve propagandanın deneneceğini ve "doğru yola gelineceğini" umduğunu belirtmiştir. MBK üyeleri, çarşafın İslam ile ilişkisinin olmadığı savını desteklemek için sık sık din adamlarına başvurmayı tercih etmiştir. İstanbul Baş Müftüsü Bekir Haki Yener de çarşafın uydurma bir kıyafet olarak İslam'da yerinin olmadığını, kadının elbise, manto, pardösü ile örtünebileceğini vurgulamıştır.⁸³

Vatan gazetesinin İstanbul'un Sarıyer ilçesinin Gümüşdere köyünde neredeyse çarşafsız kadın olmadığı ve bu duruma müdahale edilmesi gerektiğine yönelik haberi üzerine İstanbul Valisi Refik Tulga önderliğinde amacı Türk kadınının "münevver yüzünü, kalbini geri fikirli ve peçeli köylere çevirip işe mebdeinden başlamak" olarak tanımlanan bir "peçeli köy komisyonu" kurulmuştur. Komisyonunda İstanbul Valisi Refik Tulga ve eşi, Sarıyer kaymakamı, TKB üyeleri ve yöneticileri, Yoksul Çocukları Koruma Derneği, MKD üyeleri, Gümüşdere Köyü ilkokulu öğretmenleri, MTTB genel başkanı, Sarıyer müftüsü ve gazeteciler yer almıştır. Komisyonunda çarşafıla mücadele konusunda yapılabilecekler konuşulmuş, halka telkinde bulunmak, imkânı olmayanlara ucuz veya bedava manto dağıtmak, çarşaf ve peçe giyimini kanunen men etmek gibi konu başlıkları belirlenmiştir. Komisyon, "çarşafın neden hala ortadan kalkmadığı" sorusuna cevap aramıştır. Çarşafın köylerle yeterince ilgilenilmemesi, inkılabın buralara yayılmasının ihmal edilmesi sonucunda ortadan kalkmadığı fikri öne çıkmıştır.

Komisyonun temel hedefi, köylüleri "ikna ve telkin" yoluyla çarşafı çıkartıp, manto giymeye razı etmektir. Aslında bu hem komisyon üyeleri hem de gazeteler tarafından bir savaş gibi algılanmıştır. "Geriliğe" karşı, "uygarlaştırma, medenileştirme savaşı". Bir gazetede Vali Tulga'nın eşinin fotoğrafının altında "Bir Akıncı" şeklinde yapılan yorum bu bakımdan oldukça anlamlıdır.⁸⁴ Müftüler ve vaizler gezilere katılmaları ve verdikleri

81 "Çarşafın Kanunla Men'i İsteniyor", *Milliyet*, 27 Ağustos 1960.

82 "Üçüncü "Çarşafıla Mücadele Haftası" Başladı", *Hürriyet*, 25 Ağustos 1960.

83 "Müftü "Çarşaf Uydurma Bir Kıyafettir." dedi", *Milliyet*, 28 Ağustos 1960; "Tulga, Çarşafıla Mücadeleye Girişileceğini Açıkladı", *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1960; "Vali Tulga, "Çarşafı Müslümanlıkla değil, Gerilikle alakalı Görüyorum" dedi", *Hürriyet*, 27 Ağustos 1960.

84 "Peçeli Köy Komisyonu Yarın Çalışmaya Başlıyor", *Vatan*, 04 Eylül 1960; "Komisyon Çalışmaya Başladı", *Vatan*, 05 Eylül 1960.

demeçlerle bu “savaş”ta önemli bir misyona sahip olmuştur. Mesela Kadıköy imamı ve muhtarlar çarşafı, “gerici zihniyetin üniforması” olarak nitelendirmiştir.⁸⁵

Komisyon köyde yaptığı temaslar süresince, kanun mu, telkin ve eğitim mi seçeneklerine cevap aramıştır. Köylülerle yapılan sohbetlerde, kanunla olursa, bir günde tüm köyün manto giyeceğini aksi durumda “etraf ne der” diye düşünecek kişilerin çokluğundan dolayı çarşafın çıkarılamayacağını ifade etmişlerdir. Gezide en çok dinle çarşaf ilişkisi sorgulanmıştır. Köylü kadınlar çarşaflarını çıkarmak konusunda direnmiştir. Gezi sonrası komisyon üyeleri, bu değişimin ikna yoluyla oldukça zor olduğuna dair gözlemlerini dile getirmiştir.⁸⁶ MKD başkanı Muhtar Kumral, Diyanet İşleri Başkanına bir telgraf çekmiş, çarşafın İslam’la bir alakası bulunmadığı konusunda bizzat radyoda bir konuşma yapmasını istemiştir. İçişleri Bakanlığı çarşafıla mücadele konusunda gerekli tedbirleri alması için tüm illere bir tamim yollamış ve zorlama yoluna gidilmeden tüm aydınları çarşafıla mücadeleye çağırmıştır.⁸⁷ Aynı günlerde açıklama yapan Vali Tulga, İstanbul’da çarşaf giyilmesini bir emir ile yasak etmelerinin mümkün olduğunu fakat şimdilik bu yolu tercih etmediklerini, biraz da bu çevrelere gözdağı verir tarzda belirtmiştir.⁸⁸

Çarşafa dair düşünceler o dönemin tartışmalarını görmeyi de sağlar. İlk tartışma, Atatürk inkılaplarının yerleşip yerleşmediğine dair olmuştur. “Çarşaf neden hala var?” sorusu tartışılmıştır. Çarşaf meselesi ekonomik ve dini çerçevede izah bulmuştur. Ekonomik nedenlerle çarşaf giyildiği iddia edilmiştir. Çarşafın kumaşının mantodan daha ucuz olması ekonomik sıkıntı yaşayanların tercih etmesinde önemli bir neden olmuştur. Bu fikre inananlar, ucuz ya da bedava manto dağıtımı yaptıkları kadınların, çarşafı çıkarılmayı reddetmesi üzerine ekonomik nedenin temel belirleyici olmadığını farkına varmıştır. Dini nedenlerle giyildiğini düşündükleri çarşafa, en sık yapılan eleştiri çarşafın “gayri-dini”, İslam’da yeri olmayan bir kıyafet olduğu şeklinde olmuştur. Bu söylemi meşrulaştırmak için de din adamlarına başvurulmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığının ve dini görevlilerin çarşafın İslam’ın bir gerekliliği olmadığı vurgusu önemlidir. Bir diğer tartışma çarşafıla nasıl mücadele edileceği konusunda olmuştur. Mücadele için başlatılan “haftalık savaşların” doğruluğu, yeterliliği tartışılmıştır. Eğitim yolunu kanuna tercih edenlere, halkın kafasının içinin aydınlanmasını beklemek doğru mu sorusuyla tepki gösterenler olduğu gibi, bir kanunla çözümlenmesini isteyenlere bunun kişi hürriyetine aykırı olacağı hatırlatması yapılmıştır. Bu hatırlatma ise kişiyi “karanlıkta bırakan bir hürriyet”i savunmak ne kadar doğrudur sorusu ile karşılık bulmuştur.

1958-1962 yılları arasında Şapka İnkılabı’nın yıldönümü olan 25 Ağustosla başlayan Ağustosun son haftası çarşafıla mücadele haftaları düzenlenmiştir. Dönem gazetelerinde ve konuya dair konuşmalarda çarşaf için “kara leke, kara kabuk, kara zihniyet, siyah zindan” gibi tanımlamalar sıkça kullanılmıştır. Bu tarz, cumhuriyet seçkinlerinin çarşafı algılayışı hakkında da oldukça fikir vericidir. Çarşafı kadınların fotoğrafları altında sık sık “İstanbul’un göbeğinde”, “burası başkent Ankara”, “umacı” kıyafet gibi başlıklar yer

85 “600 imam “Çarşafın dinle ilgisi yok” dedi”, *Milliyet*, 07 Eylül 1960; “Çarşafıla Mücadeleye Din Adamları da Katıldı”, *Milliyet*, 05 Ekim 1960; “Kanun mu, Telkin ve Eğitim mi?”, *Vatan*, 11 Eylül 1960; “Çarşaf, Bir Müslüman Kisvesi Değildir”, *Milliyet*, 30 Ağustos 1960.

86 “Çarşaf Davasında Tekâmülcü Değil, Devrimci Metot Gerekli”, *Vatan*, 12 Eylül 1960; “40 yıldır çarşaf giyen bir köye manto sokuldu”, *Milliyet*, 12 Eylül 1960.

87 “Çarşafıla Mücadele”, *Milliyet*, 21 Eylül 1960.

88 “Tulga, Çarşafıla Mücadele İkna Yolu İle Olmalı dedi”, *Milliyet*, 29 Eylül 1960.

almıştır. Çarşafıla mücadele haftaları boyunca ise bu fotoğrafların yerine çarşaflarını çıkarıp manto giymeyi kabul eden kadın fotoğraflarına yer verilmiştir. Bu fotoğraflar karanlığın dağıtılmasının, hakikatleri bilmeyenlere hakikati öğretmenin göstergesi olarak sunulmuştur.

SONUÇ

Cumhuriyet, yarattığı medeni toplum ile “Şark, terakki etmez” düşüncesinin aksini ispatlamıştır. Her alanda yaşanan muasır medeniyete doğru olan bu ilerleme, kadınların toplumsal hayatlarında da birçok kazanımla kendini göstermiştir. Cumhuriyetin yaptığı inkılaplarla Türk kadını “medenî ülkedeki kız kardeşlerinden farksız bir timsal” oluşturmuştur. Ancak 1950’lere gelindiğinde bu ilerlemenin bozulduğuna dair fikirler ileri sürülmüş ve çarşafın görünürlüğünde belirgin bir artış olduğu ifade edilmiştir. Böylece ülkede ilericilik/gericilik tartışmalarının fitili bir kez daha ateşlenmiştir. Aydınlanmacı ve pozitivist düşüncenin dayanağı olan ilerlemenin düsturu hep iyiye doğru iken, çarşafın kullanımındaki artış Cumhuriyet aydınları için şaşırtıcı olmuştur.

Cevabı aranan sorular ise artışın nedeni, neden ortadan kalkmadığı ve bu durumla nasıl mücadele edileceği olmuştur. Karşıt söylem ve eylemlere rağmen, siyasetçilerin de bu durumdan yakınmalarına ve Cumhuriyet değerlerinin en büyük düşmanı olarak tanımlanan irticanın ete kemiğe bürünen bir simgesi olarak büyük oranda kabul görmesine karşın iktidarlar tarafından çarşafı yasaklayan bir kanun çıkartılmamıştır. Bunun birden çok nedeni olabilir. Partilerin oy kaybı yaşama kaygısı daha yüzeysel bir neden olarak gösterilebilecekken, oldukça hassas dini ve geleneksel olan bir konuya müdahalede bulunmamak daha etkili bir neden olabilir. Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü dönemlerinde bu yönde resmi bir girişim söz konusu olmamıştır. Benzer bir durum DP dönemi için de söz konusu olmuş ve hukuki düzenleme yoluna gidilmemiştir. MBK ise iktidara geldiğinde dini konular hakkında bir tebliğ yayınlamış ve kimsenin dini inançlarına karışılmayacağını özellikle belirtmiş, çarşafı karşıtı kesimden kendisine yönelik kanunla yasak talebi beklentisi olmasına rağmen tepeden inmece bir tavır sergilememiştir.

Genel olarak herkesin özel olarak kadının eğitimi ve özgürleştirilmesi muasır medeniyet için ilk şart olarak görülmüştür. Karşıtlarına göre çarşaf, İslam dininde olmayan “geçmişteki dogmaların” Türk kadınının ayağına doladığı, medeniyet ve ilerleme önündeki en büyük engeldir. Çarşaf giyenler, inkılaplarla aydınlanmış bir toplumun, aydınlanamamış “karanlık kesimi”dir. Bir kanunla yasaklanmasını isteyenlerin en temel dayanakları çarşafın, “gayri dini, gayri medeni ve gayri millî” bir kıyafet olmasıdır. “Karanlığın içinde debelenen cahil kitlelerin geleneklerin kabuğunu kırıp düzeni değiştirecek bir devrimi gerçekleştiremeyeceğine”⁸⁹ dair aydınlanmacı bakış açısına ve kanunun bu konuyu çözeceğine inanan Türk aydınları, eğitimle, halkı bilinçlendirerek uzun süreli evrimci bir süreci desteklememiştir. Onlara göre zaten “geçmiş” bir modernleşmenin bu kadar beklemeye vakti de yoktur. Bu nedenle yöneticilerin üstten müdahalesi ile bu sorun kalıcı bir şekilde çözümlenmelidir. Bu çözüm teklifine en çok muhalefet edilen nokta, kişi özgürlüğünü ihlal edeceği eleştirisi olmuştur. Bu eleştiriye, medeni olana aykırı davranışın kişi özgürlüğü olarak adlandırılmayacağı şeklinde verilen cevaplarla tartışma daha da alevlenmiştir.

89 M. A. Ağaoğulları vd, *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, s. 324.

Çarşaf karşıtlarının medeni yaşamın “düşman kılığı” olarak gördükleri ve kanunla yasaklanmasını istedikleri bugünümüz tarziyle mücadelede bir diğeryol ise halkı bilinçlendirmek, aydınlatmak, ikna etmek, doğruyu, iyiyi anlatmak olmuştur. Çarşaf, medeni olmayanın, geri kalmışlığın simgesi olarak kabul edilmiştir. Muasır medeniyet hedefinin yaratmak istediğı medeni insanın kesinlikle eğitimle alt edeceği bir kıyafet olarak algılanmıştır. Bu bağlamda en büyük görev, “hakikatleri bilenler” olarak tanımlanan aydınlara verilmiş ve halkın aydınlatılması misyonuulla donatılmışlardır. Çarşafın dinin emri olmadığı ve Türk geleneğinin bir parçası sayılmayacağı içerikli bir eğitim sürecinin sonunda gönüllü bir terk edişin yaşanacağı düşünölmüş, böylece “iyi ve doğru olanın” galebe çalacağı beklentisi hakim olmuştur. Nitekim Çarşafı Mücadele Haftalarında, kendisine anlatılanlardan ikna olup, çarşafı manto değışimi yapanların haberleri gazetelerde yer bulmuştur.

Cumhuriyet aydınları, Aydınlanma'nın cehalete, bağınazlığa ve karanlığa açtığı savaşın bir benzerini çarşafı mücadele aşamasında sergilemeye çalışmışlardır. Bu durum aslında Türk aydınlarının bir yandan özgürlükçü bir düzen kurmak için uğraşırken, diğeryandan aydın despotizmine kaymaları anlamına gelmiş ve Türk modernleşmesinin en sorunlu taraflarından biri olarak kendini göstermiştir.

Çarşafı mücadele konusunda kanun yolu tercih edilmemiştir. Mücadeleye eğitim yolu ile devam edilmiş ve zamanla silinip yok olacağına inanılmıştır. Konu üzerindeki tartışmaların harareti uzun süre düşmemiştir. Örneğın Başbakan İsmet İnönü 1962 yılında Meclis'te yaptığı bir konuşmada “*Kadın hürriyeti de büyük inkılapdır. Bu inkılap büyük kütlenin malı olmuştur. Bugün toplumda çalışan, üniversite okuyan kadınlarımız var. Onları buradan koparıp, çarşafa sokmak artık mümkün değildir... Köşede, bucakta gördüğümüz kadın hürriyeti aleyhindeki manzaraları ürkütücü olmamalıdır. Anlayış içinde bunun kalıntıları giderilebilir*” sözleriyle konunun önemini vurgulamıştır.⁹⁰

Sonraki yıllarda yaşanan gelişmeler, İnönü'yü ve çarşafın eğitimle silinip gideceğı görüşünü savunanları haklı çıkarmamıştır. Bu durum ilerlemenin geri döndürülemez ve hep iyiyeye doğru olduğu tezine inanan Türk aydınlarını yanıltan bir gelişme olmuştur. Bilim ve aklın gelişimiyle çarşaf kullanımının azalacağını düşünenlerin beklentisi karşılık bulmamıştır. Mesele bireysel özgürlükler bağlamında değerlendirilmemiş, kadın giyimi Türkiye'nin gündeminden uzun süre düşmemiştir. Nihayet kadın giyimi üzerinden yürütölen tartışmalar, 1980'li yıllardan itibaren başörtüsü/türban meselesine odaklanmış, toplumsal ve siyasal bir mahiyete bürünmüştür.

KAYNAKÇA

Ağaoğulları, M. Ali, F. Çulha Zabcı ve Reyda Ergün (2005), *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, Ankara: İmge Kitabevi.

Aktaş, Cihan (1991), *Tanzimat'tan Günümüze Kılık Kıyafet ve İktidar*, İstanbul: Nehir Yayınları.

Arığ, Ayten Sezer (2007), *Atatürk Türkiyesinde Kılık Kıyafette Çağdaşlaşma*, 2.b, Ankara: Siyasal Basımevi.

Aron, Raymond (2010), *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, (Çev: K. Alemdar), 8.b, İstanbul: Kırmızı Yayınları.

90 Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 04 Temmuz 1962, 76. Birleşim, s. 46.

- Aysal, Necdet (2011), Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 22, s. 3-22.
- Berkes, Niyazi (2002), *Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Berkes, Niyazi (2008), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Haz. A. Kuyaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bora, Tanıl (2020), *Cereyanlar*, 7.b, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Candan, Jale (29 Ekim 1955), "Aliye'nin Sesi", *Akis*, s. 28.
- Candan, Jale (15 Ocak 1955), "Çarşafı Yeniden Yırtalım", *Akis*, s. 30.
- Candan, Jale (13 Eylül 1958), "Nabız Yoklaması", *Akis*, s. 25, 26.
- Caporal, Bernard (1982), *Kemalizm ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, (04 Temmuz 1962), 76. Birleşim, s. 46.
- Çapa, Mesut (1996), "Giyim Kuşamda Medeni Kıyafetlerin Benimsenmesi ve Trabzon Örneği", *Toplumsal Tarih*, 30, s. 22-28.
- Çiğdem, Ahmet (2009), *Aydınlanma Düşüncesi*, 6.b, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Durakbaşı, Ayşe (1998), "Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve Münevver Erkekler", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 29-50.
- Gentizon, Paul (1929), *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, (Çev. F. Ülkü), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Goloğlu, Mahmut (2017), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I 1924-1930, Devrimler ve Tepkiler*, 4.b, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Göle, Nilüfer (2008), *Modern Mahrem*, 9.b, İstanbul: Metis Yayınları.
- Kaplan, Leyla (1998), *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını 1908-1960*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kırkpınar, Leyla (1998), "Türkiye'de Toplumsal Değişme sürecinde Kadın", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 13-28.
- Koloğlu, Orhan (1978), *İslamda Başlık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Köker, Levent (2005), *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 8.b, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kurnaz, Şefika (1991), *Cumhuriyet Öncesinde Türk kadını (1829-1923)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı.
- Kurnaz, Şefika (2011), *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını*, Ankara: Ötüken Yayınları.
- Mardin, Şerif (2006), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 13.b, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öztoprak, İzzet, Ali Sevim ve M. AKif Tural (Ed.) (2006), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Raynaud, Philippe ve Stephane Rials (Ed.) (2003), *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Safa, Peyami (03 Mayıs 1955), "'Bilmeyordum' Demesinler", *Milliyet*, s. 5.
- Safa, Peyami (02 Eylül 1958), "Çarşaf Meselesi", *Milliyet*, s. 6.
- Sarısamam, Sadık (1998), "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kadın Kıyafeti Meselesi", *Atatürk Yolu*, 21, s. 97-106.
- Somel, S. Akşın (2004), "İlericilik", "İlericilik" ve Aydınlar", *Doğu Batı*, 3(2), s. 43-50.
- Söğütlü, İlyas (2010), "İön Türk Düşüncesinde Modernlik ve Modernleşme", *Doğu Batı*, 54(3), s. 219-244.
- Şeni, Nora (2010), "19.Yüzyıl Sonu İstanbul Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar* içinde, Ş. Tekeli (Der.), 4.b, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Taşçıoğlu, Muhadere (1958), *Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri*, Ankara: Akın Matbaası.
- Tlabar, Nazlı (24 Temmuz 1954), "Davamız", *Akis*, s. 30.
- Touraine, Alain (2012), *Modernliğin Eleştirisi*, (Çev: H. Uğur Tanrıöver), 8.b, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tunaya, T. Zafer (2015), *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt:1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunçay, Mete (2005), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 4.b, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Uyar, Hakkı (1996), "Çarşaf, Peçe ve Kafes Üzerine Notlar", *Toplumsal Tarih*, 33, s. 6-11.
- Ünal, Tahsin, (1956), "Çarşaf Davası", *Serdengeçti*, 22, s. 4.
- Williams, Raymond (2005), *Anahtar Sözcükler*, (Çev: S. Kılıç), İstanbul: İletişim Yayınları.

Gazete Yazıları

- "Bir yıldönümünde", *Milliyet*, 25 Ağustos 1958.
- "Cemal Gürsel ile Görüşme", *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1960.
- "Cemiyet", *Akis*, 04 Aralık 1954, s. 11.
- "CHP Bugün 50 Ayrı Yerde Toplantı Yapacak", *Milliyet*, 25 Mayıs 1958.
- "Cumhuriyet Anketi", *Cumhuriyet*, 01 Mayıs 1956.
- "Cumhuriyet Anketi", *Cumhuriyet*, 02 Nisan 1956
- "Cumhuriyet'in Anketi", *Cumhuriyet*, 30 Mart 1956.
- "Cumhuriyet'in Anketi", *Cumhuriyet*, 31 Mart 1956.
- "Çarşaf Davasında Tekâmülcü Değil, Devrimci Metot Gerekli", *Vatan*, 12 Eylül 1960.
- "Çarşaf İmalatı Süratle Artıyor", *Cumhuriyet*, 28 Nisan 1959.
- "Çarşaf ve Peçe İle Mücadele", *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1952.
- "Çarşaf Yerini Tutacak Kıyafet", *Milliyet*, 30 Mart 1956.
- "Çarşaf, Bir Müslüman Kisvesi Değildir", *Milliyet*, 30 Ağustos 1960.
- "Çarşafı Ancak Bir Kanun Kaldırabilir", *Milliyet*, 25 Nisan 1956.
- "Çarşafı Ortadan Kaldırmak Mümkün", *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1958.
- "Çarşafı Yasak Eden Kanun Meclis'te", *Milliyet*, 13 Mart 1956.

- “Çarşafın Kanunla Men Edilmesi İsteniyor”, *Milliyet*, 14 Nisan 1959.
- “Çarşafın Kanunla Men’i İsteniyor”, *Milliyet*, 27 Ağustos 1960.
- “Çarşafın Men’i İçin Kanun Hazırlanıyor”, *Milliyet*, 01 Eylül 1958.
- “Çarşafın Men’i İçin Kanun Teklifi”, *Cumhuriyet*, 13 Mart 1956.
- “Çarşaf Meselesi”, *Hakkaniyet*, Eylül 1958, Sayı: 51, s. 3.
- “Çarşaf Meselesi”, *Sebillürreşad*, Nisan 1956, Sayı: 218, s. 287.
- “Çarşafı Mücadele Genişliyor”, *Milliyet*, 15 Nisan 1959.
- “Çarşafı Mücadele Haftası Açıldı”, *Milliyet*, 25 Ağustos 1959.
- “Çarşafı Mücadele” Gençliğin Davası Oluyor”, *Cumhuriyet*, 01 Eylül 1958.
- “Çarşafı Mücadele”, *Milliyet*, 06 Eylül 1960.
- “Çarşafı Mücadele”, *Milliyet*, 14 Nisan 1959.
- “Çarşafı Mücadele”, *Milliyet*, 21 Eylül 1960.
- “Çarşafı Mücadeleye Din Adamları da Katıldı”, *Milliyet*, 05 Ekim 1960.
- “Erdek’te Peçe ve Çarşaf Yasası”, *Cumhuriyet*, 01 Eylül 1935.
- “Erzurum’da Çarşaf ve Peçe Giyen Kadınlarla Mücadele”, *Cumhuriyet*, 04 Nisan 1955.
- “Gümüşhane’de Peçe Kalkıyor”, *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1935.
- “Hürriyet Partisi Çarşafa Karşı Kanun Hazırlığı Aşamasında”, *Milliyet*, 01 Nisan 1956.
- “İsparta’da Çarşaf Yasak Edildi”, *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1935.
- “İnkılaplarımız”, *Akis*, 06 Eylül 1958, s. 27, 28.
- “İrticaa Karşı Türk Kadını Mücadeleye Davet Edildi”, *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1959.
- “Kadın Birliği Kongresi Toplandı”, *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1956.
- “Kadınlar Çarşaf ve İrtica İle Mücadele Ediyor”, *Milliyet*, 13 Nisan 1959.
- “Kadınlar, Çarşafı Mücadele İstiyorlar”, *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1957.
- “Kanun mu, Telkin ve Eğitim mi?”, *Vatan*, 11 Eylül 1960.
- “Kara Çarşaf Meselesinin Seçimlerin Yaklaştığı Bir Sırada Ele Alınmasına Kızacaklar Çıkacaktı”, *Akis*, 17 Mart 1956.
- “Karisına Çarşaf Giydirmeyen Erkeklerin Kafir Olacağını Söyleyen İmam Mahkemeye Verildi”, *Cumhuriyet*, 06 Ocak 1958.
- “KB Çarşafa Karşı Mücadeleyi Artırdı”, *Milliyet*, 09 Nisan 1956.
- “KB Çarşafı Mücadele İçin Faaliyete Geçti”, *Cumhuriyet*, 09 Nisan 1959.
- “KB’ne Karşı Girişilen Hücumlar”, *Cumhuriyet*, 22 Nisan 1959.
- “KB’nin Siyasi Faaliyetlerde Bulunduğu İddiaları”, *Cumhuriyet*, 21 Ekim 1952.
- “Kızlarımızı Okutalım”, *Akis*, 26 Haziran 1954, s. 26.
- “Konya D. P Kongresi Hakkında Açıklama”, *Zafer*, 13 Mart 1951.
- “Komisyon Çalışmaya Başladı”, *Vatan*, 05 Eylül 1960.
- “Konya’da Çarşaf Kalkıyor”, *Cumhuriyet*, 17 Ağustos 1935.
- “İstanbul Müfettişi Hüsni Yaman’ın Açıklaması”, *Zafer*, 14 Mart 1951.

- "Manto Giydiler", *Milliyet*, 13 Eylül 1960.
- "Maraş'ta Çarşaf ve Peçe Kalkıyor", *Cumhuriyet*, 09 Kasım 1935.
- "Milletvekilleri Çarşaf Hakkında İkiye Ayrıldılar", *Cumhuriyet*, 28 Mart 1956.
- "Müftü 'Çarşaf Uydurma Bir Kıyafettir.' dedi", *Milliyet*, 28 Ağustos 1960.
- "Özyörük'ün Açıklaması", *Yeni Asır*, 14 Mart 1951.
- "Peçeli Köy Komisyonu Yarın Çalışmaya Başlıyor", *Vatan*, 04 Eylül 1960.
- "Sivas'ta Çarşaf ve Peçe Yasağı", *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1935.
- "Soma'da Çarşaf ve Peçe Kalktı", *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1935.
- "Tlabar 'Kadınları Çarşafa Kocaları Zorluyor' dedi", *Milliyet*, 09 Nisan 1959.
- "Trabzon'da Çarşaf ve Peçe Kalkıyor", *Cumhuriyet*, 19 Mayıs 1936.
- "Tulga, Çarşafla Mücadele İkna Yolu İle Olmalı dedi", *Milliyet*, 29 Eylül 1960.
- "Tulga, Çarşafla Mücadeleye Girişileceğini Açıkladı", *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1960.
- "Türk Kadınının Çarşafı Dolaşmasına Mani Olun", *Milliyet*, 10 Ocak 1956.
- "Türk Kültür Ocakları Çarşafı Mücadele Edecek", *Milliyet*, 13 Eylül 1958.
- "Üçüncü 'Çarşaf Mücadele Haftası' Başladı", *Hürriyet*, 25 Ağustos 1960.
- "Vali Tulga, 'Çarşafı Müslümanlıkla değil, Gerilikle alakalı Görüyorum' dedi", *Hürriyet*, 27 Ağustos 1960.
- "40 yıldır çarşaf giyen bir köye manto sokuldu", *Milliyet*, 12 Eylül 1960.
- "600 imam 'Çarşafın dinle ilgisi yok' dedi", *Milliyet*, 07 Eylül 1960.

27 Ağustos 1960, Öncü

12 Eylül 1960, *Vatan*

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ GÜMRÜK MUAFİYETİ UYGULAMALARI (1950-1960)

IMPLEMENTATION OF CUSTOMS EXEMPTION ACCORDING TO THE ARCHIVE DOCUMENTS OF THE DEMOCRAT PARTY PERIOD (1950-1960)

Suna ALTAN*

Geliş Tarihi/Received:15.02.2022

Kabul Tarihi/Accepted:19.05.2022

ALTAN, Suna, (2022), "Arşiv Belgelerine Göre Demokrat Parti Dönemi Gümrük Muafiyeti Uygulamaları (1950-1960)", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 219-237.

Öz

Gelişen ticaretle birlikte gümrük mevzuu uluslararası arenada daha fazla gündem olmaya başlamıştır. Zaman içerisinde, değişen koşullar neticesinde ticaretin daha iyi yapılması adına gümrükler konusunda devletler arasında çeşitli antlaşma ve sözleşmeler yapılmıştır. Bu antlaşma ve sözleşmelerle uluslararası ticaretin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi sağlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti de bu antlaşma ve sözleşmelere imza koymanın ardından, gümrükleri konusunda çeşitli uygulamaları hayata geçirmeye başlamıştır. Ülkenin ihtiyaçları doğrultusunda dışarıdan getirilecek olan ürünlere gümrük vergisinden muafiyet sağlama, bu uygulamaların başında gelmiştir. 1929-1950 yılları arasında Türk gümrüğünde vergi muafiyetlerinin ağırlık merkezi ülkedeki sanayiye geliştirmek adına yurt dışından sağlanacak araç-gereçler hususunda olmuştur. Muafiyet uygulamaları bu şekilde devam ederken, 1950 yılı itibarıyla Türk siyasi hayatında bir değişim meydana gelmiştir. 1950 yılında yapılan genel seçimlerden Demokrat Parti'nin birinci parti olarak çıkmasının ardından, bu parti iktidardaki yerini almıştır. Demokrat Parti, yönetimde kaldığı süre boyunca siyasi, sosyal, ekonomik, eğitim, kültür, sağlık gibi birçok alanda gelişme sağlanması için önceki yönetimlerden farklı politikalar izlemiştir. Bu politikalar neticesinde parti, kesintisiz olarak iktidarda bulunduğu 10 yıllık süre boyunca birçok alanda değişimler meydana getirmiştir. Değişimin yaşandığı alanlardan bir tanesi de gümrükler olmuştur. Yeni yönetim, gümrük vergisinden muafiyet uygulamalarında önceki yönetim gibi temelde ülkenin gelişmesi ve ilerlemesi amacı üzerinden hareket etmiştir. Fakat yeni yönetim ülkenin ihtiyaçları doğrultusunda muafiyet uygulamalarını sürdürürken batılı devletlerle yakınlık kurma prensibini de göz önüne almıştır. Bu çalışmada; 10 yıllık iktidar süresince Demokrat Parti hükümetlerinin gümrük vergisinden muafiyet uygulamaları, bu uygulamaların hangi alanlarda yapılmış olduğu, bu muafiyetlerden hangi ülkelerin yararlanmış olduğu dönemin içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve sosyal durumlar göz önüne alınarak ekseriyeti Cumhuriyet Arşivinde bulunan belgeler ışığında incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Demokrat Parti, Eğitim, Gümrük, Sanayi, Sosyal, Ziraat*

* Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Iğdır, suna.altan@igdir.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-7388-30-14>)

Abstract

With the developing trade, the customs issue has become more and more on the agenda in the international arena. Over time, various treaties and agreements have been made between the states on customs in order to make trade better as a result of changing conditions. With these treaties and agreements, it has been ensured that international trade is carried out in a healthy way. After signing these treaties and agreements, the Republic of Turkey has started to implement various practices regarding customs. In line with the needs of the country, providing exemption from customs duty for products to be brought from abroad is one of these implementations. Between 1929 and 1950, the center of gravity of tax exemptions at Turkish customs was on the tools and equipment to be supplied from abroad in order to develop the industry in the country. While the exemption practices continued in this way, a change occurred in the Turkish political life as of 1950. After the Democrat Party emerged as the first party in the general elections in 1950, the Democrat Party took its place in power. The Democrat Party followed different policies from previous administrations for the development of many fields such as political, social, economic, education, culture and health during its stay in administration. As a result of these policies, the party has brought about changes in many areas during its 10-year period in power without interruption. One of the areas where change took place was customs. The new administration, like the previous administration, has basically acted on the purpose of development and progress of the country in customs duty exemption practices. However, the new administration has taken into account the principle of establishing closeness with western states while continuing the exemption practices in line with the needs of the country. In this study; during the 10-year rule, the customs tax exemption practices of the Democrat Party Governments, in which areas these applications were made and which countries benefited from these exemptions will be tried to be examined in the light of the documents of the Republic Archives, taking into account the political, economic and social conditions of the period.

Keywords: *Democrat Party, Education, Customs, Industry, Social, Agriculture*

GİRİŞ

Tarihsel süreçte ticaretin ortaya çıkmasıyla birlikte gelişen ve değişen dünyada gümrük kavramı devletler arasında yayılmaya başlamıştır. Ülkeler arasındaki ticaret arttıkça, ikili ticaret sisteminin kontrolünün sağlanması için gümrük rejimi kurulması fikri devletler tarafından ortak bir kararla kabul edilmiştir. Kurulan rejim aracılığıyla hangi ürünlere hangi gümrüklerde ne kadar ücret uygulanacağı belirlenmiştir.¹

Uluslararası ticari faaliyetlerin zaman içerisinde artmasıyla birlikte gümrüklerle ilgili ülke içi ve dışını kapsayan çalışmaların da yönü belirlenmeye başlanmıştır. Bu yön belirleme çalışmalarında Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin durumu ise, Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının akabinde siyasi bir başarı olan Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla şekillenmiştir.² İmzalanan antlaşmada dış ticaret konusu temelinde gümrük özelinde istisnai bir durum meydana gelmiştir. Barış antlaşmasına göre gümrük tarifeleri, 5 yıllık süre boyunca 1916 yılındaki oranlarda kalacaktır.³ Bu süre boyunca herhangi bir icraat yapamayan hükümet, 1925 yılında mecliste bir komisyon kurarak 1929 yılında uygulamaya konulacak yeni gümrük sisteminin inşası için çalışmalar başlatmıştır. Komisyonun yaptığı çalışmalar neticesinde Mecliste, ilk gümrük tarife kanunu olan *Gümrük Tarife-i Umumiyesi'ne Dair Kanun* tasarısı görüşülmeye başlanmıştır.⁴

Görüşmeler sonucunda 1 Temmuz 1929 tarihinde "*Gümrük Tarife Kanunu*" kabul edilmiştir. Kanunla birlikte Türkiye Cumhuriyeti Devleti gümrüklerde tek yetki sahibi olmuştur. Kanunun birçok maddesi olmakla birlikte 5. maddesi ve bu maddenin 17. fıkrası gümrük muafiyetlerini içermiştir. 5. maddeye göre; "*kapsama alınmış olan ve belirlenen eşyalar şeraitine tevafuk ettiği halde gümrük resminden muaf tutulacaktır*". Bu muafiyet kapsamına İcra Vekilleri Heyeti'nin uygun gördüğü takdirde inşaatlar ve tesislerin yapımında kullanılacak ürünler muafiyet kapsamında yer almıştır.⁵ Böylece gümrük muafiyetlerinin sınırları da belirlenmiştir. Yıllar içerisinde değişen koşullar ve ihtiyaçlar neticesinde gümrük tarife kanununda düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler 1930 yılında uluslararası arenada düzenlenen "*Union Internationale Pour La Pobligation Des Tarifs Douaniers*" toplantısı çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Çünkü toplantının neticesi olarak muafiyetler konusu yine ülkelerin inisiyatifine bırakılmıştır. Bu hususta ilk düzenleme daha çok sanayi, ziraat ve sağlık alanlarında yapılmıştır.⁶

Türkiye, gümrük muafiyetleri konusunda bir diğer değişikliği 1940 yılında savaşın getirdiği zorunluluktan ötürü yapmıştır. Meclisteki görüşmeler neticesinde gümrük muafiyetine tabi olan maddelere eklemeler yapılmıştır. İhtiyaçlar doğrultusunda yurt dışından getirilecek olan sanayi, gıda, ilaç gibi ürünlerin gümrük vergisinden muaf tutulması kararı alınmıştır.⁷ Savaş sonrası yıllardan gümrük uygulamaları ve muafiyetleri konusunda 1950 yılına kadar sadece ufak çapta değişiklikler meydana getirilmiştir.

1 T. H Çarıklı, *İkinci Cihan Harbi Sonunda Milletler Arası Ticaret*, Tanin Matbaası İstanbul 1947, s.77.

2 Yayına Haz. Sebahattin Selek, İsmet İnönü Hatıralar, Bilgi Yayınevi, Ankara 2014, s.412.

3 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s.68.

4 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.2.1.13.30;23.01.1929.

5 TC. Resmî Gazete, 1 Temmuz 1929, Sayı.1230, s.7754-55.

6 BCA, 30.18.1.2.8.1.9, 01.01.1930; Hasan Saka, *Dış Ticaret ve Gümrük Politikası*, Maarif Matbaası, Ankara 1945, s.210-11.

7 TC. Resmî Gazete, 25 Ocak 1941, Sayı.4416, s.13207; Suna Altan, "Türk Gümrüğünde Sanayi Eksenli Muafiyetler (1929-1943)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Mart 2021, Cilt 7, Sayı 1, s.134.

1950 yılı itibarıyla Türkiye'nin siyasi hayatında büyük bir değişim meydana gelmiştir. Bu değişimde iç ve dış dinamiklerin etkisi olmuştur. Dış dinamik olarak II. Dünya Savaşı sonrasında değişen dünya düzeniyle birlikte daha demokratik yönetimlerin ortaya çıkmasının önü açılmıştır. İç dinamikler olarak ise Cumhuriyet Halk Partisi içerisinde ekonomi temelli muhalefet baş göstermiştir. Muhalif grup, özellikle partinin takip etmiş olduğu ekonomi politikalarını başarısız bulmaktadır. Bu durumdaki başarısızlıklar sık sık dile getirilmeye başlanılmıştır. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu neticesinde muhalif grubun çıkışları, akabinde meydana gelen dördü takrir ve sonrasında Cumhuriyet Halk Parti'sinden istifa ve ihraçları sayabiliriz.⁸ Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü'den oluşan muhalif grup, Cumhuriyet Halk Partisi'nden ayrılmanın hemen ardından 1946 yılında Demokrat Parti'nin kuruluşunu gerçekleştirmişlerdir.⁹ Türk siyasi hayatına giriş yapmış olan Demokrat Parti, 1950 yılında katıldığı ilk genel seçimden halkın oylarının %53,4'ünü alarak iktidar partisi olarak parlamentoda yerini almıştır.¹⁰ Böylece Demokrat Parti, Türkiye'deki çok partili hayata geçiş serüvenini başarıyla tamamlamıştır. 1950-1960 yılları arasında parti yönetimi 10 yıllık süre boyunca kesintisiz olarak ülke yönetiminde yer almıştır. Yönetimde bulunduğu süre boyunca ekonomi, sağlık, sosyal, eğitim, kültür gibi alanlarda çeşitli değişikliklere gidilmiştir.¹¹

Demokrat Parti yönetimi, 1950-1960 yılları arasında Türkiye'nin gümrük vergisi muafiyeti politikalarında önceki yönetim gibi temelde ülkenin gelişmesi ve ilerlemesi amacı üzerinden hareket etmiştir. Fakat ülkenin ihtiyaçları doğrultusunda gümrük vergisinden muafiyet uygulamalarını sürdürürken batılı devletlerle yakınlık kurma prensibini de göz önüne almayı ihmal etmemiştir.

Uluslararası ticaretin ve yürütülen ikili ilişkilerin durumu gümrük vergisi muafiyetlerinin seyrinde belirleyici etken olmuştur. Muafiyetler her ne kadar ikili ilişkiler üzerinden yapılmış olsa da, 1923-1950 yılları arasında imzalanmış olunan uluslararası antlaşma ve sözleşmeler de dikkate alınmıştır.¹² Bu çalışmada Demokrat Parti'nin iktidarı süresince gümrük vergisinden muafiyet uygulamalarının ne derece yapılmış olduğu, bu uygulamalarda hangi devletlerin ön plana çıktığı ve muafiyetlerin hangi alanlarda ağırlık kazandığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

A. 1950-1960 YILLARI ARASINDA UYGULANAN GÜMRÜK VERGİSİ MUAFİYETLERİ

1. Eğitim Alanındaki Muafiyetler

Demokrat Parti dönemi öncesinde eğitimin gelişmesi adına yurt dışından destek sağlanmıştır. Bu desteklere gümrük vergisinden muafiyetler söz konusu olmuştur. Özellikle lise, ortaokul ve öğretmen okullarının ihtiyaçları için Avrupa'dan alınan ürünlere vergi

8 Hikmet Özdemir, "Demokrasiye Geçiş ve Menderes Dönemi" *Türkler Ansiklopedisi Cilt.16*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.882-83; Faroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2016, s.126; Cezmi Eraslan, "Atatürk'ten Sonra Türkiye'nin İç Politikası" *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008, s.532.

9 Serhan Yücel, *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul 2001, s.50-51.

10 Haldun Bodur, *Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s.523.

11 Nadir Yurtoğlu, *Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri(1950-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s.27-28.

12 Tanel Demirel, *Türkiye'nin En Uzun On Yılı- Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2021, s.149; Vamık Toprak, *Gümrük Politikası*, Sevinç Matbaası, Ankara 1965, s.116-137.

Arşiv Belgelerine Göre Demokrat Parti Dönemi Gümrük Muafiyeti Uygulamaları (1950-1960)

muafiyeti uygulanmıştır. Bu ürünler kapsamında okulların ihtiyacı olan yabancı kitaplar ve harita kâğıtları alımı gerçekleştirilmiştir.¹³ Eğitim-öğretimdeki iyileştirme ve geliştirme çalışmaları Demokrat Parti iktidarında da devamlılık arz etmiştir. Bu devamlılıkta eğitim politikalarında demokratik bir ruh ile yenilikler yapılarak eğitimin gelişmesi için yeni çalışmaların yürütüleceği bildirmiştir.¹⁴ İktidar, eğitimi meydana getiren öğelerin gerek araç gereç, gerekse program olarak eksikliğini göz önüne alarak, bu eksiklerin giderilmesi hususunda çalışmalara destek sağlanacağını beyan etmiştir.¹⁵ Bu beyan doğrultusunda hareket eden iktidar, eğitime destek konusundaki en önemli adımlardan bir tanesini gümrük vergisinden muafiyet hususunda atmıştır.

Eğitim öğretimdeki eksiklikleri gidermek amacıyla yurt dışından bağış yoluyla gelen desteklere gümrük muafiyeti sağlanması kararı alınmıştır. Bu muafiyetleri Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olan okullara dair yapılan muafiyetler ve yükseköğretim kurumlarına yapılan muafiyetler olarak iki kısımda incelemek yerinde olacaktır. Milli Eğitim'e bağlı okulların muafiyeti adına ilk çalışma, Viyana Lak Fabrikası sahibi aracılığıyla yapılmıştır. Fabrika sahibi İzmir tanıtım fuarına katılım sağlamış ve akabinde Ankara Erkek Teknik Öğretmen Okulu ile İzmir Mithatpaşa Erkek Sanat Enstitüsü'ne hediye olarak selülozik cila numuneleri ve malzemeleri vermiştir.¹⁶ Okullar konusunda yapılan bir diğer muafiyet radyo konusunda olmuştur. UNESCO aracılığıyla Birleşmiş Milletler teknik yardım faslından ilk etapta 15 adet halk tipi radyo,¹⁷ ikinci etapta 40 radyo okullara dağıtımının sağlanması için gönderilmiştir.¹⁸ Hükümet, bu hediyeleri gümrük vergisinden muaf tutmuştur.

İngiltere'de bulunan "*Copperod Manufactures Of Heating And Ventilating Equipment*" firmasının Ankara Yapı Enstitüsü'ne hibe olarak ısıtma cihazı gönderimi gerçekleştirilmiştir.¹⁹ Yine İngiltere'deki "*The Morgan Crucible Company Limited London S.W.II*" firması tarafından Ankara Teknik Öğretmen Okuluna 1 adet döküm ocağı ile ders için gerekli malzemeler gönderilmiştir. İngiltere'den yapılan bu yardımlar da gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.²⁰ İzmir Motor Makine Okulu'nun ihtiyaçlarına katkıda bulunmak isteyen FOA(United Nations Food And Agriculture Organization)²¹ teknik yardımda kullanılan bazı malzemeler göndermiştir.²² Aynı kurum 1 yıl sonra yine aynı okulun ihtiyaçları doğrultusunda malzeme gönderimi gerçekleştirmiştir. Okulun ihtiyacı olan bu malzemeler gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.²³

13 BCA, 30.18.1.2.29.49.1;30.06.1932; BCA, 30.18.1.2.47.51.1;14.07.1934; BCA, 30.18.1.2.73.27.13;07.04.1937
14 Neşe Erdilek, "Hükümetler ve Programları" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları Cilt.4, İstanbul 1983, s.990.

15 Zafer Tangülü, "Demokrat Parti Dönemi Eğitim Politikaları (1950-1960)", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Bahar 2012, Cilt 10, Sayı 2, s.395.

16 BCA, 30.18.1.2.131.14.14; 20.02.1953

17 BCA. 30.18.1.2.132.56.15;10.07.1953

18 BCA 30.18.1.2.151.77.10;21.02.1959

19 BCA, 30.18.1.2.137.98.7;26.11.1954

20 BCA.30.18.1.2.137.98.8;26.11.1954

21 FAO: Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütüdür. 1945 yılında Kanada'nın Quebec eyaletinde bir araya gelmiş olan 42 ülkenin delegeleri FAO kuran anlaşmayı imzalamışlardır. Türkiye kuruluşu 1948 yılında üye olmuştur. Kuruluşun amacı, açlığa, gıdasızlığa ve fakirliğe karşı uluslararası çapta faaliyet göstermektir. Konu hakkında daha detaylı bilgi için Bkz. Rıdvan Sadık, *Uluslararası Ekonomik Mali ve Siyasal Kuruluşlar*, Turhan Kitabevi, Ankara 2002, s.125-126.

22 BCA, 30.18.1.2.137.100.1;03.12.1954

23 BCA, 30.18.1.2.139.52.14;07.06.1955

Birleşmiş Milletler, teknik yardım programı dâhilinde Mesleki ve Teknik Öğretmen Okulları'nın ihtiyacını karşılamak üzere UNESCO aracılığıyla bazı malzemeler gönderilmiştir.²⁴ Motor Sanat Okulları'nın ihtiyacı için I.C.A. teknik yardımından faydalanmak suretiyle Amerika'daki bazı firmalar tarafından makine, alet ve malzemeler getirilmiştir.²⁵ Yine Motor-Sanat Enstitüsü için ihtiyaç duyulan derslik malzemeleri Amerika'dan gönderilmiştir. Eğitime destek amacıyla gönderilmiş olunan bu malzemelere gümrük vergisi muafiyeti uygulanmıştır.²⁶ Amerika'dan yapılan diğer yardımlar ise Rockefeller Foundation tarafından Hıfzıssıhha Okulu için bağış yoluyla ecza, alet ve malzemeler gönderimi sağlanmıştır.²⁷ Ordu ilinde yapılacak olan okuma yazma temel eğitimi için gerekli olan kitapların basılmasında kullanılacak olan matbaa malzemesi Amerika İktisadi İşbirliği İdaresi tarafından gönderilmiştir. Amerika'dan yapılmış olunan bağış malzemeler gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.²⁸ Dönem itibarıyla gümrük vergisinden muafiyet sağlanan eğitim kurumları arasında mesleki ve teknik eğitim veren okulların yer almış olması dikkat çekmektedir. Bunun nedeni de Demokrat Parti'nin almış olduğu dış yardımlar neticesinde başta tarım aletlerinin kullanılması olmak üzere aletlerin tamiri için teknik ve ara eleman yetiştirme ihtiyacı bu okullardan karşılanmaktadır.²⁹ Bu yüzden bu okullara yapılan malzeme yardımlarında gümrük vergisinden muafiyet sağlanmıştır.

Demokrat Parti, eğitim alanında en çok üzerinde durmuş olduğu eğitim kademesi Yükseköğretim olmuştur. İktidarda bulunduğu zaman süresince ülkedeki üniversite sayısını 8'e yükseltmiştir. Bunun yanında yüksekokul, akademi ve enstitü kuruluşları da gerçekleştirilmiştir.³⁰ Yükseköğretimin geliştirilmesi adına bazı çalışmalar yürütülmüştür. Bu çalışmalar kapsamında yurt dışından uzman getirilmesi ve eğitim için ihtiyaç duyulan araç gereç konusunda destek alınması öncelik olarak gerçekleştirilmiştir.³¹ Bu kapsamda yurt dışından yardımlarla destek sağlanmaya başlanılmıştır. Eğitimin gelişmesi adına yapılan yardımlara destek sağlamak konusunda hükümette gümrük vergisi muafiyeti uygulamıştır.

Eğitime destek adına yurt dışından yapılan yardımlardan özellikle Ankara ve İstanbul'daki bazı üniversitelerin yararlanmış olduğu söyleyebiliriz. Yardımlardan yararlanmış olan üniversiteler arasında Ankara'da bulunan Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi yer almıştır. Eğitim yardımları kapsamında öncelik olarak Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'ne Amerika'daki Ford Vakfı tarafından eğitim malzemeleri gönderilmiştir.³² Ardından kısa bir süre sonra yine aynı vakıf bu defa Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin Kütüphanecilik Enstitüsü'ne bağış yoluyla malzemeler göndermiş ve tüm malzemeler gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.³³ Aynı dönemde Amerika'da bulunan Rockefeller Foundation tarafından Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Çocuk Sağlığı

24 BCA 30.18.1.2.141.113.2;05.01.1956

25 BCA 30.18.1.2.145.99.11;06.12.1956

26 BCA 30.18.1.2.146.36.12;24.07.1957

27 BCA 30.18.1.2.151.77.12;24.02.1959

28 BCA 30.18.1.2.151.77.10;21.02.1959

29 Emre Kılıç, *Demokrat Parti Dönemi Eğitim Politikaları (1950–1960)*. Yayımlanmamış doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2008, s.123-124.

30 Hüseyin Korkut, *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Üniversite Reformları*, Millî Eğitim Dergisi, (2), 160, 2003 s.186.

31 Adil Adnan Öztürk, *Türkiye'de Millî Eğitimdeki Gelişmeler (1950-1960)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 1997, s.140.

32 BCA, 30.18.1.2.140.75.15;17.08.1955

33 BCA, 30.18.1.2.143.52.9;19.06.1956

Enstitüsüne eğitim malzemeleri gönderimi gerçekleştirilmiştir.³⁴ Yine bu üniversitenin Ziraat Fakültesine ise Amerika'daki Nebraska Üniversitesi tarafından ders malzemeleri gönderilmiştir.³⁵ Birkaç ay sonra Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi'ne yine Amerika'dan ders malzemesi gönderimi sağlanmıştır.³⁶ Nebraska Üniversitesi bir süre sonra Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesinde ve Ziraat Fakültesine bağış yoluyla dersler için bazı malzemeler göndermiştir. Malzemeler;

- Buz makinesi yedek parçaları, aspiratör şişesi, tüp, projektör kutusu
- Buret, lamel, dereceli sindir, süt sulandırma şişeleri, irtibat tüpü
- Pisot, maşa, döndürücü, etiket, sodyum sülfat, doku kültürü şişesi,
- Graham kondansatoru, plastik sandık, kazein, pisot, taşıyıcı
- Plastik muhafaza, yuvarlak termometre, erlenmayen, Garbolik asid,
- Elle ampül kapatma aleti, plastik tohumlama tüpleri, geniş ağızlı vakum cihazı³⁷

Amerika'dan Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi için bu defa da; kondansatör, objektif, oküler, diyafram, renkli filmler, slayt projektör, fotoğraf makinesi, diktafon şeridi, hoparlör ve bataryası, kopan filmi ekleyen makine gönderimi gerçekleşmiştir.³⁸ Amerika tarafından Ankara Üniversitesi'ne gönderilmiş olunan tüm malzemeler gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Almanya tarafından da Türkiye'deki yükseköğretime destek vermek adına gerekli olan malzeme yardımı yapılmıştır. Almanya'daki Heidelberg Königstahl Rasathanesi tarafından aynı üniversitenin Fen Fakültesi Astronomi Enstitüsüne store kompratör aleti gönderilmiştir.³⁹ Bunun yanında Fen Fakültesi Astronomi Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. E.A. Kreiken tarafından fakülteye Hollanda'dan vizüel teleskop ve aksamı gönderilmiştir.⁴⁰ Bu gönderiler de gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.

Orta Doğu Teknik Üniversitesi eğitim konusundaki eksiklikleri yurt dışından desteklenen ve bu desteklerin gümrük vergisinden muaf tutulan bir diğer üniversite olmuştur. Bu konuda Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne İngiliz Hükümeti tarafından iki kez destek sağlanmıştır. İlk destek olarak aşağıdaki malzemeler verilmiştir:

- 1 daimi akış kalorimetresi, 8 anahtar bastırma düğmesi
- 6 kumandalı kronometre, neon muayene lambası
- 2 çok maksatlı alet, 1 mercek, optik, 1 kauçuk, meyilli düşlem,
- 4 masraflı anahtar, 1 kriyotorus, 1 transformatör
- 4 lamba karbon galvanometre, 2 terazi, 2 direnç, 2 doner tabla

34 BCA, 30.18.1.2.144.72.4;31.08.1956

35 BCA, 30.18.1.2.146.39.7;27.07.1957

36 BCA, 30.18.1.2.147.49.6;20.09.1957

37 BCA, 30.18.1.2.148.23.7; 24.04.1958

38 BCA, 30.18.1.2.149.32.15;16.06.1958

39 BCA, 30.18.1.2.149.24.12;05.05.1958

40 BCA, 30.18.1.2.151.68.14;14.01.1959

- 2 sodyum deşarj lambası, 2 direnç kutusu, 2 takım alüktel.⁴¹

Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne yapılan bir diğer destek de ise laboratuvar teknik malzemeleri gönderimi ile gerçekleşmiştir. Gönderilmiş olan eğitim malzemeleri gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. İngiltere'nin Türkiye'ye yapmış olduğu bu yardımlarda Bağdat Paketi münasebetiyle kurulmuş olan ikili yakın ilişkilerin etkili olduğunu söyleyebiliriz.⁴²

İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Teknik Üniversitesi yurt dışından eğitim desteği verilen ve bu desteklere gümrük muafiyeti uygulanan üniversiteler arasında yerlerini almışlardır. Öncelik olarak UNESCO tarafından Paris'ten İstanbul Teknik Üniversitesi Sismoloji ve Hidroloji Enstitüsüne teknik malzeme gönderimi sağlanmıştır.⁴³ Yine İstanbul Teknik Üniversitesi öğrencilerinin faydalanması adına Almanya'daki Bussing firması tarafından 1 adet motor gönderimi gerçekleştirilmiştir.⁴⁴ İstanbul Teknik Üniversitesine gönderilmiş olan bu malzemeler gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.

İstanbul Üniversitesi eğitim desteği konusunda gümrük muafiyeti yapılan bir diğer üniversite olmuştur. İlk muafiyet Amerika'daki Ford Vakfı tarafından İktisat Fakültesine gönderilen eşyalar üzerinden yapılmıştır.⁴⁵ Amerika'daki Ford Vakfı, 1 yıl sonrasına İktisat Fakültesine bu defa 2000 adet ditto markalı mum kâğıt göndermiştir.⁴⁶ Aynı vakıf, birkaç ay sonra İktisat Fakültesine bağlı İşletme İktisadi Bölümüne 8 paket ditto markalı mumlu kâğıt ve ditto teksir makinesinin gerekli kurulum malzemelerini göndermiştir.⁴⁷ Ford Vakfı son olarak İktisat Fakültesine bağlı İşletme İktisadi Enstitüsü kütüphanesine, kütüphane malzemeleri gönderimi gerçekleştirilmiştir.⁴⁸ Ford Vakfı'nın bu gönderilerine gümrük vergisinden muafiyet işlemleri uygulanmıştır. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesine bu defa da Rockefeller Foundation tarafından bağış yoluyla eğitim malzemeleri gönderimi sağlamıştır.⁴⁹ İstanbul Üniversitesi'nin farklı fakültelerine de destek malzemeler yardımı yapılmıştır. Tıp Fakültesi'nin Fizyoloji Enstitüsüne Rockefeller Foundation tarafından;

- Narkoz cihazı, elektrikli traktör, fotokimograf, kalomel elektrodlar
- Solunum pompası, oximetre, santrifüj, cerrahi aletler
- Kan basıncı ölçen, of talmaskop, optik manometre, koterizasyon cihazı
- Tarakometre, ortokranograf, elektrikli stimülatör, hemostatik
- Metabolizma aleti, bistrui, makas, backman ph metresi malzemeleri gönderimi gerçekleştirilmiştir.⁵⁰

41 BCA, 30.18.1.2.151.64.3;23.12.1958

42 BCA, 30.18.1.2.151.72.6;26.01.1959;Behçet Kemal Yeşilbursa, *Bağdat Paketi 1950-1959*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s.169-170.

43 BCA, 30.18.1.2.128.34.4;06.04.1952

44 BCA,30.18.1.2.140.80.20;06.09.1955

45 BCA, 30.18.1.2.141.30.13;05.04.1956

46 BCA, 30.18.1.2.145.107.13;17.01.1957

47 BCA, 30.18.1.2.146.24.14;10.05.1957

48 BCA, 30.18.1.2.146.30.12;11.06.1957

49 BCA, 30.18.1.2.147.67.2;18.01.1958

50 BCA, 30.18.1.2.147.65.7;03.01.1958

Arşiv Belgelerine Göre Demokrat Parti Dönemi Gümrük Muafiyeti Uygulamaları (1950-1960)

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne bağlı Devletler Hukuku ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsüne Amerika'daki Ford Vakfı tarafından bağış yoluyla 2 sandık muhteviyatı, 3 adet mamül dosya dolabı gönderilmiştir.⁵¹ Aynı kurum birkaç ay sonra yine Hukuk Fakültesi Kütüphanesine malzeme gönderimi gerçekleştirmiştir.⁵² Son olarak İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi'ne bağış yoluyla Amerika İktisadi İşbirliği İdaresi tarafından ders malzemesi gönderimi sağlanmıştır.⁵³

Yurt dışından Türkiye'deki eğitime yapılan destekler ve bu desteklere kolaylık sağlanması adına yapılmış olunan gümrük vergisinden muafiyet uygulamalarının temel nedeni Türkiye'deki eğitim sisteminin batıya adapta edilmek istenilmesidir. Demokrat Parti iktidara geldiği andan itibaren dönemin siyasi durumunu göz önüne aldığımızda, doğu bloğuna karşın batı bloğuyla yakın ilişkiler kurmaya özen göstermiştir. Bu bağlamda parti programında özellikle batıcılık ve geleneksellik üzerinde durulmuştur. Tam da bu dönemde Türkiye'deki eğitim kurumlarında artışlar yaşanmaya başlanmıştır. Artan hızla birlikte eğitimde batı tarzı ve Amerikan modeli oturtulmaya çalışılmıştır.⁵⁴ Bu model oturtulurken yurt dışından bağış yoluyla yardımlar söz konusu olmaya başlamıştır. Demokrat Parti, bu yardımları kabul ederek ve vergi muafiyeti sağlayarak ülkenin ulusal çıkarlarının ABD ve Batılı dünyasıyla özdeşleşmiş görüntüsü vermek istemiştir. 1950-1960 yılları arasındaki dönem boyunca batılı ülkeler tarafından çeşitli yardımlar yapılmıştır. Yurt dışından yardım yapan kurumlardan Amerika merkezli eğitim yardımlarında Ford Vakfı ve Rockefeller Vakfı ağırlık kazanması dikkat çekicidir. Bir hayır kurumu olarak ortaya çıkmış olan Rockefeller Vakfı, Soğuk Savaş döneminde dünyanın birçok yerinde temsilcilikler açmıştır. Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinin ardından Rockefellerin Türkiye'deki etkinliği yavaş yavaş artmaya başlamıştır. Vakıf, Soğuk Savaş yıllarında Türk eğitimine destek çalışmaları kapsamında hibelerini daha çok artırmıştır. Vakıf, bu artırımlarla hem Türkiye'yi Amerika yanında tutmak hem de özellikle çeşitli eğitim kurumlarına yaptıkları bağışlarla ülkede hızla tanınıp benimsenmek amacı gütmüştür.⁵⁵ Ford Vakfı ise uluslararası arenada eğitim üzerine çalışmakta olan bir kurumdur. Vakfı, Türk eğitimine destek çalışmalarını 1954 yılı itibarıyla artırmıştır. Eğitim öğretime destek çalışmaları kapsamında çeşitli yardımlar yapmıştır. Ford Vakfı'nın bu yardımlardaki amacı ise Türkiye'nin bilimsel kültürünün güçlendirilmesinin yanında batılılaşmasına hız kazandırmaktır.⁵⁶ Demokrat Parti ile birlikte Türkiye, bu tarz vakıfların yardımlarıyla tanışmaya başlamıştır. Yapılmış olan muafiyeteler neticesinde Türk eğitimindeki batı modeli yaratılmaya çalışmaları başarı göstermeye başlamıştır.

51 BCA, 30.18.1.2.151.80.7;20.03.1959

52 BCA, 30.18.1.2.152.21.11;04.05.1959

53 BCA, 30.18.1.2.152.16.18;13.04.1959

54 Necdet Sakaoğlu, *Türkiye Eğitim Tarihi 11-20. Yüzyıllar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2018, s.372-376; Zehra Taşdöven, *Demokrat Parti Dönemi Eğitim Anlayışı (1950-1960)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın 2013, s.34.

55 Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, İmge Kitapevi, 2019 Ankara, s.31; Volkan Soran, *Türk Eğitim Sisteminde Amerikan Etkisi (1945-1960)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Adana 2010, s.70; Murat Erdem - Kenneth W. Rose, "American Philanthropy In Republican Turkey: The Rockefeller And Ford Foundations" *The Turkish Yearbook*, 2000, Sayı 31, s.138.

56 Volkan Soran, a.g.t. s.72; Akansel Yalçınkaya- Murat Koraltürk, "Yayımlan(Ma)mış Hatıralar Bağlamında Türkiye'de Yükseköğretimin Amerikanizasyonu: Kurucu Kadroya İlişkin Anlatılar ve İşletme İktisadi Enstitüsü" *Journal of Research in Business*, 5(1), s.31-32.

2. Ziraat Alanındaki Muafiyetler

Tek parti döneminde hükümet, tarımsal faaliyetleri geliştirme ve iyileştirme hususunda ihtiyaçlar doğrultusunda yurt dışından bazı ürünlerin ülkeye girişinde gümrük muafiyeti uygulamasına gitmiştir. 1940 yılına kadar zirai faaliyetlerin gelişimi için gümrük muafiyeti uygulamaları devam etmiştir.⁵⁷ Ancak II. Dünya Savaşı yıllarında savaşın getirmiş olduğu koşullar neticesinde tarımın gelişmesi için yapılan muafiyetler konusunda durağan bir dönem yaşanmıştır. Bu durağanlık 1948 yılında Türkiye'ye verilen Marshall Yardımı ile son bulmuştur.⁵⁸ Marshall Yardımı, II. Dünya Savaşı sonrasında iki kutba ayrılmış olan dünyada batı kutbunda ABD, doğu kutbunda SSCB yer almıştır. İki ülke sistemleri için uygun ekonomik model yaratma çabasına girmişlerdir. Bu çaba neticesinde ABD, Marshall Yardımı ile ülkelerin saflarının belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Amerika tarafından, SSCB tehdidine karşın Türkiye'de bu yardımı alacak ülkeler arasında yer almıştır. Marshall Yardımı, 1948 yılında Türkiye'ye verilmiş ve **Türk tarımının gelişmesi bu yardım çerçevesinde gerçekleşmiştir.**⁵⁹ Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte yardım çerçevesinde tarımın gelişmesini sağlayacak bir program hazırlanmıştır. Programda tarım ve ziraat konusunda zirai aletler ve tarıma yönelik iyi tohum ıslahı, hastalıklara yönelik çalışmalar yer almıştır.⁶⁰

Demokrat Parti hükümeti, Marshall Yardımlarının da etkisiyle ülkede tarım faaliyetlerini artırma ve geliştirme çalışmalarına önem vermiştir. Bu çalışmalar kapsamında çiftçiye destek ilk basamakta yer almıştır. Ülke içerisinde destek sağlanamayan konularda ise tıpkı diğer dönemlerde olduğu gibi yurtdışından yardım alınarak sorunlara çözümler üretilmiştir. Yapılan ve yapılması düşünülen çalışmalarda yurtdışından destek konusunda hükümet çiftçi için önemli bir adım atmıştır. İhtiyaç ürünlerinin getirilmesi hususunda tedarikte kolaylık sağlamanın yanında gümrük vergisinden de muafiyetler sağlanması düşünülmüştür. Bu konuda atılmış olan ilk somut adım haşerelerle mücadele konusunda olmuştur. Çiftçinin ciddi zararına yol açan yeşil ve pembe kurt haşeresi ile mücadele edilmesi hususunda yurt dışından 200 ton DDT preparatın alınmıştır.⁶¹ Mahsullere farklı haşerelerin zararları devam etmiştir. Çekirge, tarla faresi ve yeşil kurt mücadelesinde kullanılmak üzere Türkiye Zirai Donatım Kurumu tarafından yurt dışından;

- 135 ton DDT preparatı, 265 ton Kurşun arseniyatı, 350 kg talyum sülfat
- 285 kg %10 DDT, 25 ton %50 methoxychlor preparatı
- 50 ton civalı taş, 50 ton civalı kuru, 20 ton madeni yağ talep edilmiştir.

⁵⁷Bu muafiyetler kapsamında yurt dışından getirilen ürünlerin neler olduğu hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. BCA,30.18.1.1.10.39.10;BCA,30.18.1.1.11.44.17;BCA,30.10.0.0.212.440.13;BCA,30.18.1.2.10.23.3;BCA,30.18.1.2.13.18.16; BCA,30.18.1.1.11.48.19

⁵⁸ Feridun Cemil Özcan, "Ellibi Yıllarda Türkiye Ekonomisi" *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s.49.

⁵⁹ Yusuf Çınar, "Modernleşme ve Bağımlılık Teorisi Ekseninde Marshall Yardımı ve Türkiye" *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt:16, Sayı:2, Haziran 2018, s. 336-37; Ramazan Kurtoğlu, *Türkiye ekonomisi(1838-2010)*, destek yayınları, İstanbul 2019, s.459.

⁶⁰ İsmail Arar, *Hükümet Programları*, Burçak Yayın Evi, İstanbul,1968 s.218-219

⁶¹ Turgay Merih, *Soğuk Savaş ve Türkiye 1946-1960*, Ebabil Yayınları, Ankara 2006, s.117-118; BCA, 30.18.1.2.123.60.13;26.07.1950

Taleplerin karşılanmasının ardından ülkeye getirilen haşerelerle mücadele **ürünleri** gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁶² Zirai Donatım Kurumu aynı yıl içerisinde bu defa tütün fidelerinin donmasını engellemek için tütün üreticisine verilmek üzere 15000 metreküp plastik radjolitinin temin edilmesini sağlamıştır.⁶³ Bunun yanında suni gübre imalinde kullanılan asit sülfürikin maddesi de yurt dışından getirilmiştir.⁶⁴ Getirilmiş olan bu ürünler için gümrük vergisi muafiyeti uygulanmıştır.

Muafiyetler yalnızca haşerelerle mücadele ya da ürünleri korumak adına yapılan çalışmalar için uygulanmamıştır. Ortak tarımın model olması adına da yapılmış olan çalışmalar için de uygulanmıştır. Bu konuda da ilk olarak Balıkesir’de örnek bir çiftlik kurulumu gerçekleştirilmiştir. Bu çiftlik Gönen kazasının Tahirova mevkiinde Türk-Alman örnek ve tatbik çiftliği olarak kurulmuştur. Çiftliğin ihtiyaçlarının bir kısmının Almanya’dan tedarik edilmesi uygun görülmüştür. Bu çerçevede ilk olarak çiftlikte kullanılmak üzere çeşitli makinelerin gönderimi uygun bulunmuştur.⁶⁵ Aynı yıl yine Çiftlik için 100.000 adet çilek fidesi, 10.000 adet frenk üzümü ve 10.000 adet ahududu fidanı gönderilmiştir.⁶⁶ Çiftlik geliştikçe ihtiyaçları sürekli olarak artmıştır. Bu ihtiyaçların giderilmesi adına Almanya’dan ürünlerin girişine izin verilmiştir. Son olarak 1958 yılında çiftlik için canlı-cansız hayvanlar, demirbaşlar, aletler, makineler, tohumluklar ve sair malzemeler gönderimi gerçekleştirilmiştir. Gönderilen malzemeler;

- 500 sığır, 2 mibzer, 25 ton çimento, 2 adet Volkswagen otosu
- 2 mısır taneleme makinesi, 1 pamuk ekme makinesi, 5 pulluk
- Yağmurlama boruları tesisatı, 2 trmık, 2 çapalama makinesi
- 1 hayvan gübre serpmek makinesi, 25 ton azot gübresi, zirai elektrikli alet
- 4 adet haşarat içi pusgürteç, 1 çim biçme makinesi, 25 keçi
- 2 adet akaryakıt pompası, 1 yeşil ot doğrama makinesi, 100 süperfosfat olmuştur.

Gönderilmiş olan çiftlik ürünleri gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁶⁷ Bununla birlikte ziraat alanındaki en son gümrük muafiyeti uygulaması 1958 yılında yapılmıştır. Böylece hükümetin ülkedeki tarımsal üretimi artırma ve geliştirme programı çerçevesinde yürütmüş olduğu çalışmalara gümrük vergi muafiyeti de eklenmiştir.

3. Sosyal Hayat Alandaki Muafiyetler

Demokrat Parti, gümrük muafiyetlerini sosyal hayat alanında da uygulanmıştır. Bu alandaki muafiyetler daha çok yardımlar konusunda uygulanmıştır. Öncelik olarak Amerika’daki Hristiyan Cemiyeti tarafından muhtaçlara dağıtılması için 80 çuval toz şeker Kızılay’a gönderilmiştir.⁶⁸ Bir diğer yardım Birleşmiş Milletler Dünya Sağlık

62 BCA, 30.18.1.2.125.21.6;16.03.1951

63 BCA, 30.18.1.2.126.50.5; 20.06.1951

64 BCA, 30.18.1.2.134.95.11;30.11.1953

65 BCA, 30.18.1.2.147.56.8;26.10.1957

66 BCA, 30.18.1.2.147.63.17;21.12.1957

67 BCA, 30.18.1.2.150.43.20;21.08.1958

68 BCA, 30.18.1.2.124.102.5;31.01.1951

Teşkilatı tarafından yapılmıştır. Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelen göçmenlere ihtiyaçları doğrultusunda 55 bin liralık ilaç gönderimi gerçekleştirilmiştir. İlaçların içeriği penisilin ve antibiyotiklerden oluşmuştur.⁶⁹ İstanbul Verem Savaş Derneği adına yabancı ülkelerden bağış yoluyla ilaçlar gönderilmiştir.⁷⁰ İlaç konusunda bir diğer yardım da Yunanistan'da bulunan Kırmızı Salıp Müessesesinden⁷¹ yapılmıştır. Müessese, İstanbul'da bulunan ve Rum cemaatin kullanmış olduğu Balıklı Rum Hastanesi'ndeki yoksul hasta ve ihtiyarlar 553,43 dolar değerinde ilaç gönderimi yapmıştır.⁷² Zeynep Kamil Hastanesi'ne bazı tıbbi ürünler bağışlanarak gönderilmiştir.⁷³ Amerika tarafından İzmir Sıhhat Müdürlüğü'ne bir cadillac markalı cankurtaran otomobili hediye edilmiştir.⁷⁴ Yapılan bu yardımların tamamı gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.

Sosyal alandaki yardımlara yapılan gümrük muafiyeti yalnızca devletler nezdinde olmamıştır. Amerika'da yaşayan Mehmet Ali Yaman adındaki Türk vatandaşı Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu'na yardım bazında bazı eşyalar göndermiştir.⁷⁵ Seniha Bedri Göknil tarafından İsviçre'de Houseman firmasından satın alınarak Zeynep Kamil Ana ve **Çocuk Sağlığı** Koruma Cemiyeti'ne hibe edilen tıbbi ve cerrahi malzeme gönderimi sağlanmıştır.⁷⁶ Bir yardımda yine Kızılay'a yapılmıştır. İzmir'de bulunan NATO karargâhındaki yabancı personeller giyim eşyalarını Kızılay'a bağışlamışlardır.⁷⁷ Gerek kişisel olarak gerekse kurumsal olarak yapılmış olunan yardımlar gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.

Sosyal hayata dair gerçekleştirilen bir diğer gümrük muafiyeti ise Fethiye'ye yapılmıştır. Fethiye'de 1957 yılında bir deprem meydana gelmiştir. Depremin yaralarını sarmak adına Amerikan ve Federal Alman Hükümetleri tarafından destek sağlanmak istenmiştir. Amerika 500 bin dolarlık yardımı Kızılay'a göndermiş, Almanya ise tersim malzeme gönderimi gerçekleştirmiştir. Hükümet, bu iki yardımda da gümrük vergisinden muafiyet sağlamıştır.⁷⁸ Sosyal hayat konusunda yapılan yardımlar ve bu yardımlar için uygulanan gümrük vergisi muafiyetlerinin diğer alanlara oranla biraz sönük kalındığını görmekteyiz.

4. Sanayi Alanındaki Muafiyetler

Demokrat Parti'nin iktisadi olarak ortaya koyduğu üç temel esastan bir tanesi sanayileşmede özel kesimin liderliğinin önemsenmesi olmuştur.⁷⁹ Demokrat Parti iktidarı bu temele dayanarak ülke içerisinde sanayi faaliyetlerinin artması için çalışmalar yürütmüştür. Bu çalışmalar kapsamında yabancı sermayeyi Türkiye'ye çekebilmek için 6224 sayılı *Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu*'nu 18 Ocak 1954'te yürürlüğe koymuştur. Böylece yabancı girişimciler de, Türk yatırımcılara tanınan hakların tamamından yararlanması sağlanmıştır.⁸⁰ Ayrıca bu kanun çerçevesinde hükümet, yabancı yatırımcının dışarıdan

69 BCA, 30.18.1.2.126.59.1;31.07.1951

70 BCA, 30.18.1.2.129.64.20;25.08.1952

71 Bu müesseseye dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

72 BCA, 30.18.1.2.135.26.4;10.03.1954

73 BCA, 30.18.1.2.147.63.18;21.12.1957

74 BCA, 30.18.1.2.148.7.3;05.02.1958

75 BCA, 30.18.1.2.136.69.3;22.07.1954

76 BCA, 30.18.1.2.152.16.16;13.04.1959

77 BCA, 30.18.1.2.145.116.10;28.02.195

78 BCA, 30.18.1.2.146.41.19;28.08.1957; BCA, 30.18.1.2.152.21.10;04.05.1959

79 Erdinç Tokgöz, "Cumhuriyet Döneminde Ekonomik Gelişmeler" *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005, s.320.

80 Hüner Tuncer, *Türk Dış Politikası Cilt.2*, Kaynak Yayınları, Ankara 2017, s.310.

getireceği sermaye, araç-gereç ve malzemelerin gümrük vergilerinden muaf tutma yoluna da gitmiştir. Demokrat Parti'nin 10 yıllık iktidarı boyunca bu konuda yapılan muafiyetler incelendiğinde öncelik sırasına ikili ilişkilerin yakın halde yürütüldüğü Amerika Birleşik Devletleri'nin yer aldığını görmekteyiz. Amerika merkezli sanayi yatırımlarında uygulanan gümrük muafiyetlerine bakıldığında; bu devlette bulunan Fertilizer Corporation of America Firması Temsilcisi Erol Beker'in, yerli sermayedarlarla birlikte Türkiye'de sun'i gübre imal etmek üzere tesis edebilecekleri komple süper fosfat fabrikası için ecnebi ortaklardan alınacak sermaye ve ürünlerin yabancı sermayeyi teşvik komisyonu tarafından gümrük vergisinden muaf tutulması kararı alınmıştır.⁸¹ Yine aynı ülkede faaliyet gösteren Philco Amcor Co. Firması, Türkiye'deki yerli ortakları olan Cahit Tezer ve Corge Koçuş ile birlikte ülkede soğuk hava tesisi, laboratuvar ve soğuk hava dolapları kurulumu gerçekleştirmek istemişlerdir. Bu kurulum için ülkeye getirilecek olan 850.000 bin liralık sermayeyle, fabrika için gerekli cihazları yurt dışından teminde vergiden muafiyet sağlanması hususunda devlete müracaat etmişlerdir. Yapılan müracaatın değerlendirilmesinin ardından dışarıdan getirilecek olunan ürünler gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁸² Amerika'daki International General Electric Şirketi, Türk ortaklarla birlikte Türkiye'de ampul imal etmek için bir fabrika kurulması girişiminde bulunmuşlardır. Fabrika için gerekli olan ürünlerin dışarıdan sağlanmasında vergi muafiyeti uygulanması uygun görülmüştür.⁸³ Amerika'da merkezi bulunan lastik firması Türkiye'de çeşitli oto ve kamyon lastikleri ve aksamını imal etmek üzere bir fabrika açılışı gerçekleştirme girişiminde bulunmuştur. Fabrika kurucularının dışarıdan temin edeceği araç-gereç ve sermayelerine gümrük muafiyeti uygulanmıştır.⁸⁴

Türkiye'nin sanayi odaklı gümrük vergisi muafiyetlerinde Avrupa ülkeleri de yer almıştır. Bu ülkeler arasında öncelik olarak Almanya'yı görmekteyiz. İstanbul'da Mehmet Tanrıver'e ait olan firma, Almanya'da bulunan Norvi G.m.b.h. Fritz Birkmann ve H. Lech'den oluşan bir grupta birlikte ortaklık meydana getirmiştir. Ortaklar, her türlü gıda ve ihtiyaç maddelerinin ve bilhassa ihraç maddelerinin muhafazasında kullanılan plastikten mamul ambalaj malzemesi imal etmek üzere Türkiye'de bir fabrika kurulumu gerçekleştirmek istemişlerdir. Kurulacak fabrika için Türkiye'ye getirilmek istenilen yabancılara ait 200.000 Mark ile aynı tutardaki makine ve teçhizatların gümrük vergisinden muafiyet sağlanması uygun görülmüştür.⁸⁵ Muafiyet uygulanan diğer firma ise, merkezi Almanya'da bulunan ve Türkiye'deki ortakları Alexander Niklan ve Aydın Örne firması ile birlikte İstanbul'da kuracakları fabrika için ithal edilecek sermaye gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁸⁶ Muafiyete tabi tutulan bir diğer sanayi ise işlenmiş kauçuk imal etmek ve eski lastikleri tamir etmek üzere kurulması planlanan fabrika üzerine olmuştur. Merkezi Almanya'da bulunan fabrikanın bir kolunun da Türkiye'de açılması için yapılan girişimlere destek sağlamak adına Almanya'dan gönderilecek olan sermayeye vergi muafiyeti uygulanmıştır.⁸⁷

Almanya'nın haricinde İtalya, Belçika ve Fransa'da Türkiye'deki sanayi girişimlerinde gümrük vergisi muafiyeti uygulanan ülkeler arasında yer almıştır. Belçika'nın Anvers şehrinde bulunan Vernis Claessens S.A. Firması, İzmir'de bulunan Boya ve Vernik Sanayi

81 BCA, 30.18.1.2.137.101.12;26.11.1954

82 BCA, 30.18.1.2.146.19.14;12.04.1957

83 BCA, 30.18.1.2.146.32.2;18.06.1957

84 BCA, 30.18.1.2.153.52.5;08.09.1959

85 BCA, 30.18.1.2.146.32.1;18.06.1957

86 BCA, 30.18.1.2.148.14.20;25.03.1958

87 BCA, 30.18.1.2.153.52.12;12.09.1959

Türk Anonim Şirketi ile birlikte boya malzemeleri üretimi yapacak bir tesis kurmayı planlamışlardır. Bu tesis için yurt dışından getirilmesi düşünülen 480.010.77 liralık sermaye ile araç gereçlerin vergiden muaf tutulması için başvuruda bulunulmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda yabancı sermayeyi teşvik komitesinin onayı ile vergiden muaf tutulması konusunda karar verilmiştir.⁸⁸

İstanbul'da Adnan Birgi- B. Bekioğlu- B. Tanalay'dan oluşan yerli grup ile İtalya'dan P.E.L.V. Produzione Lavarazione Vetro Venezia firmasının mozaik kaplama malzemesi imal etmek üzere Türkiye'de kuracakları fabrika için yabancı ortakların yurt dışından getirecekleri 60 bin liralık sermaye ve fabrika için gerekli malzemeler gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁸⁹ Leon Faraci ve D.K. Yuvanidi'den oluşan yerli grupla Fransa'da Societe Le Carbone Lorraine müesseslerinin elektrik makineleri için her türlü kömürü imal etmek üzere Türkiye'de kurmayı düşündükleri tesisin ithali için istenilen muafiyet uygulaması yabancı sermayeyi teşvik komisyonu tarafından uygun görülüp karara bağlanmıştır. Sermaye olarak getirilecek olan makine ve teçhizat muaf sayılmıştır.⁹⁰

Hükümet tarafından yabancı sermayenin Türkiye'ye çekilerek sanayinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda yabancı sermaye teşviki ve gümrük vergisi muafiyeti uygulanmıştır. Demokrat Parti, ülkedeki sanayinin gelişmesi adına yapmış olduğu gümrük vergisi muafiyeti hususunda önceki dönem uygulamalarından farkı bir çizgide hareket etmiştir. Önceki dönemde araç- gereçler ödünç alma ve iade koşulu ile sanayiye dışarıdan destek sağlanırken, yeni yönetimle birlikte bu durum ortadan kalkmıştır. Yeni yönetim vergi muafiyetini özellikle sermaye üzerine yoğunlaştırmıştır.

SONUÇ

Demokrat Parti 10 yıllık iktidarı süresince Türkiye'nin siyasal ve sosyo-ekonomik hayatında değişimler meydana getirmiştir. Türk toplumunu geliştirmek ve kalkındırmak adına birçok alanda yeniden yapılanmalara gidilmekten çekinilmemiştir. Geliştirme ve iyileştirme çalışmaları kapsamında eksik olunan konularda yurt dışından destek alınması uygun görülmüştür. Bu destekler hususunda da hükümet gümrük muafiyeti uygulamasını yürürlüğe koyarak üzerine düşeni yerine getirmiştir.

10 yıllık süre boyunca gümrük muafiyeti konusunda en büyük payı eğitim alanı almıştır. Milli Eğitime bağlı okulların yanında Yükseköğretimdeki eksiklikler bağış ve yardım yoluyla giderilmeye çalışılmıştır. Yükseköğretimi ve Milli Eğitimi destekleme ve geliştirme kapsamında hükümet bunu gümrük muafiyeti ile sağlamaya çalışmıştır. Yükseköğretimdeki yurt dışı destekleri ve muafiyetlerin Ankara ve İstanbul'daki birkaç üniversite ile sınırlı kaldığı görülmektedir. Arşiv belgelerinde İstanbul ve Ankara dışındaki diğer üniversitelere dair herhangi bir yardım ve muafiyetin söz konusu olmadığı gözler önüne serilmiştir.

Eğitim sistemindeki destek yardımlarında batı ülkelerinin ve bu ülkelerdeki vakıfların varlığı göze çarpmaktadır. Bu ülkeler arasında özellikle Amerika'nın ağırlığı dikkat çekmektedir. Çünkü Soğuk Savaş döneminde Türkiye'nin Batı bloğunda yer alması ile Türk eğitim sisteminin Amerika tarafından dizayn edilme süreci el ele gitmiştir. Amerika'nın

88 BCA, 30.18.1.2.145.103.11;22.12.1956

89 BCA, 30.18.1.2.148.16.20;04.04.1958

90 BCA, 30.18.1.2.153.52.10;12.09.1959

Türk eğitimini batı tarzında dizayn etme meselesi II. Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından, iki kutuplu yeni uluslararası düzenin oluşmasıyla başlamıştır. İki ülke arasındaki ziyaretlerle ilişkiler yakınlaşmaya başlamış ve Amerika'nın Türkiye'ye yardımlarıyla birlikte pekişmiştir. Demokrat Partinin iktidar yıllarında iki ülke arasındaki ilişkilerin sıkı dostluk çizgisinde devam etmesi ve Türkiye'nin batı bloğuna daha yakın olması için NATO üyeliğine onay verilmiştir. Bu onay ile birlikte Türkiye'deki batılı rüzgârı daha sert esmeye başlamıştır. Bu rüzgar ile birlikte Türk eğitimine destek ve yardım faaliyetleri ve bu faaliyetlere gümrük vergisinden muafiyet sağlanması 1952 yılından itibaren daha yoğun bir şekilde devam etmiştir. Bu süreçte özellikle Ford ve Rockefeller vakıfları Türk eğitimini Amerikan modeline adapta etmek adına sıkı bir çalışma içerisinde bulunmuşlardır. Vakıflar, Amerikan modelini adapte etmenin yanında ülkede bir Amerikan kültürü ve hayranlığı yayma amacıyla olmuşlardır. Demokrat Parti'de yapmış olduğu muafiyetlerle bu amaca hizmet etmiş olduğunu görebiliriz.

Zirai alandaki muafiyetlerde bu dönemde Demokrat Parti hükümetleri Marshall Yardımının da desteğiyle tarımın gelişmesi ve ekonomideki yerinin artması için birçok projeyi hayata geçirmiştir. Tarım alanında yapılan ve yapılacak çalışmalara tam destek konusu her daim var olmuştur. Gümrük muafiyetleri konusunda da aynı hassasiyetin devam etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Türk tarımının gelişmesi için yurt dışından daha çok tarım aletleri ve zirai ilaçlar konusunda destek sağlanmıştır. Sosyal hayata dair gerçekleştirilen gümrük muafiyetleri daha çok yardım usulünden yapılmıştır. Yapılan yardımların ağırlığını sağlık alanında ilaç hususu oluşturmuştur.

Sanayi alanındaki muafiyetler konusunda ise tek parti döneminde izlenen çizgiden biraz daha farklı olarak devam edilmiştir. 1929-1950 döneminde sanayinin gelişmesi için yurt dışından sadece malzeme getirişi ve bazı malzemelerin ise geri gönderilmesi şartıyla muafiyet uygulanmıştır. Fakat Demokrat Parti dönemindeki sanayi muafiyetleri yabancı sermaye kanunu gereğince yurt dışından gelen yatırımcıların getirecekleri nakit sermaye ve malzemeler konusunda vergi muafiyeti uygulanmıştır. Bu uygulama ile tek parti döneminde devletçilikle sürdürülen sanayileşmenin, liberal ekonomi modeli ile yapılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu bağlamda bakıldığında dönemin içinde bulunduğu siyasi durumlardan ötürü, Amerika başta olmak üzere batılı ülkelerin yatırımları göze çarpmaktadır.

Genel olarak baktığımız zaman Türkiye'deki eğitim, ziraat, sanayi ve sosyal hayatın gelişmesi adına yapılmış olan yardımlara gümrük vergisinden muafiyet uygulamalarında batılı devletler ön plana çıkmıştır. Bu durumun yaşanmasında dönemin siyasi durumunu göz önüne alarak baktığımız zaman; 1950-1960 yılları içerisinde dünyanın iki kutba ayrılmış ve Demokrat Parti hükümetlerinin batı bloğunda yer almayı tercih etmesinden dolayı bu devletlerle yakın münasebetlerde bulunulmuştur. Demokrat Partinin bu yaklaşımının yanında batı bloğunda bulunan devletler de, yanı başlarındaki Sovyet tehdidine karşın Türkiye'ye yakın durma ve bu ülkenin ihtiyaçları hususunda destek sağlama çabasında olmuşlardır. Bundan dolayı yardım ve desteklerde Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan vakıf ve kurumların ağırlığı dikkat çekmektedir. Bunun yanında Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya ve Belçika Devletlerinden de yardımlar sağlandığını görmekteyiz.

Görüldüğü üzere Demokrat Parti hükümetlerinin gümrük vergisinden muafiyet uygulamalarında ikili ilişkilerin etkileri fazlasıyla hissedilmiştir. Demokrat Parti tarafından

yapılan gümrük vergisinden muafiyet uygulamaları sanayiye, ziraatı, eğitimi ve sosyal hayatı geliştirmenin yanında, yurtiçindeki ihtiyaçların karşılanma düzeyini daha iyi bir duruma getirmeyi de amaçlamıştır. Yapılan vergi muafiyetleri neticesinde ülkenin sanayi, eğitim, ziraat ve sosyal hayatında az da olsa olumlu gelişmeler kaydedilmiştir. Fakat özellikle eğitim ve sanayi faaliyetlerinde batılı devletlerin etkisi ülkede kalıcı bir durum haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- **BCA**, 30.18.1.2.1.13.30, 23.01.1929
_____, 30.18.1.2.8.1.9, 01.01.1930
_____, 30.18.1.2.29.49.1;30.06.1932
_____, 30.18.1.2.47.51.1;14.07.1934
_____, 30.18.1.2.73.27.13;07.04.1937
_____, 30.18.1.2.123.60.13; 26.07.1950
_____, 30.18.1.2.124.102.5; 31.01.1951
_____, 30.18.1.2.125.21.6; 16.03.1951
_____, 30.18.1.2.126.50.5; 20.06.1951
_____, 30.18.1.2.126.59.1; 31.07.1951
_____, 30.18.1.2.128.34.4; 06.04.1952
_____, 30.18.1.2.129.64.20; 25.08.1952
_____, 30.18.1.2.131.14.14; 20.02.1953
_____, 30.18.1.2.132.56.15; 10.07.1953
_____, 30.18.1.2.133.79.18; 06.10.1953
_____, 30.18.1.2.134.95.11; 30.11.1953
_____, 30.18.1.2.135.26.4; 10.03.1954
_____, 30.18.1.2.136.69.3; 22.07.1954
_____, 30.18.1.2.137.98.7; 26.11.1954
_____, 30.18.1.2.137.98.8; 26.11.1954
_____, 30.18.1.2.137.101.12;26.11.1954
_____, 30.18.1.2.137.100.1; 03.12.1954
_____, 30.18.1.2.139.52.14; 07.06.1955
_____, 30.18.1.2.140.75.15; 17.08.1955
_____, 30.18.1.2.140.80.20; 06.09.1955
_____, 30.18.1.2.141.113.2; 05.01.1956
_____, 30.18.1.2.141.30.13; 05.04.1956
_____, 30.18.1.2.143.52.9; 19.06.1956
_____, 30.18.1.2.144.72.4; 31.08.1956
_____, 30.18.1.2.145.103.11;22.12.1956

Arşiv Belgelerine Göre Demokrat Parti Dönemi Gümrük Muafiyeti Uygulamaları (1950-1960)

- _____, 30.18.1.2.145.99.11; 06.12.1956
_____, 30.18.1.2.145.107.13; 17.01.1957
_____, 30.18.1.2.145.116.10; 28.02.1957
_____, 30.18.1.2.146.24.14; 10.05.1957
_____, 30.18.1.2.146.30.12; 11.06.1957
_____, 30.18.1.2.146.36.12; 24.07.1957
_____, 30.18.1.2.146.39.7; 27.07.1957
_____, 30.18.1.2.146.41.19; 28.08.1957
_____, 30.18.1.2.147.49.6; 20.09.1957
_____, 30.18.1.2.147.56.8; 26.10.1957
_____, 30.18.1.2.147.63.17; 21.12.1957
_____, 30.18.1.2.146.19.14.12.04.1957
_____, 30.18.1.2.146.32.2;18.06.1957
_____, 30.18.1.2.146.32.1;18.06.1957
_____, 30.18.1.2.147.63.18; 21.12.1957
_____, 30.18.1.2.147.65.7; 03.01.1958
_____, 30.18.1.2.148.7.3; 05.02.1958
_____, 30.18.1.2.148.23.7; 24.04.1958
_____, 30.18.1.2.149.24.12; 05.05.1958
_____, 30.18.1.2.149.32.15; 16.06.1958
_____, 30.18.1.2.150.43.20; 21.08.1958
_____, 30.18.1.2.151.64.3; 23.12.1958
_____, 30.18.1.2.148.16.20;04.04.1958
_____, 30.18.1.2.148.14.20;25.03.1958
_____, 30.18.1.2.151.68.14; 14.01.1959
_____, 30.18.1.2.151.72.6; 26.01.1959
_____, 30.18.1.2.151.77.10; 21.02.1959
_____, 30.18.1.2.151.77.12; 24.02.1959
_____, 30.18.1.2.151.80.7; 20.03.1959
_____, 30.18.1.2.152.16.18; 13.04.1959
_____, 30.18.1.2.152.16.16; 13.04.1959
_____, 30.18.1.2.152.21.11; 04.05.1959
_____, 30.18.1.2.153.52.12;12.09.1959
_____, 30.18.1.2.153.52.5;08.09.1959
_____, 30.18.1.2.153.52.10;12.09.1959
_____, 30.18.1.2.152.21.10; 04.05.1959
_____, 30.18.1.1.10.39.10

_____, 30.18.1.1.11.44.17
_____, 30.10.0.0.212.440.13
_____, 30.18.1.2.10.23.3
_____, 30.18.1.2.13.18.16
_____, 30.18.1.1.11.48.19

2. Resmi Yayınlar

TC. Resmi Gazete, 25 Ocak 1941, Sayı.4416

_____, 1 Temmuz 1929, Sayı.1230

3. Kitaplar ve Makaleler

Arar, İsmail (1968), *Hükümet Programları*, İstanbul: Burçak Yayın Evi.

Ahmad, Faroz (2016), *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Altan, Suna (2021), "Türk Gümrüğünde Sanayi Eksenli Muafiyetler (1929-1943)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Mart 2021, Cilt 7, Sayı 1, ss.130-141.

Bodur, Haldun (2013), *Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Çarıklı T. H (1947), *İkinci Cihan Harbi Sonunda Milletler Arası Ticaret*, İstanbul: Tanin Matbaası.

Çavdar, Tevfik (2019), *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, Ankara: İmge Kitapevi.

Çınar, Yusuf (2018), "Modernleşme ve Bağımlılık Teorisi Ekseninde Marshall Yardımı ve Türkiye" *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt:16, Sayı:2, ss.325-350

Demirel, Tanel (2021), *Türkiye'nin En Uzun On Yılı- Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Eraslan, Cezmi (2008), "Atatürk'ten Sonra Türkiye'nin İç Politikası" *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, ss.519-661.

Erdilek, Neşe (1983), "Hükümetler ve Programları" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* Cilt.4, ss.967-1047.

Katoğlu Murat (2008), "Cumhuriyet Türkiye'sinde Eğitim, Kültür, Sanat" *Çağdaş Türkiye 1909-1980* Cilt.4, İstanbul: Cem Yayınevi, ss.417-520.

Kılıç, Emre (2008), *Demokrat Parti Dönemi Eğitim Politikaları (1950-1960)*.

Yayımlanmamış doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Korkut, Hüseyin (2003). "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Üniversite Reformları", *Millî Eğitim Dergisi*, (2), 160, 2003 Güz, ss.171-184.

Kurtoğlu, Ramazan (2019), *Türkiye Ekonomisi (1838-2010)*, İstanbul: Destek Yayınları.

Merih, Turgay (2006), *Soğuk Savaş ve Türkiye 1946-1960*, Ankara: Ebabil Yayınları.

Murat Erdem - Kenneth W. Rose, "American Philanthropy In Republican Turkey: The Rockefeller And Ford Foundations" *The Turkish Yearbook*, 2000, Sayı 31, ss.131 – 157

Özcan, Feridun Cemil (2020), "Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi" *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, ss.39-68.

Arşiv Belgelerine Göre Demokrat Parti Dönemi Gümrük Muafiyeti Uygulamaları (1950-1960)

- Özdemir, Hikmet (2002), "Demokrasiye Geçiş ve Menderes Dönemi" *Türkler Ansiklopedisi* Cilt.16, Yeni Türkiye Yayınları, ss.878-900.
- Öztürk, Adil Adnan (1997), *Türkiye'de Milli Eğitimdeki Gelişmeler (1950-1960)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Sadık, Rıdvan (2002), *Uluslararası Ekonomik Mali ve Siyasal Kuruluşlar*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Saka, Hasan (1945), *Dış Ticaret ve Gümrük Politikası*, Ankara: Maarif Matbaası.
- Sakaoğlu, Necdet (2018), *Türkiye Eğitim Tarihi 11-20. Yüzyıllar*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Soran, Volkan (2010), *Türk Eğitim Sisteminde Amerikan Etkisi (1945-1960)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Adana.
- Tangülü, Zafer (2012), "Demokrat Parti Dönemi Eğitim Politikaları (1950-1960)", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* Cilt 10, Sayı 2, ss.389-410.
- Taşdöven, Zehra (2013), *Demokrat Parti Dönemi Eğitim Anlayışı (1950-1960)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın.
- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim (2009), *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Tokgöz, Erdinç (2005), "Cumhuriyet Döneminde Ekonomik Gelişmeler" *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, ss.319-368
- Toprak, Vamık (1965), *Gümrük Politikası*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tuncer, Hüner (2017), *Türk Dış Politikası Cilt.2*, Ankara: Kaynak Yayınları.
- Yalçinkaya, Akansel- Koraltürk Murat (2020) "Yayınlan(Ma)MIŞ Hatıralar Bağlamında Türkiye'de Yükseköğretimin Amerikanizasyonu: Kurucu Kadroya İlişkin Anlatılar ve İşletme İktisadı Enstitüsü" *Journal of Research in Business*, 5(1), ss.28-55.
- Yayına Haz. SELEK, Sebahattin (2014), *İsmet İnönü Hatıralar*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Yeşilbursa, Behçet Kemal (2019), *Bağdat Paktı 1950-1959*, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Yurtoğlu, Nadir (2017), *Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1950)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Yücel, Serhan (2001), *Demokrat Parti*, İstanbul: Ülke Kitapları.

TÜRK'ÜN MİLLÎ DAVASI "KIBRIS MESELESİ" NİN 1955-1967 YILLARI ARASINDA MUŞ BASININDAKİ YANSIMALARI

THE REFLECTIONS OF THE NATIONAL CASE OF TURK'S "THE CYPRUS ISSUE" IN THE MUS LOCAL PRESS BETWEEN 1955-1967

Fadime TOSİK DİNÇ*

Geliş Tarihi/Received:21.03.2022

Kabul Tarihi/Accepted:30.06.2022

TOSİK DİNÇ, Fadime, (2022), "Türk'ün Millî Davası "Kıbrıs Meselesi"nin 1955-1967 Yılları Arasında Muş Basınındaki Yansımaları", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 239-365.

Öz

Kıbrıslı Rumlar, 1945'ten sonra Yunanistan'a bağlanma isteklerini açığa vurmuşlar ve 1950'den itibaren Yunanistan'dan da büyük destek görmeye başlamışlardır. Yunanistan, Kıbrıs'ın ilhakı niyetiyle konuyu Ekim 1954'te Birleşmiş Milletlere taşımış, burada sonuç elde edemeyince Ada'da şiddet olaylarını desteklemiştir. Bu destekle Rumlar, 1955'te İngiliz ve Türklere yönelik şiddet faaliyetlerine başlamışlardır. Kıbrıs'taki şiddet olayları ulusal basında olduğu gibi Muş basınında da öncelikli haber konusu olmuştur. Bu dönemde Muş basını Kıbrıslı Türklerin sesini duyurmak ve Muş halkını Kıbrıs konusunda aydınlatma görevini üstlenmiştir. Türk kamuoyunun baskıları üzerine, İngiltere'nin 30 Haziran 1955'te Türkiye ve Yunanistan'ı Kıbrıs meselesini görüşmek üzere toplantıya çağırması, 1923'ten beri Türkiye'nin Kıbrıs'ı İngiltere'nin bir iç meselesi olarak görme politikasından vazgeçmesine neden olmuştur. Demokrat Parti Hükümeti, Kıbrıslı Türklerin Ada'da huzur içinde yaşamalarını sağlamak için 1955-1959 yılları arasında aktif bir politika izlemeye başlamıştır. Bunun neticesinde Türkiye, Zürih ve Londra Antlaşmalarını imzalayarak Ada'da İngiltere ve Yunanistan'la birlikte garantör devlet durumuna gelmiştir. 1960'ta Kıbrıs Cumhuriyeti kurulmuşsa da Rumlar, Kıbrıs Anayasasını görmezden gelerek Türklere karşı 1963 ve 1967 yıllarında kanlı saldırılar düzenlemişlerdir. Bunun üzerine Türkiye garantör devlet olma hakkını kullanarak müdahale etmek istemiş, ancak özellikle ABD'nin karşı çıkması yüzünden küçük müdahalelerle yetinmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde genel Türk basınında olduğu gibi Muş yerel basınında da 1963 ve 1967 olayları çokça yer bulmuş ve ABD'nin Türkiye'nin müdahalesine izin vermemesi ABD'nin dostluğunun sorgulanmasına neden olmuştur. Bu çalışmada Muş'ta çıkan gazetelerin Kıbrıs'taki gelişmeleri Muş kamuoyuna nasıl yansıttığı ve olaylar karşısındaki tutumlarını ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaçla 1 Temmuz 1955-15 Aralık 1967 tarihleri arasında Muş'ta çıkan gazetelerinin nüshaları taranmış, Kıbrıs'taki gelişmeler, gelişmeler karşısında Türkiye'nin, uluslararası kuruluşların ve müttefik devletlerin tutumları ile ilgili manşetler, yazılar, değerlendirmeler incelenmiş ve gerekli yorumlar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, Yunanistan, Kıbrıs, Kıbrıs Meselesi, Türkler, Rumlar, Muş Basını*

*Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, ftosikdinc@gantep.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-8580-5910>).

Abstract

Greek Cypriots expressed their desire to join Greece after 1945 and started to receive great support from Greece as of 1950. With the intention of the annexation of Cyprus, Greece brought the issue to the United Nations in October 1954. After failing to realize her aim, Greece started to support violence on the Island. Having been backed by mainland Greece, the Greek Cypriots began their violent activities against the British and Turks in 1955. Violence in Cyprus has been a priority news item in the Muş local press as well as in the Turkish national press. In this period, Muş local press undertook the task of making the Turkish Cypriots' voice heard and enlightening the people of Muş about Cyprus. Upon the pressures of the Turkish public, the UK's invitation to a meeting between Turkey and Greece on 30 June 1955 to discuss the Cyprus issue caused Turkey to abandon its policy of considering Cyprus as an internal matter of Britain since 1923. The Democratic Party Government started to follow an active policy between 1955-1959 in order to ensure that Turkish Cypriots live in peace on the Island. As a result of this, Turkey signed the Zurich and London Agreements and became a guarantor state on the island together with England and Greece. Even though the Republic of Cyprus was established in 1960, ignoring the Cyprus Constitution, the Greek Cypriots carried out bloody attacks against the Turks in 1963 and 1967. Thereupon, Turkey wanted to intervene by using its right to be a guarantor state, but had to be content with small interventions, especially because of the opposition of the USA. In this period, as in the whole Turkish press, the events of 1963 and 1967 were widely covered in the local press of Muş, and the USA's refusal to allow Turkey's intervention led to the questioning of the friendship of the USA. In this study, it is aimed to reveal how the newspapers published in Muş reflect the developments in Cyprus to the Muş public opinion and their attitudes towards the events. For this purpose, the copies of the local newspapers published in Muş between July 1, 1955 and December 15, 1967 were examined to find out how the developments in Cyprus were reflected to the headlines, articles and evaluations published in those newspapers to highlight the attitudes of Turkey, international organizations and allied states.

Keywords: *Turkey, Greece, Cyprus, Cyprus Issue, Turkish Cypriots, Greek Cypriots, Muş Local Press*

GİRİŞ

Coğrafi bakımından; Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarını birbirine bağlayan 9251 km²lik yüz ölçümü ile Akdeniz'in üçüncü büyük adası olan Kıbrıs, Doğu Akdeniz'in kuzeydoğu köşesinde ve Türkiye kıyılarından ise 70 km kadar açıktadır.¹ Merkezi ve stratejik bu konumundan dolayı Kıbrıs, II. Selim zamanında 1571'de fethedilmiştir. Ada'nın Osmanlı Devleti tarafından fethi Ortodoks Rumlar arasında büyük bir sevinç yaratmış olmasına rağmen, Fransız İhtilali sonrasında uyanan milliyetçilik akımı 1821'den sonra Kıbrıs'ta da etkili olmaya başlamış, özellikle Yunanistan'ın bağımsızlığı sonrası Rumların Yunanistan'a katılma istekleri artmıştır. Bu dönemde çıkan isyanları Osmanlı Devleti bastırılmışsa da Rumlar bu isteklerinden vazgeçmemişlerdir.²

Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile sıkıntıya düşmesi üzerine İngiltere bu fırsatı değerlendirerek Ruslar karşısında destek vermek şartı ile Kıbrıs'ın geçici idaresinin İngilizlere bırakılmasını sağlamıştır.³ Bu durum Kıbrıslı Rumların Yunanistan'a ilhak umutlarını yeşertmiştir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na karşı blokta girmesi üzerine İngiltere, 5 Kasım 1914'te Ada'nın ilhakını ilan etmiştir.⁴ Gelişen diğer olayların ardından Türkiye, 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması'nın 20. maddesi ile Kıbrıs'ın İngiltere'ye aitliğini kabul etmiştir. Ayrıca Antlaşma'nın 21. maddesi ile 5 Kasım 1914 tarihi itibarıyla Ada'da yerleşmiş bulunan Türklerden isteyen İngiliz tabiiyetini seçebilecekti ki bunlar Türk tabiiyetini kaybedecekti. Antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonraki iki yıl içinde Türk tabiiyetini seçenlerin de bir yıl içinde Ada'da ayrılmaları gerekmektedir.⁵ Bu yüzden İngiliz idaresinden memnun olmayan Türkler, Türk tabiiyetini tercih ile 1924'ten itibaren Türkiye'ye göç etmeye başlamışlar Türkiye'de bu gelenlerin iskânını sağlamıştır.⁶ Ancak bu göçler, Ada'nın nüfus dağılımını Türkler aleyhine değiştirmiştir.

Enosis⁷ isteyen Rumlar, 1931'den itibaren Ada'daki İngiliz idaresine başkaldırmaya başlamışlar,⁸ II. Dünya Savaşı sonrasında da eylemlerini sürdürmüşlerdir.⁹ II. Dünya Savaşı ve sonrası dönemlerde Kıbrıs'ta Türkler aleyhine gelişen olaylar karşısında dönemin Cumhuriyet Halk Partisi iktidarı konuyu İngiltere'nin iç meselesi olarak değerlendirmiş ve Kıbrıs'la yeterince ilgilenmemiştir.¹⁰ 1950'de Demokrat Parti (DP) iktidara gelmiş,

1 Cevat Rüstü Gürsoy, "Kıbrıs", *TDVİA*, C. 25, Ankara 2022, s. 369-370.

2 Mehmet Özalper, "Kıbrıs Meselesinin Yerel Basına Yansımaları (1950-1960): Vansesi Gazetesi Örneği", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *Van Özel Sayısı*, 2021, s. 326.

3 Hamza Eroğlu, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni Yaratan Tarihi Süreç ve Son Gelişmeler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.18, S. 54, Kasım 2002, s. 739; Dilek Yiğit Yüksel, "Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi (1914-1958)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. VIII, S. 18-19, Bahar-Güz 2009, s. 162.

4 Eroğlu, *agm*, s. 740; Yiğit Yüksel, *agm*, s. 164.

5 *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Takım: II, C. 2, Çev. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1973, s. 8.

6 *Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30.18.1.1.12.58.18-1; *BCA*, 30.18.1.1.16.77.6-1; *BCA*, 272.0.0.12.50.104.2-1; *Belgelerle Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2020, s. 17.

7 Megali İdea düşüncesinin bir sonucu olan enosis Kıbrıs adasının Yunanistan'la birleşmesi anlamına gelmektedir. Bkz. Gürhan Yellice, "1878'den 1931'e Kıbrıs'ta Enosis Talepleri ve İngiltere'nin Yaklaşımı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XII, S. 24, Bahar 2012, s. 14.

8 Geniş bilgi için bkz. Hacer Göl, "1931 Kıbrıs İsyanı ve Ulusal Basında Yankıları", *Tarihte Kıbrıs*, C. 2, Ed. Osman Köse, Akdeniz Karpaz Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 1215-1232.

9 *Belgelerle Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, s. 17.

10 *TBMM Tutanak Dergisi*, B. 33, O. 1, C. 23, TBMM Matbaası, Ankara 1950, s. 288.

ancak Türkiye'nin Kıbrıs politikası değişmemiştir.¹¹ Türkiye'nin bu kayıtsızlığı karşısında cesaretlenen Yunanistan Başbakanı Sfokles Venizelos, 16 Şubat 1951'de Kıbrıs'ın ilhakını dillendirmiştir.¹²

Yunan Başbakanının açıklamalarından sonra Kıbrıs konusu ulusal basında gündem olmuş ve mesele Meclise taşınmıştır. 24 Şubat 1951'de Mecliste Dışişleri Bakanlığı bütçesi görüşülürken bazı milletvekilleri Kıbrıs'ı gündeme getirmiş, bunun üzerine Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü bütçe görüşmeleri sırasında Kıbrıs konusuna da yer ayırarak şunları söylemiştir:

*"Benim bu hususta gazetelerde okuduğumdan fazla bir malumatım yoktur. Şarkî Akdeniz statüsünde her hangi bir tebeddülât bahis mevzuu olduğunu veya olacağını zannetmiyorum. Yalnız şunu açıkça söyleyebilirim ki kendisiyle en yakın dostluk münasebetleri tesis ettiğimiz ve hakikaten dünyanın bugünkü vaziyetinde demokrat milletleri tehdit eden harp afeti karşısında, Yunanistan ile Türkiye aşağı yukarı mukadderat birliği etmiş vaziyettedir. Bu iki memleket arasındaki dostluğun bozulması için muayyen membalardan sarf edilen gayretlerin her iki devletin başında bulunan insanların iyi görüşleri ve niyetleriyle hiçbir tesir yapmayacağından eminim."*¹³

Dışişleri Bakanının açıklamalarından da anlaşılacağı gibi DP iktidarının ilk yıllarında Kıbrıs meselesi diye bir mesele yoktur. Bu dönemde Türkiye'nin öncelikli hedefi NATO'ya üyelik olduğu için, Türk-İngiliz ve Türk-Yunan münasebetlerini bozmak istememiştir.¹⁴

Köprülü'nün Meclisteki sözlerini Hürriyet gazetesi sahibi ve başyazarı Sedat Simavi eleştirmiş ve Dışişleri Bakanı Köprülü'ye hitaben şunları yazmıştır: *"Lütfen ya münasebetleri tanzim ediniz yahut da dostlarımıza hadlerini bildiriniz. Yoksa Türk efkâr-ı umumiyesi izzet-i nefsinin daha fazla rencide edilmesine tahammül edemez."*¹⁵

Kıbrıs konusunun ulusal basında konuşulmaya başlandığı bir dönemde eğitim, sosyal ve ekonomik bakımdan az gelişmiş bir taşra şehri olan Muş'ta henüz yerel bir gazete yayımlanmamaktaydı. Muş'un ilk yerel gazetesi olan "Muş" gazetesi ancak 15 Aralık 1952'de Muş'ta bir matbaanın olmaması üzerine Ankara'da basılmış ve ilk sayısının ardından kapanmıştır.¹⁶ Şehrin ikinci yerel gazetesi olan "Muş Altınova" ise 5 Ocak 1953'te yayım hayatına girmiştir.¹⁷ 1961 yılı sonuna kadar yayım hayatı devam eden bu gazete, 1955'ten itibaren Kıbrıs meselesini sütunlarına taşımış ve Muş halkının gelişmeleri takip etmesini ve bir kamuoyu oluşmasını sağlamıştır.¹⁸

Muş'un en uzun soluklu gazetesi olacak olan "Şark Telgraf" gazetesi, 13 Temmuz 1956 tarihinde yayım hayatına başlamış 2011 yılına kadar da yayımlarına devam etmiştir.¹⁹

11 Vergi Bedevi, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Kıbrıs Tarihi*, Kıbrıs Türk Tarih Kurumu Yayınları, Lefkoşa 1965, s. 180.

12 H. Fikret Alasya, *Tarihte Kıbrıs*, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Merkezi Yayınları, Lefkoşa 1988, s. 167.

13 TBMM *Tutanak Dergisi*, B. 50, O. 2, C. 5, TBMM Matbaası, Ankara 1951, s. 698.

14 Mustafa Albayrak, "Türkiye'nin Kıbrıs Politikaları (1950-1960)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 16, S. 46, Mart 2000, s. 250; Selda Karaköse, *Celal Bayar Dönemi Türk Hükümetlerinin Kıbrıs Politikaları (1950-1960)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 16, 21.

15 Karaköse, *agt*, s. 11.

16 *Muş*, 15 Aralık 1952.

17 *Muş Altınova*, 5 Ocak 1953.

18 *Muş Altınova*, 29 Aralık 1961.

19 *Şark Telgraf*, 13 Temmuz 1956.

Türk'ün Millî Davası "Kıbrıs Meselesi"nin 1955-1967 Yılları Arasında Muş Basınındaki Yansımaları

Gazete Kıbrıs konusunda halkın millî duygularını canlı tutmuş ve olayları günbegün vererek kamuoyunun bilgi almasını sağlamıştır. 12 Mayıs 1958 tarihinde yayım hayatına başlayan "Yeni Zafer" gazetesi, 1961 yılında yayımlarına ara vermiş, 1967 yılı başında tekrar yayım hayatına başlamış, fakat uzun ömürlü olamamıştır.²⁰ Buna rağmen gazete yayımlandığı dönemde Kıbrıs konusunu sayfalarına taşımış ve Muş'ta kamuoyunun oluşmasına katkı sunmuştur. Kıbrıs meselesini sütunlarına taşıyan bir başka gazete ise 29 Ağustos 1966 tarihinde yayım hayatına başlayan "Yeni Uyanış" gazetesi olmuş, bu gazete de 31 Aralık 1966'da yayım hayatına son vermiştir.²¹

Muş'ta Şark Telgraf gazetesi haricindeki gazetelerin uzun ömürlü olmama sebepleri arasında hiç kuşkusuz en önemlisi ekonomik nedenlerdi. 1 Ocak 1962'de yürürlüğe giren Basım İlan Kurumu yönetmeliğinin hükümleri birçok mali külfet getirmesi her bir gazetenin ayrı ayrı çıkmasını engellemiştir. Bunun üzerine şehirde çıkan Muş Altınova, Yeni Zafer ve Şark Telgraf gazetelerinin sahipleri Muş'ta tek bir gazetenin çıkmasına karar vermişler ve müştereken Şark Telgraf gazetesinde birleşmişlerdir.²² Mart 1967'de Şark Telgraf, Yeni Uyanış, Yeni Zafer gazeteleri birleşme ve müştereken Şark Telgraf gazetesini çıkarma konusunda karar almışlardır.²³

1955 yılından itibaren Türk basınında hiç kuşkusuz en önemli ulusal ve uluslararası mesele Kıbrıs olmuş, Muş'ta çıkan gazetelerde aynı hassasiyeti göstererek Kıbrıs konusunda bir kamuoyu oluşmasını sağlamıştır. Böyle bir çalışmayı Muş özelinde yapmış olmamızın temel sebebi; Muş'ta çıkan gazeteler ile Kıbrıs meselesinin Türkiye gündeminde yer almasının hemen hemen aynı tarihlere denk gelmiş olması ve Muş yerel basını ile ilgili böyle bir çalışmanın eksikliğidir.

A. Kıbrıs Meselesinin Uluslararası Sorun Haline Gelmesi ve Londra Konferansı

Yunan Başbakanı Venizelos'un demecinden sonra Yunanistan'ın Kıbrıs'ın ilhakı ile ilgili çalışmaları hızlanmış, Balkan İttifakı Antlaşmasının imzalanmasının ardından 16 Ağustos 1954'te konu Birleşmiş Milletlere (BM) taşınmıştır. Yunanistan bu başvurusuyla Kıbrıs'a self-determination hakkının tayinini istemiştir. Böylece Kıbrıs meselesi BM Genel Kurulunda 24 Eylül 1954'te görüşülmeye başlanmıştır. İlk oturumda Kıbrıs meselesinin gündeme alınıp alınmaması görüşülmüş, İngiltere baş delegesi, Yunanistan Dışişleri Bakanı ve ardından Türkiye baş delegesi Selim Sarper konuşmuştur. Sarper, konuşmasında Türk-Yunan dostluğundan bahsetmiş, meselenin İngiltere'nin iç meselesi olduğunu, dolayısıyla Genel Kurulda bu konunun görüşülemeyeceğini söylemiştir.²⁴ BM Genel Kurulunun 17 Aralık'taki toplantısında Kıbrıs konusunun şimdilik görüşülmemesi kararı alınmıştır.²⁵ Bu gelişmeden sonra Kıbrıs meselesi ister istemez uluslararası bir mesele haline gelmiştir.

BM'nin gündeme almama kararı Türkiye'de olumlu karşılanmış hatta Başbakan Adnan Menderes; "Kıbrıs meselesinin kapandığı" şeklinde yorumlamıştır.²⁶ Yunanistan ise BM'nin kararı sonrasında Kıbrıslı Rumları Nisan 1955'ten itibaren İngilizlere karşı şiddet

20 *Yeni Zafer*, 12 Mayıs 1958; *Yeni Zafer*, 30 Ocak 1967; *Yeni Zafer*, 3 Mart 1967.

21 *Yeni Uyanış*, 29 Ağustos 1966; *Yeni Uyanış*, 31 Aralık 1966.

22 "Şehrimizde münteşir gazeteler birleşti", *Şark Telgraf*, 2 Ocak 1962, s. 1.

23 "Amacımız Beldeye hizmet olacaktır", *Şark Telgraf*, 8 Mart 1967, s. 1.

24 Albayrak, *agm*, s. 253; Karaköse, *agt*, s. 26-28.

25 Alasya, *age*, s. 172.

26 Karaköse, *agt*, s. 35.

eylemlerine başlatmıştı. Şiddet eylemleri Haziran'dan itibaren Türklere de yönelmiş ve bir Türk polisinin ölümü, 13 Türk'ün de yaralanmasına yol açmıştır.

Kıbrıs'ta şiddetin Türklere yönelmesi üzerine Kıbrıs Millî Türk Birliğinin Genel Sekreteri Dr. Fazıl Küçük, Başbakan Adnan Menderes'e bir telgraf göndererek Türkiye'nin müdahalesini ve yardımını istemiştir.²⁷ Kıbrıs'taki olaylar ulusal basında genişçe yer bulurken Muş basını da konuya duysuz kalmamıştır. Muş Altınova gazetesi 1954'te bizzat Başbakan Menderes'in telkinleri ile kurulan²⁸ ve Kıbrıs konusunda kamuoyu oluşmasını sağlayan "Kıbrıs Türktür Cemiyeti"nin beyanamesini yayınlamıştır. Gazete sütununda yer alan beyanname şu şekildedir: "Dün Kıbrıs'ta ilk defa Türk kanı akıtılmıştır. 50 masum Türk, kudurmuş mütecevizlerin Türk Mahallesi'nde patlattıkları bombalarla yaralanmış bir Türk polisi de şehit edilmiştir. Elli bin Türk şehidinin mübarek mezarlarını koynunda saklayan Türk Kıbrıs kızıl kundakçılara asla barınak olmayacaktır. Tecavüzler karşısında Türk milletinin Kıbrıs'taki kardeşlerimizin can, mal emniyetini korumak için Türk Hükümetinin tarihi şanına yaraşır bir şekilde derhal harekete geçeceğinden Kıbrıs'taki kardeşlerimizin emin olmalarını isteriz."²⁹

Muş Altınova gazetesi 6 Temmuz'daki sayısında Kıbrıs'ta nümayişlerin devam ettiğini okuyucularına duyurmuştur³⁰. Kıbrıslı Rumların, Ada'da İngiliz ve Türklere karşı şiddet eylemlerini arttırması sonucunda İngiltere 30 Haziran 1955'te Türkiye ve Yunanistan'ı "Doğu Akdeniz Savunması ve Kıbrıs Meselesini" görüşmek üzere toplantıya çağırmıştır.³¹

Nisan 1955'ten sonra Kıbrıs'ta artan olaylar, Türklere yönelik saldırılar ve Türkiye'nin konferansa davet edilmesi Menderes hükümetinin Kıbrıs politikasında değişikliğe gitmesine neden olmuştur. Menderes uhdesinde tuttuğu Dışişleri Bakanlığı görevine vekâleten 29 Temmuz 1955'te Fatin Rüştü Zorlu'yu getirmiştir.³² Zorlu bu göreve geldikten sonra Dışişleri Bakanlığında Kıbrıs Komisyonu kurdurtmuştur.³³ Bu komisyon Türkiye'nin Kıbrıs hakkındaki resmi düşüncesini ve hükümetin Kıbrıs stratejisinin ortaya çıkarılmasına yönelikti. Komisyonun belirlediği iki temel prensip şu şekildedir:³⁴

a) Dünya kamuoyuna belgeler aracılığıyla Türkiye'nin Kıbrıs'ta Yunanistan ile aynı hukuksal haklara sahip olduğunu duyurmak,

b) Dava çözülene kadar Kıbrıs Türklarine gerekli yardımda bulunarak baskıya dayanma güçlerini arttırmak.

Konferansın hemen öncesinde de Başbakan Adnan Menderes gazetecilere 24 Ağustos'ta verdiği demeçte Türkiye'nin Kıbrıs meselesinde Yunanistan ile her zaman

27 Karaköse, *agt*, s. 45-46.

28 Umut Gürses, *Kıbrıs Türktür Cemiyeti ve Faaliyetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2014, s. 54-55.

29 "Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nin beyanamesi", *Muş Altınova*, 1 Temmuz 1955, s. 1.

30 "Kıbrıs'ta yeniden nümayişler oldu", *Muş Altınova*, 6 Temmuz 1955, s. 1.

31 Alasya, *age*, s. 180.

32 "Devlet Vekili Fuat Köprülü'nün Devlet Vekili ve Başvekil Yardımcılığına ve Devlet Vekili Fatin Rüştü Zorlu'nun Devlet Vekili ve Hariciye Vekâleti Vekilliğine nakillerine dair kararname", *Resmî Gazete*, 6 Ağustos 1955, Sayı: 9071, s. 12477.

33 Komisyon; Fatin Rüştü Zorlu, Rüştü Erdelhun, Muharrem Nuri Birgi, Settar İlksel, Orhan Eralp ve Mahmut Dikerdem'den oluşmaktaydı. Bkz. Tekin Önal, "Fatin Rüştü Zorlu'nun Siyasi Mücadelesi (Mayıs 1954-Mayıs 1960)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 8, S.15, Kış 2014, s. 165.

34 Önal, *agm*, s. 165.

Türk'ün Millî Davası "Kıbrıs Meselesi"nin 1955-1967 Yılları Arasında Muş Basınındaki Yansımaları

dostane ilişkiler içerisinde olmak istediğini ancak Yunanistan'ın bunu sekteye vurduğunu ima etmiş ve Türkiye'nin Kıbrıs'ın statükosunun değiştirilmesine ne bugün ne de yarın tahammülü olmadığını kesin bir dille ifade ederek, şunları söylemiştir: "... nüfus ekseriyetine herhangi bir bölgenin kaderinin tayin edilmesi prensibi bu dünyada hak bölgesine parçalı olarak tatbik yeri bulmuş değildir. Bir vatan, terzinin önündeki kumaş parçası gibi neresinden istenirse kesilebilir bir meta değildir. O, esas itibarıyla teknik hakikatlere dayanmakla beraber; coğrafi, siyasi, iktisadî ve askerî bir bütün teşkil etmek bakımından türlü amillerin tesiri altında tarihi hadiselerin gösterdiği istikamette hudutları çizilen bir coğrafya parçasıdır."³⁵

Başbakan Menderes'in demeci kamuoyu nezdinde büyük bir destek görmüş ve yurdun değişik yerlerinden teşekkür telgrafları gelmiştir.³⁶ Demeç, Yunanistan gazetelerinde 26 Ağustos'ta tam metin olarak neşredilmiştir. Hükümet taraftarı gazeteler Kıbrıslı Türklerin 28 Ağustos'ta bir katliam tehdidi karşısında buldukları kısmi ele alarak, bu gibi şayiaların asılsız olduğunu ve Türk-Yunan dostluğunu kundaklama maksadıyla İngilizler tarafından çıkarıldıklarını yazmışlardır. 27 Ağustos'taki Atina gazeteleri de yine Menderes'in demecine yer vermişler ve katliam haberinin iki ülke arasındaki dostluğu bozmak için İngilizler tarafından çıkarıldığını yazmışlardır.³⁷

Londra Konferansına gidecek heyetin başkanlığına Dışişleri Bakan Vekili Zorlu getirilmiştir.³⁸ Londra Konferansı 29 Ağustos 1955'te çalışmalarına başladığında Dışişleri Bakanı MacMillan görüşlerini açıklamış ve İngiltere'nin Kıbrıs'ın tamamını elinde bulundurması gerektiğini belirtmiştir. Yunanistan Dışişleri Bakanı Stefanopulos, Kıbrıs halkına self determinasyon hakkının tanınmasında ısrar etmiştir. Fatin Rüştü Zorlu ise 1 Eylül'de Türk tezini açıklayan bir konuşma yapmıştır. Zorlu, konuşmasında Kıbrıs'ın Türkiye açısından stratejik önemini vurguladıktan sonra muhtemel bir savaş durumunda Türkiye'nin sadece güney limanlarından ikmal yapabileceğini, bu limanların da Kıbrıs'ın denetiminde bulunduğunu, batıdan Anadolu'yu kuşatmış adalarla Kıbrıs'ın aynı gücün hâkimiyetinde bulunmasının Türkiye'nin güvenliği açısından kabul edilemezliğini belirtmiştir. Ada'daki Türk halkının durumundan dolayı self determinasyonun mümkün olmadığını söyleyen Zorlu, Türkiye'nin İngiliz yönetiminin sürmesinden yana olduğunu, şayet statüko bozulacak olursa Kıbrıs'ın eski sahibi olan Türkiye'ye geri verilmesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁹ Konferans devam ederken Atatürk'ün Selanik'teki evine bomba atıldığı iddiası⁴⁰ sonucu 6-7 Eylül Olayları olarak bilinen vahim bir hadise meydana gelmiştir.⁴¹ Konferans MacMillan'ın Ada'ya mahalli muhtariyet verilmesi teklifinin taraflarca kabul edilmemesi ve 6-7 Eylül olaylarının yarattığı olumsuz hava nedeniyle 7 Eylül'de sona ermiştir.⁴²

35 Karaköse, *agt*, s. 53-55; Eyüp Nurettin Bozdoğan, "Arşiv Belgeleri ve Dönemin Basını Işığında Kıbrıs Meselesi (1954-1955), *Tarihte Kıbrıs*, C. 2, Ed. Osman Köse, Akdeniz Karpaz Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 968-969.

36 *BCA*, 030.01.0.0.36.218.2; *BCA*, 030.01.0.0.36.219.1.

37 *BCA*, 030.01.0.0.36.219.2.

38 *BCA*, 030.18.1.2.140.80.3.

39 Ahmet Gazioğlu, İngiliz İdaresinde Kıbrıs, C. 1, Ekin Basımevi, İstanbul 1960, s. 92-96; Işıl Tuna, "1950-1960 Yıllarında Türkiye'nin Kıbrıs Politikaları", *Uluslararası Boyutlarıyla Kıbrıs Meselesi Ve Geleceği Uluslararası Sempozyumu* (11-13 Aralık 2014 / Gazimağusa), Bildiriler, Ankara, 2016, s. 89-90.

40 "Atamızın Evi Bomba ile Hasara Uğradı", İstanbul Ekspres, 6 Eylül 1955, (İkinci Baskı), s. 1.

41 Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Strateji Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, Çev. Bahar Şahin, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 26-43; "Kıbrıs anlaşmazlığının yurdumuzdaki tepkileri", *Muş Altınova*, 9 Eylül 1955, s. 1.

42 Gazioğlu, *age*, s. 99-100.

Türkiye 6-7 Eylül Olaylarından sonra ortaya çıkan gerginliği azaltmak amacı ile olaylarda zarar görenlere tazminat ödemeyi kabul etmiş ve 24 Ekim 1955'te de İzmir'de Yunanistan'a tahsis edilen Başkonsolosluk binasına bayrak çekilmesi törenine bakan düzeyinde katılım sağlamıştır.⁴³

B. İngiltere'nin Geliştirdiği Çözüm Planları ve Türkiye'nin Taksim Tezi

Londra Konferansı neticesiz kalmasına rağmen Kıbrıs'ın yeni valisi General Harding, Rum ve Türk yetkililer ile mahalli muhtariyet konusunda Ekim 1955'te görüşmeler yapmaya başlamıştır. Kıbrıs Türktür Partisi başkanı Dr. Fazıl Küçük, Ada statükosunun devamını ve tedhişçiliğin sona erdirilmesini istemiştir. Makarios'da yaptığı görüşmelerde mahalli muhtariyeti kabul etmemiş ve self determinasyonda ısrar etmiştir.⁴⁴ İngiltere'nin Makarios'un isteklerini kabul etmemesi üzerine Rumlar, 19 Aralık 1955'te İngiltere aleyhine protesto yürüyüşleri başlatmıştır. İngiltere protesto yürüyüşüne katılanları tutuklamaya başladı⁴⁵ gibi kontrollerini de artırmıştır.⁴⁶ İngiltere sıkı denetimlerine devam ederken tedhişçiler bir polis karakoluna bomba atmışlardır.⁴⁷ Bu arada Muş Altınova gazetesi Lefkoşe'de işçilerin de Türkiye ile İngiltere'yi protesto edip Yunanistan'a ilhak sloganı atarak sokaklarda dolaştıklarını, bu sebeple de emniyet kuvvetlerinin işçileri gözyaşı bombaları kullanarak dağıttığını ve ayrıca 16 kişinin de tutuklandığını yazmıştır.⁴⁸

İngiltere Kıbrıs'a mahalli muhtariyet verilmesi yönünde çalışmalarına devam etmiş ve anayasayı hazırlamak amacıyla da Lord Radcliffe görevlendirmiştir.⁴⁹ Kıbrıs valisi Harding, Ocak 1956'ta tekrardan cemaat liderleri ile görüşmeye başlamış ve 7 Ocak'ta Türk cemaati ile yaptığı toplantıda Türk tarafının fikirleri alınmadan müstakbel idare şeklinin kararlaştırılmayacağı hususunda güvence vermişti. Harding-Makarios görüşmeleri, 9 Ocak'ta başlamış, 29 Şubat'a kadar aralıklarla devam etmiştir.⁵⁰

Makarios-Harding arasındaki görüşmelerin sonucuna İngiliz Koloniler Bakanı Lennox Boyd'da katılmıştır.⁵¹ 12 Mart 1956 tarihli Muş Altınova gazetesi Boyd ile Makarios arasında yapılan görüşmeyi konu edinmiştir. Bu görüşmede Makarios Kıbrıs meselesinde bazı fedakârlıklarda bulunduğunu şimdi fedakârlıklarda bulunma sırasının İngiltere Hükümetine geldiğini söylediğini yazmaktadır.⁵²

Ekim ayından itibaren İngiliz yetkililerin Makarios ile yaptıkları görüşmelerden bir netice alınamamış, Kıbrıs'ta şiddet olayları artmış, bunun üzerine Başpiskopos 9 Mart'ta tutuklanarak sürgüne gönderilmiştir.⁵³ Makarios'un tutuklanma haberi Muş'ta sevinçle karşılanmıştır.⁵⁴ Tutuklanma haberi sonrası muhtemel saldırılara karşı Yunan Hükümeti;

43 Albayrak, *agm*, s. 254-255.

44 Gazioğlu, *age*, 102-105.

45 "Kıbrıs'ta 7'si kız olmak üzere 22 öğrenci cezaya çarptırıldı", *Muş Altınova*, 4 Ocak 1956, s. 1.

46 "Kıbrıs'ta Emniyet Kuvvetleri yeni araştırmalar yaptılar", *Muş Altınova*, 6 Ocak 1956, s. 1.

47 "Kıbrıs'ta Tedhişçiler bir karakola bomba attılar", *Muş Altınova*, 11 Ocak 1956, s. 1.

48 "Nümayiş 16 kişi tevkif edildi", *Muş Altınova*, 11 Ocak 1956, s. 1.

49 Karaköse, *agt*, s. 90.

50 Gazioğlu, *age*, s. 107.

51 Gazioğlu, *age*, s. 116.

52 "Kıbrıs'ta yapılacak Plebisit Adanın Yunanistan'a ilhakını sağlayacak", *Muş Altınova*, 12 Mart 1956, s. 1.

53 Bedevi, *age*, s. 185.

54 "Makarios'un Tevkifi şehrimizde sevinçle karşılandı", *Muş Altınova*, 16 Mart 1956, s. 1.

Türk'ün Millî Davası "Kıbrıs Meselesi"nin 1955-1967 Yılları Arasında Muş Basınındaki Yansımaları

Türk, İngiliz ve Amerikan sefaretlerini koruma altına almıştır.⁵⁵ Ayrıca Yunanistan, İngiltere'yi BM nezdinde protesto etmiştir.⁵⁶

Makarios'un tutuklanarak sürgüne gönderilmesi, Kıbrıs'ta şiddet olaylarını daha da artırmıştır. Muş Altınova gazetesinin 28 Mart 1956 tarihli sayısında Kıbrıs'ta emniyet kuvvetleri tarafından dur ihtarına uymayan bir Türk öldürülürken bir Türk'ün yaralandığı, ayrıca Rum tedhişçilerce Değirmenlik köyü kilisesinde dini ayin sırasında halka ateş açılması sonucu bir Rum'unda öldüğü yazılmaktadır.⁵⁷ Gazete aynı günlü sayısında Ankara Hukuk Fakültesi hocası Prof. Dr. Hüseyin Cahit Oğuzoğlu'nun Kıbrıs meselesi ile ilgili konuşmasını sütununa taşımıştır. Oğuzoğlu konuşmasının sonunda şunları söylemiştir: "Ne kadar sıkı dayanırsak o kadar muvaffak oluruz. Kıbrıs Türkiye'ye iltihak eder. Gazetelerde okuduğumuza göre Atina'da her taraf tahrip ediliyor. Yunanlıların bahsettiği medeniyeti bu mu? Tarih şunu gösteriyor ki; Biz politikaya karışmayız. Fakat memleketimizi düşünürüz. Palikaryalar ara sıra dayak yemezlerse akıllanmazlar." Konuşmasının sonunda ise Oğuzoğlu; "Hepimiz memleketimizin menfaatlerine dokunulmasına müsaade edemeyiz. İcap ederse bu meselede kan dökmekten de çekinmeyiz." demiştir.⁵⁸

Oğuzoğlu'nun konuşmasını gazetenin sütuna taşımasında hiç kuşku yok ki gerekirse Kıbrıs'a yapılacak müdahalede Muş halkını hazırlamak amacı taşımaktadır.

Kıbrıs'taki şiddet olaylarının artmış olmasına rağmen İngiltere anayasa çalışmalarına devam etmiş, Lord Radcliffe Temmuz ve Eylül aylarında Ada'yı ziyaret etmiştir. Aralık ayında da İngiliz Koloniler Bakanı Lennox Boyd, Ankara ve Atina'da temaslarda bulunmuştur.⁵⁹ Başbakan Adnan Menderes'te 16 Aralık 1956'da Boyd ile bir görüşme yapmıştır. Bu görüşme esnasında Menderes self determinasyon hakkını kabul etmişse de bu durumun enosis gideceği endişesini paylaşmış, Türkler için de "Taksim"⁶⁰ isteme hakkının tanınmasında ısrar etmiştir. Menderes'in çekinceleri dikkate alınarak değiştirilen anayasa, 19 Aralık 1956 tarihinde İngiliz parlamentosunda okunmuştur. Anayasa Türkiye tarafından olumlu karşılanırken Yunanistan tarafından reddedilmiştir.⁶¹

Türkiye, "Taksim tezi"ni benimseyerek, önemli bir taviz vermesine rağmen, Kıbrıs'ta sular durulmadığı gibi terör olayları daha da artmıştır. 22 Ocak 1957'de, Kıbrıs'ta incelemelerde bulunan Türk heyetinin aracına Rum teröristlerce bombalı saldırıda bulunulmuştur. Aynı gün bir Türk polisi, 28 Ocak'ta da 8 Türk Rumlar tarafından öldürülmüştür. Kıbrıs'ta gergin günler yaşanırken, mesele Yunanistan tarafından yeniden BM'ye götürülmüştür. BM'deki Türkiye temsilcisi Selim Sarper, hükümetinin Kıbrıs meselesi ile ilgili görüşlerini açıklarken Yunanistan'ın konuyu 1954'te ve 1956'da BM'ye taşıdığını, ancak muvaffak olmadığını söylemiş, meselenin bu sefer görüşülerek bir karara varılmasını tercih ettiğini belirtmiştir. BM 26 Şubat 1957'de taraflar arasında görüşmelere devam edilmesi yolunda karar alınmıştır.⁶²

55 "Türk İngiliz ve Amerikan kefaretləri Kordon altına alındı", *Muş Altınova*, 16 Mart 1956, s. 1.

56 "Yunanistan İngiltere Birleşmiş Milletler nezdinde protesto etti", *Muş Altınova*, 19 Mart 1956, s. 1.

57 "Kıbrıs Emniyet Kuvvetleri tarafından Bir Türk öldürüldü", *Muş Altınova*, 28 Mart 1956, s. 1.

58 "Yunanlılar ara sıra dayak yemezlerse akıllanmazlar", *Muş Altınova*, 28 Mart 1956, s. 2.

59 Gazioğlu, *age*, s. 123-125.

60 Türkiye'nin "taksim" tezinde ısrar etme sebepleri için bkz. Albayrak, *agm*, s. 259-260.

61 *BCA*, 30.01.0.0.38.227.3; Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Demokrat Parti Döneminde Türkiye'nin Kıbrıs Politikası (1950-1960)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 6, S. 11, Kış 2012, s. 93-94; Alasya, *age*, s. 184.

62 Albayrak, *agm*, s. 260; Karaköse, *agt*, s. 101-102.

İngiltere, EOKA⁶³ya karşı 1957 yılı başlarında büyük çaplı bir harekâta başlamış, çok sayıda tedhişçi lideri tutuklamış veya öldürmüştü. Ayrıca çok sayıda silah ve cephanede ele geçirilmişti. Zor durumda kalan EOKA, 14 Mart 1957’de Makarios’un serbest bırakılması halinde şiddet eylemlerini bırakacağını ilan etmiştir. Bunun üzerine İngiltere Kıbrıs’a dönmek şartıyla 28 Mart’ta Makarios’u serbest bırakmıştır.⁶⁴

Makarios’un serbest bırakılması sonrası İngiltere, Türkiye ve Yunanistan arasında diplomatik temaslar başlamış bu arada İngiltere, Kıbrıs’ta olağanüstü hal kanunlarının bir kısmını kaldırdığı gibi bazı idam mahkûmu EOKA’cılarının canlarını bağışlayarak havayı yumuşatmaya çalışmıştır. İngiltere’nin üçlü konferans gayretleri 1957 yılında boşa çıkmış olmasına rağmen 1958 yılı başlarında üç devlet arasında siyasi temaslar yeniden başlamıştır. Gelişmeler üzerine İngiliz Sömürgeler Bakanı Boyd, Ankara ve Atina’yı ziyaret etmiştir. Yapılan temaslar sonrası İngiltere tarafından Kıbrıs ile ilgili yeni bir planın 19 Mayıs 1958’te açıklanacağı duyurulmuştur.⁶⁵

Planın açıklanmasının geciktirilmesi üzerine 1955’ten beri hükümete müracaat edip miting yapmak için izin isteyen gençlerin isteklerine hükümet bu kez izin vermiş “*Ya Taksim, Ya Ölüm*” mitingleri Haziran-Temmuz 1958’te İstanbul, Ankara, Antakya, Kayseri, Adana İzmir, Erzurum, Antalya, Elazığ, Samsun, Aydın, Bursa illerinde yapılmıştır.⁶⁶ 10 Haziran 1958 tarihli Şark Telgraf gazetesi 8 Haziran’da İstanbul Üniversitesi Türk Millî Talebe Birliği tarafından Taksim meydanında düzenlenen İstanbul mitingine 200.000’in üzerinde İstanbullunun katıldığını ve mitingin büyük bir olgunlukla geçtiğini yazmaktadır.⁶⁷ Gazetenin aynı günlü sayısında Abdülhadi Topallıoğlu “*Gene Kıbrıs Mevzuu*” başlıklı bir yazı kaleme almış ve İstanbul mitinginin Kıbrıslı Türklerin elem ve gözyaşına ortak olmayan bir tek Türkün olmadığını gösterdiğini, millî şuurun kendini hissettirdiğini belirtmiştir. Yazısının devamında İngiltere’nin Kıbrıs’a vereceği muhtariyetin “Enosis” demek olduğunu, İstanbul mitinginin de “Taksim” tezinin Türklerin kabul edebileceği son fedakârlığın dünyaya ilanı olduğunu, gerekirse silahların konuşacağını yazmıştır.⁶⁸

Temmuz ayında Tercüman gazetesi Kıbrıs için bir bağış kampanyası açmış, Kızılay vasıtası ile gıda maddesi yardımı yapmak üzere 6 Temmuz’dan itibaren yurt çapında çalışmalara başlanmıştır.⁶⁹ Yardım kampanyası haberi Altınova gazetesinin 11, 14, 16 Temmuz tarihli sayılarında Muş halkına duyurulmuştur. Şark Telgraf gazetesi de 8 ve 9 Ağustos’ta yardım ile ilgili haberlere yer vermiş, her iki gazete de halkın Kıbrıs Türklerine yardım yapmasını sağlamış ve millî heyecanı da böylelikle diri tutmuştur.

63 Nisan 1955’ten itibaren Albay Georgias Grivas’ın liderliğinde EOKA (Ethniki Organosis Kiprion Agoniston /Kıbrıs Mücadelesi Ulusal Örgütü) kurulmuştur. Bkz. Bülent Şener, “1963-1964 Kıbrıs Krizi: Türk Dış Politikası Tarihinde Askerî, Siyasal ve Hukuksal Boyutlarıyla Bir Zorlayıcı Diplomasi Uygulaması”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 205, Ağustos 2013, s. 106; Kemal Çelik, Demokrat Parti Döneminde Kıbrıs Sorunu’nun Ortaya Çıkması, *Tarihte Kıbrıs*, C. 2, Ed. Osman Köse, Akdeniz Karpaz Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 925.

64 Bedevi, *age*, s. 187.

65 Gazioğlu, *age*, s. 147-149.

66 “Kıbrıs Meselesi Türk Milletinin Haysiyeti Meselesidir”, Şark Telgraf, 10 Haziran 1958, s. 1; “Ankara, İzmir ve Adana Mitingleri muazzam oldu”, Şark Telgraf, 16 Haziran 1958, s. 1; “Patrikhane, artık Türkiye’de yaşama hakkını kaybetmiştir”, Şark Telgraf, 5 Temmuz 1958, s. 1; Bedevi, *age*, s. 189; Çelik, *agm*, s. 933.

67 “Kıbrıs Meselesi Türk Milletinin Haysiyeti Meselesidir”, Şark Telgraf, 10 Haziran 1958, s. 1

68 Abdülhadi Topallıoğlu, “Gene Kıbrıs Mevzuu”, Şark Telgraf, 10 Haziran 1958, s. 1

69 “Halkımızı Kıbrıs’ta kardeşlerimize yardıma davet ediyoruz”, *Muş Altınova*, 11 Temmuz 1958, s. 1.

Türk'ün Millî Davası "Kıbrıs Meselesi"nin 1955-1967 Yılları Arasında Muş Basınındaki Yansımaları

İngiltere, Başbakanı MacMillan'ın Planı 19 Haziran 1958'de açıklanmıştır. Yunanistan bu yeni planı reddederken Dışişleri Bakanı Zorlu, 20 Haziran'da üçlü bir konferans konusunda ısrar etmiş ve plandaki "Ortaklık Prensibinin" Türk teziyle bağdaşabileceğini ifade etmiştir.⁷⁰ Planın açıklanmasından sonra Bağdat Paketi ülkesi olan Irak'ta 14 Temmuz 1958'de General Abdülkerim Kasım liderliğinde bir darbe yapılmış ve Başbakan Nuri Said ile Kral Faysal öldürülmüştür.⁷¹ Yeni Irak yönetiminin İngiliz karşıtı bir politika izlemesi üzerine İngiltere Ortadoğu'da çok zor durumda kalmıştır. Bu durum İngiltere'nin Kıbrıs konusunda Türkiye'ye karşı daha ılımlı bir politika izlemesine neden olmuştur. Kıbrıs meselesinin çözümü için İngiltere Başbakanı MacMillan 7-11 Ağustos 1958 tarihleri arasında Atina ve Ankara'yı ziyaret etmiştir. MacMillan; Atina, Ankara ve Lefkoşe ziyaretlerinden sonra plan üzerinde bazı değişiklikler yapmış yeni haliyle plan 15 Ağustos 1958'de İngiliz Parlamentosundan onay almıştır.

Tadil edilen plan, Yunan ve Rum tarafınca yeniden reddedilirken Kıbrıslı Türk liderler kararı Türkiye'ye bırakmış ve Dışişleri Bakanı Zorlu 25 Ağustos'ta verdiği beyanatta "*Taksim tezi*" baki kalmak üzere bazı şartlarla yeni planın destekleneceğini ifade etmişti. Böylece 1 Ekim'de yeni plan Türkiye ve İngiltere tarafından Kıbrıs'ta uygulamaya geçirilmiştir.⁷² Planın uygulanmaya konulması üzerine Ada tekrar şiddet olaylarına sahne olmuş ve EOKA, Rumlara ve Türklere yönelik şiddet eylemlerine başlamıştır.⁷³

Yunanistan ise Kıbrıs meselesini BM'ye götürmüş, 25 Kasım-5 Aralık 1958 tarihleri arasında yapılan görüşmeler sonucunda tarafların barışçı, demokratik ve adil bir hal çaresine varmalarını noktasında taraflara güvenildiğini belirten bir karar BM'den almıştır.⁷⁴

C. Zürih ve Londra Antlaşmaları ve Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kurulması

BM'nin kararı sonrasında Yunanistan uzlaşma yoluna girmiş ve 18 Aralık 1958'de üç devletin dışişleri bakanı bir araya gelmiştir. Yapılan görüşmelerde Türk-Yunan dışişleri bakanları düzeyinde yeniden toplanılması kararı alındığı için 19 Ocak 1959'da Paris'te Dışişleri Bakanı Zorlu ile Yunan Dışişleri Bakanı Averof arasında görüşmeler yapılmıştır. Görüşmelere Zürih'te devam edilmiş ve 5 Şubat 1959'da da Adnan Menderes ile Yunanistan Başbakanı Karamanlis arasında bir zirve gerçekleştirilmiştir. İki ülke arasındaki görüşmelerin neticesinde 11 Şubat 1959'da Zürih Anlaşması imzalanmıştır. 19 Şubat 1959'da da Kıbrıs'ta Türkiye, Yunanistan ve İngiltere tarafından garanti edilecek bağımsız bir devletin kurulması esasına dayanan 27 madde ile bir takım eklerden ibaret olan Londra Antlaşması Başbakan Menderes, İngiltere Başbakanı MacMillan ve Yunanistan Başbakanı Karamanlis tarafından Londra'da imzalanmıştır.⁷⁵ İmzalanan anlaşmalar ile Türkiye "*Taksim tezi*"nden ödün vermişse de Kıbrıs'ta garantör devlet haline gelerek ciddi bir kazanım elde etmiştir.

70 Gazioğlu, *age*, s. 150-154.

71 M. Bürkan Serbest, "Bağdat Paketi'nin Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye'nin Rolü", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* C.5, S. 3, 2016, s. 418; "Irak Hükümeti Asiler eline geçti", *Şark Telgraf*, 16 Temmuz 1958, s. 1.

72 Karaköse, *agt*, s. 104.

73 "Kıbrıs'ta EOKA Cinayetlerine Devam Ediyor", *Şark Telgraf*, 2 Ekim 1958, s. 1.

74 Gazioğlu, *age*, s. 180.

75 Sarıkoyuncu Değerli, *agm*, s. 93-98; Kaan Cem Geniş, "Londra-Zürich Anlaşmalarına Giden Süreç (1959)", *Belgi*, S. 21, Kış 2021, s. 335-347.

Londra'da imzalanan anlaşmalardan sonra Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluşu hazırlıklarına başlanmış ve anayasanın hazırlanması için de karma bir komisyon kurulmuştur.⁷⁶ Bu komisyon; Türk ve Yunan hükümetleri, Kıbrıs Türk ve Rum cemaatlerini temsil eden heyetler ile İsviçreli tarafsız müşahitten oluşmaktaydı. Bu komisyonda Türkiye'yi Prof. Dr. Nihat Erim, Doçent. Dr. Suat Bilge, Şerif Kolhan, Alaeddin Gülen, Kıbrıs Türklerini ise Rauf Denктаş temsil etmiştir.⁷⁷ Yeni Zafer gazetesi, anayasa üzerinde bazı ihtilafların çıkmış olduğunu ancak uzun görüşmelerden sonra ihtilaflı meselelerin hal yoluna girdiğini yazmıştır.⁷⁸ 199 maddeden oluşan anayasa, 6 Nisan 1960'da imzalanmıştır.⁷⁹ Bu arada 3 Aralık 1959'da Türk tarafı Cumhurbaşkanı Yardımcısı olarak Dr. Fazıl Küçük'ü, 14 Aralık'ta da Rum tarafı Cumhurbaşkanı olarak Başpiskopos Makarios'u seçmiştir.⁸⁰

15/16 Ağustos 1960 gecesi Kıbrıs Cumhuriyeti resmen kurulmuş, İttifak Anlaşmasının bir gereği olarak 16 Ağustos sabahı 650 Türk, 950 Yunan askeri Magusa limanından karaya aynı anda çıkmışlardır.⁸¹

D. Kanlı Noel ve Sonraki Günlerde Türkiye'nin Tutumu

Yeni kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti, Türk ve Rum cemaatleri ortaklığı esasına dayandığı için devletin yaşaması her iki tarafın iyi niyetine bağlıydı. Ancak Rum cemaati ve Cumhurbaşkanı Makarios, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhaki için 1962 yılından itibaren kaldıkları yerden yeniden çalışmaya başlamışlar ve anayasada Türklere tanınan hakları hiçe saymışlardır.⁸² Makarios; Lefkoşe, Limasol, Magusa, Baf ve Larnaka'da Türklerin ayrı belediyeler kurmasına izin vermemiş ve sadece Türklerin nüfusları nispetinde temsil edilmelerini istemişti ki bu durum Kıbrıs'ta gerginliğe neden olmuştu.⁸³ Bu arada Kıbrıs'ta iki cami bombalanmıştır.⁸⁴

Yunanistan'da Zürih ve Londra Antlaşmalarını cinayet kabul eden Yorgo Papandreou'nun partisi 8 Kasım 1963'te iktidara gelirken Türkiye 2 Aralık'ta İsmet İnönü'nün istifasıyla bir hükümet bunalımı yaşamıştır.⁸⁵ Türkiye'de yaşanan buhranı fırsat bilen EOKA, Aralık 1963'ten itibaren Türklere yönelik tedhiş hareketini artırmış ve 21 Aralık'ta harekete geçerek tarihe "*Kanlı Noel*" olayları olarak geçen 24/25 Aralık olaylarının yaşanmasına neden olmuştur.⁸⁶

76 Bedevi, *age*, s. 196.

77 BCA, 30.18.1.2.152.21.5; BCA, 30.18.1.2.152.21.6; "Kıbrıs'ta Anayasa Üzerinde Çalışmalar", *Yeni Zafer*, 18 Nisan 1959, s. 1.

78 "Kıbrıs'ta Anayasa ihtilafı hal yolunda", *Yeni Zafer*, 30 Eylül 1959, s. 1; "Kıbrıs'ta Anayasa ihtilafı giderilemedi", *Yeni Zafer*, 9 Ekim 1959, s. 1; "Kıbrıs Anayasası için tam anlaşmaya varıldı", *Yeni Zafer*, 16 Kasım 1959, s. 1.

79 Bedevi, *age*, s. 197.

80 Bedevi, *age*, s. 196; "Seçimi Makarios kazandı", *Yeni Zafer*, 4 Ocak 1960, s. 1.

81 Alasya, *age*, s. 195.

82 "Kıbrıs'ta yıldırma kampanyası devam ediyor", Şark Telgraf, 20 Ocak 1962, s. 1; "Rumlar Buna ne diyor", Şark Telgraf, 23 Şubat 1962, s. 1.

83 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, C. I, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1994, s. 785.

84 "Kıbrıs'ta Tedhiş Hareketleri Devam Ediyor Lefkoşa'da dün iki cami bombalandı", *Şark Telgraf*, 26 Mart 1962, s. 1.

85 Handan Berber, *Ege Bölgesi Yerel Basınında 1963-1967 Kıbrıs Olayları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2013, s. 66.

86 Berber, *agt*, s. 68-69; Ulvi Keser, "21 Aralık 1963 Kanlı Noel, Kumsal Faciası ve Bugüne Yansımaları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XI, S. 23, Güz 2011, s. 97-101.

Türk'ün Millî Davası "Kıbrıs Meselesi"nin 1955-1967 Yılları Arasında Muş Basınındaki Yansımaları

Şark Telgraf gazetesi Kıbrıs'ta meydana gelen olayları ilk defa 26 Aralık'ta okuyucuları ile paylaşmıştır. Gazete Türklere yönelik şiddetin artması üzerine Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in garantör devletlere, ABD, Fransa, Federal Almanya devlet başkanlarına birer mesaj gönderdiğini, tedhiş hareketlerinin sona ermesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istediğini ve Türk jetlerinin 25 Aralık saat 14.00'te Kıbrıs semalarında ihtar uçuşu yaptığını yazmıştır.⁸⁷ Gazetenin Yazı İşleri Müdürü Osman Nuri Türelî aynı gün "*Merhem Tutmayan Yara Kıbrıs*" başlıklı yazısında Kıbrıs'ta Rum saldırıları sonucunda ölen ırkdaşlarımızın acısının kapanmağa yüz tutan yarayı yeniden kanattığını belirtmiştir. Türelî, Kıbrıs için diploması yoluyla bu meselenin halledilemeyeceğini, yarın olmazsa öbür gün aynı davanın başka şekilde karşımıza çıkacağını yazarak haklı bir öngöründe bulunmuştur. 25 Aralık'ta yeni hükümet İnönü tarafından kurulduğu için Türelî yazısında İnönü'nün işbaşında olmasının millet için yegâne teselli olduğunu, İnönü'nün kesin neticeye varacak adımlar atmasını ve meseleyi neşterlemesinin tarihi görevi olduğunu yazmıştır.⁸⁸

Kıbrıs'ta katliamların devam etmesi üzerine Türkiye Ada'da barışın yeniden sağlanması için diğer iki garantör devlete çağrıda bulunmuş ve 24 Aralık'ta üç hükümet, ortak bir açıklama yapmışlardır. Tek taraflı bir Türk müdahalesinden korkan Makarios'da garantör devletlerin teklifini 26 Aralık'ta kabul etmiş ve ortak bir barış gücünün kurulması kararlaştırılmıştır. 27 Aralık'ta İngiliz, Türk ve Yunan birliklerinden meydana gelen ve İngiliz Generali Young'un başkanlığında kurulan Barış Koruma Kuvveti resmen faaliyete başlamıştır. 30 Aralık'ta ise Lefkoşa'daki Türk ve Rum semtlerini birbirinden ayıran sınırlar tespit edilmiş ve "*Yeşil Hat Anlaşması*" imzalanmıştır.⁸⁹

Şark Telgraf gazetesi 30 Aralık'taki sayısının 1. sayfasını Kıbrıs'a ayırmış ve Kıbrıs'ta ölen vatandaşların tam bilinmediğini, Dr. Fazıl Küçük'ün ifade ettiğine göre sayının 400 olduğunu okuyucuları ile paylaşmıştır.⁹⁰ Osman Nuri Türelî'de "*Evet.. Sabrımız Taştı*" başlıklı yazısında Kıbrıs olaylarında duyduğu üzüntüyü belirtmekte ve bunun mesulünün Makarios olduğunu ve artık Makarios devrinin kapanma zamanının geldiğini ifade etmektedir.⁹¹ Kıbrıs olayları nedeniyle bütün yurttaki gibi Muş'ta da bir mitingin yapılması kararlaştırılmıştır.⁹²

Osman Nuri Türelî, 3 Ocak 1964 tarihli "*Kıbrıs Davası ve Türkiye*" başlıklı yazısında Türkiye'yi sadece Pakistan'ın desteklediğini, diğer devletlerin ise çekingen ve lakayt bir tavır sergilediğini yazmıştır. Yazısının devamında İngiltere'nin Ada'nın asayişini korumakla görevlendirilmesine rağmen Türklerin can ve mallarının koruma hususunda garanti vermeyeceğini söylemesini eleştirmiş ve Kıbrıs'ta tedhiş eylemleri devam ederken İngilizlerin Ada'nın Türkiye'ye bakan kuzey sahillerinde askerlerini mevzilendirmesinin temel sebebini de İngiltere'nin kendi menfaatlerini ön planda tutmasına bağlamıştır. Yazısının sonunda da NATO ve CENTO'nun en sadık ve en fedakâr üyesi olan Türkiye'nin haksızlığa uğradığını bu sebeple de bu ittifakları yeniden gözden geçirerek batıya karşı daha iddialı bir diploması benimsemesi gerektiğini yazmıştır.⁹³

87 "Türk Kıbrıs'ta İşlenen Cınayet İnsanlık Âleminin Yüz Karasıdır", Şark Telgraf, 26 Aralık 1963, s. 1.

88 Osman Nuri Türelî "Merhem Tutmaya Yara Kıbrıs" Şark Telgraf, 26 Aralık 1963, s. 1.

89 Bedevi, *age*, s.198-205; Alasya, *age*, s. 219-224; Şener, *agm*, s. 118.

90 "Rum İdarecilerin niyeti kötü", Şark Telgraf, 30 Aralık 1963, s. 1.

91 Osman Nuri Türelî "Evet.. Sabrımız Taştı", Şark Telgraf, 30 Aralık 1963, s. 1.

92 "Mitingler", Şark Telgraf, 30 Aralık 1963, s. 1.

93 Osman Nuri Türelî "Kıbrıs Davası ve Türkiye", Şark Telgraf, 3 Ocak 1964, s. 1.

5 Ocak 1964'ten itibaren Kıbrıs'ta durum sakinleşmeye başlamışsa da bazı Türk köyleri ile tam bir irtibat kurulamamıştır.⁹⁴ Osman Nuri Türelî 13 Ocak 1964'te kaleme aldığı *"Dimyat Pirinci ve Evdeki Bulgur"* başlıklı yazısında EOKA'cılarının Kıbrıslı Türklere nerede güvendiğinin Türkiye neden gelmiyor yardımınıza, diye dalga geçtiklerini, bu cesaretin İstiklâl Savaşı'nı unutanların asırlarca Türk'e köleliği unutanların cesareti olduğunu belirttikten sonra yazısına şöyle devam etmiştir: *"3 tane EOKA'cı hiç sanır mı ki yüz yirmi bin Türk kardeşimiz, onların yumruğu, dipçığı, namı altında sonuna kadar ezdirilecek? Sonra inanır mı ki döktüğü kanların üzerinde gezip tozacak, yaptığı zulmü hazm edecek? Türk milleti yediden yetmişine kadar, Kıbrıslı kardeşleri için bir tek kalp halinde çarpmakta, yine yediden yetmişine kadar yeşil adaya ayak basmanın hasretini, iştiyakını duymakta sabırsızlanmaktadır. O gün gelirden Türkler bir millî iman seli halinde adaya akarsa, şımarık EOKA'cıyı orada bulmak, doyulmaz bir zevk olacaktır."*⁹⁵

İngiltere'nin teklifi üzerine üç garantör devlet, Türk ve Rum kesiminin temsilcilerinin de katılımıyla Londra'da 15 Ocak 1964'te bir araya gelmişlerdir. Konferansta Rum kesimi Garanti ve İttifak Antlaşmalarının feshini talep ederken Türk tarafı anayasa da bulunan Garanti ve İttifak Antlaşmalarındaki haklara ilaveten yeni teminatların konulmasını istemiştir. Ayrıca konferansta NATO birliğinin Ada'ya gönderilmesi gündeme gelmiş, Dr. Fazıl Küçük kabul ederken Makarios bu teklifi kabul etmemiştir.⁹⁶ Osman Nuri Türelî, *"Makarios karar selâhiyetine sahip değildir"* başlıklı yazısında NATO birliğinin Yunanistan tarafından Ada'ya gönderilmesini prensip olarak kabul ettiğini, ancak bu kabulün samimi olmadığını, sadece görünüşte taahhütlere ve anlaşmalara sadık kalmak adına yaptığını, bunun hem Türk Hükümeti hem de Batı tarafından bilindiğinden şüphe edilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Yazısının sonunda ise Türkiye'nin son sözünü söyleyeceği günlerin yakın olduğunu gösteren alametlerin belirdiğini ifade etmiştir.⁹⁷

Konferansta uzlaşmaya varılamaması üzerine görüşmeler 21 Ocak'ta kesilmiştir. Kıbrıs'ta Türklere yönelik saldırıların devam etmesi üzerine Türkiye 15 Şubat'ta Kıbrıs'a müdahalede bulunmayı düşünmüş, bunun üzerine BM Güvenlik Konseyi meseleye el koyarak 4 Mart 1964'te 8 maddelik bir karar almıştır. Kararda; ilgili devletlerden ve Türk-Rum kesiminden barışı ve huzuru bozacak davranışlardan kaçınmaları istenmiş, barış gücünün kurulması, ayrıca Kıbrıs meselesine barışçı bir çözüm bulmak amacıyla bir de arabulucunun tayin edilmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁸ Osman Nuri Türelî *"Birleşmiş Milletler Kuvvetleri ve Kıbrıs"* başlıklı 14 Mart'taki yazısında, *"Birleşmiş Milletler kuvvetleri Ada'ya çıktıklarında Rumlar umursamaz tavır takınır tedhişlere devam ederlerse ne olacak?", "Birleşmiş Milletler kuvvetleri, bu sükûnu zorla temin selâhiyetine sahip midirler; Ateş açabilecekler midir?", "Kıbrıs adası kâmilten silahtan tecrit edilecek mi, edilebilecek mi?"* şeklinde sorular yöneltmiştir. Yazısının devamında ise *"Bu suallerin cevapları müspet verilmezse Kıbrıs'ta durumun değişebileceğini sanmak saflık olur."* demiştir. Yine *"Birleşmiş Milletler kuvvetleri asayiş kuramaz, tedhiş de devam ederse, Türkiye'nin bir ultiमतomla bu kuvvetlerin çekilmesini istemek ve müdahale etmek hakkı var mıdır?"* diye bir soru

94 "Kıbrıs'ta Durum Sakinleşiyor", *Şark Telgraf*, 6 Ocak 1964, s. 1.

95 Osman Nuri Türelî, "Dimyat Pirinci ve Evdeki Bulgur", *Şark Telgraf*, 13 Ocak 1964, s. 1.

96 Osman Nuri Türelî, "Londra Konferansı üzerine", *Şark Telgraf*, 17 Ocak 1964, s. 1; "Adaya Karma bir Kuvvetin Gönderilmesi Rumlar Tarafından İyi Karşılanmıyor", *Şark Telgraf*, 1 Şubat 1964, s. 1; "Karma kuvvet teklifini Dr. Fazıl Küçük kabul etti", *Şark Telgraf*, 4 Şubat 1964, s. 1.

97 Osman Nuri Türelî, "Makarios karar selâhiyetine sahip değildir", *Şark Telgraf*, 14 Şubat 1964, s. 1.

98 Armaoğlu, *age*, s. 786-788; Şener, *agm*, s. 120.

Türk'ün Millî Davası "Kıbrıs Meselesi"nin 1955-1967 Yılları Arasında Muş Basınındaki Yansımaları

yönelmiş ve şayet varsa meselenin olmadığını belirtmiştir. Yazısının sonunda ise; *"Diplomaside zafere ulaşan davamızı; süngümüzle tescil etmezsek Kıbrıs davası, bitmez bir hikâye olarak kalır."* diyerek yine haklı bir öngöründe bulunmuştur.⁹⁹

Barış Gücü askerleri Ada'ya gelmeden avantajlı duruma geçmek isteyen Rumlar şiddet olaylarına yeniden başlamış bunun üzerine Türk Hükümeti 16 Mart'ta TBMM'nin birleşik oturumunda gerektiği takdirde Kıbrıs'a müdahale yetkisi almıştır. Bunun üzerine BM Barış Gücü ivedilikle Mart sonlarında Ada'ya gönderilmiştir.¹⁰⁰

Hükümetin TBMM'de gerektiği zaman Kıbrıs'a müdahale kararını alması üzerine Osman Nuri Türelî *"Dünyada Endişe"* başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Yazıda Kıbrıs'ta gerginliğin devam etmekte olduğu belirtilmiş ve buna sebep olarak da Rumların enosis gibi ham bir hayalin peşinde olmalarını göstermiştir. Ayrıca Türkiye'nin Kıbrıslı Türklerin emniyetini sağlamaya kesin olarak kararlı ve hazır olduğunu, bu sebeple de TBMM'nin ittifak halinde hükümete yetki verdiğini, dünyanın ise endişeden kurtulmasının Rumların hayallerinden vazgeçmekle olacağını ifade etmiştir.¹⁰¹

Makarios, 4 Nisan'da Zürih ve Londra Antlaşmalarının ayrılmaz bir parçası olan İttifak Antlaşmasını feshettiğini ilan etmiştir. Bunun üzerine BM Genel Sekreteri U-Thant tarafından 25 Mart 1964'te ilgili tarafların rızası alınarak arabulucu olarak atanan Finlandiyalı diplomat Shari Tuomioja'yı Kıbrıs meselesi üzerinde Türk görüşünü öğrenmek ve görüşmeler yapmak için 17 Nisan'da Ankara'ya gelmiş ve Dışişleri Bakanı ve Başbakan İnönü ile görüşmüştür.¹⁰² Bu görüşmelerde Türkiye, Kıbrıs için federal esasa dayalı bir çözüm getirilmesini bu olmazsa da Ada'nın taksim edilmesini istemiştir. Yunanistan ve Rum kesimi federasyonu reddetmişlerdir.¹⁰³

Osman Nuri Türelî, 21 Nisan'daki *"Türkiye, Kıbrıs, NATO"* başlıklı yazısında Türkiye'nin NATO ittifak üyeliğini sorgulamaya devam etmiş, Türkiye kadar NATO ittifakı uğrunda fedakârlık yapan başka bir devletin olmadığını belirtmiş ve *"İşte Kore, işte Kıbrıs, dökülen her damla Türk kanı bu uğurda feda edilmiş oluyor"* demiştir. Yazısının devamında Yunanistan'ın ve Kıbrıs Rum kesiminin her fırsatta NATO'yu sarsıcı hareketlerde bulduklarını, ittifakları hiçe sayarak komünizme kucak açtıklarını, buna rağmen ABD ve İngiltere'nin olaylar karşısında vurdumduymaz bir tavır sergilediklerini, Kıbrıs meselesi karşısında hala sessiz olduklarını yazmıştır. Yazısının sonunda ise *"NATO bize ehemmiyet verici olmaktan uzaklaşmıştır. Bunu Kıbrıs ispat ediyor."* dedikten sonra yazısını iki can alıcı soru bitirmiştir: *"Büyük külfetlere rağmen NATO ile ittifaka devam ettirmekte fayda umanlar var mı? Yoksa dış siyasetimizi gözden geçirmek şahsiyetimizi belirten bir istikamet çizmek zamanı gelmemiştir?"*¹⁰⁴

Makarios, Mayıs ayında mecburi askerlik sistemini ihdas etmesi, dışarıdan ağır silahlar satın alması ve Sovyet Rusya ile yakın münasebet kurması durumu daha da gerginleştirmiştir. Kıbrıs'ta durumun gerginleşmesi üzerine Türk kamuoyu Ada'ya askerî

99 Osman Nuri Türelî, "Birleşmiş Milletler Kuvvetleri ve Kıbrıs", Şark Telgraf, 14 Mart 1964, s. 1.

100 TBMM Tutanak Dergisi, B.7, O.3, C. 3, TBMM Matbaası, Ankara 1964, s. 118; Armaoğlu, *age*, s. 788.

101 Osman Nuri Türelî, "Dünyada Endişe", Şark Telgraf, 18 Mart 1964, s. 1.

102 "Kıbrıs İhtilâfında Birleşmiş Milletler arabulucusu Sakari Tiymiojo Ankara'da", Şark Telgraf, 18 Nisan 1964, s. 1; Alasya, *age*, s. 234-235.

103 Alasya, *age*, s. 235.

104 Osman Nuri Türelî, "Türkiye, Kıbrıs, NATO", Şark Telgraf, 21 Nisan 1964, s. 1.

müdahale yapılması yönünde İnönü hükümeti üzerindeki baskısını artırmıştır. İnönü ise kendi içinde sorunlu bir koalisyon hükümetiyle birlikte ordunun da adaya yapılacak bir çıkartma harekâtına hazırlıklı olmayışı gerçekliği karşısında bir askerî müdahaleye sıcak bakmıyor olmasına rağmen hükümet, 2 Haziran 1964'te gerçekleştirilen MGK toplantısında Ada'ya askerî müdahalede bulunma kararı almıştır. Türkiye'nin askerî müdahale kararı almasındaki temel amacı, adaya yapılacak çıkartmayla Makarios'a isteklerini kabul ettirebilmektir. Kıbrıs'a müdahale için ise 7 Haziran 1964 tarihi belirlenmiştir. Ancak ABD Başkanı Johnson'ın Türkiye'ye yönelik ağır ve tehdit dolu 5 Haziran 1964 tarihli mektubu üzerine harekâttan vazgeçmişti. Johnson'ının mektubuna İnönü, 13 Haziran'da bir mektup ile cevap vermiştir.

Johnson Mektubu, II. Dünya Savaşı ve sonrasında Batı Bloku içerisinde yer alan Türkiye'nin izlemekte olduğu dış politikası ve Türk-Amerikan ilişkileri açısından sarsıcı etkiler doğurmuştur. Bu mektup Türkiye'ye gerçek dostlarını görme fırsatı vermiş ve Türkiye menfaatlerini öncelikle Ortadoğu ve İslam ülkelerini de kapsayan bir dış politika uygulamaya yönelmiştir.¹⁰⁵ Muş basınında ise Ocak 1964'ten itibaren batılı devletlerle yapılan ittifakların yeniden gözden geçirilerek batıya karşı daha iddialı bir diplomasi benimsemesi gerektiğini yönünde yazılar yazılmaya başlanmıştır.

Türkiye, ABD'nin ikazı üzerine Kıbrıs'a bir askerî harekât düzenleyememiş, bu esnada Rumlar, Erenköy ve Mansura bölgesinde Türklere yönelik saldırılara başlamışlardır. BM Barış Gücü kuvvetlerinin etkisiz kalması üzerine hükümet, Türk jetlerine 8-9 Ağustos'ta Rum mevzilerini bombalamıştır. Bu bombardıman, Türkiye'nin Kıbrıs'a sınırlı ölçüde de olsa ilk müdahalesidir. Bu gelişme üzerine hem ABD hem de SSCB Türk Hükümetine başvurarak bombardımana son vermesini istemiş, ayrıca BM Güvenlik Konseyi de taraflara ateşkes çağrısında bulunmuştur. Makarios'un Türklere yönelik saldırıların duracağı sözünü vermesi üzerine, Türkiye de ateşkes çağrısını kabul ederek muhtemel bir savaşın eşliğinden dönülmüştür.¹⁰⁶

Erenköy olaylarından sonra Makarios, Türklere açılığa mahkûm ederek teslim olmalarını sağlamak amacıyla Ağustos ayından itibaren iktisadî abluka uygulamaya başlamıştır.¹⁰⁷ Bunun üzerine Türk Hükümeti Eylül 1964'te kuvvet kullanarak Kıbrıs Türklerinin ihtiyaç duydukları maddeleri Ada'ya sevk edeceğini açıklamış, Makarios iktisadi ambargoyu yumuşatmak zorunda kalmış ve ihtiyaç duyulan malların Türk bölgelerine ulaşmasına göz yummuştur.¹⁰⁸ Bu arada hükümet Kıbrıslı Türklerin yaralarını sarmak ve bu konuda toplumsal duyarlılığı da artırmak amacıyla 1 Ekim 1964 tarihinde "*Kıbrıs'a Yardım Pulu*" bastırmıştır.¹⁰⁹ Şark Telgraf gazetesi uzun süren Kıbrıs konusundaki sessizliğini bozmuş, Kıbrıs'a yardım amaçlı 10, 25, 50, 100, 250 ve 500 kuruşluk pulların Muş'ta halk tarafından alınmasını ve yardım kampanyasına iştirak etmelerini sağlamak amacıyla Muş Merkez Vaizi Mehmet Çağlayan'ın camilerde hutbe okumasını haber yapmıştır. Müftü Çağlayan hutbede yardımlaşmanın öneminden bahsetmiştir.¹¹⁰

105 Armaoğlu, *age*, s. 788-791; Şener, *agm*, s. 121-122; Hasan Yılmaz, "Kıbrıs Barış Harekâtı ve Sonuçları", İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, C.6, S. 1, 2017, s. 92.

106 Armaoğlu, *age*, s. 791-792.

107 Bedevi, *age*, s. 209.

108 *Belgelerle Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, s. 20.

109 *BCA*, 051.V.33.4.35.17.

110 "Kıbrıs'a yardım Pulları Hakkında Hutbe", Şark Telgraf, 20 Ekim 1964, s. 1.

E. 1965-1967 Yılları Arası Kıbrıs Meselesi

BM arabulucusu Sakari Tuomioja'nın 9 Eylül 1964'te vefat etmesi üzerine yerine Ekvatorlu diplomat Galo Plaza tayin edilmiştir. Plaza, Ekim 1964-Şubat 1965 arası Kıbrıs meselesi ile ilgili taraflar ile yaptığı görüşmeler sonucunda bir rapor hazırlamıştır.¹¹¹ Bu arada Türkiye'de bir hükümet buhranı ortaya çıkmış, 13 Şubat'ta İnönü hükümeti istifa etmiş, yeni hükümet bağımsız Kayseri Senatörü Suat Hayri Ürgüplü tarafından kurulmuştur.¹¹²

Türkiye'deki hükümet buhranından istifade eden Rumlar ise Türk bölgelerini kuşatmaya başlamışlardır.¹¹³ Osman Nuri Türelî, "*Kaynayan Kıbrıs*" başlıklı yazısında Kıbrıs'ın için için kaynayan bir kazan olduğunu, Rumların her hükümet krizi dönemini fırsata çevirmek için harekete geçtiklerini belirtmiş ve Rumların hayallerinin ebediyete kadar tahakkuk etmeyeceğini ifade etmiştir.¹¹⁴

Arabulucu Plaza'nın hazırladığı rapor BM Güvenlik Konseyinde 26 Mart 1965'te açıklanmış, enosisi destekler bir şekilde Türk toplumunu azınlık statüsüne getiren raporu, Türkiye kesin bir dille reddetmiş ve federasyonun son taviz olduğunu belirtmiştir.¹¹⁵ Türkiye'nin raporu reddetmesinden sonra Kıbrıs meselesi Mayıs 1965'ten itibaren Türkiye-Yunanistan arasında yapılan ikili görüşmelerin konusu olmuştur.¹¹⁶

1964 yılının ortalarından itibaren Türk siyaseti yeniden gözden geçirilmiş ve Türk-ABD ilişkilerinde gözle görülür bir şekilde soğuma başlamıştır. Bu soğukluğun en temel sebebi hiç kuşkusuz Johnson mektubudur. Türkiye'de Amerikan aleyhtarı akımlar arttığı gibi Türkiye de Sovyetler Birliği ile ikili ilişkiler içine girmiştir. Ulusal basında olduğu gibi Muş basınında da Türk-ABD ilişkilerindeki soğukluk ve Türkiye'nin ABD'ye duyduğu kırgınlık ve güvensizlik 1964'ten itibaren Şark Telgraf gazetesinin sütunlarında işlenmeye başlanmıştı. Bu soğukluk 1965 yılında da artarak devam etmiş Osman Nuri Türelî 20 Nisan 1965'teki "*Vefasız Dost*" başlıklı yazısında Kıbrıs hadiselerinin vefalı ve vefasız dostların ayrılmasında mihenk taşı rolünü gördüğünü belirtmiş ve ABD'nin ikiyüzlü politikasına dur diyecek bir sesin çıkacağı günün özlemini dile getirmiştir.¹¹⁷ 22 Nisan'daki "*Eşine.. eşine...*" başlıklı yazısında ise Muş'ta çok kullanılan "Eşine eşine, çıktı tandırın başına" sözünü Kıbrıs meselesinde NATO, ABD ve diğer Hristiyan dünyası üzerine söylemekte ve Rus kabusunu göstererek Türkiye'yi NATO'ya aldıklarını, dış politikada kendilerine ram ettiklerini, ancak Kıbrıs davası çıkınca bir tarafı tercih etme mecburiyeti hasıl olunca Makarios'u kucaklayıp, Türkiye'yi kendilerinin hazırladığı kadere doğru hafifçe ittiklerini yazmıştır. Yazısının sonunda da "*Haklı değiller mi?*" şeklinde bir soru yöneltmiş ve "*Eşikte eşindiler sesimiz çıkmadı, tandırın başına da taşınınca ağızımızı açmak istedik, şıp diye kapattılar*" diyerek Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesine karşı Johnson Mektubu ve Hristiyan dünyasının tutumunu eleştirmiştir.¹¹⁸

111 Armaoğlu, *age*, s. 792-293.

112 "Dördüncü Koalisyon Kabinesi belli oldu", Şark Telgraf, 23 Şubat 1965, s. 1.

113 "Kıbrıs Buhranı tehlikeli bir hal aldı", Şark Telgraf, 20 Mart 1965, s. 1.

114 Osman Nuri Türelî, "Kaynayan Kıbrıs", Şark Telgraf, 20 Mart 1965, s. 1.

115 Bedevi, *age*, s. 209; "Kıbrıs Arabulucusu Galo Plaza Hükümetimizce kesin olarak reddedildi", Şark Telgraf, 19 Nisan 1965, s. 1.

116 Armaoğlu, *age*, s. 793.

117 Osman Nuri Türelî, "Vefasız Dost", Şark Telgraf, 20 Nisan 1965, s. 1

118 Osman Nuri Türelî, "Eşine.. eşine...", Şark Telgraf, 22 Nisan 1965, s. 1.

TBMM 16 Mart 1964'te gerektiği takdirde Kıbrıs'a müdahale kararı almış, ayrıca aynı gün 1930'da Yunanistan ile imzalanan İkamet, Ticaret ve Fesih Antlaşmasını tek taraflı olarak fesh etmişti. Bu karar altı ay içinde uygulanacaktı. Karar dâhilinde 1964'ün sonuna dek geçen sürede toplam 8.600 Yunan uyruklu Türkiye'den ayrılmıştır.¹¹⁹ Ancak Osman Nuri Türelî, bu gönderilen Yunan uyrukluları yeterli görmemekte ve "Rum Azınlık" adlı yazısında Kıbrıs konusunda Türkiye'nin yalnız bırakıldığını ve ABD'nin hakemlik rolünü değil Makarios'a yardım ve silah vermekle Türkiye'nin itibarını ve şerefini beş paralık ettiğini yazmakta ve Yunanistan'ın da Türk azınlığa kötü davrandığını bu sebeple de Rum azınlığı meselesini kökünden halletmemiz gerektiğini belirtmektedir.¹²⁰

Osman Nuri Türelî, 26 Nisan 1965'te "Şimdi ne olacak" başlıklı yazısında ise Kıbrıs davasında Türkiye'nin yalnız kaldığını, BM'nin Kıbrıs çıkmazını halletmesinin de mümkün gözükmediğini, Amerika ve Britanya'nın da gayelerinin ortaya çıktığını ve NATO'da lehimize bir durumun çıkmasının da çok şüpheli olduğunu yazmıştır. Yazısının devamında Yunanistan'ın arkasında Batı, Türkiye'nin arkasında ise İran ve Pakistan'ın olduğunu ancak her iki ülkede de pek fazla bir şey beklenmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Yazının sonunda ise, NATO'nun Türkiye için külfetten başka nimet getirmediğini, Türkiye'yi neredeyse Amerika'nın hükümlerine altına soktuğunu ifade etmiş, buna rağmen biran NATO'dan da ayrılmamızın kolay olmayacağını yazmıştır.¹²¹

Amerika'nın Yunanistan'a yardımları üzerine, Türk-Yunan donanmaları arasındaki denge bozulmuş bu sebeple de Cumhuriyet gazetesi Türk donanmasının güçlendirilmesi için Mayıs 1965'te "Donanmaya yardım kampanyası" başlatmıştır.¹²² Bu kampanya bütün yurttan olduğu gibi Muş'ta da ilgi görmüştür. "Amerika, Donanmamız" başlıklı yazısında Osman Nuri Türelî, Amerika'nın yardımları ile Türk-Yunan donanmaları arasındaki dengenin bozulduğunu, Türkiye'nin artık uyanması gerektiğini belirtmiştir. Yazının devamı ise şu şekildedir: "Türkiye'nin dost diye hem de kendisinden çok hak sahibi yaparak içinde yaşadığı Amerika, bizim için en büyük düşman rolünü yürütmektedir. Türkiye uyanmaktadır, uyanmaktadır diyoruz çünkü henüz tam olarak kendine gelmemiştir. Türkiye uyku mahmurluğundan tam olarak sıyrıldığı gün gerçeğin görünenden de feci olduğunu görecektir. Artık geç olmakla beraber, çok seri bir hareketle kendimize gelmek, millî bekamız için politikamıza süratle yön vermek mecburiyetindeyiz."¹²³

Muş'ta Vali Ethem Boysan başkanlığında donanmaya yardım komitesi kurulmuştur.¹²⁴ Gazete 8 Mayıs'ta halkı yardıma davet eden bir yazı yayınlamıştır: "Türklük yeniden şahlanmakta, şehit dedelerine, babalarına, kardeşlerine, nine ve annelerine layık olma imtihanına hazırlanman mümkündür. Vatandaş; deniz kuvvetlerine yardıma koş!.. İstiklalin için koş!.. İstikbalin için koş!. Elinden gelen yardımı esirgeme"¹²⁵

119 Ahmet Gülen, "İnönü Hükümetleri'nin Kıbrıs Politikası (1961-1965)" Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 50, Güz 2012, s. 407.

120 Osman Nuri Türelî, "Rum Azınlık", Şark Telgraf, 23 Nisan 1965, s.1.

121 Osman Nuri Türelî, "Şimdi ne olacak", Şark Telgraf, 26 Nisan 1965, s.1.

122 "Millet yapar", Cumhuriyet, 2 Mayıs 1965, s. 1.

123 Osman Nuri Türelî, "Amerika, Donanmamız", Şark Telgraf, 4 Mayıs 1965, s.1.

124 "Sayın Valimiz Ethem Boysan Başkanlığı altında Donanmamıza yardım komitesi kuruldu", Şark Telgraf, 6 Mayıs 1965, s. 1.

125 "Vatandaş Yardıma koş!. İstiklâlin için koş!.. İstikbâlin için koş!..", Şark Telgraf, 8 Mayıs 1965, s. 1.

Türk'ün Millî Davası “Kıbrıs Meselesi”nin 1955-1967 Yılları Arasında Muş Basınındaki Yansımaları

Osman Nuri Türelî de gazetenin aynı tarihli sayısında “*Uyan ey! Şiri jıyan bu hâbi gafletten*” başlıklı yazısında Anglo-Amerika ikizlerinin, dünyanın en çirkin ve güvenilmez politikalara sahip bulunduğu tarih boyunca görüldüğünü yazmaktadır.¹²⁶ 10 Mayıs’taki “*Donanmamıza yardım Komiteleri*” başlıklı yazısında Türelî, yedi düvelin Türkiye aleyhine birlik olduğu günümüzde, derdimize kendimizin çare bulması gerektiğini belirtmiş ve davanın sadece Kıbrıs meselesi olmadığını, Kıbrıs ile yetinmeyeceklerini, Ermenilerin de altı vilayeti isteme gayretine düştüğünü ifade ettiği yazısına şöyle devam etmiştir: “*Durum tehlikelidir özgürlük, vatan, namus ve din uğruna yardıma, bu cihada şimdilik kesemizle koşacağız. Vilayetler arasındaki bu yarışta Muş’un ve Muşluların asalet ve kahramanlıklarına yarar tarzda maddi yardımda bulunacaklarından asla şüphe etmiyoruz.*”¹²⁷

Ekim 1965’te yapılan seçimlerden sonra Adalet Partisi tek başına iktidara gelmiş, Başbakan Süleyman Demirel Kıbrıs meselesi ile ilgili olarak Türkiye’nin haklarını korumak için gerekirse askeri müdahalede bulunacaklarını açıklamıştır. Bu arada Kıbrıs’ta Rumlar Magusa’ya saldırmışlar ve Türklere yönelik şiddet eylemlerine başlamışlardır. Bunun üzerine Türkiye, 5 Kasım 1965’te BM Güvenlik Konseyini toplantıya çağırmıştır.¹²⁸

BM Siyasi Komisyonunda mesele 11 Aralık 1965’te görüşülmeye başlanmıştır. Kıbrıs ile ilgili komisyona sunulan üç öneriden birisi Siyasi Komisyonunda kabul edilmiştir. Siyasi Komisyon tarafından kabul edilen öneri; BM Genel Kurulunun 1 Ekim 1964 tarihli Kahire Konferansı, Galo Plaza’nın 26 Mart 1965 tarihli raporu ile birlikte, ırk ve din farkı gözetmeksizin bütün Kıbrıs Cumhuriyeti vatandaşlarına tam insanlık haklarının tanınacağı, azınlık haklarının teminat altına alınacağı yolunda Makarios yönetimi tarafından verilen taahhütler göz önünde bulundurularak hazırlanmıştı. Kıbrıs’ın dıştan yabancı bir müdahale olmaksızın BM’ye eşit bir üye olarak, BM Antlaşması uyarınca herhangi bir yabancı müdahale olmaksızın tam bağımsızlık ve hürriyete kavuşacağı belirtilmişti. Ayrıca Kıbrıs Cumhuriyetinin birliğine, hürriyetine ve toprak bütünlüğüne saygı göstermeleri, bunun aleyhinde herhangi bir müdahaleden sakınılması istenmekteydi. BM Genel Kurulu, Siyasi Komisyonunun kararını 18 Aralık’ta 5 aleyhte,¹²⁹ 54 çekimser ve 47 oyla tasvip etmiş, Türkiye ve Kıbrıs Türkleri için o güne kadar yapılan en büyük haksızlık yapılmıştır.¹³⁰

BM’de alınan bu karar ulusal basında olduğu gibi Muş basınında da infial yaratmış ve Şark Telgraf gazetesi, İslam ülkelerinin de Türkiye aleyhine oy vermesini ABD uyduğunda bugüne kadar yürütülen dış politikaların meyvesi olduğunu yazmıştır.¹³¹ Osman Nuri Türelî’de “*Ne hale düştük?*” başlıklı yazısında şunları yazmaktadır:

“Asıl yüreğimize oturan, asıl hazmedilmesi zor olan Birleşmiş Milletler Siyasi Komisyonunda konuşan Birleşik Amerika delegesinin söylediği bir cümledir. Bakın ne diyor: ‘NATO ittifakına dâhil olan Türkiye’yi bu derece yalnız bırakamayız.’ Bu ne demektir? Biz de gelin etmeyin sadaka kabilinden de olsa Türkiye lehine bir iki oy kullanalım. Buna hali pürmelal denilir. Buna silinmek, yok olmak, söz söyleyemez duruma gelmek, devlet olma gururunu yitirmek, denilir. Ne hale düştük biz?”

126 Osman Nuri Türelî, “Uyan ey! Şiri jıyan bu hâbi gafletten”, Şark Telgraf, 8 Mayıs 1965, s. 1.

127 Osman Nuri Türelî, “Donanmamıza yardım Komiteleri”, Şark Telgraf, 10 Mayıs 1965, s. 1.

128 Bedevi, *age*, s. 210.

129 Türkiye, Arnavutluk, İran, Pakistan, ABD

130 Bedevi, *age*, s. 211; Berber, *agt*, s. 136-137.

131 “Birleşmiş Milletler siyasi komisyonunda Rumlar kazandı”, Şark Telgraf, 21 Aralık 1965, s. 1.

Demek beş paralık Yunan palikaryası zafer naraları, kakhahaları atacak, biz de ezik ruhumuzla, çaresizliğimizde onu seyredeceğiz öyle mi?”¹³²

22 Aralık'ta ise Şark Telgraf gazetesi “Türkiye Kıbrıs'taki haklarından vaz geçemez” diye bir haber yapmıştır.¹³³ Osman Nuri Türelî ise “Dünya Sulhü rağmine” başlıklı yazısında Kıbrıs buhranı devam ettiği zamanlarda Türkiye'nin her çıkarma teşebbüsüne Amerikan 6. Filosunun mani olduğunu, BM'de Türkiye lehine oy veren Amerika'nın Türk-Yunan kavgasında Yunanistan'ı desteklemeyeceğini kimin temin edeceğini sormuştur.¹³⁴ Osman Nuri Türelî 23 Aralık'taki “Yenilgi ve sonrası” başlıklı yazısında ise Kıbrıs meselesinde müzakere yolunun hezimetle uğramasından sonra geriye askeri güç kalmıştır, demekte ve bu konuda Türkiye'nin yetkililerinin çok ince hesap yapmadan ve ihtimalleri hesap etmeden hareket etmemeleri gerektiği konusunda yetkilileri uyarmaktadır.¹³⁵

Mecliste bulunan muhalefet partileri BM'de Kıbrıs Türkleri aleyhine alınan karar üzerine Mecliste görüşme açılmasını istemiş,¹³⁶ halk da yurdun değişik illerinde mitingler düzenlemiştir.¹³⁷ Bu mitinglerden biri de Muş'ta düzenlenmiştir. Mitingde Muşlular BM kararlarının kabul edilmeyeceği, Kıbrıs için gerekirse kanlarının akıtılmasından çekinmeyeceklerini haykırmışlar ve miting süresince “Ya Kıbrıs! Ya ölüm!..” sloganı atmışlardır.¹³⁸

28 Aralık 1965'te yapılan Meclisteki görüşmelerde muhalefet partilerinin sözcüleri hükümeti şiddetle eleştirmişler ve hükümetin Kıbrıs politikasını da fiyasko olarak nitelendirmişlerdir.¹³⁹ Senato'da da görüşmeler yapılmış özellikle muhalefet, Johnson mektubunu ve İnönü'nün cevabi mektubunun açıklanmasını istemişse de hükümet mektupları açıklamayı mahzurlu görmüştür.¹⁴⁰ Osman Nuri Türelî “Johnson Mektubu” başlıklı yazısında Johnson mektubunun açıklanarak ABD'nin dostluk derecesinin bilinmesi gerektiğini, eğer ABD sahte dost ise bırakılması ve başka bir dost bulunması ya da dostsuz kalınmasını istemekte ve “Amerika dostluğunun hıyar tadı vermeğe başladığını” yazmaktadır.¹⁴¹

Mayıs 1965'ten itibaren başlayan Türk-Yunan ikili görüşmeleri devam ederken Kral II. Konstantinos'un baskıları sonucu Başbakan Papandreou 15 Temmuz 1965'te istifa etmiş ve Yunanistan'da siyasi çalkantılar dönemi başlamıştır.¹⁴² Buna rağmen kısa süreliğine iş başında bulunan Yunan hükümetleri Makarios ile enosiste mutabık kalmışlardır. Bu durum Türk Hükümetince protesto edilmiş ve Yunanistan'a bir nota verilmiştir. Osman Nuri Türelî, 15 Şubat 1966 tarihli “Kıbrıs Çıkmazı” başlıklı yazısında bu notadan bahsetmiş, enosiste ısrar edilmesinin emrivakiyle Türk Hükümetine kabul ettirilemeyeceğini,

132 Osman Nuri Türelî, “Ne hale düştük?” Şark Telgraf, 21 Aralık 1965, s. 1.

133 “Türkiye Kıbrıs'taki haklarından vaz geçemez” Şark Telgraf, 22 Aralık 1965, s. 1.

134 Osman Nuri Türelî, “Dünya Sulhüne rağmen”, Şark Telgraf, 22 Aralık 1965, s. 1.

135 Osman Nuri Türelî, “Yenilgi ve sonrası”, Şark Telgraf, 23 Aralık 1965, s. 1.

136 “Muhalefetin isteği ile mecliste genel görüşme açılıyor”, Şark Telgraf, 24 Aralık 1965, s. 1.

137 “Yurdun muhtelif illerinde Kıbrıs için mitingler yapılıyor”, Şark Telgraf, 25 Aralık 1965, s. 1.

138 “Birleşmiş Milletlerde Kıbrıs hususunda alınan kararı protesto için ilimizde miting yapıldı”, Şark Telgraf, 28 Aralık 1965, s. 1.

139 Osman Nuri Türelî, “Mecliste mücadele başladı” Şark Telgraf, 29 Aralık 1965, s. 1.

140 “Senatoda Kıbrıs konusunda genel görüşme iki gündür devam ediyor”, Şark Telgraf, 8 Ocak 1966, s. 1.

141 Osman Nuri Türelî, “Johnson Mektubu”, Şark Telgraf, 8 Ocak 1966, s. 1.

142 Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, “Modern Yunanistan'ın Karanlık Çağı: Albaylar Cuntası 1967-1974”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 37, Aralık 2016, s. 522-523.

Türk'ün Millî Davası "Kıbrıs Meselesi"nin 1955-1967 Yılları Arasında Muş Basınındaki Yansımaları

gerekirse Yunanistan ile savaşın göze alınacağını yazmıştır.¹⁴³ Türelî, 28 Şubat'taki "Kıbrıs?" başlıklı yazısında ise Türkiye'nin iç politika çekişmeleri nedeniyle millî davası olan Kıbrıs'ın unutulduğunda yakınmakta ve şöyle bir uyarıda bulunmaktadır: "Göreceğiz, göreceksiniz, Kıbrıs'ta Rumlar uzun sayılmayacak bir zaman içinde emri vakiye gidecekler Enosis'in gerçekleştiğini ilan edecekler ve çok güvendiğimiz Birleşik Amerika'nın hakiki çehresi ortaya çıkacak, Johnson'un ikinci mektubu bir öncekinden daha sert daha şımarık olacaktır."¹⁴⁴

1966 yılında da kesintilere rağmen Türk-Yunan ikili görüşmeleri devam etmiştir. Ancak Kıbrıs'ta şiddet eylemleri bitmemiş ve Kıbrıs'ta 2 Türk'ün öldürüldüğünü Yeni Uyanış gazetesi sütununa taşımıştır.¹⁴⁵ Yine Yeni Uyanış gazetesi, Kıbrıs'ta Türkler ile Rumlar arasında havanın gerginleşmesi ve Türklere yönelik baskıların artması üzerine Dr. Fazıl Küçük'ün BM Genel Sekreteri U-Thant'a endişelerini belirten bir mektup gönderdiğini yazmıştır. Mektupta son gelişmelere dikkat çekilmiş, Rumların gayeleri anlatıldıktan sonra muhtemel gelişmeler karşısında BM uyarılmıştır.¹⁴⁶

Kıbrıslı Rumlar, Türklere yönelik şiddet eylemlerini sürdürdükleri gibi silahlanmaya da devam etmişler ve Çekoslovakya'dan silah satın almışlardır. Yeni Uyanış gazetesi, silahların ilk partisi olan 150 ton silahın Aralık 1966'da Kıbrıs'a ulaştığını, Türkiye'nin de sevkiyatın durdurulmasını istediğini, bu sebeple de Çekoslovakya Hükümetinin ikinci parti silahın gönderilmeyeceğini hükümete bildirdiğini, bu silahların Kıbrıs Türk cemaatinin huzurunu bozduğunu da yazısında ifade etmiştir.¹⁴⁷ Makarios ise Ankara'yı tatmin etmek amacıyla Çek silahlarını Barış Gücüne devretmeye karar verdiğini açıklamıştır.¹⁴⁸

Yunanistan'da yaklaşık iki yıl süren hükümet bunalımı sonrasında 21 Nisan 1967'de askeri darbe olmuş ve Albaylar Cuntası yönetime el koymuştur.¹⁴⁹ Rumlar ise 5 Haziran 1967 yılında başlayan Arap-İsrail Savaşından da istifade etmek amacıyla Haziran ayından itibaren Türk köylerine baskınlara başlamışlardır. Şark Telgraf gazetesinden T. Yurdakul "Son bir Rum Saldırısı daha" başlıklı yazısında Tatlısu köyüne bir baskın düzenleyen Rumların mücahitler tarafından geri püskürtüldüklerini, buna rağmen Rum çetelerinin şimdi de Beyarmudu köyünü abluka altına aldığını yazmıştır. Yurdakul yazısının devamında Muş halkının düşüncelerine tercüman olmuş ve feryat ederek şunları ifade etmiştir: "Sana sesleniyorum Büyük Milletim! Kıbrıs'ta dört yıldan beri boğazlanan, eşine az rastlanır bir zulüm ve vahşete maruz kalan Kıbrıs, Kore'den daha uzak mıdır? Bir avuç çapulcunun kanımızı dökmesine, boğazımızı sıkmasına daha ne kadar sabredeceksin? Daha ne kadar?"¹⁵⁰

1963 olaylarından sonra varılan anlaşma Rum askerî birliklerinin Türklere ait bölgelerden geçmesini yasaklanmıştı. Buna rağmen 14 Kasım 1967'de Grivas, Boğaziçi ve Geçitkale'de devriye gezdirmek istemiş, bunun sonucunda tartışma çıkmıştır. Tartışmaların ardından Grivas'ın birlikleri 15 Kasım'da her iki köye saldırmışlar ve

143 Osman Nuri Türelî, "Kıbrıs Çıkmazı", Şark Telgraf, 15 Şubat 1966, s. 1.

144 Osman Nuri Türelî, "Kıbrıs?", Şark Telgraf, 28 Şubat 1966, s. 1.

145 "Kıbrıs'ta Türklere yeniden tazyik başladı", Yeni Uyanış, 21 Eylül 1966, s. 1.

146 "Doktor Fazıl Küçük U-Thanta mektup gönderdi", Yeni Uyanış, 26 Eylül 1966, s. 1.

147 "Kıbrıs'a silah sevkiyatı durdurulacak", Yeni Uyanış, 17 Aralık 1966, s. 1.

148 Berber, *agt*, s. 145.

149 Kılıçoğlu Cihangir, *agm*, s. 523.

150 T. Yurdakul "Son bir Rum Saldırısı daha", Şark Telgraf, 16 Haziran 1967, s. 1.

köyler Rumların eline geçmiştir.¹⁵¹ Şark Telgraf gazetesi haberi 16 Kasım'daki sayısında okuyucuları ile paylaşmıştır. Ayrıca gazete, Mecliste kuvvet komutanlarının da katıldığı bir toplantı yapıldığını, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın TBMM'yi 16 Kasım'da birleşik toplantıya davet ettiğini belirtmiştir.¹⁵² 16 Kasım'da yapılan TBMM'nin birleşik toplantısı gizli oturumda gerçekleşmiş,¹⁵³ Mecliste Kıbrıs'a müdahale kararı alınmıştır.¹⁵⁴

Türkiye, 17 Kasım'da Yunanistan'a nota vermiştir. Notada Kıbrıs Rumlarının Kurtuluş Ordusu Kumandanı Albay Grivas'ın görevinden el çektilmesi, Yunanistan'ın da Ada'daki kuvvetlerini geri çekmesi istenmiştir.¹⁵⁵ Ayrıca Türkiye bu olayın sebepleri ve muhtemel sonuçları hakkında dost ve müttefik devletleri haberdar etmiş, 18 Kasım'da Türk jetleri Kıbrıs üzerinde uçuşa başlamış, Türk Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri alarm durumuna getirilmiştir.¹⁵⁶ Yunanistan cevabî notasında Ada'daki askerlerini geri çekeceğini belirtmemesi üzerine Türkiye askeri hazırlığına hız vermiştir.¹⁵⁷

Çarpışmalarda 23 Türk'ün şehit olduğu Şark Telgraf gazetesinin 17 Kasım'daki haberlerinde yer almış ve Kıbrıs olaylarından dolayı İstanbul, Ankara ve Erzurum'da protesto mitingleri düzenlenmiştir.¹⁵⁸ Gazetenin "Kıbrıs olaylarında hükümetin pasif davrandığı umumi kanaat" başlıklı yazısında 28 Türk'ün öldürülmesi, 50'den fazla Türk'ün yaralanması ve her iki köyün işgalinde pasif kalmakla hükümet eleştirilmiştir.¹⁵⁹ 25 Kasım'da gazete tam sayfa Kıbrıs'a yer ayırmış ve ilk haberinde 24 Kasım'da Millî Güvenlik Kurulu'nun toplandığı ve Kıbrıs'taki gelişmeler hakkında görüşmeler yapıldığı belirtilmiştir.¹⁶⁰ Bu arada BM de Kıbrıs meselesinden dolayı toplanmıştır. Toplantıda Türkiye baş delegesi Büyükelçi Orhan Eralp, Türkiye'nin Yunan askerlerinin Ada'dan çekilmesi talebini yinelemiştir.¹⁶¹ İnan Toplu "Çare!" başlıklı yazısında son olayların cezasız kalmaması için hükümetin davanın sonuna kadar takipçisi olmasını ve ülkenin sarsılan prestijini kurtarmak için de olumlu sonuç kabul edilen çifte enosisi gerçekleştirmesinin başlıca vazifesi olduğunu yazmıştır.¹⁶²

BM Genel Sekreteri Uthant gerilimi azaltmak amacıyla temsilcisini Ankara'ya göndermiş ve temsilci Ankara'nın isteklerini Atina'ya götürmüştür. Türkiye'nin notadaki istekleri konusundaki kararlılığı Yunanistan'a BM temsilcisi tarafından iletilmiştir.¹⁶³ Osman Nuri Türelî "Kıbrıs'ın Ortaya koyduğu gerçek", başlıklı yazısında "Türk milletinin önünde Kıbrıs davası durdukça tek vücut olacağı" gibi haklı bir öngöründe bulunmuştur.¹⁶⁴

151 Nazmiye Sivriservi, 1963–1964, 1967, 1974 Buhranları Çerçevesinde Kıbrıs Meselesi ve Türkiye (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2011, s. 95.

152 "Dün Kıbrıs'ta şiddetli çarpışmalar oldu", Şark Telgraf, 16 Kasım 1967, s. 1.

153 TBMM Tutanak Dergisi, B. 1, O. 1, C. 7, TBMM Matbaası, Ankara 1967, s. 2.

154 TBMM Tutanak Dergisi, B. 2, O. 2, C. 7, TBMM Matbaası, Ankara 1967, s. 4-5.

155 "Türkiye Direniyor", Şark Telgraf, 23 Kasım 1967, s. 1.

156 "Kıbrıs'la ilgili diplomatik temaslar devam ediyor", Şark Telgraf, 20 Kasım 1967, s. 1; Sivriservi, *agt*, s. 96.

157 "Yunanistan Notamıza cevap verdi", Şark Telgraf, 24 Kasım 1967, s. 1.

158 "Kıbrıs'taki Rum saldırısında 23 Türk öldü", Şark Telgraf, 17 Kasım 1967, s. 1.

159 "Kıbrıs olaylarında hükümetin pasif davrandığı umumi kanaat" Şark Telgraf, 22 Kasım 1967, s. 1.

160 "Diplomatik çalışmalar geniş çapta devam ediyor", Şark Telgraf, 25 Kasım 1967, s. 1.

161 "Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Kıbrıs sorunu için toplandı", Şark Telgraf, 25 Kasım 1967, s. 1.

162 İnan Toplu, "Çare!", Şark Telgraf, 25 Kasım 1967, s. 1.

163 "Müspet veya menfi karar bugün verilecek", Şark Telgraf, 29 Kasım 1967, s. 1.

164 Osman Nuri Türelî, "Kıbrıs'ın Ortaya koyduğu gerçek", Şark Telgraf, 1 Aralık 1967, s. 1.

Türk'ün Millî Davası "Kıbrıs Meselesi"nin 1955-1967 Yılları Arasında Muş Basınındaki Yansımaları

Görüşmeler sonunda Yunanistan 2 Aralık'ta geri adım atmış ve Türkiye'nin meşru olmayan yollardan Ada'ya gelen Yunan askerlerinin Ada'dan çekilmesi isteğini kabul etmiştir¹⁶⁵. İnan Toplu "Anlaşmaya sadık kalınacak mı" başlıklı yazısında anlaşmanın ömrü ve Yunanistan'ın anlaşmaya olan sadakatini sorgulamakta ve Rumların Makarios'un bir emri ile yeniden barbarlığa başlayabileceği endişesini okuyucuları ile paylaşmaktadır.¹⁶⁶ Osman Nuri Türelî 14 Aralık'taki "Aldatmaca" başlıklı yazısında Yunanlıların sadece Kıbrıs'a gizli olarak soktukları kuvvetleri keyiflerince hem de kontrolsüz çekeceklerine yönelik BM Genel Sekreterinin açıklaması üzerine hükümeti eleştirmekte ve ABD'nin oyununa geldiğini yazmaktadır.¹⁶⁷ Şark Telgraf gazetesi Adalet Partisi muhalifi bir gazete olduğu için Süleyman Demirel hükümetinin Kıbrıs politikası sık sık bu dönemde eleştirmiştir.

2 Aralık 1967'de Yunanistan'ın geri adım atması sonrası 1968 yılından itibaren Türk-Yunan, Kıbrıslı Türkler ve Rumlar arasındaki ikili temaslar 15 Temmuz 1974'te Kıbrıs'ta Makarios'a karşı yapılan Nikos Sampson darbesine kadar devam etmiştir.

SONUÇ

Kıbrıs meselesi, hiç kuşkusuz 20. yüzyılda Türkiye'nin en önemli ulusal ve uluslararası gündem konularından birisi olmuştur. Ulusal Türk basını Haziran 1955'ten sonra Kıbrıs'ta Türklere yönelik şiddet eylemlerinin başlaması üzerine halkı bilgilendirmek ve kamuoyu oluşturarak hükümet üzerinde baskı kurmak amacıyla yayınlarını artırdığı bir dönemde Muş'un tek gazetesi olan Altınova gazetesi de 1 Temmuz 1955'ten itibaren Kıbrıs meselesini sütunlarına taşımıştır. Böylece Muş halkının Kıbrıs Türkünün davasını ve çilesini öğrenme imkânı bulmasını sağlamıştır. 1956 yılından itibaren Şark Telgraf gazetesi sütunlarında Kıbrıs ve Kıbrıslı Türklere sıkça yer vermiş ve Muş'ta Kıbrıs meselesi konusunda millî bir şuurun oluşması sağlanmıştır. 1958'de Yeni Zafer gazetesi, 1966 Ağustosundan itibaren de Yeni Uyanış gazetesi, Şark Telgraf gazetesinin duyarlılığına katkı sunmuşlardır. Şark Telgraf gazetesinin Muş'ta yayımlanan en uzun soluklu gazetesi olması hasebiyle araştırmamıza konu olan 12 yılın 9 yılında bilfiil etkin bir yayıncılık yapmış, Kıbrıs'ta Türklere karşı yapılan zulümleri ve Türkiye'nin müttefikleri tarafından nasıl yalnız bırakıldığını okuyucuları ile paylaşmıştır.

Eğitim seviyesinin düşük ve kırsal bir yaşam kültürünün hâkim olduğu Muş'ta iletişim ve enformasyon imkânlarının da son derece kısıtlı olduğu bir dönemde ulusal ve uluslararası davalara gösterilen ilgi yerel basından izlenmiş ve tespit edilmiştir. Görülen odur ki hem yerel basın kadrosu hem Muş yerel bürokrasisi hem de Muş halkı, başta Kıbrıs olmak üzere millî meselelere oldukça yüksek seviyeli bir duyarlılık göstermişler, Kıbrıs Türklerinin dertleri, problemleri ve sıkıntıları ile ilgilenmişler; gerek mitinglere katılımlar, gerek açılan kampanyalara maddi katkılarda bulunarak ve gerekse de bu olaylar karşısında yüreklerinde taşıdıkları duyguları şiir ve yazılarla kamuoyu oluşturan unsur olan yerel basın organlarına ulaştırarak millî birliğin en güçlü harcı olduklarını ispat etmişlerdir.

Kıbrıs meselesi bu araştırmaya konu olan yaklaşık 12 yıllık sürede ilerlerken Doğu Anadolu'nun karlı dağları arasındaki Muş ilinin vatansever insanları, Kıbrıs Türkünün acılarını dikkatle izlemiş ve aynı acıları yüreğinde hissetmiştir. Muş yerel basın emekçileri

165 "Yunan Birlikleri Adadan Çekiliyor", Şark Telgraf, 7 Aralık 1967, s. 1.

166 İnan Toplu, "Anlaşmaya sadık kalınacak mı", Şark Telgraf, 12 Aralık 1967, s. 1.

167 Osman Nuri Türelî, "Aldatmaca", Şark Telgraf, 14 Aralık 1967, s. 1.

de basın olmanın hakkını en iyi şekilde vermiş, kendilerindeki duyarlılıkla halkın duyarlılığın bütünleşmesine ve güçlendirilmesine katkı sağlamışlardır. Başta Osman Nuri Türelî olmak üzere Muş basınında yer alan kalemlerin haber alma imkânlarının kısıtlılığına rağmen ülke, bölge ve dünya gündemine ilgi ve hâkimiyetleri, olayları değerlendirmedeki yüksek cesaretleri ve bilgileri kayda değer ve takdire şayandır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

1.1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30.18.1.1.12.58.18-1.

BCA, 30.18.1.1.16.77.6-1.

BCA, 30.18.1.2.152.21.5.

BCA, 30.18.1.2.152.21.6.

BCA, 30.01.0.0.38. 227. 3.

BCA, 030.01.0.0.36. 218.2.

BCA, 030.01.0.0.36.219.1.

BCA, 030.01.0.0.36.219.2.

BCA, 030.18.1.2.140.80.3.

BCA, 272.0.0.12.50.104.2-1.

2. Resmî Yayınlar

Resmî Gazete, 6 Ağustos 1955, Sayı: 9071.

TBMM Tutanak Dergisi, B. 33, O. 1, C. 23, TBMM Matbaası, Ankara 1950.

TBMM Tutanak Dergisi, B. 50, O. 2, C. 5, TBMM Matbaası, Ankara 1951.

TBMM Tutanak Dergisi, B. 7, O. 3, C. 3, TBMM Matbaası, Ankara 1964.

TBMM Tutanak Dergisi, B. 1, O. 1, C. 7, TBMM Matbaası, Ankara 1967.

TBMM Tutanak Dergisi, B. 2, O. 2, C. 7, TBMM Matbaası, Ankara 1967.

3. Süreli Yayınlar

3.1. Gazeteler

Cumhuriyet,

İstanbul Ekspres

Muş Altınova

Şark Telgraf

Yeni Uyanış

Yeni Zafer

4. Telif Eserler

Alasya, H. Fikret (1988), *Tarihte Kıbrıs*, Lefkoşe: Kıbrıs Türk Kültür Derneği Merkezi Yayınları.

Albayrak, Mustafa (2000), *Türkiye'nin Kıbrıs Politikaları (1950-1960)*, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 16, S. 46, s. 249-275.

Armaoğlu, Fahir (1994), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, C. I, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Türk'ün Millî Davası "Kıbrıs Meselesi"nin 1955-1967 Yılları Arasında Muş Basınındaki Yansımaları

- Bedevi, Vergi (1965), *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Kıbrıs Tarihi*, Lefkoşa: Kıbrıs Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Belgelerle Osmanlı İdaresinde Kıbrıs* (2020), İstanbul: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları.
- Berber, Handan (2013), *Ege Bölgesi Yerel Basınında 1963-1967 Kıbrıs Olayları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Bozdoğan, Eyüp Nurettin (2017), "Arşiv Belgeleri ve Dönemin Basını Işığında Kıbrıs Meselesi (1954-1955)", *Tarihte Kıbrıs*, C. 2, Ed. Osman Köse, İstanbul: Akdeniz Karpaz Üniversitesi Yayınları, s. 963-972.
- Çelik, Kemal (2017), Demokrat Parti Döneminde Kıbrıs Sorunu'nun Ortaya Çıkması, *Tarihte Kıbrıs*, C. 2, Ed. Osman Köse, İstanbul: Akdeniz Karpaz Üniversitesi Yayınları, s. 921-942.
- Eroğlu, Hamza (2001), "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni Yaratan Tarihi Süreç ve Son Gelişmeler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.18, S. 54, s. 735-793.
- Gazioğlu, Ahmet (1960), İngiliz İdaresinde Kıbrıs, C. 1, İstanbul: Ekin Basımevi.
- Geniş, Kaan Cem (2021), "Londra-Zürich Anlaşmalarına Giden Süreç (1959)", *Belgi*, S. 21, s. 333-352.
- Göl, Hacer (2017), "1931 Kıbrıs İsyanı ve Ulusal Basında Yankıları", *Tarihte Kıbrıs*, C. 2, Ed. Osman Köse, İstanbul: Akdeniz Karpaz Üniversitesi Yayınları, s. 1209-1240.
- Gülen, Ahmet (2012), "İnönü Hükümetleri'nin Kıbrıs Politikası (1961-1965)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 50, s. 389-428.
- Gürses, Umut (2014), *Kıbrıs Türktür Cemiyeti ve Faaliyetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Gürsoy, Cevat Rüştü (2022), "Kıbrıs", *TDVİA*, C. 25, Ankara, s. 369-371.
- Güven, Dilek (2021), *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Strateji Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, Çev. Bahar Şahin, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaköse, Selda (2004), *Celal Bayar Dönemi Türk Hükümetlerinin Kıbrıs Politikaları (1950-1960)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Keser, Ulvi (2011), "21 Aralık 1963 Kanlı Noel, Kumsal Faciası ve Bugüne Yansımaları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XI, S. 23, s. 93-121.
- Kılıçoğlu Cihangir, Çiğdem (2016), "Modern Yunanistan'ın Karanlık Çağı: Albaylar Cuntası 1967-1974", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 37, s. 518-539.
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler* (1973), Takım: II, C. 2, Çev. Seha L. Meray, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Önal, Tekin (2014), "Fatin Rüştü Zorlu'nun Siyasi Mücadelesi (Mayıs 1954-Mayıs 1960)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 8, S. 15, s. 161-188.
- Özalper, Mehmet (2021), "Kıbrıs Meselesinin Yerel Basına Yansımaları (1950-1960): Vansesi Gazetesi Örneği", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *Van Özel Sayısı*, s. 325-346.

- Sarıkoçuncu Değerli, Esra (2012), “Demokrat Parti Döneminde Türkiye’nin Kıbrıs Politikası (1950-1960)”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 6, S. 11, s. 85-101.
- Serbest, M. Bürkan (2016), “Bağdat Paktı’nın Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye’nin Rolü”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 3, s. 401-424.
- Sivriservi, Nazmiye (2011), *1963–1964, 1967, 1974 Buhranları Çerçevesinde Kıbrıs Meselesi ve Türkiye* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kahramanmaraş.
- Topallıoğlu, Abdülhadi (1958), “Gene Kıbrıs Mevzuu”, *Şark Telgraf*, 10 Haziran.
- Toplu, İnan (1967), “Çare!”, *Şark Telgraf*, 25 Kasım.
- Toplu, İnan (1967), “Anlaşmaya sadık kalınacak mı” *Şark Telgraf*, 12 Aralık.
- Tuna, Işıl (2016), “1950-1960 Yıllarında Türkiye’nin Kıbrıs Politikaları”, *Uluslararası Boyutlarıyla Kıbrıs Meselesi ve Geleceği Uluslararası Sempozyumu* (11-13 Aralık 2014 / Gazimağusa), *Bildiriler*, Ankara, s. 81-98.
- Türel, Osman Nuri (1963), “Merhem Tutmaya Yara Kıbrıs” *Şark Telgraf*, 26 Aralık.
- Türel, Osman Nuri (1963), “Evet.. Sabrımız Taştı”, *Şark Telgraf*, 30 Aralık.
- Türel, Osman Nuri (1964), “Kıbrıs Davası ve Türkiye” *Şark Telgraf*, 3 Ocak.
- Türel, Osman Nuri (1964), “Dimyat Pirinci ve Evdeki Bulgur”, *Şark Telgraf*, 13 Ocak.
- Türel, Osman Nuri (1964), “Londra Konferansı üzerine”, *Şark Telgraf*, 17 Ocak 1964.
- Türel, Osman Nuri (1964), “ Makarios karar selâhiyetine sahip değildir”, *Şark Telgraf*, 14 Şubat.
- Türel, Osman Nuri (1964), “Birleşmiş Milletler Kuvvetleri ve Kıbrıs”, *Şark Telgraf*, 14 Mart.
- Türel, Osman Nuri (1964), “Dünyada Endişe”, *Şark Telgraf*, 18 Mart.
- Türel, Osman Nuri (1964), “Türkiye, Kıbrıs, NATO”, *Şark Telgraf*, 21 Nisan.
- Türel, Osman Nuri (1965), “Kaynayan Kıbrıs”, *Şark Telgraf*, 20 Mart.
- Türel, Osman Nuri (1965), “Vefasız Dost”, *Şark Telgraf*, 20 Nisan.
- Türel, Osman Nuri (1965), “Eşine.. eşine...”, *Şark Telgraf*, 22 Nisan.
- Türel, Osman Nuri (1965), “Rum Azınlık”, *Şark Telgraf*, 23 Nisan.
- Türel, Osman Nuri (1965), “Şimdi ne olacak”, *Şark Telgraf*, 26 Nisan.
- Türel, Osman Nuri (1965), “Amerika, Donanmamız”, *Şark Telgraf*, 4 Mayıs.
- Türel, Osman Nuri (1965), “Uyan ey! Şiri jıyan bu hâbı gafletten”, *Şark Telgraf*, 8 Mayıs.
- Türel, Osman Nuri (1965), “Donanmamıza yardım Komiteleri”, *Şark Telgraf*, 10 Mayıs.
- Türel, Osman Nuri (1965), “Ne hale düştük?” *Şark Telgraf*, 21 Aralık.
- Türel, Osman Nuri (1965), “Dünya Sulhüne rağmen”, *Şark Telgraf*, 22 Aralık.
- Türel, Osman Nuri (1965), “Mecliste mücadele başladı” *Şark Telgraf*, 29 Aralık.
- Türel, Osman Nuri (1965), “Yenilgi ve sonrası”, *Şark Telgraf*, 23 Aralık.
- Türel, Osman Nuri (1966), “Johnson Mektubu”, *Şark Telgraf*, 8 Ocak.
- Türel, Osman Nur (1966), “Kıbrıs Çıkmazı”, *Şark Telgraf*, 15 Şubat.
- Türel, Osman Nuri (1966), “Kıbrıs?”, *Şark Telgraf*, 28 Şubat.

Türk'ün Millî Davası "Kıbrıs Meselesi"nin 1955-1967 Yılları Arasında Muş Basınındaki Yansımaları

- Türelî, Osman Nuri (1967), "Dava yattı", Şark Telgraf, 28 Kasım.
- Türelî, Osman Nuri (1967), "Kıbrıs'ın Ortaya koyduğu gerçek", Şark Telgraf, 1 Aralık.
- Türelî, Osman Nuri (1967), "Aldatmaca" Şark Telgraf, 14 Aralık.
- Yellice, Gürhan (2012), "1878'den 1931'e Kıbrıs'ta Enosis Talepleri ve İngiltere'nin Yaklaşımı", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. XII, S. 24, s. 13-26.
- Yılmaz, Hasan (2017), "Kıbrıs Barış Harekâtı ve Sonuçları", İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, C. 6, S. 1, s. 87-98.
- Yiğit Yüksel, Dilek (2009), "Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi (1914-1958)", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. VIII, S. 18-19, s. 161-184.
- Yurdakul, T. (1967), "Son bir Rum Saldırısı daha", Şark Telgraf, 16 Haziran.

ÇEVRE TARİHİ PERSPEKTİFİNDEN SUYUN KONTROLÜ: IŞIKLI GÖLÜ BARAJI*

WATER CONTROL FROM AN ENVIRONMENTAL HISTORY PERSPECTIVE: IŞIKLI LAKE DAM

Umut KARABULUT** - Yavuz YILDIRIM***

Geliş Tarihi/Received:29.04.2022

Kabul Tarihi/Accepted:27.06.2022

KARABULUT, Umut - YILDIRIM, Yavuz, (2022), "Çevre Tarihi Perspektifinden Suyun Kontrolü: Işıklı Gölü Barajı", Belgi dergisi, s.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 267-283.

Öz

Çevre tarihi veya çevresel tarih, Dünyada ve Türkiye’de yeni gelişen bir tarihçilik alanıdır. İktidar merkezli tarih yazıcılığının ikinci dünya savaşı sonrası değişim göstermesi ve iktidar alanı dışında kalan bireylerin ve toplumların incelenmesi sonucu yeni bir tarihçilik anlayışı ortaya çıkmıştır. Fransa’da Annales Okulu aracılığıyla ortaya çıkan ve Amerika Birleşik Devletleri’nde kurumsallaşan bu yeni tarihçilik anlayışı, sıradan insanları ve onların her türlü etkinliğini merkeze almaktadır. Bu bakış açısı, aynı zamanda disiplinler arası çalışmayı da gerekli kılmıştır. Çevre tarihi ise bu yeni perspektifin bir sonucudur. İnsan doğa ilişkilerinin uzun erimli etkileşimi olarak insan dışı tüm aktörlerin (non-human agency) insanoğlunu (mankind) etkilediği düşüncesi, bu aktörlerin tarihin öznesi olabileceğini göstermiştir. Ayrıca doğanın son yıllarda hızlı bir şekilde tahrip edilmesi de doğaya dönük bir ilgi ve endişe yaratmıştır. Bu noktada nehirler, akarsular, dağlar, ovalar gibi coğrafi oluşumlar ile bitkiler, hayvanlar, salgın hastalıklar gibi unsurlar çevre tarihi çalışmalarının öznesi olarak belirmişlerdir. Çevre tarihçiliğinin en önemli başlıklarından bir tanesi insan-su ilişkisi olarak görülmektedir. Bilindiği üzere antik dönemlerden bu yana insan toplulukları suyun yakınında olma ihtiyacı hissetmişler ve büyük medeniyetler genelde su kaynakları etrafında yükselmişlerdir. Setler ve barajlar ise insanoğlunun suyu kontrol etme ve sudan yararlanma anlayışının bir sonucu olarak yüzyıllar boyu gelişme kaydetmişlerdir. Denizli Çivril Işıklı Gölü, Büyük Menderes Nehri ile Kufi Çayı’ndan beslenen bir tatlı su gölüdür. Bölgede mevcut su kapasitesi doğrultusunda tarımsal faaliyetler yürütülmüş, buna paralel suyu kontrol etmenin zorunluluğu da hissedilmiştir. Bu çalışmada, Denizli Işıklı Gölü Barajı’nın inşası çalışmaları ile barajın bölgeye etkileri analiz edilecek ve tüm bu gelişmeler çevre tarihi perspektifinden değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler: Çivril Işıklı Gölü Barajı, suyun kontrolü, insan-su ilişkisi, çevre tarihi, baraj inşası

* Yazarlar bu çalışmaya eşit oranda katkı yapmışlardır.

**Prof.Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti ABD, ukarabulut@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>).

*** Dr. Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, yavuzyildirim977@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0000-0000-0001>).

Abstract

Environmental history is a newly developing field of historiography in the world and in Turkey. As the power-centered historiography changed during the period after the World War II, a new scholarship has started to emerge as a result of an inquiry on the individuals and societies standing the outside the margins of the field of power. The new approach which focused on the ordinary actors and their agency in shaping the historical moment necessitated interdisciplinary research at the same time. Environmental history is one of the outcomes of this perspective. The idea that non-human agency affected human attitudes vis-à-vis the environment as an interaction of human-environment relationships demonstrated that non-humans might also be historical agents. Furthermore, the recent destruction of environment during the last decades has articulated much more attention to the environmental problems. Regarding these all, rivers, streams, mountains, plains and certain other elements such as plants, animals, epidemic diseases have been attributed attention by the environmental history. One of the significant topics regarding the environmental history has been considered to be human-water relationships. The historical need for humans to be very close to the water sources caused the emergence of great civilizations in the vicinity of rivers. Dam lakes, from this perspective, could be considered as a significant attempt for controlling and benefitting from the water sources. Işıklı Dam Lake in Çivril/Denizli, is a freshwater lake originated from Büyük Menderes and Kufi Çayı. Benefitting from this, agricultural activities were carried out with the water capacity in the region as it necessitated controlling the water. In this study, the construction works of Denizli Işıklı Lake Dam and the effects of the dam on the region will be analyzed and all these developments will be evaluated from the perspective of environmental history.

Keywords: *Çivril Işıklı Dam Lake, controlling water, human-water relationship, environmental history, dam constructions*

Giriş

İnsanoğlu doğayı bahşedilmiş veya var olmuş bir hazine gibi görme eğilimi içinde hiç bitmeyecekmişçesine tüketme tutumuyla doğayı kendisine uydurmaya çalışmaktadır. Su konusu da bu yaklaşımın merkezindedir. Su, yaşam kaynağı olarak canlılar için en vazgeçilmez bir bileşkedir. Günümüzde uzay araştırmalarında insan yaşamının belirmesi için araştırılan yerde aranan en birincil öğedir. İnsanın yaşam mücadelesinin geçtiği yerler hep su etrafında şekillenmiştir. Su arzı, niceliği, içilebilmesi, akışı, üzerinde taşıma yapılabilmesi veya yok olması gibi olguların toplulukların yaşam biçimini etkilediği bilinmektedir.

Tarımsal üretime geçebilen toplumların medeniyetlere dönüşmesi suyu kontrol edebilme kapasitesi ile doğrudan ilintilidir. En erken dönemlerden modern döneme kadar insanoğlu doğa üzerinde iktidar kurabilme mücadelesine girişmiş ve bu mücadele bir devinim biçiminde hiç durmadan devam etmektedir. Hiç şüphesiz ki insanın su ile etkileşiminde en önemli ilişkisi kuraklık tehdidi olmuştur.¹ Bu bağlamda, kuraklık ve su baskınlarından korunmak çevresel bir unsur olarak suyun aktif; insanın ise pasif olduğu bir ilişki biçimi ortaya çıkmıştır. Bu durumların yaşanmaması için önlem alma düşüncesi pasif olan insanoğlunu aktif hale getirmiştir.

Modern öncesi dönemde çeşitli amaçlarla gerçekleşen su kontrolü; setler, bentler ve kanallar şeklinde mekanik mühendislik yöntemleriyle inşa edilmiştir. İlk barajın M.Ö. 4000 yıllarında Nil nehri üzerinde yapıldığı tahmin edilmekle beraber², Osmanlı Devleti'nde ise daha çok İstanbul'un içme suyunu temin etmek amacıyla bentler yapıldığı bilinmektedir.³ Sanayi devrimi sonrasında suyu kontrol etme biçimi olarak betonarme teknolojisi geliştirilmiş, barajlar yapılmaya başlanmıştır. Barajlar, sulama suyu, içme suyu oluşturma, taşkınları önleme ve kontrol etme ile hidroelektrik enerjisi üretme amacıyla yapılmaktadırlar.⁴ Cumhuriyet tarihinde ilk baraj, etüt çalışmalarına 1929'da başlanan ve 1936'da hizmete açılan Ankara Çubuk Barajı'dır⁵.

Cumhuriyet döneminde suyun kontrol edilmesi çalışmalarını Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nden (DSİ) öncesi ve sonrası şeklinde ayırmak doğru olacaktır. Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü 18.12.1953'te kabul edilen ve 28.02.1954'te yürürlüğe giren 6200 sayılı Devlet Su İşleri Umum Müdürlüğü Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun ile kurulmuştur.⁶ DSİ'den önce baraj yapımı işleri Nafia Vekâletine bağlı Su İşleri Reisliği eliyle yürütülmüş ve bu süre zarfında sadece on iki baraj ve göl düzenlemesi yapılmıştır.⁷ DSİ Genel Müdürlüğü'nü beş yıl boyunca yürüten ve "Barajlar Kralı" olarak da anılan Süleyman Demirel'in, DSİ Genel Müdürlüğü döneminde kurum kapısına yazdırmış olduğu

1 Joachim Radkau, *Doğa ve İktidar Global Bir Çevre Tarihi*, (Çev. Nafiz Güder), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 17.

2 Nuray Gedik, *Su Yapıları Ders Notu*, s. 2.

3 Hakan Yiğitbaşıoğlu, "Türkiye'deki Barajlar", *AÜ Türkiye Coğ. Arş. ve Uyg. Merkezi Dergisi*, 5, 1996, Ankara s. 172.

4 Necati Ağırlioğlu, *Baraj Planlama ve Tasarımı Cilt 1*, Bayrak Yayıncılık- Matbaacılık, İstanbul, 2007, s. 11.

5 Yüksel Özgen, Recep Büyüktol, "Cumhuriyetin İlk Barajı: Çubuk Barajı (1929-1936)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 59, Güz 2016, ss. 87-110.

6 Hüsnüye Akıllı, "Türkiye'de Su Yönetiminin Değişen Yüzü: Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü", *Memleket Siyaset Yönetimi*, 7/18, 2012/18, s. 58.

7 Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nün Tarihçesi, <https://www.dsi.gov.tr/Sayfa/Detay/692>, Erişim Tarihi: 27.04.2022 (22.59).

“Görevimiz, Tük insanının muhtaç olduğu suyu bulmaktır.”⁸ ifadesi, suya olan ihtiyacı ve suyu kontrol etmenin zarureti göz önüne sermektedir. Yeryüzündeki yüzeysel suların %97,6’sının tuzlu sulardan oluşması ve geri kalan kısmının da buzullarda bulunması⁹ nedeniyle suyun kıtlığı, israf edilmemesi, tarımsal faaliyetlerde suyun kullanılmasıyla verimin artırılması, taşkın ve kuraklıktan korunmak gibi ihtiyaçlar kırsal yaşam başta olmak üzere tüm toplumun sorunsallarıdır.

1. Çevre Tarihi Perspektifinden İnsan-Su İlişkisi

Tarih yazıcılığının, modern dönemle birlikte kat ettiği gelişim, devlet merkezli tarih anlatısından toplum merkezli anlatıya, siyasi tarihten sosyal, ekonomik ve kültürel tarihe doğru evrilmiştir. Bu dönüşüme paralel, tarihin yeni öznelerle tanımlanması durumu da ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılın ortalarına değin birey veya insan topluluklarını merkeze alan tarih yazıcılığı, insan-doğa ilişkilerinin bir sonucu olarak, bireylerin veya toplumun yaşamında etki eden insan dışı unsurları da merkeze alan çalışmaların yolunu açmış ve çevre tarihi merkezli tarih yazıcılığı ortaya çıkmıştır. Her ne kadar tarih anlatısını yalnızca insan ortaya koyuyorsa da, tarihin tek öznesi insan değildir.¹⁰ Modern tarihçiliğin ortaya çıkışından beri ihmal edilen, insanın insan dışı varlıklarla bağlantısı ve etkileşimi meselesi, belli bölgelere, uygarlıklara ve insanlar arası etkileşimlere odaklanan tarih yazıcılığının alışlagelmiş yaklaşımlarının değişmesi gerektiği gerçeğini değiştirememiştir. Hâlbuki insanların yalnız birbirleriyle değil, her zaman yer ve zamansal açıdan insan dışı dünyayla da etkileşimde olduğu bir gerçektir. Tüm insan eylemleri, ekosistemler bağlamında gerçekleşir ve zaman ile mekâna göre onlardan etkilenir.¹¹

Bu anlayıştan yola çıkarak gelişen çevre tarihinin konusu, insanın etkileşim içerisinde olduğu doğaya ait, su ve sulak alanlar, ormanlar, dağlar, otlaklar, bataklıklar ve hatta hayvanlar olabildiği gibi, uzun bir tarihsel süreç içerisinde karşılıklı ilişkinin çeşitli sonuçları ve bunun insanın kültürel tarihinde yarattığı dönüşüm de çevre tarihinin ilgi alanı içerisinde yer almaktadır. Ayrıca tarih boyunca büyük medeniyetlerin de su kaynakları çevresinde gelişmesi tesadüfi değildir. Mezopotamya’daki Fırat ve Dicle nehirleri, Mısır’da Nil Nehri ve Hindistan’daki Ganj ve Indus Nehirleri, tarih öncesi büyük medeniyetlerin gelişimine yataklık etmişler ve bu etki günümüze kadar devam etmektedir.¹²

Çevre tarihinin gelişimine paralel bir şekilde, bilhassa Batı ülkeleri merkezli ve eğlenceye dönük gerçekleşen kültürel değişim, çevresel aktörlerin, çevre tarihinin çıkış noktası olan makro bir perspektifle, uzun erimli bir süreçte insan-doğa ilişkilerinin açıklandığı çalışmaların birer varyantını oluşturmuşlardır. Eğlenceye dönük çevre tarihi

8 İTÜ Vakfı Dergisi, “İTÜ’lü Süleyman Demirel”, *İTÜ Vakfı Dergisi*, 70, Ekim-Aralık 2015, s. 73.

9 Ruşen Keleş, Can Hamamcı, *Çevrebilim*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s. 105.

10 Onur İnal, “One-Humped History: The Camel as Historical Actor in the Late Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, 53, 2021, s. 57.

11 Richard C. Foltz, “Does Nature Have Historical Agency? World History, Environmental History, and How Historians Can Help Save the Planet”, *The History Teacher*, 37/1, Kasım 2003, s. 10.

12 Osmanlı/Türk coğrafyası ile ilgili nadir kapsamlı çevre tarihi çalışmaların bir tanesinde, erken modern dönemde Osmanlı idaresi altındaki Fırat ve Dicle nehirlerinin çevre tarihi perspektifi açısından yönetimi ve bölgeden kaynaklanan birtakım sorunların merkez politikalarına etkileri ele alınmıştır. Bkz. Faisal Husain, *The Tigris-Euphrates Basin Under Early Modern Ottoman rule, c. 1534-1830*, PhD diss., Georgetown University, Washington, D.C., 2018.

çalışmaları, yapay rezervuarlardan, doğal kumsallar ve plajlara kadar, bilhassa modern insanın eğlenceye dönük anlayışının izlenebileceği alanlar oluşturmuşlardır.

Su ile ilgili çalışmalarda su ve sulak alanların incelenmesi, barajlar, sulama kanalları, taşkınları önleme çabaları, su temini, hijyen gibi birçok alanda özne durumundaki suyun, aynı zamanda eğlenceye yönelik kültürünün oluşumunda ve bunu destekleyen bilhassa devlet merkezli birçok politikanın ortaya çıkmasında dikkate değer bir alan oluşturmuştur. Su, yaşam için mutlak bir gereksinim olmasının yanı sıra, gezegenimizde kapladığı alan bakımından da insan doğa ilişkilerinin en önemli aktörlerinden bir tanesi olmuştur. Dünya yüzeyinin yaklaşık yüzde 70'i suyla kaplıdır. Bu nedenle çalışmamızda görüleceği üzere insanoğlu tarafından inşa edilen bir baraj, suyun kontrolü, sel ve taşkınların önlenmesi, içme suyu temini, bitkiler ve hayvanlar için gerekli olan sulama ihtiyacının giderilmesinin yanı sıra, hidroelektrik enerjisinin üretiminde de kullanılmaktadır. Dolayısıyla su, yalnız yaşamsal bir gereklilik olmayıp, kültürel, demografik, ekonomik, sosyal, mekânsal ve politik birçok değişikliğin de gerekçesini oluşturmuştur. Ayrıca uyum coğrafi farklılıklarından dolayı insan toplulukları üzerinde yarattığı etki de farklılaşmıştır. Grönland'da yaşayan insan toplulukları ile Sahra'da yaşayan insanların su ile ilişkilerinin aynı olmadığı da muhakkaktır.¹³

Bununla birlikte çevre tarihi/çevresel tarih, tarih yazıcılığı için yeni bir alan olarak görülmektedir ve yukarıda genel hatlarıyla bahsedilen konularla ilgili bilhassa Türkiye'de az sayıda çalışma gerçekleştirilmiştir. Sam White'ın *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*¹⁴ başlıklı ve 16. yüzyıl sonunda gerçekleşen Celali İsyanlarının yaşanan kuraklıkla ilişkisini, çevre tarihi perspektifiyle değerlendiren bu yeni yaklaşım, Türkiye üzerine gerçekleşen çevre tarihi çalışmalarının da öncüsü olmuştur. Çok geçmeden Osmanlı coğrafyası üzerine çevre tarihi perspektifinden gerçekleşen yeni çalışmalar, bambaşka yaklaşımların da öncüsü olmuştur. Alan Mikhail'in *Under Osman's Tree, The Ottoman Empire, Egypt, and Environmental History* isimli çalışması Osmanlı Mısır'ında doğa ve iktidar arasındaki ilişkiyi bölgenin Osmanlı idaresi altında kaldığı 1517-1882 arasındaki süreçte insan dışı unsurların Osmanlı siyasetine etkisi bağlamında açıklamıştır.¹⁵

White'ın açtığı bu alan, son on yıldır başka çalışmaları da tetiklemiş ve daha bölgesel ve mikro tarih çalışmalarının gerçekleşmesinin önünü açmıştır. İnsan-su ilişkisinin Denizli ilindeki Işıklı Gölünde gerçekleşen baraj çalışmalarına yol açması bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Su kaynakları, modernitenin ortaya çıkardığı imkânlar sonucunda daha geniş insan yerleşimlerine hizmet sunabilecek bir potansiyele kavuştuğunda, modernist ideolojilerin planları dâhilinde baraj ve sulama planlarının bir parçası haline gelmiştir.¹⁶ Gelişen teknoloji ile birlikte baraj yapım hızının ulaştığı aşama, 20. yüzyılın ikinci yarısında muazzam bir seviyeye ulaşmıştır. 2000 yılında Dünya Barajlar Komisyonu, dünya genelinde 45 binden fazla baraj saymıştır. Dünyanın toplam sulanan yüzeyi ise, 1995 yılına dek geçen son yüzyıl içerisinde 5 kat genişleyerek 250 milyon hektara yükselmiştir. En hızlı genişleme

13 Stephane Frioux, "Environmental History of Water Resources", *The Basic Environmental History*, ed. Mauro Agnelotti, Springer, New York, 2014, s. 122.

14 Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York, 2011.

15 Alan Mikhail, *Under Osman's Tree, The Ottoman Empire, Egypt, and Environmental History*, Chicago University Press, Chicago&London, 2017.

16 Stephane Frioux, "Environmental History of Water Resources", *The Basic Environmental History*, s. 121.

ise İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir.¹⁷ Baraj yapımının bu denli hızlı ilerlemesi suyun tutulması ve sulama gibi verim artışına yol açabilecek olumlu etkiler yarattığı gibi, ekolojik dengenin bozulması ve yerleşim problemleri örneğinde olumsuz birçok süreci de tetiklemiştir. Örneğin baraj yapılan bir yerdeki balık çeşitliliğinin ve popülasyonunun zarar görmesi veya bölgedeki yerleşim yerlerinin sular altında kalması sonucu toplu yer değiştirmeler, insan, hayvan veya canlı hemen tüm varlıkları tehdit edebilen bir unsur haline getirmiştir. Kesin rakamlara ulaşılamasa da Komisyon raporu, 40 ila 80 milyonluk bir nüfusun rezervuar oluşumu nedeniyle yerinden edildiği sonucuna ulaşmaktadır.¹⁸ Işıklı Gölü Barajı da bu etkileşimden masun kalmamıştır. Aşağıda inceleneceği üzere çevredeki fauna ve insan popülasyonunu hissedilir derecede etkilemiştir.

Türk tarih yazıcılığında çevresel tarih yaklaşımının olayları analiz etmede yeni bir anahtar görevi göreceği düşünülmektedir. Ancak çevresel tarihin ne olduğu konusunda alanda kuramsal ve metodolojik bir boşluk söz konusuydu. Alandaki bu boşluğu doldurması bakımından kuramsal ve metodolojik bir derleme olan Donald Hughes'ın eserini *Çevresel Tarih Nedir?*¹⁹ ismiyle Türkçe'ye kazandıran M. Fatih Çalışır ciddi bir ihtiyacı karşılamıştır. Kitap, çeşitli temalarda yazılan çevresel tarih eserlerini tanıtan, çevresel tarihin ne olduğu, nasıl yazılması gerektiği, niçin ihtiyaç duyulduğu, hangi disiplinlerle etkileşimde olduğu gibi benzer sorulara cevap vermeye çalışan yönleriyle alanda önemli bir boşluğu doldurmuş ve yapılacak çalışmalar için bir deniz feneri olma niteliği taşımaktadır.

2. Su ve Mühendislik İlişkisi: Işıklı Gölü Barajı

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü öncesinde yapımı tamamlanan barajlardan biri de Denizli Çivril Işıklı Gölü Barajı'dır. Çivril sözcük anlamı itibarıyla "bol sulu geçit" demektir²⁰. Işıklı Gölü ve çevresine ait 1332 tarihli Osmanlı haritası ışığında edinilen bilgilere göre,²¹ Işıklı Gölü, Gök Göl, Büyük Menderes ve Kufi Çayı tarafından beslenen yer yer bataklık bir su kaynağıdır. Dinar mintikasından gelen Büyük Menderes nehri önce 19 km. kadar akıp Gök Göl'e; 9 km. sonra da Işıklı Gölü'ne akmaktadır.²² Işıklı Gölü'nü besleyen diğer kaynak olan Kufi Çayı da Sandıklı dolaylarından gelmektedir. Kufi Çayı'nın çıkış kaynağının yoğun kar yağışı alan bir bölgede olmasından dolayı kar sularının erimesiyle taşkınlar görülmektedir; ancak yaz döneminde ise yer yer kuraklığa rastlanmaktadır.²³

Gölü'n yer yer bataklıklarla kaplı olması, Gölü besleyen su kaynaklarının akış düzensizliği gibi nedenlerden dolayı büyük bir potansiyele sahip olan Işıklı Gölü'nden istenilen seviyede yararlanılamamasına neden oluyordu. Ayrıca bölgenin yıllık yağış miktarının 409,56 mm. olması; buharlaşmanın da 472,44 mm. düzeyde olması²⁴ nedeniyle yarı kurak bir konvansiyonel özellik göstermesi Işıklı Gölü üzerinde baraj

17 Stephane Frioux, "Environmental History of Water Resources", *The Basic Environmental History*, s. 130.

18 Stephane Frioux, "Environmental History of Water Resources", *The Basic Environmental History*, s. 130.

19 Donald Hughes, *Çevresel Tarih Nedir?*, (Çev. M. Fatih Çalışır), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2019.

20 Çivril, <https://www.cevak.org.tr/tarih.aspx>, Erişim Tarihi: 13.03.2022 (21.11).

21 BOA, Yer: HRT. h. /1679- H- 25.12.1332.

22 Nizamettin Kazancı, Alper Gürbüz, Sonay Boyraz, "Büyük Menderes Nehri'nin Jeolojisi ve Evrimi", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 54/1-2, Nisan- Ağustos 2011, s. 29.

23 Mehmet Akif Ceylan, Adnan Eskikurt, "Kufi Çayı Boğazı'nın Doğal ve Tarihi Coğrafyası (Çivril/Denizli)", *Marmara Coğrafyası Dergisi*, 3/1, İstanbul, 2001, ss. 133-134.

24 Fatma Aksever, Ayşe Eroğlu, "Çivril- Baklan (Denizli) Ovasında Yeraltı suyuna İklim Değişikliğinin Etkisi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 7/1, 2016, s. 16.

kurulmasına ihtiyaç duyulmasının bir başka nedenidir. Işıklı Gölü hinterlandında Çivril ve Baklan ovalarının bulunması, ovalardaki arazinin büyüklüğü, arazinin sulanabilmesi, sulanabilecek arazideki verim artışı, ürün deseninin değişebilme potansiyeli ve Işıklı Gölü çevresinde yaşayanların ekonomik-sosyal değişimleri için Işıklı Gölü'nün su kontrolüne ihtiyaç duyulmuştur. **Işıklı Gölü'nü besleyen Kufi Çayı'nın, Çivril ilçe merkezine yakın bir geçiş noktasında olmasından dolayı sel ve taşkınlar gerek ilçe merkezine gerekse de ova için ciddi bir sorun oluşturmaktaydı.**²⁵

Yine bölgede yaşanan yoğun yağışların Kufi Çayı'na karışmasıyla sel felaketlerine açık olması da baraj ihtiyacını tetikleyen bir diğer faktör olarak sıralanabilir. Nitekim 13 Nisan 1941 yılında Çivril'de 24 saat süren yağış sel felaketine yol açmıştır. Sel suları sonucunda Çivril üç taraftan sular altında kalmıştır. Sel nedeniyle, 49 evle, 51 ahır tamamen, 60 evle, 49 ahır ve samanlık kısmen yıkılmıştır. Kızılay bölgeye çadır desteği de sağlamıştır. Ayrıca Çivril, Çöplü, Sökmen, Yamanlar, Serbanşah, Haydan, Koçak, Ömerli, Çaylı, Yakaçık, Somak, Karayahşiler köylerinin ekili ve ekili olmayan arazileri sular altında kalmıştır.²⁶ Sel baskını nedeniyle 26'sı ilçe merkezinde tamamen yıkılmış ve 34'ü de ilçe merkezinde toplam 36 hane yıkılma derecesine gelmiştir. Ayrıca 145 ahır ve samanlık tamamen, 48 ahır ve samanlık da kullanılmayacak hale gelirken²⁷ yine Çivril ovasına komşu olan Baklan ovasının sulu tarıma muhtaç olması, su rejiminin düzenlenmesiyle gelişebilecek balıkçılık ve tatlı su kereviti yetiştiriciliği gibi ekonomik değeri yüksek faaliyetler ancak suyun kontrolü ile gerçekleştirilebileceğinden baraj yapımı zaruriydi.

Bu hususta ilk çalışmalar Nafia Vekâlet'ine bağlı Su İşleri Dairesi Reisliği'nce 1939 yılında başlamıştır. Dönemin İkinci Dünya Savaşı yıllarına denk gelmesi itibarıyla bir taahhüt işi olarak Işıklı Gölü üzerine kurulacak olan su biriktirme inşaatı, istenilen şekilde gerçekleştirilememiştir. Yapımın gecikmesinde artan işçilik fiyatları, malzeme, ekipman fiyatlarının artışı etkili olmuştur. Taahhüt işini yüklenen firma 1942 yılında tekrar Nafia Vekâlet'ine müracaat etmiş, elde bulunan imkânlar dâhilinde özellikle sulamanın bir an evvel başlatılabilmesi için fiyat düzenlemesine gidilmek üzere 4 Şubat 1943 tarihinde görüşmelere başlanabilmiş; 9 Nisan 1943 tarihinde taahhüt işinin devam ettirilmesi konusunda karar alınmıştır.²⁸ Savaş döneminde Türkiye'nin güvenlik endişesinin artmasına bağlı olarak askeri harcamaların bütçedeki payının %45-48 arasında gerçekleşmesi,²⁹ diğer taraftan 1939-1944 yılları arasında toptan eşya fiyatlarında artış oranının %350'ye³⁰ kadar çıktığı gerçeği ekonomik durumun vahametini ortaya koymaktadır. Işıklı Gölü üzerindeki su kontrolüne yönelik bu ilk girişimin, dönemin ekonomik gelişmeleriyle yakın ilişkisini ortaya koymaktadır.

Nafia Vekâleti ile Maliye Vekâleti'nin ortaklaşa icra edecekleri bir kararname ile Işıklı Gölü Baraj yapımı işi, o yıllarda adı "Devlet Şurası Umumi Heyeti" olan Danıştay'ın aldığı

25 T.C. Çevre ve Orman Bakanlığı, Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, *GökGöl ve Işıklı Gölleri Sulak Alan Yönetim Planı (2011-2015)*, Ankara, 2011, s. 9.

26 BCA, 30.10.0.0/ Yer: 118-834-28.

27 BCA, 30.10.0.0/ Yer: 118.834.33.

28 BCA, 30.10.0.0/ Yer: 158.108.6.

29 Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 66.

30 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 215.

karar dahilinde ihale edilmiş ancak 1943 yılı Eylül ayında adım atılabilmıştır. Barajın keşif bedeli olarak 1.133.860 lira belirlenmiş ve yapım işi mühendis Ali Naki Erenyol ve ortaklarına ait Kollektif Şirketi'ne ihale edilmiştir.³¹ Sözleşmede özellikle kum, çakıl ve çimento fiyatları ile işçilik giderleri ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Teknik şartname mahiyetindeki sözleşme eklerinde kol gücünün oranının yüksekliği dikkat çekicidir. 1940'ların Türkiye'sinde kalifiye işçi yetersizliği ve inşaat teknolojisinin yeni gelişmesinden dolayı bu çaptaki işlerin yapımının zorlu olduğu bir gerçektir. Yine işçilerin niteliklerine göre usta ve çırak olarak (amele, lağımçı, duvarcı, taş ustası, makinist, dülger, boyacı, doğramacı, demirci) yevmiye bedelleri ayrıntılı olarak belirtilmesi maliyet muhasebesi yapıldığının göstergesi olup, en yüksek yevmiye bedeli de en teknik personel statüsünde bulunan makiniste (7 TL) verilmesi karar altına alınmıştır. Tüm bu ayrıntılar dönemin ekonomik durumunu, insan gücünün niteliğini göstermesi açısından değerli olup, Işıklı Gölü Barajı inşasının dönemin önemli bir devlet yatırımı olduğunu göstermektedir.

Işıklı Gölü Baraj yapımının sözleşmesi, 10.4.1945 tarih ve 4656/54 sayılı Danıştay mütalaasına dayanılarak bozulmuş ve baraj yapım işinin durdurulmasına karar verilmiştir. Yalnız gövde kısmının yapıldığı sözleşmede belirtilen diğer hususların yapılmamasından dolayı işin devam ettirilmemesine ve ilerleyen bir tarihte yeniden ihale edilmesine karar verilmiştir.³² Çivril ve havalisinin tarımsal verimlilik ve yeni tarımsal ürünlere geçiş, bölge ekonomisinin kalkınmasının direkt etkisi olan sulu tarım, bir başka döneme kalmıştı. Bu durum ihtiyaç duyulan suyun temin edilmesini geciktirmişti.

1949 yılında Denizli Milletvekili ve aynı zamanda Tarım Bakanı olan Cavit Oral ile Bayındırlık Bakanı Şevket Adalan, Denizli - Afyon bölge ziyaretlerinde Çal'da halka seslenmişler, bölgenin iki sorunu olduğunu dile getirmişlerdir. Yol ve su meselesinin bölge için önemli olduğunu, yol meselesinin çözülmek üzere olduğunu su meselesi içinde ellerinden geleni yapacaklarını ifade etmişlerdir. Çal-Baklan Ovası ve Çivril Işıklı Sulama tesislerini de görecekleri bilgisine *Ulus* gazetesinde yer verilmiştir.³³ Barajın yapılamaması ve suya ihtiyacın devam etmesi mahiyetinde Denizli'deki çiftçilerin pamuk üretiminde karşılaştıkları en önemli iki sorunun su ve kredi bilgisini haber yapan *Yeni İstanbul* gazetesi, bölgede 26 bin hektar sulu tarım yapılabilecekken sadece 11 bin hektar alanın sulanabildiği bilgisini vermiştir.³⁴ Çivril ve Baklan ovalarının sulanması ancak Işıklı Gölü Barajı yapılabilmesinden geçtiği aşikârdır. Nihayet 1950 yılında başlatılan baraj yapım işini üstlenen yüksek mühendis Reşat Azizoğlu'nun çağrısıyla 13 Mart 1951 tarihinde o yıllarda Ankara Hukuk Fakültesi öğrencisi olan Ayhan Şahenk de baraj inşaatına müdahil olmuştur. Baraj yapımı devam ettiği dönemde suyun artmasıyla verimliliğin artacağı ve Söke Ovası'na kadar suyun verilebileceği bilgisi dönemin basınında yer verilmiştir.³⁵ Baraj yapımı 12.02.1953 tarihinde 2.383.600 liraya mal edilerek tamamlandı (Ek-1).³⁶ Baraj yapımı tamamlandıktan sonra yüzey ölçümü 61,7 km²'ye ulaşmıştır.³⁷ DSİ verilerine göre,

31 BCA, 030.11.1/ Yer: 162.20.19.

32 BCA, 030.11.1/ Yer: 176.20.19.

33 "Bayındırlık ve Tarım Bakanları Afyon'a gittiler", *Ulus*, 27 Eylül 1945, s. 5.

34 Tarhan Toker, Egenin pamuk merkezi: Denizli", *Yeni İstanbul*, 21 Eylül 1950, s. 4.

35 "Işıklı köyü barajı inşaatı", *Milliyet*, 07.03.1952, s. 3.

36 Devlet Yayını, *Denizli İl Yıllığı 1967*, Ayyıldız Matbaası, Denizli, 1968, s. 98.

37 T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, *Denizli İli Işıklı- Gököl Sulak Alan Revize Yönetim Planı Projesi Hidrolojik- Hidrojeolojik Değerlendirme Raporu*, Denizli, 2018, s. 9.

54 bin hektar alanı sulamaktadır. Toprak dolgu olarak inşa edilen baraj işletmesi taşkın koruma, erozyon ve rusubat (çökelti) kontrol ile sulama amaçlı hizmet vermektedir.³⁸

3. Işıklı Baraj Gölü Periferinde Canlı Yaşam

Gökgöl, Büyük Menderes, Kufi Çayı ve Işıklı Gölü Barajı'nın kesiştiği nokta doğal yaşam alanı olarak pek çok canlıya ev sahipliği yapmaktadır. Baraj yapımı sonrasında suyun tutulması, taşkınlardan korunmanın sağlanması yaşanan iklim değişikliği karşısında bölgedeki yaşam için vazgeçilmez olmuştur. Işıklı Gölü Barajı, su ekosistemi açısından göl, nehir, dere, kanallar, sazlıklar ve bataklıklardan müteşekkil hale gelmiştir. Işıklı Baraj Gölü tamamlandıktan sonra derinliği maksimum 7 metreye ulaşmakta, kış mevsiminde dolan baraj haziran ayından itibaren başlayan sulama faaliyetleri (özellikle pamuk üretimi) neticesinde bataklıklar meydana getirmektedir.³⁹ Baraj içinde birkaç saz adacığı da oluşmuştur.

Hayvan popülasyonu ve çeşitliliği açısından baraj sonrası su birikiminden dolayı bir artış görülmüştür. Barajda yaşam bulan canlıları kabaca ikiye ayırmak mümkündür. Birincisi ticari faaliyetler dışında kalanlar, ikincisi ticari nitelikteki canlı yaşamıdır. Ticari faaliyetler dışında kalan türler içerisinde en önemli popülasyon kuşlardır. Baraj ve çevresinde 217 kuş türüne rastlanmış olup son yıllarda bu sayı 153'e kadar düşmüştür.⁴⁰ Ayrıca sayıları hızla azalan tepeli pelikan (*pelecanus crispus*), sakarmeke (*fulica atra*), erguvani balıkçıl (*ardea purpurea*) ve karabaş martı (*larus ridibundu*)⁴¹ canlı türlerine Işıklı Baraj Gölü'nde rastlanmaktadır. Gölün muhtelif noktalarında kuş gözlem kuleleri bulunmaktadır. Ancak çeşitli nedenlerle istenilen biçimde kullanılamamaktadır.⁴²

Bu türlerin dışında barajda 1980'den itibaren kerevit (*astacus leptodactylus*) üretimi başlamıştır. 1980'de 1010 ton olan üretim 1985 sonrası kerevitlerde görülen veba nedeniyle hızla düşmüş, 1986-1997 yılları arasında üretim yapılamamış, 1998 sonrasında yapılan üretimler ise sürdürülebilirlik ve verimlilik açısından sınırlı seviyede kalmıştır.⁴³

Bitki florası bakımından baraj yapımından sonra nilüferler yetişmeye başlamıştır. Sulama ve taşkınlardan korunma amacıyla yapılan baraj zamanla florasındaki değişim sonucunda yaz dönemlerinde nilüferlere ev sahipliği de yapmaktadır. Doğaseverlerin ilgisini çeken Işıklı Gölü Barajı iç turizmin canlanmasına da etki etmektedir.⁴⁴ (Ek-2)⁴⁵

38 DSİ 212. Şube Müdürlüğü Kayıtları.

39 Gernant Magnin, Murat Yazar, *İmportant Bird Areas in Turkey*, Doğal Hayatı Koruma Derneği, İstanbul, 1997, ss. 75, 76.

40 T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, *Işıklı-Gökgöl Gölleri Sulak Alan Yönetim Planı Ornitojik Değerlendirme Raporu*, Denizli, 2018, s. 9.

41 Ahmet Büke, Murat Gültekin, Buket Bahar Dıvrak, Çağrı Göcek, Mustafa Özgür Berke, Hülya Çeşmeci, Büyük Menderes Havza Atlası, 5 Basım, İstanbul, t.y., ss. 110, 112.

42 Çivril Belediyesi, *Işıklı ve Gökgöl Sulak Alanların Kurtarılması ve Sürdürülebilir Yönetimi için Fizibilite Raporu Oluşturulma Projesi*, Denizli, 2015, s. 30.

43 Gülşen Timur, Metin Timur, Öznur Diler, "Türkiye'de Kerevit Vebası Hastalığının Bazı Göllerde Kerevit Stoklarına Etkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Eğirdir Su Ürünleri Fakültesi Dergisi*, 6/2, 2010, s. 32.

44 "Nilüferleriyle ünlü Işıklı Gölü birçok kuş ve ender balık türüne ev sahipliği yapıyor", <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/niluferleriyle-unlu-ısıklı-golu-bircok-kus-ve-ender-balik-turune-ev-sahipligi-yapiyor/2320931>, Erişim Tarihi: 19.05.2022 (23.39).

45 Doğa ve Çevre Vakfı (Doçev), Arşivi.

Diğer taraftan kirlilik önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Kirlenmenin birkaç nedeni bulunmaktadır. Yakın bölgedeki meyve suyu fabrikaları, tarımsal ilaç kirliliği, evsel atıklar belli başlılar arasındadır. İklim değişikliği, vahşi sulama, kuraklıklara bağlı olarak su miktarı azalma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır.⁴⁶ Tüm bu olumsuz etmenlerin dramatik bir sonucu olarak 2016 yılında 1,5 milyon balık telef olmuştur.⁴⁷

Yaşanılan çevre kirliliklerinin önüne geçmek, baraj florası ve faunasını korumak amacıyla 2016 yılında Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Işıklı ve Gökgöl Sulak Alanlarını “Ulusal Öneme Haiz Sulak Alan” olarak tescil edilmiştir. Bu kapsamda çevrenin korunması, çevresel olaylara dikkatin artırılması istenmiştir.⁴⁸ Bu gelişmenin dışında bölgenin sürdürülebilir yaşam çevresi olabilmesi için, Işıklı Gölü Önemli Doğa Alanı (ÖDA) (EGE-030), Önemli Kuş Alanı (ÖKA), Nitelikli Doğal Koruma Alanı (2. Derece Doğal Sit Alanı), Sürdürülebilir Koruma ve Kontrollü Kullanım Alanı (3. Derece Doğal Sit Alanı), 3. Derece Arkeolojik Sit (Işıklı kaynakları civarı) olarak kabul edilmiştir.⁴⁹

4. Suyu Kontrol Etmenin Ekonomi Politikası ve 1950’li Yıllardan Günümüze Işıklı Barajı

Suyu kontrol etmek, paylaşmak ve kullandırmak modern devlet anlatısı içinde devletin etkinliğini gösteren bir unsur olmuştur. İnsanoğlunun yerleşik yaşama geçmesi ve tarım yapmasıyla su, önem arz etmiş ve suya hâkim olanların güçlü olduğu görülmüştür. Bu bağlamda 1950’li yıllarda Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü görevini üstlenen, 60’lı yıllarda siyaset sahnesine çıkan Süleyman Demirel, 4 Eylül 1967’de Milletlerarası Büyük Barajlar Komisyonu Dokuzuncu Kongresi açılış konuşmasında şunları ifade etmiştir: *“1950’deki enerji istihsalimizin %4’ü hidrolik, %96’sı termik iken bugün %40’ı hidrolik, %60’ı termiktir. Önümüzdeki 5 yılsonunda ise %60’ı hidrolik ve %40’ı termik olacaktır. 1950 senesinde barajlar gerisinde toplanan su miktarı sadece 100 milyon metre mikab iken, bugün bu miktar 15 milyar metre mikab civarındadır. Ve yine önümüzdeki 5 sene civarında iki misline çıkartılacaktır. Binlerce dönüm arazi kurutulmuş, binlerce dönüm arazi taşkınardan kurtulmuştur.”*⁵⁰

Hava sıcaklığı, suyun buharlaşması, kaçak su kullanımı ve sondajlara bağlı olarak sulama hizmetlerinin istenilen seviyelerde olmadığı durumlar yıllar itibarıyla olmuştur. 1950’li yıllarda çevre bilincinin gelişmemesi, tarımsal sulamanın da vahşi sulama biçiminde yapılmasından dolayı Işıklı Gölü Baraj suyu yetersiz kalmıştır. Bu kapsamda suyun verilmesi ve sıklığı konusunda zaman zaman düzenlemeye de gidilmiştir. Sözgelimi 1957 yılında kar yağışlarının da yetersiz kalmasından dolayı barajdan kanallara bırakılan su miktarında artışa gidilmiştir (baraj suyu asgari seviyesine düşme pahasına). Sarayköy ve Aydın ovalarında (Nazilli, Koçarlı, Germencik, Söke ve Aydın) sulamanın sürdürülebilmesi

46 Mehmet Ali Çelik, Ali Ekber Gülersoy, “Işıklı Gölü (Çivril- Denizli) Çevresindeki Arazi Kullanımı Faaliyetlerinin Göl Üzerine Etkilerinin İncelenmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Ağustos 2013, 29, ss. 191-200.

47 “Büyük Menderes’teki kirlilik 1,5 milyon balığı telef etti.”, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/buyuk-menderesteki-kirlilik-15-milyon-baligi-telef-etti-614766>, *Cumhuriyet*, 12 Ekim 2016, Erişim Tarihi: 19.05.2022 (22.59).

48 T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü, *Denizli İli Çivril İlçesi, Işıklı ve Gökgöl Sulak Alanları Tescili*, Sayı: 30770851/252.04.01-6371, 13.06.2016.

49 T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, *Gökgöl ve Işıklı Sulak Alan Revize Yönetim Planı Projesi Ekolojik Değerlendirme Raporu*, Denizli, 2018, s. 3.

50 BCA, 30.01.0.0/ Yer: 16.89.7/4.

için Büyük Menderes yatağından çekilen su miktarında artışa gidilmiş, aynı zamanda Çine Çayı tamamen kururken Akçay'ın su miktarı da azalmıştır. Adı geçen bölgeler başta pamuk üretimiyle dokuma sanayii için büyük önem arz ederken, İzmir hinterlandının yaş sebze-meyve ihtiyacını karşılaması bakımından da stratejik bir bölge olması münasebetiyle Işıklı Gölü Barajı'ndan deşarj edilen miktarın kademeli olarak ayarlanmasına gidilmiştir. Su ihtiyacının doğru tespiti için yetkililer çiftçilerle bağlantıya geçmiş ve iş birliğine gitmişlerdir.⁵¹ Çevresel bir etmen olarak suyun, kırsalda üretimin devamı, sanayide de hammadde gereksiniminin sağlanması bakımından belirleyici rol oynadığı ortadadır. Bu minvalde insanın eyleyici olmaktan uzak olduğu gerçeği bir daha gün yüzüne çıkmaktadır.

Işıklı Gölü Barajı hayata geçtikten sonra Aydın mıntikasındaki ovaları sulamaktaydı ancak Baklan Ovası yeterince su almamaktaydı. 1960'lı yıllar Türkiye'sinde tarım, Türk ekonomisinin birinci sektörü ve kalkınmanın da motoruydu. Kırsal nüfusun yoğunluğunun hesaba katılmasıyla birlikte su ve sulama meselesi dönemin en can alıcı konusu olmasından dolayı Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı girişime geçmiş⁵² ve barajda yeni inşaatları planlamış, 1968 yılında Işıklı Gölü Barajı bugünkü haline kavuşturulmuştur. Baklan Sağ ve Sol Sahil Sulama Birlikleri aracılığındaki kanallar yoluyla sulanan tarımsal arazi arttırılmıştır.

1844 yılı temettuat defteri kayıtlarına göre bölgede yapılan tarımın büyük çoğunluğu sulu tarıma dayanmayan hububat ağırlığının %73 olduğu bilinmektedir.⁵³ Sulama suyu biriktirme amaçlı yapılması planlanan baraj, bölge tarımsal faaliyetler için can suyu olmuştur. Son yıllarda özellikle şeftali üretimiyle nam salan Çivril ve bölgesinde baraj yapımından sonra başlayan sulu tarım neticesinde ürün çeşitliliği artmıştır. 2017 yılı verilerine göre elma üretimi 120.839 ton, şeftali üretimi ise 55.899 ton olmuştur.⁵⁴ Aynı zamanda Baklan Ovası'nın sulanması ürün deseninde büyük değişikliğe yol açmıştır. 2013 yılı raporuna göre, ayçiçeği tarımı 87.000 dekara yayılmış olup toplam sulanabilir alanın %54'üne tekabül etmektedir.⁵⁵ Çevresel değişim, ürün deseninde farklılaşmaya yol açtığı gibi ekonomik kalkınmanın da itici gücü olmuştur.

Işıklı Gölü Barajı faunasında ticari açıdan en sürdürülebilir olan faaliyet balıkçılıktır. 2020 yılı Denizli İl Tarım ve Orman Müdürlüğü istihsal hakkı kiralama ihale ilanına göre, turna balığı (dişli-esox lucius) (40.170 kg.), pullu sazan (cyprinus carpio) (38.340 kg.), gümüşi havuz balığı (c. giblelio) (78.310 kg.), kadife-yeşil sazan (tinca tinca) (44.950) balıklarının çıkarılabildiği barajda bir yıllık üretim kapasitesi toplamda 201.770 kg. olarak tespit edilmiştir.⁵⁶ Işıklı Gölü Barajı faunasındaki canlılar, bölge ekonomisi için katma değer yaratma açısından direkt ve dolaylı olarak süregitmektedir. Balık üretimiyle uğraşan yüzün üzerinde aktif balıkçı ve üç balıkçı kooperatifi bulunması⁵⁷ bölgede pek çok ailenin geçim

51 BCA, 30.01.0.0/ Yer: 74.471.10.

52 BCA, 30.01.0.0/ Yer: 94.590.10.

53 Selahittin Özçelik, "Temettuat Defterlerine Göre 1844 Yılında Çivril'de İktisadi ve Sosyal Hayat", *Dünden Bugüne Çivril Sempozyumu*, DİE Matbaası, Ankara, 1992, s. 209.

54 Denizli Ticaret Borsası, *Denizli Tarım ve Hayvancılık Envanteri*, Denizli, 2017.

55 T.C. Denizli Valiliği, *Baklan Sol Sahil Pompaj Sulama Birliği Denetim Raporu*, Denizli, 2014, s. 12.

56 Denizli İli Çivril İlçesi Işıklı Baraj Gölü, su Ürünleri İstihsal Hakkı Kiralama İhale İlanı, <https://denizli.tarimorman.gov.tr/Sayfalar/Detay.aspx?Ogeld=270&Liste=Duyuru>, Erişim Tarihi: 19.05.2022 (22.40).

57 T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, *Gököl ve Işıklı Gölü Sulak Alan Revize Yönetim Planı Projesi Hidrobiyolojik Değerlendirme Raporu*, Denizli, 2018, s. 10.

kaynağı olduğu gibi baraj bölgesinde işletilen restoranlar da çevresel değişimin sonucu oluşmuştur (Ek-3).⁵⁸

Sonuç

Su hayati önemi olan bir varlık olarak günümüzde politize olmuş bir çevresel etmen haline gelmiştir. Küresel ısınmaya bağlı olarak oluşan iklim değişikliği; içme suyunu erişimi, tarımsal sulama ihtiyacının karşılanması ve hidro-elektrik enerjisinin üretilmesi gibi insan eliyle suyun kullanımını her geçen gün zorlaştırmaktadır. Diğer yünden seller, su taşkınları, kuraklık, aşırı buharlaşma, evsel ve kimyasal atıklar gibi nedenlerden dolayı su kaynaklarının etkin ve verimli bir şekilde kullanılması güçleşmektedir.

Endüstri Devrimi ile başlayan karbon salınımındaki ve dünya nüfusundaki artış, gelir dağılımı dengesizliğine bağlı olarak temiz suya ulaşım ve yiyecek- içecek erişimi gibi sorunlar; ülke politikalarının oluşturulmasında çevresel bir perspektif geliştirilmesi gereksinimi doğurmaktadır. Denizli özelinde gerçekleştirdiğimiz bu çalışmada Işıklı Gölü Barajı incelenmiş ve yukarıda açıklanan gelişmeler doğrultusunda bu barajın yapımının gerçekleştiği görülmüştür. Taşkın ve selden korunmak ve tarımsal sulama yapmak amacıyla Işıklı Gölüne bir baraj inşa edilmiş ve suyun yıkıcı ve tahrip edici yönü bertaraf edilmek istenmiştir. Bir diğer açıdan bu gelişme, Büyük Menderes Havzasında sulu tarım kapasitesinin artırılmasıyla birlikte verimlilik artışına ve ürün deseninde zenginleşmeye yol açmıştır. Baraj faunasında hayat bulan su canlıları, ekolojik denge için olduğu kadar ticari açıdan da bölgeye canlılık kazandırmıştır.

Tüm bu gelişmelerin sürekliliği açısından son yıllarda devlet eliyle koruma tedbirleri geliştirilmiştir. Modern devlet sisteminde su rejimi doğal hayatın akışına bırakılmayan çevresel bir konu olup, doğal ve doğal olmayan yönleriyle değerlendirilmesi gereken bir alan haline almıştır.

KAYNAKÇA

A. TÜRKİYE CUMHURİYETİ CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ (BOA) VE CUMHURİYET ARŞİVİ BELGELERİ (BCA)

BOA, HRT. h. /1679- H-25.12.1332.

BCA, 30.10.0.0 /Yer: 118.834.28. 13.04.1941.

BCA, 30.10.0.0 /Yer: 118.834. 33. 17.04.1941.

BCA, 30.10.0.0 /Yer: 158.108.6. 09.04.1943.

BCA, 030.11.1 /Yer: 162.20.19. 17.09.1943.

BCA, 030.11.1 /Yer: 176.20.19. 03.08.1945.

BCA, 30.01.0.0 /Yer: 74.471.10. 02.08.1957.

BCA, 30.01.0.0/Yer: 94.590.10. 01.11.1966.

BCA, 30.01.0.0 /Yer: 16.89.7/4. 04.09.1967.

B. RESMİ YAYINLAR ve RAPORLAR

⁵⁸ Doğa ve Çevre Vakfı (Doçev), Arşivi.

Çivril Belediyesi, (2015). *Işıklı ve Gökgöl Sulak Alanların Kurtarılması ve Sürdürülebilir Yönetimi için Fizibilite Raporu Oluşturulma Projesi*, Denizli.

DSİ 212. Şube Müdürlüğü Kayıtları.

Denizli Ticaret Borsası, (2017). *Denizli Tarım ve Hayvancılık Envanteri*, Denizli.

Doğa ve Çevre Vakfı (Doçev), Arşivi.

T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü, (13.06.2016). *Denizli İli Çivril İlçesi, Işıklı ve Gökgöl Sulak Alanları Tescili*, Sayı: 30770851/252.04.01-6371.

T.C. Denizli Valiliği, (2014). *Baklan Sol Sahil Pompaj Sulama Birliği Denetim Raporu*, Denizli.

T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, (2018). *Gökgöl ve Işıklı Gölü Sulak Alan Revize Yönetim Planı Projesi Hidrobiyolojik Değerlendirme Raporu*, Denizli.

T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, (2018). *Denizli İli Işıklı- Gökgöl Sulak Alan Revize Yönetim Planı Projesi Hidrolojik-Hidrojeolojik Değerlendirme Raporu*, Denizli.

T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, (2018). *Gökgöl ve Işıklı Sulak Alan Revize Yönetim Planı Projesi Ekolojik Değerlendirme Raporu*, Denizli.

T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, (2018). *Işıklı- Gökgöl Gölleri Sulak Alan Yönetim Planı Ornitolojik Değerlendirme Raporu*, Denizli.

C.SÜRELİ YAYINLAR

“Bayındırlık ve Tarım Bakanları Afyon’a gittiler”, (27 Eylül 1945). *Ulus*.

“Işıklı köyü barajı inşaatı”, (07.03.1952). *Milliyet*.

Tarhan Toker, “Egenin pamuk merkezi: Denizli”, (21 Eylül 1950). *Yeni İstanbul*.

D.KİTAPLAR

Ağralıoğlu, N. (2007). *Baraj Planlama ve Tasarımı Cilt 1*, Bayrak Yayımcılık- Matbaacılık, İstanbul.

Büke, A., vd. (t.y.). *Büyük Menderes Havza Atlası*, S Basım, İstanbul.

Devlet Yayını, (1968). *Denizli İl Yıllığı 1967*, Ayyıldız Matbaası, Denizli.

Frioux, S. (2014). “Environmental History of Water Resources”, *The Basic Environmental History*, ed. Mauro Agnelotti, Springer, New York.

Gedik, N. (t.y.). *Su Yapıları Ders Notu*.

Hughes, D. (2019). *Çevresel Tarih Nedir?*, (Çev. M. Fatih Çalışır), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Kazgan, G. (2006). *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Keleş, R., Hamamcı, C. (1998). *Çevrebilim*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Magnin, G., Yarar, M. (1997). *İmportant Bird Areas in Turkey*, Doğal Hayatı Koruma Derneği, İstanbul.

- Mikhail, A. (2017). *Under Osman's Tree, The Ottoman Empire, Egypt, and Environmental History*, Chicago University Press, Chicago&London.
- Özçelik, S. (1992). "Temettuat Defterlerine Göre 1844 Yılında Çivril'de İktisadi ve Sosyal Hayat", *Dünden Bugüne Çivril Sempozyumu*, DiE Matbaası, Ankara.
- Radkau, J. (2020). *Doğa ve İktidar Global Bir Çevre Tarihi*, (Çev. Nafiz Güder), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Tezel, Y. S. (2020). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- White, S. (2011). *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York.

E.MAKALELER

- Timur, G., Timur, M., Diler, Ö. (2010). "Türkiye'de Kerevit Vebası Hastalığının Bazı Göllerde Kerevit Stoklarına Etkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Eğirdir Su Ürünleri Fakültesi Dergisi*, 6/2, 31-38.
- Çelik, M. A., Gülersoy, A. E. (Ağustos 2013). "Işıklı Gölü (Çivril- Denizli) Çevresindeki Arazi Kullanımı Faaliyetlerinin Göl Üzerine Etkilerinin İncelenmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 29, 191-200.
- Akıllı, H. (2012). "Türkiye'de Su Yönetiminin Değişen Yüzü: Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü", *Memleket Siyaset Yönetimi*, 7/18, 55-85.
- Aksever, F., Eroğlu, A. (2016). "Çivril- Baklan (Denizli) Ovasında Yeraltı Suyuna İklim Değişikliğinin Etkisi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 7/1, 11-26.
- Ceylan, M. A., Eskikurt, A. (2001). "Kufi Çayı Boğazı'nın Doğal ve Tarihi Coğrafyası (Çivril/ Denizli)", *Marmara Coğrafyası Dergisi*, 3/1, İstanbul, 123-152.
- Foltz, R. C. (Kasım 2003). "Does Nature Have Historical Agency? World History, Environmental History, and How Historians Can Help Save the Planet", *The History Teacher*, 37/1, 9-28.
- İnal, O. (2021). "One-Humped History: The Camel as Historical Actor in the Late Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 53., 57-72.
- İTÜ Vakfı Dergisi, (Ekim-Aralık 2015). "İTÜ'lü Süleyman Demirel", *İTÜ Vakfı Dergisi*, 70, 60-84.
- Kazancı, N., Gürbüz, A., Boyraz, S. (Nisan - Ağustos 2011). "Büyük Menderes Nehri'nin Jeolojisi ve Evrimi", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 54/1-2, 25-56.
- Özgen, Y., Büyüktolu, R. (Güz, 2016). "Cumhuriyetin İlk Barajı: Çubuk Barajı (1929-1936)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 59, 87-110.
- Yiğitbaşıoğlu, H. (1996). "Türkiye'deki Barajlar", *AÜ Türkiye Coğ. Arş. ve Uyg. Merkezi Dergisi*, 5, Ankara, 171-181.

F.TEZ

- Husain, F. (2018). *The Tigris-Euphrates Basin Under Early Modern Ottoman rule, c. 1534-1830*, PhD diss., Georgetown University, Washington, D.C.

G.DİJİTAL KAYNAKLAR

Çivril, <https://www.cevak.org.tr/tarih.aspx>, Erişim Tarihi: 13.03.2022 (21.11).

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nün Tarihçesi, <https://www.dsi.gov.tr/Sayfa/Detay/692>, Erişim Tarihi: 27.04.2022 (22.59).

Denizli İli Çivril İlçesi Işıklı Baraj Gölü, su Ürünleri İstihsal Hakkı Kiralama İhale İlanı, <https://denizli.tarimorman.gov.tr/Sayfalar/Detay.aspx?Ogeld=270&Liste=Duyuru>, Erişim Tarihi: 19.05.2022 (22.40).

“Nilüferleriyle ünlü Işıklı Gölü birçok kuş ve ender balık türüne ev sahipliği yapıyor”, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/niluferleriyle-unlu-isikli-golu-bircok-kus-ve-ender-balik-turune-ev-sahipligi-yapiyor/2320931>, Erişim Tarihi: 19.05.2022 (23.39).

“Büyük Menderes'teki kirlilik 1,5 milyon balığı telef etti.”, https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/buyuk-menderesteki-kirlilik-15-milyon-baligi-telef-etti-614766_ *Cumhuriyet*, 12 Ekim 2016, Erişim Tarihi: 19.05.2022 (22.59).

EKLER

Ek-1

Ek-2

Ek-3

Ek 4: Çivril Işıklı Gölü Barajı (20.Haziran.2022)

PROPAGANDA VE MİSTİSİZM: THE WAR ILLUSTRATED'A GÖRE İNGİLTERE'NİN MEZOPOTAMYA HAREKÂTI VE KÛT'ÛL AMÂRE KUŞATMASI*

PROPAGANDA AND MYSTICISM: ENGLAND'S MESOPOTAMIA OPERATION AND KÛT'ÛL AMÂRE SIEGE ACCORDING TO THE WAR ILLUSTRATED

Resul BABAĞLU**

Geliş Tarihi/Received:30.01.2022

Kabul Tarihi/Accepted:14.01.2022

BABAĞLU, Resul, (2022), "Propaganda ve Mistisizm: The War Illustrated'a Göre İngiltere'nin Mezopotamya Harekâtı ve Kût'ül Amâre Kuşatması", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 285-299.

Öz

İlk sayısı 22 Ağustos 1914 tarihinde çıkan ve Londra'da yayın hayatına başlayan The War Illustrated, daha sonraki yıllarda The Daily Telegraph gazetesinin de yayın haklarını eline alacak olan William Berry tarafından çıkarılmıştır. İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinin hemen ardından başlayıp 1919 yılına kadar yayınlanmaya devam eden The War Illustrated 750.000 gibi o dönem için rekor bir tiraja ulaşarak İngiliz basın tarihinde büyük üne sahip askeri/görsel alanda yayınlanan dergilerin başında gelmektedir. İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki önemli askeri faaliyetlerinin fotoğraf ve çizimlerle anlatıldığı benzersiz bir panorama sunan The War Illustrated Ortadoğu'daki askeri gelişmelere geniş bir yer vermesiyle aynı zamanda Osmanlı askeri birliklerinin Mezopotamya'daki faaliyetlerinin izdüşümünü sunmaktadır. Esasen İngiltere'nin etki alanını Suriye'den İran sınırına kadar olan bölgede tahkim etme amacını taşıyan Mezopotamya Harekâtı, daha çok Irak topraklarında yaşanan çarpışmalarla yürütülmüştür. Bilindiği üzere, Hindistan'daki karargâhtan sevk ve idare edilen İngiliz ordusunun Basra'dan başlayarak Bağdat'a kadar olan ilerleyişi bölgedeki varlığını sürdürmeyi amaçlayan Osmanlı Devleti'ni yoğun bir savunma stratejisine sevk etmiştir. Bunun yanında İngiliz askeri tarihçiliğinde büyük bir yenilgi olarak kabul edilen Kût'ül Amâre olayı Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin özellikle Ortadoğu coğrafyasında tutunabilmesi için daha ciddi bir askeri varlığa olan ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu noktada, İngiltere ordusunun Mezopotamya Harekâtında Osmanlı Ordusu'na karşı geliştirdiği askeri stratejiler, bu harekâta görev alan önemli askeri şahsiyetlerin aldıkları riskler ve kararlar The War Illustrated dergisinin sağladığı eşsiz koleksiyon örneğinde incelenmeye çalışılacaktır. Yüzyılın başlarından itibaren yaygınlaşmaya başlayan resimli savaş haberciliğinin dikkat çeken örneklerinden biri olan The War Illustrated, cephedeki gelişmeleri kamuoyuna görsel malzemelerle sunmuştur. Kamuoyunu yönlendirme potansiyeli taşıyan bu habercilik yöntemi, yalnızca toplumun askeri süreçlerle ilgili kanaatlerine kaynaklık etmiyor, aynı zamanda savaş tarihi araştırmaları için de paha biçilmez veriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *The War Illustrated, Birinci Dünya Savaşı, İngiliz Ordusu, Mezopotamya Harekâtı, Kût'ül Amâre, Basın*

*Bu çalışma yazarın Fatih sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Üsküdar Belediyesi ve Türk Tarih Kurumu Başkanlığı tarafından 20-22 Aralık 2019 tarihlerinde düzenlenmiş olan 100. Yılında Uluslararası Bağdat (Medînetü's Selâm) ve Kût'ül Amâre Sempozyumu'nda sunmuş olduğu sözlü bildirin gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş halidir.

**Doç.Dr., Siirt Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, babaogluressul@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-6859-0287>).

Abstract

The War Illustrated magazine, which debuted on August 22, 1914 and began publishing in London, was released by William Berry, who would later dismiss the publishing rights of The Daily Telegraph. The War Illustrated, which began just after the British entering the First World War and continued to be published until 1919, is at the top of the list of military / visual publications with a great reputation in British press history, reaching a record circulation for that period of 750,000. The War Illustrated, which presented a unique panorama of England's major military activities in the First World War with photographs and illustrations, presents a projection of the activities of Ottoman military units in Mesopotamia at the same time as giving a broad place to military developments in the Middle East. In fact, the Mesopotamian campaign aimed at defending the domain of Britain from the Syrian to the Iranian border was carried out mostly in the conflicts in Iraqi territory. As it is known, the military advance of the British army from Basra to Baghdad, which was administered from the headquarters in India, directed the Ottoman Empire to an intensive defense strategy aiming to maintain its presence. In addition, Küt'ül Amâre, which was regarded as a great defeat in British military history, revealed the need for a more serious military presence for England to be able to hold on to the Middle East geography in the First World War. At this point, the military strategies developed by the British army against the Ottoman army in the Mesopotamian operation, the risks and decisions taken by the important military figures in this operation will be tried to be examined in the case of the unique collection provided by The War Illustrated magazine. The War Illustrated, one of the remarkable examples of journalism that has become widespread since the beginning of the century, presented the developments of the front to the public with visual materials. This journalism method, which has the potential to manipulate the public, not only provides a source for the opinions of the society about military processes, but also provides invaluable data for war history research.

Keywords: *The War Illustrated, World War I, British Army, Mesopotamia Operation, Küt'ül Amâre, Press*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında sahip olduğu topraklar içinde İngiltere'nin ilgisini uyandıran b6lge hi kuşkusuz Mezopotamya ve Basra K6rfezine yakın olan coğrafyaydı.¹ Hindistan'ın savunulması ve İmparatorluğun doğu ile olan iletişimi açısından bu b6lge muazzam bir 6neme sahipti. Dicle ve Fırat vadileri boyunca Basra K6rfezi'ne kadar olan b6lge İngiltere'nin siyasal n6fuz alanı ve ticari etkinliği açısından da stratejik 6neme sahip bir alandı.² Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin bu b6lgedeki topraklarına m6dahil olma arzusuna koşut olarak Berlin Bağdat demiryolu projesini hayata geçirmek için adımlar atmaya başlamasıyla İngiliz siyasi karar alıcıları alarma geçmişler, ancak 1917 yılında Bağdat'ın İngiltere egemenliğine geçtiği zamana kadar b6lgede tutarlı bir politika takip edilememiştir.³ Bağdat demiryolu inşaatının ilerlemesi ve Basra K6rfezi'ne doğru yaklaşması, Almanya'nın Orta Doğu'ya n6fuz etmesi açısından İngiltere'nin çıkarlarını tehlikeye d6ş6ren bir durum yaratmıştır.⁴ Dolayısıyla İngiltere'nin Mezopotamya'da 19. y6zyılın başlarından itibaren kurmaya başladığı ticari varlığı giderek siyasal bir g6r6n6m kazanmıştır. B6lgedeki siyasi rekabetin kızışmasıyla İngiltere Savaş Bakanlığı Mezopotamya'ya askeri operasyon seçeneğini masaya yatırmıştır. Biri 1906, diğeri de 1911 olmak 6zere Mezopotamya'nın işgal olasılığı için planlamalar yapılmış, ancak daha çok k6rfezin g6venliğini garantiye almayı amaçlayan bu askeri planlamalar Basra Vilayeti ile sınırlı kalmıştır.⁵

Osmanlı Devleti'nin 1914 yılında Almanya'nın yanında Birinci D6nya Savaşı'na katılması, b6y6k g6lerin Mezopotamya'daki paylaşım planlarını g6ndeme getirmiştir. Londra, Paris ve Petrograd arasında diplomatik m6nasebetler bu dönemde ağırlıklı olarak Mezopotamya ile ilgili olmuştur.⁶ Savaş 6ncesi dönemde İngiliz petrol şirketlerinin Osmanlı y6netiminden aldıkları petrol işletme imtiyazları Savaşın başlamasıyla beraber s6r6ncemede kalmıştır. Savaşın petrol yatakları bakımından zengin bir b6lge olan Mezopotamya'yı 6n plana çıkarması aynı zamanda İngiliz donanmasının ve genel olarak savaş end6strisinin enerji hammaddesine duyuduğu yoğun ihtiyaçtan kaynaklanmaktaydı.⁷

Birinci D6nya Savaşı'nda İngiltere tarafından açılan Irak Cephesi'nde İngiltere'nin temel amacı, Kafkasya'daki Rus g6leriyle kara bağlantısı sağlamak, Aden petrollerini koruma altına almak ve Basra K6rfezi'nden G6ney Arabistan'a kadar olan b6lgeyi kontrol altına almaktı.⁸ 6te yandan m6ttefiklerin İran ve Irak petrollerinden yararlanmalarını 6nlemek, Hindistan'ın g6venliğini sağlamak ve Osmanlı padişahının cihat ilanının etkisini

1 Marian Kent, "Great Britain and the End of the Ottoman Empire", içinde, (Edt.) Marian Kent, *Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Frank Cass, London, 1996, s.165.

2 Stuart Cohen, "Mesopotamia in British Strategy, 1903-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 2, (Apr., 1978), s.171.

3 Cohen, *a.g.m.*, s. 171.

4 6mer Osman Umar, "İngiltere'nin Irak Politikası (1900-1918)", içinde, (Haz.) Orhan Neare, *Kut'6l Am6re Zafferinin 100. Yılı M6nasebetiyle I. D6nya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016*, Mardin, Bildiriler, Atat6rk Araştırma Merkezi, Ankara, 2016, s. 564.

5 İhsan Ő. Kaymaz, *Musul Sorunu Emperyalizm ve K6rtler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 53.

6 Bkz. Aaron S. Kliman, "Britain's War Aims in the Middle East in 1915", *Journal of Contemporary History*, Vol. 3, No. 3, The Middle East, (Jul., 1968), ss. 237-251.

7 Umar, *a.g.m.*, s. 566.

8 H6ner Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci D6nya Savaşı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 79.

kırmak adına Mezopotamya harekâtından büyük faydalar umulmaktaydı.⁹ Bununla birlikte, İngilizlerin Irak'taki askeri varlıkları Arap aşiretler nezdinde saygınlıklarını arttıracak bir husus olarak değerlendiriliyordu.¹⁰ Bu doğrultuda harekete geçilirken 23 Ekim 1914 tarihinde Hint-İngiliz birlikleri Basra Körfezi'ndeki Bahreyn Adaları'na gelmiş ve daha sonra Şatt-ül Arap'ın ağız niteliğindeki bölge olan Fav 3 Kasım'da ele geçirilmiştir.¹¹ Bu operasyon Şatt-ül Arap'ın Basra Körfezi'ndeki geçişler için açık tutulması amacını taşıyordu. Şüphesiz ki *Anglo-Persian Oil Company*'nin Aden'de işlettiği petrol yataklarının güvenliği için bu girişim zaruri görünmekteydi.¹² Fav'daki Osmanlı garnizonunun kolay bir şekilde imha edilmesi, Osmanlı Devleti'nin bölgede ciddi bir askeri gücünün bulunmadığını kanıtlamıştır. İngiliz nehir filosunun üstün ateş gücü karşısında tutunamayan ve büyük kayıplar vererek Kurna 'ya doğru geri çekilen¹³ Osmanlı Ordusu Basra bölgesinde tam anlamıyla Arap aşiretlerine güvenerek bölgede cihat ilanının tesirsiz kalmasının yarattığı ilk hayal kırıklığını yaşamıştır. Bölgedeki Osmanlı birliklerinin Kafkasya'ya kaydırılmasından dolayı mukavemet gücünün zayıflamasıyla İngilizler, küçük birliklerle bu başarıları elde edebilmelerinden dolayı harekâtı genişletmeye karar vermişlerdir.¹⁴

Şatt-ül Arap'ın kontrol altına alınması ve Basra'nın harekât üssüne çevrilmesinden sonra Yarbay Frazer komutasında ilerleyişe geçen İngiliz birlikleri Aralık ayının başlarında Kurna'ya doğru ilerleyerek 38. Osmanlı Piyade Tümeni'ni yenilgiye uğratmak suretiyle 9 Aralık'ta Kurna'yı işgal etmişlerdir.¹⁵ 2 Ocak 1915'te Süleyman Askeri Bey, Irak ve Havalisi Komutanlığı'na atanmış ve iki kanatlı bir savunma planı geliştirerek 38. Tümenin takviye edilmesi yoluna gidilmiştir.¹⁶ Süleyman Askeri Bey'in kumandasındaki Osmanlı birlikleri İngilizleri Kurna'dan atmak ve Basra'ya ulaşmak için düzenledikleri karşı saldırılardan bir sonuç elde edememişler. Kış ayları boyunca kötü hava koşullarına rağmen İngiliz birlikleri 24 Şubat 1915'te Şuaybiye'ye kadar ilerlemişlerdir.¹⁷ Süleyman Askeri Bey, 11 Nisan 1915'te Bercisiyye ve Şuaybe'deki müstahkem İngiliz mevkilerine bir taarruz düzenlemiş, ancak büyük bir yenilgiye uğrayan Osmanlı birlikleri Bercisiyye ve Şuaybe ormanları içinde girdiği ve üç gün süren kanlı muharebelerde muvaffak olamayarak 14 Nisan gecesi geri

9 Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", içinde, (Edt.) Zekeriya Türkmen, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyum*, 20-21 Kasım 2014, İstanbul, Harp akademileri Basımevi, s. 390.

10 Bkz. Nicolas Gardner, "British Prestige and the Mesopotamia Campaign, 1914-1916", *The Historian*, Vol. 77, No. 2, (Summer 2015), ss. 269-289.

11 Edmund Dane, *British Campaigns in the Nearer East 1914-1918, From the Outbreak of War With Turkey to the Taking of Jerusalem*, Hodder and Strouhgton, London, New York, Toronto, (t.y.), s. 34.

12 Bkz. Martin Wayne, *In Mesopotamia*, Hodder and Stoughton, London, New York, Toronto, 1917, s.5. İngiliz tarih yazımında sıklıkla vurgulanan bu husus, bir anlamda *galat-ı meşru* mesabesinde olmasa da hakikatin yalnızca bir yönünü açıklamaktadır. Mezopotamya Harekâtı'nın, İngiltere'nin bölgedeki Arap toplumunu istediği zaman manipüle etme kabiliyeti taşıdığı mesajını Türklere vermek gibi bir yönü de bulunmaktaydı. Bkz. Paul Kevin Davis, *British-Indian Strategy and Policy in Mesopotamia November 1914-April 1916*, PhD Thesis, Kings College The University of London, 1981, s. 2

13 Türkmen, *a.g.m.*, s. 393.

14 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, c. 2, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990, s. 214.

15 Tuncer, *a.g.e.*, s. 80.

16 Tuncer, *a.g.e.*, s. 80.

17 Gwynne Dyer, *The Mesopotamia Campaign to the Fall of Kut-El Amara: November 1914-April 1916*, Master Thesis, Rice University, 1966, s.121.

Propaganda ve Mistisizm: The War Illustrated'a Göre İngiltere'nin Mezopotamya Harekâtı ve Kût'ül Amâre Kuşatması

çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁸ Bu yenilgiyi onuruna yediremeyen Süleyman Askeri Bey'in intihar etmesi üzerine Irak ve Havalisi Komutanlığı'na Edirne'deki 2. Kolordunun 4. Fırkası Kumandanı Albay Nurettin Bey tayin olunmuştur.¹⁹

İngilizler bölgedeki ilerleyişlerini genişletmek için Basra'da bulunan askeri güçlerini kolordu seviyesine yükselterek Mezopotamya Sefer Komutanlığı'na da General Nixon'u atamışlardır. Nisan'ın 22'sinde de Hindistan'daki İngiliz üssünden Basra'ya gelen General Townshend ise 6. Tümen Komutanlığı'na atanmıştır.²⁰ General Townshend komutasında ilerleyişine devam eden İngiliz ordusu 31 Mayıs'ta Kurna yakınlarındaki bir Türk gözlemcisi kontrol altına almış ve petrol bölgesinin güvenliğine tehdit oluşturan ve Kurna'ya 140 mil uzaklıkta olan Amare'yi 3 Haziran'da ele geçirmiştir. Daha sonra 30 subay ve 700 askeri esir alan İngilizler, Osmanlı birliklerinin üs olarak kullandıkları Nasırıyye'yi ele geçirmek için Türk mevzilerini uçaklarla bombalamışlardır. General George F. Gorring komutasındaki yardımcı birlikler sayesinde Nasırıye Savaşı'nda başarı elde eden İngiliz ordusu Bağdat ilerleyişi için önemli bir mevzi kazanmışlar ve böylelikle Osmanlı Devleti'nin Basra vilayetini tamamıyla kontrol etmişlerdir.²¹

Kût'ül Âmare'yi ele geçiren General Townshend, Kasım ayı ortalarında Bağdat'ı işgal etmek için ilerleyişe geçmiş ve 22 Kasım'da Selman-ı Pak'ta Nurettin Paşa komutasındaki Türk birlikleriyle karşılaşmıştır. İki tarafın da ağır kayıplar verdiği bu çarpışmadan sonra İngiliz ordusu geri çekilerek Kût'ül Âmare'ye sığınmıştır. Nurettin Paşa'nın başlattığı ve yaklaşık olarak beş ay süren Kût'ül Âmare kuşatması General Townshend'in teslim olmasıyla sonuçlanmıştır.²² Kuşatma sonrasında bölgede hızla toparlanmaya çalışan İngilizler, Hindistan'dan gelen yardımcı birlikler ile tahkimatlarını güçlendirmişlerdir. 11 Mart 1917'de General Sir Stanley Maude komutasındaki birliklerin Bağdat'ı ele geçirmesi, bölgedeki mücadelenin gidişatını bütünüyle değiştirdiği gibi Osmanlı birliklerinin tutunmasını güçleştirmiştir.²³

SAVAŞ VE PROPAGANDA: THE WAR ILLUSTRATED'TA MEZOPOTAMYA HAREKÂTININ RETROSPEKTİF SUNUMU

Genel itibariyle başkalarının düşünce, tutum ve davranışlarını manipüle etme veya bir yöne kanalize etme amacıyla çeşitli araçlar kullanılarak yapılan sistematik faaliyetler olarak tanımlanan propaganda faaliyetlerinin²⁴ büyük devletler tarafından profesyonel bir şekilde kullanılmaya başlanması Birinci Dünya Savaşı yıllarına dayanmaktadır. Savaşa katılan devletlerin neredeyse tamamının propaganda faaliyetlerini savaşın bir boyutu

18 Şuaybe muharebesinde Osmanlı kuvvetlerinden 3000 şehit ve yaralı olarak muharebe alanında kalmış, 800 asker ise düşmana esir düşmüştür. Aynı muharebede İngiltere'nin 60 subay ve 1000 asker kaybetmesi yaşanan çarpışmanın şiddetini göstermektedir. Bkz. Sabis, *a.g.e.*, s. 399.

19 Serdar Sakin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)", *Gazi Akademik Bakış*, C. 4, S. 7, (Kış 2010), s.142.

20 Tarık Saygı, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, Paraf Yayınları, İstanbul, 2011, s. 52.

21 Saygı, *a.g.e.*, s. 56.

22 Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans, The Great War in the Middle East*, Basic Books, New York, 2015, s.223.

23 Kristian Coates Ulrichsen, "The British Occupation of Mesopotamia, 1914-1922", *Journal of Strategic Studies*, Vol. 32, No. 2, (2007), s.359.

24 <https://www.britannica.com/topic/propaganda> (Erişim, 20.09.2017).

olarak görmeleri, kuşkusuz ki sıcak çarpışmalar sonucunda elde edilen kazanımların propaganda yoluyla daha az bedel ödenerek elde edildiği algısını yaratma ya da kaybedilen muharebelerin toplumda yaratması muhtemel reaksiyonların önlenmesi ile alakalı bir durumdu. Diğer yandan, Birinci Dünya Savaşı'na katılan devletlerin savaş sürecinde sergiledikleri yönetim, aynı zamanda psikolojik bir yön de taşımaktaydı. Savaş sırasında yüksek bir morale sahip toplumlar şüphe yok ki savaş ekonomisi başta olmak üzere katlanmak zorunda oldukları zorluklar ve görevler karşısında daha dirayetli bir duruş sergileyeceklerdir. Dolayısıyla savaş benzeri zor zamanlarda toplumu moral açıdan yüksek bir seviyeye taşımak için siyasal seçkinlerin bel bağladıkları yegâne unsur propagandaydı.²⁵

1914'te savaşın patlak vermesinden hemen sonra Almanya'nın broşür, poster ve duyuru metinleri çoğaltarak propaganda faaliyetlerine başlaması İngiltere'yi de bu yolda harekete geçirmiştir. Almanya'nın İtilaf devletleri aleyhine yürüttüğü propaganda karşısında İngiltere'de kabine 5 Eylül'de toplanarak bazı önlemler almaya karar vermiştir. Bu konuda düzenlenen konferanslar sonucunda kabine üyesi C.F.G. Masterman propaganda örgütünün başına getirilmiştir. Wellington House'ta daha önce Ulusal Sigorta Komisyonu'nun kullanmış olduğu bölümde çalışmalarına başlamış, ancak Parlamentonun bu çalışmalarla ilgili bilgilendirilmesi yoluna gidilmemiştir.²⁶

Wellington House'ta kurulan propaganda bürosunun kullandığı yöntemlerin başında basın araçları gelmekteydi. İngiltere özelinde bu konuda ilk akla gelen kuruluş *Reuters* olmuştur. Denilebilir ki, Bu kuruluş Britanya İmparatorluğu'nun propaganda faaliyetlerinin merkezinde yer almıştır.²⁷ Bu dönemde Lord Nortcliffe ve Lord Beaverbrook gibi medya patronları İngiltere'nin propaganda yarışında görev almışlardır.²⁸

Birinci Dünya Savaşı'nda kamuoyunun savaşın gidişatına ilişkin bilgi açlığı propaganda bürokrasisinin toplumu harekete geçirme amacıyla birleşince kelimelerin silah olarak kullanıldığı yazılı ve görsel basını ön plana çıkarmıştır. Savaş esnasında propaganda olgusuna birçok devletin muazzam bir önem atfettiği bilinmektedir. Ayrıca yazılı ve görsel propaganda ürünü olarak bunun sayısız örneği mevcuttur. Amerika'da Creel, İngiltere'de Stuart, Almanya'da Nicolai ve Fransa'da Waitz ve Tonnelet gibi müellifler propaganda amaçlı yayınlar kaleme almışlardır.²⁹ Genellikle savaşın çirkin yüzünün gizlendiği, asker kayıplarının örtbas edildiği ve gerçeklerin ters yüz edildiği bir mecra haline gelen propaganda faaliyetleri toplumu iktidar odaklarının kararları doğrultusunda yönlendirmeye dönük bir aygıt olarak kullanılmıştır.³⁰ Savaş esnasında en etkili propaganda araçlarından biri olan yazılı basın araçlarına bakıldığında 19. yüzyılın ortalarından itibaren Kıta Avrupa'sında yaygınlaşmaya başlayan resim ağırlıklı görsel/yazılı basının kamuoyunu son derece keskin

25 Harold D. Lasswell, *Propaganda Technique in the World War*, Peter Smith, New York, 1938, s. 8.

26 M. L. Sanders, "Wellington House and British Propaganda During the First World War", *The Historical Journal*, Vol. 18, No. 1, (Mar., 1975), s. 119.

27 Bkz. Peter Putnis&Kerry McCallum, "Reuters, Propaganda-Inspired News, and the Australian Press During the First World War", *Media History*, Vol. 19, No. 3, (2013), ss. 284-304.

28 Donald S. Birn, "The War of Words, The British Council and Cultural propaganda in the 1930's", *Peace and Change*, Vol. 14, No. 2, (1989), ss. 176-190.

29 Lasswell, *a.g.e.*, s. 1.

30 Alice Goldfarb Marquis, "Words as Weapons: Propaganda in Britain and Germany During the First World War", *Journal of Contemporary History*, Vol. 13, No. 3, (Jul., 1978), s. 469.

Propaganda ve Mistisizm: The War Illustrated'a Göre İngiltere'nin Mezopotamya Harekâtı ve Kût'ül Amâre Kuşatması

bir şekilde etkilediği görülmektedir.³¹ Öte yandan, görsel ağırlıklı yazılı basın 19. yüzyılın milliyetçi bağlamında da büyük bir işlevi olmuştur.³² Bu anlamda The War Illustrated 'ta yayınlanmış haber ve yorumların Birinci Dünya Savaşı için gerekli olan kamuoyu desteğinin sağlanması açısından muazzam bir işleve sahip olduğu söylenebilir. The War Illustrated 'ın ilk sayısında yer alan editörün notunda resimli basın organlarının toplumu yönlendirme ve savaşların bilinmeyen yüzünü gösterme işlevini ilginç bir karşılaştırmayla vurgulamaya çalışılmıştır. Editöre göre Avrupa'da Napolyon savaşlarında kameranın henüz icat edilmemiş olmasından dolayı söz konusu savaşların kapsamının genişliğine rağmen toplumu yönlendirme noktasında zayıf kaldığını ifade etmiştir.³³ Bununla birlikte, savaşın seyrinde dehşet verici anların fotoğraflanması, vatandaşların hafızasını tazeleme ve savaşın dökümantasyonu açısından The War Illustrated'ın benzersiz bir etkisinin olduğu vurgulanmıştır.³⁴

Savaşın ilk yıllarına ilişkin The War Illustrated 'ta yer alan yorumlar genellikle Almanya'nın savaşın başlaması konusundaki sorumluluğuna dönüktü. Almanların son yıllarda küçük Asya üzerinde yoğunlaşmalarının ve Berlin-Bağdat demiryolu projesinin Deutsche Bank tarafından finanse edilmesi İngiltere açısından onur kırıcı bir hamle olarak lanse edilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Halife'nin cihat ilan etmesinin de İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarını zedelediği ve Süveyş Kanalı'nın daha önce hiç olmadığı kadar işgale açık hale geldiği ifade edilmiştir.³⁵ Bununla birlikte, Enver Paşa'nın esasında iflas etmiş bir İmparatorluğu Almanlardan gelecek olan Marklara güvenerek bir maceraya sürüklemesinin Basra bölgesindeki petrolün güvence altına alınmasına yönelik bir hamle olarak vurgulanmıştır.³⁶ Bütün bu nedenlerle, Sir Arthur Barrett 1914'te Kasım ayının başlarında hafif süvari birlikleri, bir piyade taburu ve yardımcı birliklerle Hindistan'daki karargâhtan yola çıkarak bölgeye gelmiştir. Aslında Türkler savaş ilan ettiklerinde Tuğgeneral Delamain komutasındaki birlikler Bahreyn Adaları'nda hazır durumdaydılar. Bu durum, İngilizlerin Basra Harekâtı'na çok önceden karar verdiklerini açıkça ortaya koymaktadır. Fav Hisarı'nın birkaç saatte düşmesi ve Basra'daki Türk kuvvetlerinin geri çekilmesiyle İngilizler kente girerek buradaki Alman Konsolosu ve Alman yurttaşlarını esir almışlar ve Hindistan'a göndermişlerdir.³⁷

31 William Fletcher Thomson, "Propaganda and the Civil War, *The Wisconsin Magazine of History*, Vol. 46, No. 1, (Autumn, 1962), s. 21.

32 Bkz. Michele Martin, *Images at War: Illustrated Periodicals and Constructed Nations*, University of Toronto Press, Toronto, 2006.

33 "Editor's Foreword", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. I, The Amalgamated Press, Limited, 1915.

34 Aynı yer.

35 "The Great Episodes of the War", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s. 2001.

36 "The Great Episodes of the War", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s. 2001.

37 "The Campaign in Mesopotamia to the Capture of Amara", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2001.

Resim 1: The War Illustrated, 12th February, 1916

Mezopotamya Harekâtı'nın The War Illustrated'ta anlatımına bakıldığında ilk göze çarpan hususlardan birisi bol miktarda görsel malzeme kullanıldığıysa, diğer bir husus da bölgedeki askeri gelişmelerin anlatımında son derece romantik figürlerle bezenmiş oryantalist bir yaklaşımın benimsenmesidir. Olaylar aktarılırken yapılan benzetmelerde sıklıkla tarih öncesi dönemlere atıf yapılmış ve bol miktarda efsanelere yer verilerek metafor ağırlıklı bir dil kullanılmıştır. "Eski dünyada yeni savaş" başlığıyla verilen bölümde uygarlıkların beşiği olan Mezopotamya'nın yeni bir savaşa sahne olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu değerlendirmelere göre; "Fırat ve Dicle nehirleri arasında bir vaha görünümünde olan bölge ölümcül bir savaş alanına dönüşmüştür. Asur, Babil, Yunan ve Arap medeniyetleri yüzyıllar süren rekabet uğruna kan dökmüşler, Zenofon ve orduları bu dolambaçlı yollarda yollarını kaybetmişler, demir kuşların beyaz kanatları altında yeni lejyonlar yeni silahlarla donanmışlardır."³⁸ Belirtmek gerekir ki İngiliz ordusunun en tepesindeki generalden en düşük rütbedeki askerine kadar herkes Mezopotamya bölgesinin tarihsel zenginliğinin farkındaydı. Bu durum Mezopotamya'daki cephe hattında mistik duyguların yoğun bir şekilde yaşanmasını da beraberinde getiriyordu. The War Illustrated hitap ettiği İngiliz kamuoyunun spiritüel duygularını harekete geçirmek suretiyle Irak Cephesi'ndeki olayları alışılmışın dışında bir üslupla aktarma yoluna gitmiştir.

Bölgedeki deneyimlerini kaleme alan bir asker, buldukları bölgeyi Aden Bahçesi'nde yasak elmanın yendiği mekân olarak tarif etmiştir.³⁹ Aynı asker, bölgede yoğun top atışlarının ilk sesleri duyulduğunda bunu çok ironik bir durum olarak görmüş ve ok ve yay gibi aletlerle savaşın sürdürüleceği yönündeki düşüncesini aktararak sıradan bir askerin bölgeyle ilgili algılarını ortaya koymuştur.⁴⁰ Buna benzer bir benzetme de Dicle Nehri için yapılmıştır. Eski dünyanın bir sembolü olan Dicle Nehri üzerinde tonlarca yükü taşıyabilen

38 "New War in the Old World", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2002.

39 "With the Highland Brigade in Mesopotamia", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 7, London, 1917, s.2430.

40 "Black Watch Goes Forward", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 7, London, 1917, s.2430.

Propaganda ve Mistisizm: The War Illustrated'a Göre İngiltere'nin Mezopotamya Harekâtı ve Kût'ül Amâre Kuşatması

buharlı gemilerin bir tezat oluşturduğunun aktarıldığı bölümde Dicle Nehrinin Arap edebiyatındaki romantik yerine vurgu yapılmıştır.⁴¹

Resim 2: The War Illustrated, 1st April, 1916.

Bölgenin doğal engellerle dolu bir coğrafyayı içine alması, lojistik hizmetlerin yürütülmesi açısından harekâtın en güç yanını oluşturmuştur. Bölgedeki iklim koşullarının elverişsizliğine değinilen bölümlerde sıcaktan dolayı birliklerin çok fazla ilerleyemedikleri ve nem ile birleşen sıcaklıkların kimi yerlerde yaşamı olumsuz etkilediği ifade edilmiştir. *Sıcaklığın 130 fahrenheitaya ulaştığı zamanlarda gün doğumundan gün batımına kadar havada alev topları yükseliyordu ve sivrisinekler de hayatı çekilmez kılıyordu.*⁴² Bu koşullarda mücadele eden Hint-İngiliz birlikleri yoğun bir şekilde nehir ulaşımını kullanmışlardır. İngilizlerin bölgedeki birliklerine hizmet eden 100 civarında bot bulunmaktaydı. Hindistan Kraliyet Filosuna bağlı buharlı gemi, sal ve botlar gerek malzeme taşımacılığında gerekse de asker naklinde kullanılmıştır. Sir Percy Cox ve Townshend'e bağlı birliklerin ilerleyişi de büyük ölçüde 35 fit uzunluk ve 2,5 fit genişliğindeki botlar sayesinde mümkün olmuştur.⁴³ Ancak sudaki ilerleyiş kimi zaman olumsuz durumlar da yaratıyordu, yan yatan ya da karaya oturan botlardaki topların da yan yatması üstesinden gelinmesi oldukça zor durumlardandı.⁴⁴ Karadaki ilerleyişlerin önündeki en önemli engel çamurla kaplı olan alanlar ve bataklık bölgeleriydi. Bu koşulların hüküm sürdüğü bölgelerde İngilizlerin ilerleyişleri sekteye uğramıştır. En modern silahların develer ve diğer yük hayvanlarıyla taşınması ortaya ilginç bir görüntü sunmuştur. Dergide geçen ifadelerle bakılırsa, eski dünya karasında yapılan bu mücadelenin yeni idealler için verildiği iddia edilmek suretiyle Mezopotamya Harekâtına romantik bir anlam yüklenmeye çalışılmıştır.⁴⁵

41 "Old World Tigris in the Twentieth Century War", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2009.

42 "The Great episodes of the War", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2012.

43 "Sea Power in the Desert", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2002.

44 "Sea Power in the Desert", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2002.

45 "Strenuous Effort in the Valley of the Tigris", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2006.

Resim 3: The War Illustrated, 22th January, 1916.

The War Illustrated, İngilizlerin merhametli bir ulus olduklarını savaş koşullarında da gösterdikleri yönünde türlü haberlere yer vermiştir. Örneğin, Türkler tarafından Kut'ül Amare'de esir alınanlar arasındaki hasta ve yaralıların İngiliz hatlarına doğru gönderilmelerine rağmen⁴⁶ İngilizlerin esir aldıkları Türk askerlerine yeni kıyafetler ve çizmeler verdikleri ve onlara temizliklerini yapacakları uygun koşulları sağladıkları ifade edilmiştir.⁴⁷

Kut'ül Amare kuşatması karşısında General Townshend'in 24 hafta süren direnişi İngiliz ordusu açısından bir onur meselesi olarak gösterilmiştir. Kuşatma altındaki zor günlere rağmen, Townshend'in mücadele azmi, fedakârlığı ve neşeli mizah anlayışı emri altındaki askerlerin tek moral kaynağı olarak gösterilmiştir. Townshend'in İngiltere Kralı tarafından kendisine gönderilen telgrafa cevap olarak sarf ettiği sözler tarihe geçecek ifadeler olarak nitelendirilmiştir. Townshend, Kralın telgrafına cevap olarak: *Majestelerinin bu sözlerinin komutam altındaki her çeşit rütbedeki askerime nasıl ilham verdiğini kelimelerle ifade edemem. Onların adına ve kendi adıma Majestelerine şunları söylemeyi arzu ederim ki; Majestelerinden aldığımız bu övgü bu savunma harekâtındaki en büyük desteğimiz olacaktır. İfadelerini kullanmıştır. Görüldüğü gibi, Kut'ül Amare kuşatmasının İngilizler açısından ne denli büyük bir yenilgi olduğu bilinmesine karşın, The War Illustrated'ta genellikle bu durum romantize edilerek savaşın gidişatıyla ilgili gerçekler yanlı bir şekilde aktarılmıştır.⁴⁸*

Kut'ül Amare'nin düşmesi ve General Townshend ile beraber İngiliz birliklerinin esir edilmesinden sonra, General Sir Stanley Maude komutasına geçen İngiliz birliklerinin başarılı bir şekilde toparlanarak ilerleyişe geçtikleri yoğun bir şekilde görsel malzemeye birlikte aktarılmıştır. Britanya ordusunun 11 Mart 1917'de Bağdat'a resmen girişinin Almanya'nın "doğu imparatorluğu" rüyasının sonu olduğu yönündeki yorum gerçekten ilginçtir. Söz konusu mücadelenin sırf Almanya'ya karşı verildiği izlenimini uyandıran bu yorumlar, Türk-Alman ittifakının ileride Osmanlı topraklarının Almanya sömürgesine

46 "The Advance on Bagdad and Memorable Siege of Kut", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2013.

47 "With Marshall's Troops Marching Towards Mosul", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 9, London, 1918, s. 3057.

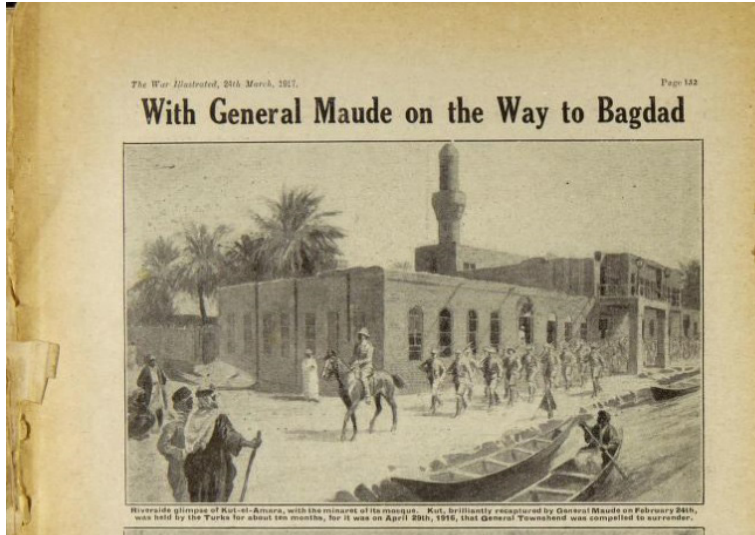
48 "Magnificent Indo-British Charge", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s. 2013.

Propaganda ve Misticizm: The War Illustrated'a Göre İngiltere'nin Mezopotamya Harekâtı ve Kût'ül Amâre Kuşatması

dönüştüreceği iddialarını doğrular niteliktedir.⁴⁹ 24 Şubat 1917'de Kut'ül Amare'nin İngilizler tarafından geri alınması ve 11 Mart'ta da Bağdat'ın ele geçirilmesi, The War Illustrated'ta sıkça başvurulan bir anlatım tekniği olan romantizme vurgu yapılarak aktarılmıştır. Buna göre, üç yüz yıldan fazla bir süre boyunca Türklerin egemenliği altında kalan Bağdat artık kültür, eğitim ve ticaretin merkezi haline getirilecektir. Yapılan bir yorumu göre Arapların "aslanların babası" olarak tanımlanan General Maude, Bağdat'ı alarak Almanların heveslerini sonlandırmıştır. General Maude'nin koleradan ölmesi üzerine komutayı devralan astı General Marshall 18 Kasım'da Kerkük'ü alarak Mezopotamya Harekâtını ileri bir aşamaya taşımayı başarmıştır.⁵⁰ Beklenebileceği gibi bu gelişmeler The War Illustrated başta olmak üzere İngiliz yazılı medyasında yoğun bir şekilde işlenerek Kut Kuşatması sonucunda İngiliz ordusunun aldığı büyük darbenin izleri silinmeye çalışılmıştır.

Resim 4: The War Illustrated, 12th March, 1916.

Resim 5: The War Illustrated, 24th March, 1917.

49 "The British Flag Over Bagdad", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 8, London, 1917, s.2795.
50 "Progress in Mesopotamia", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 9, London, 1918, s. 3053.

SONUÇ

İngiltere'nin Mezopotamya Harekâtı, Birinci Dünya Savaşı kapsamında incelenmesi gereken bir konu olmasının yanında, genel itibarıyla 19. yüzyıl boyunca Almanya ve İngiltere arasında cereyan eden Ortadoğu'daki politik güç mücadelesinin önemli bir evresidir. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesiyle beraber İngiltere, Mezopotamya'daki topraklar üzerinde yürüttüğü ticari faaliyetleri siyasal bir zemine oturtarak bölgedeki etkinliğini arttırmayı amaçlamıştır. Bu amaçla, hali hazırda Hindistan'da bulundurduğu askeri gücünü bölgeye kaydırarak kapsamlı bir askeri mücadele yürütmüştür. Osmanlı askeri erkânı, bölgedeki Arap aşiretlerinin gücüne ve padişahın ilan ettiği cihat fetvasının etkisine güvenerek Kafkasya'daki operasyonların yürütülmesine ağırlık vermiş, doğal olarak da İngiliz birlikleri Basra bölgesinden kolaylıkla ilerleyerek Bağdat'a kadar ilerlemişlerdir. İngiliz birliklerinin Basra Körfezi'nden başlayarak Musul ve Kerkük'e kadar olan ilerleyişleri bir anlamda Osmanlı Devleti'nin bölgede üç yüz yıl süren hükümrانlığının da sonunu getirmiştir.

Çalışma kapsamında incelenen *The War Illustrated*'a göre Mezopotamya Harekâtı, asla sadece teknik bir askeri girişim olarak sunulmamıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan ve giderek profesyonel bir eylem biçimini alan propaganda faaliyetlerinin İngiltere açısından güzel bir örneğini oluşturan *The War Illustrated*, Mezopotamya bölgesindeki İngiliz birliklerinin ilerleyişini son derece romantik bir anlatım üslubuyla ve bölgenin tarihsel öneminin farkındalığıyla okuyuculara aktarmıştır. Denilebilir ki, İngiliz siyaset yapıcılarını Mezopotamya'yı sadece petrol bakımından zengin bir bölge olan ve bu yüzden ele geçirilmesi gereken bir bölge olarak görmemiş, en azından Mezopotamya'nın sahip olduğu görkemli tarihsel geçmişinin korunması misyonuyla hareket edildiği hissini uyandırmaya çalışmıştır. Savaş düzeninde İngiliz kamuoyunun tepkisini uyandırmamak ve mümkünse desteğini elde etmek amacıyla Mezopotamya Harekâtının asker kayıplarıyla dolu olan evreleri okuyucuya aktarılmamıştır. Propagandif amaçla çıkan bir basın organı olması açısından doğal karşılanması gereken bu durumun *The War Illustrated*'ın I. Dünya Savaşı'na dair sunmuş olduğu görsel malzemenin zenginliğini geri planda bırakmadığı kolaylıkla ileri sürülebilir.

20. yüzyılın getirdiği baş döndürücü hızdaki küresel olaylar silsilesinin geniş toplum yığınlarına görsel sunumunun sağlanması için yaygın bir hale gelen görsel-yazılı basının propagandif amaçlarla kullanımının ilk örneklerinden biri olan *The War Illustrated* özellikle Mezopotamya Harekâtı'nın neredeyse her safhasıyla ilgili geniş bir içeriğe sahiptir. Bilindiği üzere, Mezopotamya coğrafyası semavi dinlerin doğduğu bir bölge olması hasebiyle yoğun dini sembollerle eşitlenebiliyordu. *The War Illustrated*'ta genel olarak Mezopotamya Harekâtı'nın yoğun bir ruhsal/teleolojik öğelerle harmanlanarak okuyucuya aktarılması kamuoyunun spiritüel güdülerle savaşın sonuçlarına hazırlanması amacına matuf olduğu düşünülebilir.

KAYNAKÇA

I. Süreli Yayınlar

- "Black Watch Goes Forward", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 7, London, 1917, s.2430.
- "Editor's Foreword", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. I, The Amalgamated Press, Limited, 1915.
- "Magnificent Indo-British Charge", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s. 2013.
- "New War in the Old World", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2002.
- "Old World Tigris in the Twentieth Century War", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2009.
- "Progress in Mesopotamia", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 9, London, 1918, s. 3053.
- "Sea Power in the Desert", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2002.
- "Sea Power in the Desert", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2002.
- "Strenuous Effort in the Valley of the Tigris", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2006.
- "The Advance on Bagdad and Memorable Siege of Kut", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2013.
- "The British Flag Over Bagdad", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 8, London, 1917, s.2795.
- "The Campaigne in Mesopotamia to the Capture of Amara", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2001.
- "The Great Episodes of the War", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2001.
- "The Great Episodes of the War", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2001.
- "The Great episodes of the War", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 6, London, 1916, s.2012.
- "With Marshall's Troops Marching Towards Mosul", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 9, London, 1918, s. 3057.
- "With the highland Brigade in Mesopotamia", *The War Illustrated Album De Luxe*, Vol. 7, London, 1917, s.2430.

II. Telif Eserler

- BİRN, Donald S., (1989), "The War of Words, The British Council and Cultural propaganda in the 1930's", *Peace and Change*, Vol. 14, No. 2, (1989), ss.176-190.
- COHEN, Stuart, (1978), "Mesopotamia in British Strategy, 1903-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 2, (Apr., 1978), ss. 171-181.

- DANE, Edmund, *British Campaigns in the Nearer East 1914-1918, From the Outbreak of War With Turkey to the Taking of Jerusalem*, Hodder and Strouhgton, London, New York, Toronto, (Tarih yok).
- DAVIS, Paul Kevin, (1981), *British-Indian Strategy and Policy in Mesopotamia November 1914-April 1916*, PhD Thesis, Kings College The University of London.
- DYER, Gwynne, (1966) *The Mesopotamia Campaign to the Fall of Kut-El Amara: November 1914-April 1916*, Master Thesis, Rice University.
- GARDNER, Nicolas, (2015), "British Prestige and the Mesopotamia Campaign, 1914-1916", *The Historian*, Vol. 77, No. 2, (Summer 2015), ss.269-289.
- KAYMAZ, İhsan Ş., (2014), *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- KENT, Marian, (1996), "Great Britain and the End of the Ottoman Empire", içinde, (Edt.) Marian Kent, *Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Frank Cass, London, ss. 165-199.
- KLIMAN, Aaron S., (1968), "Britain's War Aims in the Middle East in 1915", *Journal of Contemporary History*, Vol. 3, No. 3, The Middle East, (Jul., 1968), ss.237-251.
- LASSWELL, Harold D, (1938), *Propaganda Technique in the World War*, Peter Smith, New York.
- MARQUIS, Alice Goldfarb, (1978), "Words as Weapons: Propaganda in Britain and Germany During the First World War", *Journal of Contemporary History*, Vol. 13, No. 3, (Jul., 1978), ss. 467-498.
- MARTIN, Michele, (2006), *Images at War: Illustrated Periodicals and Constructed Nations*, University of Toronto Press, Toronto.
- PUTNIS, Peter & Kerry McCallum, (2013) "Reuters, Propaganda-Inspired News, and the Australian Press During the First World War", *Media History*, Vol. 19, No. 3, ss. 284-304.
- ROGAN, Eugene, (2015) *The Fall of the Ottomans, The Great War in the Middle East*, Basic Books, New York.
- SABİS, Ali İhsan, (1990), *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, C. 2, Nehir Yayınları, İstanbul.
- SAKİN, Serdar, (2010), "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)", *Gazi Akademik Bakış*, C. 4, S. 7, (Kış 2010), ss. 133-152.
- SANDERS, M. L., (1975), "Wellington House and British Propaganda During the First World War", *The Historical Journal*, Vol. 18, No. 1, (Mar., 1975), ss. 119-146.
- SAYGI, Tarık, (2011), İngiliz Generali *Townshend ve Türkler*, Paraf Yayınları, İstanbul.
- SWAYNE, Martin, (1917), *In Mesopotamia*, Hodder and Stoughton, London, New York, Toronto.
- THOMSON, William Fletcher, (1962), "Propaganda and the Civil War, *The Wisconsin Magazine of History*, Vol. 46, No. 1, (Autumn, 1962), ss. 21-31.
- TUNCER, Hüner, (2011), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- TÜRKMEN, Zekeriya, "Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi",

Propaganda ve Mistisizm: The War Illustrated'a G6re İngiltere'nin Mezopotamya Harekâtî ve Kût'ül Amâre Kuşatması

içinde, (Edt.) Zekeriya Türkmen, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyum*, 20-21 Kasım 2014, İstanbul, Harp akademileri Basımevi, ss. 381-435.

ULRICHSEN, Kristian Coates, " The British Occupation of Mesopotamia, 1914-1922", *Journal of Strategic Studies*, Vol. 32, No. 2, (2007), ss. 349-377.

UMAR, Ömer Osman, "İngiltere'nin Irak Politikası (1900-1918)", içinde, (Haz.) Orhan Neçare, *Kut'ül Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016*, Mardin, Bildiriler, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2016, ss. 559-603.

III. **Dijital Kaynaklar**

<https://www.britannica.com/topic/propaganda> (Erişim, 20.09.2017).

MALTA SÜRGÜNLERİ ARASINDA BİR DİVAN-I MUHASEBAT MÜMEYYİZİ: MACİT BEY*

A DİVAN-I MUHASEBAT MÜMEYYİZİ AMONG THE MALTESE EXILES:
MACİT BEY

Bayram AKÇA** - Seher AKÇA***

Geliş Tarihi/Received:21.04.2022

Kabul Tarihi/Accepted:27.06.2022

AKÇA, Bayram - AKÇA, Seher, (2022), "Malta Sürgünleri Arasında Bir Divan-ı Muhasebat Mümeyyizi: Macit Bey", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 301-318.

Öz

Osmanlı Devleti bünyesinde sadık millet olarak bilinen Ermeniler Tanzimat Fermanı ve İslahat Fermanı'nın azınlıklara getirdiği hakları kullanarak 1863 yılında dönemin padişahına Ermeni Milleti Nizamnamesini onaylattı. Ancak Ermeniler esas sevindiren olay 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı Osmanlı Devleti'nin kaybetmesi oldu. Bu savaş sonrası imzalanan önce Ayastefanos Antlaşması ve sonra da Berlin Antlaşması Osmanlı Devleti'ne, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Doğu Anadolu'da, ıslahat yapma yükümlülüğü getirdi. Osmanlı Devleti bu ıslahatları yapmayınca Ermeniler birçok isyan çıkardı. I. Dünya Savaşı başlayınca Osmanlı Devleti birçok cephede savaşmak zorunda kaldı. Bu cephelerden birisi Kafkas Cephesi idi. Bu cephede Osmanlı Devleti yenilince Ermeniler Doğu Anadolu'da tekrar isyanlar çıkarıp katliama başladı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti 27 Mayıs 1915 tarihinde Ermeni Tehcir Kanunu'nu çıkardı. Ermeni Tehciri Kanununun uygulanmasında görev alanlardan birisi de Divan-ı Muhasebat Mümeyyizi Macit Bey idi. Erzincan Ermenilerinin Urfa, Suriye ve Musul Bölgesi'ne güvenli bir şekilde gönderilmesinde Macit Bey de görev aldı. 11 Aralık 1918 tarihinde ise Macit Bey Erzincan Ermeni Tehciri nedeniyle tutuklanarak Bekirağa Bölüğüne konuldu. İzmir'in işgali nedeniyle İstanbul'da güvenliğin tehlikeye düşmesi üzerine Bekirağa Bölüğündeki 78 kişi Malta Adası'na sürgüne gönderildi. Bu kişiler arasında Macit Bey de vardı. Macit Bey Malta Adası'nda İngilizler tarafından yargılanmak istendi ise de bir sonuç çıkmadı. 6 Eylül 1921 tarihinde ise aralarında Macit Bey'in de olduğu 15 kişi Malta Adası'ndan kaçarak İtalya'ya geçti. Bunlardan Macit Bey İtalya'dan önce Almanya'ya oradan da Anadolu'ya geçerek Ankara'ya geldi. Ankara Hükümeti de Milli Mücadele taraftarı Macit Bey'e maaş bağladı. Malta Adası'ndan kaçan bu 15 kişi Milli Mücadele taraftarı idi. Bu nedenle Anadolu'ya geldikten sonra Ankara Hükümeti'nin değişik kurumlarında görev aldılar.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Ermeni, Tehcir, Macit Bey, Malta Adası*

*Yazarlar bu çalışmaya eşit oranda katkı yapmışlardır.

*Prof.Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üni, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, , abayram@mu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-7396-3498>).

**Doç.Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üni, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, seherakca@mu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-4987-8087>).

Abstract

The Armenians, known as the loyal nation within the Ottoman State, used the rights that the Tanzimat Fermanı and the Reform Edict brought to the minorities, and in 1863, urged the Sultan of the period to approve the Armenian Nation Regulation. However, the event that made the Armenians happier was the Ottoman Empire's loss of the Ottoman-Russian War of 1877-1878. After this war, first the Treaty of San Stefano and then the Treaty of Berlin, brought the Ottoman Empire an obligation to make reforms in Eastern Anatolia, where Armenians were densely populated. When the Ottoman Empire did not make these reforms, the Armenians started many rebellions. When World War I started, the Ottoman Empire had to fight on many fronts. One of these fronts was the Caucasian Front. When the Ottoman Empire was defeated on this front, the Armenians revolted in Eastern Anatolia and started massacres. Thereupon, the Ottoman State enacted the Armenian Relocation Law on May 27, 1915. One of those who took part in the implementation of the Armenian Relocation Law was Divan-ı Muhasebat Mümeyyizi Macit Bey. Macit Bey also took part in the safe deportation of Erzincan Armenians to Urfa, Syria and the Mosul Region. On December 11, 1918, Macit Bey was arrested due to the Erzincan Armenian Deportation and was put in the Bekirağa Division. As the security in Istanbul was compromised due to the occupation of Izmir, 78 people in Bekirağa Squadron were exiled to the Island of Malta. Among these people was Mr. Macit. Although Macit Bey wanted to be tried by the British on the Island of Malta, no result came out. On September 6, 1921, 15 people, including Macit Bey, escaped from the Island of Malta and went to Italy. Among them, Macit Bey went to Germany before Italy and then to Anatolia and came to Ankara. The Ankara Government also gave a salary to Macit Bey, who was a supporter of the National Struggle. These 15 people who fled from Malta were supporters of the National Struggle. For this reason, after coming to Anatolia, they took charge in different institutions of the Ankara Government.

Keywords: *Ottoman Empire, Armenian, Deportation, Macit Bey, Malta Island*

Giriş

Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Ermeniler “Millet-i Sadıka” olarak biliniyordu. Ancak 19.yüzyıldan itibaren Ermeniler, Fransız İhtilali’nin etkisi, Batılı Devletlerin desteği ve Ermeni Kilisesi’nin teşviki ile bağımsızlık hareketine kalkıştı. Osmanlı Devleti Müslim ve gayri Müslim vatandaşlarının haklarında yeni düzenlemeler yapmak için 1839 yılında Tanzimat Fermanı’nı ve 1856 yılında da Islahat Fermanı’nı ilan etti. Tanzimat ve Islahat Fermanı’nın getirdiği hakları iyi kullanan Ermeniler 1860 yılında “Ermeni Milleti Nizamnamesini hazırladı ve 1863 yılında da bunu dönemin Padişahı Abdülaziz’e onaylattı. Bu nizamnamenin kabulünden sonra Ermeniler arasında Türk düşmanlığı hızla artmaya başladı. 1876 yılında Meşrutiyetin İlanı Ermeniler arasında sevinçle karşılandı. Ancak Ermenileri esas sevindiren olay 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı oldu. Bu savaş sırasında Ermeni Kilisesi Ermeni Milli Meclisini toplayarak Osmanlı Devleti’ne karşı Rusları destekleme kararı aldı. Savaşın sonlarına doğru Ermeni Kilisesi Ermeni Milli Meclisini tekrar toplayarak, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Doğu Anadolu Bölgesi’nde Osmanlı Devleti’nin bazı ıslahatlar yapmasını içeren bir muhtırayı Ruslara sundu. Osmanlı Devleti savaşı kaybedince Rusya ile Osmanlı Devleti arasında önce yapılan Ayastefenos Antlaşması’nın 16.maddesinde ve daha sonra bu antlaşmayı telafi eden Berlin Antlaşması’nın 61.maddesinde Osmanlı Devleti Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu Bölgesi’nde ıslahat yapmayı kabul etti. Böylece Ermeni meselesi uluslararası bir sorun haline geldi. II. Abdülhamit Berlin Antlaşması’nda vaat edilen ıslahatları yerine getirmeyince Ermeni komiteciler 1890 ile 1908 yılları arasında Erzurum Ayaklanması, Osmanlı Bankası Baskını, Yıldız Suikastı gibi ondan fazla olay çıkararak seslerini kamuoyuna duyurmaya çalıştılar¹.

II. Meşrutiyetin ilanı ile Ermeni komiteciler faaliyetlerine bir süre ara verdi. Ancak 1912 yılından itibaren Ermeniler Batılı Devletlerin de desteği ile Ermeni Islahat Projesini tekrar gündeme getirdi. Fakat I. Dünya Savaşı’nın başlaması ile Ermeni Islahat Projesi rafa kalktı ve Osmanlı- Ermeni ilişkileri yeni bir safhaya girdi².

Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na girmesi üzerine Ermeniler bir taraftan Kafkas Cephesi’nde Rus saflarına geçerek Osmanlı Devletine karşı savaşmaya başladı diğer taraftan da bölgede isyanlar çıkararak Türklere karşı zalimce katliamlara girişti. Bunun üzerine Osmanlı Devleti 24 Nisan 1914 tarihinde vilayetlere birer genelge göndererek Ermeni Komitelerinin şubelerini kapattı ve ileri gelenlerini tutuklattı. Bu tedbirle olayları durmaması üzerine 27 Mayıs 1915 tarihinde Osmanlı Hükümeti Tehcir Kanunu’nu çıkardı ve bunu da 1 Haziran 1915 tarihinde Takvim-i Vekayi’de yayınlamak üzere yürürlüğe koydu. 30 Mayıs 1915 tarihinde Osmanlı Hükümeti tehcir işlemlerinin nasıl yapılacağına dair 15 maddelik bir genelge yayınladı. Ermeni Tehciri sırasında iklim şartları ve salgın hastalıklar gibi nedenlerle bazı Ermeniler telef oldu. Ancak savaş sırasında Ermeni komitecilerinin katlettiği Müslüman-Türk sayısı ölen Ermeni sayısından çok daha fazla idi³.

Daha I. Dünya Savaşı sırasında Batılı Devletler Ermeni Tehcirinden dolayı dönemin hükümet üyeleri ile sivil ve askeri bürokratları sorumlu tutacaklarını açıklamıştı. 7 Ekim

1 Bayram Akça, *1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007, s.3-8.

2 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt. II/3 Türk Tarih Kurumu*, Ankara, 1989, s.108-178.

3 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s.277-280, Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1989, s.17-19.

1918 tarihinde Talat Paşa Hükümeti'nin istifası ile yerine Ahmet İzzet Paşa Hükümeti kuruldu. Bu hükümet tehirciye tabi tutulan Ermenilerin geri dönmeleri ve Mondros Mütarekesini imzalamak gibi işlere imza attı. Talat Paşa, Enver Paşa ve Cemal Paşa'nın yurt dışına kaçması üzerine 9 Kasım 1918 tarihinde bu hükümet istifa etti⁴.

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin istifası ile yerine 11 Ekim 1918 tarihinde Tevfik Paşa Hükümeti kuruldu. Bu hükümet, 23 Kasım 1918 tarihinde tehirciye ilgili " Tahkik-i Fecayi Komisyonu" kurdu, 14 Aralık 1918 tarihinde tehirciden dolayı suçlananların çeşitli yerlerde kurulacak Divan-ı Harp Mahkemelerinde yargılanmalarına karar verdi ve ilk Divan-ı Harp Mahkemesi de 16 Aralık 1918 tarihinde İstanbul'da kuruldu.12 Ocak 1919 tarihinde I. Tevfik Paşa Hükümeti'nin istifası ile yerine 13 Ocak 1919 tarihinde II. Tevfik Paşa Hükümeti kuruldu.18 Ocak 1919 tarihinde Sadrazam ve Hariciye Nazırını ziyaret eden Amiral Calthorpe Ermeni tehirci ile ilgisi olanların hemen cezalandırılmasını istedi.23 Ocak 1919 tarihinde ise İngiliz Hükümeti Türk savaş suçluları konusunda bir plan hazırlayarak bunu 5 Şubat 1919 tarihinde Amiral Calthorpe'ye ilettili. Bu savaş suçluları arasında 1- I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilere zorbalık edenler 2- Ermeni mallarının yağmalanmasına katılanlar da vardı⁵.

3 Mart 1919 tarihinde Padişah ile hükümetin anlaşamaması üzerine Tevfik Paşa Hükümeti istifa etti ve yerine 4 Mart 1919 tarihinde I. Damat Ferit Paşa Hükümeti kuruldu. Bu hükümetin ilk işi İttihat ve Terakki Partisi üyeleri ile Ermeni Tehirci sanıklarının yargılayacak mahkemelerin üyelerini değiştirmek oldu. 8 Nisan 1919 tarihinde Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesi Ermeni tehirci nedeniyle Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'i idama mahkûm etti ve idam 10 Nisan 1919 tarihinde yerine getirildi. Hükümet bir taraftan Ermeni tehirci suçuyla birçok kişiyi yargılarken diğer yandan da tehirciye tabi tutulan Rum ve Ermenilerin eski yerlerine dönmeleri için çalışmalar yapıyordu. 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine I. Damat Ferit Paşa Hükümeti istifa etti. Ancak 19 Mayıs 1919 tarihinde tekrar II. Damat Ferit Paşa Hükümeti kuruldu. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali Türkiye'de havayı birden bire değiştirdi. İngilizler Bekirağa Bölüğünde bulunan tutukluları güvende tutamayacağını anladı ve bunları Malta'ya göndermeye karar verdi.23 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul Sultanahmet Meydanı'nda İzmir'in işgaline karşı büyük bir protesto mitingi yapılacağı duyuruldu. Bu haberden çekinen Damat Ferit Paşa Hükümeti 40 siyasi suçluyu serbest bıraktı. Bu haber İngilizleri daha da telaşlandırdı. Bunun üzerine İngilizler 28 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul'dan 78 tutukluyu "Prensese Ena" adlı İngiliz gemisi ile Malta'ya sürgüne gönderdi. Bu kişiler arasında 2704 numarası ile Divan-ı Muhasebat Mümeyyizi Macit Bey de vardı⁶.

A-Macit Bey'in Eğitim-Öğretimi ve Meslek Hayatı

1881 yılında İstanbul'da doğan Macit Bey, Rüşumat Emaneti Muhasebecisi Müteveffa Talat Bey'in oğlu idi. Sıbyan ve Nümune-i Terakki Mekteplerinde okuduktan sonra Mekteb-i Tefeyyüz'de bir süre ilim ve fen dersleri alarak mezun oldu. Macit Bey'in Mekteb-i İbtidai ve Mekteb-i Tefeyyüz'den birincilik ile mezun olduğu diplomasında yazılıdır. Macit Bey, Kasım 1899 senesinde Türkçe okur-yazar olarak Rüşumat Emaneti Muhasebe Kaleminde

4 Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken, Cilt. I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,1959,s.3-10, Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,1987,s.153-163.

5 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul,1985,s.36-40.

6 Şimşir, *a.g.e.*, s.106-112.

işe başladı. Sonra Macit Bey 30 Mayıs 1901 tarihinde 50 kuruş maaş ile aynı kalemin Masarifat- ı Merkeziye Kitabete refakatine tayin edildi. Daha sonra sırasıyla Macit Bey'in maaşı, 28 Ağustos 1901 tarihinde 25 kuruş, 20 Ağustos 1902 tarihinde 50 kuruş, 26 Mayıs 1903 tarihinde 20 kuruş, 16 Kasım 1903 tarihinde 20 kuruş, 18 Mayıs 1904 tarihinde 20 kuruş, 8 Ağustos 1904 tarihinde 15 kuruş, 9 Mayıs 1905 tarihinde 25 kuruş, 14 Ocak 1906 tarihinde 25 kuruş zam ile 250 kuruşa ulaştı.

Macit Bey'in maaşı, 1 Eylül 1906 tarihinde 400 kuruşa, 27 Şubat 1907 tarihinde 450 kuruşa, 2 Haziran 1907 tarihinde 650 kuruşa yükseltildi. 27 Kasım 1907 tarihinde Macit Bey aynı maaş ile Masarifat-ı Merkeziye Kâtipliğine nakil edildi.

2 Mart 1908 tarihinde Macit Bey terfi ederek maaşı 700 kuruş oldu. 14 Ağustos 1909 tarihinde yapılan maaş düzenlemesi ile Macit Bey yeni kurulan Daire-i Hesabiye I. Şubesi, Sınıf-ı Sani Kitabetine tayin edildi.25 Haziran 1910 tarihinde ise Macit Bey bazı mali düzenlemeler nedeniyle aynı maaş ile Daire-i Hesabiye I.Şubesi, Sınıf-ı Sani Kitabetine asaleten atandı. 14 Haziran 1910 tarihinde de Macit Bey 900 kuruş maaş ile aynı şubenin I. Sınıf Kitabetine terfi etti. Bu bilgiler Macit Bey'in 15 Ekim 1910 tarihli vukuat pusulasında yazılıdır. Yukarıdaki görevleri icra ederken Macit Bey'in iyi hali ve çalışkan bir devlet memuru olduğu Rusumet Emaneti Muhasebesi tarafından tasdik olundu. Macit Bey'in mülazımat müddeti, görevlendirme tarihi ve aldığı maaş miktarının kayıtlara uygun olduğu Terceme-i Hal varakasında yer almıştır⁷.

18 Kasım 1913 tarihinde daha önce Bab-ı Ali Tahsilat Sandığı hesap teftişi görevli komisyonunda bulunduğu için Divan-ı Muhasebat Mümeyyizi Macit Bey'in yine aynı komisyonda yer alarak pazar ve Salı günleri yapılacak toplantılara katılması talep edildi⁸.

B-Erzincan Ermeni Tehciri ve Macit Bey

I. Dünya Savaşı başladığı zaman Osmanlı Devleti birden fazla cephede savaşmak zorunda kaldı. Bu cephelerden birisi de Kafkas Cephesi idi. III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa bu cephenin açılmasına karşı çıktı. Ancak cephe mutlaka açılacak ise en azından bahar ayının beklenmesi gerektiğini savundu. Bu isteği kabul edilmeyince Hasan İzzet Paşa görevinden istifa etti. Tüm uyarılara rağmen Enver Paşa 22 Aralık 1914 tarihinde Sarıkamış harekâtını başlattı. Bu harekât tam bir felaketle sonuçlandı.1915 baharında Ruslar Van, Bitlis ve Muş'a girdi⁹.

İşte tam bu sırada yani I. Dünya Savaşı'nın başından beri bir taraftan Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içinde olduğu görüntüsü veren diğer taraftan da gizli gizli silahlanma yoluna giden Ermeni komitecileri Kafkas Cephesi yenilgisi sonrası Doğu Anadolu Bölgesi'nde Müslüman-Türklere karşı zalimce katliama başladı. İşte I. Dünya Savaşı döneminde Ermenilerin çıkardığı isyanlardan bazıları şunlardı; Adana Ayaklanması, Zeytun Ayaklanması, Bitlis Vilayetindeki Ayaklanmalar, Erzurum Vilayetindeki Ayaklanmalar (Erzincan Sancağı), Ma'muratül Aziz Vilayetindeki Ayaklanmalar, Diyarbakır Vilayetindeki Ayaklanmalar, Sivas Vilayetindeki Ayaklanmalar, Van Vilayetindeki Ayaklanmalar¹⁰.

7 DH. SAİD d.00170.

8 BEO.004232.317375.002.

9 Fahir Armaoğlu,20.Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt. I,1914-1980,Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992,s.111-143.

10 Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay, ATASE Yayınları, Ankara,1992,s.220-260.

Osmanlı Devleti başlangıçta olaylara sessiz kaldı. Ama aynı zamanda Ermeni ileri gelenleri de uyarmayı ihmal etmedi. Olayların hızla artması üzerine Osmanlı Devleti 24 Nisan 1915 tarihinde vilayetlere bir genelge göndererek “Ermeni komitelerinin şubelerinin kapatılmasını, evraklarına el konulmasını ve ileri gelenlerinin tutuklanmasını” istedi¹¹.

24 Nisan 1915 tarihinde Ermenilerle ilgili yayınlanan genelgeden istenen sonuç alınamayınca 26 Nisan 1915 tarihinde Başkomutan Vekili Enver Paşa Dâhiliye Nezaretine müracaat ederek savaş bölgesindeki Ermenilerin bölge dışına gönderilmesini istedi. Enver Paşa'nın bu talebini Dâhiliye Nezareti değerlendirmeye alarak 27 Mayıs 1915 tarihinde “Hıyaneti görülen Ermenilerin göç ettirilmesini” içeren geçici Ermeni Tehciri kanununu çıkardı. Bu kanun 1 Haziran 1915 tarihinde Takvim-i Vakayî’de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Ayrıca Osmanlı Devleti yer değiştirme işleminin belli bir sistem içinde yapılması için de 30 Mayıs 1915 tarihinde 15 maddelik bir genelge yayınladı¹².

Bunun üzerine dönemin Osmanlı Hükümeti Tehcir Kanunu’nu Erzincan Sancağında da uygulamaya koydu. İşte bu bağlamda 30 Mayıs 1915 tarihinde yayınlanan ve Ermenilerin sevk ve iskânını düzenleyen genelge gereğince İstanbul’da çalışanlar da dâhil olmak üzere birçok Osmanlı devlet memuru tehcir bölgesinde görevlendirildi. Bu devlet memurlarından birisi de Divan-ı Muhasebat mümeyyizlerinden Macit Bey idi¹³.

Erzincan Sancağındaki Ermeniler, Erzurum’daki 3.Ordu Kumandanı General Vehip Paşa'nın Erzincan Mutasarrıfı Memduh Bey’e gönderdiği bir yazı üzerine tehcire tabi tutuldu. Bu yazı geldikten sonra Mutasarrıf Memduh Bey kendisinin başkanlığında, Erzincan Mebusu Halet Bey, Erzincan Jandarma Kumandanı İsmail Hakkı Bey, İttihat ve Terakki Partisi Erzincan Sorumlusu Eczacı Mehmet Bey ve İttihat ve Terakki Partisi Erzincan Delegatesi Macit Bey’den oluşan bir komite oluşturdu. Bu komitede Macit Bey’in görevi, murakıp olarak Ermenilerin taşınması sırasında yapılacak yolsuzluk ve suiistimallerin önüne geçmektir. Bu komite Mayıs 1915 tarihinde Erzincan Sancağında yaşayan yaklaşık 2.200 Ermeni’nin bölgeden düzenli bir şekilde Urfa, Musul, Halep ve Suriye’ye göç ettirilmesi için çaba sarf etti¹⁴.

C-Erzincan Ermeni Tehciri Nedeniyle Macit Bey’in Tutuklanması

21 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Erzurum Valiliğine gönderilen bir telgrafta, Erzincan’daki Ermenilerin sevkindeki tutumundan dolayı halkta olumsuz bir etki bırakan Divan-ı Muhasebat mümeyyizlerinden Macit Bey’in İstanbul’a gönderilmesi istendi. Bu telgraf üzerine Macit Bey Erzincan’dan geri İstanbul’a döndü. 24 Ekim 1916 tarihli bir telgrafa göre ise, Erzincan Divan-ı Harp Mahkemesi, Divan-ı Muhasebat mümeyyizlerinden Macit hakkında Erzincan’da sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin nakit paralarını ve eşyalarını gasp ettiği gerekçesi ile soruşturma başlattı¹⁵.

11 Gürün, a.g.e, s.277.

12 *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Haz. Hikmet Özdemir v. d, Türk Tarih Kurumu, Ankara,204,s.53-67, Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,2009,s.56-78.

13 Kuruluşun Cumhuriyet’e Sayıştay Tarihi 1862-1923, T.C Sayıştay Başkanlığı 150. Kuruluş Yıl Dönümü Yayınları, Ankara,2012,s.104.

14 Vartkes Yeghiayan, *Malta Belgeleri İngiltere Dışişleri Bakanlığı’na Türk Savaş Suçluları “Dosyası*, Türkçesi: Jülide Değirmenciler, Belge Uluslararası Yayıncılık, İstanbul, 2007,s. 60, 62,100,104,105,228,234,237, Raymond Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015,s.433-435.

15 Kuruluşun Cumhuriyete Sayıştay Tarihi, s.104.

Bu soruşturma üzerine Erzincan Divan-ı Harp Mahkemesi, İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiye sinden Macit Bey'in ifadesinin alınmasını istedi. Bu durum üzerine Macit Bey ifadesinin istinabe yoluyla İstanbul'da alınarak telgrafla Erzincan Divan-ı Harp Mahkemesine gönderilmesi konusunda bir dilekçe verdi. Ancak, Erzincan Divan-ı Harp Mahkemesine tarafından İstanbul Polis Müdüriyeti-i Umumiye' sine verilen bilgi, Macit Bey hakkında Ermeni mallarını gasp ettiği gerekçesiyle soruşturma açıldığı ve bu konuda ifadesinin alınması gerektiğinden ibaretti. Bunun üzerine İstanbul Polis Müdüriyeti-i Umumiye' si Macit Bey hakkında kendilerine verilen bilginin yetersiz olduğunu ve bu nedenle Macit Bey'e sorulacak sorulardan istenilen cevapların alınamayacağını belirttikten sonra Dâhiliye Nezaretinden, Divan-ı Muhasebat'tan ve Erzurum Vilayetinden daha ayrıntılı bilgi istedi¹⁶.

11 Aralık 1918 tarihinde İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Macit Bey Erzincan'da yaşayan Ermenilerin Tehciri sırasında "Ermeni mallarını gasp etmek suçlamasıyla" tutuklandı ve Bekirağa Bölüğüne sevk edildi. Hatta Macit Bey ve beraberinde tutuklanan Muammer ve Memduh Beyler Bekirağa Bölüğünde bir süre diğer tutuklularla dahi görüşürülmedi¹⁷.

Macit Bey, Ermeni tehciri sırasında Ermeni mallarını gasp etme ve asayiş bozma suçlaması ile tutuklanarak hakkında iddianame hazırlanmasına rağmen İstanbul'da Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesine çıkarılmadan 28 Mayıs 1919 tarihinde Malta'ya sürgüne gönderildi¹⁸.

Dr. Mehmet Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları adlı eserde; 6 Ocak 1919 tarihi için "Bugün yine ziyaret günü, fakat ziyaretleri idareciler zorlaştırıyor. Hâlbuki ziyaretleri zorlaştıran idareciler herkesin otomobil sahibi olmadığını ve toplu ulaşım araçlarına mecbur olduğunu unutuyorlar. Korkaklığından veya kasten Kafkas Cephesi'nde bir fırkayı mahveden Polis Müdürü Halil Bey kendisini açığa çıkaran İttihat ve Terakki Partisi yöneticilerinden veya o dönem görev yapan idareci ve memurlardan intikam almak istiyor. Hatta hapiste yatan kişilerin ailelerinin ziyaretlerini zorlaştırarak bundan adeta zevk alıyor" diyor¹⁹.

Dr. Mehmet Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları adlı eserde 11 Ocak 1919 tarihi için " Bugün yine ziyaret günü, iki gündür hava çok fena yağmurlu.....Buradaki tutuklular arasında ahlaki ve mizacı birbirinden farklı çok fazla kişi var. Muammer; tam bir yoksul kıyafetli, gayet mütereddit, Memduh; nispeten daha metin ve hiç olmazsa sahte cesaret göstermiyor ve Macit; zavallı, düşüncesi farklı, duygusu farklı ve icraatı farklı bir kişilik" der²⁰.

D-Ermeni Tehciri Nedeniyle Macit Bey'in Malta'ya Sürülmesi

İstanbul'daki işgal kuvvetleri komutanı Amiral Carlthorpe Ocak 1919'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na "Osmanlı Devleti'nde suçlu oldukları kuşku götürmeyen kişilerin tutuklanarak yargılanmalarını" talep eden bir yazıyı gönderdi. Aynı yazıda Carlthorpe tutuklanacak

16 Kuruluştan Cumhuriyete Sayıştay Tarihi, s.104.

17Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmet Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları*, Akademi Kitabevi, İzmir,1997,s.119.

18 Yeghiayan, *a.g.e.s.*60.

19 Bilgi,*a.g.e.s.*127-128.

20 Bilgi, *a.g.e.s.*129.

kişilerin sürgüne gönderilmesini de önerdi. Bu yazı gönderildiği zaman Osmanlı Devleti çoktan savaş dönemi kabinenin kovuşturmasına başlamıştı. Ancak İngilizler tutuklama ve yargılama işlemini uluslararası hukuka aykırı olarak kendileri yapmak istiyordu²¹.

İşte bu dönemde İngilizlerin sürgün kararını hazırlayan ve hızlandıran aşağıdaki nedenler ortaya çıktı

1- 25 Ocak 1919 tarihinde Bekirağa Bölüğünden Diyarbakır eski Valisi Reşit Bey'in kaçtı. Bu olayı, İngiliz Yüksek Komiserliği ve İstanbul Hükümeti İttihat ve Terakki Partisi'nin bir tertibi olarak düşündü²²

2-10 Nisan 1919 tarihinde Boğazlıyan eski Kaymakamı Kemal Bey Ermeni tehcirinden dolayı idam edildi. Kemal Bey'in cenaze namazına büyük bir kalabalık katıldı. Cenaze namaz sonrası bu kalabalık İngiliz Yüksek Komiserliği ve İstanbul Hükümeti'ni protesto etti²³.

3-28 Nisan 1919 tarihinden itibaren İttihat ve Terakki Hükümeti'nin nazırlarının ve genel merkez üyelerinin Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmaları başladı. Yargılananlar arasında Sadrazam Sait Halim Paşa, Şükrü Bey, Halil Bey v. b kişiler vardı. Ancak bu yargılamalarda mahkeme kendinden pek emin görünmüyordu. Sanıklar Ermeni kırımını iddialarını toptan inkâr ettiler. Bu nedenle yargılamalar gecikmeye başladı²⁴.

4-15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir Yunanlılar tarafından işgal edildi. Bu olay başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde ateşli mitinglerle protesto edildi. Hatta İstanbul'daki mitingler sırasında Bekirağa Bölüğü'nün basılarak tutukluların serbest bırakılacağı dedikoduları yayılmaya başladı. Bunun üzerine Bekirağa Bölüğü'nün kontrolü İngiliz ve Fransız askerlerinin emrine verildi. Artık bu durumda İngilizlerin önünde iki şık vardı. Ya tutuklular serbest bırakılacak ya da başka bir yere sürgüne gönderilecekti ve burada Sevr Antlaşması hükümleri gereğince İngiliz mahkemelerinde yargılanacaktı²⁵.

Yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı Bekirağa Bölüğündeki tutukluların sürgüne gönderilebileceği birkaç yer vardı. Bunlardan birisi Hindistan, birisi Mısır ve bir diğeri de Akdeniz'in ortasında kuş uçmaz ve kervan geçmez bir yer olan Malta Adası idi. İngilizler buraya sürülecek Türklerin bir daha asla kurtulamayacağını düşünüyordu²⁶.

28 Mayıs 1919 tarihinde İngiliz Genel Karargahı'ndan Harbiye Nezareti'ne gönderilen bir İngiliz Binbaşı'sı elinde isimleri bulunan ve çoğu da İstanbul'da Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmakta olan 67 kişinin teslim edilmesini istedi. Bu kişilerin çoğu İttihat ve Terakki ara davasında yargılanmaktaydı. Bazıları da Ermeni tehciri sanığı idi. Tutukluların kaldığı Bekirağa Bölüğü'nün kapısını beş tane de nakliye aracı getirildi. Buradan alınan 67 kişi İngiliz askerlerinin muhafazası altında Galata'dan Arabyan Hanı'na ve oradan da Liman'da

21 Rıdvan Akın, "İttihat ve Terakki Hükümetleri' nin Divan-ı Harb-i Örfi'de Yargılanması ve Malta Sürgünleri (1918-1921)", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt I*, İstanbul, 2014/1,s.88

22 Şimşir, *a.g.e.*,s.46-47.

23 Şimşir, *a.g.e.*, s.75.

24 Hanefi Bostan, *Said Halim Paşa*, İstanbul,1992,s.85.

25 Seha Meray- Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri Sevr Antlaşması Mondros Bırakışması ile ilgili Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2020,156-158.

26 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay, İstanbul,1980,s.490.

bekleyen Princess Ena gemisine götürüldü. Gemiye götürülen diğer 11 kişi de İngilizler tarafından dağıtılan Kars Şurası (Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti) üyeleri idi²⁷.

28 Mayıs 1919 günü İstanbul'dan kalkan sürgün gemisi 29 Mayıs 1919 günü Limni Adası'nın Mondros Limanı'na uğradı ve buraya Amiral Calthorpe'nin birinci sınıf diye nitelediği 12 kişiyi bıraktı. Bunlar arasında Prens Abbas Halim Paşa, Mithat Şükrü(Bleda) Bey, Mahmut Kamil Paşa, Ziya Gökalp, Halil (Menteşe) Bey, Kara Kemal ve Ahmet Ağaoğlu gibi kişiler vardı. Doğrudan Malta'ya gidenler arasında ise; Dahiliye Nazırı Ali Fethi (Okyar) Bey, İzmir Valisi Rahmi Bey, Dahiliye Nazırı İsmail Canbulat, İstanbul Mevki Kumandanı Ahmed Cevad Bey, Diyarbakır Valisi İbrahim Bedrettin Bey, İttihat Ve Terakki Katibi Ferid Bey, İttihat ve Terakki Temsilcisi Hoca Rifat Efendi, Şeyhlülislam Hayri Efendi, Şurayı Devlet Reisi Saip İbrahim Pirzade, Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey, Mülkiye Müfettişi Şükrü (Kaya) Bey, Enver Paşa'nın Babası Hacı Ahmed Paşa ve Divan-ı Muhasebat Memuru Macit Bey v.b kişiler vardı²⁸.

2 Haziran 1919 tarihinde Prenses Ena gemisi Malta'ya ulaştı. Mondros Limanı'nda bırakılan 12 kişi de 18 Eylül 1919 tarihinde Malta'ya geldi. Böylece adadaki sürgün sayısı 91'e ulaştı. Bu kişiler sürgün sürecinin ilk dalgasını oluşturuyordu.

Mithad Şükrü Bleda" İmparatorluğun Çöküşü" adlı eserinde Macit Bey'in de içinde olduğu 78 kişinin İstanbul-Bekirağa Bölüğü'nden Malta Adası'na sürgün yolculuğunu hikâyesini şöyle anlatmaktadır;

"28 Mayıs 1919 Çarşamba günü sabahın erken saatlerinde bir İngiliz ve bir Fransız subayı yanında birkaç er ile Bekirağa Bölüğü'ne geldi. Subayın elinde bir liste vardı. İsimleri okunan 64 kişi bir tarafa ayrıldık. Bu 64 kişiyi dışarda bekleyen kamyonlara bindirdiler. Beraberimize çok az eşya alabildik. Nereye gittiğimizi bilmiyorduk. Hepimizi garip bir korku sardı. Heyecanlı geçen bir saatlik bir şehir içi yolculuğundan sonra Tophane rıhtımına getirilmemiz içimizi biraz rahatlattı. İtiraf edeyim, yapılan ayırım hepimizde idama götürülüyor korkusu yaratmıştı. Rıhtımı gördüğümüz zaman rahatladık, zira sürgüne götürüldüğümüzü anlamıştık. Rıhtımda Prenses Ena adlı bir gemiye bindirildik. Bu gemi küçük ve eski idi. Gemide yeteri kadar kamara bulunmadığı için birçoğumuz güvertede yerlere oturduk. Bizim sürgüne gönderildiğimizin haberini alan ailelerimiz rıhtıma koşmuştu. Bir yandan bizi görmek diğer yandan da bize yiyecek, giyecek ve para vermek için sandallarla gemiye yanaşmışlardı. Ne varki silahlı askerler bu sandalları gemiye yanaştırmıyorlardı. Kadınlı, yaşlı ve çocuklu bu kalabalığın geliş sebepleri anlaşılınca getirdikleri eşyaları ve paraları bir subaya teslimi kararlaştırıldı. Bu subay birçoğumuzun eşya ve paralarını ailelerimizden aldı. Bizler yolculuk boyunca ne kadar beklediyssek de elimiz boş kaldı. Çünkü bu subay paraları cebine atmıştı. Bu konuda bazılarımız itiraz edip ilgili makamlara dilekçe verdiksek de bir sonuç alamadık. On saatlik bir beklemeden sonra Prenses Ena adlı gemi İstanbul'dan hareket etti.

27 Şimşir ,a.g.e,s.95.

28 Şimşir ,a.g.e,s.106-110

Mondros Adası'na vardığımız zaman akşam karanlığı basmak üzere idi. İki yanımızda savaş gemileri yer aldı ve bizim gemi burada durmak için demir attı. Sandallarla birkaç subay bizim gemiye gelerek gemi komutanı ile görüşme yaptı. Hepimiz bu görüşmenin sonucunu merakla bekliyorduk.

31 Mayıs 1919 Cumartesi sabahı hepimizi geminin güvertesine topladılar. Bir saatlik bir beklemeden sonra gemi komutanı geldi. Komutan elindeki listeyi okudukça ismi geçenlerin ayrılmasını istedi. On iki kişinin ismi okundu ve bunlar Mondros Adası'nda kaldı. 2 Haziran 1919 tarihinde de sürgün gemisi Malta adasına ulaştı"²⁹.

Ahmet Emin Yalman "Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim" adlı eserinde Malta sürgünlerinin yolculuğunu şöyle anlatır;

"28 Mayıs 1919 günü akşam saat altıda vapur yola çıktı. Kamaralara yirmi sekiz kişi yerleştirildi. Geri kalan kırk kişi de güverte ve ambarlara oturtuldu. Nereye gidildiğinin kimse farkında değildi. Malta konusunda ortada bir rivayet dolayıyordu. Ertesi günü İstanbul gazeteleri Bekirağa Bölüğü tutuklularının Prenses Ena gemisiyle yola çıkarıldığını yazınca okuyucuların çoğu kötümser havaya kapılmışlar ve bu yolculuk haberinden bir matem havası çıkarmışlardı. Hiçbir yerden gidilen yer konusunda bilgi almam mümkün değildi.

29 Mayıs 1919 günü gemi birden bire döndü. İyimserler derhal bir ümide kapıldı, "Sürgüne yollanmamız kötü bir etki bıraktı, bizi geriye gönderiyorlar" diyenler oldu. Biraz sonra telsizden geminin Mondros'a çağrıldığı anlaşıldı. Akşamüstü kara görüldü. Saat 5.30'da vapur Mondros Limanı'na demirledi. Sandallarla subaylar geldi. Kumandanla uzun uzun konuştu. Her dakika ne olacak diye bekledik. Gece oldu, kesin bir şey öğrenemedik.

31 Mayıs 1919 Cuma sabahı saat 7'de tüm yolcuların güvertede beklemesi istendi. Netice anlaşılacak diye herkes güverteye koştu. Nihayet kumandan geldi. Prens Sait Hilmi Paşa, Abbas Halim Paşa, Eski Hariciye Nazırı Halil Bey'in de aralarında olduğu 12 kişiyi ayırdı. Bunların neden ayrıldığını anlayamadık. Buna birçok manalar yüklendi. Bekirağa Bölüğü'nde iken bazılarının idamı kararlaştırıldığı dair haberler alınmış ve bazı isimler söylenmişti. Bunların büyük kısmı Mondros'a çıkmıştı. Acaba mahkeme bitince asılmak üzere geri İstanbul'a mı gönderilecekti. Ancak daha sonra yola devam ederek Malta Adası'na vardık"³⁰.

E-Ermeni Tehciri Nedeniyle Macit Bey'in Malta'da Yargılanması Meselesi

Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından yürütülen soruşturmalar sonucu bir milyon Ermeni'nin savaş ve tehcir nedeniyle ölümünden sorumlu kişilerin Divan-ı Harp Mahkemeleri'nde yargılanmasına 5 Şubat 1919 tarihinde başlandı. Ancak yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı yargılamaların amacına ulaşamaması üzerine İngilizler Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluları Malta Adası'na göndererek yargılamaları burada

²⁹ Milli Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları (1919-1921), Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, Ark Kitapları, İstanbul,2003,s.239-240.

³⁰ Ahmed Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1, 1882-1922, Yayına Hazırlayan: Erol Şadi Erdiç, Pera Tur ve Tic. AŞ Yay. İstanbul,1997,s.524-529.

Sevr Antlaşması hükümleri gereğince kurdukları kendi Askeri Mahkemelerde yapmak istedi (Madde226-227. 28 Mayıs 1919 tarihinden itibaren de Bekirağa Bölüğü'nden birçok tutuklu Malta Adası'na gönderildi. Bu sanıklar arasında Yüksek Komiserliğin hapisliklerinin sürdürülmesi ve zamanı geldiği zaman mahkemeye çıkarılması gereken sürgünler arasında bulunan 2704 nolu Divan-ı Muhasebet Mümeyyizi Macit Bey de vardı. Buradaki yargılamada İngilizler Askeri Mahkemesi'ne İstanbul'dan gönderilen deliller yeterli gelmedi (Madde 228-230). Çünkü bunların hepsi bir ihbar veya kulaktan dolma bilgiye dayanan iddialardı. Nitekim bu durum 29 Temmuz 1921 tarihli Kraliyet Savcılığı'nın raporuna şöyle yansdı; Bu kişilerle ilgili şimdiye kadar yaptıkları fiillerin doğruluğu hakkında şahitlerden yazılı bir vesika alınamamıştır. Herhangi bir şahit bulunabileceği de şüphelidir. Delil olarak gösterilen hususlarda daha açık bilgiler temin edilmedikçe kraliyet savcılığı, tetkikine sunulan olayların herhangi birisinin başarıya ulaşacağı konusunda bir mütalaa beyan etmeye imkan görmemektedir. Yani Ermeni kırımını iddiası ispat edilemedi. İngilizlerin iki yıllık delil arama çabası sonuçsuz kaldı. Bu durum üzerine İngilizler son bir umut olarak Amerika Birleşik Devletlerine başvurarak 31 Mart 1921 tarihinde Lord Gürzon İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'ne bu konuda bir telgraf çekti. Fakat Washington Büyükelçisi bu telgrafa şöyle cevap verdi; Ermeni sürgünü ile ilgili Amerikalıların elinde birçok belge var, ancak bu belgeler olaylara karışanlarla ilgili değil, suçların işlenişine ilgilidir. Bu belgelerin, Malta'da Tutuklu bulunan Türklerin kovuşturulması için yeterli delil olacağı konusunda kuşkuluyum. Bu cevap ile İngiliz hukuk kurumları İngiliz politikasının iflas ettiğini ortaya koydu³¹.

F-Macit Bey'in Malta'da Sürgün Hayatı

Ermeni tehcirinde görev almak, İttihat ve Terakki Partisi üyesi olmak, I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri askerlerine kötü muamelede bulunmak ve Mondros Mütarekesi'ne muhalif olmak gibi nedenlerle İstanbul'dan Malta Adası'na sürülen yaklaşık 150 kişi İngiliz idaresi altında aile ve vatan hasreti çekerek iki yıldan fazla zaman geçirdiler. Bu zaman zarfında Malta sürgünleri bazen spor yaptı, bazen aileden gelen mektupları cevapladı, bazen aralarında vatanın kurtuluşu için tartışma yaptı, bazen de kaçış planları hazırladılar.

Ahmed Emin Yalman "Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim" adlı eserinde Malta sürgünlerinin adada geçen yaklaşık iki buçuk yıllık yaşamlarını şöyle anlatır;

" 2 Mayıs 1919 tarihinde Prenses Ena gemisi Malta Limanı'na girdi. Vapur demir atınca herkesi Güverteye topladılar. Malta'nın o kızgın güneşi altında bekleme başladı. Hiç şüphesiz Malta Hükümeti'ne Türklere kötü muamele etmeleri emir edilmişti. Varış günü akla gelebilecek her türlü eziyet yapıldı. Vapurdan İngiliz askerleri indikten sonra adi bir yük mavnası geldi. İlk önce yolcular sonra da onların eşyaları mavnaya yüklendi. Vatandaşlar bir saat kadar mavnada ayakta bekledikten sonra bir römorkör geldi. Bu römorkör mavnayı çekip kıyıdaki yüksek bir kale duvarının dibine yanaştırdı. Tutuklular birer birer çıkarılarak duvarın dibine sıralandı. Sonra bir manga İngiliz askeri gelerek bizlere karşı nişan aldı. Gözlerini kapayıp ölümü bekleyenler biraz sonra ölümün gelmediğini görünce gözlerini aralayarak İngiliz erlerine baktılar. Nişan durumu değişmişti. Bütün bu hareket

31 Gürün, a.g.e,s.316-317; Şimşir, a.g.e,s.240-243; Yeghiayan ,a.g.e,s.360-397 , Akın, a.g.e,s.96-98; Meray-Olcal,a.g.e,s.157-158

şeytanca bir işkenceden başka bir şey değildi. Biraz daha güneş altında bekleddikten sonra eşyalar bir kamyona yüklendi.

Bizler yarım saat yürüdükten sonra bir kale duvarı önüne vardık. Burası mevki sahibi insanların yatacağı yerden ziyade bir mezara benziyordu. Nitekim "Salvator Kalesi" denilen bu yer sonradan şifa kabul etmez delilere mahsus bir tımarhane ve mezar diye kullanılmıştır.

Eski bir demir kapıdan geçildikten sonra kapılar tutukluların arkasından kapandı, büyük bir koğuştta bir saat kadar beklendi. Sonra bir subayla bir doktor geldi, sürgünleri beşer veya altışar kişi olarak odalara ayırdılar.

Korkunç merhalelerden sonra "Salvator Kalesi"ne yerleştirilen vatandaşlar koğuş grupları itibariyle şöyle taksim olmuşlardı.

1.Grup; Şeyhülislam Hayri Efendi, Eski Hariciye Nazırı Nesimi Bey, Eski Adliye Nazırı İbrahim Bey, Erzurum Valisi Sabit Bey, Süleyman Numan paşa ve Vehip Bey

2.Grup; Dahiliye Nazırı Fethi Bey, Eski Dahiliye Nazırı İsmail Canbolat, Eski Aydın Valisi Rahmi Bey, Hüseyin Cahit Bey, Eski Adana Valisi Cevdet Bey

3-Grup; Valilerden Muammer, Memduh, Ahmet, Zekeriye Beyler, Enver Paşa'nın Babası Ahcı Ahmet Paşa, sivas İttihat ve Terakki Müfettişi Gani Bey

4-Grup; İstanbul Milletvekili ve Kalem Dergisi sahibi Salah Cimcoz, Posta ve Telgraf Umum Müdürü Sabri, Eski Mebuslardan Sudi ve Rıza Beyler ve Übeydullah Efendi

5-Grup; eski Diyarbakır Vali Vekili Bedri Bey, Eski İstanbul Merkez Kumandanı Albay Cevat Bey, Yarbay Mümtaz Bey, eski Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi, Eski Kastamonu Mebusu Dr. Fazıl Berki Bey

6-Grup; İttihat ve Terakki Umumi Merkezi Üyelerinden Rıza ve Atf Beyler, İttihat ve Terakki Temsilcilerinden Hamal Ferit Bey, Mebus Hüseyin Kadri Bey, Polis Umum Müdürü Tefik Hadi Bey, İzmir Belediye Başkanı Şükrü Kaya, eski Merzifon Kaymakamı Faik Bey, İzmitli Hoca Rifat Efendi, iskan umum Müdürlüğü Dairesi Şeflerinden eli Necdet Bey, Karslı İbrahim, Mehmet Bey ve Divan- Muhasebat Mümeyyizlerinden Macit Bey

İlk gün Malta sürgünlerine Salvator Kalesi'nde bir lokma su ve ekmek vermediler Ekmek ve su isteyenlere sürgünlere Salvator Kalesi'nde hiçbir hazırlık yapılmadığı söylendi. Sürgünler ceplerindeki birkaç kuruş parayla bile su ve yiyecek bulamadı. Bunun üzerine herkes çantasında ekmek ve peksimet olarak ne kaldıysa onunla idare etmeye çalıştı. İkinci gün ise sürgünlere kovalar içinde koyu renkli şekerli sulu bir şey getirdiler. Bunun çay olduğunu söylediler ve kepçeler içinde bunu sürgünlere dağıttılar.

Malta sürgünleri için Salvator Kalesi'nde gayet kötü şartlarda yeni bir hayat başladı. Bunun en esaslı noktası bir tarafta baskı ve hakaret diğer

tarafı da her türlü kötü şartlara ve baskıya karşı isyandı. Salvatorlular mezara benzeyen boşucu bir havaya, yetersiz yiyeceğe, taş gibi yataklara, doktor ve ilaç yokluğuna, ellerinden paraları alınarak parasız bırakılmalarına ve dış dünya ile her türlü irtibatın kesilmesine isyan ediyordu. Bu isyan duygularında herkes hem fikirdi. Ancak kale kumandanına, valiye ve Türk vatandaşlarının haklarını koruma konusunda memur kılınan İsveç Konsolosuna yazılan mektuplarda bu isyan şeklinin belirtme konusunda görüş ayrıcalığı vardı. Bir grup sürgün şikayetleri belirtme konusunda itidalli davranılmasını savunurken diğer grup istediğimiz gibi davranır ve istediğimiz yere yönetimi şikayet ederiz diyordu.

Bir süre sonra aralarında Canbolat Bey'in ve Hüseyin Cahid Bey'in olduğu ateşli grup her gün valiye ve İsveç Konsolosuna şikayet mektuplar yağdırmaya başladı. Bunlar bir derece etkili oldu. İsveç Konsolosu gelip şikayetleri dinledi. Bunun üzerine haftada bir defa iki lira para dağıtılmasına, ihtiyaçlar için bir bakkal dükkanı açılmasına, her koşuza hizmet eri verilmesine ve hasta esirlere İngiliz Hükümetince ilaç dağıtılması kararı alındı. Fakat ateşli grup şikayetlerine devam edince Vali şikayet mektuplarını kabul etmeyeceğini bildirdi.

Salvator Kalesi'nde geçeceği cehennem azabi içinde geçiren sürgünler sabahı dört gözle bekliyordu. Kalede gece ışık yakmak yasak olduğu için sürgünler gece türlü haşeratla mücadele ediyordu. Kalenin gerek içinden gerekse bahçesinden sadece gökyüzü görünüyordu. Kalenin rutubetli soğuşundan kurtulup sabahleyin bahçeye çıkıp güneşi görmek hoş bir şey oluyordu. Bahçenin etrafında bir havuz vardı. Türk esirler saatlerce bu havuzun etrafında dolaşıyordu.

Salvator Kalesi'nde bazı sürgünler zamanlarını spor yapmakla veya lisan öğrenmekle geçirirken bazı sürgünler de ailelerinden gelen mektuplara cevap yazmakla geçiriyordu. İşte bunlardan birisi de Divan-ı Muhasebat mümeyyizlerinden Macit Bey idi. Macit Bey kalede ailesinden en çok mektup alan birkaç kişiden birisiydi. Bu nedenle günün çoğunu bunlara cevap yetiştirmekle geçiriyordu”³².

“Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri” adlı eserinde Malta'da Macit Bey'in de şahit olduğu bir kutlama olayını şöyle anlatılır;

8 Ağustos 1920 günü Malta'da büyük bir yortu vardı. Bu yortu nedeniyle şehirde tüfekler, fişekler atılıyor ve mızıklar çalıyor. Bu eğlencenin ve kutlamanın “Turgut Reis'in şehit edildiği” gün olduğu için yapıldığı söyleniyordu. Bu kutlamaya şahit olanlardan birisi de adadaki sürgünlerden Macit Bey idi. Macit Bey; Polvarista'ya yakın bir kilisede büyük bir donanma yapılmış, bir yeşil Osmanlı sancağı yere serilmiş, üzerine bir kadın heykeli ayaklarını basıyor-Malta bu suretle Türklerin hücumundan kurtuluyor, diye anlatmıştı³³.

“Malta'dan Mefharet Hanım'a Sürgün Mektupları Ali Çetinkaya” adlı eserde Ali Çetinkaya Malta'dan İstanbul'a gönderdiği mektuplarda, Malta Adası'nda sürgün hayatı yaşayan Macit Bey de dahil kişilerin yaşadıkları zorluklarla ilgili şunları yazmaktadır;

32 Yalman, a.g.e, s.529-532.

33 Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Milli Mücadele Günlükleri (1909-1922),Hazırlayan: Ali Suat Ürgüplü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2015,s. 2015: 576.

“Bizler burada iyiyiz. Haftada bir iki mektup İngiliz Sefarethanesi vasıtasıyla bizlere gönderiniz. Zarfın üzerine Fransızca yazınız... Burada bizim paralar geçmiyor. İngiliz Lirası geçiyor. Benim yanımda kafi miktarda bizim paradan var ise de faydasız. İstanbul’da piyasada bizim para ile İngiliz Lirası dört yüz kusura kuruştur. Bana on İngiliz Lirası çevirip gönderiniz. Fakat Para taahhütlü zarflara konulmak üzere İngiliz postanesine verilmelidir. Sefarethaneye para teslim edilmesinin uygun olmadığını burada söylüyorlar. Yalnız adi mektuplar sefarethane vasıtasıyla gönderilmelidir”

34.

G-Macit Bey’in Malta’dan Kaçışı

Malta sürgünleri bir süre geçtikten sonra burada hem kendilerine yeni bir hayat kurdular hem de tekrar Anadolu’ya dönmek için farklı planlar yapmaya başladılar.23 Nisan 1920 tarihinde Ankara’da TBMM açılması adada Milli Mücadeleyi destekleyen kişilerin kaçma ruhunu daha da kamçıladı. Nihayet İttihat ve Terakki Partisi’nin eski nazırlarından Kara Kemal’in hazırladığı bir plan dâhilinde Malta Adası’ndan 15 kişi 6 Eylül 1921 tarihinde kaçarak değişik yollardan Anadolu’ya ulaştı. Bu kaçanlar arasında Macit Bey de vardı.

Ali İhsan Sabis “Harp Hatıralarım” adlı eserinde Malta Adası’ndan Macit Bey de dâhil 15 kişinin Anadolu’ya kaçış hikâyesini şöyle anlatır;

“23 Nisan 1920 tarihinde Ankara’da TBMM açılarak Anadolu’nun Milli Mücadele ilan olunduktan sonra artık bende de Malta’dan kaçarak Anadolu’ya iltihak etme fikri uyandı. Ancak Malta’dan kaçabilmek çok zor olduğu için bunun çeşitli çarelerini araştırmaya başladım.

Rauf Bey’in Malta’ya gelmiş olması bana ondan yararlanma fikrini doğurdu. Çünkü Malta’nın bir ada olması kaçmak için bir denizcinin bilgi ve tecrübesinden yardım görmeyi gerektiriyordu.

Anadolu’da Milli Mücadele başarı gösterdikçe İngilizler Malta’da bizleri biraz daha serbest bırakmaya başladı. Bu bağlamda yaz aylarında denize girmeye ve şehirde dolaşmaya başladık. Bu şehir turu izinlerinde yavaş yavaş Maltalılarla da ilişki kurmaya başladık. Deniz kıyılarında gezerken sandallara biniyorduk. Bu arada pasaportsuz vapurlara binmenin yollarını aradık. Benim gibi kaçmak isteyen başkaları da vardı. Bunların bir kısmı Ermeni tehciri ile ilgili görüldüklerinden (Macit Bey gibi) idam edilmekten kurtulmak için kaçmak istiyorlardı. Ben, Rauf, Kara Vasıf, Galatalı Şevket, Macit Bey gibi kişiler Milli Mücadeleye iştirak için uğraşıyordu.

Nihayet İttihat ve Terakki nazırlarından Kara Kemal’in Komiteci ruhu imdadımıza yetişti. Ermeni meselesi ile ilgili görülen valiler bir araya gelip aralarında para topladılar ve Basri adında eski bir İttihatçının dışardan işbirliği yapması sayesinde bir kaçma planı hazırladılar. Beni de Anadolu’daki Milli Mücadeleye iştirak ile vatana ve millete faydası dokunacak bir kumandan olarak aralarına aldılar. Hareketten bir gün önce bana bu planı anlattıkları zaman sevinçten ağladım.

34 Ali Çetinkaya, *Malta’dan Mefharet Hanım’a Sürgün Mektupları Hazırlayan*: Oktay Şimşek, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2015,s.7.

5 Eylül 1921 Pazar günü bizi kurtaracak Tricotti adlı küçük bir İtalyan kaçakçı nakliye gemisi Malta'ya geldi. Bu gemi Tunus'tan yüklediği sığırları Malta Adası'nda askeri bir liman olan Marsa Siroco'ya boşalttı. Bu askeri liman ile diğer ticari liman arasında Valetta adlı bir şehir vardı. Bu işlemden sonra gemi 6 Eylül 1921 Salı akşamı Napoli'ye hareket etmek üzere evraklarını vize ettirdi. Biz de aynı gün kamptan izinli çıkarak önce Valetta şehrini dolaştık sonra da 16 arkadaş üç kafile halinde Tricotti gemisine bindik. Bu binme işlemi sırasında bizlere Kara Kemal, eski İttihatçılardan ve emekli süvari zabiti Basri Bey ve yerli polis kıyafeti giymiş Maltalı bir gencin çok faydası oldu.

Birinci Kafile: Ali İhsan Paşa, Ahmet Bey, Nevzat Bey, Sabit Bey, Necmi Bey

İkinci Kafile: Mahmut Kamil Paşa, Bedri Bey, Nevzat Bey, Gani Bey, Faik Bey

Üçüncü Kafile: Memduh Bey, Muammer Bey, Tahsin Bey, Şükrü Bey, Macit Bey

Kara Kemal Malta'daki işleri tanzim ettikten sonra en son gemiye o bindi. İlk kafile olarak gemiye bindiğimiz zaman bizi geminin kış ambarına attılar. Kaçakçı gemisinin 200 metre yakınında İngiliz gemisi vardı. Ambar kapağının üzerine muşamba çekildiği için hiç hava alamadık. Bu nedenle içimizden terleyenler, of, ah çekenler ve heyecandan hızlı hızlı soluyanlar çok oldu. Daha sonra diğer kafileler de geldi. Burada havasızlıktan hepimiz diri diri mezara sokulmuş gibi olduk.

6 Eylül 1921 akşam saat 7'de gemi demir aldı ve hızla limandan uzaklaştı. Hava karardı. Malta hayallere karıştı. Bizi kış ambarından çıkardılar ve baş ambara geçtik. Orada patatesten hazırlanmış yemekleri yedikten sonra uykuya daldık. Biraz sonra ortalık ağardı. Sicilya sahili sislerin arasından fark edildi.

7 Eylül 1921 Çarşamba sabahı Sicilya Adası'nın doğu sahillerine ulaştık. Arık İtalyan karasularında idik. Nihayet Mesina Boğazı'na girdik. Akşamüzeri ortalık kararınca Messina şehrinin karşısında küçük bir kasabanın limanına yanaştık.

Bizi Malta'dan kaçakçı gemisine bindiren Maltalı kılavuz başka bir İtalyan Gemisi ile buraya gelmiş ve bizi burada karşıladı. Maltalı kılavuz gemiden bir kaçakçı kayığına bizi bindirerek şarkılar eşliğinde güya gezmeden geliyormuş bir havada kıyıya çıkardı.

Karaya çıktığımız şehirden saat dokuzda trene binecektik Ancak treni kaçırdık. O gece pis bir otelde yattık. Sabah olunca vapur iskelesine giderek trenleri Messina şehrine geçiren bir vapura bindik. Vapur Messina'dan sonra Regio şehrine gitti. Orada karaya çıkarak Napoli'ye giden bir trene bindik.8 Eylül 1921 akşamı Napoli'ye vardık. Orada tren değiştirerek Roma trenine bindik.9 Eylül 1921 Cuma günü sabah saat 10'da Roma'ya vardık. Maltalı kılavuz Napoli'de bizden ayrıldığı için oradan sonraki hareketleri Basri Bey idare etti. Basri Bey Roma'da hepimizi otel ve pansiyonlara yerleştirdi.

10 Eylül 1921 Cumartesi günü hemen resim çektirip pasaport hazırlamaya başladık. Ben hemen Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye katılmak istiyordum. Roma'da iki Türk Sefareti vardı. Birinde İstanbul Hükümeti'nin Sefiri Osman Nizami Paşa diğ erinde ise Ankara Hükümeti'nin Sefiri Cami Bey idi. Cami Bey bizim yattığımız yerlere kadar gelerek bizi ziyaret etti”³⁵.

Bu arada 15 Eylül 1921 günü İtalyan Hariciye Nazırı, Ankara'nın Roma Sefiri Cami Bey'e, İngilizlerin firar olayını haber aldıklarını ve firarilerin nerede olduklarını sordu? O da “Hepsi geldiler ve durmayıp Almanya'ya gittiler” cevabını verdi. Gerçekten de Ali İhsan paşa dışında Macit Bey de dahil olmak üzere 15 kişi Roma'dan Almanya'ya geçti ve oradan Anadolu'ya geçerek Milli Mücadeleye katıldılar³⁶.

22 Haziran 1920 tarihinde İstanbul Hükümeti vatanın ve milletin yüce menfaatlerine karşı fiil ve harekette bulunmaktan dolayı Malta Adası'nda tutuklu bulunanların maaşlarının son ödeme tarihinden itibaren kesildiğini, duyurmuştu. Maaşı kesilenler arasında Macit Bey de vardı (Peyam-ı Sabah Gazetesi,23 Haziran 1920). Ankara Hükümeti, Malta Adası'nda sürgünde iken İstanbul Hükümeti tarafından maaşı kesilen Macit Bey'e 18 Ocak 1922 tarihinde Ankara'ya gelerek Milli Mücadeleye katıldığı için maaş bağlayarak onun maddi mağduriyetinin giderilmesini sağladı³⁷.

Sonuç

XIX. Yüzyılın son çeyreğ inden itibaren Osmanlı Devleti'ni en çok meşgul eden olaylardan birisi Ermeni Meselesi oldu. Ermeniler, Ermeni Kilisesi'nin kışkırtması ve Batı Devletlerin desteğ i ile Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ettiler ise de amaçlarına ulaşamadılar.

II. Meşrutiyetin ilanı ile bir süre sessiz kalan Ermeniler I. Dünya Savaşı'nın başlamasını fırsat bilerek Doğu Anadolu Bölgesi'nde bir taraftan Ruslar ile işbirliğ i yaparak Osmanlı Ordusu'na karşı savaştı diğ er taraftan da bağımsızlıklarını kazanmak için masum Müslüman-Türklere karşı zalimce katliamlara girişti.

Dönemin Osmanlı Hükümeti savaş durumunu göz önüne alarak bölgedeki sivil halkı Ermeni katliamlarından korumak için bazı tedbirler almak durumunda kaldı. Bu bağlamda 24 Nisan 1915 tarihinde Ermeni isyanlarını organize eden Ermeni dernekleri kapatıldı ve bunların üyeleri tutuklandı.27 Mayıs 1915 tarihinde de tarihe “Ermeni tehciri” olarak geçen “Zorunlu Ermeni Sevk ve İskân Kanunu” çıkarıldı. Bu kanun çerçevesinde Doğu Anadolu Bölgesi'nde olaylara karışan Ermeniler yine bir başka Osmanlı Devleti toprağ ı olan Suriye Bölgesi'ne göç ettirildi.

Bu çalışmamıza konu olan Divan-ı Muhasebat Mümeyyizi Macit Bey de Erzurum Vilayetine bağı lı Erzincan Sancağ ındaki Ermenilerin Suriye, Urfa ve Musul'a güvenli bir şekilde sevk ve iskânında görev alan devlet memurlarından birisi idi. Ancak daha sonra Macit Bey işgal güçlerinin baskısı ile İstanbul Hükümeti tarafından tehcir sırasında Ermeni mallarını yağmalama ve asayiş i bozma gibi iddialar üzerine tutuklanarak Bekirağ a Bölüğ üne hapis edildi. İzmir'in işgali üzerine Macit Bey hakkında iddianame hazırlanmasına rağmen

35 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım,5.Cilt*, Nehir Yayınları, İstanbul,1993,s.73-82.

36 *DH.KMS 61-2/22*.

37 B.C.A.030.18.01.01.4.45.3.

İstanbul'da yargılanamadan Malta Adası'na sürgün edildi. İngilizler Malta Adası'nda Macit Bey ve arkadaşlarını kendi mahkemelerinde yargılamak istedi ise de hem İngiltere hem de Amerika Birleşik Devletleri'nin elinde Ermeni Tehciri konusunda güçlü delil olmadığı için yargılama işlemini gerçekleştiremedi. Yaklaşık iki buçuk yıl Malta Adası'nda kalan Macit Bey İttihat ve Terakki Partisi üyelerinin Ermeni Tehcirinden dolayı suçlanan ve Milli Mücadele taraftarı 15 kişi için hazırladığı bir kaçma planı sonucu buradan İtalya'ya oradan da Almanya'ya kaçtı. Almanya'dan da Ankara'ya ulaşarak Milli Mücadele'ye katıldı. Macit Bey gibi Malta'dan kaçan bu 15 kişiye Ankara Hükümeti önce maaş bağladı sonra da yeni hükümetin çeşitli bakanlıklarında görevler verdi. Macit Bey de Sayıştay Başkanlığında görev aldı. Böylece Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa bir taraftan hem Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey ve Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey gibi Divan-ı Muhasebat Mümeyyizi Macit Bey'e de sahip çıkarak Ermeni meselesindeki tavrını ortaya koymuş oldu hem de bir nevi iade-i itibarda bulunmuş oldu.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri:

DH. SAİD d.00170

BEO.004232.317375.002

DH. KMS 61-2/22

B.C.A.030.18.01.01.4.45.3

2-Sürelî Yayınlar

Peyam-ı Sabah Gazetesı,23 Haziran 1920

3-Kitap ve Makaleler:

Akça, Bayram (2007). *1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Akın, Rıdvan (2014/1). "İttihat ve Terakki Hükümetleri' nin Divan-ı Harb-i Örfi'de Yargılanması ve Malta Sürgünleri (1918-1921)", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt I*, İstanbul.

Armaoğlu, Fahir (1992). *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt. I,1914-1980*,Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Bakar, Bülent (2009). *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Bayur, Yusuf Hikmet (1989).*Türk İnkılabı Tarihi, Cilt. II/3 Türk Tarih Kurumu*, Ankara.

Belgelerle Ermeni Sorunu (1992). Genelkurmay, ATASE Yayınları, Ankara.

Bilgi, Nejdî (1997). *Dr. Mehmet Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları*, Akademi Kitabevi, İzmir.

Bostan, Hanefi (1992). *Said Halim Paşa*, İstanbul,1992.

Çetinkaya, Ali (2015). *Malta'dan Mefharet Hanım'a Sürgün Mektupları Hazırlayan: Oktay Şimşek*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Ermeniler: Sürgün ve Göç (2004). Haz. Hikmet Özdemir v. d, Türk tarih Kurumu, Ankara.

Gökbilgin, Tayyip (1959). *Milli Mücadele Başlarken, Cilt. I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Göyünç, Nejat (1989). *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul.

- Gürün, Kamuran (1988). *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Kevorkian, Raymond (2015). *Ermeni Soykırımı*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kuruluştan Cumhuriyet'e Sayıştay Tarihi 1862-1923, T.C Sayıştay Başkanlığı 150. Kuruluş Yılı Dönümü Yayınları, Ankara,2012,
- Meray,Seha L.- Olcay, Osman (2020). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri Sevr Antlaşması Mondros Bırakışması ile ilgili Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Milli Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları (1919-1921)*, (2003). Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, Ark Kitapları, İstanbul
- Okyar, Fethi (1980). *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay, İstanbul.
- Sabis, Ali İhsan (1993). *Harp Hatıralarım,5.Cilt*, Nehir Yayınları, İstanbul.
- Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Milli Mücadele Günlükleri (1909-1922),Hazırlayan: Ali Suat Ürgüplü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2015.
- Şimşir, Bilal (1985). *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Türkgeldi, Ali Fuat (1987). *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih kurumu, Ankara.
- Yalman, Ahmed Emin (1997). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1, 1882-1922*, Yayına Hazırlayan: Erol Şadi Erdinç, Pera Tur ve Tic. AŞ Yay. İstanbul.
- Yeghiayan, Vartkes (2007). *Malta Belgeleri İngiltere Dışişleri Bakanlığı" Türk Savaş Suçluları "Dosyası*, Türkçesi: Jülide Değirmenciler, Belge Uluslararası Yayıncılık, İstanbul.

OSMANLI MİZAH BASININDA MAARİF (1874-1922)

EDUCATION IN THE OTTOMAN HUMOR PRESS (1874-1922)

Sadık ÇETİN*

Geliş Tarihi/Received:31.12.2021

Kabul Tarihi/Accepted:20.05.2022

ÇETİN, Sadık, (2022), "Osmanlı Mizah Basınında Maarif (1874-1922)", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 319-344.

Öz

Osmanlı basın hayatının ilk örneklerinden olan Takvim-i Vekayi, Tasvir-i Efkâr ve Tercüman-ı Ahval gazetelerinden itibaren modernleşme sürecinde Osmanlı basın hayatına birçok süreli yayın dâhil olmuştur. Özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde sayısı hayli artan gazetelerin yanında mizah basınında da ciddi bir gelişme görülmüştür. Bu gazete ve dergilerin bazılarının yayın hayatı kısa bir süre devam etmekle birlikte bazıları ise uzun bir süre faaliyetlerine devam etmiştir. Mizah temasıyla yayımlanan bu gazete ve dergilerde devletin içinde bulunduğu siyasi, sosyal, kültürel vb. birçok konuda eleştirilere yer verilmeyle birlikte maarif konusu da hicvedilen konulardan olmuştur. Öğrenciler, imtihanlar, liyakat, personel düzenlemeleri ve devrin en önemli eğitim öğretim kurumlarından biri olan Darülfünun gibi konularda ağırlık kazanan maarif alanındaki mizah örnekleri dönemin eğitim politikaları, bu politikaların yansımaları ve eğitim öğretim alanındaki sorunların anlaşılması açısından önemlidir. Ayrıca maarif bürokrasisinin önemli figürlerinin gerek şahsi özellikleri gerekse düzenledikleri politikalar mizah basınında önem verdiği konulardan olmuştur. Zira mizahın güldüren tarafının yanında düşündürülen özelliği söz konusu sorunların ifade edilmesinde önemli bir araç olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmada 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı mizah basınında öne çıkan örneklerden hareketle maarif mizah ve eleştirileri değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda dönemin maarif hayatında karşılaşılan sorunların mizah basınında önemli tespitlerle ele alındığı görülmüştür. Bu açıdan bakıldığında maarif sahasında yaşanan problemlerin kamuoyuna aktarılmasında mizah basınına güçlü bir enstrüman olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda çocukların zararlı alışkanlıkları, diploma sahibi olmanın bir liyakat ölçüsü olarak değerlendirilemeyeceği ve öğrenci talepleri dikkat çekici mizah örneklerindedir. Bununla birlikte çalışma konusunun tarihi sürecinde muallimlerin tayinleri, eğitim öğretimin en önemli araçlarından biri olan ders kitaplarının gerek içeriği gerekse satış fiyatları ve yapılan imtihanlar mizah basınında öne çıkan diğer unsurlardandır.

Anahtar kelimeler: *Basın, Mizah, Eğitim, Kalem, Hayal-i Cedid, Aydede Ayine, Gıdık*

*Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü, sdkctn2@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-3207-0751>).

Abstract

Since the newspapers Takvim-i Vekayi, Tasvir-i Efkar and Tercüman-ı Ahval, which are among the first examples of Ottoman press life, many periodicals have been included in the Ottoman press life in the modernization process. Especially in the Second Constitutional Period, besides the newspapers, the number of which increased considerably, there was also a serious development in the humor press. While the publication life of some of these newspapers and magazines continued for a short time, some of them continued their activities for a long time. Although these newspapers and magazines, which are published with the theme of humor, include criticisms on many issues such as political, social, cultural, etc. in which the state is involved, the subject of education has also been one of the satirized subjects. Humor examples in the field of education, which focused on students, exams, merit, personnel regulations and Darülfünun, one of the most important educational institutions of the period, are important in terms of understanding the educational policies of the period, the reflections of these policies and the problems in the field of education. In addition, both the personal characteristics of the important figures of the education bureaucracy and the policies they organized were among the subjects that the humor press gave importance. Because besides the funny side of humor, its thought-provoking feature has been evaluated as an important tool in expressing the problems in question. In this study, educational humor and criticisms were evaluated based on the prominent examples in the Ottoman humor press since the end of the 19th century. As a result of the study, it was seen that the problems encountered in the educational life of the period were handled with important determinations in the humor press. From this point of view, it is understood that the humor press is a powerful instrument in conveying the problems experienced in the field of education to the public. In this context, the harmful habits of children, the fact that having a diploma cannot be considered as a measure of merit and student demands are remarkable examples of humor. In addition, the appointment of teachers in the historical process of the study, the content and sales prices of the textbooks, which are one of the most important tools of education, and the exams are other prominent elements in the humor press.

Keywords: *Press, Humor, Education, Kalem, Hayal-i Cedid, Aydede, Ayine, Gıdık*

GİRİŞ

Arapça bir kelime olan mizah, şaka ve latife anlamına gelmektedir.¹ Türk kültür tarihine bakıldığında mizah konusunda derin bir geçmişle karşılaşılır. Şüphesiz Türk mizah tarihinin en önemli örneklerinin başında Nasrettin Hoca gelmektedir. O, fıkralarında toplumda yaşanan sorunları mizahi bir üslup ve kıvrak bir zekâ ile ortaya koymaktadır. Güldürürken düşündürülen yapısıyla aradan yüzyıllar geçmesine rağmen halen dinlenilmekte ve düşündürmektedir. Mizahında iyi niyet timsali olan Nasrettin Hoca çoğunlukla ev, sokak, toplum, yargı istemi, otorite vb. konuları ele almıştır.² Ayrıca Türk Mizah kültürünün önemli örneklerinden olan Karagöz ve orta oyununda toplumun genel temayülüne aykırı karakterlerin hicve konu edildiği görülmektedir.³

Türk basınında ilk süreli mizah yayın örneği Terakki gazetesinin ilavesi olarak 1869 yılında çıkarılmıştır. *Terakki Eğlence* adıyla yayımlanan bu ilave daha sonra haftada iki kez çıkarılmaya başlanmıştır. Terakki gazetesinin mizah konusunda diğer bir ilave yayını ise *Letaif-i Âsar*'dır. Söz konusu iki yayın kesintili bir şekilde 1872 yılına kadar yayımlanmaya devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk mizah gazetesi ise Teodor Kasap tarafından çıkarılan Diyojen gazetesidir. Diyojen gazetesi 1870 yılının sonlarına doğru yayım hayatına başlamıştır. İlerleyen süreçte *Çingirak*, *Hayal*, *Latife* vb. farklı mizah gazeteleri yayım hayatına girmiştir.⁴

Sultan II. Abdülhamit döneminde (1876-1909) Jön Türkler tarafından mizah etkili bir unsur olarak kullanılmıştır. Bu dönemde yurtdışında birçok süreli mizah yayını çıkarılmıştır. Londra'da *Hayal*, Cenevre'de *Beberuhi*, Kahire'de *Pinti* bunlardan öne çıkanlardır.⁵

İkinci Meşrutiyet döneminde birçok gazete ve dergi yayım hayatına atılmıştır. 1908 yılı başlarında Osmanlı Devleti'nde gazete ve dergi sayısı 120 olmasına karşın meşrutiyetin ilanının üzerinden daha bir yıl bile geçmeden 730 imtiyaz başvurusu yapılmıştır. Taşra basını da dikkate alındığında 1914'e gelindiğinde alınan basın imtiyaz sayısı 1600'e çıkmıştır.⁶ Bu dönemin mizah basını geleneksel, modern, yergici ve tek sayfalık olmak üzere dört kategoride ele alınmaktadır. Bu süreçte yayımlanan mizah gazete ve dergilerine *Karagöz*, *Hacivat*, *Kalem*, *Davul*, *Eşek*, *Kibar*, *El-Üfürük* ve *Mahkum* dergileri örnek verilebilir.⁷

Osmanlı basın hayatının hızlı bir gelişme gösterdiği Osmanlı modernleşme sürecinde çıkarılan gazetelerin çoğunluğu siyasi konuları işlemektedir. Ancak yukarıda da izah edildiği üzere bu gazeteler arasında sayısı azımsanmayacak kadar mizah gazetesi ve dergilerin varlığı dikkat çekicidir. Bu gazetelerin erken örneklerinden biri olan *Hayal* gazetesinde⁸ mizah, *tehzib-i ahlak* yani ahlakın güzelleştirilmesi için en önemli araçlardan

1 M. Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s. 547.

2 Nurettin Albayrak, "Nasrettin Hoca", *TDVA*, Cilt 32, İstanbul 2006, s. 419.

3 Nurettin Albayrak, "Hiciv", *TDVA*, Cilt 17, İstanbul 1998, s. 452.

4 M. Bülent Varlık, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mizah*, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, Cilt 4, İstanbul 1985, s.1093-1095.

5 Turgut Çeviker, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Karikatürü", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, Cilt 4, İstanbul 1985, s. 1101-1102.

6 Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yay. İstanbul 2006, s.87-88

7 Çeviker, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e ...*, s. 1103.

8 Beş farklı dilde yayımlanan *Hayal* Gazetesi 30 Ekim 1873 tarihinde yayım hayatına başlamıştır. Devrin önemli karikatüristlerinden Nişan Berberyan, Santr ve Ali Fut Bey gibi çizerlerin yanında Ebüzziya Tevfik ve Ali Bey gibi tiyatro yazarlarını da kadrosunda barındıran gazetenin son sayısı 18 Haziran 1877 tarihinde çıkmıştır. Bkz. T. Su-başı ve K. Çaylı, "Osmanlı Basınında Sansüre Bir Örnek: *Hayal* Mizah Gazetesi", *PESA Uluslararası Sosyal Araş-*

biri olarak değerlendirilmiştir. Zira istenmeyen bir davranış sergileyen bir kişiye yapılacak nasihatın çoğu zaman etkili olmadığı, bir kişinin kendine yapılan bir hakareti zamanla hazmedebileceği ve affedebileceği ancak hakkında yapılacak istihzayı hiçbir şekilde affedemeyeceği belirtilmiştir. Dolayısıyla istihzadan daha etkili bir nasihatın olamayacağı iddia edilmiştir. Söz konusu makalede tarihte toplumların ahlakının güzelleştirilmesi için pek çok yöntem uygulanmasına rağmen mizahı seçenlerin daha başarılı oldukları, *Hayal* gazetesinin de bu amaca yönelik olarak yaygın hayatını devam ettirdiği ifade edilmiştir.⁹

Mizahın faydaları konusunda Osmanlı basınında değişik ifadeler rastlanmaktadır. Örneğin Sebilürreşad mecmuasında “Mizah ve latife ile okşanan kalbden kasvet ve keder çıkar. Hatta iyi bir kahkaha dahi ruha ferahlık verir ve binaen aleyh sıhhat-i cisme yarar” denilmektedir.¹⁰ Bu ifadeler mizahın hangi usul üzere icra edilmesi gerektiğini ifade etmenin yanında mizahın sağlığa olumlu etkilerini de ifade etmektedir. Şüphesiz mizahın ferdi faydalarının yanında toplum açısından önemsenmesi gereken faydaları da bulunmaktadır. Nitekim görünüşte hicvetmek hakikatte ise toplumsal, siyasal veya kültürel bir takım gerçeklerin dillendirilmesi için *mizah* yazarçizer mensuplarına geniş bir imkân sunmuştur.

Tarihi süreçte yaşanan gelişmeler mizah anlayışında farklı önceliklerin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Özellikle Birinci Dünya Savaşı’nda yaşananlar toplumda büyük bir üzüntü havası oluşturmuştur. Savaşın sonlarına doğru yaygın hayatına başlayan Diken gazetesi bu kederli ortama bir nebze olsun sevinç kazandırmak amacıyla yayımlanmaya başlamıştır. Nitekim gazetenin ilk sayısında uğranılan felaketlerden dolayı artık gülen bir çehreye nadir rastlanıldığı ifade edilmekte ve ağlamaya alışan insanların sulhun sağlanması ile artık gülmeye başlayacağı belirtilmektedir. Öyle ki solan çehrelere bir nebze olsun neşe katabilmenin gazete için en büyük muvaffakiyet olacağına yer verilmiştir.¹¹

Mizah basınında toplum, siyaset ve sosyal olaylar edebi, mizahi ve yeri geldiğinde ise ciddi bir üslupla¹² ele alınmıştır. Hicvedilen önemli konulardan biri de Osmanlı maarifidir. Bilindiği üzere klasik dönem maarif hayatı yeni bir çehreye bürünen dünyanın ihtiyaçlarına cevap vermekten uzak bir hal almaya başlamış ve modernleşme süreci maarif hayatında da etkisini göstermiştir. *Usul-i Cedid* artık hayati bir mesele haline gelmiştir. Esasen devletin içine düştüğü çıkmazlardan yegâne çıkış yolu maarif olarak görülmeye başlanmıştır. Maarif sahasındaki modernleşme birçok sorunu ve ihtiyacı da beraberinde getirmiştir. Modernleşme sürecinde yaşananlar, önemli aktörler ve tercih edilen politikalar devrin mizah basınında önemli gündem maddelerinden olmuştur.

Osmanlı mizah dünyası üzerinde yapılan çalışmalarda maarifin müstakil bir mesele olarak ele alınmadığı dikkat çekmektedir. Bu çalışmada Osmanlı modernleşme sürecinde mizah basını üzerinden maarif konusu ele alınmaya çalışılmıştır. Bu suretle mizah

tırmalar Dergisi, c. 3, sayı. 2, s. 96, Haz. 2017. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/448389>. Erişim Tarihi 26.10.2021.

9 *Hayal*, 27 Kanunuevvel 1289/8 Ocak 1874, Numero 19, s. 1.

10 Ç.Ş.Z. “Mülâhazat-ı Mütenevvia, Matbuat-ı Milliyede Mizah”, *Sebilürreşad*, 1328, Aded 25/207, s.487-488.

11 *Diken*, 30 Teşrinievvel 1918/30 Ekim 1918, Numero 1, s. 2.

12 Örneğin 1908 yılında yaygın hayatına başlayan Edeb Ya Hu gazetesi mesleklerini tarif ederken “bizim mebde-i hareketimiz şathiyât, fakat hedef-i âmâlimiz ciddiyâtdır, meydan-ı mizahda ne kadar dolaşsak gireceğimiz daire yine daire-i edebdir ciddiyetdir” ifadelerine yer vermiştir. *Edeb Ya Hu*, “Mesleğimiz”, 3 Teşrinievvel 1324/16 Ekim 1908, Numero 1, s.1.

dünyasının maarife nasıl baktığı ve geniş bir dünya olan eğitim öğretim hayatının hangi konuları üzerinde hassasiyet gösterildiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada Osmanlı maarifindeki modernleşme sürecinin önemli bir ivme kazandığı 19. yüzyılın son çeyreğinden başlamak üzere İkinci Meşrutiyet dönemi ağırlıklı olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte farklı örneklerle çalışma 1922 yılına kadar devam ettirilmiştir.

A- ZAMANE ÇOCUKLARI

Osmanlı mizah basının erken örneklerinden biri olan Hayal gazetesinde çocukların içinde bulunduğu durum konusunda dikkat çekici mizah unsurlarına rastlanmaktadır. Örneğin *Zamane Çocukları* başlığında yayımlanan karikatürlerde 19. yüzyıl sonları talebelerinin zararlı alışkanlıkları konu edilmektedir. Talebelerin özellikle nargile ve sigara gibi zararlı alışkanlıkları eleştirilmektedir.

Görsel 1: (Hayal, 25 Eylül 1291/7 Ekim 1875, Numero 205, s.4.)

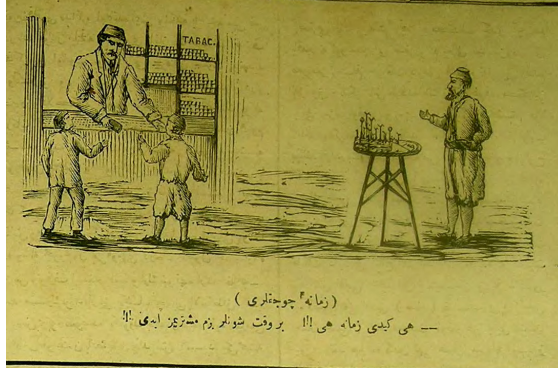
Yukarıdaki karikatürde bir baba ile evlat arasındaki konuşmada çocuk babasının verdiği harçlığa karşılık "Olmaz!... Bir mekteb talebesine haftada bir mecidiye ceb harçlığı mı? Efendim o benim tütünümü yetiştirmez." demektedir.¹³

13 Hayal, 25 Eylül 1291/7 Ekim 1875, Numero 205, s.4.

Görsel 2: (Hayal, 27 Eylül 1291/9 Ekim 1875, Numero 206, s.4.)

Zamane çocuklarının içinde buldukları durumunu ifade eden diğer bir karikatürde ise bir masa etrafında nargile içen çocuklar resmedilmiştir. Çocuklardan biri diğerine “Efem! Bu çakıntının tadı da gazinoda çıkar” demektedir.¹⁴

Görsel 3: (Hayal, 18 Teşrinievvel 1291/30 Ekim 1875, Numero 215, s.4.)

Diğer bir karikatürde ise bir esnafın çocukların harçlıklarını tütün ürünleri satan yerlerde sarf etmelerinden duyduğu rahatsızlık ifade edilmektedir. “Hey gidi zamane hey! Bir vakit şunlar bizim müşterimiz idi !”¹⁵

Görsel 4: (Hayal, 1 Teşrinisani 1291/13 Kasım 1875, Numero 221, s.4.)

Bu konudaki başka bir karikatürde ise karşılıklı sandalyelere oturan iki çocuktan biri nargile içtiği görülmektedir. Nargile içen çocuk diğerine sigara vermektedir. Aralarındaki konuşma şu şekildedir: “Buyurunuz efendim bari siz de bir sigara içiniz. Teşekkür ederim efendim! Bendeniz iki yüz elliliğe alışmışımdır. Nasılsa yüz seksenlikten haz etmiyorum”.¹⁶

Karikatürlerden de anlaşılacağı üzere 19. yüzyılın sonlarına doğru zamane çocukları

14 Hayal, 27 Eylül 1291/9 Ekim 1875, Numero 206, s.4.

15 Hayal, 18 Teşrinievvel 1291/30 Ekim 1875, Numero 215, s.4.

16 Hayal, 1 Teşrinisani 1291/13 Kasım 1875, Numero 221, s.4.

şeklinde ifade edilen çocukların tütün ürünlerine rağbetlerinden ve zararlı alışkanlık edinmelerinden duyulan rahatsızlık dile getirilmektedir.

Görsel 5: (Kara Sinan, 29 Mayıs 1291/10 Haziran 1875, Numero 2, s.4.)

Öğrencilerin mekteplerdeki taşkınlıkları da dönemin karikatürlerine yansımıştır. Kara Sinan adlı dergide mektep hocasının işi çıktığı için talebeleri erkenden evlerine göndermesi sonrasında yaşananlar karikatürize edilmiştir. Sağa sola koşuşturan ve birbirleri ile kavga eden talebeler görülmektedir. Mektep binasının hali de dikkat çekicidir. Yıkılmaması için direklerle güçlendirilen binanın pencerelerinin kırık dökük, duvarlarının çatlak ve kapısının da açık olduğu görülmektedir.¹⁷

B- ZORUNLU EĞİTİM

Osmanlı maarifinde eğitimin zorunlu olması II. Mahmut zamanında başlayan bir uygulamadır. 1824 yılında yayımlanan fermanda İstanbul'da ilköğretim zorunlu hale gelmiştir.¹⁸ 1876 yılında yayımlanan Kanun-i Esasinin 114. Maddesinde tüm Osmanlı vatandaşları için eğitimin birinci kademesinin zorunlu hale getirildiği anlaşılmaktadır.¹⁹ Eğitimdeki mecburiyet devrin basın hayatında hicvedilen bir konu olmuştur. Örneğin Hayal Gazetesinde neşredilen aşağıdaki karikatürde mecburi eğitim konusundaki eleştiri farklı bir şekilde ele alınmış ve bir muallimin etrafındaki şahıslara harfleri öğretirken yaşadığı zorluk şu şekilde ifade edilmiştir:

“Tahsil-i Cebri:

-Öyle değil! Elif Küsienni, Elif keseenni, Elif küsürönnü! Şimdi söyleyin bakayım.

-Anladık. Dur! Herif küsmüş nini! Herif kesse hindi! Herif götürür onu”.²⁰

17 Kara Sinan, 29 Mayıs 1291/10 Haziran 1875, Numero 2, s.4.

18 Mahmud Cevad, Maarif-i Umûmiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, Matbaa-i Amire, 1338, s.1-4.

19 Düstur, Tertib 1, Cilt 4, İstanbul 1299, s. 19.

20 Hayal, 2 Teşrinievvel 1291/14 Ekim 1875, Numero 208, s.4.

Görsel 6: (Hayal, 2 Teşrinievvel 1291/14 Ekim 1875, Numero 208, s.4.)

Hayal gazetesinin diğer sayılarında aynı konu ele alınmaya devam edilmiştir. Nitekim aşağıdaki karikatürde bir hamalın okuma yazma bilmeden hamallık yapamayacağı hicvedilmiştir. Elinde İstikbal gazetesi bulunan bir hamal sırtında yükü olduğu halde ilerlemektedir. Karikatürün altında ise okuma bilmeyenlerin hamallık bile yapamayacağı için maarif kolcularının korkusundan dolayı hamalın bu şekilde yük taşımaya devam ettiği belirtilmektedir.²¹

Görsel 7: (Hayal, 13 Eylül 1291/25 Eylül 1875, Numero 200, s.4.)

Diğer bir örnekte ise eğitimin mecburi olmasının istenilen başarıyı getiremeyeceğine yer verilmiştir. Karikatürde bir çocuğun etrafında bulunan yaşlılara İstikbal gazetesini okuyabildiği görülmektedir. Karikatürün altında ise “Neşr-i maârif bile cebir ile olmaz hükm-i zamana tabidir” denilerek eğitim öğretimin belirli bir yaşının olduğu ve zamanının geçmesi sonrasında zorunlu bile olsa beklenen neticenin elde edilemeyeceği anlatılmak istenmiştir.²²

21 Hayal, 13 Eylül 1291/25 Eylül 1875, Numero 200, s.4.

22 Hayal, 12 Haziran 1292/24 Haziran 1876, Numero 260, s.4.

Görsel 8: (Hayal, 12 Haziran 1292/24 Haziran 1876, Numero 260, s.4.)

Hayal gazetesinde yayımlanan söz konusu karikatürler zorunlu tahsil ile toplumun yaşı ilerlemiş kesiminin eğitiminin pek mümkün olmadığı yönünde bir anlayışın öne çıktığı izlenimini oluşturmaktadır. Ayrıca okuma yazma bilmeyenlerin eğitim öğretimin yaygınlaşması yolunda tesis edilen cezaların aşılması için farklı yollar ve yöntemler belirleyerek cezalardan kaçınma eğiliminde olduklarını göstermektedir.

C- DERS KİTAPLARI

Mekteplerde okutulan ders kitapları aslında öteden beri eleştiri konusu olmuş bir mesele idi. Kitapların içeriği, üslubu ve ihtiyaca cevap verip veremeyeceği basın hayatının üzerine eğildiği konulardan olmuştur. Örneğin Sultan Abdülaziz devrinde (1860-1876) yayın hayatına devam etmekte olan Hayal gazetesinin 24 Ocak 1874 tarihli sayısında bu konu "Kitap Modası" başlığı altında ele alınmıştır. Makalenin başlığından da anlaşılacağı üzere o yıllarda kitap neşri bir moda halini almıştır. İmzasız olarak yayımlanan söz konusu makalede birkaç aydan beri hemen hemen her gün farklı isimlerle beş on kitabın neşredildiği ancak bu kitapların *ismiyle müsemma* kitaplar olmadığından şikâyet edilmektedir. Yayımlanan kitapların tümünde "maarife hizmet eder" şeklinde bir başlığın bulunmasına rağmen kitapların içeriği incelendiğinde bu kitapların maarife nasıl hizmet edebileceği sorgulanmaktadır.²³

Mekteplerde okutulan kitapların birçoğunun talebelerin anlayamayacağı bir dil ile yazılmış olması ders kitapları konusundaki eleştiri konularındandır. Bu sorunun aşılması amacıyla meşrutiyet döneminde Maarif Nezareti tarafından komisyonlar kurulmuş ve bunun için de önemli bir bütçe ayrılmıştır. Ciddi ümitlerle kurulan komisyonlardan beklenen netice alınamamıştır. Örneğin mekteplerde sekiz on yaşlarında bulunan talebelerin okuduğu Arapça grameri örneklerinin verildiği *Emsilenin* zorluk derecesinin talebelerin yaşlarına uygun olmadığı anlaşılmıştır. Nihayet mizahi bir çözüm yolu ile bu zorluğun aşılması amacıyla *emsile* tabirinin "bilmece ve muammalar" sınıfına dâhil edilmesine

²³ Hayal, "Kitap Modası", 12 Kanunusani 1289/24 Ocak 1874, Numero 24, s. 1.

karar verildiği ifade edilmiştir. Hatta nezarete bu konuda bir örnek *birinci muamma* olarak asılmış ve nazırların karşısında bu örneği çözebilene makamlarını bırakacakları ilan edilmiştir. Bu muammayı gören bir kişi gerçekten bunun bir muamma olduğunu ve zavallı talebelerin anlaşılması zor şeylerle vakitlerini geçirmelerinin ise en büyük muamma olduğunu söylemiştir.²⁴

Ders kitapları konusunda diğer bir şikâyet ve eleştiri konusu ise fiyatların pahalılığıdır.²⁵ Bu konuda 1922 yılında kaleme alınan bir haberde bir memurun pahalılık sebebiyle çocuklarının ders kitaplarını alamaması ele alınmıştır. Sorunun kaynağını inhisarcılıkta bulan *Ayine* gazetesi yazılan ders kitaplarının eğitim programlarına dâhil edilmesinin yazarın nüfuz sahibi olup olmamasına bağlı olduğunu belirtmektedir. Kitap yazma liyakatine sahip olan diğer yazarların tekliflerinin Maarif Nezaretince reddedildiği bu nedenle kitap yazma işinin sadece birkaç yazarla sınırlı kaldığı, bu yazarların da eserleri için yüksek fiyatlar istediklerine yer verilmiştir. Haliyle kitapçılar da kitapların fiyatını artırmak durumunda kalıyorlardı. Darülmuallimat muallimlerinden Ali Haydar Efendi'nin yazdığı *Kolay Elifba* adlı eser bir örnek olarak ele alınmış ve bu eserin satış fiyatının ortalama yirmi beş lira olması gerekirken yüz elli liraya yakın telif ücreti alındığı belirtilmiştir. Hatta bazı okul müdürleri de kitapçılardan düşük fiyatla aldıkları kitapları talebelere kârlı bir şekilde satıyorlardı. Haberin sonunda ise bu sorunun aşılmasının esas yolunun inhisarcı zihniyetin değişmesine bağlı olduğu ifade edilmiştir.²⁶

Ayine gazetesinin diğer nüshalarında da bu konu haber yapılmaya devam edilmiştir. Mektep idarelerinin kitapları en düşük fiyattan satan kitapçılardan alarak talebelere satmaları idareler için büyük bir menfaat kapısıydı. Mektepler tarafından kitap satışının yasaklanması bu sorunu çözülmesi için zaruri görülmüştür.²⁷ “Maarif Nazırı Beyefendinin Nazar-ı Dikkatine” başlığı altında kaleme alınan diğer bir haberde ise kitap fiyatlarının yüksekliğinden bir kez daha şikâyet edilmiş ve bunun Meclis-i Maarifin fiyat politikasından kaynaklandığı iddia edilmiştir. Örneğin üç buçuk kuruşa satışı yapılabilecek olan bir elifbanın fiyatının on kuruş olarak belirlenmesinin büyük bir sorun olduğu belirtilmiştir.²⁸ Kitap fiyatlarındaki pahalılık konusunda *Ayine* gazetesinin sahibi Semih Lütfi Bey'in bir buçuk seneden beri devam eden girişimleri bir neticeye ulaşmıştır. Maarif Nezareti bu konuda bir komisyon kurmuştur. Gazete yaptığı açıklamada fiyatlar konusunun en kısa zamanda bir karara bağlanmasını beklediklerini ifade etmiştir. Açıklamanın sonunda ise şu soruya yer verilmiştir: “Acaba bu komisyon azası da mektep kitapları yazan zevattan mı mürekkeptir?!”.²⁹

D- İMTİHANLAR

Sınavların öğrenciler üzerinde bir stres kaynağı olduğu kabul edilen bir durum olmakla birlikte eğitim öğretimin vazgeçilmez bir unsuru olduğu da bir gerçektir. Sınavlar konusu

24 *Latife*, 1327, Numero 2/6 s.46.

25 Ders kitaplarındaki pahalılık esasen öteden beri devam eden bir sorundu. Örneğin 18 Eylül 1905 tarihli bir belgede rüştiye mekteplerinde okutulmak üzere komisyon tarafından belirlenen kitapların fiyatlarının bayiler tarafından yüksek fiyatla satılmasından şikâyet edilmektedir (BOA. MF. İBT. 167/58); Bu talep üzerine kitap fiyatlarında bir düzenlemeye gidilmiştir (BOA. MF. İBT. 168/26).

26 *Ayine*, “Mektep Kitapları”, 16 Ağustos 1338/16 Ağustos 1922, Numero 52, s.4.

27 *Ayine*, “Yine Mektep Kitapları Hakkında”, 23 Ağustos 1338/23 Ağustos 1922, Numero 53, s.4.

28 *Ayine*, “Maarif Nazırı Beyefendinin Nazar-ı Dikkatine, Mektep Kitapları Meselesi”, 18 Teşrinievvel 1338, Numero 61, s.4.

29 *Ayine*, “Yine Mektep Kitapları Hakkında”, 23 Ağustos 1338/23 Ağustos 1922, Numero 53, s.4.

Osmanlı mizah basınındaki yansımalar muallimler ile talebe arasındaki diyaloglar şeklinde ele alınmıştır. Örneğin Hayal-i Cedid gazetesinde İmtihan Meclisi başlığı altında öğretmen ile öğrenci arasında geçen diyalog şu şekildedir:

“Muallim: Haydi yavrum! Kendini topla! ...Sualim seni sıktı mı?”

Şakird: Hayır efendim! Beni sıkın sualiniz değil, cevabdır!”³⁰

Diğer bir mizah gazetesi olan Eşref gazetesinde ise aynı minvalde bir mizaha yer verilmiştir. Öğretmen ile öğrenci arasındaki konuşma şu şekilde gerçekleşir:

“Muallim: Oğlum şeffaf neye derler.

Şakird: Bir taraftan bakıldığı vakit diğer tarafı görülen eşyaya.

Muallim: Ne gibi?

Şakird: Anahtar deliği gibi.

Muallim: *Kızarak, diğer bir şakirde hitaben:* Sen söyle:

Diğer Şakird: Bizim bevabın satıldığı on paralık kaşar peyniri gibi.”³¹

İki örnekte öğretmenin gerek imtihan sırasında gerekse ders esnasında sorduğu sorulara öğrencilerin verdiği cevapların espri ile birlikte zekâ ürünü cevaplar olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca verilmek istenen mesajları da içermektedir. Nitekim birinci örnekte öğrencinin verdiği cevapta sınavların öğrenci üzerindeki olumsuz etkisi ifade edilmiştir. İkinci örnekte ise ilk öğrencinin verdiği cevapta anahtar deliğinin şeffaf kavramın karşılığı olduğu şeklinde cevap verilmiştir. İkinci öğrencinin verdiği cevap ise şeffaf kavramının tam karşılığı olmakla birlikte okulda yaşanan bir olumsuzluğa da dikkat çekilmiştir. Okulda satılan kaşar peynirlerin ne kadar ince kesildiği mizahi bir üslupla ifade edilmiştir.

1922 yılında Aydede gazetesinde imtihanlar konusunda yayımlanan bir haber trajik olmasının ötesinde düşündürücü bir durum arz eder. Aydede imzasıyla yayımlanan İmtihan Derdi başlıklı yazıda imtihanların talebe üzerindeki durumu bir intihar vakası ile ifade edilmektedir. İmtihanları geçemeyen bir talebe Kınalı Ada vapurundan kendini denize atar. Haberde “demek ki ömrünün daha ilk imtihanında bu derece ye’se uğrayan bu gencin daha sonraları hakiki hayat imtihanlarında mukavemet göstermesine imkân yokdu” şeklinde bir yoruma yer verilmiştir. Haberin müellifi de kendi durumunu izah ederken “hayatta iki kâğıda muvaffak olamadım. Bunlardan birincisi bin liralık banknot, diğer ise bir şehadetname. Meğerse bu ikisinden mahrum olunsa bile yaşamak, başarılı olmak mümkünmüş” demektedir. İmtihanların tamamen kaldırılması fikrinde olan yazar imtihan korkusunun çocukların zihinlerini tarumar ettiğini ve on bin sene önceki birinin ismini bırakın hatırlamayı talebelere kendi isimlerini bile unutturduğunu iddia etmektedir.³²

İmtihanlar konusu devrin mizah basınında sadece öğrencileri ilgilendiren bir durum değildir. Nitekim imtihan gerçekliği öğretmenlerin de maruz kaldığı bir durumdur. Osmanlı maarifinde ilk ve orta öğretim muallimlerinin imtihanlarının Nisan ayında

30 *Hayal-i Cedid*, “Küçük Muhavereler İmtihan Meclisinde” 21 Nisan 1326/4 Mayıs 1910, Numero 14, s. 3.

31 *Eşref*, “İmtihanda”, 30 Nisan 1325/13 Mayıs 1909, Aded 9, s.4.

32 *Aydede*, “İmtihan Derdi”, 30 Kanunusani 1338/30 Ocak 1922, Numero 9, s.1.

gerçekleştirilmeye başlanması Aydede gazetesinde hicve konu olmuştur. Yine aynı zamanlarda mektep gezilerinin de başlaması nedeniyle muallimlerin “ekserisini ele geçirmek mümkün olmadığından” muallim imtihanlarının kış aylarına ertelenmesinin uygun olduğuna yer verilmiştir.³³ Anlaşılan ilk ve orta öğretim muallimlerinin sınavlardan “kaçma” girişimleri için *mektepe tenezzühleri* bir vesile olarak görülmüş ve bu durum devrin mizahında yerini almıştır.

Yine aynı günlerde yayımlanan diğer bir karikatürde ise eski ve yeni muallimlerin durumu hem trajik hem de komik bir şekilde ele alınmıştır. Aşağıda görüleceği üzere masanın bir tarafında genç bir mümeyyiz ile diğer tarafındaki ihtiyar bir muallim arasında geçen imtihan süreci karikatürize edilmiştir.

Görsel 9: (Aydede, “İmtihan Derdi”, 30 Kanunusani 1338/30 Ocak 1922, Numero 9, s.1.)

“Genç mümeyyiz: Yıldırım Bayezid kaçınıcı padişahdır?”

İhtiyar muallim: Üç sene evvel ben de seni imtihan ederken bu suali sormuşdum oğlum³⁴

Esasında hicvedilen şey tarihin tekerrür etmesidir. Zira hoca ve talebe rolü zaman içinde yer değiştirmiştir. Ancak bunun ötesinde eğitim süreci ile ilgili önemli bir hicve de yer verilmiş ve bir mesaj verilmek istenmiştir. İhtiyar muallimin üç sene önce muhabatına sorduğu sorunun yine kendine yöneltilmesi sınavlarda klişeleşmiş soruların aynen devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

İkinci Meşrutiyet döneminin öne çıkan ve ilgi çekici mizah yayınlarından biri olan Eşek gazetesinde 1912 yılında yayımlanan bir mizah, dönemin maarif-bürokrasi ilişkisinin ilgi çekici bir örneğini teşkil etmektedir. Hukuk mektebi son sınıf öğrencisi olan eski Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın nasıl imtihan edildiği *Yeni Usul Bir İmtihan* başlığı altında mizahi bir üslup ile açıklanmaktadır. Habere göre sınav zamanı geldiği için Talat Paşa'ya mektep müdürü tarafından gayet nazik ve ihtiramlı bir üslupla yazılan mektupta imtihan

33 Aydede, “Muallimlerin İmtihani”, 20 Nisan 1338/20 Nisan 1922, Numero 32, s.3.

34 Ayine, 6 Nisan 1338/6 Nisan 1922, Numero 33, s. 4.

için mümeyyizlerin ne zaman gelmelerinin gerektiği sorulur. Talat Paşa'nın "gelsinler" demesi üzerine gönderilen mümeyyizler büyük bir heyecan ve korku içerisinde ve ne soracakları konusunda büyük bir kaygı duymaktadırlar. Nihayet cesaret gösteren bir mümeyyiz "Keyfi devletleri nasıldır efendim" der. Gazetede bu soruya cevap veren Talat Paşa *talebe* olarak ifade edilir ve *talebe* "çok şükür" şeklinde cevap verince mümeyyiz *muvaffakiyet* nedeniyle sevinir. Soru sorma sırası diğer mümeyyize gelmiştir. İkinci mümeyyiz "Cemiyet-i muhteremenin mevkii parlaktır değil mi efendim" diye soru yöneltince *talebe* "ona ne şüphe, gece gündüz bu hususda sarf-ı mesai ediyoruz" cevabını verir. Bir müddet sonra *talebe* sınavın bittiğini mümeyyizlere haber verir. Eline bir kâğıt alır ve mümeyyizlerin isimlerini yazar. Mümeyyizler sevinerek dışarı çıkarlar. Birbirlerine güzel sorular sorduklarını söylerler. Mümeyyizlerden biri diğerine *kaç aldık acaba!* diye sorar. Diğer kaç puan alacağını bilmediğini ama her halde terfi ettiklerini düşündüğünü söyler.³⁵

E- BİR YÜKSEKÖĞRETİM KURUMU "DARÜLFÜNUN"

Modernleşme döneminin en önemli eğitim kurumlarından olan darülfünunun kurulma teşebbüsleri 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanmaktadır. 8 Nisan 1869'da padişah iradesiyle kuruluşu tescillenen darülfünun, 20 Şubat 1870'de büyük bir törenle açılmıştır. Ancak tarihi süreç içinde değişik binalarda eğitim öğretime devam eden darülfünunun faaliyetleri kesintili bir dönem arz etmektedir. Darülfünunun kuruluşundan sonra 1872-1873 ders yılına kadar dersler kesintisiz olarak devam etmiştir. Kurum 1874-1875 ders yılında Darülfünun-ı Sultani adıyla tekrar açılmıştır. Talebeler dört yıllık öğretim süresi sonunda hazırlanan ve başarı ile savunulan tez ile doktor unvanıyla mezun edilmişlerdir.³⁶

Darülfünun tarihi süreçte önemli olaylara tanıklık ettiği gibi ikinci Meşrutiyet döneminde Maarif Nezareti ve talebeler arasında yaşanan doktora meselesi basın hayatının ilgi gösterdiği bir konu olmuştur. Hukuk şubesinde doktora imtihanlarının kaldırılması³⁷ ve daha sonra yeniden getirilmesi birçok eleştiriyi beraberinde getirmiş, lehte ve aleyhte kaleme alınan yazılar devrin basınında yer almıştır. Örneğin 1909 yılında İbrahim Alaaddin imzasıyla yayımlanan bir makalede doktora imtihanlarının kaldırılmasının mezun olacak hukuk talebelerinin acemi ve beceriksiz olmalarına neden olacağı ifade edilmekte ve doktora imtihanlarının kaldırılması şu cümlelerle eleştirilmektedir:

"Ben düşünüyorum ki memleketimizin icâbâtı ve vesaitimizin mefkûdiyeti yüzünden esasen lazım olduğu kadar iyi talebe yetiştiremeyen mekteb-i hukuk eğer doktora mezuniyet ruûsı vermeyi adet edinirse iksir-i adaleti tevzie memur eller pek beceriksiz ve acemi olacaktır. Çünkü mekteb-i hukukda

35 Eşek, "Yeni Usul Bir İmtihan", 20 Eylül 1328/3 Ekim 1912, Numero 17, s.2.

36 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun", TDVA, İstanbul 1993, Cilt 8, s.522-523.

37 1908 yılında meşrutiyetin ilanı sırasında hukuk mektebi talebelerinin son sınıf derslerini vermeleri ile mezun edilmişlerdi. Bu uygulama 1908 yılı için tatbik edilmiş ve doktora imtihanlarından sarf-ı nazar edilmişti. 1909 yılında hukuk mektebi talebeleri bu sene için nasıl bir yol izleneceği yani doktora imtihanıyla mı yoksa geçen sene olduğu gibi son sınıf dersleriyle mi mezun olacakları konusunda açıklama istemişlerdir. Daha önceki kanun ve nizamnamelerin meclis tarafından değiştirileceği için birinci ve ikinci sınıf derslerini yeniden öğrenmelerinin boşa zaman geçirmek olacağı iddiasıyla doktora imtihanlarının 1908 yılında olduğu gibi iptalini istemişlerdir. Esasen talebelerin doktora imtihanlarından sorumlu tutulmaları Avrupa'da olduğu gibi ihtisasa yönelik özel sınıfların oluşturulmasına bağlı idi. Ancak bu sınıfların oluşturulması için gerekli bütçe bulunmuyordu. Bu nedenle 1909 yılına mahsus olmak üzere yalnız son sınıfta görülen derslerden imtihanlarının yapılması kararlaştırılmıştır. Bkz. BOA. MF.MKT.1119/57.

dört sene zarfında tahsil olunan dersler talebenin ezhânında aynıyla bir şehrin her kısmını muhtelif zamanlarda ayrı ayrı görmüş fakat hey'et-i umûmiyesini ihâta edememiş bir seyyah malumatı izhâr eder. Halbuki doktora bu yekdiğerinin mütemmimi olan dersleri bir arada cem' ve ihâtaya sebep olmakla adeta bir memleketin aksâm-ı muhtelifesini gördükden sonra hey'et-i umûmiyesini bilen bir âdem vukûf-ı kâmilî te'min eder".³⁸

İbrahim Alaaddin'in bu düşünceleri aynı derginin bir sonraki sayısında hukuk mektebi son sınıf talebelerinden Sındırgılı Ahmet Süreyya tarafından eleştirilmiş ve doktora imtihanlarının önemli bir faydasının olmadığı iddia edilmiştir.³⁹ 1911 yılında doktora imtihanlarının tekrar getirilmesi öğrencilerin tepkilerine neden olmuş, protesto ve nümayişler yapılmıştır. Mekteb-i Hukuk talebeleri Meclis-i Mebusan ve diğer önemli makamlara başvuruda bulunmuşlardır.⁴⁰

Yine aynı günlerde Tanin gazetesinde yayımlanan bir haberde protestocu talebeler doktora imtihanlarının yeniden getirilmesine tepki olarak on beş gün okula devam etmeyeceklerini bildirmişlerdir. Bunu hayretle karşılayan Tanin gazetesi yetkilileri haberin sıhhati için yaptıkları araştırmada boykotun doğru olduğunu öğrenmişlerdir. Haberin devamında ise hukuk mektebi talebelerini eleştiren cümlelere yer verilmiş ve talebelerin hukuk mektebine kayıtları sırasında doktora imtihanlarından haberdar olduklarını bu durumda bir mağduriyetten söz edilemeyeceğine yer vermişlerdir.⁴¹ Mektebi boykot kararı üzerine Maarif Nezareti bir açıklama gereği duymuş ve mektebin bu şekilde tatil edilmesine asla müsaade edilmeyeceği, derslere devam edilmesi için gerekli tedbirlerin alınacağı ve devam etmeyenlerin askerlik ve diğer konulardaki muafiyetlerinin ortadan kalkmış olacağını belirtmiştir.⁴²

Anlaşılabacağı gibi doktora imtihanlarının geri getirilmesi Maarif Nezareti ile talebeler arasında büyük bir anlaşmazlığı da beraberinde getirmiştir. Bu süreçte doktora imtihanları mizah basınının da ele aldığı bir konu olmuştur. Örneğin 22 Nisan 1911 tarihli Cadalog dergisinde doktora imtihanları bir balona benzetilerek balonun havalandırılması için birçok şahsın gayret içerisinde olduğu bir karikatüre yer verilmiştir. Balonun havalandırılması doktora imtihanlarının kaldırılmasına benzetilmiştir. Balon üzerinde Hukuk-ı Düvel, Tatbikat, Mecelle, Usul-i Kanun-ı Ceza vb. derslerin isimleri, karikatürün arka tarafında ise Darülfünun-ı Osmani yazısı görülmektedir. Cadalog, balonu havalandırmak için gayret edenlere yol göstermektedir.⁴³

38 İbrahim Alaaddin, "Doktora Hakkında", *Sırat-ı Müstakim*, 29 Teşrinievvel 1325/11 Kasım 1909, Aded 62, s.151.

39 Sındırgılı Ahmed Süreyya, "Doktora Hakkında", *Sırat-ı Müstakim*, 5 Teşrinisani 1325/18 Kasım 1909, Aded 63, s.176.

40 *Sabah*, "Mekteb-i Hukukda Doktora", 25 Mart 1327/7 Nisan 1911, Numero 7738, s.2.

41 *Tanin*, "Mekteb-i Hukuk Doktora İmtihani", 26 Mart 1327/8 Nisan 1911, Numero 933, s. 2-3.

42 *Tanin*, "Mekteb-i Hukuk Talebesi İçün", 27 Mart 1327/9 Nisan 1911, Numero 934, s. 3.

43 *Cadalog*, 9 Nisan 1327/22 Nisan 1911, Numero 6, s. 4.

Görsel 10: (Cadaloz, 9 Nisan 1327/22 Nisan 1911, Numero 6, s. 4.)

“Acemi baloncılar!: Haydi arkadaşlar kımıldamağa başladı biraz daha gayret idersek havalanacak ...!

Cadaloz- A Evladlarım zorlamakla kalkmaz safrasına dikkat lazım!”.⁴⁴

1922 yılı darülfünunun sık sık açılıp kapanma yılı olmuştur. Tabiatıyla bu durum eğitim öğretim faaliyetlerini aksatmıştır. Mektebin bu şekilde açılıp kapanması dönemin mizah basınında yansımış ve Darülfünun her sabah açılıp kapanan Unkapanı köprüsüne benzetilmiştir. *Aydede* gazetesinde çıkan bir haberde bu durum *Açılıp Kapanma Meselesi* başlığıyla şu şekilde ifade edilmektedir:

“Darülfünun emânetinden: Darülfünunumuzun bundan böyle sâbık Unkapanı köprüsü misüllü her sabah açılıp öğleye doğru kapanacağı ve havalar tamıyla müsaid ve sular sakinleşinceye kadar bu minvâl üzere hareket olunub bilâhere daha muvâfik bir karar ittihaz edileceği ve el-yevm bayram-ı şerifin tekarrübi hasebiyle şimdiden kapanarak bir hafta müddetle mesdûd kalması münasib görüldüğü alakadârâna ilan olunur”.⁴⁵

F- MAARİF BÜROKRASİSİ

Mizah basınında maarif bürokrasisi konusundaki mizahın maarif nazırları üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Maarif nazırları içerisinde ise Emrullah Efendi'nin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Emrullah Efendi⁴⁶ ikinci Meşrutiyetin renkli simalarındandır. Gerek

44 *Cadaloz*, 9 Nisan 1327/22 Nisan 1911, Numero 6, s. 4.

45 *Aydede*, “Açılıp Kapanma Meselesi”, 25 Mayıs 1338/25 Mayıs 1922, Numero 42, s.2.

46 Emrullah Efendi 1910-1912 yılları arasında İbrahim Hakkı Paşa ve Küçük Sait Paşa kabinelerinde iki kez Maarif Nazırı olarak görev yapmıştır. Nazırlığı döneminde ilköğretim kanunu ve orta ve yükseköğretim ile ilgili önemli çalışmalara öncülük etmiştir. Maarifin islahı konusunda dönemin önemli eğitimcilerinden Satı Bey'le ayrıkı düşmüştür. Emrullah Efendi yükseköğretimden başlamak üzere maarifin islahını savunmuştur. Bu düşüncesi tûbâ ağacı nazariyesi olarak bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, (1995). Emrullah Efendi, *TDVA*, İstanbul, 1995, Cilt 11 s. 165; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, Cilt 3-4. s. 1276-1277.

ortaya koyduğu tûbâ ağacı nazariyesi ve nazırlık dönemindeki faaliyetleri gerekse devrin matbuatıyla münasebetleri ilgi çekici bir mahiyet arz etmektedir.

Emrullah Efendi'nin dalgın hali devrin basınında öne çıkmış ve bu durum birçok mizaha konu olmuştur. Meşrutiyet döneminin önemli mizah gazetelerinden Gıdık gazetesinde Emrullah Efendi'nin dalgın hali dikkat çekici bir üslupla ele alınmaktadır. *Büyükler Dalgın Olur* başlığında imzasız bir şekilde yayımlanan bir yazıda Emrullah Efendi'nin dalgınlığı hicvedilmektedir. Ancak bu dalgınlık sadece Emrullah Efendi'ye has bir durum değildir. Zira nazırlık makamına gelen şahsiyetlerin fazlaca okudukları, yoruldukları ve bu nedenle dalgın bir hale büründükleri anlatılmaktadır. Örneğin Zühdü Paşa⁴⁷ bunlardan biridir. Haberde bu dalgınlık sanki bir makamın gereğiymiş gibi ifade edilmiş ve diğer nazırlara da sirayet etmiştir. Hatta bu konuda “mevkiin muktezası olan meşguliyet-i mütemadiye-i zihniyye kendilerini vaktinden evvel bunatmıştır” denilmektedir. Emrullah Efendi'nin de aynı durumda olduğu ve çok okuması, çalışması ve düşünmesi nedeniyle unutkan hale geldiği ifade edilerek mizahi birçok örneğe yer verilmiştir. Örneğin bir gün Emrullah Efendi'ye imzalanması için memurlardan biri bir yazı getirmiştir. Gözleri zayıf olan Emrullah Efendi gözlüğünü aramaya başlamış bir müddet sonra yanındaki memur sıkılarak “şimdi gözünüzdeki gözlükle okuyunuz da öbürünü sonra buluruz, efendimiz” demiştir. Nazır yazıyı okuduktan sonra imzalayacağı sırada dalgınlığı sebebiyle ismini hatırlayamamıştır. Bu sefer kâtip İzmir Maarif Müdüriyetinden gelmiş olan ve Şura-yı Devlette bulunan bir evrakta isminin yazılı olduğunu oradan bakıp öğrenebileceğini ifade etmiştir.⁴⁸

Emrullah Efendi'nin dalgınlığı konusu mizah basınında kurgulanan zamane atasözlerine de konu olmuştur. Dönemin etkili şahsiyetlerinin Ahmet Rıza Bey, Babanzade Hakkı Bey ve Hüseyin Cahit Bey vd. için yazılan zamane atasözlerinde Emrullah Efendi için “Gökde yıldız arar önündeki çukuru görmez” denilmektedir.⁴⁹ Görüldüğü üzere Emrullah Efendi'nin dalgınlığı abartılı ve mizahi bir üslupla ele alınmıştır.

Yine Gıdık gazetesinin başka bir sayısında Maarif Nazırına giyaben sorular sorulmuş ve kurgu şeklinde verilen cevaplar bir bir sıralanmıştır. Her ne kadar sual ve cevaplar mizahın bir unsuru olsa da Maarif Nazırına duyulan tepkinin de bir göstergesi olması açısından önemlidir. Örneğin tabiatınız nedir sualine dalgınlık, unutkanlık, en büyük kusurunuz sorusu ise ne yapacağını bilmemek ve her şeyi eline yüzüne buluşturmak şeklinde cevaplandırılmıştır. En korktuğu şeyin nazırlıktan ayrılmak, ulaşmak istediği makamın ise sadrazamlık olduğuna yer verilmiştir. Tercih ettiği ağaç tûbâ ağacı, yaşamak istediği şehir Babil şeklinde cevaplandırılmıştır. Nasıl ölmek istersiniz sorusuna ise maarif sandalyesinde cevabı verilmiştir.⁵⁰

Hayal-i Cedid mizah gazetesinde “Gayet Ehemmiyetsiz İki İlan, Okumayınız!” başlığı altında bir maarif nazırının haiz olması gereken özellikleri konusunda yazılanlar dikkat çekici olduğu kadar güzel bir mizah örneğidir:

47 Zühdü Paşa, 1834 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. II. Abdülhamit devrinde önemli görevlerde bulunmuş olup Maarif Nazırlığı da yapmıştır. Nazırlığı döneminde Darülfünunun açılması için önemli görevler icra etmiştir. Maarif Nazırlığı görevini yürütürken 1902 yılında vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Z. Oraloğlu, Zühdü Paşa, TDVA, İstanbul, 2013, Cilt 44, s.538-539.

48 Gıdık, “Büyükler Dalgın Olur”, 1 Teşrinisani 1326/14 Kasım 1910, Numero 4, s. 27-29.

49 Gıdık, “Zamane Darb-ı Meselleri”, 20 Kanunuevvel 1326/2 Ocak 1911, Numero 16, s.123.

50 Gıdık, “Maarif Nazır Ne Diyor?”, 16 Kanunuevvel 1326/29 Aralık 1910, Numero 15, s. 117.

“Maarif Nezareti için biraz okur, yazar... Evinin kapısını bulabilir, nezaret merdivenlerinin çıkdıktan sonra yanlışlıkla başka odaya girmez, gecelik takyesiyle nezarete gelmez, saç sakalı berber yüzü görür bir adama ihtiyaç vardır... Bu gibi evsâfî hâiz olan zevâtn aşî şehâdetnâmeleriyle ateh getirmediklerine dair mahalle ilm ü haberlerini ve Tezkere-i Osmaniyelerini hâmilen Bâb-i Âlide sadaret dairesine müracaat eylemeleri...”⁵¹

Dönemin basın hayatında gerek mizah gazetelerinde gerekse diğer gazetelerde⁵² Emrullah Efendi'nin nazırlık görevini bırakması konusunda yoğun bir gündem oluşturulmuştur. Hayal-i Cedid gazetesindeki söz konusu mizahta da Maarif Nazırlığı için birinin arandığı ve haiz olması gereken özelliklerin Emrullah Efendi'nin öne çıkan özelliklerinin tamamen zıddı olduğu anlaşılmaktadır.

Emrullah Efendi'nin görevi bırakmama konusundaki ısrarı karikatürlere de konu olmuştur. Örneğin Kalem gazetesindeki karikatürde Emrullah Efendi'nin nazırlık makamından ayrılmamak için kendini koltuğa çivilediği hicvedilmiştir. Karikatürün altında ise “Tam yüz yirmi sekiz çivi ile çiviledim. Koparanın alınına tûbâ dalı takarım” ifadeleri dikkat çekicidir.⁵³

Görsel 11: (Kalem, 6 Kanunusani 1326/19 Ocak 1911, Numero 109, s.1.)

51 *Hayal-i Cedid*, “Gayet Ehemmiyetsiz İki İlan, Okumayınız!”, 11 Şubat 1326/24 Şubat 1911, Numero 73, s. 5.

52 Örneğin *Türkiye* gazetesinin 14 Teşrinievvel 1326 tarihli nüshasında “*Maarif Nazırı Neden İstifa Etmiyor?*” başlığıyla çıkan haberde Emrullah Efendi doktorluğu olmayan birinin verem olan bir hastayı tedavi etmesine benzetilmiştir. Artık Emrullah Efendi'nin yapacağı en güzel şeyin görevi bırakmak olduğu ifade edilmiştir *Türkiye*, “*Maarif Nazırı Neden İstifa Etmiyor?*”, 14 Teşrinievvel 1326/27 Ekim 1910, Numero 1, s.3; Yine aynı gazetenin başka bir sayısında ise Emrullah Efendi'nin birkaç günden beri nezarete uğramadığı, bunu gören diğer memurların da daireye gelmedikleri belirtilmektedir. Maarif Nazırının görevi bırakıp bırakmadığı sorulmaktadır. *Türkiye*, “*Yine Maarif Nezareti*”, 2 Teşrinisani 1326/15 Kasım 1910, Numero 20, s. 4; *Gıdık* gazetesinde yayımlanan “*Ah Bu Maarif Nezareti Ah*” başlıklı bir yazıda Maarif Nezareti açıkça eleştirilmektedir. Şikâyetler o dereceye varmıştır ki *Tanin* gazetesinin meclis-i vükela listesi gibi bir şikâyet listesi yazılsa gazetede yer kalmayacağı ifade edilmektedir. Yazının ilerleyen satırlarında bir kadının çocuğunu mektebe yazdıramamasından dolayı serzenişine yer verilmiştir. Bkz. *Gıdık*, “*Ah Bu Maarif Nezareti Ah!*” Numero 16, s.125-126.

53 *Kalem*, 6 Kanunusani 1326/19 Ocak 1911, Numero 109, s.1.

Maarif tarihimizde meşhur olan “mektepler olmasaydı maarifi ne güzel idare ederdim” sözü Emrullah Efendi’ye atfedilir. Bu cümleden olmak üzere maarif nazırlığı döneminde önemli bir sorun olan kolera salgını⁵⁴ nedeniyle hakkında çıkan karikatürlerde bu söz üzerinden Emrullah Efendi hicvedilmiştir. *Kalem* gazetesinde çıkan aşağıdaki karikatürde “mektepleri kapadım, kolera daha da ziyadeleşti. Acaba maarifi kapasam eksilir mi?” denilmektedir.⁵⁵

Görsel 12: (*Kalem*, 9 Kanunuevvel 1326/22 Aralık 1910, Numero 105, s.7.)

F- LİYAKAT KONUSU

Osmanlı mizah basınında öne çıkan konulardan biri de eğitimin her kademesindeki liyakat konusudur. *Hande* gazetesinin 1917 yılına ait bir nüshasında liyakat konusu bir kazasker ile yeniçeri ağası arasındaki konuşma ile ele alınmıştır. Yeniçeri ağasının kazaskeri ziyaret edeceği gün kazaskerin bir oğlu dünyaya gelir. Bu sevinç ile kazasker yeniçeri ağasına hitaben “Ağa hazretleri bu gün bir müderrisimiz dünyaya geldi” der. Yeniçeri ağası buna şaşırılmış bir vaziyette kazaskere hitaben çocuğun doğar doğmaz müderris olabilmesi için annesinin karnının medrese olması gerekir şeklinde cevap verir.⁵⁶

Öğretim yöntem ve tekniklerinin de liyakat konusunda bir kriter olarak değerlendirildiğini gösteren haberler bulunmaktadır. Muallimlerin özellikle imtihanlarda sordukları sorular muallimlerin hem hicvedilmesi hem de şiddetli bir şekilde eleştirilmelerini beraberinde getirmiştir. Meşrutiyet basınının önemli mizah gazetelerinden *Kukuruk* gazetesinde

54 Örneğin *Tanin* gazetesinin 21 Kanunuevvel 1326 tarihli nüshasında “*Kolera ve Muharrem*” başlıklı haberde kurban bayramında kolera vakalarının ciddi şekilde arttığı, bunun sebebinin ise görüşmelerin artması ve kurban etlerinin kötü bir şekilde kullanılması olduğu belirtilmiştir. Kolera vaka sayısının kırk beş elli civarına çıktığı ancak birkaç günden beri düşüşe geçtiği ifade edilmektedir. *Tanin*, “*Kolera ve Muharrem*” 21 Kanunuevvel 1326/3 Ocak 1911, Numero 838, s. 3; Aynı gazetenin 11 Kanunusani 1326 tarihli nüshasında “*Artık Kolera Kalmadı*” başlıklı haberde İstanbul’da on günden beri kolera vakasının görülmediği bildirilmiştir *Tanin*, “*Artık Kolera Kalmadı*”, 11 Kanunusani 1326/24 Ocak 1911, Numero 859, s. 3; Ancak bir süre sonra kolera vakaları tekrar etkili bir hal almıştır. Nitekim Maarif Nezaretinden İstanbul Maarif Müdürlüğüne gönderilen 7 Ağustos 1327/20 Ağustos 1911 tarihli bir belgede İstanbul’da kolera vakaları nedeniyle resmi ve özel tüm mekteplerin ikinci bir açıklamaya kadar tatil edildiği bildirilmiştir (BOA. MF. MKT. 1174/53 lef 2).

55 *Kalem*, 9 Kanunuevvel 1326/22 Aralık 1910, Numero 105, s.7.

56 *Hande*, “*Doğar Doğmaz Müderris*”, 19 Nisan 1333/19 Nisan 1917, Numero 38, s.2.

eserlerini mum ışığında büyük güçlükler içinde yazdıklarını ifade etmesi üzerine talebelerden biri “ Ah! Şimdiki gibi elektrik lambaları ve yazı makineleri olsa idi kim bilir daha ne güzel şeyler yazarlardı!..”⁵⁹ şeklinde cevap vermiştir. Talebe bu sözünü muallimlerin çok daha iyi imkânlarla sahip olmalarına rağmen neden daha güzel eserler veremediğini iğneleyici bir üslupla eleştirmektedir.

Görsel 15: (Hande, 29 Mart 1333/29 Mart 1917, Numero 35, s.8.)

G- PERSONEL DÜZENLEMELERİ VE MUALLİM TAYİNLERİ

Osmanlı bürokrasisinde genel personel düzenlemeleri “umumi tensikat” tabiriyle ifade edilmektedir. Özellikle II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında Abdülhamit dönemi kadrolarından hafiyelik yapanların tasfiye süreci başlamıştır. 1909 yılında tensikatla ilgili kanun çıkarılmış ve komisyonlar kurulmuştur.⁶⁰ Yapılan tensikat ciddi eleştirileri de beraberinde getirmiştir.⁶¹

Dönemin önemli mizah gazetelerinden Kalem gazetesinde Maarif Nezaretindeki tensikat aşağıdaki karikatürle eleştirilmektedir. Karikatürün altında “Nezaretleri evvelden hademeler süpürüyordu şimdi ise Nazırlar” ifadesine yer verilmiştir. Yapılan tensikat elinde süpürge olan bir Maarif Nazırının nezaretteki bazı memurları süpürmesi şeklinde karikatürize edilmiştir. Merdivenlerde bulunan memurların kaçıştıkları dikkat çekmektedir. Binanın üzerinde ise *Maarif Nezareti* yazısı bulunmaktadır.⁶²

59 Hande, 29 Mart 1333/29 Mart 1917, Numero 35, s.8.

60 Nursel Manav, “II. Meşrutiyet’te Abdülhamid Dönemi Kadrolarının Tasfiyesi ve Tekauğ Sandıkları”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, Cilt 2, sayı 1, s.258. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/318542> Erişim Tarihi 22.10.2021

61 *Necm-i Terakki*, “Maarif Tensikati”, 28 Ağustos 1324/10 Eylül 1908, Numero 4, s. 2.

62 *Kalem*, 21 Ağustos 1324/3 Eylül 1908, Numero 1, s. 1.

Görsel 16: (Kalem, 21 Ağustos 1324/3 Eylül 1908, Numero 1, s. 1.)

Personel düzenlemelerine örnek olacak diğer bir konu ise mekteplere muallim tayinleri ile ilgilidir. Nitekim burada yapılan düzensizlikler eleştirilerin başka bir sebebini teşkil etmektedir. Örneğin 1911 yılında Hayal-i Cedid gazetesinde muallim tayinleri etkileyici bir üslup ile anlatılmaktadır. Trablusgarp vilayetine atanan iki muallimin ahaliden biri ile yaptığı konuşma aşağıdaki şekilde cereyan etmektedir:

“Muallimler: Kuzum, Maarif Nezareti bizi burada mekteb var diye yolladı... Rica ederiz, bize mektebi gösteriniz...

Arab: Hüna Mekteb, medrese mafiş!

Muallimler: Nasıl mafiş!

Arab: El-müdiriyyete mevcut, lakin mekteb mafiş!

Muallimler: Sübhanallâh bizi buraya ne için gönderdiler...

Arab: İnni ezunn li ecli's-seyaha!...” (Bence seyahat için)⁶³

⁶³ Hayal-i Cedid, “Trablusgarp Seyahatlerinden”, 14 Kanunuevvel 1326/27 Aralık 1910, Numero 65, s.4.

Görsel 17: (Hayal-i Cedid, “Trablusgarp Seyahatlerinden”, 14 Kanunuevvel 1326/27 Aralık 1910, Numero 65, s.4.)

Hemen hemen aynı günlerde mekteplerde muallimlerin olmaması da yine aynı mizah gazetesinde eleştiri konusu olmuştur. “Hocasız Mektepler” adı ile çıkan haberde gazetenin idaresine gönderilen bir mektup içinden çıkan bir dördlükte mekteplerde muallimlerin olmaması şu şekilde anlatılmıştır:

“Hamamcının tası yok

Külhancının baltası yok!

Narmanda⁶⁴ rüşdiye açılmış

Dört aydır hocası yok!”⁶⁵

H- EĞİTİM VE EKONOMİK DURUM

Muallimlerin geçim derdi hemen hemen her dönemde ciddi bir sorun olagelmıştır. Aslında 1915 tarihli Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatının 68. Maddesinde iptidai mektep muallimlerinin maaşlarına bir standart getirilmiştir. Buna göre bir iptidai mektep muallimi, muavin ve muavinelerinin göreve başlama sırasında maaşları 200 kuruş olup altı yüz kuruşa kadar her beş senede yüz kuruş maaşlarına zam yapılacaktır. Kanunun 69. Maddesinde ise muallim ve muallimelerin derecelerine göre maaşları belirlenmiştir. Buna göre 7. Sınıf 300, 6. Sınıf 400, 5. Sınıf 450, 4. Sınıf 500, 3. Sınıf 600, 2. Sınıf 800, 1. Sınıf

⁶⁴ Narman, Erzurum vilayetine bağlı bir kazadır. Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 26, Ankara 2017, s.574.

⁶⁵ Hayal-i Cedid, “Hocasız Mektepler”, 24 Mart 1327/6 Nisan 1911, Numero 79, s.6.

ise 1000 kuruş maaş alacaklardı.⁶⁶ Bu düzenlemeye rağmen muallimlerin maaşlarında bir standart yakalanamamıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında büyük bir darboğaza girilmiş ve hemen hemen her alanda kıtlık yaşanmıştır. Eldem, söz konusu süreçte fiyatların ne derece arttığını *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi* adlı çalışmasında tespit etmiştir. Buna göre temel tüketim ürünlerinde çok büyük orandan artışlar yaşanmıştır.⁶⁷ Tabiatıyla maaşların alım gücü ciddi oranda azalmaya başlamıştır. Gerek fiyatların aşırı yükselmesi gerekse birçok üründeki kıtlık kendini ciddi anlamda hissettirmiştir. Maaşların alım gücünün düşmesi ve hayat pahalılığı nedeniyle 1919 yılında bazı nezaretler maaşlara zam yapılması ya da maaşların altın olarak verilmesi konusunda hükümete başvurmuşlardır. Hatta İstanbul'da hususi bütçeden maaş alan muallimlerin maaşlarının ödeneceği gazetelerden haber olarak verilmeye başlamıştır.⁶⁸

Genelde toplumun büyük bir kısmı özelde ise okuryazar kesimin içinde bulunduğu durum devrin mizah basınına da yansımıştır. 1922 yılında *Ayine* gazetesinde "Tünelde İki Yankesici" başlığıyla çıkan bir karikatür içinde bulunulan durumu anlatmak için fazlasıyla yeterli bir örnektir. İstanbul'da Tünelde (şimdiki Karaköy-Beyoğlu metrosu) iki yankesici birbirleriyle konuşmaktadır. Duvarda ise *Yankesicilerden Sakınınız* levhası görülmektedir. Yankesicilerin arasında şu konuşma geçer:

"Yahu, buraya da bu levhayı asdılar, herkes okuyub cebini kolluyor..."

Haydi be aptal... Bu zamanda okuma bilende para ne gezer!..."⁶⁹

Görsel 18: (*Ayine*, 6 Eylül 1338/6 Eylül 1922, Numero 55, s. 3.)

66 *Düster, Tertib-i Sani*, Cilt 5, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1332, s.816.

67 Ayrıntılı bilgi için bkz. Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK, Ankara 1994, s.50-51.

68 *Söz*, 10 Kanunusani 1335/10 Ocak 1919, Numero 59, s. 2.

69 *Ayine*, 6 Eylül 1338/6 Eylül 1922, Numero 55, s. 3.

SONUÇ

Bireyin eğitim öğretim faaliyetlerinin hem öznesi hem de nesnesi olması her açıdan bireyi eğitimin odağına konumlandırmıştır. Dolayısıyla yapılan her türlü eğitim faaliyetinin çocuklarda istendik davranış değişikliği sağlaması beklenmektedir. Düzenlenen eğitim öğretim programları, fiziki ortam ve muallimlerin tayinlerinde bu kıstas göz önüne alınmaktadır. Osmanlı maarifinin modernleşme sürecinde oluşturulan politikalar ve bu politikaların sonuçları siyasi ağırlıklı gazeteler ve mizah basınının objektifinin uzağında kalmamıştır. Bu doğrultuda çocukların içinde buldukları durumun mizah gazetelerinin erken dönemlerinden itibaren karikatürlere konu edilmeye başlanması dikkat çekicidir. Özellikle çocukların tütün ve tütün mamullerine olan ilgisinin bir rahatsızlık konusu teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Eğitim öğretim materyallerinin belki de en önemlisi ders kitaplarıdır. Dolayısıyla kazanımların gerçekleşmesi ve beklenen nitelikte eğitim öğretimin yapılabilmesi için ders kitaplarına ulaşılması önemli bir husustur. Bu doğrultuda ders kitaplarının fiyatlarının yüksekliği hem bir eleştiri hem de mizahın bir konusu olmuştur. Her ne kadar mizah basını olarak adlandırılrsa da içinde ciddiyetten taviz vermeyen haberlerin de bulunduğu söz konusu basın örneklerinde kitap fiyatlarının aşırı yüksek oluşu ciddiyetle ele alınmış ve özellikle dar gelirli ailelerin maruz kaldıkları bu sorunun esas nedenleri irdelenmiştir. Tefrika halinde yayımlanan yazılarda birkaç şahsa münhasır bırakılan ve farklı yazarların bu alana girmesinin engellendiği ders kitaplarının yazımındaki mevcut durumun fiyatların yükselmesinin esas nedeni olduğu ifade edilmiştir.

Maarifin modernleşmesi sürecinde eğitimde mecburiyet konusunda mizah basınında çıkan haberler toplumun buna kolaylıkla adapte olamadığı izlenimini vermektedir. Ayrıca eğitimde kritik eşik kavramının da önemini ortaya koymaktadır. Nitekim gerek okuma yazma öğretimi ile ilgili karikatürler gerekse mecburi tahsilin beraberinde getirdiği zorluklar ve cezalardan kaçınma amacıyla sergilenen refleksler, adaptasyon sürecinin kolayca gerçekleşmediği fikrini kuvvetlendirmektedir.

Mizah basınının önemle üzerinde durduğu bir diğer husus ise maarif bürokrasisi olmuştur. Maarif Nazırlarından Emrullah Efendi'nin bu alanda öne çıkan bir örnek olduğu söylenebilir. Emrullah Efendi'nin nev-i şahsına münhasır durumunun birçok mizah gazete ve dergisine konu edildiği görülmektedir. Her ne kadar uzun sayılamayacak iki dönemde nazırlık yapmış olsa da ciddi anlamda eleştiri ve mizah konusu olmuş, abartılı bir üslup ile gerek kendisi gerekse uygulamaları eleştirmiştir. Bu açıdan bakıldığında Emrullah Efendi'ye ciddi bir muhalefetin olduğu söylenebilir. Söz konusu muhalefetin diğer bir örneği ise dönemin basın hayatını uzun süre meşgul eden Darülfünun Hukuk Mektebi talebelerinin boykotları olmuştur. Dersleri on beş gün boykota varan öğrenci hareketleri Emrullah Efendi'nin nazırlığı ve politikalarına karşı ne denli bir reaksiyonun oluştuğunu da göstermesi açısından önemlidir.

Her dönemin en önemli sorunlarından olan liyakat konusu mizah basınında da kendine yer bulmuştur. Diploma sahibi olmanın yapacağı işte yetkin olma anlamına gelmeyeceği karikatürlerde vurgulanmıştır. Bir diğer önemli konu ise eğitimde muallim eksikliği ve personel rejiminde yaşanan düzensizliklerdir. Nitekim açılan rüştiyelerde ciddi anlamda

muallim eksikliği yaşanırken kimi bölgelerde mektep olmadığı halde yapılan muallim tayinleri mizaha konu edilmiştir.

Tüm bunların yanında şunu da ifade etmek yerinde olacaktır ki mizah basınına gelişimi dikkate alındığında özellikle İkinci Meşrutiyet devrinde mizahi yayınlarda basın hayatında yaşanan gelişime uygun bir ivme kazanıldığı gözlenmektedir. Mizaha konu edilen meselelerdeki güçlü vurgulamalar hem maarifin sorunlarının kamuoyuna aktarılması hem de icracı yetkililerin dikkatinin bu alana çekilmesi açısından önemli bir unsur olmuştur.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

BOA. MF. MKT. 1119/57; BOA. MF. MKT. 1174/53; BOA. MF. İBT. 167/58; BOA. MF. İBT. 168/26.

Sürelî Yayınlar (Gazeteler ve Dergiler)

Aydede, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0265

Ayine, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 1249

Cadaloz, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0104

Çekirge, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 1058

Diken, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 503/1 0264/1

Edeb Ya Hu, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0690

Eşek, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 1258

Eşref, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 2350

Gıdık, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0943

Hande, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 1222

Hayal, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0099/2

Hayal-i Cedid, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0349

Kalem, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0124/1

Kara Sinan, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0615

Kukuruk, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0739

Latife, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 1610

Necm-i Terakki, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0343

Sabah, Milli Kütüphane, Yer Numarası: 1957 SÇ 7, Cilt No 22.Sene, Sayı: 7738

Sırat-ı Müstakim, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0110

Sebilürreşad, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0110

Söz, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0614

Tanin, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0024

Türkiye, Milli Kütüphane, Yer Numarası: 1962 SÇ 279, Cilt No 1.Sene, Sayı: 1, 20.

Telif ve Kaynak Eserler

Albayrak, Nurettin. (1998). *Hiciv, TDVA*, İstanbul, (17), 452.

- Albayrak, Nurettin. (2006), Nasrettin Hoca, *TDVA*, İstanbul, (32), 418-420.
- Çeviker, Turgut, (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Karikatürü”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, (4), 1101-1108.
- Düstur (1299), Tertib 1, Cilt 4, İstanbul.
- Düstur, (1332) Tertib-i Sani, Cilt 5, Matbaa-i Amire, Dersaadet.
- Eldem, Vedat. (1994). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, TTK, Ankara.
- Ergin, Osman. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, Cilt 3-4.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. (1993). Dârülfünun, *TDVA*, (8), 521-525.
- Koloğlu, Orhan. (2006). *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yay. İstanbul.
- Kazıcı, Ziya. (1995). Emrullah Efendi, *TDVA*, İstanbul, (11), 165-166.
- Mahmud Cevad. (1338), *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilatı ve İcraatı*, Matbaa-i Âmire.
- Manav, Nursel. (2017). “II. Meşrutiyet’te Abdülhamid Dönemi Kadrolarının Tasfiyesi ve Tekaüd Sandıkları”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,(2).1, 240-260. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/318542> Erişim Tarihi 22.10.2021
- Oraloğlu, Ali Z. (2013). Zühdü Paşa, *TDVA*, İstanbul, (44), 538-539.
- Pakalın, Mehmet Zeki. (1993). *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul. Cilt 2.
- Sezen, Tahir. (2017). *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 26, Ankara.
- Subaşı, Turgut. & Çaylı, Kübra. (2017). Osmanlı Basınında Sansüre Bir Örnek: Hayal Mizah Gazetesi. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*,3 (2), 92-11. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/448389>. Erişim Tarihi 26.10.2021.
- Varlık, M. Bülent. (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mizah”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, (4), 1092-1100.

ÜÇ DEVİRDE MÜLKİYELİ SEFİRLER: MESLEKİ DONANIMIN OLUŞUMU

MÜLKİYE GRADUATED AMBASSADORS IN THREE PERIODS: THE FORMATION OF THE PROFESSIONAL QUALIFICATIONS

Ayda BEKTAŞ*

Geliş Tarihi/Received:16.05.2022

Kabul Tarihi/Accepted:27.06.2022

BEKTAŞ, Ayda, (2022), "Üç Devirde Mülkiyeli Sefirler: Mesleki Donanımın Oluşumu", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 345-366.

Öz

Modernleşme sürecine girildiği Sultan III. Selim döneminden itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim teşkilatlanmasını oluşturan seyfiye, ilmiye ve kalemiyenin yaşadığı dönüşümler her kurum için farklı gerçekleşmiştir. Süreç içerisinde kalemiye, geçirdiği değişimlerle birlikte sivil bürokrasiye dönüşmeye ve Mülkiye olarak adlandırılmaya başlamıştır. 19. yüzyılda Osmanlı idaresinin ekonomik ve siyasi anlamda dışa dönük bir politika takip etmesiyle birlikte, Mülkiye yeni bir güç odağı olmuştur. Mülkiye bu dönemde, devletin yeni idari teşkilatlanmasında yönetici sınıf içerisinde kendine önemli bir yer edinmiştir. Bu anlamda bu çalışma, devletin yeniden inşa sürecinde önemli roller üstlenen Mülkiye sınıfına odaklanmakta ve Mekteb-i Mülkiye'den mezun olarak kariyerinin sonraki döneminde sefir olarak çalışan diplomatları incelemektedir. Bu makale kapsamında 1877 ile 1935 yılları arasında Mekteb-i Mülkiye'den mezun olarak son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda ve erken cumhuriyet döneminde sefir olarak görev yapan diplomatların sosyal kökenleri ve eğitim ve mesleki donanımlarının aydınlatılması amaçlanmaktadır. 19. yüzyılın sonlarında kurumsallaşma ve profesyonelleşme sürecini hızla devam ettiren Osmanlı idaresinin nitelikli personel ihtiyacının artmasına paralel olarak, Mekteb-i Mülkiye gibi modern okullardan mezun olan, ehliyet ve liyakat sahibi sefirlerin önemi artmıştır. Bu bağlamda, çalışmada Mekteb-i Mülkiye'nin 1877-1935 arasındaki mezunlarının sicil-i ahval kayıtlarının incelenmesiyle tespit edilen ve üç farklı dönemde (1877-1908, 1909-1923 ve 1924-1935) diplomatik kadrolarda sefir olarak çalışan otuz dört diplomat incelenecektir. Ele alınan otuz dört diplomatın sosyal kökenleri, eğitim geçmişleri, devlet hiyerarşisindeki konumları ve mesleki kariyerlerinin karşılaştırılması suretiyle, incelenen üç farklı dönemde sefirlerin kariyerlerinde yaşanan değişim, dönüşüm ve sürekliliklerin gözlemlenmesi hedeflenmektedir. Ayrıca çalışmada Mülkiye mezunu sefirlerin mesleki donanımları, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda benimsediği kurumsal ve bürokratik devlet anlayışının, erken cumhuriyet dönemindeki devamlılık unsurları açısından değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Modernleşmesi, Hariciye Nezareti, Mekteb-i Mülkiye, Sefir/Elçi*

*Öğr. Gör. İstanbul Gelişim Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, İstanbul, abektas@gelisim.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-5725-3525>).

Abstract

The transformations experienced by the seyfiye, ilmiye, and kalemiye, which constitute the administration of the state, have been different for each institution since the period of Selim III, when the modernization process began in the Ottoman Empire. In the process, the kalemiye began to turn into a civil bureaucracy with the changes it went through, and it started to be called as Mulkiye. In the 19th century, with the Ottoman administration's outward-looking policy in economic and political terms, Mulkiye became a new focus of power. In this period Mulkiye gained an important place in the new organization of the state among the ruling class. In this sense, this study focuses on the Mulkiye class, which plays an important role in the rebuilding process of the state, and examines the diplomats who graduated from the Mekteb-i Mülkiye and worked as ambassadors in the later period of their careers. Within the scope of this article, it is aimed to illuminate the social origins and educational and professional qualifications of diplomats who graduated from Mekteb-i Mulkiye between 1877 and 1935 and served as ambassadors in the late Ottoman Empire and the early republican period. In parallel with the increase in the need for qualified personnel of the Ottoman administration, which rapidly continued its institutionalization and professionalization process at the end of the 19th century, the importance of qualified ambassadors who graduated from modern schools such as Mekteb-i Mulkiye increased. In this context, this study examines thirty-four diplomats who worked as ambassadors in diplomatic staff in three different periods (1877-1908, 1909-1923 and 1924-1935), which were determined by examining the personnel records of the graduates of Mekteb-i Mulkiye between 1877-1935. By comparing the social origins, educational backgrounds, positions in the state hierarchy and professional careers of the thirty-four diplomats examined, it is aimed to observe the changes, transformations and continuities experienced by ambassadors in three different periods. In addition, in this study, the professional qualifications of the ambassadors graduated from Mulkiye will be evaluated in terms of the elements of continuity of the institutional and bureaucratic state understanding adopted by the Ottoman Empire in the 19th century to the early republican period.

Keywords: *Ottoman Modernization, Ottoman Foreign Ministry, Mekteb-i Mülkiye, Ambassador/ Envoy*

GİRİŞ

19. yüzyılda, devlet yönetiminde askerî sınıfın gücü azalırken, siyasi sahnede bürokrat ve diplomatların rolü artmıştır.¹ Bu dönemde bürokrat ve diplomatların baş aktörler haline gelmesinin temel nedeni ise Osmanlı'nın ekonomik ve siyasal anlamda dışa açılması ve hükümetin idari reformlarıydı. Uluslararası arenada artan diplomatik ilişkiler ve ekonomik rekabet ortamı düşünüldüğünde, 19. yüzyıl diplomatları görev tanımlamalarının geliştiği ve değiştiği bir dönemde becerileriyle ön plana çıkan bir grup olmuştur. Bu dönemin diplomatları eğitim kariyerleri, yetenekleri, gözlemleri, fikir ve icraatları ile Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılandırılmasında ve devlet sisteminin kurumsallaşmasında aktif rol oynamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 'yeni kurumsal' bir devlet sistemine geçişin temellerinin 19. yüzyılda atıldığı akademik çalışmalarda sıklıkla tekrarlanmaktadır.² İmparatorluğun bu yüzyıldaki kurumsal yapısının en önemli unsurlarından birini ve hatta bir anlamda yönetici sınıfın temelini oluşturan mülkiye sınıfı ise araştırmalara konu olsa da bu çalışmalar mülkiyenin kurumsallaşma geçmişi ve profesyonelleşme yolunda gerçekleştirilen reformlarla sınırlı kalmıştır.³ Mevcut literatür, imparatorluğun üst düzey temsilcileri olan diplomatların bu yeni bürokratik düzenden nasıl etkilendiği konusuna yeterince değinmemektedir. Bu anlamda bu makalede Mekteb-i Mülkiye'den mezun olup sonraki kariyerinde sefir olarak çalışan diplomatlar sosyal, eğitimsel ve mesleki kariyerleri bakımından bütüncül olarak incelenmiştir.

Mekteb-i Mülkiye'yi gerek kurumsal gerek de isim olarak yaşadığı dönüşüm açısından 1859-1875 Mekteb-i Fünun-ı Mülkiye, 1877-1908 Mekteb-i Mülkiye-i Şahane, 1908-1924 Mekteb-i Mülkiye ve 1924-1935 Mülkiye Mektebi ile 1936 sonrası Siyasal Bilgiler Okulu süreci olmak üzere beş kısımda inceleyebiliriz.⁴ Bu makalenin kapsamını daraltmak ve örnek grubu özelleştirmek amacıyla, Mekteb-i Mülkiye'nin eğitim süresinin dört yıla çıkarıldığı ve sonrasında yüksekokula dönüştürüldüğü 1877 senesinden⁵ dil devrimi kapsamında Siyasal Bilgiler Okulu'na dönüştüğü tarih olan 1935 senesine kadar olan mezunlarına odaklanılmıştır. Makalede Mülkiye mezunları 1877-1908, 1908-1923 ve 1924-1935 olmak üzere mezuniyet yıllarına göre üçe ayrılarak, karşılaştırmalı biçimde ele alınmıştır. Böylece üç farklı dönemdeki Mülkiyeli sefirlerin ortak ve farklı yanları analiz edilmiştir. Çalışmadan çıkan sonuçlar mesleki hareketlik, merkez-çevre ilişkisi ve elit

1 Thomas Naff, "The Ottoman Empire and The European States System," ed. Hedley Bull ve Adam Watson, *The Expansion of International Society* içinde, Clarendon Press, Oxford 1985, s. 150.

2 Bu çalışmalardan bazıları için bkz. Carter Vaughn Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton University Press, Princeton 1980; Roderic Davison, *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, Isis Press, İstanbul, 1999; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

3 Bu çalışmalardan bazıları için bkz. Carter Vaughn Findley, *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton University Press, Princeton 1989; Gökhan Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti," Mehmet Ö. Alkan (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 54-71.

4 Mekteb-i Mülkiye'nin tarihsel gelişimi ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Zafer Toprak, "Mekteb-i Mülkiye ve Türkiye'de Sosyal ve Beşeri Bilimlerin Gelişimi", Orhan Çelik, Can Umud Çiner, Abdullah Peker (ed.) *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye* içinde, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları 2021, s. 5-44.

5 Bu tarihten önce Mekteb-i Mülkiye diğer idadilerden farklı olarak kendine özgü dersleri olan bir okuldu ancak yine de bir yüksek okul değil bir idadi idi. bkz. Toprak, "Mekteb-i Mülkiye ve Türkiye'de Sosyal ve Beşeri Bilimlerin Gelişimi", s. 5.

bir grubun devlet sistemine entegrasyonu kapsamında değerlendirilmiştir. Makalenin metodolojisi Ali Çankaya'nın Mülkiye mezunlarının sicil-i ahvallerini derlediği altı ciltlik kaynak kitabında⁶ listelenen biyografilerden, mesleki kariyerlerinin zirvesinde sefir olarak çalışmış bir örneklemin, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Memur Sicil Zarfları (DH. SAİD. MEM.) ve Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti (HR. SAİD.) fonlarında yer alan sicil-i ahval dosyalarının incelenmesi suretiyle, ortak özelliklerinin belirlenmesi üzerine kuruludur. Belirli niteliklere sahip olan bu grup prosopografi yöntemi⁷ ile incelenmektedir. Takip edilen bu yöntem sebebiyle, araştırmaya konu edilen şahıslar bireysel olarak sahip oldukları özelliklerinden ziyade içerisinde buldukları grubun topluca incelenmesi suretiyle araştırılmıştır. Böylece bu makalede incelenen grubun tümü hakkında bütünlük sağlanmaya çalışılmakta ve analitik bir sentez yapılması hedeflenmektedir.

Mülkiye Mektebi'nin 1877-1935 yılları arasında verdiği mezunlardan toplam otuz dört tanesi kariyerinin bir bölümünde sefir olarak diplomatik hizmette bulunmuştur. Bu otuz dört mezundan on altısı⁸ 1877-1908 yılları arasında, on ikisi⁹ 1909-1923 yılları arasında ve altısı¹⁰ da 1924-1935 yılları arasında Mülkiye'den mezun olmuştur. Bu makalede Mekteb-i

6 Ali Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikde Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 6 Cilt, Mars Matbaası, Ankara 1968.

7 Prosopografi için bkz. Lawrence Stone, "Prosopography," *Daedalus* 100, 1, Historical Studies Today (Winter 1971), s. 46-79.

8 Hüseyin Kazım Bey için bkz. BOA. İ. HR. 349/ 56. 5 Recep 1313/ 22 Aralık 1895; BOA. BEO. 720/ 53946. 7 Recep 1313/ 24 Aralık 1895; BOA. HH. İ. 103/ 25. 24 Rabiulevvel 1314/ 2 Eylül 1896; BOA. MF. MKT. 333/ 29. 7 Rabiulahir 1314/ 15 Eylül 1896; BOA. FTG.f. 700; Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 71-73; Mehmed Şemsüddin Paşa'nın sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 83-86; Mehmed Rifat Paşa'nın sicil-i ahval kaydı için bkz. BOA. HR. SAİD. 22/ 26. 24 Recep 1328/ 1 Ağustos 1910; Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 91-96; İbrahim Hakkı Paşa'nın sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 103-120; Mustafa Şekib Bey için bkz. BOA. İ. HR. 418/ 15. 19 Cemazeyilahir 1327/ 8 Temmuz 1909; BOA. DH. SAİD. 10/ 223. 29 Zilhicce 1281/ 25 Mayıs 1865; BOA. HR. SAİD. 22/ 24. 25 Cemazeyilevvel 1328/ 4 Haziran 1910; Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 161;; Mehmed Emin Yeniçay'ın sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 265-266; Rumbeyoğlu Fahreddin Reşad Bey'in sicil-i ahval kaydı için bkz. BOA. DH. SAİD. 42/ 735175. 29 Zilhicce 1284/ 22 Nisan 1868; BOA. HR. SAİD. 15/ 34. 15 Cemazeyilevvel 1325/ 24 Haziran 1907; BOA. HR. TH. 75/ 40. 21 Zilhicce 1304/ 10 Eylül 1887; Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 275-276; Ahmed Muhtar Bey'in sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 436-437; Ahmed Münir Erhan'ın sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 962; İbrahim Refik Birgen'in sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 357; Tahir Lütfi Togay'ın sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 523; Mehmed Ziyaeddin Kızıltan'ın sicil-i ahval kaydı için bkz. BOA. DH. SAİD. 101/ 357. 29 Zilhicce 1290/ 17 Şubat 1874; Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 763-764; Aziz Zekai Apaydın'ın sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 989-992; Mehmed Esad Atuner'in sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1099-1100; Hasan Vasfi Menteş'in sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1125-1130; Tevfik Kamil Koperler'in sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1179-1180.

9 Ali Muzaffer Göker'in sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1249-1251; Ahmed Lütfullah'ın sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1349; İsmail Nebil Bat'nın sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1352; Mehmed Nurullah Korkud'un sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1442-1443; İsmail Abdulahad Aksin'in sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1482-1483; Hasan Basri Lostar'ın sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1494-1495; Numan Tahir Seymen'in sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1506-1507; Mehmed Fuad Carım'ın sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1556-1558; Ahmed Cevad Üstün'ün sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1560-1562; Agah Aksef'in sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1599; Süleyman Cevdet Dülger'in sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1702-1703; Cemal Edhem Yeşil'in sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1735-1739.

10 Burhan için'in sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1891-1892; Abdulahad Birden'in sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1902-1903; Rifat Ayanlar'ın sicil-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 2129-2131; Cemal Arsal'ın sicil-i ahval kaydı için

Mülkiye'den mezun olan ve kariyerinin sonraki döneminde sefir olarak çalışan bu otuz dört diplomat özelinde Mülkiye mezunu sefirlerin sosyal, eğitim ve meslek kariyerleri doğum yerleri, babalarının meslekleri, bildikleri yabancı diller, ilk atanma pozisyonları, sefir olana kadar geçirdikleri toplam süre, yazmış oldukları basılı eserler ve elde ettikleri en yüksek pozisyonlar, rütbe ve terfileri gibi değişkenler üzerinden ele alınan üç dönem için karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Mevcut araştırmalarda, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın önemli şehirlerinde ikamet elçiliği açmaya karar verdikten sonra diploması alanında yaşadığı dönüşümler, açılan ilk daimî elçilikler ve atanan ilk ikamet elçileri göz önünde bulundurularak ele alınmıştır.¹¹ Bu çalışma ise, Osmanlı'nın son döneminde görev yapmış ve Mekteb-i Mülkiye'den mezun olmuş diplomatlardan büyükelçi ve elçilere odaklanması bakımından, imparatorluğun Sultan III. Selim döneminden itibaren atanan ilk dönem daimî elçilikleriyle ilgili literatürden farklı olarak, bu anlatıyı 19. yüzyılın ikinci yarısına taşınması bakımından mevcut literatürü tamamlayıcı nitelikte olacaktır.¹² Ayrıca çalışmada Mülkiye mezunu sefirlerin sosyal kökenlerinin aydınlatılmasına yönelik yapılan analizler ve eğitim ve mesleki kariyerlere yönelik ortaya konulan istatistiksel veriler mevcut literatüre katkı sağlayacaktır.

A. MODERN BÜROKRASIYE GİDEN YOLDA ELÇİLİKLER

Osmanlı İmparatorluğu ilk kez Avrupa karşısında aldığı yenilgi olan II. Viyana Kuşatması'ndan sonra başarısızlığın sebeplerini dıştaki gelişmeleri takip edememekte görmüş ve özellikle 1718-1730 yılları arasındaki dönemde Avrupa ile barışçıl ilişkiler içerisine girip kültürel, teknik ve mimari alanlarda Batı'yı gözlemlemeye ve onlardan etkilenmeye başlamıştır.¹³ Bu dönemde Avrupa'yı tanıma ve askerî başarısının altında yatan nedenleri anlamak ve Avrupa'yı gözlemlemek için sık sık geçici elçiler gönderilmiştir.¹⁴ Osmanlı Devleti, daimî ikamet elçiliklerini tesis etmeden önce hemen her dönemde 'fevkalade elçi'¹⁵ sıfatıyla anılan geçici elçileri, Müslüman ve gayrimüslim ülkelerden haber almak ve onlara haber ulaştırmak göreviyle göndermekteydi.¹⁶ Merkezi hükümetin haberlerini diğer devletlere ulaştıran bu kimseler, gittikleri ülke hakkında hazırladıkları raporlar ya da

bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 2164; Fuad Bayramoğlu'nun sicill-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 2167-2169; Namık Kemal Yolga'nın sicill-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 2208-2209.

11 Bkz. Mehmed Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanması Çalışmalarında İlk İkamet Elçisinin Rolü," *Toplumsal Tarih* 32, Ağustos 1996, Ercümen Kuran, "Türkiye'nin Batılılaşmasında Daimî Elçiliklerin Rolü," *Türk Tarih Kongresi VI: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010; Şuheda Günce, "Osmanlı Devleti'nde İlk Daimi Elçilikler ve Diplomasıye Olan Etkileri," *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/ 10, Nisan 2020: 101-114.

12 Son dönem Osmanlı sefirlerine odaklanan Sinan Kunalalp'in tanımlayıcı nitelikteki "Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri," isimli makalesinden farklı olarak bu makalede Mülkiye mezunu olan sefirler prosopografik olarak değerlendirilecektir. Bkz. Sinan Kunalalp, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri", İsmail Soysal (ed.), *Çağdaş Türk Diploması: 200 Yıllık Süreç* içinde, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997. Ayrıca 1859-1949 yılları arasında Mülkiye'den mezun olan 475 tane diplomatın istihdamının prosopografik olarak incelendiği önemli bir çalışma için bkz. Joseph S. Szylowicz, "Elite Recruitment in Turkey: The Role of Mülkiye", *World Politics* 23/ 3, 1971, s. 371-398.

13 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1973, s. 45-52; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London 1961, s. 45-50.

14 Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri, 1793-1821*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1968.

15 Bkz. Mehmet İpşirli, "Elçi," *TDV İslam Ansiklopedisi* 11, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1995, s. 3-15.

16 Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin...*, s.9.

sefaretnamelerle¹⁷ o ülke hakkında bilgi sahibi olunmasına da fayda sağlamışlardır. Ancak, Osmanlı Devleti, 18. yüzyıla kadar Avrupa’da daimî bir elçilik bulundurmamaktaydı.¹⁸

1790’larda gerçekleşen iki önemli gelişme Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyılda takip edeceği politikanın ve aslında yenileşme hareketinin temelini oluşturmuştu. Bunlardan biri Mısır’ın Napolyon tarafından işgal edilmesi idi ki bu durum imparatorluğun Avrupa’daki topraklarından başka Asya ve Afrika’daki topraklarını da Avrupalı güçlerin tehdidiyle karşı karşıya bırakmıştı. Bu tehdit eski düzenin yeniden kurulmasını imkânsız hale getirip Osmanlı’yı hemen her alanda reform yapmaya zorlayan bir etmen olmuştu. Mısır’ın işgalinden çok daha önemli olan diğer gelişme ise III. Selim döneminde gerçekleşen Nizam-ı Cedid (yeni düzen) reformları olmuştur. 17. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı’nın askerî alanda aldığı yenilgiler Osmanlı’yı Batı tarzı reformlar yapmaya yönlendirmişti.¹⁹ Geleneksel devlet düzeninin yeniden inşasını amaçlayan geçmiş dönemdeki reform girişimlerinin aksine Osmanlı’nın 19. yüzyıldaki yenileşme çabası, idari sistemi baştan sona Batı modeli esasında yenilemeyi hedefleyen çok geniş kapsamlı bir hareketti. Ayrıca bu girişim, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu ya da Türkiye Cumhuriyeti açısından değil devlet idaresi konusunda Osmanlı’yı örnek alan tüm İslam dünyasını etkileyecek bir nitelikteydi. Sultan III. Selim döneminde başlatılan ve 19. yüzyıl boyunca devam eden reformlar Weber’in geleneksel, akılcı ve karizmatik otorite olarak tanımladığı, gelenekselliğin dışında kalan akılcı ve modern bir sisteme geçişin temeliydi.²⁰ Bu yeni rasyonel sistemdeki ‘karizmatik’ otorite, yönetimi geniş tabana yaymaya ve halkın genel onayına muhtaçtı. Bu anlamda III. Selim döneminde gelenekselcilikten modernliğe geçişin başlangıcı yapılacak, yönetici sınıf gruplara ve kollara ayrılacak, profesyonel ve modern devlet sisteminin temeli oluşturulacaktı.

Osmanlı Devleti’nin daimî süreli ve karşılıklı diplomasi anlayışına geçiş süreci 1793 senesinde İngiltere’ye gönderdiği ilk ikamet elçisi ile başlatıldı.²¹ Akabinde imparatorluğun Paris, Berlin ve Viyana’ya tayin ettiği sefirlerle elçilik ağı genişletilmiştir. Ancak III. Selim döneminden sonra tüm alanlarda kesintiye uğrayan reformlar sürecinde elçilik müessesesi de bir müddet askıya alınmış ve 1811’den 1830’ların başlarına kadar diplomatik makamların hiçbirine maslahatgüzar seviyesinin ötesinde atama yapılmamıştır.²²

17 Bkz. Kemal Beydilli, “Sefâretnâme,” *TDV İslam Ansiklopedisi* 36, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2009, s. 288-289.

18 Kuran, *Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin...*, 9; Harold George Nicolson, *Diplomacy*, T. Butterworth, London 1939, s. 30.

19 Halil İnalcık, “Some Remarks on the Ottoman Turkey’s Modernization Process,” *International Symposium on “Science and Technology Transfer from the West to the Muslim World from the Renaissance to the Beginning of the XXth Century*, İstanbul, 2-4 September 1987,” ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Research Center for Islamic History, Art, and Culture, İstanbul 1992, s. 53.

20 Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, ed. Guenther Roth ve Claus Wittich, çev. Ephraim Fischhoff, University of California Press, Berkeley 1978, s. 215; ayrıca bkz. Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, çev. Bahadır Akın, Adres Yayınları, Ankara 2014.

21 İngiltere’ye gönderilen ilk ikamet elçisi Yusuf Agah Efendi hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Mehmet Aladdin Yalçınkaya, *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe- The Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, The Isis Press, İstanbul 2010.

22 Carter Vaughn Findley, “The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry,” *International Journal of Middle East Studies* 3, (1972), s. 398.

B. MÜLKİYELİ SEFİRLERİN SOSYAL KÖKENLERİ

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'daki güçlerle kıyaslandığında askerî, idari, iktisadi ve teknik anlamda zayıf sayılabileceği bir dönem olan 19. yüzyılda Avrupa tehdidini önleyebilmek için diplomatik girişimlere başvurmuştu. Avrupa'nın kurumsal bürokratik yapısı örnek alınarak kurulan daimî ikamet elçilikleri diplomatik faaliyetleri yürütme noktasında önemli misyonlara sahipti. İlk daimî elçiliklerin akabinde, özellikle 1836'dan sonra Osmanlı diplomasisi yavaş ama daha profesyonel biçimde Batı'yı örnek almaya başladı. Bu yeni atanacak diplomatların liyakatinin her şeyden üstün tutulacağı, eğitimin ve 'diplomasi dili olan Fransızca'²³ başta olmak üzere yabancı dil bilmenin ön koşul olduğu yeni bir düzendi. Bu anlamda kurulan modern okullar ehliyetli ve liyakatli devlet adamlarının yetişmesi için gerekli eğitimi sağlamaktaydı.

Osmanlı Devleti 15-18. yüzyıllar arasında devam ettirdiği diplomasi faaliyetlerini ve bürokratik işlerini Enderun²⁴, Medrese,²⁵ Medreset'ül-Kuzat veya Medreset'ül Nüvvab,²⁶ Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Ulum-ı Edebiyye,²⁷ Mahrec-i Aklam veya Mekteb-i Aklam²⁸ okullarından mezun olan kimseler aracılığıyla yürütmüştü. 1859'da kurulan Mekteb-i Mülkiye ise yüzyılın sonunda devletin ihtiyaç duyduğu bürokrat ve diplomatları yetiştiren modern eğitim kurumlarının başını çekmeye başlamıştır.²⁹ Sistematiik ve modern bir eğitim verme gayesiyle geleneksel medrese eğitimine ek olarak kurulan bu yeni mektep, geleneksel din eğitimi ve modern bilimleri birleştiren bir müfredata sahipti.³⁰ Mekteb-i Mülkiye Nizamnamesi'ne göre Mülkiye'de okutulacak temel dersler Tarih, Coğrafya, Matematik, Ekonomi ve Hukuk olarak belirlenmiştir.³¹ Ayrıca bu temel derslere ilaveten Fransızca, Farsça ve Arapça ile fizik, jeoloji, biyoloji gibi modern bilimlerdeki dersler ve idare hukuku ile maliye gibi mesleki dersler de Mekteb-i Mülkiye'nin müfredatı kapsamına dahil edilmiştir.³² Mekteb-i Mülkiye, müfredatı kapsamında bulunan bu dersler ve verilen eğitim göz önünde bulundurularak, kariyerine bürokrat ya da diplomat olarak devam

23 Roderic H. Davison, "On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Reformlarına Araç Olarak Fransız Dili," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, c. II. S. 4-5, (1994-1995), s. 171-188.

24 "Osmanlılar'da idarî ve askerî kadronun yetiştirilmesi için teşkil edilen saray eğitim kurumu." bkg. Mehmet İpşirli, "Enderun," *TDV İslam Ansiklopedisi* 11, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1995, s. 185-187.

25 "İslam eğitim sisteminin temel kurumu." bkg. Mehmet İpşirli, "Medrese," *TDV İslam Ansiklopedisi* 28, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2003, s. 327-333.

26 "Şer'i mahkemelere hâkim yetiştirmek üzere şeyhülislamlığa bağlı olarak kurulan hukuk medresesi." bkg. Mehmet İpşirli, "Medreset'ül-Kudat," *TDV İslam Ansiklopedisi* 28, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2003, s. 343-344.

27 "II. Mahmud döneminde devlet memuru yetiştirmek için kurulan ilk modern okul." Bkg. Ali Akyıldız, "Mekteb-i Maarif-i Adliyye," *TDV İslam Ansiklopedisi* Ek 2 TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2019, s.236-238.

28 1862 senesinde Mekteb-i maarif'in lağvedilerek yerine Mekteb-i Aklam kurulmuştur. Mektebin eğitim süresi üç yıl olup coğrafya, tarih, matematik, rika, geometri gibi bilimlerin yanında Arapça, Farsça, Fransızca gibi yabancı diller Mekteb-i Aklam'ın müfredatı kapsamındadır. Bkg. Akyıldız, "Mekteb-i Maarif-i Adliyye," *TDV İslam Ansiklopedisi* Ek 2, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2019, s.238.

29 Mekteb-i Mülkiye'nin devletin modernleşme amacına yönelik işlevleri için bkg. Taner Timur, "Modernleşme ve Özgürlük Kavgası Mekteb-i Mülkiye 1859-1923," *Toplumsal Tarih* 192, 2009, s. 30-51.

30 Erhan Bektaş, "Modernleşme Sürecinde Mesleki Dönüşüm: Medreseden Mülkiye'ye," Orhan Çelik, Can Umut Çiner, Abdullah Peker (ed.), *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye* içinde, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları 2021, s. 585.

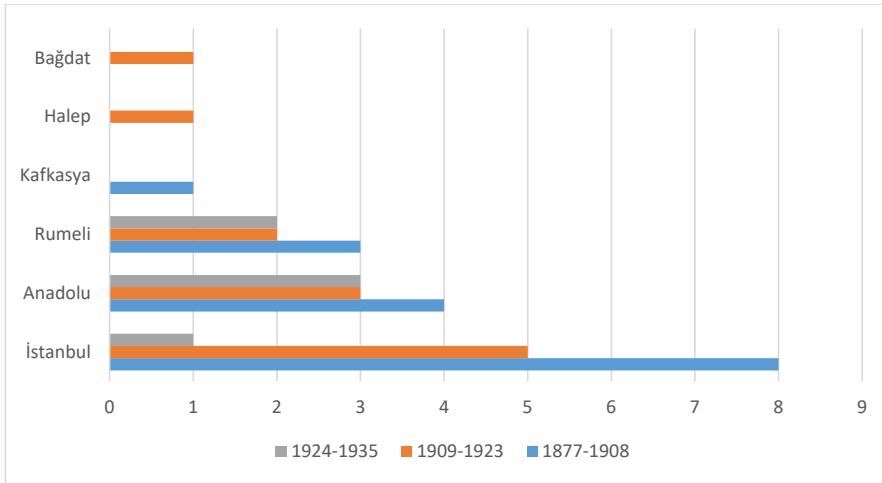
31 BOA. A. DVN. MKL. 74/ 32. 29 Cemaziyelvelvel 1275/ 4 Ocak 1859, 'Mekteb-i Mülkiye Nizamnamesi'. Sekizinci Madde: "Fenn-i Hat ve İnşâ (Kompozisyon) ve Hesab ile Hendese-i Ameliyye ve Tevârih ve Coğrafya ve İstatistik ve Kavânin-i Cedîde-i Saltanat-ı Seniyye (Devletin yeni kanunları) ve Hukuk-ı ve Muahedât-ı Devlet-i Aliyye (Devletlerarası Hukuk ve Osmanlı Devleti'nin yaptığı antlaşmalar) ve Ekonomi Politik"

32 Mekteb-i Mülkiye'de okutulan derslerin ayrıntısı için ayrıca bkg. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, s. 53-99.

etmek isteyen pek çok kişinin tercih ettiği modern bir okul olmuştur. Mekteb-i Mülkiye özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren ise kurumsallaşan devletin uzman personel ihtiyacını karşılamakta yetersiz kalan medrese eğitiminin yerini almaya başlamıştır.³³

Mekteb-i Mülkiye’de verilen eğitimin iyileştirilmesine yönelik çabalar sürekli devam ettirilmiştir. Bu konudaki ilk kapsamlı düzenleme, 1867 senesinde kurumun eğitim süresinin dört yıla çıkarılmasıyla gerçekleşti. İkinci büyük dönüşüm ise Mekteb-i Mülkiye’nin genel tüzüğü niteliğinde olan ve kuruluşunda hazırlanan nizamnamenin yıllar içerisinde yapılan ıslahatlarla değişikliğe uğraması ve 1877 senesinde nihai şekline ulaşmasıdır. Bu tarihten itibaren yüksekokula dönüştürülen Mekteb-i Mülkiye 1908’e kadar, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane olarak isimlendirilmiştir. Okul 1908-1923 yılları arasında ise tekrar Mekteb-i Mülkiye olarak adlandırılmıştır. 1923’den Ankara’ya taşındığı sene olan 1935’e kadar geçen sürede ise dil devrimi kapsamında Mülkiye Mektebi olarak isimlendirilmiştir.³⁴ Bu kapsamda makalenin bu kısmından itibaren 1877 ve 1935 yılları arasında Mekteb-i Mülkiye’de okuyup mezun olan ve ardından Osmanlı’nın son döneminde ya da erken cumhuriyet döneminde sefir ya da maslahatgüzar olarak devlet hizmetinde bulunan otuz dört diplomat sosyal köken, eğitim ve mesleki kariyerleri açısından değerlendirilecektir.³⁵

Sivil bürokrasi hiyerarşisindeki diplomatların statüsünü ortaya koyan en önemli etmenlerden biri diplomatların doğum yerleridir. İncelenen sefirler, isimleri, doğum yerleri, aile geçmişleri, dinî durumları, babalarının meslekleri ve şöhretleri özelinde sosyal kimlikleri bakımından değerlendirildiğinde, incelenen üç dönemde de sefirlerin farklı sosyal kökenlerden geldiği görülmüştür.

Şekil 1. Doğum yerleri

Kaynak: Veriler tarafımızca işlenerek grafik haline getirilmiştir.

33 Bektaş, “Modernleşme Sürecinde Mesleki Dönüşüm: Medreseden Mülkiye’ye”, s. 586.

34 Çankaya, *Son Asır Türk Tarihini...*, c. I, s. 103-104; Toprak, “Mekteb-i Mülkiye ve Türkiye’de Sosyal ve Beşeri Bilimlerin Gelişimi”, s. 5-6.

35 Bu diplomatların listesi için bkz. Ek 1

Yukarıdaki şekle göre 1877-1908 yılları arasında mektepten mezun olan on altı diplomattan sekizi İstanbul doğumludur. Dördü Çanakkale, Konya, Bursa ve İzmir olmak üzere Anadolu'nun farklı şehirlerinde, üçü Selanik, Rusçuk ve Bosna olmak üzere Rumeli'nin farklı bölgelerinde ve biri Kafkasya (Obih)' da doğmuştur. Buna göre Mülkiye'den 1877-1908 arasında mezun olup sonrasında sefir olan diplomatların sosyal kimliklerine dair yapılacak ilk çıkarım çoğunluğun İstanbul doğumlu olmasıdır. Mülkiye'nin 1909-1924 arasında mezun olan sefirlerinde ise on iki diplomattan beşi İstanbul doğumlu olup, üçü Adana, Diyarbakır ve Salihli olmak üzere Anadolu ve ikisi İskeçe ve Makedonya olmak üzere Rumeli doğumludur. Ayrıca bu dönem mezunlarından Bağdad ve Halep'te doğan diplomatlar da vardır. Buna göre 1877-1908 arasında mezun olan sefirlerde doğum yerleri olarak İstanbul'un öne çıkması bu dönemde de devam etmekle birlikte ilk dönem kadar çoğunlukta değildir. 1877-1908 arasında mezun olan diplomatların %50'si İstanbul doğumlu iken 1909-1924 arasında mezun olan diplomatlarda bu oran %41'dir. İncelenen üçüncü dönem olan 1924-1935 arası mezun olan sefirlerin doğum yerinde ise önceki dönemlerin aksine Anadolu ve Rumeli öne çıkmaktadır. Bu dönem sefirlerinden ikisi Ankara ve biri Elazığ olmak üzere üçü Anadolu, ikisi Drama (Yunanistan) ve Rupçuz (Bulgaristan) olmak üzere Rumeli doğumludur. Bu dönemde İstanbul doğumlu olan yalnızca bir diplomat vardır.

Ele alınan sefirlerin sosyal kökenlerine dair ikinci olarak incelenen değişken diplomatların sahip oldukları şöhretleridir. İncelemeye göre 1877-1935 yılları arasında mezun olan sefirlerden dördü bey unvanı olduğunu söylerken, üçü Osmanlı İmparatorluğu'nda bir anlamda 'en has Osmanlı unvanı'³⁶ sayılabilecek paşalık unvanına³⁷ sahip olduğunu belirtmiştir.³⁸ Geriye kalan yirmi yedi diplomat ise unvan kullanmayı soyadlarını söylemişlerdir. Unvan belirten diplomatların doğum tarihleri ve sefir oldukları yıl düşünüldüğünde henüz soyadı kanunu³⁹ çıkmadığı için bir soyadlarının olmadığını ve bu sebeple unvan kullandıklarını söylemekte fayda vardır.

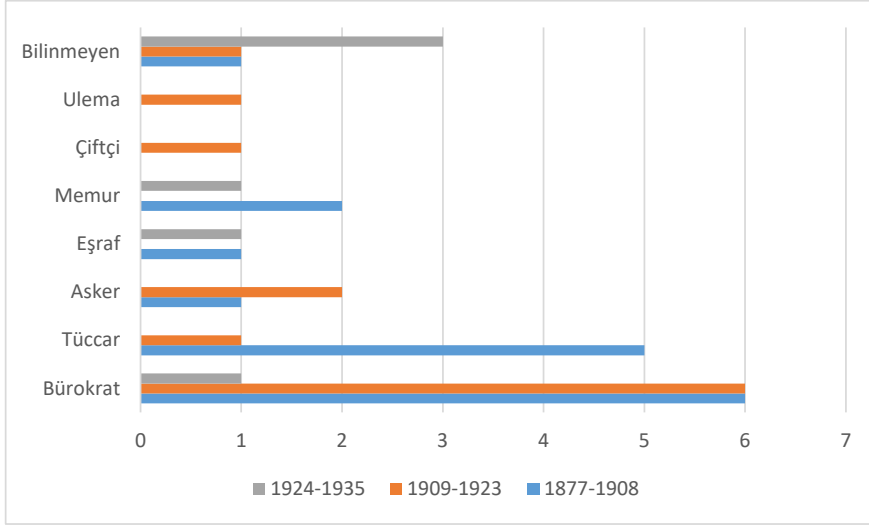
İncelenen sefirlerin sosyal kimliklerini anlamak adına araştırılması gereken bir diğer konu babalarının meslekleridir. Zira bir talebenin kariyer gelişimi, babasının ona sağladığı eğitim, profesyonel ilişkiler ve siyasi bağlantılarıyla ilişkili olabilmekteydi. Başka bir söylemle, diplomat adaylarının aile geçmişleri onların eğitim ve mesleki kariyerini etkileyecek en önemli faktörlerden biriydi.

36 Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları: Osmanlı Devlet Ricali Hakkında Bir Deneme (1839-1909)*, çev. Devrim Çe-tinkasap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. XX.

37 Paşalık unvanı için bkz. Abdülkadir Özcan, "Paşa," *TDV İslam Ansiklopedisi* 34, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2007, s. 182-183.

38 1896 senesinde Tahran Sefiri olarak atanan Mehmed Şemseddin Paşa, 1895'te Berlin Sefiri olarak atanan Mehmed Rifat Paşa ve 1908'de Roma Sefiri olarak atanan İbrahim Hakkı Paşa.

39 1934'te çıkarılan Soyadı Kanunu hakkında bir çalışma için bkz. Sabit Dokuyan, "Soyadı Kanunu ve Kanunun Uygulanma Süreci," *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXI/ 1, 2016, s. 129-166.

Şekil 2. Babalarının meslekleri

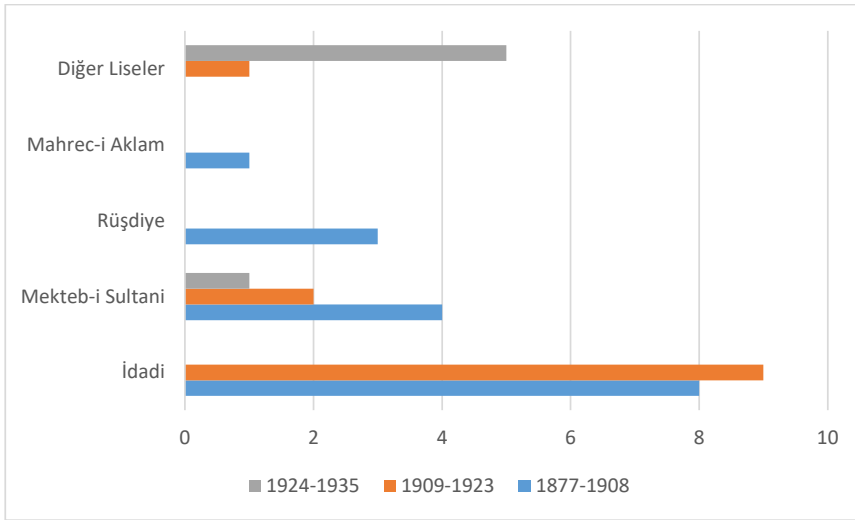
Kaynak: Veriler tarafımızca işlenerek grafik haline getirilmiştir.

Yukarıdaki şekle göre sicill-i ahval kaydı incelenen 1877-1908 yılları arasında mezun olan diplomatlardan altısı babalarının sadrazam, müsteşar, kadı ve mahkeme reisi azası gibi üst düzey devlet idari görevlerinde bürokrat olarak çalıştığı bilgisini vermiştir. Geriye kalanlardan ise beşi tüccar, ikisi mahkeme azası ve duyun-u umumiye muhasebecisi olmak üzere memur, biri asker ve biri de eşraftan olan bir babaya sahip olduğunu belirtmiştir. Biri ise babasının mesleği hakkında bilgi vermemiştir. İncelediğimiz bu dönem sefirlerinin arasında, üst düzey bürokrat ya da devlet memuru olarak görev yapmış babaların fazlalığı, kariyerini devlet hizmetinde tamamlayan bir babanın oğluna yaptığı yönlendirme ve tavsiyelerin ya da çocuklarına sağlayabildikleri nitelikli eğitimin, çocuklarının diplomat olarak yetişmesinde etkisi olduğunu düşündürmektedir. Örneğin, Mekteb-i Mülkiye'den 1883'te mezun olan Mustafa Şekib Bey'in babası sadrazam Arifi Paşa'dır.⁴⁰ Mekteb-i Mülkiye'den 1882'de mezun olan İbrahim Hakkı Paşa'nın babası ise şehremaneti meclis reisidir. Bunun gibi üst düzey bürokratik pozisyonlarda çalışan babalar çocuklarına diplomatik hizmete giden yolda gereken nitelikli eğitimi sağlayabilmişlerdir. Mülkiye'den 1909-1923 arasında mezun olan on iki kişilik ikinci grup diplomattan ise altısı bürokrat, ikisi asker, biri tüccar, biri çiftçi ve biri ulema olan bir babaya sahip olduğunu söylerken biri babasının mesleği hakkında bilgi vermemiştir. 1877-1908 dönemlerinde mezun olan diplomatlarda bürokrat babalar %37'lik bir orana sahipken, 1909-1924 arasında mezun olan diplomatlarda bürokrat babalar %50'lik bir oranla ön plana çıkan meslek grubudur. Bu dönem sefirlerinin babalarının mesleklerinde çiftçi, ulema gibi farklı meslek gruplarından babaların olması da dikkat çekicidir. Örneğin, 1892 senesinde Makedonya'da dünyaya gelen Agah Aksel'in babasının çiftçi Mustafa Efendi olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Agah Aksel 1913 senesinde Mülkiye'nin yüksek kısmından mezun olmuş ve nahiye

40 BOA. HR. SAİD. 22/ 24. 25 Cemazeyilevvel 1328/ 4 Haziran 1910.

müdürü olarak başladığı mesleki kariyerinin zirvesine 1939 senesinde Stokholm'a sefir olarak atanmasıyla ulaşmıştır.⁴¹ Çiftçi bir babanın çocuğu olarak dünyaya gelen Agah Aksel'in sahip olduğu nitelikli eğitim babasının mesleği fark etmeksizin onu sefirlik gibi üst düzey bir diplomatik pozisyona taşıyabilmiştir. İncelememiz arasında yer alan, 1924-1935 arasında mezun olan altı kişilik son grup diplomatlardan ise yalnızca biri bürokrat bir babaya sahip olduğunu söylerken, biri babasının eşraftan olduğu bilgisini vermiş ve biri de memur çocuğu olduğunu söylemiştir. Üç diplomat ise baba mesleği hakkında bilgi vermemiştir. Babalarının önemli bir pozisyonda çalışmaları durumunda bunu belirtmeleri kaçınılmaz gibi görüldüğünden bilgi vermeyen üç diplomatın babalarının herhangi bir önemli pozisyonda olmadığını söyleyebiliriz. Buna göre 1877-1908 arasında mezun olan diplomatların babası çoğunlukla bürokrat ve tüccarken, 1909-1923 arasında mezun olan ikinci grup diplomatın babaları çoğunlukla bürokrat ve askerdir. 1924-1935 arasında mezun olan diplomatların babası ise belirli bir zümreye ait olmayıp bürokrat, memur, eşraf gibi farklı sosyal tabakalara mensuptur.

Diplomatların sosyal kökenlerinden başka ikinci olarak diplomatların eğitim kariyerlerine odaklanılmıştır. Buna göre incelenen otuz dört diplomat bazı istisnalar olmakla beraber idadi ya da sultanideki eğitimlerinin akabinde Mülkiye'nin yüksek kısmına devam ettikleri bilgisini vermişlerdir.

Şekil 3. Mekteb-i Mülkiye'nin yüksek kısmından önce okudukları okullar

Kaynak: Veriler tarafımızca işlenerek grafik haline getirilmiştir.

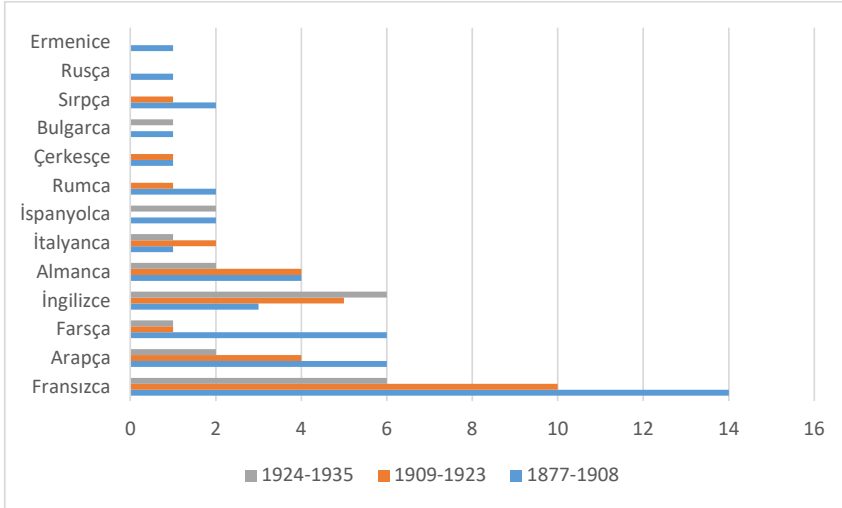
Şekle göre 1877-1908 yılları arasında Mülkiye'den mezun olan on altı kişiden sekizi Mülkiye'nin yüksek kısmından önce Mülkiye'nin idadi kısmına, dördü Mekteb-i Sultani'ye, üçü rüşdiyeye⁴² ve biri Mahrec-i Aklam'a gitmiştir. Diplomatların bu dönemde Mekteb-i Mülkiye'nin yüksek kısmına geçmeden önce okuduğu okulların bu üç okulun dışına

41 Bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 1599.

42 Ortaokul seviyesinde eğitim veren rüşdiyeler hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *TDV İslam Ansiklopedisi* 35, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2008: s. 300-303.

çıkma sebebi ise 1877 tarihli Mülkiye Mektebi Nizamnamesi Esasisi'dir. Nizamnameye göre Mekteb-i Mülkiye'nin yüksek kısmına kabul edilmek için bu üç okuldan birinden mezun olma ya da bu okulların son sınıfında olma şartı getirilmiştir.⁴³ 1909-1923 yılları arasında mezun olan on iki diplomatın ise dokuzu Mülkiye'nin idadi kısmına, ikisi Mekteb-i Sultani'ye ve biri Selanik Fransız Laic Lisesi'ne gittiği bilgisini vermiştir. İncelen son grupta yer alan 1924-1935 yılları arasındaki mezunlardan ise biri Sultani'ye ve beşi diğer liselere gittiğini belirtmiştir. Son grup diplomatların bir ve ikinci grup diplomatlardan farklı olarak Mülkiye'nin idadi kısmı yerine diğer liselere devam etmesi dikkat çekicidir. Bu grup diplomatların gittikleri liseler ise Bursa Erkek Lisesi, İstanbul Erkek Lisesi, Ankara Erkek Lisesi, Konya Lisesi ve Sivas Lisesi olmak üzere çeşitlilik göstermektedir.

Diplomatların eğitim hayatlarında gittikleri okullardan başka bildikleri yabancı diller araştırılması gereken konulardan bir diğeridir. Diplomat adayları bazen gittikleri modern okullar bazen de hususi çabaları neticesinde yabancı dil bilgilerini geliştirmişlerdir. İncelediğimiz sefirler Fransızca başta olmak üzere, Arapça, Farsça, Almanca ve İngilizce gibi pek çok yabancı dili bilmektedir.

Şekil 4. Bildikleri yabancı diller

Kaynak: Veriler tarafımızca işlenerek grafik haline getirilmiştir.

Yukarıdaki şekle göre 1877-1908 arasında mezun olan on altı diplomattan on dört tanesi Fransızca bilmektedir. Ancak sicill-i ahvalinde Fransızca bildiğini belirten on dört diplomat olmakla birlikte, tamamının Fransızca bilmesine rağmen bunu sicillerinde belirtmemiş olmaları ihtimal dahilindedir. Zira kariyerinin ileriki yıllarında Bükreş, Washington ve Roma büyükelçilikleri yapan Hüseyin Kazım Fransızcadan tercüme ettiği *İlm-i Usul-i Maliye* isimli bir esere sahip olmasına rağmen sicill-i ahval kaydında Fransızca

⁴³ Bkz. BOA. A. DVN. MKL. 15/ 1. 8 Safer 1294. 22 Şubat 1877. Mülkiye Mektebi Nizamname-i Esasisi. "Mekteb-i Sultani'den (Galatasaray'dan) mezun bulunanlar veya eski Mülkiye Mektebi'nin idadi kısmında veya Mekteb-i Aklâm'da öğrenci olanlar veya Mekteb-i Sultaninin son sınıfına geçenler veya son sınıf derslerinden hâricten girip sınav kazananlar kabul edileceklerdir."

bildiği bilgisini vermemiştir. Özellikle diplomasi dili olan Fransızca bilmenin diplomat olmak için temel kriterlerden olduğu 19. yüzyılda, Fransızca bildiğini belirtmeyen iki sefirin örneklem grubumuzda yer alması, Hüseyin Kazım örneğinden de anlaşılacağı üzere diplomatların en temel yabancı dil olan Fransızca'yı bildiklerini söyleme gereği duymamış olma olasılığından kaynaklanabilir. Ayrıca bu dönem diplomatlarından altısı Arapça ve altısı Farsça, dördü Almanca, üçü İngilizce, ikisi İspanyolca, ikisi Sırpça, ikisi Rumca, biri İtalyanca, biri Bulgarca, biri Rusça, biri Ermenice ve biri Çerkesçe bildiğini söylemiştir. Bu bakımdan ilk grup diplomatlarının yabancı dil bilgileri konusunda öne çıkan birinci özelliği Fransızca öğrenmenin bir anlamda kaçınılmaz olmasıdır. İkinci olarak Arapça ve Farsça bilen mezun sayısının fazla olması dikkat çekicidir. Ancak 19. yüzyıla kadar bürokratik kadrolara atanmak isteyenlerin bilmesi zorunlu olan Arapça ve Farsça (elsine-i selase: Arapça, Farsça ve Türkçe)'yi bilme oranlarının yüksek olması olağan bir durumdur. Üçüncü olarak İngilizce, İtalyanca ve Almanca gibi Avrupa dillerini bilen diplomatların varlığı, bu diplomatların o bölgelerde yaşamış olmaları ya da kişisel eğilimleri neticesinde o dilleri bilme arzularından kaynaklanabilir. Ayrıca bu dönem diplomatları arasında Almanca, İngilizce gibi Avrupa dillerinden başka Sırpça, Bulgarca ve Rusça gibi Slav dillerini bilen diplomatların olması dikkat çekici bir durumdur. Rumca, Ermenice ve Bulgarca'yı bilen diplomatların olması ise 1900 senesinden itibaren bu dillerin Mülkiye müfredatına eklenmesiyle ilgili bir durumdur.⁴⁴ Son olarak Çerkesçe bildiğini söyleyen Mehmed Şemsüddin Paşa, Kafkas göçmeni olup anadili olarak Çerkesçeyi bilmektedir.

1908-1923 arasında Mülkiye'den mezun olan diplomat grubunda ise onuu Fransızca, beşi İngilizce, dördü Arapça, dördü Almanca, ikisi İtalyanca, biri Farsça, biri Rumca, biri Çerkesçe ve biri Sırpça bilmektedir. Bu dönem diplomatlarında da yine Fransızca en yaygın olarak bilinen yabancı dil olma özelliğini korumaktadır. Ayrıca bu grupta yer alan iki diplomatın bildikleri yabancı dil bilgisine erişilememiştir. Bu sebeple grupta yer alan on iki kişiden onunun Fransızca bildiğini söylemesi kalan iki kişinin Fransızca bilmediği anlamını taşımamaktadır. Bu grubun yabancı dil bilgileri konusunda öne çıkan diğer bir konu Arapçanın önemidir. 1909-1923 mezunları arasında yer alan dört diplomatın Arapça biliyor olması bu dönemde de Arapçanın etkisini devam ettirdiğini göstermektedir. Ancak bu dönemde 1877-1908 arasındaki dönemle kıyaslandığında Farsça bilen diplomat sayısının azaldığı görülmektedir.

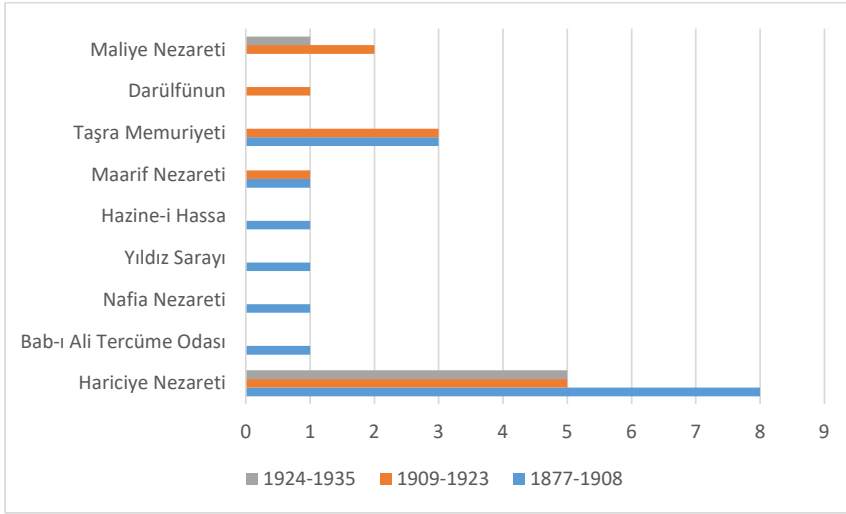
Son olarak, 1924-1935 yılları arasında mezun olan altı diplomatın tamamının Fransızca ve İngilizce bildiği bilgisine ulaşılmıştır. Ayrıca diplomatların ikisi Almanca, ikisi İspanyolca, ikisi Arapça, biri Farsça, biri İtalyanca ve biri Bulgarca bilmektedir. Bu anlamda incelenen son grup diplomatlarının öne çıkan özelliği Fransızca 'ya ilaveten hepsinin İngilizce biliyor olmasıdır.

İncelenen diplomatlar içerisinde en çok yabancı dil bilen diplomat ise 1882'de Mülkiye'nin yüksek kısmından mezun olduktan sonra 1908'de Roma sefiri olarak atanan ve kariyerinin zirvesine ulaştığı 1910 senesinde sadrazam olan İbrahim Hakkı Paşa'dır. Paşa, sadrazam olduktan sonra *Sabah* gazetesinde yayınlanan sicil-i ahval kaydında

44 1900 senesinde Mekteb-i Mülkiye'nin müfredatına eklenen en önemli derslerden biri de elsine-i erbaa (Arapça, Ermenice, Rumca ve Bulgarca) idi. Mekteb-i Mülkiye'de birinci sınıftan itibaren bu dört dil zorunlu olarak okutulmaktaydı. Bkz. Zafer Toprak, "Mekteb-i Mülkiye, "İlm-i Akvâm ve "Antropolojiya"", *Toplumsal Tarih* 224, Ağustos 2012, s. 23; Toprak, "Mekteb-i Mülkiye, Türkiye'de Sosyal ve Beşeri Bilimlerin Gelişimi", s. 10.

Fransızca, Arapça, Farsça, İngilizce, Almanca ve İtalyanca olmak üzere toplam altı tane yabancı dil bildiğini söylemiştir.⁴⁵ İbrahim Hakkı Paşa'dan sonra en çok yabancı dil bilgisine sahip olan diplomat Fransızca, İngilizce, İtalyanca, İspanyolca ve Almanca olmak üzere beş yabancı dil bildiği bilgisini veren ve Mülkiye'den 1935 senesinde mezun olan Namık Kemal Yolga'dır.⁴⁶

Bu makalede incelenen son konu ise örneklem grubumuzun mesleki kariyeridir. Buna göre, Mekteb-i Mülkiye'den mezun olup kariyerinin sonraki döneminde sefir olarak çalışan diplomatların mesleki kariyerleri ve atamalarındaki hiyerarşiyi anlamak için ilk atanma birimleri ve konuları ve sonrasındaki terfi süreci bu çalışma kapsamına dahil edilmiştir.

Şekil 5. Diplomatların ilk atanma birimleri

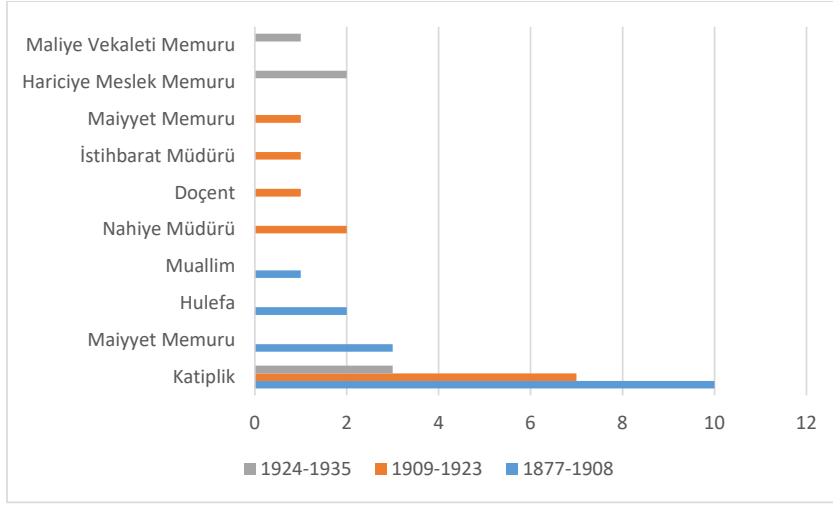
Kaynak: Veriler tarafımızca işlenerek grafik haline getirilmiştir.

Diplomatların ilk atanma birimlerinin incelendiği bu tabloya göre 1877-1908 arasında mezun olan diplomatlarından sekizi Hariciye Nezareti'nde, üçü taşradaki herhangi bir memuriyette, biri Bab-ı Ali Tercüme Odası'nda, biri Nafia Nezareti'nde, biri Yıldız Sarayı'nda, biri Hazine-i Hassa'da meslek hayatına giriş yapmıştır. 1909-1923 arasında mezun olan diplomatların ilk atanma birimleri ise beşi Hariciye Nezareti, üçü taşra memuriyeti, ikisi Maliye Nezareti, biri Maarif Nezareti ve biri Darülfünun şeklindedir. 1924-1935 arasında mezun olanlar arasında yer alan diplomatlardan ise beşi Hariciye Nezareti'nde ve biri Maliye Nezareti'nde işe başlamıştır. Buna göre her dönemde Hariciye Nezareti diplomatların ilk atanma birimi olarak birinci sırada yer almakla birlikte son dönemde %83'lük bir oranla ön plana çıkmaktadır.

⁴⁵ *Sabah Gazetesi*, 21 Zilhicce 1327/ 3 Ocak 1910.

⁴⁶ Namık Kemal Yolga'nın sicill-i ahval kaydı için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin...*, c. III. s. 2208-2209.

Üç Devirde Mülkiyeli Sefirler: Mesleki Donanımın Oluşumu

Şekil 6. Diplomatların ilk atanma konumları

Kaynak: Veriler tarafımızca işlenerek grafik haline getirilmiştir.

1877-1908 arasında mezun olan diplomatların atandıkları birimlerdeki konumları ise onu kâtip, üçü maiyyet memuru, ikisi hulefa ve biri muallimdir. 1909-1923 arasında mezun olan diplomatlardan ise yedisi kâtip, ikisi nahiye müdürü, biri doçent, biri istihbarat memuru ve biri maiyyet memuru olarak göreve başlamıştır. 1924-1935 arasında mezun olan diplomatlardan ise üçü kâtip, ikisi Hariciye meslek memuru ve biri maliye vekaleti memuru olarak devlet hizmetine giriş yapmıştır. Buna göre incelenen diplomatların öne çıkan özelliği her dönem mezunu diplomatlarının atandıkları ilk pozisyonun çoğunlukla kâtiplik olmasıdır.

Ayrıca incelenen otuz dört diplomattan otuz tanesi Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduğu sene belirtilen birimlerden birinde çalışmaya başlamışlardır. Yani herhangi bir bekleme evreleri olmamıştır. Geriye kalan dört diplomatın ise üçü Mülkiye'den mezun olduktan sonra başka okullarda eğitimlerine devam ettikleri için ve biri de askerlik hizmeti yaptığı için hemen atanmamıştır. Buna göre Tefvik Kamil Koperler, 1908'de Mülkiye'den mezun olduktan sonra 1911'de Paris Hukuk Fakültesi'ne gitmiş ve 1913'te yurda dönüp devletin idari makamlarından birine atanmıştır.⁴⁷ Ali Muzaffer Göker ise 1909'da Mülkiye'den mezun olduktan sonra yurt dışı eğitimi için girdiği sınavı kazanınca Paris'te Ecole libre Des'de eğitim almaya gitmiştir.⁴⁸ 1912'de buradaki eğitimini tamamlayıp döndükten sonra İstanbul Darülfünun'un da tarih doçenti olarak göreve başlamıştır.⁴⁹ Fuad Bayramoğlu ise 1935'te Mülkiye'den mezun olmuş ancak hemen çalışmaya başlamayıp 1937'de lisan öğrenmek için kendi imkanlarıyla Paris'e gitmiştir. Ancak orada doktora eğitimine devam ederken ikinci Dünya Savaşı çıkınca tezini savunmadan yurda

47 Bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihini...*, c. III. s. 1179-1180.

48 Bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihini...*, c. III. s. 1249-1251.

49 Meltem Begüm Saatçi Ata, "Müdürlükten Büyükelçiliğe Bir Yakınçağ Tarihi Uzmanı Ali Muzaffer Göker," *CTAD* 12/ 23, Bahar 2016, s. 217.

dönmüştür.⁵⁰ Namık Kemal Yolga ise 1935 senesinde mezun olduktan sonra ertesi yıl askere gitmiş ve 1937'de askerden dönünce Hariciye Nezareti'nde meslek memurluğunda göreve başlayabilmiştir.⁵¹

Diplomatların sefirliğe giden yolda geçirdiği süre ise hayli uzundur. Bu süre 1877-1908 arası dönem için ortalama yirmi iki, 1909-1923 arası dönem için yirmi sekiz ve 1924-1935 arası dönem için yirmi beştir. En kısıtı on üç⁵² ve en uzun yirmi altı⁵³ sene olmak üzere, Mülkiye'den mezun olduktan sonra diplomatların sefir olmak için geçirdiği ortalama süre yirmi bir senedir. Diplomatlar mezun olduktan sonra sefir olmak için çok uzun yıllar çalışmış ve gerekli mesleki tecrübeyi kazandıktan, belirli bir niteliğe kavuştuktan sonra sefir olarak atanabilmişlerdir. Sefir olmadan önce izledikleri kariyer çizgisi ise genellikle Mekteb-i Mülkiye Nizamnamesi'ne uygun olarak üçüncü kâtiplik, ikinci kâtiplik, başkâtiplik ve akabinde sefirlik olarak ilerlemiştir.⁵⁴

Ayrıca, incelenen otuz dört diplomattan on ikisi basılı eserleri olduğu bilgisini vermiştir. Buna göre 1877-1908 arasında mezun olan diplomatlardan altısı, 1909-1923 arasında mezun olan diplomatlardan beşi ve 1924-1935 arasında mezun olan diplomatlardan da biri en az bir tane basılı eseri olduğunu söylemiştir. Örneğin Mehmed Fuad Carım'ın tercüme ve telif olmak üzere tarih, biyografi ve daha birçok alanda çok fazla eser kaleme alan oldukça velut bir yazar olduğu bilinmektedir.⁵⁵ Ayrıca diplomatlar yazdıkları bu eserler dolayısıyla kimi zaman çeşitli rütbe ve nişanlarla da ödüllendirilmiştir. Örneğin Hüseyin Kazım Bey *İlm-i Usul-i Maliye* adlı Fransızcadan tercüme ettiği kitabını 1880'de Sultan II. Abdülhamid'e takdim etmiştir.⁵⁶ Hüseyin Kazım Bey henüz Şura-yı Devlet mülazımı iken tercüme ettiği bu eserin beğeni toplaması üzerine rütbe-i rabia ile ödüllendirilmiştir.⁵⁷

SONUÇ

19. yüzyılın başlarında atanan elçiler medrese gibi geleneksel eğitimin verildiği kurumlardan ya da medreseye gitmese bile kişisel uğraşlarıyla geleneksel eğitim sistemine uygun olarak kendilerini yetiştirmiş kişiler arasından seçilirken, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren atanan elçiler, Tanzimat sonrası yeni kurulan modern okullarda okuyan kişiler arasından seçilmeye başlamıştır. Son dönem diplomatları modern okullarda aldıkları eğitim ve mesleki tecrübeleri neticesinde daha profesyonel diplomatik faaliyetler

50 Bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihini...*, c. III, s. 2167-2169.

51 Bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihini...*, c. III, s. 2208-2209.

52 Bkz. Mehmet Rifat Paşa. 1882'de Mülkiye'den mezun olan Mehmet Rifat Paşa Bab-ı Ali Tercüme Odası'nda kâtip olarak devlet hizmetine giriş yapmış ve şehbenderlik, müsteşarlık gibi vazifelerinin akabinde 1895 senesinde Berlin'e sefir olarak atanmıştır. İsmail Nebil Batı ise 1911'de mezun olduktan sonra Maliye Nezareti'nde kâtip olarak başladığı meslek hayatına farklı nezaretlerde başkâtiplik göreviyle devam etmiş ve 1924 senesinde Atina'ya maslahatgüzar olarak atanmıştır.

53 Bkz. Mehmed Nurullah Korkud. Mehmed Nurullah Korkud 1911'de Mülkiye'den mezun olduktan sonra Manastır maiyyet memuru olarak devlet hizmetine dahil olmuştur. Hariciye Nezareti'nde başkâtiplik ve başkonsolosluk gibi vazifelerden sonra 35 yıllık süre sonunda 1946 yılında Sofya'ya maslahatgüzar olarak görevlendirilmiştir.

54 Bkz. Şemseddin Paşa-Çankaya, *Son Asır Türk Tarihini...*, c. III, s. 83; Mustafa Şekib Bey- BOA. HR. SAİD. 22/ 24. 25 Cemazeyilevvel 1328/ 4 Haziran 1910; Çankaya, *Son Asır Türk Tarihini...*, c. III, s. 161; Rumbeyoğlu Fahreddin Reşad Amid Emiri- Çankaya, *Son Asır Türk Tarihini...*, c. III, s. 275-276.

55 Mehmed Fuad Carım'ın yazmış olduğu eserlerin künyesi için bkz. Çankaya, *Son Asır Türk Tarihini...*, c. III, s. 1557-1558.

56 BOA. Y. MTV. 3/ 37. 21 Rabiulevvel 1297/ 3 Mart 1880.

57 BOA. İ. DH. 1295/ 101843. 25 Rabiulevvel 1297/ 7 Mart 1880; BOA. İ. DH. 799/ 64790. 27 Rabiulevvel 1297/ 9 Mart 1880.

yürütebilmiştir. Osmanlı son döneminde ve erken cumhuriyet döneminde diplomatların profilinde yaşanan profesyonel değişim ve dönüşümü görmeyi hedefleyen bu çalışma, Mekteb-i Mülkiye'den 1877-1935 yılları arasında mezun olup kariyerinin sonraki döneminde sefir olan diplomatlar, Mülkiye'nin yaşadığı dönüşüm göz önüne alınarak 1877-1908, 1909-1923 ve 1924-1935 olmak üzere üç döneme ayrılarak incelenmiştir. Bu üç dönem için ele alınan sefirlerin diplomatik kariyerlerine girişlerinden sefir oluncaya kadar takip ettikleri eğitim ve mesleki kariyer yolculuklarının bütüncül biçimde ve karşılaştırmalı olarak incelenmesi hem devletin 19. yüzyılda yaşadığı kurumsallaşma düzeyini hem de 19. yüzyıldaki bu kurumsallığın erken cumhuriyet döneminde olan devamlılık ve farklılık unsurlarını görebilmek adına mütevazı bir katkıda bulunmaktadır.

Bu makalede Mekteb-i Mülkiye'den mezun olmuş ve kariyerinin sonraki döneminde sefir olarak çalışmış örneklem grup, doğum yerleri ve babalarının mesleklerinin incelenmesi suretiyle sosyal kökenleri, sahip oldukları eğitim ve bildikleri yabancı dillerin araştırılmasıyla eğitim kariyerleri, son olarak da ilk atanma pozisyonları ve terfileri bakımından araştırılmasıyla mesleki kariyerleri açısından analiz edilmiştir. Buna göre, Sosyal köken açısından yaptığımız analizde 1877-1908 ve 1909-1923 yılları arasında Mülkiye'den mezun olan sefirlerin doğum yeri olarak İstanbul ön plana çıkarken, 1924-1935 arasında mezun olan diplomatların çoğunlukla Anadolu ya da Rumeli doğumlu oldukları görülmüştür. Buna göre 1924 öncesinde İstanbul doğumlu diplomatların nitelikli eğitime kavuşmasının daha kolay olduğunu söylemek mümkündür. 1924 sonrasında ise diplomat adayları farklı şehirlerde doğmuş olsalar da kurumsal ve nitelikli bir eğitime sahip olmak gayesiyle İstanbul'a eğitim almaya gelebilmişlerdir.

İkinci olarak 1877-1908 ve 1909-1923 yılları arasındaki memurların babalarının genellikle üst düzey memuriyetlerde bulunmuş kişiler ya da ticaretle uğraşan varlıklı aileler oldukları görülmüştür. Ancak 1909-1923 arası dönemde mezun olan sefirler arasında çiftçi bir ailenin çocuğu olduğu bilgisini veren diplomatlar da vardır. 1924 sonrasında ise önceki dönemlerdeki gibi bir elitlik durumu söz konusu olmayıp diplomatların memur çocuğu olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu makale 1877-1908 ve 1909-1923 yılları arasında Mülkiye'den mezun olup sonraki yıllarda Osmanlı diplomasisinde görev yapan üst düzey memurların ya da varlıklı ailelerin çocuklarının yine bürokratik kadrolarda yer almalarını adam kayırmacı ve seçkinci yaklaşımla ilişkilendirmekten ziyade, üst zümreye mensup ailelerin sahip oldukları imkanlar nedeniyle çocuklarına nitelikli eğitim almalarını sağladığı ve bunun sonucunda da kendileri gibi çocuklarının da mesleki kariyerlerinde üst düzey görevler üstlenebilmelerine dayandırmıştır. Diğer bir deyişle, sosyal statü sahip olunan nitelikli eğitimle birleştiğinde Osmanlı'nın diplomatik hiyerarşisinde üst sıralarda yer almak kolaylaşmıştır. İncelenen 1924-1935 arası dönemde ise üst zümreye mensup olmayan ailelerin çocukları da Mülkiye'de eğitim görme olanağına sahip olmuş ve sefir olmak için gereken donanımı kazanabilmiştir. Bu durum bu dönemde Anadolu ve Rumeli doğumlu diplomatların nitelikli eğitime ulaşmasının daha kolay hale geldiğini, örneğin çiftçi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen bir kişinin Mülkiye'de yüksek öğrenim görüp mesleki kariyerinin zirvesinde sefirliğe kadar yükselebilmelerini mümkün kıldığını göstermektedir. Özetle, her dönemde diplomatların sosyal kökeni ve sosyo-ekonomik durumu fark etmeksizin nitelikli bir eğitime sahip olmaları durumunda üst düzey diplomatik pozisyonlara atanabildikleri görülmüştür.

Diplomatların bildikleri yabancı dil konusunda üç dönem için de öne çıkan özellik ise Fransızca bilmenin mesleki kariyerleri açısından önemidir. İncelememizde Fransızca bilmek diplomatik kadrolara atanmakta ve terfilerde her dönem önemini korumuştur. Fransızcadan başka, 1877-1908 arasında mezun olan diplomatlarda Arapça ve Farsçanın yaygın olarak bilinmesi, bu dönemde modern mekteplerde İslamî bilimlerin de öğretilmeye devam etmesi sebebiyle olağan bir durumdur. 1909-1923 arası dönemde de Arapça ve Farsça bilen diplomatlar olmakla birlikte Batı dillerini bilen diplomatların sayısının artmaya başladığı görülmüştür. 1924-1935 arası dönemde ise İngilizce, Almanca ve İspanyolca gibi Batı dillerine olan eğilim artmıştır. Ayrıca üç dönemde de Rumca, Bulgarca, Ermenice ve Sırpça gibi çeşitli dilleri bilen diplomatların varlığı görülmüştür. Bu dilleri bilmeleri Mekteb-i Mülkiye'nin müfredatı kapsamında öğrenmiş olmalarından kaynaklanabilir. Çerkesçe gibi yerel dilleri bilen diplomatların varlığı ise tamamen sosyal kökenleriyle ilgili -orada doğmuş, büyümüş ya da yaşamış- bir durumdur.

Sonuç olarak Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra sefir olarak atanan diplomatlar ele alınan üç dönemde de ehliyet ve liyakatleriyle ön plana çıkmışlardır. Ayrıca diplomatların belirli bir hiyerarşi içinde terfi ettirildikleri gözlemlenmiştir. Bu anlamda, üç dönemde de diplomat adaylarının sahip oldukları nitelikli eğitim, üst düzey diplomatik pozisyonlara atanabilmek için önemli bir merdiven olmuştur. Ayrıca diplomatların sahip olduğu modern ve nitelikli eğitimden başka, sicill-i ahvallerinde yer alan diğer özlük bilgileri de 19. yüzyıl boyunca kurumsallaşma çabası içerisinde olan ve modern devlet tanımlamasına uygun biçimde yapısal reformlarda bulunan devletin, diplomasi ve bürokrasi alanında yaşadığı kurumsallaşma ve profesyonelleşme çabalarının yüzyıl sonunda önemli ölçüde başarıya ulaştığını ve bu çabanın Cumhuriyet sonrası dönemde de devam ettiğini desteklemiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Sadaret Mukavelenameler (A. DVN. MKL.)

BOA. A. DVN. MKL. 74/ 32, 29 Cemaziyelevvel 1275 / 4 Ocak 1859. 'Mekteb-i Mülkiye Nizamnamesi'

BOA. A. DVN. MKL. 15/ 1, 8 Safer 1294. 22 Şubat 1877. 'Mülkiye Mektebi Nizamname-i Esasisi'

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.)

BOA. BEO. 720/ 53946. 7 Recep 1313/ 24 Aralık 1895.

Dahiliye. Defterler (DH. SAİDd.)

BOA. DH. SAİDd. 10/ 223. 29 Zilhicce 1281/ 25 Mayıs 1865.

BOA. DH. SAİDd. 42/ 175. 29 Zilhicce 1284/ 22 Nisan 1868.

BOA. DH. SAİDd. 101/ 357. 29 Zilhicce 1290/ 17 Şubat 1874.

Fotoğraflar. (FTG.f.)

BOA. FTG.f. 700.

Hazine-i Hassa. İradeler (HH. İ.)

BOA. HH. İ. 103/ 25. 24 Rabiulevvel 1314/ 2 Eylül 1896.

Hariciye Nezareti. Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti. (HR. SAİD.)

BOA. HR. SAİD. 15/ 34. 15 Cemazeyilevvel 1325/ 24 Haziran 1907.

BOA. HR. SAİD. 22/ 24. 25 Cemazeyilevvel 1328/ 4 Haziran 1910.

BOA. HR. SAİD. 22/ 26. 24 Recep 1328/ 1 Ağustos 1910.

Hariciye Nezareti. Tahrirat. (HR. TH.)

BOA. HR. TH. 75/ 40. 21 Zilhicce 1304/ 10 Eylül 1887.

İrade Dahiliye (İ.DH.)

BOA. İ. DH. 1295/ 101843. 25 Rabiulevvel 1297/ 7 Mart 1880.

BOA. İ. DH. 799/ 64790. 27 Rabiulevvel 1297/ 9 Mart 1880.

İrade Hariciye (İ. HR.)

BOA. İ. HR. 349/ 56. 5 Recep 1313/ 22 Aralık 1895.

BOA. İ. HR. 418/ 15. 19 Cemazeyilahir 1327/ 8 Temmuz 1909.

Maarif Nezareti. Mektubi Kalemi. (MF. MKT.)

BOA. MF. MKT. 333/ 29. 7 Rabiulahir 1314/ 15 Eylül 1896.

Yıldız. Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.)

BOA. Y. MTV. 3/ 37. 21 Rabiulevvel 1297/ 3 Mart 1880.

Sürelî Yayınlar

Sabah Gazetesi, 21 Zilhicce 1327/ 3 Ocak 1910.

Basılı Eserler

Akyıldız, Ali (2019), “Mekteb-i Maarif-i Adliyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* Ek 2, Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, s. 236-238.

Babaoğlu, Resul (2020), *Mülkiye Mektebi (1859-1960)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bektaş, Erhan (2021), “Modernleşme Sürecinde Mesleki Dönüşüm: Medreseden Mülkiye’ye”, Orhan Çelik, Can Umut Çiner, Abdullah Peker (ed.) *Türkiye’nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye* içinde, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, s. 583-594.

Berkes, Niyazi (1973), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Beydilli, Kemal (2009), “Sefâretnâme”, *TDV İslam Ansiklopedisi* 36, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, s. 288-289.

Bouquet, Olivier (2016), *Sultanın Paşaları: Osmanlı Devlet Ricali Hakkında Bir Deneme (1839-1909)*, çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Çankaya, Ali (1968), *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara: Mars Matbaası.

Çetinsaya, Gökhan (2014), “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti,” ed. Mehmet Ö. Alkan, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 54-71.

- Davison, Roderic (1994- 1995), "On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Reformlarına Araç Olarak Fransız Dili", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, c. II. S. 4-5, s. 171-188.
- Dokuyan, Sabit (2016), "Soyadı Kanunu ve Kanunun Uygulanma Süreci," *Tarih İncelemeleri Dergisi XXXI/ 1*, 129-166.
- Findley, Carter Vaughn (1972), "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry", *International Journal of Middle East Studies* 3, s. 388-416.
- _____ (1980), *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, New Jersey: Princeton University Press.
- _____ (1989), *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton: Princeton University Press.
- Günce, Şuheda (Nisan 2020), "Osmanlı Devleti'nde İlk Daimi Elçilikler ve Diplomasiye Olan Etkileri," *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/ 10, s. 101-114.
- İnalçık, Halil (1992), "Some Remarks on the Ottoman Turkey's Modernization Process", International Symposium on "Science and Technology Transfer from the West to the Muslim World from the Renaissance to the Beginning of the XXth Century, (İstanbul, 2-4 September 1987)," Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul: Research Center for Islamic History, Art, and Culture (IRCICA).
- İpşirli, Mehmet (1995), "Elçi", *TDV İslam Ansiklopedisi* 11, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, s. 3-15.
- _____ (1995), "Enderun", *TDV İslam Ansiklopedisi* 11, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, s. 185-87.
- _____ (2003), "Medrese", *TDV İslam Ansiklopedisi* 28, Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, s. 327-33.
- _____ (2003), "Medreset'ül-Kudat", *TDV İslam Ansiklopedisi* 28, Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, s. 343-44.
- Kuneralp, Sinan (1997), "Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç* içinde, İsmail Soysal (ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuran, Ercümen (1968), *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri, 1793-1821*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- _____ (2010), "Türkiye'nin Batılılaşmasında Daimî Elçiliklerin Rolü", *Türk Tarih Kongresi VI: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lewis, Bernard (1961), *The Emergence of Modern Turkey*, London: Oxford University Press.
- Naff, Thomas (1985), "The Ottoman Empire and The European States System", ed. Hedley Bull ve Adam Watson, *The Expansion of International Society* içinde, Oxford: Clarendon Press, s. 143-170.
- Nicolson, Harold George (1939), *Diplomacy*, Oxford: T. Butterworth Press.

- Özcan, Abdülkadir (2007), "Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi* 34, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, s. 182-183.
- Öztürk, Cemil (2008), "Rüşdiye", *TDV İslam Ansiklopedisi* 35, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, s. 300-303.
- Saatçi Ata, Meltem Begüm (Bahar 2016), "Müdürlükten Büyükelçiliğe Bir Yakınçağ Tarihi Uzmanı Ali Muzaffer Göker," *CTAD* 12/ 23, s. 213-248.
- Stone, Lawrence (Winter 1971), "Prosopography," *Daedalus* 100, 1, Historical Studies Today, s. 46-79.
- Szyliowicz, Joseph S. (1971) "Elite Recruitment in Turkey: The Role of Mülkiye", *World Politics* 23/ 3, s. 371-398.
- Timur, Taner (2009), *Modernleşme ve Özgürlük Kavgası Mekteb-i Mülkiye 1859-1923, Toplumsal Tarih* 192, s. 30-51.
- Toprak, Zafer (Ağustos 2012), "Mekteb-i Mülkiye, "İlm-i Akvâm ve "Antropolojiya"", *Toplumsal Tarih* 224, s. 22-35.
- _____ (2021), "Mekteb-i Mülkiye ve Türkiye'de Sosyal ve Beşeri Bilimlerin Gelişimi", *Orhan Çelik, Can Umut Çiner, Abdullah Peker (ed.) Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye içinde*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, s. 5-44.
- Weber, Max (1978), *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. ed. Guenther Roth ve Claus Wittich, çev. Ephraim Fischhoff, Berkeley: University of California Press.
- _____ (2014), *Bürokrasi ve Otorite*, çev. Bahadır Akın, Ankara: Adres Yayınları.
- Yalçinkaya, Mehmet Alaaddin (2010), *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe-The Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, İstanbul: The Isis Press.
- _____ (Ağustos 1996), "Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanması Çalışmalarında İlk İkamet Elçisinin Rolü," *Toplumsal Tarih* 32, s. 45-53.
- Yavuz, Resul (2019), "Modernleşme Döneminde Osmanlı Diplomasisinde Görülen Gelişmeler ve Bunun Osmanlı Hariciye Teşkilatı Üzerindeki Etkileri," *Belgi* 18, s. 1625-1649.

EK 1: İncelenen Diplomatların Listesi

	Mülkiye'den Mezun Olunan Sene	Sefir Olunan Sene	İlk Kez Sefir Olunan Yer
Mehmed Şemsüddin Paşa	1879	1896	Tahran
Hüseyin Kazım Bey	1879	1895	Bükreş
Mehmed Rıfat Paşa	1882	1895	Berlin
İbrahim Hakkı Paşa	1882	1908	Roma
Mustafa Şekib Bey	1883	1909	Stokholm
Rumbeyoğlu Fahreddin Reşad Bey	1887	1912	Çetine
Mehmed Emin Yeniçay	1887	1912	Tahran
İbrahim Refik Birgen	1888	1909	Sofya
Ahmed Muhtar Bey	1890	1911	Atina
Tahir Lütüfi Togay	1893	1925	Tiran
Mehmed Ziyaeddin Kızıltan	1898	1927	
Ahmed Münir Erhan	1902	1922	Kabil
Aziz Zekai Apaydın	1903	1924	Londra
Mehmed Esad Atuner	1906	1924	Lahey
Hasan Vasfi Mentеш	1907	1936	Bern
Tevfik Kamil Koperler	1908	1931	Sofya
Ali Muzaffer Göker	1909	1944	Tokyo
İsmail Nebil Batı	1911	1924	Atina
Ahmed Lütfullah	1911		Cidde
Mehmed Nurullah Korkud	1911	1946	Sofya
Hasan Basri Lostar	1912	1945	Brüksel ve Lüksemburg
Numan Tahir Seymen	1912	1946	Viyana
İsmail Abdulahad Aksin	1912	1935	Lahey
Mehmed Fuad Carım	1913	1945	Cidde
Agah Aksel	1913	1939	Stokholm
Ahmed Cevad Üstün	1913	1934	Viyana
Cemal Edhem Yeşil	1921	1951	Kabil
Süleyman Cevdet Dülger	1921	1953	Stokholm
Burhan Işın	1928	1960	Budapeşte
Abdulahad Birden	1929	1952	Karaçi
Rıfat Ayanlar	1934	1960	Tel-Aviv
Cemal Arsal	1935	1963	Cidde
Fuad Bayramoğlu	1935	1959	Bağdad
Namık Kemal Yolga	1935	1963	Roma

1873-1875 YILLARI ARASINDA KIRŞEHİR'DE MEYDANA GELEN KITLIK FELAKETİ*

FAMINE DISASTER THAT OCCURED IN KIRŞEHİR BETWEEN 1873 AND 1875

Arif KOLAY**-Gökçe YAVUZ***

Geliş Tarihi/Received:14.04.2022

Kabul Tarihi/Accepted:29.06.2022

KOLAY, Arif- YAVUZ, Gökçe, (2022), "1873-1875 Yılları Arasında Kırşehir'de Meydana Gelen Kitlık Felaketi", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 367-383.

Öz

Tarih boyunca insanlar, deprem, sel, heyelan gibi doğal afetlerle mücadele etmek durumunda kaldı. İnsan varlığını ve medeniyetlerini tehdit eden bu doğal afetlerden birisi de çalışmanın konusunu oluşturan kıtlıktır. Kıtlık; göç, salgın hastalıkların yaşanması, yiyecek ürünlerinde fiyat artışı, açlıktan kaynaklı ölümler, insanların yiyecek arayışı içerisinde girmesi ve bundan kaynaklı güvenlik sorunlarının ortaya çıkması gibi bir dizi sosyo-ekonomik olayı da beraberinde getirdi. Tarihsel süreç içerisinde dünyanın farklı bölgelerinde kuraklık, savaşlar, salgın hastalıklar ve çekirge istilalarından dolayı kıtlık felaketi yaşandı. Osmanlı Devleti de kuruluşundan itibaren farklı zaman dilimleri içerisinde kuraklığın yol açtığı kıtlık felaketi ile mücadele etmek durumunda kaldı. Osmanlı coğrafyasında kuraklığın en çok yaşandığı bölge bugün Eskişehir, Ankara, Kayseri, Yozgat, Kırşehir, Konya, Niğde, Sivas, Kırıkkale, Aksaray, Karaman, Nevşehir ve Çankırı illerinden oluşan İç Anadolu Bölgesi'dir. İç Anadolu Bölgesinde yazları sıcaklığın fazla olması su kaynaklarının azalmasına neden oldu. Bundan dolayı da ekili tarım ürünleri susuz kaldı. Bu durum bir tarım ülkesi olan Osmanlı Devleti için olumsuz sonuçların meydana gelmesine sebep oldu. Geçimini tarımdan sağlayan köylüler, Anadolu'nun değişik bölgelerine göç etmek durumunda kaldı. Çok sayıda çiftçi arazisini boş bırakarak, tarımsal faaliyetlerini kesintiye uğrattı. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı coğrafyasının on beş farklı bölgesinde önemli kuraklıklar meydana geldi. Kıtlığın meydana geldiği bölgelerden birisi de çalışmanın konusunu oluşturan Kırşehir sancağı idi. 1873-1875 yılları arasında meydana gelen ve etkisi uzun süren kıtlığın sonuçları ağır oldu. Bu çalışmada, 1873 yılında meydana gelen ve Kırşehir'i de etkisi altına alan kıtlık felaketinin halk üzerinde oluşturduğu sosyo-ekonomik etkiler, hükümetin kıtlıkla ilgili aldığı önlemler ve yabancı devletlerin bu konuda yardımları arşiv belgeleri ve dönemin gazeteleri ışığında değerlendirildi.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kırşehir, Kitlık, Kuraklık

* Yazarlar bu çalışmaya eşit oranda katkı yapmışlardır.

** Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak. Tarih Bölümü, arif.kolay@dpu.edu.tr; (<https://orcid.org/0000-0002-9315-1208>)

*** Doktora Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, gokceyavuz8@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-3383-9190>)

Abstract

Throughout history, people had to deal with natural disasters such as earthquakes, floods, landslides... etc. One of these natural disasters that threaten human existence and civilizations is famine, which is the subject of this study. Famine brought along a series of socio-economic events such as migration, epidemics, price increases in food products, deaths due to hunger, people's search for food and the emergence of security problems due to this. In the historical process, famine has been experienced in different parts of the world due to drought, wars, epidemics, locust invasions. Since its establishment, the Ottoman Empire had to struggle with the famine caused by drought in different time periods. The region where the most drought was experienced in the Ottoman geography today is the Central Anatolia Region, which consists of the provinces of Eskişehir, Ankara, Kayseri, Yozgat, Kırşehir, Konya, Niğde, Sivas, Kırıkkale, Aksaray, Karaman, Nevşehir and Çankırı. The high summer temperatures in the Central Anatolian Region caused a decrease in water resources. Because of this, cultivated agricultural products were left without water. This situation brought great consequences for the Ottoman Empire, which was an agricultural country. The villagers, who made their living from agriculture, had to migrate to different parts of Anatolia. Many farmers left their land empty, interrupting their agricultural activities. Since the beginning of the 19th century, significant droughts occurred in fifteen different regions of the Ottoman geography. One of the regions where famine occurred was Kırşehir Sanjak, which was the subject of the study. The long-lasting famine that took place between 1873 and 1875 had a heavy impact. In this study, the socio-economic effects of the famine disaster on the people that took place in 1873 and which also affected Kırşehir, the measures taken by the government regarding the famine and the assistance of foreign states in this regard were evaluated in the light of archival documents and newspapers of the period.

Keywords: *Ottoman State, Kırşehir, Drought, Famine*

Giriş

Kıtlık; ihtiyaç duyulan yiyeceğin, bir malın veya hizmetin zamanında temin edilememesi anlamına gelmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde, “*kaht*”, “*kaht ü gala*”, “*illet-i gala*” veya “*fıkdan*” olarak bir yiyeceğin piyasada veya stoklarda az bulunması anlamında kullanılmaktadır¹. Türk Dil Kurumuna göre kıtlık; kıt olma durumu, ihtiyaca yetmeyecek kadar azlık, az ve zor bulunma, savaş vb. nedenlerle ürünün yetişmemesi ve bundan doğan açlık, yiyecek maddelerinde görülen darlıktır².

Kıtlık; hangi şartlarda, nerede ve ne zaman ortaya çıkacağı belli olmayan bir doğal afettir. Kıtlığı ortaya çıkaran faktörler arasında, deprem, sel, salgın hastalıklar, sıcaklık, soğukluk, yangın, kuraklık sayılabilir³. Kıtlık konusunda çalışmalar yapan Cemil Çelik’e göre, insanoğlunun istek ve arzuları ile üretim yapabilme imkânı arasında bir bağlantı vardır. Bu bağlantı da kıtlığın temelini oluşturmaktadır. Öyle ki fitrat gereği toplumların kaynakları sınırlı iken arzu ettikleri istekleri sınırsızdır. Böylece iki değişken arasındaki bağlantı kıtlığın oluşmasına bir neden teşkil etmektedir⁴. Ancak en önemli faktör bir bölgenin bulunduğu coğrafi alandır⁵. Kıtılıktan etkilenen bir toplumda iç çatışmalar, eşkıyalık faaliyetleri ve toplum içerisindeki kişilerin birbirleri ile yaşadığı husumetler görülmektedir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’ni ele aldığımızda kıtlık dönemlerinde halk, hayatlarını idame ettirmek için başka bölgelere göç etti. Yine, devlete olan vergisini ödemeyecek duruma geldi⁶.

Coğrafi faktörler ve doğal afetler dışında devletlerin yaptığı siyasî hamleler de kıtlık felaketine bir sebep oluşturabilir. Örneğin, 1838 yılında Osmanlı Devleti’nin İngiltere ile imzaladığı Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile bu devlet birtakım ticarî imtiyazlar elde etti. Zaman içerisinde Avrupa kıtasında yer alan diğer ülkelere de kapitülasyonlar verildi. Bu kapitülasyonlar devletin kendi kaderini belirledi. Bu antlaşma ve yeni düzenlemeler sonucunda ekonominin sekteye uğraması kıtlığı da beraberinde getirdi⁷. Çünkü antlaşma yapılmadan önce hububat, pamuk, afyon, zeytinyağı... vs. gibi ürünlerin ihracı yasaktı. Antlaşma sayesinde yabancı tüccarlar elde ettikleri imtiyazlar ile bu ürünleri ihraç edebilecek konuma geldi⁸.

Tarihsel süreç içerisinde Osmanlı coğrafyasında değişik zamanlarda kıtlık felaketi ortaya çıktı. Osmanlı tarihi kayıtlarına bakıldığında ilk kıtlık felaketi, 1564 yılında Anadolu’da çıktı. Bu kıtlık sebebiyle 1565-1567 yılları arasında devlet, buğday ihracatını yasakladı⁹.

1 Abdülkadir Gül, “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtılık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 9, 2009, s. 145.; Orhan Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Meydana Gelen Kıtılıklar”, *Türkler*, C. 10, Ankara, 2002, s. 1340.

2 Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 07.06.2021)

3 Kılıç, *a.g.m.*, s. 1340.

4 Cemil Çelik, “Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs’ta Kıtılık ve Çözüm Yolları (1869-1874)”, *Cedrus*, C. 2, 2014, s. 498.

5 Kılıç, *a.g.m.*, s. 1340.

6 Kılıç, *a.g.m.*, s. 1340.

7 Meriç Aybar, “Osmanlı Devleti’nde Kıtılık ve İç Göç: 1870-1900 Arası İç Anadolu Örneği”, *Mavi Atlas*, C. 5, S. 2, 2017, s. 476.

8 Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz Münasebetleri II*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 4-5.

9 Aybar, *a.g.m.*, s. 476.; Mikdat Kadioğlu, “Kuraklık Kıranı Risk Yönetimi”, *Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeleri*, Ed. Mikdat Kadioğlu ve Emin Özdamar, JICA Türkiye Ofisi Yayınları, Ankara, 2008, s. 5.; Saadet Tekin, “19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Batı Anadolu’da Yaşanan Kuraklık Olayları”, *International Journal Of Social Science*, C. 33, 2015, s. 330.

Anadolu'da ortaya çıkan bu felaketten yaklaşık 10 yıl sonra devletin başkenti olan İstanbul'da da 1574-1577 yılları arasında ciddi boyutlarda bir kıtlık baş gösterdi. Coğrafi konumundan dolayı İstanbul'da tarım faaliyetinde bulunulması pek mümkün değildi. Bu yüzden İstanbul dâhil olmak üzere, diğer büyük şehirler yiyecek ihtiyacını Anadolu'daki şehirlerden karşılamaktaydı. Mesela İstanbul'un zahire depoları; Bursa, İznik, Eskişehir, Bolu, Edirne, Filibe, Sofya ve Eflak-Boğdan vilayetleriydi. Sayılan vilayetlerde ve Anadolu'nun diğer vilayetlerinde yaşanacak bir kuraklık, aslında doğrudan İstanbul'u etkilemekteydi. Kıtlıkla mücadele için Anadolu'nun değişik vilayetlerinden İstanbul'a ulaşmaya çalışan zahirenin toplanmasında ve sevkinin gerçekleşmesinde de bazı problemler yaşanmaktaydı. Örneğin, İstanbul'a zahire getiren gemiler eşkıyalar tarafından Beykoz dolaylarında ateşe verilerek yağmalandı. Şehir, zaman zaman su sıkıntısı dahi çekmekteydi¹⁰.

1586 yılında yine Anadolu'nun Çorum sancağında açlıkla başlayan bir kıtlık felaketi baş gösterdi¹¹. 1660 yılına gelindiğinde İstanbul'da ve Anadolu'da kuraklığa bağlı bir kıtlık felaketi daha meydana geldi. XIX. yüzyıla kadar çeşitli dönemlerde, Osmanlı topraklarının farklı bölgelerinde yukarıda sayılan nedenlere bağlı olarak ara ara kıtlık felaketi yaşandı¹².

Literatürde Osmanlı Devleti tarihinde yaşanan kıtlık, kuraklık, çekirge salgını, salgın hastalıklar gibi toplumu etkileyen konularla ilgili farklı çalışmalar yapılmıştır. Farklı zaman dilimleri ve bölgelerde ortaya çıkan bu doğal afetlerin çözümü için devletin genelde aynı yolları ve yöntemleri kullandığı yapılan çalışmalardan görülmektedir. Bu çalışmada öncelikli olarak Osmanlı Devleti'nde yaşanan kıtlık felaketlerine kısaca değinildikten sonra daha özele indirgenerek 1873-1875 yılları arasında Kırşehir sancağında kuraklığa bağlı olarak ortaya çıkan kıtlık felaketinin etkileri ele alınmıştır.

Çalışmanın kapsamı gereği belirtilen yıllar arasında yaşanan kıtlık felaketi iki aşamada değerlendirildi. Birinci aşamayı Osmanlı basınında çıkan kıtlık haberleri ve Osmanlı Devleti merkezine gönderilen telgraflar ile kıtlığın yarattığı etkiler teşkil etmektedir. İkinci aşamada ise başta Osmanlı Devleti'nin, devlet görevlilerinin, Valide Sultan'ın felaket sonrasında yaptıkları yardımlar ile yabancı devletlerin ve misyonerlerin gönderdikleri yardımlar ele alınmıştır. Ayrıca halkın göç etmesi ve bu süreçte meydana gelen kargaşalıklara da değinilmiştir. Böylece çalışmada Kırşehir sancağını etkisi altına alan kıtlık felaketinin genel literatürde oluşan bir boşluğu doldurması amaçlanmıştır.

A. XIX. Yüzyıl'da Anadolu'da Yaşanan Kuraklık ve Kıtlık Felaketi

XIX. yüzyılda değişik zamanlarda bölgesel olarak kuraklığa bağlı kıtlıklar görüldü. 1844-1845 yılları arasında kuraklık düzeyi çok yüksek seviyelere ulaştı. Bunun sonucu olarak Anadolu topraklarında yeterli miktarda tarımsal üretim yapılamadı¹³. Öyle ki Konya gibi tarım kentleri bile İstanbul'dan un talep eder duruma geldi. Bu kıtlık döneminde, İzmir Triesto'den çok sayıda un ithal edildi¹⁴. 1844-1845 yılları arasında özellikle iç bölgelerde gerçekleşen kıtlık felaketi neticesinde, tarım ürünlerinde azalma ve tahıl maddelerinin

10 Kılıç, *a.g.m.*, s. 1342-1343.

11 Aybar, *a.g.m.*, s. 476.; Kadioğlu, *a.g.m.*, s. 5.; Tekin, *a.g.m.*, s. 330.

12 Tekin, *a.g.m.*, s. 330.

13 Ayşegül Kuş, "Tozer'in Turkish Armenia And Eastern Asia Minor Adlı Yapıtında Yozgat ve Çevresinde Yaşanan Kıtlığın (1873-1875) Doğal ve Sosyo Ekonomik Nedenleri", *OTAM*, C. 44, 2018, s. 110.

14 Cihan Özgün, İzmir ve Artalanında Tarımsal Üretim ve Ticareti (1844-1914), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2011, s. 220.

fiyatlarında artış ortaya çıktı. Tahıl fiyatlarındaki bu artış kıtlığın daha geniş bir coğrafyaya yayılmasına neden oldu¹⁵. Devlet, bu duruma önlem amacıyla 1844 yılında Anadolu coğrafyası içerisinde hububat ihracatını yasaklamak durumunda kaldı. Yasaklara rağmen bazı tüccarlar yasadışı yollarla İzmir Limanından hububat ihracatına devam etti. Kıtıktan önce bir kilosu 18-22 kuruş olan tahıl ürünlerinin fiyatı kıtlıkla birlikte 23-27 kuruşa yükseldi. O yıl Anadolu’nun aksine Rumeli’de tarımsal üretim fazlaydı. Bundan dolayı Anadolu’nun buğday, mısır ve arpa ihtiyacı Rumeli’den karşılandı¹⁶.

1850 yılına gelindiğinde, Hüdavendigâr ve Aydın vilayetlerinde kuraklık şiddetini arttırdı. Mahsulün azaldığı bu yıllarda Saruhan sancağı ise çekirge istilasına maruz kaldı. Zaten az olan mahsulün çekirgeler tarafından tahrip edilmesi ciddi boyutta kıtlığa yol açtı. 1852 yılında, sadece Osmanlı coğrafyasında değil Avrupa’da da kuraklığa bağlı kıtlık mevcuttu. Avrupa’daki bu kıtlık Osmanlı tahıl pazarını da ciddi ölçüde etkiledi¹⁷.

1853-1856 yılları arasında cereyan eden Kırım Harbi esnasında ortaya çıkan kuraklık kısa sürede Karadeniz’i aşmış Anadolu’da Manisa’ya kadar ulaşmış durumdaydı. Kuraklık, Anadolu topraklarıyla da sınırlı kalmayıp 1856 yılında Cidde ve Yemen’e buradan da hareketle tekrar Anadolu topraklarında Kars bölgesine kadar ulaştı. Diğer kuraklık vakalarında olduğu gibi 1854-1856 yılları arasında gerçekleşen kuraklık neticesinde de kıtlık felaketi baş gösterdi. Her ne kadar kuraklık sınırlı bir alanda varlık gösterse de tarım fiyatlarında artış ve denetlemenin olmaması zarar gören alanın genişlemesine neden oldu.

Kütahya, Hamit ve Çıldır sancaklarında 1862 yılından önce ortaya çıkan kuraklık, bu tarihten sonra kıtlık, yangın ve salgın hastalıkları da beraberinde getirdi. Geçimini sağlamakta zorlanan yöre halkı devletten yardım istedi. Osmanlı Devleti bu sancaklarda yaşayan halka kefil şartı suretiyle borç para verdi. 1864 yılında Harput sancağına bağlı Palu kazası da kuraklığa bağlı kıtlık felaketinden mustarip oldu. Diğer vilayetlerde olduğu gibi burada da tarım fiyatlarında artış meydana geldi. Osmanlı Devleti, zor durumda kalan bölge halkına yardım amacıyla bölgeyi bir yıllık vergiden muaf tuttu. Ayrıca göç etmek zorunda kalan halk ise içerisinde buldukları dönemde vergi ödemeyecekti¹⁸.

Batı Anadolu’da Aydın ve civarında 1865 yılında yaşanan kuraklık nedeniyle pamuk üretiminde ciddi seviyelerde azalma oldu. Bu da pamuk üretimi yapan bazı işletmelerin ham madde ihtiyacını karşılayamayarak iflas etmesine neden oldu¹⁹.

1800-1880 yılları arasında Anadolu coğrafyasında zuhur eden kuraklık, 15 farklı bölgede kıtlık felaketini de beraberinde getirdi. Tarım ürünü stoku olan bölgelerde kuraklık hemen etkisini göstermedi. Ancak stokun az olduğu bölgelerde kısa sürede kıtlık ortaya çıktı ve etkisi uzun sürdü. Tarım ürünü yardımının geç ulaştığı bölgelerde veya yardım almakta geciken halkın bir kısmı açlık nedeniyle yaşamını kaybederken bir kısmı da kıtlığın olmadığı bölgelere doğru göçe başladı. Özellikle ekonomisi tarıma dayalı olan İç Anadolu vilayetlerinde 1845 ve 1874 yıllarında zuhur eden kuraklık beraberinde kıtlık, pahalılık, açlık ve salgın hastalıkları getirdi²⁰.

15 Tekin, *a.g.m.*, s. 331.

16 Özgün, *a.g.t.*, s. 221.

17 M. Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, Libra Kitap, İstanbul, 2011, s. 124.

18 Erler, *a.g.e.*, s. 125-127.

19 Tekin, *a.g.m.*, s. 331.

20 Erler, *a.g.e.*, s. 132-133.

B.1873-1875 Yılları Arasında Ortaya Çıkan Kuraklığın Kırşehir'e Etkileri

1873 yılına kadar Osmanlı Devleti'nde yaklaşık 14 adet bölgesel kuraklık yaşandı. Bunların birçoğu Anadolu'da birçoğu ise Tuna, Trablusgarp, Cezayir, Tunus, Kıbrıs, Musul, Bosna-Hersek, Kırım, Yemen, Cidde gibi eyaletlerde ortaya çıktı. Eyaletlerde ortaya çıkan kuraklık, kıtlık felaketini de beraberinde getirdi. Ancak 1873 yılının yaz aylarında zuhur eden kıtlığın Osmanlı tarihindeki etkisi diğerlerine göre devleti, iktisadî ve siyasî açıdan daha fazla etkilemiş durumdaydı. Yaz ayının kurak geçmesi nedeniyle çiftçiler, ihtiyaç olduğu kadarıyla tarımsal ürün üretmediler. Depolarda mevcut olan ürünler ise kısa sürede tükendi²¹.

Hülasatü'l-Efkâr gazetesinde çıkan 1873 yılına ait haberler, Anadolu'nun farklı bölgelerinde yaşanan yağmura bağlı bolluktan ve kıtlık felaketinden bahsetmektedir. Meydana gelen kıtlığın giderilmesi için alınması gereken önlemler, devletten ve İstanbul halkından istenen yardımlar gazetenin konusunu oluşturdu. Gazete, kıtlık felaketinden mustarip olan bölgelere, İstanbul'da yaşayan halktan biran önce yardımın gitmesi gerektiğini yazmaktaydı. Öyle ki gazetenin verdiği habere göre, Bağdat'tın bazı yerlerinde yardıma ihtiyacı olan yöre halkı için defterlerin açıldığı bilgisi yer almaktadır. Sadece Bağdat halkı değil aynı zamanda kıtlığı duyan yabancı devlet vatandaşları da yardım amacıyla defterler oluşturdu. *Hülasatü'l-Efkâr* gazetesi muhabiri, burada İstanbul halkına bir sitemde bulunmaktaydı. Halkın, "bir hafta boyunca eğlenceye ayırdığı parayı" Anadolu halkına gönderilmesi ve onların sıkıntılarının azaltılması gerektiği önerisinde bulundu²².

Basında çıkan haberlerin biraz da etkisi olmuş olacak ki İstanbul halkı ve Anadolu halkı arasında daha önce yaşanmamış ilişkiler ortaya çıktı. Zor durumda olan Anadolu halkı için devlet ve gazeteler bağışlar topladı. Nizamiye Tahliye İdaresinden un yardımı yapıldı. Galata'dan çuvalar alındı. Anadolu'dan İstanbul'a göç eden halk için bazı mahalleler fitre ve zekâtlarını yardım komisyonuna verdi. Devlet yiyecek dolu vapurlarını Anadolu'ya ulaştırmaya çalıştı. Böylece Anadolu halkı ile İstanbul halkı bir kader birliği oluşturmuş oldu²³.

1874 senesinde Anadolu coğrafyasında kuraklık ve beraberinde gelen kıtlık felaketi şiddetini arttırdı. Bu felaket, özellikle Ankara ve Konya vilayetlerinde kuraklığında etkisiyle can ve mal kaybına sebep oldu. Ankara vilayetinde 1872 yılında başlayan kuraklık, 1874 yılına gelindiğinde var olan hububat stoklarının tükenmesi ile halkı etkilemeye başladı. 21 Şubat 1873 tarihli bir belgede Çorum'a bağlı çok sayıda köyde tahıl mahsulünün zarar gördüğünü ve 35 bin kişinin bu durumdan olumsuz olarak etkilendiğini yazmaktadır²⁴.

İç Anadolu Bölgesini etkisi altına alan kıtlık felaketini yaşayan bir diğer sancak da Kırşehir oldu. 1847'den 1870 yılına kadar Karaman eyaletinin Niğde livasına bağlı bir kaza olan Kırşehir, 1871 Vilayet Nizamnamesi ile Ankara vilayetine bağlandı. Vilayetin

21 Taha Niyazi Karaca, "1873-1874 Kıtlığının Osmanlı İktisadi ve Siyasi Yaşantısına Etkisi", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. 164.

22 *Hülasatü'l-Efkar Gazetesi*, 13 Rebiü'l-evvel 1291, s. 3; Mustafa Öztürk, *Hülasatü'l-Efkar Gazetesi ve 1873-1875 arası Osmanlı Devleti'nin Ekonomik ve Sosyal Durumu*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s. 66-67.

23 Yener Bayar, *1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013, s. 24.

24 Eler, *a.g.e.*, s. 151-152.

beş sancağından biri olan Kırşehir’in Mecidiye, Avanos, Keskin ve Kırşehir diye 4 kazası bulunmaktaydı. Ayrıca sancağa bağlı 3 nahiyeye ve 73 köy de mevcuttu. Kâmus’ul-Âlam’da verilen bilgilere göre IX. Yüzyılın son çeyreğinde Kırşehir sancağının toplam nüfusu 113.733 kişiydi. Bunların 949’u Ermeni, 600’ü Protestan ve 890’ına da Rum olarak kaydedilmişti. Sancağın ekonomisini tarım, hayvancılık ve çok önemli bir yer teşkil etmese de dokumacılık oluşturmaktaydı. Hayvancılıkta, koyun ve keçiler ön plana çıkarken taşımacılıkta ise develer ve sığırlar kullanılmaktaydı. Halı ve kilim dokumacılığı sancağın bir diğer geçim kaynağı idi. Sancak geçimini buğday, arpa, çavdar, yulaf, darı, burçak, nohut, fasulye, mercimek gibi hububatın yanı sıra üzüm, elma, armut, kayısı, şeftali, erik, kiraz ve ayva gibi meyve ve sebzelerin üretiminden sağlamaktaydı. Kâmus’ul-Âlam’da verilen bir diğer bilgiye göre senelik 750 bin kilo buğday, 425 bin kilo arpa ve 5 bin kilo ise çavdar üretildiği gibi seneliği 2 milyon kıyye de tuz çıkışı yapılmaktaydı. Mevcut verilere göre geçiminin büyük bir çoğunluğu tarıma bağlı olan bu sancakta gerçekleşecek bir kıtlık bölgeyi bir felakete sürükleyebilirdi²⁵.

1873 yılında Orta Anadolu’da başlayan bu kıtlık felaketi 1874 yılında Kırşehir’i de etkisi altına aldığı Maliye Nezareti’ne gönderilen bir yazıdan anlaşılmaktadır. Ocak 1874 tarihinde Kırşehir sancağına bağlı Keskin kazasında oluşan kıtlık için Maliye Nezaretine gönderilen bir yazıda, Yozgat’ta bulunan yaklaşık 12 bin müdd²⁶ zahirenin önce Keskin kazası ahalisine geri kalanının ise Kırşehir sancağında ihtiyacı olan kişilere gönderilmesi talebinde bulunuldu²⁷.

Kıtlıktan dolayı halk zahire sıkıntısı çekmekteydi. Bu sebeple bölgede faaliyet yapan tüccarlar yağmalanmaya ve bölge içi ayaklanmalar çıkmaya başladı. Örneğin, Kırşehir sancağına bağlı Mecidiye kazasının Kızılosman köyünde yaşayan ahali devlete tabii olan tüccarları yağmalamaktaydı. Bu durumda hükümet, İç Anadolu Bölgesinde yağma şiddetinin artmasından, çevre vilayetlere sığramasından ve Ankara’nın da tamamen açlıktan harap olacağından korku duymaktaydı²⁸. Nisan 1874 tarihinde Ankara vilayetinden Maliye Nezaretine yazılan bir telgrafta; kuraklık ve kıtlığın şiddetini arttırdığını, bu sebeple İzmir, Sivas ve Yozgat sancaklarından Ankara’ya zahire naklinin yapılması gerektiğini bildirdi²⁹.

3 Mayıs 1290 (15 Mayıs 1874) tarihli Basiret gazetesi kıtlıkla ilgili Kırşehir sancağından Ankara vilayetine gönderilen mektuba yer verdi. Mektup şu şekildedir:

“Ankara Dâhilinde Kırşehir’den Mektup

Bu sene beldemizde zuhûr eden kaht u galâ hiçbir vakit görülmüş ve işitilmiş şey değildir. Bir çar-yek (çeyrek) buğday on kuruşa ve arpa yedi kuruşa ise de bulunmuyor ve bu sene kışın ziyâdeliğinden ağnam ve hayvanât-ı sâirenin cümlesi telef oldu. Kasabamızda yedi ekmeççi dükkânı var ise de civarında bulunan kurra ahâlisinin buraya hücumundan fırınlardan ekmeç

25 Şemsettin Sami, *Kâmus’ul-Âlam* C. 5, Mihran Matbaası, İstanbul, 1306, s. 3795-3797.

26 Sözlükte “elleri öne doğru uzatmak” anlamındaki **medd** kökünden türeyen **müdd** kelimesi “öne uzatılarak birleştirilmiş iki avucun aldığı tahıl miktarı” anlamına gelir. Müdd genellikle hububat ve bakliyat gibi ürünlerin ölçümünde kullanılır. (Yaklaşık 875 gram). Cengiz Kallek, “Müdd”, *DiA*, XXXI, (2020), s. 455.

27 BOA, A.MKT. MHM., 471/76; Aybar, *a.g.m.*, s. 479.

28 Bayar, *a.g.t.*, s. 73.

29 BOA, A.MKT. MHM., 469/30.

almak müşkülcedir. Ve ahalden biraz kimse Adana ve Sivas taraflarına hicret ettiler. Artık çoluk çocuk bu kaht beliyyesinden halâs olmak için Ankara ahalisine olunan îânenen bizleri dahi hisse-yâb eylemleri hükümet-i seniyyenin merhamet ve şefkatinden istirhâm ederiz”.

Bu mektuba göre, 1874 senesi görülen kuraklık ve kıtlığın bu zamana kadar hiç görülmemiş bir olay olduğu belirtiliyordu. Kış mevsiminde mevcut olan tarımsal ürünlerin ve hayvanların öldüğü, Kayseri'nin ekmek fırınlarında halkın ekmek alabilmek için zor mücadelelere tabi olduğu yazılmaktaydı. Ayrıca, Kırşehir sancağında bulunan bazı insanların kıtlık nedeniyle Adana ve Sivas vilayetlerine göç etmeye başladığı, mektuptan anlaşılıyor³⁰. Bayar'ın ifadesine göre, Kekeharmit(?) ve Karaca isimli Kürt aşiretleri ise kıtlığın yol açtığı nedenlerden dolayı Kırşehir'den Maraş'a göç etmek durumunda kaldı. 650 kişilik hanenin 300 kadarı Maraş'ta geçimini sağlarken geriye kalanlar perişan bir haldeydi ve her gün 3-5 insan ölmekteydi³¹.

25 Nisan 1874 tarihinde Ankara vilayetine Yozgat'ta kıtlığın zuhur ettiği haberi geldi. 1 Haziran 1874 tarihinde Nallıhan, Ayaş ve Beypazarı idarecileri tahıl talebinde bulundu. Kayseri sancağı yetkililer, 1874 yılının Eylül ayında hükümet yetkililerine topraklarında zuhur eden kıtlığın hem mahsulü hem de 25.550 kişiyi olumsuz etkilediğini bildirdi³².

İç Anadolu Bölgesinde Kırşehir sancağına Anadolu'nun her tarafından yardım gelmekteydi. 2 Haziran 1874 tarihinde Diyarbakır vilayetine yazılan telgrafta, Kırşehir sancağında ihtiyaç duyulan zahirenin 1 Milyon 150 Bin kıyyeye çıkarıldığı bildirildi³³. 13 Haziran 1874 tarihinde Ankara vilayetine yazılan telgrafta, Kırşehir sancağının ihtiyaç duyduğu 1 Milyon kıyye zahire Diyarbakır'dan Kayseri'ye sevk edilecekti. Kayseri'ye sevk olunacak bir kıyyenin nakliyesi 74 paraydı. Ancak Kayseri'de bir kıyye un 60 paraya satılmaktaydı. Bu hespla Kırşehir sancağına gelecek olan zahirenin Diyarbakır'dan alınması pahalıya mal olacaktı. İşte bu sebeple Kırşehir'e gönderilecek olan zahirenin Kayseri'den temin edilmesi kararlaştırıldı³⁴.

1854 yılında Kayseri bölgesine gelerek burada misyonerlik faaliyetlerini yöneten Amerikan Misyoner Wilson Amos Farnsworth³⁵ 1873-1875 yılları arasında vuku bulan kıtlık felaketine şahit oldu. Farnsworth, Kırşehir sancağına bağlı Boztepe köyünde yaşayan ahaliye kişi başına yaklaşık 212 okka arpa verildiğini söylemektedir. Boztepe köyü halkına verilen bu arpa Karamağara köyünden tedarik edilmekteydi. Kırşehir sancağı Mutasarrıfı ile görüşen Farnsworth, ihtiyaç olan zahirenin Kırşehir'e ulaştırılırken de sıkıntılar yaşandığını belirtmekteydi. Bu sıkıntıların başında güvenlik meselesi gelmekteydi. Zahireyi bölgeye ulaştırmaya çalışan görevliler yolda eşkıyalar tarafından yağmalanmaktaydı³⁶. Bir diğer sıkıntı ise bölgede bulunan hayvanların felaketten etkilenmesiydi. Özellikle taşımacılıkta kullanılan at, eşek gibi yük hayvanlarına insanlar yem bulmakta zorlandı. Basiret

30 *Basiret Gazetesi*, 3 Mayıs 1290, s. 2.

31 Bayar, *a.g.t.*, s. 80.

32 Erler, *a.g.e.*, s. 151-152.

33 BOA, A.d. 856 m. 52.

34 BOA, A.d. 856 m. 79.

35 Amerikan Misyoner Wilson Amos Farnsworth'n 1853-1903 yılları arasında Kapadokya Bölgesinde yaptığı faaliyetler için ayrıca bkz. Wilson Amos Farnsworth, *Kapadokya'daki Amerikalı Misyonerlerin Bilinmeyen Tarihi*, Çev. Mehmet Şahin, YKY, İstanbul, 2018.

36 Kuş, *a.g.m.*, s. 116.

gazetesinin haberine göre, halk hayvanların telef olmaması için samanlıkta ve ambarlarda yerleri süpürerek kalan az miktarda arpa ve samanı hayvanlara yem olarak vermektedir³⁷. Bu durumda da bazı hayvanlar öldü. Bölge halkı ise Sivas, Halep, Bursa ve Diyarbakır gibi kıtlık çekilmeyen vilayetlere göç etti³⁸.

Basiret gazetesinin 30 Mayıs 1290 tarihli “Ankara Vilayeti Dâhilinde Kırşehri’nden Mektup” başlıklı haberinde, kıtlık nedeniyle çocukları ile birlikte göç etmeye başlayan bir ailenin hikayesi anlatılır. Habere göre, aile Kızılırmak boyunca göç etmeye başlar. Aç ve yorgun bir halde olan aile, biraz dinlenmek için Kızılırmak’ın kenarında durur. Çocuk yol boyu ağlayınca ve ağlaması hiç kesilmeyince babası çocuğu nehre atmaya karar verir. Böylece çocuk kendilerini yavaşlatmayacaktı. Çocuğun annesi de eşine hak verir ve çocuğu nehre atıp yollarına devam ederler. Yolda karşılaştıkları başka bir çocuklu aileye de durumu anlatırlar. Ancak o aile bunun mümkün olmayacağını çocuklarını asla bırakmayacaklarını kendilerine söylerler³⁹. Bu gazete haberinden bile kıtlığın insanlar üzerindeki psikolojik etkilerini görmek mümkündür. Nasıl bir felakettir ki bir anne-baba çocuğunun canına kıysın?

Burgaz ve Kırşehir bölgelerinden 16 Mart 1875 tarihinde hükümete gelen bir başka yazıda, kıtlığın halen devam etmekte olduğu bildirilmektedir⁴⁰.

Kırşehir sancağına bağlı Yağmurlu Aşiret köyünde 192 hane bulunmaktaydı. Kıtlık sebebiyle bu hane halkının hayvanları telef olmuş durumdaydı. Köy halkının bir kısmı da başka yerlere göç etmeye başladı. Nisan 1876 tarihinde 150 haneden 32 kadar hane halkı, geri köylerine döndü. Geriye dönenlerden sadece 20 kadarı mükellef oldukları vergileri devlete ödeyebildi. Yağmurlu Aşiret köyü muhtarının ve ihtiyar meclisinin yaptığı toplantı neticesinde köylünün vergileri ödemesinin zor olduğu ve ellerinde bulunan meblağı vergi olarak devlete verdikleri takdirde durumlarının çok daha kötü olacağı hükümete bildirildi⁴¹.

C.1873-1875 Yılları Arasında Yaşanan Kıtlık İçin Yapılan Yardımlar ve Sonuçları

1873 yılında Osmanlı Devleti maddî açıdan zor bir dönem geçirmekteydi. Kıtlığın yol açtığı etkilerin bütçeye de zararı oldu. Bu rağmen hükümet, 1875 yılına kadar Anadolu coğrafyasına yönelik hem maddi hem de zahire yardımlarına devam etti⁴². Ayrıca bu süreci yakından takip etmek ve yerinde görmek üzere yetenekli ve çalışkan memurlar görevlendirildi ve çeşitli yardım komisyonları oluşturuldu. Bu komisyonlara yardımlar toplandı ve toplanan yardımlarda halkın çok ciddi katkısı oldu.

Sadece yardımlar halktan gelmedi aynı zamanda devlet de en üst düzeyde bu konuya alakadar oldu. Bizzat padişah tarafından 5 bin, sadrazamdan 500, şeyhülislamdan 250, Şura-yı Devlet reisi tarafından 400 lira verilmişti. Bundan başka değişik yerlerde hayırseverler tarafından kurulan yardım cemiyetlerinden ve Mabeyn-i Hümayun’da da oluşturulan komisyon marifetiyle Mabeyn memurları da kendi aralarında 800 lira kadar

37 *Basiret Gazetesi*, 30 Mayıs 1290, s. 3

38 Erler, *a.g.e.*, s. 162.

39 *Basiret Gazetesi*, 30 Mayıs 1290, s. 3

40 Erler, *a.g.e.*, s. 152.

41 *BOA*, ŞD. 2886/64/1; *BOA*, ŞD. 2886/64/2; *BOA*, ŞD. 2886/64/3; *BOA*, ŞD. 2886/64/4

42 Karaca, *a.g.m.*, s. 166.

para toplamıştır. Zahire gönderilmesine de gayret edilmiştir. Yabancı vapur şirketleri de zahireleri bedava taşıyarak yardımda bulunmuştur.

Hükümet ile beraber diğer millet ve cemaatlerden de yardımlar olmuş ve bu beyanda Ermeni Patriği tarafından 3 bin lira nakdi yardım yapılmıştır.

Valide Sultan tarafından da birkaç defa ciddi yardımlar yapıldığı görülmektedir. Örneğin; bölgedeki felaketzedelerin dertlerine derman olmak üzere Kırım'dan çok sayıda öküz satın alınıp Trabzon üzerinden bölgeye gönderilmiştir.

Mısır Hidivliği'nden de 22.484 Mısır lirası ile birlikte elbiseler develere yüklenerek kıtlık yerlerine sevk edilmiştir. Sonuç olarak o sene bu felaket için hem devlet hem de ahali tarafından yapılan yardımın toplamı 5 milyon kuruşu geçmiştir⁴³.

Osmanlı'da ortaya çıkan bu kıtlık Avrupa'nın da dikkatini çekmişti. Mesela bir İngiltere gazetesi olan The Levant Herald, bu tarihlerde Anadolu'nun durumu hakkında yayınlar yapmaktaydı. Gazeteye göre, İngiltere Anadolu'nun içerisinde bulunduğu felaket için bir yardım kampanyası düzenledi⁴⁴. İngiltere'den gelen yardımlar Basiret gazetesinde de yer aldı. Gazetenin verdiği bilgiye göre, Londra Bankası 1000 adet lirayı Anadolu'ya gönderdi⁴⁵.

Kıtlığın yaşandığı bölgelerde Hristiyan halk için İrlanda, Fransa, Amerika ve İngiltere gibi devletler yardımlara başladı. İran'dan da Ankara ve İstanbul'a yardımlar ulaşıyordu. Anadolu coğrafyasında bulunan yabancı devlet görevlileri, tüccarlar ve seyyahların yardımda bulunabilmesi için "Ecnebi İlane Komisyonu" kuruldu⁴⁶. İngiltere'nin ve diğer yabancı devletlerin bu hamlesi Osmanlı Devleti'ndeki bazı görevlileri de harekete geçirdi. Divan-ı Hümayun tercümanı olan Sadullah Bey, bir yardım komisyonu kurdu. Daha fazla paraya ihtiyaç duyan devlet, 1874 yılında yeni çözümler aramaya başladı. Dönemin Sadrazamı Mahmut Nedim Paşa, Galata Bankerlerine başvurarak ihtiyaç duyulan parayı istedi. Yeterli miktarda parayı bulamayan sadrazam, 20 Ağustos 1874 tarihinde Osmanlı Bankası'ndan 1 milyar frank borç istedi. Devletin geliri teminat gösterilerek bankadan borç para alındı⁴⁷.

Anadolu'da meydana gelen kıtlığa karşı Balkanlar ve Rumeli'deki vilayetlerde kendi imkânları dâhilinde yardım etmeye başladı. Bu bağlamda Tuna vilayetinden 199 baş öküz satın alındı. Ancak şimdiye kadar sevk alınan hayvan miktarı 824 başa ulaşmış durumdaydı. Basiret gazetesinin verdiği haberde Aydın vilayetinden gönderilen öküz miktarı ise 20 bin baştı⁴⁸.

Taşrada bulunan halk ise yardım için vali ve mutasarrıflarla iletişime geçti. İlane Musabin Komisyonu tarafından halktan toplanan yardımlar emniyet sandıkları vasıtasıyla ihtiyaç duyulan bölgelere ulaştırıldı. Osmanlı halkı tarafından Mayıs 1874 tarihinden 16 Ocak 1875 yılına kadar yardım komisyonlarına 6.062.062 kuruşluk yardım yapıldı⁴⁹. Basiret

43 Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C. XV*, (Yay. Haz. M. Münir Aktepe), TTK Yayınları, Ankara, 1993, s. 17-18.

44 Karaca, *a.g.m.*, s. 166.

45 *Basiret Gazetesi*, 7 Şubat 1290, s. 1

46 Erler, *a.g.e.*, s. 220-221.

47 Karaca, *a.g.m.*, s. 166-168.

48 *Basiret Gazetesi*, 21 Teşrin-i Sani 1290, s. 1.

49 Erler, *a.g.e.*, s. 211.

gazetesinde yer alan bilgiye göre birer hafta arayla Niş sancağının bazı bölgelerinden 13.761 kuruş ve 123 lira komisyona yardım parası gönderildi⁵⁰.

Kıtlığın bir sonucu olarak tarım ürünlerinin fiyatlarında yükselmeler ortaya çıktı. Bu bağlamda 15 Haziran 1874⁵¹ tarihli Ceride-i Havadis gazetesinde çıkan bir habere göre, Kırşehir’inde dâhil olduğu bazı Anadolu kentlerinde meydana gelen kıtlık halkı zor durumda bıraktığı için herkes tarafından az çok toplanan yardımlar kıtlıktan mustarip olan bölgelere ulaştırılmaya çalıştı. Ancak birtakım insanlar kıtlığın olmadığı vakitler depoladıkları yiyecekleri piyasaya çıkarıp yüksek fiyatlara satarak paralar kazanıyordu. Bu amaçla devletin başlattığı araştırma sonucunda saklanan ürünle bulundu. Saklayan kişiler hakkında hukukî işlemler başlatıldı. Ele geçirilen ürünler ise fırınlara ve değirmenlere gönderildi⁵².

Kıtlıkların yaşandığı bölgelerde hırsızlık, cinayet, kaçakçılık, karaborsacılık, tefecilik gibi faaliyetler kaydedilmektedir. Tüm bunların yanında insanlar yetersiz beslendiği için bazı hastalıklara maruz kaldı. Böylece çok sayıda insan bu hastalıklara yenik düştü ve yaşamını kaybetti. Vefatlar bir kısmı ise göç yollarında oldu⁵³.

Yerel gazetelerin bildirdiği haberlere göre, bu felaketten mustarip olan halkın çoğunluğu buldukları bölgelerden göç etmek durumunda kaldı. İnsanların büyük çoğunluğu göç edince rahata kavuşacaklarını ve bu felaketten kurtulacaklarını zannediyordu. Ancak bu göç halkın beklediği gibi gerçekleşmedi. Göç eden halk açlık ve açıklık içerisindeydi. Kalacak yerleri olmadığından dolayı da sokaklarda sefalet içerisinde yaşamaya başladı⁵⁴. En çok göç İstanbul’a yapılmaktaydı. Halk, her ne kadar kıtlıktan ve kuraklıktan dolayı göç etse de gittikleri bölgelerde yeni bir sorunla karşılaştılar. Bu sorun barınmaydı. Ayrıca göçmenler salgın hastalıklara da maruz kalmış olabilirdi. Bu sebeple gittikleri yörelerde kimse onları evlerine almak istemiyordu. Devlet göçü engellemeye çalışıyordu. Bir yandan da yeni olanaklar araştırılıp inceleniyordu. Kuraklık ve kıtlık biraz hafifledikten sonra halk göç ettikleri yerlerden memleketlerine geri dönmeye başladı. Bu durumda da devlet gerekli olan bütün tedbirleri aldı. Memleketlerine göç eden Keskin kazası ahalisi besin sıkıntısı yaşadığı için 1887 tarihinde tekrar göç etmeye çalıştı. Devlet, bu durum karşısında halka hayvan ve tarım ürünleri tedarik etmeye başladı⁵⁵.

Sonuç

“Kaht”, “Kaht ü gala”, “illet-i gala” ve “fıktan” olarak Osmanlı kayıtlarında geçen kıtlık; nerede, ne zaman ve hangi şartlarda ortaya çıkacağı belli olmayan bir doğal afettir. Kıtlığın etkisi sadece kuraklığın olduğu dönemde değil uzun süre boyunca devam eder. Tarihi kayıtlarda Osmanlı coğrafyasında kıtlık felaketi ilk kez 1564 yılına dayanmaktadır. Bunun dışında XVI. ve XVII. yüzyıllarda da Osmanlı şehirlerinde kuraklığa bağlı kıtlık felaketi

50 Basiret Gazetesi, 30 Mayıs 1290, s. 3

51 Ceride-i Havadis gazetesinin 2494 numaralı nüshasında tarih 30 Rebiü'l-ahir 1291 olarak yazmaktadır. Ancak 1291 yılının Rebiü'l-ahir ayı 29 günden oluşmaktadır. Burada haberin pazartesi günü çıktığı bilindiği için tarihi 29 Rebiü'l-ahir 1291 olarak belirtmek doğru olacaktır. Buradan hareketle de miladi takvim 15 Haziran 1874 olarak dönüştürülmüştür.

52 Ceride-i Havadis Gazetesi, 30 Rebiü'l-ahir 1291

53 Kılıç, a.g.m., s. 1350-1351.

54 Basiret Gazetesi, 4 Mart 1291, s. 1

55 Aybar, a.g.m., s. 480-481.

zuhur etti. Kıtıktan dolayı zahirenin toplanması ve sevk edilmesi konusunda sıkıntılar yaşamaktaydı.

XIX. yüzyıla kadar ara ara devam eden kıtlık felaketinin en büyüğü ve devleti en çok meşgul eden olayları bu yüzyılda yaşandı. 1800-1880 yılları arasında Anadolu coğrafyasında 15 adet kıtlık yaşandı. Ekonomisi tarıma dayalı olan İç Anadolu Bölgesi kuraklığın sebep olduğu kıtlık, pahalılık, açlık ve salgın hastalıklara da yol açtı. 1844 yılında meydana gelen kuraklık nedeniyle Anadolu topraklarında yeterli miktarda üretim yapılamadı. Bu olaylar üzerine devlet, hububat ihracatını yasakladı. Böylece tahıl fiyatlarında artış meydana geldi. 1850 yıllarında ise hem Anadolu coğrafyasında hem de Avrupa'da küresel bir kıtlık oluştu. Bu durum, Osmanlı tahıl pazarını oldukça etkiledi.

1873 yılına gelindiğinde, Ankara ve Konya başta olmak üzere İç Anadolu'nun çoğu sancağında kıtlık felaketi zuhur etti. Bu sancaklardan birisi de Kırşehir'di. Kırşehir'de yaşanan kıtlık neticesinde durum Maliye Nezaretine bildirildi. Sancağa bağlı bazı köylerin ihtiyaçları çevre vilayetler tarafından karşılanmaya çalışıldı. Bazı köylerde, ahali tüccarları yağmalamaya ve ayaklanmalar çıkartmaya başladı. Durumun giderek kötüleşmesi üzerine Mayıs 1874 tarihinde Kırşehir sancağından Ankara'ya bir mektup gönderdi. Bu mektup, ahalinin kıtıktan dolayı Adana ve Sivas vilayetlerine yaptığı göçten bahsetmekteydi. Kırşehir'de bulunan bazı Kürt aşiretleri ise kıtlık nedeniyle Maraş'a göç etmek durumunda kaldı. Ayrıca Kırşehir yöneticileri Ankara'ya yapılan yardımların Kırşehir'e de yapılmasını talep ediyordu.

1874 senesinde Kırşehir sancağı kuraklığın görülmediği Diyarbakır'dan zahire yardımı talep etti. Talep edilen zahire önce Kayseri'ye ardından Kırşehir'e gelecekti. Ancak daha sonrada yapılan yazışmalar neticesinde, bu yolla alınacak zahirenin çok maliyetli olacağı ortaya çıktı. Bu sebeple Diyarbakır'dan alınacak zahire iptal edildi ve onu yerine doğrudan Kayseri'den yardım talep edildi. İhtiyaç duyulan zahire, Kırşehir'e ulaşırken bazı sıkıntılar yaşanmaktaydı. Bu sıkıntılardan en büyüğü yolların olmaması ve eşkıyalık faaliyetlerinin bu dönemde yoğunluğuydu.

Kıtlık felaketinden tek etkilenen insanlar değildi. Halk, hayvanlarına yem vermekte zorlanmaktaydı. Yem bulamayan hayvanların çoğu telef oldu. Bölge halkı, daha fazla zorluk çekmemek adına Sivas, Halep, Bursa ve Diyarbakır gibi bölgelere göç etmeye başladı.

1876 senesine gelindiğinde, kuraklığın etkisi bir doğal afet olarak birazda olsun geçmeye başladı. Ancak halk üzerinde olan etkisi halen devam etmekteydi. Öyle ki bu felaket halkı hem psikolojik hem de maddi olarak etkiledi. Evini, yurdunu terk eden halk gerek göç yollarında gerekse göç ettikleri vilayetlerde birçok sorunla karşılaştı. Kendi memleketlerinde kalan halk ise hem açlık hem de maddi sıkıntılar çekmeye başladı. Yağmurlu Aşiret köyü ahali vergilerini ödemekte zorlanmaktaydı ve bu durumu hükümete bildirdi. Hükümet, sadece Kırşehir sancağında değil kıtlığın etkili olduğu bütün bölgelerde, zor durumda olan halkı vergiden muaf tutma kararı aldı. Halkın ihtiyaç duyduğu zahire yardımı ve maddi yardımlar ise yardım komisyonları tarafından karşılandı.

Sonuç olarak, Ekonomisi tarıma dayalı olan Kırşehir sancağı da bu felaketten derin yaralar aldı. Tarım ürünlerinde fiyatların yükselmesi, kıtlığın yaşandığı bölgelerde hırsızlık, cinayet, kaçakçılık gibi adli vakaların ortaya çıkması, halkın yetersiz beslenmesi

sonucunda hastalıkların olması ve halkın buldukları yerlerden kıtlığın olmadığı yerlere doğru göç etmesi kıtlığın bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan bu durum bölgenin idarî, sosyal, iktisadî, demografik ve kültürel yapısında meydana gelen değişiklikler Cumhuriyet döneminde dahi etkisini gösterdi.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.d. 856 m. 52

BOA, A.d. 856 m.79

BOA, A.MKT. MHM., 471/76

BOA, A.MKT. MHM., 469/30

BOA, ŞD. 2886/64/1

BOA, ŞD. 2886/64/2

BOA, ŞD. 2886/64/3

BOA, ŞD. 2886/64/4

2. Gazeteler

Basiret Gazetesi, 3 Mayıs 1290

Basiret Gazetesi, 7 Şubat 1290

Basiret Gazetesi, 21 Teşrin-i Sani 1290

Basiret Gazetesi, 4 Mart 1291

Ceride-i Havadis Gazetesi, 30 Rebiü'l-ahir 1291

Hülasatü'l Efkâr Gazetesi, 13 Rebiü'l-evvel 1291

3. Araştırma Eserler, Makaleler ve Tezler

<https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 07.06.2021.

Ahmed Lûtfî Efendi (1993), *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C. XV*, (Yay. Haz. M. Münir Aktepe), Ankara: TTK Yayınları.

Aybar, Meriç (2017), “Osmanlı Devleti’nde Kıtık Ve İç Göç: 1870-1900 Arası İç Anadolu Örneği”, *Mavi Atlas*, C. 5 S. 2, s. 474-488.

Bayar, Yener (2013), *1873-1875 Orta Anadolu Kıtığı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Çelik, Cemil (2014), “Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs’ta Kıtık ve Çözüm Yolları (1869-1874)”, *Cedrus*, C. 2, s. 497-525.

Erler, Mehmet Yavuz (2011), *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, İstanbul: Libra Kitap.

Farnsworth, Wilson Amos (2018), *Kapadokya’daki Amerikalı Misyonerlerin Bilinmeyen Tarihi*, Çev. M. Şahin. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gül, Aşegül (2009), “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları)” *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2 S. 9, s. 144-158.

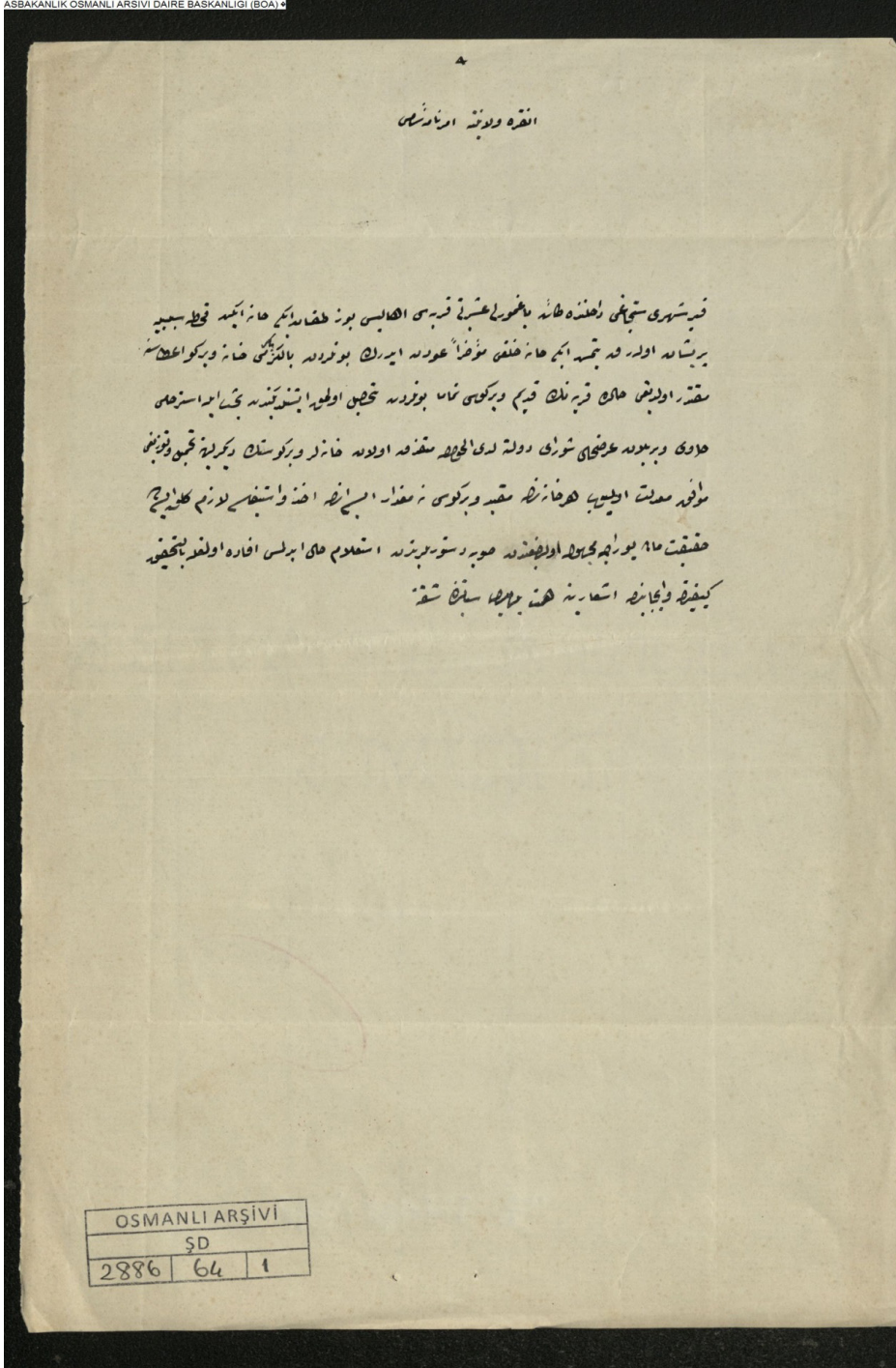
- Kadioğlu, Mikdat (2008), “Kuraklık Kırını Risk Yönetimi”, *Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeleri*, Ed. Mikdat Kadioğlu ve Emin Özdamar, Ankara: JICA Türkiye Ofisi Yayınları.
- Kallek, Cengiz (2020), “Müd”, *DiA*, XXXI, ss. 455-457.
- Karaca, Taha Niyazi (2013), “1873-1874 Kıtılığının Osmanlı İktisadi ve Siyasi Yaşantısına Etkisi”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi sempozyumu* (ss. 163-180), Ankara: TTK Yayınları.
- Kılıç, Orhan (2002). “Osmanlı Devleti’nde Meydan Gelen Kıtılıklar” *Türkler*, C. 10, s. 1340-1356.
- Kuş, Ayşegül (2018), “Tozer’in Turkish Armenia And Eastern Asia Minor Adlı Yapıtında Yozgat ve Çevresinde Yaşanan Kıtılığın (1873-1875) Doğal ve Sosyo-Ekonomik Nedenleri”, *OTAM*, C. 44, s. 107-132.
- Kütükoğlu, Mübahat (1976), *Osmanlı-İngiliz Münasebetleri II*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Özgün, Cihan (2011), *İzmir Ve Artalanında Tarımsal Üretim Ve Ticareti (1844-1914)*, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Öztürk, Mustafa (2009), *Hülasatü’l-Efkar Gazetesi ve 1873-1875 Arası Osmanlı Devleti’nin Ekonomik ve Sosyal Durumu, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.*
- Şemsettin Sami (1306), *Kâmus’ul-Âlam C. 5*, İstanbul: Mihran Matbaası.
- Tekin, Saadet (2015), “19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Batı Anadolu’da Yaşanan Kuraklık Olayları”, *International Journal Of Social Science*, C. 33, s. 329-341.

EKLER

EK 1. Ankara Dâhilinde Kırşehir’den Mektup (Basiret Gazetesi)

<p>وایرین جایی که در آنجا دیده که این اوله کون این اراجیف کی دگاش بند کین عسکر صاع و سلم اولوق عونت بیک هواستک صاعقلی بخشنه درز که بلاد وینده هوای اگ اصلا اولان اسنا بولده درتسوزالی موجودی ویشان برطاپورک خسته خاهاهه اون سکر بکری خسته سی ووتوز و یوکونکی کونله آکر خسته اوج طاپور عساکر شاهانه اقامت المیور ایسه موجودتزی بری اوزر بنه ایشیموز ایسه خسته خاهاهه اوج طاپورک موجودتکی الی نزدن زنده خسته اوله جتی ویز کله جونی علی و تخیف خسته اگ اولدینی سبت ایدن تجربه ایله عی ایشین یلوریم یوتیره بیکر صناع خسته اولیوب عموما طایفه بولده شونده فیاسا اگر اسنا نوبک هوای خنار دیک لازم کور ایسه اولوق بن طایفه کین هوایه قادر دبه یلوروز براز بخده صیبه اولوق روم ایل حصار کله اوتوردم ویر کون محل مذکور اوزرنه زهنگه اولان تیبده لجالتزه چنیم اشیا زاهده راز دلدن کمن بوقارده اوشوم اول کله رشیدی ستمه خسته کله مصاب اولدم نمانا ای مذکور خسته لکی چکمک شمدی شوسه ورنه نوجار اولدیم خسته لکن طه لاله و مال حصا بیک هاد</p>	<p>اولور دیش ایلی بوغرنه بی عسکاله ایلسدیکی ایناهه البشه هم جویانروهم صاعطر نه کاور یوله طائی صوزی وادر تهامه ک جبل طرفین لآن وادیلده ماب جار بهدر وتهاهه ایجهه قیو صوزلیر ووقیسولک عتی محل بخادر بعض بخلرده اون قولاج و بعض بخلرده اوتوز قولاجه قدر اولور مذکور رسورده طایلیر خسته ناک طائی صوقوتوزی شهردن بکری دقبتک بهدر و مسافدهدر اشسو قبول رشکله صهره الیه خیر اولیش ودر بلکلری اوج درت قولاجین صیارت بولمشدر جدیده بولان مأموریندن بعض ذول مذکور قولک صوبتی آجدهر دیو ایچوب یت اذیتهدن ورائندن صونکوردوب ایچر اکن بوزالرک اکثر سی جدیدک صوبتی نجر به اکثرین مذکور محکمک صولوبن ایچورور جدیده صوبتک طعمی واقعا جزوی صورتده جوراقتسیدر قسط انسانه اصلا طوموز مهضم برار رسورده فقهندن جدیده به ذات موی ایسه الیه ایچیره کیسه کله ک جدیده در بیت القیوه وقران صوبتی کونو دیرهر نغیر ایچک ایسهده وچونده نغی خسته برشی ایچره صکره جدیده صوبتده دوام ایچدک اعاده صحت خافتان اعاده و مذکور صحت مامور شاهانه</p>	<p>و بوسره برتر ضعیفده اولدینی باهمن اکلا تلبنی برزین غرمتنه کورلندر انقره داخلته قیو نهرن مکتوب پوسته بلدمزده ظهور این قسط و غلاهیج روفت کورلش وایلدن شئی دکلدر برچاق یندی اون قرونده وار بهدی قرونده ایسهده بوتور و یوسنه قشک زنده ککنن اتمام و جوائنک سار کله جیسی تلف اولدی قیصه مزده دی آتکین دکانی وار ایسهده جواز نه بولشان قرا اهلنستک بورایه هویندن فرورندن اگ لک لک شنگه در وادین براز کیه الله و سوس طر قریه هجرت ایسدیلر ارلق جوقی جوقی بوغطه بله سننن خلاص اوق ایچون انقره اهلنسه اولان اناهه نری زدی ختی حصه ب ایچری حکومت سننک مرحت و شفقتن استرام ایچر صعنا ن ورود این مکتوبک جوائی تهاشنه بن خنده هر کسک حسن توجه و قتی جلب ایچین بر مخظه بیان ایچیکمیری بلش ایدک مذکور</p>
--	--	--

EK 2. Ankara Vilayetinde Emirname Sureti (BOA, ŞD. 2886/64/1)

ŞD.02886.00064.001

Ek 3. Hülasetü'l Efkâr Gazetesinde Çıkan Kıtık Haberi

OSMANLI DEVLETİ'NDE DEVLET ADAMLARINA UYGULANAN BİR YAPTIRIM: “ZORUNLU İKAMET” (1789- 1838)

A SANCTION IMPOSED ON STATESMEN IN THE OTTOMAN EMPIRE:
“MANDATORY RESIDENCE” (1789-1838)

Suha Oğuz BAYTİMUR*

Geliş Tarihi/Received:14.02.2022

Kabul Tarihi/Accepted:13.06.2022

BAYTİMUR, Suha Oğuz, (2022), “Osmanlı Devleti’nde Devlet Adamlarına Uygulanan Bir Yaptırım: “Zorunlu İkamet” (1789-1838)”, Belge Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 385-398.

Öz

Tarih boyunca insanlar, deprem, sel, heyelan gibi doğal afetlerle mücadele etmek Osmanlı Devleti’nin idaresinde farklı görevlerde yer alan devlet adamları, vazifeleri gereği yapmakla sorumlu oldukları yükümlülükleri yerine getirmek zorundadır. Padişahın iradesiyle atanan idareciler, mesul oldukları makamlarda oluşabilecek sıkıntılarda doğrudan sorumlu tutulmakta ve çeşitli yaptırımlara maruz kalmaktadır. İdarecilerin olumsuz davranışları ya da yetersiz yönetimleri sonucunda belirlenen yaptırımlardan biri de görevden alınmak ve padişah tarafından emredilen bölgede zorunlu olarak yaşamak olmuştur. Görevleri iptal edilerek belirtilen bölgede yaşaması istenen idarecilerden bir kısmı yine padişahın emriyle yeni bir göreve atanabileceği gibi kayd-ı hayatta söz konusu bölgede yaşayabilmektedir. Zorunlu ikamet yaptırımının ayrıca yaşlılık ve hastalık nedeniyle görevini ifa etmede yetersiz kalan idarecilere uygulandığı da görülmektedir. Bir nevi emeklilik olarak da görülen bu uygulamada görevden alınanlara yaşayacakları yeri seçme şansı verildiği gibi bu yerler merkezden de belirlenebilmektedir. Bu yaptırımın uygulanmasındaki temel neden ise görevden alınan idarecilerin buldukları bölgelerde sıkıntıya neden olmasını engellemek ve bu kişileri kontrol altında tutmaktır. Buldukları bölgelerde güç ve nüfuz sahibi olan idareciler, görevden alındıktan sonra sorun ve sıkıntılara sebep olabileceği gibi bu idarecilerin güç kullanarak makam ve mevkileri işgal etmeye çalıştıkları görülmektedir. Makamların kişiler tarafından zorla ele geçirilmesi ise yeni sorunlara neden olmakta ve huzursuzluğu artırmaktadır. Bu tür sıkıntılara önceden engel olabilmek amacıyla yapılan zorunlu ikamet uygulaması ile bu tür olayların ortaya çıkması engellenmeye çalışılmıştır. Her ne kadar görevden alınan bazı idareciler zorunlu ikamet ettirildikten sonra yine de olumsuz davranışlarda bulunmuş olsalar da, genel anlamda uygulamanın başarılı olduğu görülmektedir. Böylelikle Osmanlı Devleti almış olduğu bu önlem ile ortaya çıkabilecek sorunları genel anlamda engellemeyi başarmıştır. Ayrıca idarecilerin görevden alındıktan sonra verilen emirlere riayet etmeleri ise padişaha olan sadakatlerinin testi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: *İdarecilerin görevden alınması, idarecilerin emekli edilmesi, Cezai Yaptırım, Zorunlu İkamet*

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi ABD, obaytimur@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-9436-4283>).

Abstract

Statesmen who took part in different duties in the administration of the Ottoman State, had to fulfill the obligations that they were responsible for. The administrators appointed by the will of the sultan were directly responsible for the problems that might have occurred in the authorities they were responsible for and were exposed to various sanctions. One of the sanctions imposed as a result of the misconduct or inadequate management of the administrators was to be dismissed and to live in a different region as ordered by the sultan. Some of the administrators, whose duties were canceled and who were asked to live in the specified region, could be appointed to a new task by the order of the sultan, or they could live in the region in question as long as they lived. It is also seen that the compulsory residence sanction was applied to the administrators who were insufficient in performing their duties due to old age and illness. In this practice, which was also regarded as a kind of retirement, those who had been dismissed were given the chance to choose their place of residence and these places could also be determined by the authority. The main reason for the implementation of this sanction was to prevent the dismissed administrators from causing trouble in the regions they were in and to keep them under control. Administrators, who had power and influence in their regions, could cause troubles after they were dismissed. Besides, it was seen that these administrators tried to occupy their positions by using force. The forcible seizure of these posts by these people caused new problems and increased unrest. With the obligatory residence practice in order to prevent such troubles in advance, the Ottoman State attempted to prevent the emergence of such events. Even though some administrators still maintained unwanted behaviors after they had been forced to reside in other places it is seen that the practice was successful in general. Therefore, it is seen that the Ottoman State accomplished preventing the problems that were possible to occur with the help of this practice. Furthermore, the act of conforming to the commands after dismissal took the form of a test for their commitment to the Sultanate.

Keywords: *Dismissal of the administrators, Retiring administrators, Criminal Sanction, Compulsory residence*

Giriş

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren idari alanda yapılanmaya önem vermiş ve oluşturmuş olduğu hiyerarşi ile çeşitli makamlar ihdas etmiştir. Oluşturulan makamlara atanan idareciler sorumluluk yüklenmekte ve padişah adına verilen görevleri yerine getirmektedir. Osmanlı Devleti'nde askeri sınıf olarak da ifade edilen bürokratlar, görevlerine padişah beratı ile atanmaktadır. Padişah değişikliklerinde beratları yenilenen bürokratların görevden azilleri ise yine padişahın verdiği emir ile gerçekleşmektedir. Ümera ve umera olarak iki kısma ayrılan askeri sınıfın devlete ve hükümdara karşı herhangi bir hakkı bulunmamaktadır¹. Görev ve sorumluluklarını yerine getirmede oluşan kusurlarından dolayı azl, hapis, tenzil-i rütbe, sürgün ve katl cezalarına çarptırılan bürokratlar, öldüklerinde malları müsadere edilmektedir². Ancak ulema sınıfında yer alan bürokratlara ayrıcalık tanınmakta ve bunlar mallarını miras bırakabilmektedir³. Osmanlı Devleti'nde bürokratların görevlerini sürdürmeleri veya üst makamlarda görev almaları, yapmış oldukları görevlerdeki başarılarına ve padişaha olan sadakatlerine bağlıdır. İdarecilerin başarısız olduğu kanısının oluşması durumunda ise görevden alınmakta ve çeşitli yaptırımlara maruz kalmaktadır⁴.

Devlet idaresinde görev alan ve kendi içerisinde ümera ve umera olarak sınıflara ayrılan bürokratlar, görevlerinde suiistimal, haksızlık vb. davranışlarda bulunmaları durumunda çeşitli cezai uygulamalar ile karşı karşıya kalmışlardır. Genellikle siyaseten uygulanan cezalarda kişilerin hayatına son verildiği gibi süreli cezaların da uygulandığı görülmektedir⁵. İdareciler görevden alındıktan sonra onlara herhangi bir ceza uygulanmadığı da görülmektedir. Ceza uygulanmayan idarecilerin bir kısmı bağımsız hareket edebildiği gibi bir kısmı ise belirtilen bölgede zorunlu ikamete tabi tutulmaktadır. Padişahın iradesiyle uygulanan zorunlu ikamet yaptırımında idarecilerin genellikle farklı bir bölgede yaşamaları emredilmektedir. Gittikleri bölgelerde kayd-ı hayat boyunca kalmaları emredilen bürokratların izinsiz farklı bir bölgeye gitmelerine izin verilmemektedir. Uygulama ile görevden alınan idarecilerin hareket alanı kısıtlanmakta ve gözetim altında tutulması amaçlanmaktadır. Ayrıca zorunlu ikamet yaptırımı uygulanan idarecilere sağlanan ödenek ile yaşamlarını sürdürmelerine yardımcı olunmuştur.

İncelemiş olduğumuz dönemde Osmanlı Devleti'nin birçok alanında değişim ve dönüşüm yaşanması nedeniyle idarecilerin görevden alınmaları ve zorunlu ikamet yaptırımı tabi tutulmaları sıklaşmıştır. Tanzimat dönemine kadar devam eden zorunlu ikamet yaptırımı,

1 Askeri sınıf içerisinde elinde padişah beratı bulunan herkes dahildir. Askeri sınıf da ümera ve ulema olmak üzere iki kesimden oluşur. Ümera, devlet hizmetlerini ve askeri işleri yürüten, kapıkulu, tımarlı sipahi, subaşı, sancakbeyi, beylerbeyi gibi medrese bitirmesi gerekli olmayanlardır. Ulema ise, muhakkak surette bir medreseden mezun, kadı, müderris, müfti, kâtip, imam, müezzin vs.dir. Bunlardan ümera ya ehl-i seyf, umera ya ehl-i kalem de denilir. Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Sosyal Ve Ekonomik Tarihi, İstanbul, 2012, s.27.

2 Mehmet Ali Ünal, age, s.27.

3 Suraiya Faroghi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Ve Sosyal Tarihi* (Edit. H. İnalçık&D.Quatoert), C.2, İstanbul, 2004, s.680.

4 İdarecilerin veya tebaanın yapmış oldukları kanun ve kurallara aykırı davranışlardan dolayı çeşitli cezai yaptırımlar ile karşı karşıya kalmıştır. Uygulanan cezalar, idam cezası, kürek cezası, kalabend cezası, sürgün cezası, zorunlu ikamet ve görevden alma yaptırımları olduğu tespit edilmektedir. Suha Oğuz Baytımur, *Osmanlı Devletinde Hapis Ve Sürgün Cezaları (1791-1808)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2011, s.59.

5 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara, 2007, s.63-64.

3 Mayıs 1840 tarihinde kabul edilen ceza kanunu ile ortadan kaldırılmıştır⁶. Bu nedenle yapmış olduğumuz çalışmada bu tarih aralığı göz önünde bulundurulmuştur. Konu ile ilgili kaynaklar ise oldukça kısıtlıdır. Osmanlı Devleti'nde suç ve cezaları içeren Kalabend ve Mühimme-i Mektum Defterleri'nde tespit edebildiğimiz zorunlu ikamet yaptırımı, diğer yaptırımlara göre nadiren de olsa bu kayıtlarda bulunmaktadır. Döneme ait 15 adet Kalabend Defterleri ile 8 adet Mühimme-i Mektume Defterleri bulunmaktadır. Ayrıca 976 numaralı Mühimme-i Mektume defteri de bu döneme ait hükümleri içermektedir. Çalışmamızda Mühimme-i Mektum Defterlerinin tamamı, Kalabend Defterlerinin ise çoğunluğu incelenip okunmuştur. Zorunlu ikamet yaptırımına dair hükümlere bazı defterlerde hiç rastlanmazken bazı defterler ise birden fazla hüküm içermektedir. Tespit edilen hükümlerin bir kısmı benzer olayları içermesi nedeniyle, hükümlerin tamamı kullanılmamıştır.

1. Zorunlu İkamet Yaptırımı

Zorunlu ikamet, Osmanlı Devleti'nin idari sisteminde padişahın iradesi ile görevlilerin azl edilmesinden sonra belirtilen bölgede yaşamaya zorlanmasıdır. Genellikle kişilerin görev yaptıkları yerlerin dışında farklı bölgelerde uygulanan bu yaptırım ile kişilerin kontrol altında tutulması sağlanmaya çalışılmıştır. Farklı gerekçelerle uygulanan zorunlu ikamet, Osmanlı Devleti arşiv kayıtlarında; *“Sâbikâ Karahisar-ı Sahib Sancağı Mutasarrıfı Seyyid Abdurrahmân Paşa'nın ber-muktezâ-yı vakt ü hâl bâr-ı girân-ı vezâreti idâre ve rû'yetde acz ve füturu der-kâr olduğundan vezâreti ref' ve emsâli misillü ma'âş tahsîsiyle bir müddet Burusa'da ikâmet etmek üzere ...”* şeklinde yer almaktadır⁷. Benzer şekilde bir diğer hükümde; *“Hâlâ Şam-ı şerîf Kâdîsı Kethüdâ-zâde Mehmed Sâdik Efendi'nin zümre-i eşkiyâyâ i'âne ile hilâf-ı rîzâ-yı bârî ve mugâyir-i emr-i şeh-r-yâr-ânem ihtilâl-i beldeyi mûcib harekât-ı nâ-marziyyeye ictisârı sahîhen inhâ olduğuna binâ'en mûmâ ileyh bakiyye-i müddetini zabta tarafından yerine nâ'ib nasb ve ta'yîn eyleyüp kendü çavuş mübâşeretiyle Medîne-i Edirne'de ikâmet etmek üzere emr-i âlî-şânım sudûrunu bi'l-fi'l Şeyhü'l-islâm Müftî'l-enâm olan Mevlâna-yı es-Seyyid Mehmed Kâmil edâmallâhu te'âlâ fezâ'ilühû işâret etmeleriyle çavuş mübâşeretiyle işâretleri mücebince amel olunmak fermânım olmağın”* şeklinde yer almaktadır⁸.

Farklı dönemlerde uygulanan sürgünler cezai bir yaptırım olarak görülmektedir⁹. Zorunlu ikamet yaptırımı ise bir nevi sürgün cezası gibi algılsa da, bu iki yaptırım birbirinden ayrılmaktadır. Zorunlu ikamet yaptırımında kişinin ikamet edeceği bölge belirtilerek ikamet etmesi ifade edilmektedir. Kayıtlarda *“... Edirne'de ikamet eylemen ...”* şeklinde zorunlu ikamet yaptırımı ifade edilirken sürgün cezalarında durum farklıdır. Kayıtlarda uygulanan sürgün cezaları, *“İslah-ı nefis edinceye değin Limni Ceziresine nefy ve*

6 Çoşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara, 2002, s.281.

7 Murat Alakuş, BOA 6 (H.1151-1152/M.1739) Ve 31 (H.1221-1222/M.1806-1807) Numaralı Kalebend Defterleri (İnceleme Ve Metin), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2016, s.177.

8 Ramazan Uz, 24 Numaralı Kalebend Defterine (H. 1203 – 1205 / M. 1788 – 1790) Göre Osmanlı Devleti'nde Suçlar, Suçlular Ve Cezalar (Değerlendirme Ve Metin), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2017, s.122.

9 Kemal Daşcıoğlu, İskan, *Suç ve Ceza Osmanlı'da Sürgün*, İstanbul, 2007, s.88. Ahmet Aksın, Suha Oğuz Baytimur, “25 Numaralı Kalebend Defterinin Tanıtımı Ve Kalebent Defterlerinin Osmanlı Sosyal Tarihi Bakımından Önemi”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, 4. Cilt, 1. Kısım, Ankara, 2010, s.804. Serkan Yazıcı, “Ağah Efendi'nin İzmid Mutasarrıflığı”, *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa Ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV*, Cilt I, Kocaeli, 2017, s.701.

iclâ eylemen bâbında ...” şeklinde yer almaktadır¹⁰. Bu farklılık iki yaptırımın bir birinden farklı olduğunun en bariz göstergesidir. Sürgün cezasının uygulanmasına daha detaylı örnek verecek olursak; *“Mudanya Kasabası'nda vâki' Orta Cami'i dimekle ma'rûf câmi'in imâmı Seyyid Molla Ahmed nâm kimesne kendü hâlinde olmayub gûna-gûn fitne ve fesâda ictisâr birle sâ'ir e'immeyi dahî tahrîk ve iğfâl iderek mugâyir-i rızâ harekâta ictisâr eylediği sen ki Mudanya Kâdîsı mevlânâyı mûmâ-ileyhsin bu def'a vârid olan i'lâmında tahrîr ve inhâ olmağla merkûm İmam Ahmed kendü hâlinde 'ırzıyla mukayyed olmayub hilâf-ı marzî ihtilâl-ı umûr-ı beldeyi mûceb harekâta ictirâ eylediği i'lâm-ı mezkûrdan müstebân olmağla çavuş mûbâşeretiyile 'ibreten li's-sa'irin islâh-ı nefis idinceye değîn Bozcaadaya nefy ve iclâ olunmak fermânım olmağın...¹¹”.*

Sürgün cezaları ile zorunlu ikamet yaptırımını birbirinden ayıran bir diğer gösterge ise gittikleri bölgelerde kaldıkları süredir. Zorunlu ikamet yaptırımı kayd-ı hayat boyunca uygulanırken, sürgün cezalarında kişi hakkında ıslah-ı nefis edene kadar ibaresi yer almaktadır. Ayrıca sürgün cezalarında kişiler ıslah olduklarını merkeze arzual ile bildirip affedilme talebinde bulunma hakkına sahiptir. Fakat zorunlu ikamet yaptırımlarında idarecilerin böyle bir hakkı yoktur. İdareciler sadece ikamet ettikleri bölgelerde yaşamış oldukları sıkıntılardan dolayı yerlerinin değiştirmesini talep etmektedirler. Sürgün cezalarında mahkumların ıslah olduklarına dair kanı oluşması durumunda affedilip serbest bırakılmakta ve serbest dolaşım hakkı tanınmaktadır. Ancak zorunlu ikamet cezalarında kişiler padişahın iradesi ile yeni bir görev kişiye tevdi edilmediği sürece belirtilen bölgede yaşamak zorundadır.

Suçluların cezalandırılıp affedilmesinden sonra zorunlu ikamet yaptırımının da uygulandığı görülmektedir. Cezai yaptırımın affedilmesinden sonra zorunlu ikamet uygulanması ile ilgili olarak; *“Dârü's-sa'âdeti's-şerîfe Ağası Yazıcısı Hafız Mustafa sürgün edildiği Limni Adası'ndan talebi üzerine affedilmiştir. Verilen emir ile Limli'de zorunlu ikamet etmesi istenmesine rağmen İstanbul'a giden Hafız Mustafa, 28 Ocak 1809 tarihinde hastalığına merhamet gösterilerek Gelibolu'da zorunlu ikamet etmesi emredilmiştir¹².”* Hükümde görüldüğü üzere iki yaptırım her ne kadar benzerlik gösterse de bir birinden ayrılmaktadır.

1.1. Görevden Alınan İdarecilere Uygulanan Zorunlu İkamet Yaptırımı

Osmanlı Devleti'nde farklı kademelerde görev alan idareciler kendilerine tevdi edilen sorumlulukları yerine getirmekle yükümlüdür. İdarecilerin yapmış olduğu olumlu faaliyetler padişah tarafından ödüllendirildiği gibi, olumsuz davranışları ise çeşitli şekillerde cezalandırılmıştır. Herhangi bir kanuni hakka sahip olmayan idareciler, yapmış oldukları olumsuz davranışlar doğrultusunda cezalandırılmalarının yanında görevden el çektirilerek belirlenen bölgelerde zorunlu olarak ikamet ettirilmiştir. Padişahın emriyle kayd-ı hayat boyunca zorunlu ikamet ettirilen görevliler sorgusuz sualsiz verilen emri yerine getirmek zorundadır. İdarecilerin genellikle görev yerlerinden farklı bölgelerde ikamete zorlanmasının en önemli gerekçesi oluşabilecek huzursuzlukların önlenmesidir.

10 Göynük Kazası sakinlerinden birkaç kişi olumsuz davranışlarından dolayı huzursuzluğa sebep olmalarından dolayı Limni Ceziresine sürgün edilmiştir. BOA. 166 Numaralı Kalabend Dosyası, Gömlek No:56.

11 Suha Oğuz Baytımur, agb, s.810.

12 BOA. 976 Numaralı A.DVN.MKM. s. 41/H.112.

Sahip oldukları nüfuz ve güç, idari alanda elde ettikleri kazanımlar nedeniyle önemli bir etki sahibi olan idareciler, görevden alındıktan sonra çeşitli sıkıntılara sebep olabilmektedir. Zorunlu ikamet yaptırımı uygulanan idarecilerin idari alanda müdahalelerini engellemek, güç ve nüfuzunu passivize etmek amacıyla bu idareciler buldukları bölgeden uzaklaştırılmış ve onlardan belirlenen farklı bir bölgede yaşaması istenmiştir. Padişahın iradesiyle yapılan bu uygulama ile ortaya çıkabilecek sıkıntıların giderilmesinde bir ön tedbir olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde idarecilerin merkezden uzaklaştırılması ve zorunlu ikamet uygulanması ile ilgili çok sayıda uygulama tespit edilmektedir. Bununla ilgili olarak, "8 Eylül 1812 tarihli hükümde Rikâb-ı Hümayûn Kaimmâkâmı olan Şakir Ahmet Paşa, görevinden azledilerek İstanköy Adası'nda zorunlu ikamet etmesi emredilmiştir¹³. İstanbul'dan uzaklaştırılıp farklı bir bölgede zorunlu ikamete tabi tutulan bir diğer görevli ise Memiş Hatayi Paşa olmuştur. Sadarettin alınan Memiş Hatayi Paşa devam-ı ömrünü geçirmesi için Bursa'ya gitmesi ve burada ikamet etmesi 9 Aralık 1808 tarihli hükümde emredilmiştir¹⁴.

Zorunlu ikamet yaptırımının idarecilerin sorumluluklarını yerine getirmediği veya verilen görevleri yerine getirmede yetersiz kaldıkları durumlarda da uygulandığı görülmektedir. Görevden alınan idarecilerin görev bölgelerinden uzaklaştırılarak farklı bir bölgeye gitmesi ve burada ikamet etmesi emredilmektedir. Emredilen bölgeye giden idareciler ikinci bir emre kadar kayd-ı hayat boyunca bölgede kalmak zorundadır. Osmanlı Devleti'nde idarecilerin sorunları çözmede isteksiz davranması veya görevde yetersiz olmasıyla ilgili olarak; "Filibe ve Edirne bölgesinde var olan dağlı eşkıyası ile mücadele etmesi için Rumeli Eyaleti'ne tevcih edilen Vezir Mustafa Paşa, mücadelede yetersiz kalması nedeniyle vezirliği iptal edilerek Sakız Adası'na gitmesi ve kayd-ı hayatı boyunca burada kalması 11 Mart 1796 tarihli hükümde emredilmiştir¹⁵". Görev ve sorumluluğunu sağlık sorunları nedeniyle yerine getiremeyeceğinden dolayı Filibe müftüsü el-Hac Mehmed de zorunlu ikamete tabi tutulmuştur. Filibe Kazası'na tasallut olan dağlı eşkıyasıyla işbirliğinden dolayı Kütahya'ya sürgün edilmiştir. Suçunun affedilmesi üzerine gittiği Edirne'de bir gece kaldıktan sonra felç geçirmesi üzerine yeniden görevini yapabilecek durumda olmaması nedeniyle sıhhat bulana kadar Edirne'de ikamet etmesine izin verilmiştir. Eski sağlığına kavuşamayan el-Hac Mehmed, 11 Ocak 1796 tarihli hükümde Kütahya'ya gidip ikamet etmesi ve devam-ı ömrünü burada geçirmesi emredilmiştir¹⁶.

Osmanlı Devleti'nde donanmada görevlendirilen idarecilere de benzeri yaptırımın uygulandığı görülmektedir. Kaptan-ı derya veya daha alt görevlerde bulunan idareciler görev ve sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde veya bu idarecilerin kusurlarının ortaya çıkması durumunda bunlar görevden azledilmektedir. Donanmada azledilen görevlilere de benzer şekilde belirlenen bölgelerde zorunlu ikamet yaptırımı uygulanmaktadır. Donanmada görevli olanlara uygulanan zorunlu ikamet yaptırımı ile ilgili olarak; "18 Mart

13 BOA. 6 Numaralı A.DVN.MKM.MHM.d. s.52/H.123.

14 Yusuf Sarıkaya, "5 Numaralı Mühimme-i Mektûme Defteri'nin Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sinop, 2019, s.362-363.

15 Ayten Ertürk, "2 Numaralı Mühimme-i Mektûme Defteri (H.1208-1211/M.1793-1796) Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi (S. 31-60)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Elazığ, 2018, s.56-57.

16 BOA. 27 Numaralı A.DVNS.KLB.d. s.21/H.59.

Osmanlı Devleti'nde Devlet Adamlarına Uygulanan Bir Yaptırım: “Zorunlu İkamet” (1789-1838)

1809 tarihli hükümde Kaptan-ı Derya görevinden azledilen Seydi Ali Paşa'nın vezaretinin de iptal edilmesiyle Karahisar-ı Sahib Kazası'na gitmesi ve kalan ömrünü burada geçirmesi emredilmiştir¹⁷.” Kaptan-ı Derya Hacı Mehmed Paşa ise Bursa'da zorunlu ikamet ettirilmiştir. 7 Ocak 1810 tarihli hükümde Kaptan-ı Derya Hacı Mehmed Paşa, kaptanlıktan azledilip Bursa'ya gitmesi ve devam-ı ömrünü Bursa'da geçirme emredilmiştir¹⁸. Kaptan-ı Derya Salih Paşa'da benzer şekilde zorunlu ikamete tabi tutulmuştur. 21 Ekim 1808 yılında görevden alınan Kaptan-ı Derya Salih Paşa, verilen emirle Zağferanbolu (Safranbolu) Kazası'nda ikamet itmesi kendisine bildirilmiştir¹⁹.

Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatında padişahın iradesi ile görevlendirilen kişiler hakkında da benzer şekilde zorunlu ikamet yaptırımlarının uygulandığı görülmektedir. Taşrada görevli idareciler ise merkezden uzak olmaları nedeniyle daha rahat hareket etme imkânına sahiptir. Ancak idari işlere müdahale etme veya huzursuzluğa sebep olma ihtimalinin daha fazla olması nedeniyle bu kişilerin kontrol altında tutulmaları önem taşımaktadır. Merkezin dışında taşrada görev yapan idareciler hakkında uygulanan zorunlu ikamet ile ilgili olarak; “9 Kasım 1810 tarihli hükümde, Erzurum Valisi ve Şark Canib-i Seraskeri olan İbrahim Paşa'nın görev ve sorumluluğunu yerine getirmedeğinden dolayı vezirliği iptal edilmiştir. Ayrıca İbrahim Paşa'nın sorumluluğunda olan askeri teçhizatı Emin Paşa'ya devrederek Tokat'a gitmesi ve burada zorunlu olarak devam-ı ömrünü geçirmesi emredilmiştir²⁰. Selanik mutasarrıfı Ferhat Paşa da görevden alınıp zorunlu ikamete tabi tutulmuştur. “12 Kasım 1795 tarihli hükümde Ferhat Paşa'nın tuğları iptal edilerek Gümölcine'ye gitmesi ve burada zorunlu olarak ikamet etmesi emredilmiştir²¹.

Osmanlı Devleti'nde zorunlu ikamet uygulanan idareciler, verilen emir doğrultusunda istenilen bölgeye gidip yerleşmek zorundadır. Emirlerle riayet eden kişiler gerek duyulması durumunda padişahın emriyle yeniden idari görevlere getirilmektedir. Zorunlu ikameti kaldırılarak görevlendirilen kişiler görev bölgelerine gitmekte ve sorumluluklarını yerine getirmektedir. Zorunlu ikamet kaldırılması ve yeniden görevlendirilme yapılması ile ilgili olarak; “Vidinli Mehmed Ağazâde Genç Ağ'a olumsuz davranışları nedeniyle Silistre'de zorunlu ikamet etmesi emredilmiştir. Silistre'ye giderek burada ikamet eden Mehmed Ağazâde Genç Ağ'a'nın, 11 Ekim 1795 tarihli hükümde, zorunlu olarak Silistre'de ikamet etmesi yaptırımı kaldırılarak, Rumeli Valisi Seyyid Mustafa Paşa'nın maiyyetine memuriyeti emredilmiştir²²”.

1.2. Görevi Kötüye Kullananlara Uygulanan Zorunlu İkamet

İncelenen dönemde Osmanlı Devleti'nde özellikle taşrada karışıklığın yoğun olduğu görülmektedir. Başta eşkıyalık faaliyetleri olmakla beraber idarecilerin de benzer şekilde kanunlara riayet etmeyip adli olaylara karıştığı tespit edilmektedir. Bu idarecilerin bir kısmına cezai müeyyide uygulanmakla beraber bir kısmına da farklı bölgelerde zorunlu ikamet yaptırımı uygulanmıştır. Osmanlı Devleti'nde kanunlara aykırı davranışlara karışan

17 BOA. 976 Numaralı A.DVN.MKM. s. 21/H.4.

18 BOA. 6 Numaralı A.DVN.MKM.MHM.d, s.3/H.3.

19 BOA. 976 Numaralı A.DVN.MKM. s. 22-23/H.16.

20 BOA. 6 Numaralı A.DVN.MKM.MHM.d, s.11/H.24.

21 Songül Yılmaz Derin, “2 Numaralı Mühimme-i Mektume Defteri 61-90 Sf. (H.1208-1211/M.1793-1797)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Elazığ, 2016, 59-60.

22 Songül Yılmaz Derin, agt, s.100.

idareciler ile ilgili olarak; “12 Eylül 1808 tarihli hükümde, Sakız Ceziresi muhafazasına memur kılınan Yusuf Paşa’nın yapmış olduğu faaliyetler ile ahaliye sıkıntı oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu gerekçe ile Yusuf Paşa’nın vezirliği iptal edilerek İstanköy Adası’nda ikamet ederek ömrünü burada geçirmesi emredilmiştir²³.” Benzer şekilde Ocağ-ı Amire Kul Kethüdası Abdullah’a da zorunlu ikamet cezası uygulanmıştır. “ tarihinde hilâf-ı rıza hareketinde bulunan Ocağ-ı Amire Kul Kethüdası Abdullah’ın Tekfurdağı’nda zorunlu ikamet etmesi emredilmiştir²⁴.

1793 Mayıs ayında İstanbul’un Üsküdar bölgesinde Cüzzamlar Zaviyesi Şeyhnakibi görevinde bulunan kişilerin yapmış oldukları davranışlardan dolayı zorunlu ikamete tabi tutulduğu görülmektedir. “Sipah Pazarı ve Cüzzamlar zaviyesi ahali, Üsküdar’da Cüzzamlar Zaviyesi Şeyhnakibi olan Ali bin İbrahim ve Bektaş bin Mustafa hakkında kötü sözler söyleyip olumsuz davranışlarda bulduklarına dair şikâyetle bulunmuştur. Yapılan şikâyetlerin incelenmesi üzerine Ali bin İbrahim ve Bektaş bin Mustafa’nın Bursa Zaviyesi’nde zorunlu ikamet etmesi emredilmiştir. Ali bin İbrahim’in eşinin gönderdiği arzuhalde kendilerine bakacak kimsenin olmadığını ve üç küçük çocuğuyla perişan duruma geldiğini bildirmesi üzerine sadece Ali bin İbrahim benzer davranışlarda bulunmaması şartıyla affedilip serbest bırakılmıştır²⁵.

Devlet görevlileri buldukları makam ve sorumlulukları doğrultusunda padişahın vermiş olduğu emirlere uymak zorundadır. Emirlerin yerine getirilmesi görevlilerin devlete ve padişaha bağlılığının bir göstergesi olarak görülmektedir. Osmanlı Devleti görevlilerin verilen emirlere riayet etmemesini suç kabul ederek çeşitli yaptırımlar uygulamıştır. Uygulanan yaptırımlardan biri de zorunlu ikamet ettirme uygulamasıdır. Bu hususla ilgili olarak; “Eğriboz Sancağı mutasarrıfı Seyyid Yusuf Paşa’nın hızlı bir şekilde adamlarıyla İsmail Kalesi savunmasına gitmesi emredilmiştir. Fakat Yusuf Paşa’nın yavaş davranması ve verilen emre uygun hareket etmemesinden dolayı vezareti iptal edilmiştir. Ayrıca birkaç adamını yanına almasına izin verilerek 10 Ocak 1807 tarihli hükümle Gelibolu’da ikamet etmesi emredilmiştir. Seyyid Yusuf Paşa’nın 25 Mart 1807 tarihinde Gelibolu’da ikamet ettiği bildirilmiştir²⁶. Verilen emre riayet etmediğinden dolayı Mehmed Hakkı Paşa’ya da zorunlu ikamet cezası uygulanmıştır. “Boğaz ser-’askerliğinden azl edilen Mehmed Hakkı Paşa, Karaman Valisi olarak atanmış ve süratle bölgeye gitmesi emredilmiştir. Verilen emre rağmen Karaman’a gitmeyip çeşitli bahaneler öne süren Mehmed Hakkı Paşa, 6 Mayıs 1809 tarihli hükümde İstanköy Ceziresi’ne gitmesi ve orada kayd-ı hayat boyunca zorunlu ikamet etmesi emredilmiştir²⁷.”

Bir diğer yaptırım ise Halep Mutasarrıflığı üzerinde bulunan Mahmud Paşa’dır. Halep muhafızlığını uhdesinde bulduran Mahmud Paşa’nın toplamakla yükümlü olduğu cizye vergisini defaten talep edilmesine rağmen göndermediği bildirilmiştir. Ayrıca 1205 senesinden itibaren yıllık toplanması gereken yirmi beş bin gurusunda hazineye gönderilmemesinden dolayı meblağın yeniden gönderilmesi talep edilmiştir. Toplanan

23 BOA. 976 Numaralı A.DVN.MKM. s. 20/H.2.

24 Volkan Çeribaş, “33 Numaralı Kalebend Defteri (s.1-133/H-1227-1229/M-1812-1814) (Metin ve İnceleme)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2018, 257.

25 BOA. 26 Numaralı A.DVNS.KLB.d. s.26/H.107.

26 Murat Alakuş, agt, s.173-174.

27 BOA. 976 Numaralı A.DVN.MKM. s. 25/H.26.

Osmanlı Devleti'nde Devlet Adamlarına Uygulanan Bir Yaptırım: “Zorunlu İkamet” (1789-1838)

vergilerin gönderilmemesi durumunda ise görevden alınacağı bildirilmesi üzerine Mahmut Paşa, paranın kardeşi tarafından getirileceğini ifade etmiştir. Taksite bölünen yüklü borcun kardeşi tarafından da ödenmemesi üzerine Edirne’de bulunan Mahmud Paşa’nın borçlarına karşılık mallarına el konulması ve Dimetoka Kalesine gönderilmesi emredilmiştir. Kale dizdarına gönderilen emirde ise Mahmud Paşa’nın kale içerisinde münasip bir mahalde ikamet ettirilmesi emredilmiştir (25 Nisan 1811)²⁸.

Görevini kötüye kullanan idarecilerden bir kısmı hakkında cezai müeyyidelerin uygulandığı tespit edilmektedir. Görevlerinden azledilip cezalandırılan bu kişilerin ıslah olup serbest bırakılmaları durumunda da yine belirlenen bölgelerde zorunlu olarak ikamet ettirildiği görülmektedir. Bu kişilerin zorunlu ikameti farklı bir bölgede olabildiği gibi daha önce yaşadığı yerde de olabilmektedir. Cezalarının affından sonra zorunlu ikamete tabi tutulması ile ilgili olarak; “Görevden alınan İstanbul Kadısı Muradzade Murad’ın Hacıoğlu Pazarı’na sürgün edilmesi emredilmiştir. Muradzade Murad’ın yaşlı olması ve yaşamını daha rahat sürdüreceği Edirne’de 25 Temmuz 1808 tarihinde zorunlu ikamet etmesi ve ömrünün geri kalanını Edirne’de geçirmesi emredilmiştir²⁹.”

1.3. Yaşlanması Nedeniyle Görevden Alınanlara Uygulanan Zorunlu İkamet

Osmanlı Devleti’nde yaşlılık, hastalık vb. durumları olan idarecilerin görevine son verildikten sonra da zorunlu ikamet yaptırımı uygulandığı görülmektedir. İdarecilerin yaşlanması nedeniyle görevden alınıp zorunlu ikamet ettirilmesi ile ilgili çok sayıda hüküm tespit edilmektedir. Bir nevi emekliliğe ayırma olarak da kabul edilen bu durum, hükümlerde; “Sâbikâ Deryâ kapudanı el-Hâc Mehmed Paşa ihtiyâr ve alif olmak mülâbesesiyle bâ-hatt-ı humâyûn vezâreti ref’iyle Burusa’ya varup ikâmet eylemek üzere...” şeklinde ifade edilmektedir³⁰.

Yaşlılıktan dolayı görevlerinden azledilen idarecilere zorunlu ikamet uygulanmasıyla ilgili olarak; “Rikâb-ı hümâyûn kâ`imakâmı olan el-Hâc Mustafa Paşa, yaşlanması nedeniyle görevden alınmıştır. Üsküdar’da ikamet eden el-Hâc Mustafa Paşa, 26 Nisan 1809 tarihli hükümde Bolu’ya gidip yerleşmesi ve kalan ömrünü burada geçirmesi emredilmiştir³¹.” Yaşlılıktan dolayı Enderûn-ı Hümâyûn’da silahdar olan Mehmed Bey’de zorunlu ikamete tabi tutulmuştur. “Yaşlanması nedeniyle görevden el çektirilen Mehmed Bey’in 20 Ekim 1809 tarihinde önce İzmir’de sonrasında ise talebi üzerine daha rahat yaşayabilmesi için Manisa’da zorunlu ikamet etmesi emredilmiştir³².”

Yaşlılıktan dolayı bir kısım idarecinin en son görev yaptıkları bölgede yaşamlarını sürdürmelerine izin verilmiştir. Yapmış oldukları görevlerde göstermiş oldukları gayret ve iyi niyete bağlı olarak verilen iznin İstanbul’da yoğunlaştığı tespit edilmektedir. Yaşlılıktan dolayı görevden alınıp padişahın izin verdiği semtte zorunlu olarak ikamet edilmesine örnek olarak; “Görevden alınan Rikâb-ı Hümâyûnum Kâ`im-makâmı Hamdullah Paşa hasta ve ihtiyar olması nedeniyle Kadıköy’de ikamet etmesi 6 Ağustos 1807 tarihli hükümde

28 BOA. 6 Numaralı A.DVN.MKM.MHM.d, s.25/H.50.

29 BOA. 976 Numaralı A.DVN.MKM. s. 30/H.58.

30 Yusuf Sarıkaya, agt, s.275. Murat Alakuş, agt, s.177.

31 BOA. 976 Numaralı A.DVN.MKM. s. 22/H.15.

32 BOA. 976 Numaralı A.DVN.MKM. s. 36/H.89.

emredilmiştir³³. Görevden alınarak İstanbul'da ikametine izin verilen bir diğer idareci ise Nablusi İbrahim Paşa olmuştur. İstanbul'da bulunan Nablusi İbrahim Paşa'nın vezirliği iptal edilerek bir adaya gidip zorunlu ikamet etmesi emredilmiştir. Fakar Paşa adaya gitmeden 12 Haziran 1792 tarihli hükümde yer alan ikinci bir emirde İstanbul'da devam-ı ömrünü geçirmesine izin verilmiştir³⁴.

1.4. Zorunlu İkamet Bölgelerinin Değiştirilmesi

Osmanlı Devleti'nde zorunlu ikamet uygulanan idarecilerin gerekli görülmesi durumunda yerleri değiştirilmiştir. Görevden alınmalarından sonra emredilen bölgede ikamet eden idareciler, ikamet yerlerinde çeşitli sıkıntılar ile karşılaşmıştır. Sıkıntılıların çözümünde yetersiz kalan kişiler, sorunlarının giderilmesi amacıyla durumlarını merkeze bildirmiştir. Sakınca görülmemesi halinde idarecilerin talepleri göz önünde bulundurularak padişahın izniyle farklı bir bölgede ikametine izin verilmiştir. İkamet yeri değiştirilen idarecilerin belirtilen bölgeye gitme ve burada yaşama zorunluluğu vardır. Zorunlu ikamet yaptırımı uygulanan ve ikamet yeri değiştirilen kişilere örnek olarak; “Karahisar-ı Sahip Kazası'nda mutasarrıf olan Zeynelabidin Paşa'nın vezareti kaldırılarak İzmir'de zorunlu ikamet etmesi emredilmiştir. Zeynelabidin Paşa merkeze gönderdiği arzuhalinde almış olduğu maaşın kendisini idare etmediği ve kendi vatanı olan Canik'te ikamet etmesine müsaade edilmesi durumunda kendi idaresini sağlayabileceğini belirtmiştir. Paşanın durumuna binaen hilaf-ı rıza davranışlarda bulunmaması şartı ile vatan-ı asliyesi olan Canik'e gidip kayd-ı hayatı boyunca burada ikamet etmesi emredilmiştir³⁵.”

Eski Sivas Valisi Recep Paşa'nın ise zorunlu ikamet bölgesinde çıkan sorunlardan dolayı yeri değiştirilmiştir. “12 Temmuz 1801 tarihli hükümde vezirliği iptal edilen Sivas Valisi Receb Paşa, malikanesi olan Sivas'a bağlı Zara'da zorunlu olarak ikamet etmesi emredilmiştir. Receb Paşa'nın bölgede kalmasının kendilerine yük ve sıkıntı oluşturduğuna dair halkın şikâyeti üzerine, Paşa'nın Ankara'ya gelmesi ve devam-ı ömrünü burada geçirmesi emredilmiştir³⁶.”

Vezirliği iptal edilen ve Kütahya'da zorunlu olarak ikamet etmesi emredilen Ragıp Paşa'nın da ikamet yeri değiştirilmiştir. “8 Ocak 1809 tarihinde vezirliği iptal edilip Kütahya'da zorunlu ikamet ettirilen Ragıp Paşa, padişahın iradesiyle Kütahya'dan Bursa'ya gitmesi ve devam-ı ömrünü burada geçirmesi emredilmiştir³⁷.” Yaşlanmasından dolayı Memiş Paşa'nın da benzer şekilde yeri değiştirilmiştir. “Yaşlanması nedeniyle görevden el çektirilen Memiş Paşa Bursa'da ikamet ettirilmiştir. 14 Mayıs 1809 tarihinde verilen emir ile Memiş Paşa'nın Bursa'dan Sakız Adası'na gitmesi ve burada ikamet etmesi emredilmiştir³⁸.”

Eski Cidde Valisi el-Hac Mehmed Paşa'nın zorunlu ikamet bölgesi, Abdullah Paşa'nın kefaleti ile değiştirilmiştir. 1806 yılının Aralık ayı sonlarında emirlere karşı gelmesinden dolayı vezirliği iptal edilen Eski Cidde Valisi el-Hac Mehmed Paşa'nın verilen emirle

33 Yusuf Sarıkaya, agt, s.309-310.

34 Hatice Çelik, “Mühimme-i Mektûme Defteri Nr. 1 (1203-1207/1788-1793) İnceleme – Çeviriyazı” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s.237.

35 BOA. 976 Numaralı A.DVN.MKM. s. 23/H.17.

36 BOA. 4 Numaralı A.DVN.MKM.MHM.d. s.2/H.2.

37 BOA. 976 Numaralı A.DVN.MKM. s. 23/H.19.

38 BOA. 976 Numaralı A.DVN.MKM. s. 25/H.23.

Ceziyetü’ş-şimelâ’da kalması emredilmiştir. Fakat Mehmed Paşa verilen emre uymayarak Şam valisi el-Hac Abdullah Paşa’nın yanına gitmiştir. Abdullah Paşa’nın Mehmet Paşa’ya kefil olması ve Mehmet Paşa’nın ıslah olduğunun bildirilmesi üzerine bulunduğu mahalde ikamet etmesine izin verilmiştir³⁹.

Zorunlu ikamet yeri değiştirilen bir diğer kişi ise İbrahim Paşa’dır. 7 Mart 1811 tarihli hükümde vezirlik görevinden alınıp Gelibolu’da zorunlu ikamete tabi tutulan İbrahim Paşa’nın çok fazla borçlanması nedeniyle memleketi olan Konya’ya girmesi ve burada ikamet etmesi emredilmiştir⁴⁰. İbrahim Paşa’nın memleketi olan Konya’ya gitmesinden dolayı maaşının kesilmemesi de belirtilmiştir⁴¹.

1.5. Zorunlu İkamet Yerlerinin Kişilerin Tercihine Bırakılması veya Yaşadıkları Bölgede Uygulanması

Osmanlı Devleti’nde bazı idareciler görevden alındıktan sonra zorunlu ikamet yerinin belirlenmesi o kişinin tercihinin bırakılmıştır. Verilen emirde kişilerin istedikleri bir bölgeye gitmeleri ve yerleşmeleri istenmektedir. Bu kişiler yerleştikten sonra buldukları bölgeyi merkeze bildirmek zorundadır. Ayrıca diğer uygulamalarda olduğu gibi bunların yerlerinden ayrılmaları ve farklı bir bölgeye gitmelerine izin verilmemektedir. Böylelikle idareciler görevden alındıktan sonra özgür hareket etme alanı kısıtlanmakta ve kontrol altında tutulmaya çalışılmaktadır. İdarecilerin zorunlu ikamet bölgelerinin kendi tercihinin bırakılması ile ilgili olarak; “9 Kasım 1810 tarihli hükümde, Trabzon Valisi Ali Paşa, Trabzon Eyaleti ve sahillerinin korunması ile görevlendirilmiştir. Ali Paşa’nın Faş Kalesini küffarın elinden alınması için gerekli gayreti göstermemesinden dolayı görevinden azledilmiştir. Verilen emirle istediği bir bölgeye gitmesi ve gittiği bölgeyi merkeze bildirerek devam-ı ömrünü burada geçirmesi emredilmiştir⁴².”

İstediği bölgeye gidip yerleşen bir diğer görevli ise eski Mora Valisi Hasan Paşa olmuştur. Tuğ ve sancağı iptal edilen Hasan Paşa’nın sağlık sorunları nedeniyle dilediği bölgeye gitmesine izin verilmiştir. Paşa’nın isteği üzerine Yenişehir-i Fenar’da kayd-ı hayatı boyunca burada yaşamasına 5 Temmuz 1798 tarihli hükümde irade buyurulmuştur⁴³ (Demir, 2017: 211-212).

Zorunlu ikamet yaptırımının kişilerin kendi yaşadıkları veya sahip oldukları konak, çiftlik, malikane vb. yerlerde olduğu da tespit edilmektedir. Bu uygulamada herhangi bir standart olmadığı gibi kişilerin davranışların da pek dikkate alınmadığı görülmektedir. İdarecilerin kendilerine ait mülklerde yaşamalarına dair; “Karahisar-ı Sahib Sancağı Mutasarrıfı Turunçzade Süleyman Paşa, bölgede huzur bozucu davranışlarda bulunmasından dolayı vezirliği iptal edilerek Karahisar-ı Sahip’te bulunan çiftliğinde zorunlu olarak ikamet etmesi ve devam-ı ömrünü burada geçirmesi 26 Haziran 1797 tarihli hükümde emredilmiştir⁴⁴ (Demir, 2017: 148-149).

39 Murat Alakuş, agt, s.176-177.

40 BOA. 6 Numaralı A.DVN.MKM.MHM.d, s.19/H.41.

41 BOA. 6 Numaralı A.DVN.MKM.MHM.d, s.20/H.44.

42 BOA. 6 Numaralı A.DVN.MKM.MHM.d, s.9/H.20.

43 Kadriye Demir, “3 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defterinin Özet Ve Transkripsiyonu”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sinop, 2017, s.211-212.

44 Kadriye Demir, agt, s.148-149.

2. Zorunlu İkamet Uygulanan Bölgelerde Kişilerin Yeniden Suça Karışması

Osmanlı Devleti'nde idareciler görevden alındıktan sonra zorunlu ikamet uygulanarak olumsuz davranışlarda bulunmaları engellenmeye çalışılmıştır. Bir ön tedbir olarak uygulanan yaptırımda idareciler ikamet ettikleri bölgede kanunlara uymak zorundadır. Kişilerin buldukları bölgede veya diğer bölgelerde meydana gelen olaylara müdahale etmesi durumunda farklı yaptırımlar uygulanmıştır. Suç kabul edilen bu davranışlarda bulunan kişiler yapmış oldukları davranışlar doğrultusunda farklı şekillerde cezalandırılmıştır. Zorunlu ikamet bölgelerinde olumsuz davranışlarda bulunanlara cezai yaptırım uygulanmasına örnek olarak; "Dimetoka Kalesi'nde zorunlu ikamet ettirilen Halil Hamid Paşa, Halep Eyaleti'nin yeniden kendisine tevcih edilmesi amacıyla bölgede bulunan yandaşlarına, taraftarlarına ve eşkıyaya yazılı ve sözlü olarak mesajlar gönderip burada olaylar çıkartıp bölgenin huzurunu bozmaya çalışmıştır. Durumun öğrenilmesi üzerine 18 Ekim 1812 tarihli hükümde Halil Hamid Paşa'nın idam edilmesi emredilmiştir⁴⁵.

Zorunlu ikamet bölgesinde Mustafa Paşa'nın da huzur bozucu davranışlarda bulunduğu tespit edilmiştir. Milas'ta ikamet ederken vezirliğine son verilen Mustafa Paşa'nın zorunlu olarak İzmir'de ikamet etmesi emredilmiştir. Mustafa Paşa, Padişah emirlerine riayet etmeyen ve isyana teşebbüs eden Trabzon Valisi Tayyar Paşa'nın yanında yer almasından dolayı ceza verilmesi emredilmiştir. Erzurum Valisi Yusuf Paşa'nın ricası üzerine Mustafa Paşa'nın cezası iptal edilmiş ve İzmir'de ikametinin devamı 28 Eylül 1805 tarihli hükümde emredilmiştir⁴⁶.

Bir diğer hükümde ise, Ocağı Amire sekbanbaşı görevinden alınan Halil Mustafa'nın Edirne'de zorunlu ikamet etmesi emredilmiştir. Halil Mustafa'nın ikamet ettiği Edirne'de olumsuz davranışlarda bulunması üzerine, 21 Mayıs 1805 tarihli hükümde, Edirne'den Bursa'ya gitmesi ve devam-ı ömrünü burada geçirmesi emredilmiştir⁴⁷. Halil Mustafa hakkında yapılan suçlamaların iftira olduğunun ortaya çıkması üzerine 17 Ağustos 1805 tarihli hükümde Edirne'ye ailesinin yanına gitmesi ve burada devam-ı ömrünü geçirmesi emredilmiştir⁴⁸.

3. Zorunlu İkamet Emrine Uymayanlara Karşı Alınan Önlemler

İdareciler, görevden alınmalarından sonra uygulanan zorunlu ikamet yaptırımına riayet etmek zorundadır. Padişahın iradesi ile belirtilen bölgeye gidip yerleşmek zorunda olan idareciler, gitmedikleri taktirde suç işlemiş olmakta ve cezalandırılmaktadır. Padişahın emrine karşı gelen bu kişiler hakkında çeşitli yaptırımlar öngörülmüştür. Zorunlu ikamet bölgelerine gitmeyerek emirlere karşı gelinmesiyle ilgili olarak; "Boğaz ser-askerliğinden alınan Mehmed Hakkı Paşa'ya Karaman Eyaleti'ne gitmesi ve burada ikamet etmesi emredilmiştir. Fakat Mehmet Hakkı Paşa'nın belirtilen süre içerisinde Karaman'a gitmediği ve gitmek için her hangi bir hareketinin olmadığı tespit edilmiştir. Verilen emrin yerine getirilmemesi üzerine Mehmed Hakkı Paşa bu defa İstanköy Ceziresine gitmesi

45 BOA. 6 Numaralı A.DVN.MKM.MHM.d. s.65/H.153.

46 Mustafa Paşa'nın hangi gerekçe ile İzmir'de ikamet ettirildiğine dair kayda ulaşılamamıştır. BOA. 30 Numaralı A.DVNS.KLB.d. s.9/H.12.

47 BOA. 30 Numaralı A.DVNS.KLB.d. s.39/H.118.

48 BOA. 30 Numaralı A.DVNS.KLB.d. s.59/H.179.

Osmanlı Devleti'nde Devlet Adamlarına Uygulanan Bir Yaptırım: “Zorunlu İkamet” (1789-1838)

ve burada zorunlu ikamet etmesi 6 Mayıs 1809 tarihli hükümde emredilmiştir⁴⁹.” Benzer şekilde verilen emre riayet etmeyen Kapucubaşı Hüseyin’in ise idamı emredilmiştir. Şam taraflarında Kapucubaşı payesine sahip olan Hüseyin eşkiya ile ittifak ederek bölgede huzursuzluğa sebep olmuş ve Şam-ı Şerif mutasarrıflığını ele geçirmiştir. Yapmış olduğu davranışlardan dolayı İstanbul’a gitmesi ve burada ikamet etmesi emredilmesine rağmen, Kapucubaşı Hüseyin emre riayet etmemesinden dolayı 9 Mart 1789 tarihli hükümde onun idam edilmesi emredilmiştir⁵⁰.

Sonuç

Osmanlı Devleti’nde idari alanda görev yapan kişiler, buldukları makamlarda padişah adına faaliyetlerde bulunmaktadır. İdarecilerin faaliyetleri görevlerine tanımlanan yetkiler, kanunlar ve kurallar ile sınırlanmaktadır. Kanun ve kurallara aykırı davranışlarda bulunulması durumunda, görevlerinden alınan idareciler çeşitli yaptırımlara maruz kalmaktadır. Uygulanan yaptırımlar farklı cezalar olabildiği gibi sadece görevden el çektirme ile de sınırlı kalabilmektedir. Osmanlı Devleti idarecilerine sadece görevden el çektirilmesi yönünde bir yaptırım uygulaması durumunda ise kişileri kendi haline bırakmamakta, kontrol altında tutmaya devam etmektedir.

İdarecilerin görevden alındıktan sonra kontrol altında tutulmasının en önemli nedeni ise kişilerin sahip oldukları gücü kötüye kullanmalarını engellemektir. İdareciler göreve atanmadan önce ve görevleri esnasında elde ettikleri ekonomik ve siyasi güç nedeniyle potansiyel bir tehlike olarak görülmüştür. Farklı dönemlerde sahip oldukları bu gücü, görevleri esnasında veya görevden alındıktan sonra kötüye kullanan idareciler büyük sıkıntılara neden olmuştur. Osmanlı Devleti bu durumu çok defa yaşamasından dolayı ve ortaya çıkabilecek huzursuzluğu gidermek adına idarecileri görevden aldıktan sonra farklı bölgelerde ikamete zorlamıştır. Bölgelerinde nüfuz sahibi olan idareciler söz konusu bölgeden uzaklaştırıldıktan sonra devlete sorun çıkarmayacağı bir başka bölgede gözetim altına alınmıştır. Alınan bu önleme rağmen yine de görevden alınan bazı idareciler sıkıntılara neden olmuşsa da genel anlamda kişilerin hareket alanının kısıtlanması nedeniyle sakin bir yaşam sürmek zorunda kalmışlardır. Bu uygulama ile idarecilerin görevine son verilmesinden sonra merkezde veya taşrada idari işlere müdahaleleri engellenmiştir. Ayrıca idarecilerin verilen emirlere riayet etmeleri padişah nezdinde olumlu karşılanmış ve gerekli görülmeleri halinde yeniden atanmışlardır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Defterler

Kalabend Defterleri; 26, 27, 30, 31.

Kalabend Dosyası; 166.

Mühimme-i Mektume Defteri; 4, 6, 276.

49 Yusuf Sarıkaya, agt, s.390-391.

50 Hatice Çelik, agt, s.73.

Tetkik Eserler

- Alakuş, M. (2016). BOA 6 (H.1151-1152/M.1739) Ve 31 (H.1221-1222/M.1806-1807) Numaralı Kalebend Defterleri (İnceleme Ve Metin). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aksın, A. ve Baytimur, S. O. (2010). 25 Numaralı Kalebend Defterinin Tanıtımı Ve Kalebent Defterlerinin Osmanlı Sosyal Tarihi Bakımından Önemi. XV. Türk Tarih Kongresi, (4. Cilt, 1. Kısım, s.793-812), Ankara.
- Baytimur, S.O. (2011). Osmanlı Devletinde Hapis Ve Sürgün Cezaları (1791-1808). (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Çelik, H., (2019). Mühimme-i Mektûme Defteri Nr. 1 (1203-1207/1788-1793) İnceleme-Çeviriyazi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çeribaş, V. (2018). "33 Numaralı Kalebend Defteri (s.1-133/H-1227-1229/M-1812-1814) (Metin ve İnceleme)". (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.
- Daşcıoğlu, K. (2007). *İskan, Suç ve Ceza Osmanlı'da Sürgün*. İstanbul: Yaditepe Yayınevi.
- Demir, K., (2017). 3 Numaralı Mühimme-i Mektûm Defterinin Özet Ve Transkripsiyonu. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sinop.
- Ertürk, A. (2018). 2 Numaralı Mühimme-i Mektume Defteri (H.1208-1211/M.1793-1796) Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi (S. 31-60). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Faroqi, S. (2004). *Krizler ve Değişim 1590-1699: Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Ve Sosyal Tarihi* (H. İnalçık&D.Quatoert, Ed.). Eren Yayıncılık.
- Mumcu, A., (2007). *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*. Phoenix Yayınevi.
- Sarıkaya, Y., (2019). 5 Numaralı Mühimme-i Mektûme Defteri'nin Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sinop.
- Uz, R. (2017). 24 Numaralı Kalebend Defterine (H. 1203 – 1205 / M. 1788 – 1790) Göre Osmanlı Devleti'nde Suçlar, Suçlular Ve Cezalar (Değerlendirme Ve Metin). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Üçok, C., Mumcu, A., Bozkurt, G. (2002). *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Şavaş Yayınevi.
- Ünal, M. A., (2012). Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Yazıcı, S. (2018). Ağah Efendi'nin İzmid Mutasarrıflığı. Selvi H., Şirin İ., Çelik M.B., Yeşildal A. ve Narin R. (Ed.), *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa Ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV*, Cilt I, (s.701-709). Kocaeli.
- Yılmaz Derin, S., (2016). 2 Numaralı Mühimme-i Mektume Defteri 61-90 Sf. (H.1208-1211/M.1793-1797). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

DIYARBAKIR VİLAYETİ'NDE ÂSÂR-I ATİKA BİLİNCİNİN GELİŞİMİ: MÜZE-İ HÜMÂYÛN FAHRÎ MEMURU NATIK EFENDİ VE FAALİYETLERİ

DEVELOPMENT OF AWARENESS ON CULTURAL HERITAGE IN DIYARBAKIR PROVINCE: MÜZE-İ HUMÂYÛN HONORARY OFFICER NATIK EFENDİ AND HIS ACTIVITIES

Hakan ASAN*

Geliş Tarihi/Received:21.04.2022

Kabul Tarihi/Accepted:13.06.2022

ASAN, Hakan, (2022), "Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natik Efendi ve Faaliyetleri", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 399-429.

Öz

Osmanlı Devleti, kültürel yönden farklı birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve hem nitelik, hem de nicelik bakımından zengin topraklar üzerinde hâkimiyet sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'nde âsâr-ı atıka konusunda başlangıçta kanunname ve fıkıh usullerine göre bir yol izlenmiş olsa da zamanla uygulanan nizamnameler sonucunda ilerleme sağlanmış ve müzecilik ile eski eser bilincinin gelişimine katkı sağlanmıştır. Modern anlamda müzeciliğin temeli Sultan Abdülmecit döneminde Fethi Ahmet Paşa'nın çabalarıyla atılmıştır. Bununla birlikte II. Abdülhamit dönemi ve Osman Hamdi Bey'in Müze-i Hümâyûn müdürlüğü sürecinde ise köklü hukuksal ve kurumsal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bunun üzerine Osmanlı merkezinde oluşan âsâr-ı atıka bilinci kısa bir sürede taşraya yansımıştır. Bu çalışma mahallî görevlilerin yanı sıra özellikle Diyarbakır Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natik Efendi'nin tutumu bağlamında Osmanlı taşrasında eski eser bilincinin gelişimini tespit etmek amacıyla kaleme alınmıştır. Ayrıca XIX. yüzyılın son ve XX. yüzyılın ilk yıllarını kapsamaktadır. Söz konusu süreçte ve belirtilen maksat doğrultusunda Diyarbakır Vilayeti'nde âsâr-ı atıka bilincinin gelişimi konusunda genel bir değerlendirme yapılmış ve Diyarbakır Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natik Efendi'nin faaliyetleri de derinlemesine irdelenmiştir. Buna göre; Diyarbakır'da âsâr-ı atıka bilincinin nasıl ortaya çıktığı, merkezde uygulanan eski eser politikalarının Diyarbakır'a nasıl yansıdığı, hangi süreçlerden geçildiği ve nasıl bir yol izlendiği, Natik Efendi'nin eski eser alanındaki konumu ve Diyarbakır'daki faaliyetleri ele alınmıştır. Bilahire Diyarbakır'dan Müze-i Hümâyûn'a hangi tür eserlerin nakledildiği ve bunların da nasıl korunduğuna yönelik çabalar değerlendirilmiştir. Söz konusu sorulara cevap bulabilmek için Osmanlı Devleti'nin o dönem içerisinde tutmuş olduğu ve bugün Osmanlı arşivlerinde bulunan belgeler ile dönemin basını ve salnameler üzerinden süreç izlenmiştir. Bununla birlikte söz konusu ve sonraki dönemlerde kaleme alınmış eserlere de başvurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Diyarbakır, Âsâr-ı Atıka, Natik Efendi, Meskûkât, Naram-Sin Steli*

*Dr. Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Diyarbakır, hakan.asan@dicle.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-8911-5247>).

Abstract

The Ottoman Empire hosted many culturally different civilizations and maintained dominance over rich lands in terms of both quality and quantity. In the field of cultural heritage, although a path was followed in accordance with the methods of law and fiqh at the beginning, progress was made in the field of regulations over time, and a contribution was made to the development of the awareness of museology and antiquities. The foundation of modern museology in the Ottoman Empire was laid during the reign of Sultan Abdülmecit and with the efforts of Fethi Ahmet Pasha. However, in the period of II. Abdülhamit and Osman Hamdi Bey's directorship of the museum, deep-rooted legal and institutional arrangements were made. There upon, the cultural heritage consciousness that emerged in the Ottoman center was reflected in the countryside in a short time. This study was written in order to determine the development of antiquities consciousness in the Ottoman provinces, especially in the context of the attitude Honorary Officer of the Diyarbakır Müze-i Hümayûn (imperial museum) of Natık Efendi, as well as the local officials. It also covers the last years of the XIX century and the first years of the XX century. In the said process and in line with the stated purpose, a general evaluation was made on the development of the cultural heritage consciousness in Diyarbakır Province and the activities of Diyarbakır Müze-i Hümayûn Honorary Officer Natık Efendi were also examined in depth. According to this; How the cultural heritage consciousness emerged in Diyarbakır, how the antiquities policies implemented in the center reflected on Diyarbakır, what processes were passed and what kind of path was followed, the position of Natık Efendi in the field of antiquities and his activities in Diyarbakır were discussed. Subsequently, the efforts to determine what kinds of artifacts were transferred from Diyarbakır to the Müze-i Hümayûn and how they were preserved were evaluated. In order to find answers to these questions, this process has been followed through the documents that the Ottoman Empire kept during that period and which are in the Ottoman archives today, as well as the press life of the period and the annuals. In addition, the works written in the mentioned period and in the following periods were also consulted.

Keywords: *Diyarbakır, Cultural Heritage, Natık Efendi, Coin, Naransin Stel*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti bulunduğu coğrafya ve hâkim olduğu kültürel miras bağlamında birçok medeniyete ait zengin bir âsâr-ı atıkaya ev sahipliği yapmıştır. Bununla birlikte eski eserlerle ilgili araştırma, çalışma ve teşkilatlanma Avrupa devletlerine nazaran daha geç bir dönemde şekillenmeye başlamıştır. Tophane-i Âmire Müşiri Fethi Ahmet Paşa 1846 yılında Topkapı Sarayı'ndaki Harbiye Anbarı'nda mevcut bulunan eski eserleri düzenlemiş, farklı eski eserlerin de burada toplanılmasını sağlamış ve Türk müzeciliğinin öncülüğünü yapmıştır.¹ Bu dönemde hükümet, vilayetlerde bulunan eski eserlerin tespit ve değerlendirmesi ile kıymeti bulunanların İstanbul'a gönderilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine arama faaliyetleri gerçekleştirildiği gibi vilayetlerde mevcut veya yeni bulunan eser ile paralar da merkeze gönderilmiştir.² Müzecilik yolunda meydana gelen söz konusu gelişmelerin yanı sıra eski eser ve binaların korunması, saklanması ve zarar görmemesi amacıyla merkez tarafından talimat da gönderilmiştir.³ Bununla birlikte vilayetlere gönderilen bu talimatlarda eski eserlere zarar verilmesi önlenmek istenmesine rağmen, eski eserlerin korunması yönünde herhangi bir kapsamlı yasal düzenleme yapılmamış ve bu hususta tamamen fıkıh hükümlerine bağlı kalmıştır. Buna göre taşınmaz eski eserler vakıflara, özel kişilere veya devlete aittir.⁴ Eski eserlerin korunmasına yönelik doğrudan doğruya ilk düzenleme ise 1858 tarihli ceza kanunnamesinde yer almıştır. Söz konusu kanunnamenin 133. maddesi hükmüne göre "*hayrât-ı şerife ve tezyînât-ı beldeden olan ebniye ve âsâr-ı mevzuayı hedm ve tahrîb ve yâhûd bazı mahallerini kırıp rahnedâr eden ...*" olursa zararı karşılıktan sonra bir aydan bir seneye kadar hapis cezasına çarptırılması ve bir mecdiyeden on mecdiyeye kadar da nakit para cezası vermesi kararlaştırılmıştır.⁵ Abdülmecit dönemindeki bu faaliyetlerle birlikte ilerleyen yıllarda hazırlanacak nizamnamelerin kuralları da biçimlenmeye başlamıştır. Bu süreçte ahalden eski para veya buna benzer kıymetli bir eşya bulana genellikle bedelinin beşte dördü veya tamamı verilmiştir. Devlet hissesine ise genellikle bedelinin beşte biri veya nadiren de tamamı kalmıştır. Söz konusu oranlar belirlenirken 1858 tarihli arazi kanunnamesi ve fıkıh hükümlerine müracaat edilmiştir. Bununla birlikte bulunan eski paraların ahalinin tasarrufunda kalmasına müsaade edilmemiş ve bu paralar doğrudan merkeze gönderilmiş veya mahallî yetkililere teslim edilmiştir.⁶

Harbiye Anbarı'nda koruma altına alınan eserler ilk süreçte özel bir koleksiyon durumunda kalmış, ahalinin gezebileceği bir mekân olarak herhangi bir işlevi olmamıştır. Ahmet Fethi Paşa'nın 1858 yılında vefat etmesi, müzecilik ve eski eser faaliyetlerinin

1 *Müze-î Hümâyûn Rehnümâ*, Mahmûd Bey Matbaası, Konstantiniye 1319, s. 3; Erdem Yücel, "Müze", *TDVİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 241; Davut Hut, "Fethi Paşa", *TDVİA*, C. Ek-1, Ankara 2020, s. 451.

2 İlber Ortaylı, "Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1599-1600; Biray Çakmak, "Osmanlı Taşrasında Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Gediz Kazasında Bulunan Eski Eserler", *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2019, s. 170-171.

3 BOA. A.}MKT.UM. 102/88, 1268 N. 27/15 Temmuz 1852.

4 Ahmet Mumcu, "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 26, S. 3-4, 1969, s. 66.

5 BOA. A.}DVN.MKL. 74/31, 1275 R. 9/16 Kasım 1858.

6 BOA. A.}MKT.NZD. 12/28, 1266 L. 9/18 Ağustos 1850; BOA. A.}MKT.MVL. 51/40, 1268 Ca. 22/14 Mart 1852; BOA. İ. DH. 442/29207, 1276 S. 17/15 Eylül 1859; *Kânûnnâme-i Arâzi*, Takvîmhâne-i Âmire, Dersaadet 1274, s. 31; Hüsnü Efendi, *Arâzi Kânûnnâmesi Şerhi*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1310, s. 233-236; Halis Eşref, *Külliyat-ı Şerh-i Kânûn-ı Arâzi*, A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiyesi, Dersaadet 1316, s. 601-607; Kuyucaklızâde Mehmed Atif Bey, *Arâzi-i Kânûnname-i Hümâyûnu Şerhi*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1319, s. 339-345.

yavaşlamasına neden olmuştur. Ayrıca toplatılan eserler konusunda resmî bir teşkilatlanmaya da geçilememiştir. Bu alanda önemli gelişmeler ise 1868 ve 1869 yıllarında gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki ilk esaslı ve müstakil düzenleme, yani yedi maddeden teşekkül eden ilk âsâr-ı atıka nizamnamesi ise 13 Şubat 1869 tarihinde yayımlanmış ve eserlerin sergilenmesi için de bir müzenin açılması kararlaştırılmıştır. Koleksiyon Müze-i Hümâyûn⁷ ismini almış ve Galatasaray Sultanîsi öğretmenlerinden Edward Goold ise müdür tayin edilmiştir.⁸ Goold yaklaşık üç yıllık müdürlüğü sürecinde müzedeki eser sayısını arttırmış, envanter ve kataloglama çalışması yapmıştır. Ayrıca bir taraftan da bizzat araştırmalar yapmış ve yeni kazıların yapılması sağlanmıştır. Goold'un görevden alınmasından sonra Avusturya Sefiri Prokesch-Osten'in tavsiyesi üzerine Avusturyalı Terenzio müdür tayin edilmiştir. Söz konusu şahıs yaklaşık bir yıl kadar görevde kalmış ve bu süreç sonunda intizamsızlıktan dolayı memuriyetten alınmıştır.⁹ 1872 yılında ise Müze-i Hümâyûn Müdürlüğü yeniden teşkilatlandırılmış ve göreve Alman Dr. Anton Dethier¹⁰ tayin edilmiştir. Dethier, bu tarihten 1881 yılına kadar müze müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Bu süreçte müze Çinili Köşk'e nakledilmiş ve 8 Nisan 1874 tarihinde yeni âsâr-ı atıka nizamnamesi yayımlanmıştır.¹¹ 36 maddeden oluşan 1874 nizamnamesinin ilk nizamnameye göre daha geniş bir teferruat ve gelişmişlik düzeyine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yaptırım gücünde eksikliklerin bulunduğu ve bu sebeple de özellikle eski eserlerin ülke dışına çıkarılmasını tam olarak engelleyemediği ve zafiyet taşıdığı görülmektedir.¹² Bunun sonucunda da bazı eserlerin yurtdışına çıkarıldığı ve eski eser kayıplarının yaşandığı anlaşılmaktadır. Dethier'in ölümü üzerine müze müdürlüğüne 11 Eylül 1881 tarihinde Sadrazam İbrahim Ethem Paşa'nın oğlu Osman Hamdi Bey atanmış ve vefat ettiği 24 Şubat 1910 tarihine kadar memuriyetini devam ettirmiştir. Hamdi Bey döneminde Osmanlı müzeciliği çok farklı bir döneme girmiş, hukukî ve kurumsal düzenlemeler de gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte Hamdi Bey'in bizzat katıldığı kazılar yapılmış, 1892 yılında Çinili Köşk'ün karşısında yeni bir müze binası inşa edilmiş ve eserlerin muhafazasına önem verilmiştir.¹³ Ayrıca ihtiyacı tam anlamıyla karşılayamayan 1874 nizamnamesinin yerine 37 maddeden teşekkül eden 1884 tarihli yeni nizamname

7 Müzenin tarihçesiyle ilgili bilgiler neşredilen katalog ve rehber kitaplarında yer almıştır. Başlangıçta Antikhane, Müzehane-i Osmanî, Müze-i Şahane, Müze-i Âmire ve Ali Paşa'nın sadrazamlığı döneminde ise Müze-i Hümayun ismi verilmiştir. 15 Kasım 1922 tarihinden sonra ise Âsâr-ı Atıka Müzesi olarak isimlendirilmiştir (Halil Edhem, *Âsâr-ı Atıka Müzesi'nde Meskûkât Koleksiyonları (Tarihçesi, Tasnîfâtı ve Mikdârı)*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339 (1923), s. 5).

8 Takvîm-i Vakâyi Gazetesi, No: 2053, 1285 Za. 1/13 Şubat 1869, s. 1; Müze-i Hümâyûn Rehnûmâ, Matbaa-i Ahmed İhsân ve Şürekâsı, Konstantiniye 1337, s. 6; Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1598; Hüseyin Karaduman, "Belgelerle İlk Türk Asâr-ı Atıka Nizamnamesi", *Belgeler*, C. 25, S. 29, 2004, s. 76-80.

9 Halil Edhem, *Âsâr-ı Atıka Müzesi'nde Meskûkât Koleksiyonları (Tarihçesi, Tasnîfâtı ve Mikdârı)*, s. 6-8.

10 Detaylı bilgi için bakınız; Meltem Begüm Saatçı Ata, "Müze-i Hümâyûn Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'in Osmanlı Maarîf Nazırları Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belgi Dergisi*, S. 21, 2021, s. 459-482.

11 *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1318, s. 566-567; Hüseyin Türkseven, Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Politikası ve Müze-i Hümayun'un Kuruluşu, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Çanakkale 2010, s. 47-50. Ayrıca Müze-i Hümâyûn'un kuruluşu ve gelişimi süreci hakkında detaylı bilgi için bakınız; İdris Yücel-Biray Çakmak, "Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası: Kurumsal Düzenlemeler ve Uygulamalar", *Halil İnalçık Armağanı - IV Tarih Araştırmaları*, Ahmet Özcan (Ed.), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2017, s. 279-291.

12 BOA. A.}DVN.MKL. 12/5, 1291 S. 28/16 Nisan 1874; *Âsâr-ı Atıka Nizâmnamesi*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1291, s. 2-8.

13 *Müze-i Hümâyûn Rehnûmâ*, Matbaa-i Ebûzziyâ, Konstantiniye 1330, s. 12-14; Filiz Gündüz, "Osman Hamdi Bey", *TDVİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 468-469.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi ve Faaliyetleri

yürürlüğe girmiştir. Söz konusu nizamnamede eser mülkiyetinin kayıtsız şartsız devlete ait olduğu vurgusu ön palana çıkartılmış ve eserlerin ülke dışına çıkışı engellenmek istenmiştir. Ayrıca eski eser tanımı genişletilmiş ve yorumlara ihtiyaç duyulmayacak surette belirginleşmeye gidilmiştir. Bununla birlikte arkeolojik kazılardan çıkarılan eski eserlerin Müze-i Hümâyûn'a teslim edilmesi şartı yer almıştır.¹⁴ Bunlara rağmen zaman zaman özellikle yabancı ülkelerin diplomatik ilişkileri kullanarak söz konusu nizamnamenin dışına çıkma çabasına girdiği de görülmüştür. Bu sebeple söz konusu mevzuya önlem alma düşüncesinin ön plan çıktığı 1906 tarihli nizamname de teşekkür etmiştir.¹⁵ Osman Hamdi Bey'in vefatı üzerine yerine 1892 tarihinden itibaren müdür muavini görevinde bulunan kardeşi Halil Edhem Bey, 27 Şubat 1910 tarihinde müdür tayin edilmiştir.¹⁶ Bu süreçte merkezde yetkililerin aldığı kararlar ve taşraya gönderdiği talimatlar etkisini kısa bir sürede göstermiştir. Ayrıca Osmanlı taşrasındaki mahallî idareciler ve ahali arasında da bu konuda ciddi bir hassasiyet oluşmaya başlamıştır. Buna göre; belirlenen yerlerde keşifler yapılabileceği, memleketin bu konuda zengin olduğu ve merkezde kurulacak bir müzenin de bu yöntem ile gelişebileceği mahallî idareciler tarafından ifade edilmiştir.¹⁷ Osmanlı taşrasında yaşanan söz konusu durum Diyarbakır Vilayeti¹⁸ için de geçerlidir. Osman Hamdi Bey döneminde ivme kazanan âsâr-ı atıka çalışmalarının etkisi Diyarbakır Vilayeti'nde de hissedilmiştir. Özellikle Diyarbakır Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi'nin faaliyetleri bu bilincin taşraya yansıdığı bir örneği niteliğindedir.

A. Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişmeye Başlaması

Diyarbakır Vilayeti'nde eski eserler konusundaki ilk gelişmelerin daha çok meskûkât-ı atıka, yani eski paralarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılın son dönemlerinden XIX. yüzyılın ortalarına kadar vilayet genelinde ve çevresinde bulunan eski paraların merkeze veya mahallî idarecilere teslim edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca her ne kadar müzecilik çalışmaları tam anlamıyla teşekkür etmese de eski paraların zarar görmesine veya kişilerin elinde kalmasına müsaade edilmediği görülmektedir. Bununla birlikte ilk süreçte çoğunluğunun tesadüfen ortaya çıktığı eski paraların Maliye Nezareti, Darphane-i Âmire, mahallî idarecilere veya hazineye teslim edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1786 yılında Ergani Madeni civarındaki Behramaz Nahiyesi'ne tabi Çöğü ve Malato köyleri arasındaki mevkide kuffî hat yazılı bir bardak içinde muhtelif sikkeler bulunmuştur. Söz konusu

14 BOA. A.} DVN.MKL. 25/45, 1301 Z. 29/20 Ekim 1884; BOA. ŞD. 215/13, 1316 S. 29/19 Temmuz 1898; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1316, s. 160-169; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1317, s. 162-171.

15 BOA. ŞD. 220/70, 1323 Z. 18/13 Şubat 1906; *Âsâr-ı Atıka Nizâmnamesi*, Asır Matbaası, İstanbul 1322, s. 1-16.

16 Halil Edhem, *Âsâr-ı Atıka Müzesi'nde Meskûkât Koleksiyonları* (Tarihçesi, Tasnifâtı ve Mikdârı), s. 18; Semavi Eyice, "Eldem, Halil Ethem", *TDVİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 19.

17 BOA. A.} MKT.UM. 102/88, 1268 N. 27/15 Temmuz 1852; BOA. İ.DH. 372/24654, 1273 B. 26/22 Mart 1857; BOA. İ.HR. 171/9254, 1276 S. 20/18 Eylül 1859.

18 XIX. yüzyılda Osmanlı idarî yapısında birçok değişiklik meydana gelmiştir. Bu gelişme Diyarbakır (Diyarbakır) Vilayeti için de geçerlidir. Diyarbakır Vilayeti sınırları zamanla küçülmüş ve yeni vilayetler ile müstakil mutasarrıflık teşekkül etmiştir. 1878 öncesinde Diyarbakır Vilayeti; Diyarbakır, Mardin, Malatya, Mamûretülaziz ve Siirt sancaklarından oluşmaktadır. 1904-1905 senesinde ise Diyarbakır merkez sancağı 6, Mardin sancağı 5 ve Ergani sancağı 3 olmak üzere 3 sancak 11 kazadan ibarettir. 1913-1914 senesine gelindiğinde ise Diyarbakır merkez sancağı 5, Mardin sancağı 5, Siverek Sancağı 3 ve Ergani sancağı 2 olmak üzere 4 sancak ve 15 kazadan teşekkül etmiştir (*Salnâme-i Vilayet-i Diyarbakır*, Vilayet Matbaası, Diyarbakır 1316, s. Ek tablo; *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbakır*, Vilayet Matbaası, Diyarbakır 1319, s. 34-61; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanıyye*, Selanik Matbaası, İstanbul 1328, s. 664-670).

paraların Enderun Hazinesi'ne gönderilmesine karar verilmiştir.¹⁹ Ayrıca 1810 tarihinde Eğil Kazası'na bağlı Piran köyünde ikamet eden yedi yaşındaki bir çocuk tarla havzasında hayvan otlatırken toprak üzerinde eski sikke ile birkaç adet beyaz akçe bulmuştur. Bunun üzerine diğer arkadaşlarına haber vermiş ve onlar da aynı mevkide yedi-sekiz adet sikke çıkarmıştır. Bunun sonucunda aile büyükleri ve mahallî yetkililere de bilgi verilmiştir. Yetkililerin de bilgilendirilmesi üzerine Eğil Naibi Muhammet Efendi gerekli önlemleri almış, bölgeye gece bekçileri görevlendirmiş ve bu mevkide arama çalışmaları gerçekleştirmiştir. Buradaki görevliler ve köy ahalisinin iki günlük arama faaliyetleri sonrasında öncekilerle birlikte 104 adet para çıkarılmıştır. Sonrasında üç adet daha bulunmuş ve böylece toplamda 107 adet kufî hat içeren sikke hazineye gönderilmiştir.²⁰ 1834 yılında ise Mardin'in Hasori köyünün kuzeyinde beş-altı yaşlarındaki çocukların oyun oynarken bir bakır kabin içinde bulunduğu 1.155 adet gümüş sikke ise merkez yerine bölgenin mahallî idarecisi bulunan Şehr-i Zor Valisi Mehmet Paşa'nın hazinesine teslim edilmiştir.²¹

XIX. yüzyılın ortalarına doğru merkezde yaşanan âsâr-ı atîka faaliyetlerinin etkisi taşraya yansımaya başlamıştır. Bu süreç ve sonrasındaki gelişmeler sonucunda bulunan paralar konusunda daha teferruatlı bilgiler belgelere yansıdığı gibi diğer eski eserlerin de önem kazandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca ortaya çıkan eski paralar hakkında; miktarı ve kıymetinin ne kadar olduğu, kim tarafından bulunduğu gibi soruların yanı sıra eski parayı bulan kişi veya kişilere bedelinin verildiğine dair bilgiler de daha geniş bir surette belgelere yansımıştır. Örneğin 1848 tarihli belgede; Mardin Kazası'na bağlı Koçhisar köyünün kible yönündeki bir dönümlük arazisi üzerinde söz konusu köy ahalisinden kadın ve erkeklerin bulunduğu bir grup meskûkât-ı atîka bulmuştur. Söz konusu şahısların mahallî yetkililere gönderdikleri pusulada; 122 adet yirmilik ve 13 adet de onluk olmak üzere toplamda 135 adet Abbasî dönemine ait gümüş sikke bulduklarını bildirmişlerdir. Kaymakam Mustafa Paşa, söz konusu paraların 99.5 dirhem ağırlığında olduğunu, hazineye gönderildiğini ve bedellerinin sahiplerine verilmesi gerektiğini merkeze bildirilmiştir.²² 1850 yılında ise Mardin Kazası'nın Telarman ve Şark köylerinde meskûkât-ı atîka bulunmuştur. Telarman köyü ahalisinden Abdullah, kuyu hafriyatı esnasında bulunduğu 48 adet meskûkât-ı atîkayı yetkililere göndermiş ve söz konusu paralar hazineye teslim edilmiştir. Bunun üzerine bedelinin Maliye Nezareti'nden alınarak Abdullah isimli şahsa teslim edilmesi istenmiştir.²³ Şark köyünde ise 146 adet Efrenciye, yani Avrupa devletlerine ait sikke bulunmuştur. Söz konusu paralar da Darphane-i Âmire'ye teslim edilmiş ve bedelinin Maliye Nezareti tarafından bulan şahıslara ödenmesi kararlaştırılmıştır.²⁴ 1852 tarihinde ise Siverek Sancağı'na bağlı Samsad Kazası'ndan Köş oğlu Mehmet'in, hanesinin hafriyatı esnasında bulunduğu 26 adet altının her biri 45 kuruştan 1.170 kuruş değerinde bir bedeli olduğu bildirilmiştir. Mahallî yetkililer söz konusu bedelin mal sandığından kendisine verildiğini ve alınan senet ile altınların da Darphane-i Âmire'ye gönderildiğini belirtmiştir.²⁵ 1859 tarihinde ise bu defa eski paraların yanı sıra bulunan gümüş zincir parçaları ve yüzük de

19 BOA. C.DRB. 63/3140, 1200 Ş. 29/27 Haziran 1786.

20 BOA. HAT. 573/28091, 1225 N. 4/3 Ekim 1810.

21 BOA. HAT 1271/49239F, 1250 B. 20/22 Kasım 1834; BOA. HAT 1271/49239E, 1250 Ş. 3/5 Aralık 1834; BOA. HAT 1271/49239H, 1250 Ş. 3/5 Aralık 1834.

22 BOA. D.DRB. 24/22, 1264 N. 17/17 Ağustos 1848.

23 BOA. A.} MKT.NZD. 11/92, 1266 N. 28/7 Ağustos 1850.

24 BOA. A.} MKT.MVL. 30/24, 1266 L. 9/18 Ağustos 1850; BOA. A.} MKT.NZD. 12/28, 1266 L. 9/18 Ağustos 1850.

25 BOA. A.} MKT.MVL. 51/40, 1268 Ca. 22/14 Mart 1852.

merkeze gönderilmiştir. Sadaret'e gönderilen 24 Ağustos 1859 tarihli yazıda; Diyarbakır Sancağı'na bağlı Silvan Kazası'nın Seyid Ganî köyünde zuhur etmiş olan 260 adet meskûkât-ı atıka, üç parça gümüş zincir ve bir adet yüzüğün söz konusu köyden getirildiği ve posta ile merkeze takdim kılındığı bildirilmiştir. 15 Eylül 1859 tarihinde söz konusu gelişmeyle ilgili gönderilen diğer bir yazıda ise bu meskûkât ve eşyaların kimin mülkünde zuhur ettiği veya devlet arazisinde mi ortaya çıktığı yönündeki bilginin açıkça anlaşılmadığı, bu konudaki net bilginin mahallî idareciler tarafından merkeze iletilmesi ve gelecek cevaba göre geçerliliği bulunan nizam ile usulün uygulanmasına karar verileceği belirtilmiştir.²⁶ Bununla birlikte bulunan veya çıkarılan eski paraların tamamının merkeze gönderilemediği ve bazı şahıslar tarafından ele geçirildiği yönünde gelişmelerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Örneğin; 1863 yılında Diyarbakır Sancağı'na bağlı Kubik köyünde hafriyat esnasında zuhur etmiş olan 1.100 adet gümüş meskûkât-ı atıkadan 686 adedine ulaşıldığı ve postaya verilerek merkeze gönderildiği mahallî idareciler tarafından bildirilmiştir.²⁷ Yukarıda incelenen belgelerde eski para veya buna benzer eşya bulan kişilere bedelinin ödenmesi istenilmekte ve bu isteğin de gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra ödenen ücret konusunda net bir rakamın genellikle verilmediği görülmekte ve bulan kişiye hangi oranda bir ücretin ödendiği yönündeki bilgilere ulaşılamamaktadır. Bununla birlikte eski paranın kimin tarafından ve hangi tür arazide bulunduğu açıklık kazanması sonucunda geçerliliği bulunan usul ile nizamın uygulanacağı da bildirilmektedir. Bu usul ve nizam olarak ifade edilen hüküm ise 1858 arazi kanunnamesinde yer almaktadır. Söz konusu kanunnamenin 107 maddesi; altın, gümüş, bakır, demir, ağaç, kükürt, alçı, güherçile, zımpara, tuz gibi çeşitli madenlerin nasıl çıkarılacağı ve kişi ile devlet hissesine düşen oranlarının belirlendiği hükümdür. Bununla birlikte detaylı olmasa da son cümlesi meskûkât-ı atıka ve definelerle ilgilidir. Buna göre; *"bi'l-cümle arâzide bulunub mâlik ve sâhibi ma'lûm olmayan meskûkât-ı atıka ve cedîde ve defâ'in-i mütenevvi'anın ahkâmı kütüb-i fıkhiyyede tafsil olunmuşdur"* ifadesi geçmektedir.²⁸ Burada İslam fıkıh hükümlerine göre karar verileceği belirtilmiştir. 1858 arazi kanunnamesinin muhtelif şerhleri hazırlanmış ve söz konusu cümlenin yorumu da yapılmıştır.²⁹ Bununla birlikte meskûkât, silah, yüzük taşları gibi eşyaları bulan kişi beşte dördü veya tamamının bedeline sahip olabilir. Ayrıca söz konusu hüküm ilk olarak 1869 ve sonrasında 1874 âsâr-ı atıka nizamnameleriyle fesholunmuştur. Bu süreç sonrasında ise belirtilen nizamnameler geçerli kılınmıştır.³⁰

1869 ve 1874 âsâr-ı atıka nizamnameleri sonrasında Diyarbakır Vilayeti'nde ortaya çıkan eski para ve eserler konusunda mevcut bilincin ivme kazandığı, eserlerin merkezde tetkik edildiği ve Müze-i Hümâyûn'a gönderildiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1874 yılında merkezden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen yazıda; Siverek Kazası'nın Çem Nahiyesi'ne bağlı Hamdun köyünde bulunan 67.5 dirhem gümüş meskûkât-ı atıkanın merkeze ulaştığı bildirilmiş ve

26 BOA. İ. DH. 442/29207, 1276 S. 17/15 Eylül 1859; BOA. A.} MKT.MHM. 167/2, 1276 Ra. 4/1 Ekim 1859; BOA. A.} MKT.MHM. 190/23, 1277 M. 14/2 Ağustos 1860.

27 BOA. A.} MKT.MHM. 257/77, 1279 N. 27/18 Mart 1863.

28 *Kânûnnâme-i Arâzi*, 1274, s. 31.

29 Çeşitli şerh eserlerinde küçük farklılıklar mevcut olsa da genel hatlarıyla benzerlik taşımaktadır. Ayrıca söz konusu meskûkât-ı atıka ve sairenin özel mülkte mi yoksa devlet arazisinde mi çıktığı, üzerinde İslam'a ait işaret olup olmadığı ve bulan kişinin ekonomik gücü önemlidir. Bununla birlikte şahsın özel mülkünde veya ya sahiplenen başka bir kimse olmaması ya da sahipsiz eşya hükmüne düşmesi gerekmektedir. Bu şartlarda bulan kişi genellikle bedelinin ya hepsini ya da beşte dördünü alabilir. Yani hazineye genellikle beşte bir bedel düşebilmektedir. Nadi- ren de olsa bedelinin tamamı hazineye kalabilir (Hüsnü Efendi, *a.g.e.*, s. 233-236; Halis Eşref, *a.g.e.*, s. 601-607).

30 Kuyucaklızâde Mehmed Atıf Bey, *a.g.e.*, s. 339-345.

bedeli olan 91 kuruş 10 paranın ise mahallî mal sandığından karşılanması istenmiştir. Söz konusu paralar merkezde tetkik edilmiş, bunların eski olmakla birlikte kıymetlerinden ziyade değeri olmadığı anlaşılmış ve müzeye gönderilmesine karar verilmiştir.³¹ Bu durum 1874 nizamnamesinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu nizamnamenin ikinci maddesinde eski eser tanımı yapılmıştır. Söz konusu tanım çok kısa olmasına rağmen ilk defa madenî eski paralar da bu tanıma dâhil olmuştur. Burada eski paralara taşıdıkları maddi değerden ziyade tarihsel bağlamda bir kıymet atfedilmiştir.³²

B. Diyarbakır Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi ve Faaliyetleri

İlk Müze-i Hümâyûn Müdürü Goold'un Carebella Efendi'yle birlikte uyguladığı yöntem doğrultusunda Dethier de muhtelif vilayetlerde müze için eser toplamak üzere temsilci çalıştırmayı sürdürmüştür.³³ Osman Hamdi Bey döneminde ise uzman müzeci eksikliği ve taşrada duyulan ihtiyaca binaen vilayetlerde müze memurlarının görevlendirilmesi için yasal düzenleme gerçekleştirilmiştir. 1888 yılında Osman Hamdi Bey tarafından Müze-i Hümâyûn'un işleyişi ve görev dağılımı konusunda ıslah maksadıyla teferruatlı bir nizamname layihası kaleme alınmış, Maarif Nezareti Meclisi'nde müzakere edilmiş ve Sadaret'e takdim olunmuştur.³⁴ 43 maddeden oluşan ve 13 Mayıs 1889 tarihinde yürürlüğe giren söz konusu Müze-i Hümâyûn Nizâmname-i Dâhilî layihasının onuncu maddesi ise taşrada görevlendirilecek kişiler konusunda hüküm içermektedir. Buna göre; Müze-i Hümâyûn Müdürü vilayetlerde memur görevlendirilmesine ihtiyaç hissettiğinde durumu Maarif Nezareti'ne bildirecektir. Bu suretle görevlendirilecek kişilerin memuriyetleriyle ilgili talimat da Müze-i Hümâyûn Müdürü tarafından belirlenen kişilere tebliğ edilecektir.³⁵ Böylelikle müze yönetimi tarafından öncesinde müze için hizmetleri olan veya müzecilik konusunda bilgisi bulunan kişilerden muhtelif vilayetlerde fahrî âsâr-ı atîka memurları görevlendirilmiştir. Ayrıca fahrî unvanları olmakla birlikte yetkileri bulunmakta, kendi bölgelerindeki eserleri incelemekte, müze adına eski eser satın almakta ve resmî yazışmalar doğrultusunda eserleri müzeye göndermektedirler. Bunların yanı sıra 1895 yılında Müze-i Hümâyûn Müdürü Osman Hamdi Bey tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; eski eserlerin doğrudan müzeye gönderilmesi esnasında uzak vilayetlerde muhtelif sorunların yaşandığı bildirilmiştir. Bu sebeple Diyarbakır gibi merkeze uzak vilayetlerdeki fahrî müze memurlarıyla fikir alışverişinde bulunulması ve önceki kanunlara uyulmakla birlikte nakilleri 100 kuruşu aşmayan eserlerin idadî mekteplerine gönderilmesi için izin gerekmediği bildirilmiştir. Böylece fahrî âsâr-ı atîka memurlarına kolaylık sağlanması ve işlemlerin hızlandırılması hedeflenmiştir.³⁶ Ayrıca söz konusu görevli memurlar Müze-i Hümâyûn'un taşradaki temsilcisi hüviyetindedir.

Diyarbakır, Müze-i Hümâyûn fahrî memurunun görevlendirildiği ilk vilayetlerden birisidir. Natık Efendi ise söz konusu göreve tayin edilmediği dönemde Diyarbakır'da

31 BOA. MF.MKT. 18/136, 1291 Ca. 23/10 Temmuz 1874.

32 *Âsâr-ı Atîka Nizâmnamesi*, 1291, s. 2.

33 Wendy M.K Shaw, *Osmanlı Müzeciliği (Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi)*, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 113.

34 BOA. ŞD. 210/27, 1306 Ra. 23/27 Kasım 1888.

35 BOA. İ.MMS. 105/4464, 1306 N. 13/13 Mayıs 1889.

36 BOA. MF.MKT. 289/35, 1313 Ca. 3/22 Ekim 1895.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi ve Faaliyetleri

dava vekili³⁷ olarak hizmet görmektedir.³⁸ Buna rağmen resmî olmamakla birlikte Natık Efendi'nin Diyarbakır Vilayeti'ndeki âsâr-ı atıka faaliyetleri 1888 yılına kadar geriye gitmektedir. Resmî anlamda ise 25 Aralık 1893 tarihinde Diyarbakır Müze-i Hümâyûn fahrî memuru tayin edilmiştir.³⁹ Bu görev esnasında aynı zamanda dava vekilliği görevini de sürdürmüş ve iki mesleği de aynı anda yürütmüştür.⁴⁰ Bununla birlikte 1901 tarihli maarif salnamesinde muhtelif Osmanlı vilayetlerinde Müze-i Hümâyûn fahrî memuru olarak 10 kişinin görev yaptığı anlaşılmaktadır.⁴¹ Osman Hamdi Bey'e göre Natık Efendi, şarkta âsâr-ı atıka ilmiyle meşgul bulunan mümtaz bir şahsiyettir.⁴²

Natık Efendi'nin 1892 yılından itibaren Diyarbakır Vilayeti'ndeki âsârı atıka faaliyetleri ivme kazanmıştır. Bu süreç sonrasında Natık Efendi yetkililerin ilgisini çekmiş ve Müze-i Hümâyûn'un takdirini kazanmıştır. 19 Ağustos 1892 tarihinde Diyarbakır'dan Müze-i Hümâyûn'a gönderilen yazıda; Çifte Han'da ikamet eden birinci sınıf dava vekillerinden Natık Efendi tarafından Müze-i Hümâyûn'a hediye edilen 150 bakır, 125 gümüş ve 2 altın meskûkât-ı atıkanın postaya teslim edildiği bildirilmiştir. Ayrıca kıymetli olduğu düşülen taşların fotoğrafları da bu posta ile incelenmek üzere müze yetkililerine gönderilmiştir.⁴³ Müze-i Hümâyûn Müdürlüğü'nden 2 Eylül 1892 tarihinde Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen yazıda ise Natık Efendi'nin Müze-i Hümâyûn'a hediye ettiği meskûkâtın teslim alındığı, fotoğrafları gönderilen taşların da çok değerli ve sergilenecek kıymette bulunduğu, bu sebeple İstanbul'a güvenli bir şekilde getirilmeleri, söz konusu şahsın takdir edilecek bir iş gerçekleştirdiği ve kendisine kolaylık sağlanması gerektiği belirtilmiştir.⁴⁴ Bâb-ı Âli'ye sunulan 16 Kasım 1892 tarihli yazıda ise eski sikkeler ile değerli taşlar konusunda Natık Efendi'nin faydalı işler gerçekleştirdiği ve rütbe ile taltifinin Diyarbakır Valiliği tarafından uygun görüldüğü bildirilmiştir.⁴⁵

Natık Efendi 1892 tarihinde müzeye hediye ettiği meskûkât-ı atıkanın yanı sıra fotoğraflarını gönderdiği değerli taşların elde edilmesi ve müzeye gönderilmesi için de gayret göstermiştir. Natık Efendi'nin müzeye hediye edeceğini belirttiği söz konusu taşların iki adet olduğu anlaşılmaktadır. Bunların birincisi Mardin'den çıkan kuffi hat yazılı bir taş ve

37 İslam hukukunda gıyapta yargılama yapılamaması anlayışından ortaya çıkan vekillik, Batı hukuk sisteminin Osmanlı Devleti'ne dahil olmasıyla birlikte yeni bir şekil aldı. Bu düzen neticesinde dava vekili ve dava vekaleti kavramları ortaya çıktı. Böylelikle belirli aşamalardan geçerek günümüzdeki avukatlık mesleğinin temelleri atılmış oldu (Galip Çağ-Funda Öztürk, "Osmanlı Devleti'nde Adli Modernleşme: Tanzimat Döneminde Dava Vekilliği (Avukatlık) ve Baronun Ortaya Çıkışı", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2, 2021, s. 555-556).

38 *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1300, s. 54.

39 BOA. MF.MKT. 192/96, 1311 B. 7/14 Ocak 1894; BOA. MF.MKT. 1192/57, 1331 Z. 28/28 Kasım 1913.

40 *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1317, s. 69; *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1318, s. 72-73; *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1319, s. 73; *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1321, s. 73; *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1323, s. 73.

41 Natık Efendi'nin haricinde; Biga Sancağı memuru Eyüp Sabri Efendi, Midilli Sancağı memuru Kulaksızade Ahmet Bey, Kudüs-i Şerif Sancağı Memuru Halidizade Şevket Efendi, Bağdat Vilayeti Halle memuru Necip Bey, Musul memuru Mösyö Şayıl, Bergama Kazası memuru Çolakıdi Efendi, Aydın Sancağı Balatcık memuru Kanasi Efendi, Karahisar-ı Sâhib memuru Ahmet Çelebi Efendi, Sayda Kazası memuru Hohrizade Hüseyin Efendi'dir (*Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1319, s. 50). 1903 tarihli maarif salnamesinde ise görevli sayısı dokuza düşmüş ve Aydın Sancağı Balatcık memuru Kanasi Efendi bu salnamede yer almamıştır (*Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, Asır Matbaası, İstanbul 1321, s. 49).

42 BOA. MF.MKT. 467/28, 1317 Ca. 14/20 Eylül 1899.

43 BOA. MF.MKT. 148/92, 1310 S. 7/31 Ağustos 1892.

44 BOA. MF.MKT. 148/129, 1310 S. 9/2 Eylül 1892.

45 BOA. MF.MKT. 154/39, 1310 R. 25/16 Kasım 1892.

ikincisi ise meşhur Akkad Kralı Naramsin'e ait çivi yazılı steldir. Diyarbakır Maarif Müdürü Mehmet Ali Bey tarafından 2 Mayıs 1893 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda, Diyarbakırlı Natık Efendi tarafından Mardin Sancağı'nda bulunan kufi hat yazılı taşın kendi nezdinde olduğu, Müze-i Hümayûn'a gönderileceği, Samsun veya İskenderun iskelesine kadar ulaşımı için 200 kuruş masrafı olacağını tahmin edildiğini bildirmiştir.⁴⁶ Bunun üzerine müzeden gönderilen yazıda ise söz konusu taş için nakil masrafının merkezden ödeneceği belirtilmiştir.⁴⁷ Diyarbakır maarif idaresi bu taşı Canik Mutasarrıflığı'na kadar ulaştırılması için Arabacı Merzifonlu Mustafa ve Selami'ye kefil karşılığında teslim etmiştir.⁴⁸ 28 Eylül 1893 tarihinde Canik Mutasarrıflığı tarafından merkeze gönderilen yazıda; Diyarbakır'dan gönderilen taşın Nemçe isimli vapura teslim edildiği ve müzeye gönderildiği bildirilmiştir.⁴⁹ 30 Kasım 1893 tarihinde Müze-i Hümayûn'dan Canik İdadî Mektebi Müdürlüğü'ne gönderilen yazıda ise Diyarbakır'da dava vekillerinden Natık Efendi'nin müzeye hediye ettiği kufi hat içeren yazılı taşın bir ay öncesinde müzeye ulaştığı bildirilmiştir.⁵⁰ Böylece 1893 Mayıs'ında başlayan nakil süreci taşın ekim ayında müzeye ulaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu taş hakkında incelenen arşiv belgelerinde çok ayrıntılı bilgiler bulunmamasıyla birlikte 1914 tarihli Müze-i Hümayûn Rehnümâ isimli kitapta, söz konusu taşa benzer bir eser hakkında bilgi bulunmaktadır. Buna göre Çinili Köşk'ün sekiz numaralı odasında nadir eserlerden sayılan ve üzerindeki yazının okunması mümkün olmadığı, kufi yazılı bir kitabenin mevcudiyeti bildirilmiştir. Söz konusu kitabe bir kapının üst eşiği olup Diyarbakır'dan müzeye gönderilmiştir.⁵¹ Belirtilen kitabenin Natık Efendi'nin bulunduğu ve müzeye gönderilen kufi yazılı taş olma ihtimali bulunmaktadır.

Natık Efendi'nin keşfedilmesinde ve müzeye gönderilmesinde emeği olduğu önemli eserlerden birisi de Akkad⁵² Kralı Naram-Sin stelidir. Naram-Sin ilk Akkad kralı Sargon'un torunu ve devletinin üçüncü kralıdır. Onun döneminde Akkad orduları Güneydoğu Anadolu bölgesine kadar ulaşmıştır. Söz konusu stel Diyarbakır'ın Ambar Çayı yakınlarındaki Pir Hüseyin mevkiinde, bu bölgeye yapılan seferin başarısını kutlamak amacıyla dikilmiştir. Naram-Sin steli ilk defa bu mevkide çıkarılmış ve sonrasında Dicle Nehri'nin karşısında bulunan Roma köprüsü yakınlarındaki bir yazlığın kuyu duvarında kullanılmıştır.⁵³ Natık

46 BOA. MF.MKT. 167/2, 1310 L. 15/2 Mayıs 1893.

47 BOA. MF.MKT. 178/87, 1311 S. 8/21 Ağustos 1893.

48 BOA. MF.MKT. 192/5, 1311 B. 1/8 Ocak 1894.

49 BOA. MF.MKT. 181/110, 1311 Ra. 17/28 Eylül 1893.

50 BOA. MF.MKT. 188/78, 1311 Ca. 21/30 Kasım 1893.

51 *Müze-i Hümayûn Rehnümâ*, 1330, s. 119-120.

52 Akkad Krallığı, Mezopotamya uygarlıkları arasında önemli rol oynayan Assur ve Babil gibi Sami kökenli kraların öncüsüdür. Yaklaşık 200 yıl kadar tarih sahnesinde kalan devletin krallarından Sargon (2334-2279) ve Naram-Sin (2254-2218) bu süreçte önemli rol oynamıştır (Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi (Başlangıçtan Perslere Kadar)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 76). Sargon, kralı ve dünyevi gücünün etkisiyle tüm Mezopotamya'yı yönetimi altında birleştirmiş ve yönetim şekilleri bağlamında da ilk merkezî krallık teşekkül etmiştir. (İsmail Baytak, "Eskiçağ Mezopotamya'sında Rahip-Kral/Tanrı Kral Yönetimi ve Devlet", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Editörler: L. Gürkan Gökçek,ERCÜMENT YILDIRIM, Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 422). Akkad kralı Naram-Sin ise kendini tanımlayan kraların ilk örneğini oluşturmuştur (Okay Pekşen, "Eski Mezopotamya'daki Savaşlarda Tanrıların Rolü", *History Studies*, C.8, S. 2, 2016, s. 59).

53 J. P. Naab, Naram-Sin stelinin Ambar Çayı yakınındaki Pir Hüseyin mevkiinde keşfedildiğini kesinleştirmiştir. Kendisi ilk defa 1902 tarihinde Diyarbakır'a gelmiş, hem Natık Efendi hem de Pir Hüseyin köyü ahalisiyle görüşmüştür. Stel ilk defa 1890 tarihinde Pir Hüseyin mevkiinde kulübe inşa etmek amacıyla taş aranırken tesadüfen köylüler tarafından bulunmuştur. Fakat taş ağır olduğu için 2-3 yıl yerinden çıkarılmamıştır. Bu sürecin sonucunda köyün sahibi Hıyalı Bey, Dicle'nin sol tarafındaki yazlığına nakletmiştir. Natık Efendi söz konusu steli yazlığın kuyu duvarı içinden çıkarmış ve İstanbul'a göndermiştir. J.P. Naab 1903 yılında bu defa yanında L.W. King'le birlikte

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi ve Faaliyetleri

Efendi tarafından öncesinde fotoğrafları yetkililere ulaştırılan ve sonrasında İstanbul'a gönderilmesi sağlanan söz konusu taş hakkındaki gelişmeler arşiv belgelerine yansımıştır. 21 Ağustos 1893 tarihinde Diyarbakır Vilayeti'nden müzeye gönderilen yazıda; birtakım işleme ve mahallî tasvirler içeren resimli bir parça taşın alınması amacıyla köylüler ile irtibat sağlandığı bildirilmiştir. Diyarbakırlı Natık Efendi, taşın bulunduğu mevkideki köylülerin nakdî hediye verildiği takdirde bu taşın vilayet merkezine nakledilmesinde yardımcı olacaklarını bildirmiştir. Bunun üzerine vilayet merkezine kadar nakliye masrafı bulunan 2.000 kuruşun Dersaadet hissesinden karşılanması istenmiştir.⁵⁴ Diyarbakır Maarif Müdürü Mehmet Ali Bey tarafından 8 Kasım 1893 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise bulunduğu araziden getirilmesi için emirname ile 2.000 kuruş tahsis edilen taşın vilayet merkezine getirildiği bildirilmiştir. Mehmet Ali Bey söz konusu taşın tek parça olmakla birlikte birçok yerinde kırıklar olduğunu ve üzerinde çivi yazısı bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca Samsun'a kadar gönderilmesi için de 400 kuruşa ihtiyaç olduğunu bildirmiştir. 14 Kasım 1893 tarihinde Osman Hamdi Bey tarafından Diyarbakır'a gönderilen yazıda ise ihtiyaç duyulan 400 kuruşun Dersaadet hissesinden ödenmesi ve kış mevsimi gelmeden hızlı bir surette söz konusu taşın Samsun üzerinden müzeye gönderilmesi istenmiştir.⁵⁵ Bununla birlikte kış mevsimi geçtikten sonra ve 4 Nisan 1894 tarihinde söz konusu stel Samsun'a ulaşmış ve Ali Saib Paşa isimli vapurla İstanbul'a gönderilmiştir. Sonrasında Müze-i Hümâyûn idaresince gümrükten aldırılmış ve müzeye teslim edilmiştir.⁵⁶ Müzeye getirilen Naramsin kabartması bu dönemde Çinili Köşk'ün karşısındaki iki katlı binanın üst katında ve 15 numaralı Keldani ve Asur eserleri salonunda, 1027 numaralı eser olarak sergilenmiştir. Dönemin muhtelif müze rehberi kitaplarında söz konusu stel müzenin değerli eserleri arasında gösterilmiştir. Bunlara göre Müze-i Hümâyûn Memuru Natık Efendi tarafından Diyarbakır'da keşfedilmiş ve bazalt taştan yapılmıştır. Eserin üzerinde ise Naram-Sin'in resmi ve isminin yanı sıra çeşitli çivi yazıları bulunmaktadır. Naram-Sin bu stelde sakalı uzun ve saçları sık resmedilmiştir.⁵⁷

Müze-i Hümâyûn Müdürü Osman Hamdi Bey tarafından 25 Aralık 1893 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; Diyarbakır'da ikamet eden Dava Vekili Natık Efendi'nin Müze-i Hümâyûn'a birçok meskûkât ve âsâr-ı atıka hediye ettiğini, eski eserleri koruduğunu, Diyarbakır Vilayeti'nin hangi mevkiinde ne gibi âsâr-ı atıkanın mevcut olduğunu haber verdiğini ve eserlerin kişilerin eline geçmesine imkân vermeden müze adına sahiplendiğini bildirmiştir. Ayrıca söz konusu şahsın bu alandaki hizmetlerine tekrar tekrar şahit olduğunu, o havalide zuhur edecek eserlerin korunmasına hizmet edeceğini ve bu bağlamda kendisinden istifade edileceğini belirtmiştir. Bununla birlikte mesaisini arttırmak, gayretini çoğaltmak ve âsâr-ı atıka işleri hususunda mahallî yetkililere müracaat ettiğinde kendisine kolaylık sağlanması amacıyla Müze-i Hümâyûn fahrî memurluğuna

ikinci defa Diyarbakır ve Pir Hüseyin'e gitmiştir (J.P. Naab, Eckhard Unger, *Pir Hüseyin'de Naram-Sin Stelinin Keşfi*, Asarı Atıka Müzeleri Neşriyatı, İstanbul 1934, s. 8-15).

54 BOA. MF.MKT. 178/103, 1311 S. 8/21 Ağustos 1893.

55 BOA. MF.MKT. 191/13, 1311 C. 17/26 Aralık 1893. Stelin vilayet merkezine getirilmesi için 2.000 kuruş ve Diyarbakır'dan Canik iskelesine kadar ise 400 kuruşluk bir masraf oluşmuştur. Bu sebeple 2.000 kuruşun taşın bulunduğu mevkideki köylülere, hatta büyük bir kısmının yazlığın sahibi Hıyali Bey'e ödendiği anlaşılmaktadır. Söz konusu ücret nakd-i hediye ve nakil bedeli olarak verilmiştir.

56 BOA. MF.MKT. 201/15, 1311 L. 13/19 Nisan 1894.

57 *Müze-i Hümâyûn Rehnümâ*, 1319, s. 34-36; *Müze-i Hümâyûn-i Osmâniye Mahsûs Muhtasar Rehnümâ*, Matbaa-i Ahmed İhsan, Konstantiniye 1325, s. 41; *Müze-i Hümâyûn Rehnümâ*, 1330, s. 62-63. Bununla birlikte söz konusu kitaplarda Naram-Sin, Akkad kralı yerine Keldani Kralı olarak geçmektedir.

tayininin uygun olduğunu Maarif Nezareti'ne bildirmiştir. Müze-i Hümâyûn'dan Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 14 Ocak 1894 tarihli yazıda ise Diyarbakır dava vekillerinden Natık Efendi'nin Müze-i Hümâyûn fahrî memurluğuna tayin edildiği bildirilmiştir.⁵⁸ Natık Efendi'nin Diyarbakır'da görev yaptığı süre içerisinde Silvan'da bir müze memurluğunun tahsisine ilişkin bir öneri ortaya atılmış ise de Natık Efendi'nin yeterli donanıma sahip olması gerekçe gösterilerek Silvan'da yeni bir müze memurunun tayinine ihtiyaç olmadığı bildirilmiş ve söz konusu isteğe sıcak bakılmamıştır.⁵⁹ Bununla birlikte Natık Efendi'nin oğlu Aram Sadık Efendi zaman zaman Diyarbakır'dan İstanbul'a gönderilen bazı eserlerin nakledilmesinde görev almıştır.⁶⁰ Yine Natık Efendi'nin eski eser konusunda bilgisi bulunan arkadaşı Mıgırdıç Efendi'nin eski eserlerin incelenmesinde ve oluşacak masrafların tespitinde kısa süreli görevlendirildiği dönemler olmuştur.⁶¹ Fakat söz konusu görevlendirmeler belirli süre kapsamında ve herhangi bir resmî tayinin olmadığı faaliyetlerdir.

Natık Efendi'nin eski eser faaliyetleri arasında meskûkât-ı atıka çalışmaları önemli yer tutmaktadır. Kendisinin özellikle Müze-i Hümâyûn'un İslam meskûkât koleksiyonundaki eksiklerin tamamlanmasında emeği bulunmaktadır. 1897 yılında Ergani Maden Kazası'nda bir defada 2.877 adet eski para tesadüfen ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Natık Efendi'nin söz konusu paraların sahiplenilmesinde, tetkik edilmesinde ve müzeye gönderilmesinde hizmetleri olmuştur.⁶² Buna göre; Ergani Madeni Hazine Dava Vekili Zülfi Efendi'nin Maden kasabasında inşa ettirmekte olduğu hanenin yıkılan duvarlarında altın ve gümüş meskûkât ortaya çıkmıştır. Maliye Nezareti söz konusu sikkelerin 100.000 kuruşa yakın bir değerde olduğunu bildirmiştir. Bununla birlikte ikişer-üçer tanesinin ise beş-altı yüz senelik olduğu ve bu yönüyle koleksiyona ve müzenin maksadına uygun bulunduğu belirtilmiştir. Buna rağmen söz konusu sikkelere benzer birçok örneğin müzede mevcut bulunduğu bildirilmiştir. Bu sebeple cinsi bulunmayanlardan bir ikisinin alınması ve kalanının ise tamamen hazineye teslim edilmesi kararlaştırılmıştır.⁶³ 6 Ekim 1897 tarihli tezkirede ise söz konusu altın meskûkât içinde 600 senelik Venedik sikkeleri mevcut olduğu gibi Osmanlı sikkelerinin dahi en yenisinin 1765 yılında darp edildiğinin tespit edildiği ve koleksiyon açısından önemli olduğunun anlaşıldığı belirtilmiştir. Söz konusu sikkeler hakkında yapılan incelemeler sonucunda bunların 12 türde ve 2.800 adetten fazla olduğu anlaşılmıştır. Buna göre 845'i tam, 352'si yarım, 60'ı çeyrek İstanbul, 306'sı fındık, 233'ü ise yıldız altını olduğu ve her cinsten gümüş meskûkât da yer almakla birlikte büyük oranda benzer paralardan oluştuğu tekrarlanmıştır. Bu sebeple farklı bulunanların müzeye alınması ve benzerlerin ise hazineye gönderilmesi bildirilmiştir. Maarif Nazırı tarafından 11 Aralık 1897 tarihinde sunulan diğer bir yazıda ise bunların 1884 tarihli âsâr-ı atıka nizamnamesinin

58 BOA. MF.MKT. 192/96, 1311 B. 7/14 Ocak 1894.

59 BOA. MF.MKT. 607/42, 1319 Za. 7/15 Şubat 1902. Buna kısmen benzer bir vaka da Mardin'de yaşanmıştır. Süryani Davut oğlu İlyas isimli şahıs, vilayetin birçok arazisini bildiğini, jandarma onbaşılığı görevinde istihdam edildiği takdirde eski eserleri korumakta faydalı olabileceğini merkeze iletmıştır. Bu isteğe karşılık Osman Hamdi Bey, eski eserlerle ilgilenmek istiyor ise kanun dairesinde bunu yapabileceğini bildirmiştir. Ayrıca bu kişi bölgeyi iyi tanıyor olsa bile farklı bir memuriyette yani Mardin'de süvari bölüğünde iş bulmak düşüncesinde olması sebebiyle bu isteğinin Müzeyi Hümâyûn tarafından uygun görülmediğini iletmıştır (BOA. MF.MKT. 276/25, 1313 S. 13/5 Ağustos 1895). Bununla birlikte ilerleyen süreçte Diyarbakır'da müze için tahsildar, kâtip ve sandık emini görevlendirilmesi mahallî yetkililer tarafından istenilmiştir. Buna rağmen söz konusu istek kabul edilmemiştir. Bununla birlikte Diyarbakır Belediyesi'nde görevli bir kâtipin müze için de görevli olduğu görülmektedir (BOA. DH. MKT. 2874/71, 1327 C. 24/13 Temmuz 1909; BOA. MF.MKT. 1135/44, 1327 C. 16/5 Temmuz 1909).

60 BOA. MF.MKT. 1077/33, 1326 N. 11/7 Ekim 1908; BOA. MF.MKT. 1081/62, 1326 L. 19/14 Kasım 1908.

61 BOA. MF.MKT. 485/32, 1317 N. 30/1 Şubat 1900.

62 BOA. MF.MKT. 467/28, 1317 Ca. 14/20 Eylül 1899.

63 BOA. BEO 989/74107, 1315 Ra. 7/6 Ağustos 1897; BOA. BEO 990/74211, 1315 Ra. 9/8 Ağustos 1897; BOA. BEO. 1041/78024, 1315 C. 24/20 Kasım 1897.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru
Natık Efendi ve Faaliyetleri

birinci ve ikinci maddeleri hükmünce doğrudan doğruya Müze-i Hümâyûn'a ait bulunduğu bildirilmiştir. Bununla birlikte yapılan incelemede bunların yaklaşık 76.000 kuruş değerinde olduğunun tespit edildiği belirtilmiştir. Ayrıca belirtilen değer yarısının ise âsârı atıka nizamnamesinin 14. maddesi hükmünce mülk sahibine ait bulunduğu ve bunun da Müze-i Hümâyûn tahsisatından ödeneceği bildirilmiştir.⁶⁴

Tablo 1: 1897 Yılında Ergani Maden'den Müze-i Hümâyûn'a Gönderilen Meskûkât⁶⁵

Çeşit	Adet	Gram	Kıymet (Kuruş)	
Yıldız	233	900	13.980	
Nısf-ı (Yarım) İstanbul	352	800	4.928	
Fındık	306	1.130	12.240	
Tam-ı İstanbul	845		23.660	
Macar	3	2.520	180	
Rub'ı (Çeyrek) İstanbul	60		420	
Toplam	1.799	5.360	55.408	
				Açıklama
Kadîm gümüş kuruşluk	300	5.800	1.800	Bunlardan 524 parçasının 8.5 dirhem, 540 adedinin 5 dirhem, 3'ünün Sultan Mustafa, Sultan I. Abdülhamit ve Sultan Ahmet'in sikkeleri olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca 2 parçanın dahi 1280 tarihinde darp edilmiş İtalyan riyali olduğu görülmüştür.
Kadîm gümüş kuruşluk	200	3.900	1.200	
Çifte Zolta	150	4.250	1.250	
Çifte Zolta	200	5.650	1.800	
Çifte Zolta	100	2.850	900	
Mahlût (karışık) Gümüş	128	3.250	1.152	
Toplam	2.877	21.060	73.610 Kuruş	

Ergani Madeni Hazine Dava Vekili Zülfi Efendi nizamname gereğince kendi hissesine düşen bedelin, Diyarbakır Hamidiye Sanayi Mektebi için maarif sandığına teslim edilmesini istemiştir. Bununla birlikte söz konusu bedel hakkındaki yazışmalar 1908 yılına kadar devam etmiştir. 29 Kasım 1902 tarihinde Diyarbakır Valiliği'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; Maden kasabasında zuhur eden âsâr-ı atıkanın yarı kıymet bedelinin sahipleri tarafından Diyarbakır Sanayi Mektebi'ne bağışlandığı hatırlatılmıştır. Söz konusu 30.879 kuruştan ise sadece 4 Eylül 1900 tarihinde 2.375 kuruşun teslim edildiği bilgisi verilmiştir. Bu sebeple geriye kalan 28.504 kuruşun ise söz konusu mektebe gönderilmesi istenmiştir. Böylece ekonomik açıdan zor durumda bulunan mektebin ihtiyaçlarının bu meblağ ile

64 BOA. ŞD. 215/13, 1316 S. 29/19 Temmuz 1898; BOA. BEO. 1167/87462, 1316 Ra. 3/30 Temmuz 1898; BOA. MF.MKT. 481/50, 1317 Ş. 22/26 Aralık 1899. 1884 tarihli âsâr-ı atıka nizamnamesinin 14. maddesine göre; temel, duvar, suyu yolu gibi çeşitli inşaat işlerinde tesadüfen ortaya çıkan eserlerin yarısı o arazi veya mülkün sahibine ait olur. Bununla birlikte eserlerin taksiminde devletin önceliği olduğu gibi bedelini verdiği takdirde arazi sahibinin elindeki yarısına da sahip olabilir (BOA. A.)DVN.MKL. 25/45, 1301 Z. 29/20 Ekim 1884; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1316, s. 160-169; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1317, s. 162-171). Burada arazi veya mülk sahibine tanınan hak, söz konusu nizamnamenin maksadına tam olarak uymamaktadır. Bununla birlikte söz konusu maddenin tesadüfen ortaya çıkan eserlerin kişilerin ellerine geçmemesi amacıyla konulduğu düşünülebilir. Fakat 1884 tarihli nizamnamede kendine ait olmayan bir arazide ortaya çıkan âsâr-ı atıkayı yetkililere bildiren kişiye hangi oranda ikramiye verileceğine dair bir hüküm bulunmamaktadır. Bununla birlikte 6 Kasım 1894 tarihinde Şura-i Devlet'te alınan bir kararda bu durumda bulunan kişiye değerinin yüzde yirmisi oranında ihbariye verilmesi kararlaştırılmıştır (Halil Edhem, *Âsâr-ı Atıka Müzesi'nde Meskûkât Koleksiyonları* (Tarihçesi, Tasnîfâtı ve Mikdârı), 1339-1923, s. 13).

65 BOA. BEO. 1167/87462, 1316 Ra. 3/30 Temmuz 1898.

karşılanaacağı bildirilmiştir.⁶⁶ 1 Haziran 1908 tarihinde Diyarbakır Vilayeti'nden merkeze gönderilen aynı içerikli yazı üzerine bu defa söz konusu meblağın 1903 bütçesinden ödendiği cevabı iletilmiştir.⁶⁷ Osman Hamdi Bey'in kardeşi ve Müze-i Hümayûn Müdürü Halil Edhem, Ergani Maden'de ortaya çıkan eski paralar hakkında Osmanlı meskûkâtı konusunda yazmış olduğu 1918 tarihli eserinde bilgi vermiştir. Buna göre; Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerinde yoğun bir surette meskûkât-ı atıkanın zuhur ettiği, bununla birlikte kişilerin elinde kalabildiğini veya eritilebildiğini ifade etmektedir. Ayrıca 1897 yılında Ergani Maden'de ortaya çıkan eski paraların da nizamına aykırı olarak Maliye Nezareti ve hazinede yaşanan darlık sebebiyle eritilmesi hususunda ısrar edilebilmiştir. Bununla birlikte Osman Hamdi Bey'in merhum Sadrazam Halil Rifat Paşa nezdinde teşebbüste bulunması üzerine söz konusu paralar eritmekten kurtarılmıştır. Bu girişim sonrası Ergani Maden'de çıkan eski paraların bir kısmı Osmanlı meskûkâtı koleksiyonuna eklenmiştir.⁶⁸ İncelenen arşiv belgeleri doğrultusunda Halil Ethem Bey'in ifadelerinde doğruluk payı bulunmakta ve Maliye Nezareti'nden gelen yazılarda söz konusu paraların benzerlik sebebiyle hazineye gönderilmesi isteğinin birkaç defa açıkça ifade edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Halil Edhem Bey 1923 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi Maarif Vekâlet'ine takdim ettiği meskûkât koleksiyonu hakkındaki raporunda ise Ergani Maden'de yıllar önce ortaya çıkan eski paralar konusunda tekrar bilgi vermiştir. Buna göre; Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı Ergani Kazası'nın Maden kasabasında 1799 adet Osmanlı, Venedik ve Macar altını ile 1078 adet gümüş Osmanlı meskûkâtı keşif olunmuştur. Müzeye gönderilmesi beklenen söz konusu meskûkât-ı atıka ise doğrudan doğruya Yıldız Sarayı'na takdim edilmiştir. Daha sonraki dönemde ise Yıldız Sarayı'ndan müzeye nakledilen bu eski paralar müze koleksiyonunun adet ve çeşit miktarını arttırmıştır. Bununla birlikte Antakya ve Bağdat ile Ergani Maden'de ortaya çıkan meskûkât müze koleksiyonunun fevkalade genişlemesini sağlamıştır.⁶⁹

Ergani Maden'den merkeze gönderilen 2.877 adet meskûkât-ı atıka sonrası bu defa 1898 yılında tesadüfen Süryanice yazılı bir kadim taş çıkarılmış ve müze yetkililikleriyle iletişime geçilmiştir. Buna göre; Ergani Madeni Sancağı'nın Kallış Nahiyesi'ne bağlı Payam köyünden Timur Ağa, ev inşaatı için taş çıkarırken üzerinde kadim yazılar bulunan bir taş zuhur etmiştir. Müze-i Hümayûn Fahrî Memuru Natık Efendi, 16 Mart 1898 tarihli yazısında söz konusu taşın nakliyesi için Timur Ağa'ya 100 kuruş ücret verilmesini ve tetkik amacıyla bu taşın Diyarbakır İdadî Mektebi'ne teslim edilmesini istemiş ve söz konusu istekler gerçekleştirilmiştir. Burada yapılan inceleme esnasında söz konusu taşın üzerindeki yazının Süryanice olduğu anlaşılmış, bu yazının örneği çıkarılmış, tercümesi yapılmış ve gerekli bilgiler müzeye gönderilmiştir. Osman Hamdi Bey'in 24 Mayıs 1898 tarihli yazısında ise Natık Efendi'nin gönderdiği bilgilere bakıldığında söz konusu taşın Müze-i Hümayûn'da emsali mevcut bulunmayan kadim bir eser olduğunu bildirmiştir. Natık Efendi ayrıca bu taşın yaklaşık 45 kıyye⁷⁰ ağırlığında olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Diyarbakır'dan iskeleye kadar 200 kuruşa nakledileceğini de bildirmiştir. Bunun üzerine merkezden

66 BOA. MF.MKT. 676/62, 1320 N. 27/28 Aralık 1902.

67 BOA. BEO. 3325/249332, 1326 Ca. 2/2 Haziran 1908.

68 Halil Edhem, *Müze-i Hümayûn, Meskûkât-ı Kâdime-i İslâmiye Kataloğu Kısm-ı Sâdis, Meskûkât-ı Osmaniye*, C. 1, Mahmûd Bey Matbaası, Konstantiniye 1334, s. 1.

69 Halil Edhem, *Âsâr-ı Atıka Müzesi'nde Meskûkât Koleksiyonları (Tarihçesi, Tasnifatı ve Mikdârı)*, 1339-1923, s. 16-18.

70 1 kıyye 400 dirhem, 1 dirhem 3,20 gram yani yaklaşık 57 kilo 60 gram ağırlığındadır.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru
Natk Efendi ve Faaliyetleri

Diyarbakır'a gönderilen yazıda nakil sürecinin hızlıca gerçekleştirilmesi ve ihtiyaç duyulan ücretin de Diyarbakır maarif bütçesinin Dersaadet hissesinden karşılanması istenmiştir.⁷¹

Natk Efendi, Ergani Maden örneğinde görüldüğü üzere toplu bir surette ortaya çıkan meskûkât-ı atıkların incelenmesi ve müzeye ulaştırılmasında rol oynadığı gibi birçok defada az miktardaki eser ve paraları da parça parça müzeye gönderilmesini sağlamıştır. Örneğin 1899 yılında ahaliden satın aldığı birer altın, gümüş ve demir ile dördü bakır sikke olmak üzere toplamda yedi adet meskûkâtı müzeye göndermiştir. Söz konusu meskûkât için müze yetkilileri tarafından belirlenen 200 kuruş masraf ve bedel ücreti de kendisine ödenmiştir.⁷² Bununla birlikte Natk Efendi, meskûkât ve büyük parça yazılı taşların yanı sıra vilayet genelinde ortaya çıkan birçok türden tarihî değeri bulunan eserin de müzeye gönderilmesini sağlamıştır. Örneğin; eski dönemlere ait bir adet sinebend⁷³ ve başlık satın almış ve müze müdürlüğüne göndermiştir. Osman Hamdi Bey, söz konusu iki parça eşyanın sergilenmeye uygun olduğunu bildirmiş, masraf ve bedel ücreti olarak da belirlenen 520 kuruşun kendisine ödenmesini Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'ne bildirmiştir.⁷⁴ Natk Efendi ayrıca 1899 yılında Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı Babil köyünde birçok küçük taş ve çeşitli eserlerin mevcut olduğunu o çevreyi ziyaret eden bazı yabancı bilim insanlarından haber alması üzerine durumu Müze-i Hümâyûn'a bildirmiştir. Ayrıca hangi tür eserlerin bulunduğu, kıymetlerinin ne olduğu ve ne kadar masraf ile müzeye gönderilebileceğinin tespit edilmesi için âsâr-ı atıka ilmüne vâkıf bulunan arkadaşı Mıgırdıç Efendi'nin o bölgeye gönderilmesi için merkezden izin istemiştir. Böylece Mıgırdıç Efendi'ye incelemeleri ve yol harcırahı için 400 kuruşun verilmesini sağlamıştır.⁷⁵ Natk Efendi Babil köyü ve çevresinden gelen ürünlerden değerli bulunanları seçerek müzeye göndermiştir. Bu eski eserler arasında bir adet gümüş küçük tas, bir adet buhurdan, kufi yazı ile yontulmuş el işi altın halkalı iki berg ile gümüş bir berg olmak üzere toplamda üç adet yüzük ve 20 adet akik taşının müzeye gönderilmesini sağlamıştır. Bunun üzerine söz konusu eserlerin bedeli için 1.000 kuruşun Diyarbakır maarif hasılatından kendisine ödenmesine karar verilmiştir.⁷⁶ Natk Efendi 1900 yılında ise âsâr-ı atıkadan sayılan 4 adet yazılı taş ile kadîm İslam eserlerinden bulunan ve toplamda 41 parçadan müteşekkil çeşitli eşyaları da müze namına satın almıştır. Sonrasında ise bunların İskenderun iskelesi üzerinden müzeye gönderilmesini sağlamıştır. Söz konusu eserler için 650 kuruş yol masrafı ve 2.000 kuruş da bedel ücreti kendisine ödenmiştir.⁷⁷

Diyarbakır Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natk Efendi, görüldüğü üzere vilayet genelinde bulunan muhtelif eski eser ve paraları Müze-i Hümâyûn'un izni doğrultusunda satın almış ve müzeye göndermiştir. Söz konusu eserleri parça parça müzeye gönderdiği gibi bazen biriktirmiş ve sonrasında toplu olarak gönderilmesini sağlamıştır. Görev süresince ruhsatlı bir kazı faaliyeti gerçekleştirilmemekle birlikte tesadüfen ortaya çıkan veya ahalinin elinde bulunan eserlerin müze adına ve kanunî çerçevede sahiplenilmesi,

71 BOA. MF.MKT. 419/43, 1316 C. 4/20 Ekim 1898.

72 BOA. MF.MKT. 456/25, 1317 Ra. 9/18 Temmuz 1899.

73 Sinebend-Sinebent: At koşumunda eyerin geriye kaymaması için hayvanın göğsüne bağlanan enli kayış, işlemeli veya gümüşlü göğüslük, gömüldürük (İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011, s. 1112).

74 BOA. MF.MKT. 295/8, 1313 C. 8/26 Kasım 1895.

75 BOA. MF.MKT. 485/32, 1317 N. 30/1 Şubat 1900.

76 BOA. MF.MKT. 495/23, 1317 Za. 19/21 Mart 1900.

77 BOA. MF.MKT. 489/18, 1317 L. 29/2 Mart 1900.

kıymetlerinin tespit edilmesi ve bunların merkeze gönderilmesini sağlama gibi çalışmalar gerçekleştirmiştir. Natık Efendi âsâr-ı atıkayı tetkik ettikten sonra eserlerin özellikleri ve masraf konusunda müzeye bilgi sunmuştur. Bunun üzerine bazen kendisinin, bazen de Müze-i Hümâyûn'un belirlediği bedel üzerinden oluşan masraf Diyarbakır maarif sandığının Dersaadet hissesinden kendisine veya eserin ortaya çıktığı arazinin sahibine ödenmiştir. Bunun sonucunda da eserlerle birlikte kendisine veya şahıslara verilen ücret makbuzları müzeye gönderilmiştir.⁷⁸ Natık Efendi'nin âsâr-ı atıka faaliyetleri müze memurluğuna tayin edilmediği dönemdeki gibi bu memuriyet sonrasında da başarılı bir şekilde devam etmiştir. Bunun sonucunda 1899 yılında uzun süredir devam ettirdiği eski eser çalışmalarındaki başarılarından dolayı üçüncü dereceden rütbe ile taltif edilmesi gündeme gelmiştir. Özellikle meskûkât koleksiyonlarındaki eksikliklerin tamamlamasını ve nadir eserlerin müzeye teslim edilmesini sağlaması, bu rütbenin kendisine verilmesindeki en büyük etkendir.⁷⁹ Ayrıca 1901 tarihli maarif salnamesinde üçüncü dereceden rütbeyle sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte 1901 ve 1903 yıllarında Müze-i Hümâyûn'un fahrî memurları arasındaki "*iftihâr*" madalyasına sahip tek görevlidir.⁸⁰

Müze-i Hümâyûn Müdürü Hamdi Bey tarafından 13 Mayıs 1901 tarihinde Maarif Nezaretî'ne gönderilen yazı, Natık Efendi marifetiyle Diyarbakır Vilayeti'nden müze adına satın alınan meskûkât konusundadır. Buna göre; Natık Efendi müzede mevcut bulunan meskûkât koleksiyonundaki eksiklikleri tamamlamak için 2.343 kuruş değerinde ve toplamda 535 adet meskûkâtı satın alarak müzeye ulaştırılmasını sağlamıştır. Osman Hamdi Bey tarafından gönderilen diğer yazıda ise söz konusu ücretin Diyarbakır maarif sandığının Dersaadet hissesinden ödenmesi ve makbuzun merkeze gönderilmesi istenmiştir. 1901 yılında Natık Efendi tarafından Diyarbakır'dan müzeye gönderilen meskûkâtın değer ve çeşidine ait bilgiler ise tabloda verilmiştir.⁸¹

Tablo 2: Natık Efendi'nin 1901 Yılında Müzeye Gönderdiği Muhtelif Meskûkât ve Bedelleri

Çeşit	Adet	Kıymet (Kuruş)
Bakır İslam Sikkesi	99	40
Gümüş İslam Sikkesi	60	185
Gümüş Selçukî Sikkesi	56	168
Roma Altını	3	480
Roma Gümüş Sikkesi	1	40
Büyük Roma Bakırı	4	95
Birinci Konstantin Altını	1	190
Gümüş Selefkos Sikkesi	1	80
Bizantin Altını	6	477
Bizantin Bakır Sikkesi	180	40

78 BOA. MF.MKT. 384/16, 1315 Ş. 27/21 Ocak 1898; BOA. MF.MKT. 430/49, 1316 Ş. 15/29 Aralık 1898; BOA. MF.MKT. 551/34, 1318 Z. 23/13 Nisan 1901; BOA. MF.MKT. 555/42, 1319 M. 11/30 Nisan 1901; BOA. MF.MKT. 560/29, 1319 S. 9/28 Mayıs 1901; BOA. MF.MKT. 613/21, 1319 Za. 28/8 Mart 1902.

79 BOA. MF.MKT. 460/5, 1317 R. 1/9 Ağustos 1899; BOA. MF.MKT. 467/28, 1317 Ca. 14/20 Eylül 1899.

80 *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1319, s. 50; *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1321, s. 49.

81 BOA. MF.MKT. 562/14, 1319 S. 19/7 Haziran 1901.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru
Natık Efendi ve Faaliyetleri

Bakır Roma Sikkesi	80	50
Gümüş Bizantin Sikkesi	24	250
Gümüş Roma Sikkesi	20	247
Toplam	535 adet	2.342 (kuruş)

Diyarbakır Vilayeti dâhilinde ortaya çıkan meskûkât-ı atıka bağlamında Silvan Kazası da önemli bir yer tutmaktadır. Silvan Kazası'nın merkezi Meyyafarikin kasabası ise kadîm dönemlerde Eyyubî Sultanları ile Artukoğlu hükümetlerinin idare merkezi konumundadır. Bununla birlikte birçok âsâr-ı atıkanın ortaya çıktığı bir bölgedir. Bu sebeple dönem dönem ahalî tarafından arazi ve hanelerde bazı meskûkât-ı atıka ile çeşitli eserler bulunmuştur.⁸² Örneğin Diyarbakır Vali Vekili tarafından 16 Nisan 1902 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; Silvan Kazası'nın merkezi durumunda bulunan Meyyafarikin kasabasındaki Şeyh Halil isimli mevkide tesadüfen 1.622 adet gümüş meskûkât-ı atıka bulunduğu ve müzeye gönderildiği bildirilmiştir. Osman Hamdi Bey'in konu hakkındaki 26 Mayıs 1902 tarihli yazısında ise söz konusu meskûkâtın müzece belirlenen iki görevli tarafından teslim alındığı ve incelemenin yapılacağı belirtilmiştir. Burada yapılan inceleme sonrasında söz konusu paraların Eyyubî ve Mısır Memluk devletlerinin dönemine ait olduğu ve 1.718 kuruş değerinde bulunduğu bildirilmiştir. Bununla birlikte paraları bulan kişi doğrudan yetkililere teslim etmemiş ve yakalandıktan sonra para görevliler tarafından teslim alınmıştır. Bu sebeple Osman Hamdi Bey, söz konusu şahsa herhangi bir ücret verilemeyeceğini Diyarbakır Vilayeti'ne bildirmiştir.⁸³ Diyarbakır Valisi Mehmet Halit tarafından 2 Şubat 1902 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise bu defa Maden Sancağı'nın Samili köyündeki Ali isimli şahsın hanesinde ortaya çıkan meskûkât konusunda bilgi verilmiştir. Buna göre; tesadüfen muhtelif türlerden 36 adet meskûkât ortaya çıkmıştır. Diyarbakır Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi söz konusu paraları incelemiş ve bunların çeşit ve miktarlarını gösteren bir pusula ile müzeye gönderilmesini sağlamıştır. Söz konusu paralar Sultan I. Abdülhamit ve III. Selim dönemlerine ait altın, gümüş ve bakır sikkeler ile Avusturya-Macaristan paralarından oluşmaktadır. Osman Hamdi Bey'in Diyarbakır'a gönderdiği yazıda ise söz konusu meskûkâtın müze görevlileri tarafından teslim alındığı ve bunların da 200 kuruş değerinde olduğunu bildirilmiştir.⁸⁴ Ayrıca Diyarbakır'a bağlı Mardin Sancağı'nın Nusaybin kasabasında 1902 yılında iki adet resimli beyaz taş ortaya çıkarılmıştır. Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'nden 20 Ocak 1903 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda Müze-i Hümâyûn'a gönderilmek maksadıyla bu taşların fotoğraflarının çekildiği ve postaya teslim edildiği bildirilmiştir. Müze-i Hümâyûn'dan 15 Nisan 1903 tarihinde Diyarbakır'a gönderilen yazıda ise, fotoğrafların müzeye ulaştığı, burada yapılan incelemede söz konusu taşların teşhir edilebilecek düzeyde olduğu, müzeye nakledilmesi gerektiği ve masrafının ne kadar olacağını da hesaplanması istenmiştir. Yapılan inceleme sonrasında iki adet beyaz taşın Diyarbakır'dan Samsun'a kadar 130 kuruşa nakledileceği belirtilmiştir. İlk aşamada 130 kuruşun Diyarbakır maarif bütçesinin Dersaadet hasılatından

82 BOA. MF.MKT. 607/42, 1319 Za. 7/15 Şubat 1902; BOA. MF.MKT. 621/45, 1320 M. 8/17 Nisan 1902.

83 BOA. MF.MKT. 635/36, 1320 Ra. 10/17 Haziran 1902. Diyarbakır'a bağlı Silvan Kazası'nın merkezi olan Meyyafarikin kasabasında meskûkâtın yanı sıra birçok eski eser de ortaya çıkmış ve müzeye gönderilmiştir. Örneğin; 1891 yılında kasaba surlarının yakın bir mevkiindeki su harkının kazımı esnasında sergilenmeye uygun topraktan yapılmış 46 parça eski eser ortaya çıkmış ve müzeye ulaştırılmıştır. Ayrıca 1893 tarihinde ise buradan bir küçük bakır tas da müzeye gönderilmiştir (BOA. MF.MKT. 133/26, 1309 R. 21/24 Kasım 1891; BOA. MF.MKT. 167/36, 1310 L. 19/6 Mayıs 1893).

84 BOA. MF.MKT. 625/15, 1320 M. 28/7 Mayıs 1902.

karşılanacağı ve vapur masrafının sonradan müze tarafından ödeneceği ifade edilmiştir.⁸⁵ Bununla birlikte 1902 ve 1903 yıllarında Osman Hamdi Bey'in isteği doğrultusunda Natık Efendi tarafından İslam ve İslam öncesi dönemlere ait çeşitli eser ve paralar da müze adına satın alınmış ve merkeze ulaştırılması sağlanmıştır. 1903 yılında Natık Efendi'nin müzeye gönderdiği toplamda 2.660 kuruş değerindeki çeşitli eserlerin değer ve cinsleri hakkındaki bilgiler ise tabloda verilmiştir.⁸⁶

Tablo 3: Natık Efendi'nin 1903 Yılında Müzeye Gönderdiği Muhtelif Eserler ve Bedelleri

Adet	Kuruş	Açıklama
1	1.620	Tunç üzerine gümüş ve altın işlemeli Arap tarzı sanatkarane şamdan
1	200	Arap tarzında zırh ve kolluk
1	200	Arabiye kufî yazılı bakır bakraç
1	100	Kufî yazılı toprak bardak
1	20	Kufî yazılı bakır madalya
5	100	Kufî yazılı mühür taşı
3	10	Bakır İslam sikkesi
14	190	Gümüş Sasanî sikkesi
1	20	Resimli toprak mühür
1	50	Yazılı ve 3 köşeli atık taş
1	20	Gümüş el-Mutemid Alellah* sikkesi
1	50	Tedmür** eserlerinden resimli ve yazılı kabartma levha
10	40	Kadîm gümüş Avrupa sikkesi
-	40	Tunç heykel eli
Toplam	2.660	

Diyarbakır Müze-i Hümayûn Memuru Natık Efendi 1904 yılında ise müze adına 92 adet meskûkât ve bir adet altın küpe ile bir adet de tas satın almış ve bunların müzeye gönderilmesini sağlamıştır. Söz konusu meskûkâttan 51 adedi Yunan dönemine ait gümüş ve bakır sikke, 10 adedi Mısır Memluk sikkesi ve 31 adedi de çeşitli İslam devletlerine ait eski paralardan oluşmaktadır. Müze-i Hümayûn Müdürü Osman Hamdi Bey tarafından 29 Ağustos 1904 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; Natık Efendi'nin satın aldığı söz konusu meskûkâtın yanı sıra bir adet altın küpe ile İslam devrine ait gümüş işlemeli bir tasın da müzeye ulaştığını belirtmiştir. Ayrıca bunların toplamda 2.510 kuruş değerinde olduğunun tespit edildiğini ifade etmiştir.⁸⁷ Diyarbakır Valisi Nazım Bey tarafından 28 Ocak 1905 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise Savur Kazası'na bağlı Ömerkan

85 BOA. MF.MKT. 707/25, 1321 S. 25/23 Mayıs 1903.

86 BOA. MF.MKT. 620/27, 1320 M. 1/10 Nisan 1902; BOA. MF.MKT. 663/60, 1320 C. 25/29 Eylül 1902; BOA. MF. MKT. 708/34, 1321 S. 28/26 Mayıs 1903; BOA. MF.MKT. 722/52, 1321 Ca. 9/3 Ağustos 1903.

* Tam ismi, Ebü'l-Abbâs el-Mu'temid-Alellah Ahmed b. Ca'fer el-Mütevekkil-Alellah el-Abbâsî'dir. 870-892 yıllarında Abbasi halifeliği makamında bulunmuştur. Dönemine ait 20 adet sikke İstanbul Arkeoloji Müzelerinde yer almaktadır (Ali Aktan, "Mu'temid-Alellah, Ahmed b. Ca'fer", TDVİA, C. 31, Ankara 2020, s. 387-388).

** Yunan ve Roma coğrafyacıları şehri Palmyra (hurma ülkesi) olarak isimlendirmiştir. Günümüzde Suriye'nin Humus muhafazası sınırları içinde bir yerleşme merkezi olup eskiçağlardan kalma eserleri ve harabeleriyle bilinmektedir. Tedmür'de 2000'den fazla kitabe tespit edilmiştir (Ahmet Ağırakça, "Tedmür", TDVİA, C. 40, İstanbul 2011, s. 264-265).

87 BOA. MF.MKT. 808/49, 1322 B. 28/8 Ekim 1904.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atîka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru
Natk Efendi ve Faaliyetleri

Nahiyesi'nin Kordis köyünde bir definenin ortaya çıktığı haberi merkeze iletilmiştir. Ayrıca mahallî görevliler ile iletişime geçilmiş ve Mardin Mutasarrıflığı ile Midyat ve Savur kaymakamlarına tebligat gönderilmiştir. Söz konusu gelişmeler üzerine yapılan tetkikat neticesinde konu hakkında rapor hazırlanmıştır. Buna göre; toplamda 25 adet sikke toprağın altındaki bardak şeklinde bir kabin içinde ortaya çıkmış ve müzeye gönderilmiştir. Müze-i Hümâyûn Müdürü Osman Hamdi Bey'in 6 Nisan 1905 tarihli yazısında ise Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen 25 adet meskûkâtın kendilerine ulaştığı bildirilmiştir. Ayrıca koruma altına alınan söz konusu meskûkât üzerinde yapılan incelemede bunların Bizans altın sikkesi olduğu ve 800 kuruş kıymetinde bulunduğu bildirilmiştir.⁸⁸ Bununla birlikte Müze-i Hümâyûn Müdürü Osman Hamdi Bey tarafından 7 Haziran 1905 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda Diyarbakır Müze Memuru Natk Efendi tarafından muhtelif tarihlerde müze adına satın alınan 2.606 kuruş değerindeki âsâr-ı atîka bedelinin, vilayet maarif hasılatının Dersaadet hissesinden kendisine verilmesini bildirmiştir.⁸⁹

Natk Efendi'nin Müze-i Hümâyûn'a gönderdiği meskûkât ve eski eserler konusunda bazı arşiv belgelerinde detaylı bilgilerin bulunmadığı görülmektedir. Örneğin; Osman Hamdi Bey'in Maarif Nezareti'ne gönderdiği 8 Haziran 1906 tarihli yazısında, Natk Efendi tarafından müze adına satın alınan meskûkât ve çeşitli eşyaların 2.910 kuruş değerinde olduğu ifade edilmiş ve belirlenen ücretin kendisine ödenmesi istenmiştir.⁹⁰ Yine Osman Hamdi Bey tarafından 23 Ocak 1908 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen diğer bir yazıda ise Natk Efendi'nin muhtelif tarihlerde müze adına satın aldığı eserlerin 450 kuruş kıymetinde olduğu ve bunun da Diyarbakır maarif hasılatının Dersaadet hissesinden karşılanması ve senedinin müzeye gönderilmesi bildirilmiştir.⁹¹ Bununla birlikte Natk Efendi'nin 1908 yılındaki âsâr-ı atîka faaliyetleri devam etmiştir. Buna göre Osman Hamdi Bey'in bilgisi dahilinde satın aldığı iki altın sikke ile üzeri yazılı bir bakır levhanın müzeye gönderilmesini sağlamıştır. Osman Hamdi Bey tarafından 21 Haziran 1908 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise toplamda üç parçadan oluşan söz konusu eserlerin 150 kuruş değerinde bulunduğu bildirilmiştir.⁹² Ayrıca Diyarbakır Maarif Müdürü Hakkı Bey tarafından 3 Ekim 1908 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; bir adet demir kalkan ile sekiz sandık meskûkâtın Müze Memuru Natk Efendi'nin oğlu Aram Sadık Efendi ile müzeye gönderildiği bildirilmiş ve kendisine kolaylık sağlanması istenmiştir.⁹³ Diyarbakır Valisi tarafından 23 Kasım 1911 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise Mardin Sancağı'na tabi Mansuri köyünde ortaya çıkan ve fotoğrafları çekilen bir yağ debbesiyle bir bakır kabin İslam devri eserlerinden olduğu anlaşıldığından Müze-i Hümâyûn'a posta ile gönderildiği bildirilmiştir. 20 Aralık 1911 tarihli cevap yazısında ise gönderildiği beyan olunan söz konusu iki parça eserin Müze-i Hümâyûn'a ulaştığı belirtilmiştir.⁹⁴ Maarif Nezareti'nden 24 Nisan 1912 tarihinde Diyarbakır Valiliği'ne gönderilen yazıda ise Siverek'in Saluri köyünde bulunan ve Büyük İskender'in haleflerine ait 50 adet altın sikkenin müzeye ulaştırılması gerektiği iletilmiştir.⁹⁵

88 BOA. MF.MKT. 854/52, 1322 Ra. 8/13 Mayıs 1905.

89 BOA. MF.MKT. 869/15, 1320 M. 1/12 Temmuz 1905.

90 BOA. MF.MKT. 946/76, 1324 C. 20/1 Ağustos 1906.

91 BOA. MF.MKT. 1040/38, 1326 M. 17/20 Şubat 1908.

92 BOA. MF.MKT. 1064/45, 1326 C. 7/7 Temmuz 1908.

93 BOA. MF.MKT. 1077/33, 1326 N. 11/7 Ekim 1908; BOA. MF.MKT. 1081/62, 1326 L. 19/14 Kasım 1908.

94 BOA. MF.MKT. 1177/9, 1330 M. 4/25 Aralık 1911.

95 BOA. MF.MKT. 1179/18, 1330 Ca. 7/24 Nisan 1912.

Natık Efendi âsâr-ı atıka faaliyetleri neticesinde öncelikle Müze-i Hümâyûn fahrî memurluğuna tayin edilmiş ve sonradan ise üçüncü dereceden rütbe ile taltif edilmiştir. Bununla birlikte 1913 yılında bu defa tekrar bir madalya veya rütbe ile taltif edilmesi gündeme gelmiştir. Diyarbakır Valisi Hamit Bey tarafından 25 Ağustos 1913 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; Müze Memuru Natık Efendi'nin çeyrek asırdır Diyarbakır Vilayeti dahilindeki kıymetli eski eserlerin zarar görmesini engellediği, eserlerin sahiplenilmesinde gayretli çalışmalar gerçekleştirdiği ve müzecilik faaliyetleriyle ön plana çıktığı belirtilmiştir. Ayrıca şimdiye kadar birçok kıymetli eserin müzeye ulaştırılmasında fedakâr ve sadıkane surette hizmetlerinin bulunduğu bildirilmiştir. Böylelikle kendisinin mükafaten maarif nişanı ile taltif edilmesini istemiştir. Müze yönetimi tarafından 22 Kasım 1913 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise Diyarbakır Valiliği tarafından Natık Efendi'nin bir maarif madalyası ile taltifi hakkında bir isteğin bulunmasına rağmen belirtilen nişanın maarife hizmet edenlere özel olduğu ve söz konusu şahsın öncesinde iftihar madalyasıyla üçüncü dereceden bir rütbeye sahip bulunduğu bildirilmiştir. Bu sebeple ve 28 Kasım 1913 tarihli yazı ile Müze Memuru Natık Efendi'nin dördüncü rütbeden mecidî nişanı ile taltifinin uygun olacağı düşünülmüştür.⁹⁶ Bunun üzerine 30 Kasım 1913 tarihinde Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey ve Sadrazam Mehmet Said Paşa tarafından onaylanan ve iradeye sunulan yazı ile Natık Efendi'ye dördüncü rütbeden mecidî nişanı verilmesinin uygun olduğuna karar verilmiştir. Daha sonraki süreçte ise Diyarbakır Valiliği ile iletişime geçilmiş, Natık Efendi bilgilendirilmiş, 22 Şubat 1914 tarihinde nişan ile ilgili berat Diyarbakır'a gönderilmiş ve kendisine teslim edilmiştir.⁹⁷

C. Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Arama Faaliyetleri ve Yabancıların İlgisi

Osmanlı Devleti'nde bilimsel ve arkeolojik kazı çalışması gerçekleştirmek isteyen araştırmacılar 1869, 1874, 1884 ve 1906 tarihli eski eser nizamnamelerinde yer alan hükümler çerçevesinde faaliyet yürütmüştür. Diyarbakır Vilayeti'nde planlanan veya gerçekleşen kazı faaliyetleri de belirtilen nizamnameler gereğince ve bir ön hazırlığın neticesinde tespit edilen mevkilerde gerçekleşmiştir. Buna rağmen Diyarbakır Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi görev süresince ruhsatlı bir kazı faaliyeti gerçekleştirmede anlaşılmaktadır. Ayrıca Diyarbakır'dan müzeye gönderilen âsâr-ı atıkanın çoğunluğu ise tesadüfen ortaya çıkan veya ahalinin elinde bulunan eserlerden oluşmuştur. Bununla birlikte Diyarbakır'da birçok yerli ve yabancı araştırmacı kazı amacı doğrultusunda tespit ettikleri mevkilerde faaliyet yürütmek amacıyla yetkililerden ruhsat talep etmiş veya mevcut eserler üzerinde arkeolojik incelemeyi gerçekleştirmiştir. Örneğin 1876 yılında Ahmet ve Abdülhadi isimli şahıslar kazı çalışması gerçekleştirmek maksadıyla kendilerinin bilgilendirilmesini talep etmiş ve izin almak için de mahallî ve merkezî yetkililere dilekçe ile başvuru yapmışlardır.⁹⁸ Söz konusu şahıslar Diyarbakır surlarının Mardin Kapısı yönündeki "Ben ü Sen" ile "Nur Burcu" mevkilerinde define bulunduğunu ve bunların çıkarılması maksadıyla kefalet senedi ile ruhsat harcını ödemek istediklerini belirtmişlerdir.⁹⁹ Bununla birlikte söz konusu mevkilerin kale burçları ve kabristanlıkta yer alması sebebiyle uygun olmadığı yetkililerce bildirilmiştir. Bu gelişme üzerine Abdülhadi ve Ahmet isimli şahıslar

96 BOA. MF.MKT. 1192/57, 1331 Z. 28/28 Kasım 1913.

97 BOA. MF.MKT. 1192/57, 1331 Z. 28/28 Kasım 1913; BOA. MV. 232/7, 1332 M. 1/30 Kasım 1913; BOA. İ. TAL. 488/5, 1332 M. 2/1 Aralık 1913.

98 BOA. MF.MKT. 34/176, 1293 Ra. 15/10 Nisan 1876.

99 *Diyarbakır Vilayet Gazetesi*, No: 342, 1293 R. 3/27 Nisan 1876, s. 1-2.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atîka Bilincinin Gelişimi: Müze-î Hümâyûn Fahrî Memuru
Natik Efendi ve Faaliyetleri

verdikleri diğer bir dilekçede ise ahalinin definden haberdar olduğu ve bu sebeple de hırsızlık vakaları olabileceği düşüncesiyle kazı çalışmasının ertelenemeyeceğini ifade etmişlerdir. Bunun üzerine kefalet senedi, ruhsat harcı ve çıkacak eserler konusunda yetkililerin bilgilendirilmesi koşuluyla kazı faaliyetinin nizamname hükümleri gereğince yapılması arzu edilmiştir.¹⁰⁰ Bununla birlikte 1876 yılında surların haricinde eski eser arama çalışmasının yapılmak istendiği diğer bir mevki ise Diyarbakır'ın Garp Nahiyesi'ne bağlı Nasırı köyüdür. Bu amaçla Tomas, İkop ve Basmacıyan İgoş isimli şahıslar ruhsat harcı ve kefalet senedi ile kazı izni talep etmek amacıyla başvuru yapmışlardır. Bunun üzerine arama faaliyeti gerçekleştirilmek istenen mevki hakkında yetkililer tarafından rapor hazırlanmıştır. Bu rapora göre; söz konusu şahısların belirtilen köyde eser aramak istediği üç mevki bulunmaktadır. Bununla birlikte bir bölgenin kabristanlık olması sebebiyle uygun bulunmadığı ifade edilmiştir. Çünkü eski eser nizamnamesine göre kabristanlıklarda kazı yapılması yasaktır. Diğer iki mevkiinin ise köydeki şahısların özel mülkü olduğu ve bu sebeple de arazi sahiplerinin rızası alındığı takdirde uygun olacağı bildirilmiş ve merkezden izin talep edilmiştir.¹⁰¹ 1893 yılında ise bu defa Diyarbakır'ın Siverek Kazası'ndaki bir mevkide arama faaliyeti için müracaatta bulunulmuştur. Buna göre Protestan tebaadan Taşçı Mıgırdıç Efendi, yazdığı arzuhalde, Karakeçi Nahiyesi'ne bağlı Madun köyü harabesine yakın bir alanda ve eski zamanlarda gömülmüş bir hazinenin olduğunu tahmin ettiğini yetkililere bildirmiştir. Buna göre; hazine Madun köyüne on dakikalık mesafede yer alan bir değirmen taşının altında mevcuttur. Mıgırdıç Efendi sekiz günlük bir süreçte yapacağı kazı ile bu hazinenin ortaya çıkacağını iddia etmiştir. Ayrıca beş lira tutarındaki harç ücretinin hazır olduğunu ve söz konusu arazinin sahibinden de izin aldığını bildirmiştir. Bunun üzerine Mıgırdıç Efendi'nin dilekçesi ile haritası yetkililerce incelenmiş ve nizamnameye uygunluğu görülmüştür.¹⁰² Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa tarafından 23 Ağustos 1893 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise söz konusu gelişmeler hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre; Taşçı Mıgırdıç tarafından verilen dilekçede âsâr-ı atîka nizamnamesi hükmünce icra olunan tahkikat ve muamelatı içeren bilgilerin vilayet meclis idaresince uygun görüldüğü ve dilekçe ile haritanın da merkeze takdim kılındığı bildirilmiştir. Ayrıca buradan çıkacağı düşünülen âsâr-ı atîkanın müzeye ait olacağı, sadece kalıp ve resimlerin bu işide kalacağı ve kazı müddetince bir komiserin görevlendirileceği merkeze iletilmiştir.¹⁰³ 1897 yılında ise özellikle Ergani Maden'de ortaya çıkan meskûkât üzerine ahalinin ve araştırmacılarının arama faaliyetlerine daha fazla ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Diyarbakır Maarif Müdürü tarafından 26 Ekim 1897 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda Ergani Maden'de ortaya çıkan meskûkât sonrasında birçok kişinin define aramak amacıyla kendilerine dilekçe ile başvuruda buldukları bildirilmiştir. Bunun üzerine Osman Hamdi Bey tarafından 25 Kasım 1897 tarihinde Diyarbakır'a gönderilen yazıda yeni nizamnamenin Diyarbakır'a gönderildiği bildirilmiş ve bu bağlamda söz konusu şahıslara kolaylık sağlanması istenmiştir.¹⁰⁴

Osmanlı Devleti özellikle XIX. yüzyıl süresince konsolosluk görevlisi, misyoner, seyyah ve bilim insanları gibi kişilerin uğrak bölgesi olmuştur. Diyarbakır Vilayeti'ne de bu

100 BOA. MF.MKT. 38/60, 1293 Ca. 30/23 Haziran 1876.

101 BOA. MF.MKT. 40/68, 1293 B. 3/25 Temmuz 1876.

102 BOA. MF.MKT. 178/1, 1311 S. 1/14 Ağustos 1893.

103 BOA. MF.MKT. 185/98, 1311 R. 26/6 Kasım 1893.

104 BOA. MF.MKT. 369/12, 1315 R. 18/16 Eylül 1897; BOA. MF.MKT. 379/6, 1315 B. 7/2 Aralık 1897; BOA. ŞD. 215/13, 1316 S. 29/19 Temmuz 1898.

yöntemle birçok yabancı şahsın geldiği ve faaliyetler yürüttüğü anlaşılmaktadır. Diyarbakır ve çevresine gelen yabancı araştırmacılar arasında Amerika, İngiltere, Almanya, Fransa, Rusya ve İtalya tebaasından gerek resmî görevliler, gerekse de din ve bilim insanları bulunmaktadır. Bununla birlikte bilimsel çalışmalar ön plana çıktığı gibi eski eserler konusunda da yoğunlaşmanın görüldüğü anlaşılmaktadır. Örneğin; 1884 yılında Amerikalı Mr. Istredd ve Mr. Valter Biriçman Osmanlı Devleti'nin muhtelif vilayetlerinde incelemelerde bulunmak maksadıyla yetkililerden izin talep etmişlerdir. Diyarbakır Vilayeti'nde de araştırma gerçekleştirmek isteyen söz konusu şahısların talepleri bilimsel yönde elde ettikleri bulguları Müze-i Hümayûn yönetimi ile paylaşmaları koşuluyla kabul edilmiştir. Ayrıca sadece eski eserlerin fotoğraflarını çekmelerine izin verilmiştir.¹⁰⁵ 1897 yılında ise bu defa Almanyalı Doktor Dutek Midyat, Lice, Palu, Eğin ve Çapakçur'da incelemelerde bulunmuştur. Söz konusu şahıs özellikle bölgedeki kilise, kale ve mağaraların fotoğraflarını çekmiş ve haritalarını çıkarmıştır. Ayrıca Palu kalesinin güney yönündeki bir mezar taşı ile on santim uzunluğundaki diğer bir tarihî taşın üzerindeki yazıtları da incelemiştir.¹⁰⁶ 1904 yılında ise Fransız araştırmacı ve Konsolos Potyon, Diyarbakır ve muhtelif Osmanlı vilayetlerindeki tarihî bölgeleri gezmek, eski eserlerin üzerinde yer alan yazıtları okumak ve örneklerini çıkarmak amacıyla yetkililerden izin talep etmiştir. Bunun üzerine söz konusu heyetin talebi kabul edilmiş ve kendilerine yardımcı olunmasına karar verilmiştir.¹⁰⁷ Ayrıca Diyarbakır'a gelen yabancıların özellikle surlar ilgisini çekmiştir.¹⁰⁸ Bununla birlikte muhtelif tarihlerde Almanyalı Hugo Goethe, Baron Rodberg, Karl Fon Noyfen, İngiltereli Saykes ve Jozef Toli, İtalyan Umberto Bicalli, Mösyö Vamtelli ile Amberto ve Amerikalı Mr. Ibren Diyarbakır ve çevresinde incelemelerde bulunmuştur.¹⁰⁹ Buradan anlaşıldığı üzere Diyarbakır'a gelen araştırmacıların çoğunluğu sur, kale, kilise, mağara ve yazıt içeren taşları incelediği ve bilimsel çalışmalar gerçekleştirdiği görülmektedir. Bununla birlikte Alman Âsâr-ı Atîka Uzmanı Baron Maxi Oppenheim ise söz konusu benzer çalışmaların yanı sıra Diyarbakır'a bağlı Resulayn Kazası'nın yakınlarındaki Tel-Halef isimli mevkide ruhsatlı kazı faaliyetleri yürütmüştür. Söz konusu şahsın belirtilen mevkideki faaliyetleri nizamname hükümlerine göre gerçekleşmiş ve ihtiyaç duyulduğundan kazı ruhsatının süresi uzatılmıştır.¹¹⁰

D. Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atîka Kaçakçılığı

Osmanlı Devleti'nde yasal veya kaçakçılık suretiyle çıkarılan bazı eski eserler, münferit veya koleksiyon halinde yine aynı yöntem ile ülke dışına çıkarılabildiği gibi ülke içindeki şahısların elinde de kalabilmiştir. Bu süreçte Osmanlı yetkilileri müzedeki mevcut koleksiyonları zenginleştirmek isterken tarihî eserlerin korunması maksadıyla da yasal

105 BOA. MF.MKT. 83/45, 1301 Ş. 2/28 Mayıs 1884.

106 BOA. DH. ŞFR. 236/10, 1315 Ra. 4/3 Ağustos 1897; BOA. DH. ŞFR. 236/49, 1315 Ra. 13/12 Ağustos 1897; BOA. DH. ŞFR. 236/118, 1315 Ra. 29/28 Ağustos 1897.

107 BOA. İ.HR. 391/7, 1322 B. 13/23 Eylül 1904.

108 BOA. DH. ŞFR. 362/104, 1324 S. 22/17 Nisan 1906; BOA. DH. MKT. 1073/16, 1322 S. 29/24 Nisan 1906.

109 BOA. DH. MKT. 1006/7, 1323 C. 28/30 Ağustos 1905; BOA. DH. ŞFR. 363/45, 1324 Ra. 6/30 Nisan 1906; BOA. DH.TMIK.M. 221/59, 1324 Ra. 11/5 Mayıs 1906; BOA. DH. TMIK.M. 229/23 1324 B. 10/30, Ağustos 1906; BOA. DH. ŞFR. 396/12, 1326 Ra. 1/3 Nisan 1908; BOA. DH. ŞFR. 396/132, 1326 Ra. 18/20 Nisan 1908; BOA. DH. TMIK.M. 266/65, 1326 B. 3/1 Ağustos 1908; BOA. MF.MKT 1052/69, 1326 R. 5/7 Mayıs 1908; BOA. DH. İD. 228/35, 1329 N. 26/20 Eylül 1911.

110 BOA. DH. MKT 2194/25, 1316 Z. 12/27 Nisan 1899; BOA. MF.MKT 1163/14, 1328 L. 21/26 Ekim 1910; BOA. İ. MF. 16/49, 1328 L. 27/1 Kasım 1910; BOA. DH.İD. 28/34, 1329 Ş. 24/20 Ağustos 1911; BOA. ŞD. 225/39, 1327 N. 11/26 Eylül 1911.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atîka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru
Natık Efendi ve Faaliyetleri

düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Bu düzenlemelere aykırı surette davranışta bulunanlara karşı mücadele edilmiş ve yasal olmayan girişimler de engellenmek istenmiştir. Diyarbakır Vilayeti dâhilinde âsâr-ı atîka kaçakçılığı ise özellikle tesadüfen ortaya çıkan veya kişilerin mülklerinde zuhur eden eski eserlerin yetkililerden saklanması ve kaçak yollarla satışı yapılmak istenmesi gayesinden kaynaklanmıştır. Aslında hazırlanan eski eser nizamnamelerinde kanunî yollardan kazı çalışması gerçekleştirilen şahıslar ve arazi sahipleri eserler üzerinden belirlenen oranda ücret elde edebilmiştir. Ayrıca tesadüfen ortaya çıkan eski eserler konusunda ise 1884 tarihli âsâr-ı atîka nizamnamesine göre eserlerin, kıymet bedellerinin yarısı, arazi veya mülk sahiplerinin olmuştur. Bununla birlikte eserleri yetkililerden saklaması ve kaçak yollarla satışının gerçekleştirilmek istenmesi gibi vakalara sıklıkla rastlanılmıştır.

Diyarbakır Vilayeti'nde âsâr-ı atîka kaçakçılığı konusundaki vakalar mahallî basına yansımıştır.¹¹¹ Bu gibi durumlarda kaçakçılık olayı hakkında tahkikat yapılmış, kişilerin elinde kalan eserlerin sahiplenilmesi amaçlanmış ve müzeye gönderilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca kaçakçılık yoluna başvuranların yakalanmaları durumunda eser üzerinde hak iddia etmeleri engellenmiştir. Örneğin; Müze-i Hümâyûn Müdürü Osman Hamdi Bey tarafından 15 Kasım 1894 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; Diyarbakır'ın Ali Pınarı köyündeki ahali tarafından bir kazı esnasında tesadüfen bir kabin içinde eski Osmanlı altınları bulunduğu haberinin alındığı bildirilmiştir. Söz konusu meskûkât hakkında yapılan tetkikat sonrasında 32 adedi görevliler tarafından teslim alınmış ve müzeye gönderilmesi sağlanmıştır.¹¹² Bununla birlikte Müze-i Hümâyûn Müdürü Osman Hamdi Bey tarafından 6 Mayıs 1895 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen aynı olay hakkındaki diğer bir yazıda ise Ali Pınarı köyünde ortaya çıkan 32 adet Osmanlı altınının müzeye ulaştığı bilgisi verilmiştir. Bununla birlikte söz konusu meskûkâtın 704 adet olduğu ihbarının yapıldığı da iletilmiştir. Ayrıca söz konusu eski Osmanlı altınlarının köy ahali arasında paylaşıldığı ve saklandığı bildirilmiştir. Bu sebeple iddia edilen 672 adet meskukatın kişilerin elinden çıkarılmasının engellenmesi ve olay hakkında tekrar tahkikat yapılması istenmiştir.¹¹³ Diyarbakır Vali Vekili Enis Paşa tarafından 2 Haziran 1895 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise Badikan Aşireti'nden üç şahsın Eyyubî sultanlarına ait 377 adet gümüş meskûkâtı Diyarbakır'da satmaya çalışırken yakalandıkları bildirilmiştir. Bunun üzerine söz konusu şahıslar sorguya alınmış ve belirtilen meskûkâtı Mardin Sancağı'na bağlı Nusaybin kasabasındaki bir harabenin duvarında bulduklarını ifade etmişlerdir. Bunun neticesinde Mardin Mutasarrıflığı ile iletişime geçilmiş ve söz konusu kişilere bir ücret verilip verilmeyeceğinin cevabı da merkezden istenmiştir. Bu gelişme hakkında Osman Hamdi Bey tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise eski eser nizamnamesine göre meskûkâtın doğrudan doğruya müzeye ait olduğu ve tesadüfen ortaya çıkan eserler konusunda bilgilendirme sağlayan kişilere de hisse verileceği hükmünün bulunduğu bildirilmiştir. Bununla birlikte Diyarbakır'daki olayda söz konusu 377 adet meskûkâtın satış esnasında görevliler tarafından teslim alındığı ve bu sebeple belirtilen şahıslara herhangi bir ücret ödemesinin yapılamayacağı ifade edilmiştir. Ayrıca belirtilen meskûkâtın koruma altına alınması, müzeye gönderilmesi ve olay hakkında tahkikat yapılması istenmiştir.¹¹⁴

111 *Diyarbakır Vilayet Gazetesi*, No: 261, 1291 Ş. 6/18 Eylül 1874, s. 3.

112 BOA. MF.MKT. 237/14, 1312 Ca. 21/20 Kasım 1894.

113 BOA. MF.MKT. 264/13, 1312 Za. 28/23 Mayıs 1895.

114 BOA. MF.MKT. 272/4, 1313 M. 10/3 Temmuz 1895.

Diyarbakır Vilayeti'nde âsâr-ı atıka kaçakçılığı konusunda yaşanan olaylar ve yapılan tahkikatlar mahkeme kararlarıyla neticelenmiştir. Örneğin; 1889 yılında Silvan'ın Meyyafarikin kasabası ahalisinden Kalvikot ve oğlu Haço hanelerinin içinde kazdıkları kuyuda zuhur eden defineyi sakladıkları iddiasıyla mahkemede yargılanmışlardır. Diyarbakır Valisi Mehmet Halit Bey tarafından 10 Şubat 1900 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda, hanelerinde ortaya çıkan define konusunda zanlı durumunda bulunan söz konusu şahıslardan 25 adet altının alındığı bildirilmiştir. Bununla birlikte kendilerinde daha fazla altın para bulunduğunun tahmin edildiği, bu altınlardan kaç adedinin bir şinik veya ne kadarının bir avuç içine sığabileceği ve kıymetinin ne olacağı hakkında bilgi istenmiştir. Söz konusu istek üzerine konu hakkında Müze-i Hümayûn'dan bilgi istenmiştir. Osman Hamdi Bey ise bu olay konusunda bilgilendirme yapmıştır. Buna göre; müzeye ulaşan altın meskûkâtın incelendiği, bunların ateşte tahrip edildiği, buna rağmen okunabilen kısımlarından söz konusu meskûkâtın 600'lü yıllarda ve Abbasîler zamanında burada yönetimde bulunan Türkmenlere ait olduğunun anlaşıldığını bildirmiştir. Söz konusu meskûkâtın ise toplamda 1.676 kuruş değerinde bulunduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte meskûkâtın toplamda kaç şinik olabileceği veya bir avuç içine kaç adet sığabileceği gibi ceza mahkemesi başkanlığının sorularına ise tahminî bir cevap verilemeyeceğini bildirmiştir.¹¹⁵ Meyyafarikin'li Kalvikot ve oğlu Haço'nun söz konusu defineden dolayı mahkemelerinin bir süre devam ettiği ve 1903 yılında cezalarının kesinleştiği anlaşılmaktadır. Buna göre yaklaşık 336.000 kuruşluk defineyi saklamalarından dolayı söz konusu şahıslar mahkûm edilmişlerdir. Bununla birlikte Lice ve Nusaybin'de gerçekleştirilen kaçak define kazıları hakkında da tahkikatların yapılmasına karar verilmiştir. Diyarbakır Müze-i Hümayûn Memuru Natık Efendi ise bu defineler hakkında mahkeme açılması ve oluşacak masrafların Müze-i Hümayûn tahsisatından ödenmesini talep etmiştir.¹¹⁶

Diyarbakır Vilayeti'nde eski eser kaçakçılığı ile mücadele konusunda yetkililerin almış olduğu tedbirler neticesinde olumlu sonuçların alındığı ve müzeciliğin gelişimine katkı sağlandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bazı vakalarda kaçak eserlerin tamamının müzeye gönderilmesi sağlandığı gibi bazı vakalarda da eserlerin bir kısmına ulaşılabilmektedir. Örneğin Silvan Kazası'nın Meyyafarikin kasabasında ortaya çıkan Eyyubî ve Mısır Memluk devletlerine ait 1.622 adet gümüş paranın tamamı yetkililer tarafından satışı gerçekleşmeden teslim alınmış ve müzeye gönderilmiştir.¹¹⁷ Bununla birlikte Mardin Sancağı'nda yaşanan bir vakada ise eski paraların bir kısmına ulaşılabilmektedir. Buna göre; Mardin Sancağı'na bağlı Midyat Kazası'nın Daline köyü civarında ve Nusaybin Kazası'na bağlı Avne mağaralarının bulunduğu mevkide tesadüfen eski paralar ortaya çıkmıştır. Daline köyü ahalisinden Ferman oğlu Ahmet, hayvan otlatırken beş adet eski para bulması üzerine durumu arkadaşlarına bildirmiştir. Söz konusu şahısların da yaptıkları arama faaliyeti sonrasında toplam 36 adet para toprak altından çıkarılmıştır. Buna rağmen bulunan paralar konusunda yetkililer bilgilendirilmediği gibi bu paraları kendi aralarında paylaşmışlar ve bazılarını da üçüncü şahıslara satmışlardır. Bunun üzerine Nusaybin Kaymakamlığı ve Mardin Mutasarrıflığı ile iletişime geçilmiş ve söz konusu 36 adet paradan 25'i yetkililer tarafından teslim alınmıştır. 4 Ekim 1902 tarihinde Osman Hamdi Bey tarafından söz konusu olay hakkında gönderilen yazıda ise müzeye gönderilen

115 BOA. MF.MKT. 488/32, 1317 L. 29/2 Mart 1900.

116 BOA. MF.MKT. 754/28, 1321 L. 6/26 Aralık 1903.

117 BOA. MF.MKT. 635/36, 1320 Ra. 10/17 Haziran 1902.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atîka Bilincinin Gelişimi: Müze-î Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi ve Faaliyetleri

paraların teslim alındığı bilgisi verilmiştir. Ayrıca söz konusu meskûkâtın her adetin bir mecidiye değerinde bulunduğu, bir kısmının Dimitrios ve bir kısmının da İskender sikkeleri olduğunun anlaşıldığı bildirilmiştir.¹¹⁸

Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan eski eserlerin kişilerin elinde kalmasına müsaade edilmediği gibi ülke dışına çıkarılmasına karşı da yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Birçok yabancı devletin kendi müzelerini zenginleştirmek için Osmanlı topraklarından tarihî eserler elde edilmesi konusunda faaliyetleri bulunmaktadır. Diyarbakır Vilayeti'ni ziyaret eden gerek resmî görevliler, gerekse din ve bilim insanları şüphe duyulduğunda gözlem altında tutulmuş ve davranışları kontrol edilmiştir. Özellikle yabancı şahısların gayri-müslim tebaa ve aşiretlerle ilgilenmesi duyulan şüphelerde haklılık durumunu ortaya çıkarmıştır. Araştırmacılara sağlanan kolaylıklara rağmen devlet aleyhine çalışan kişiler olabileceği ihtimali göz önünde bulundurulmuştur. Bu sebeple âsâr-ı atîka nizamnamelerine aykırı surette faaliyette bulunanlara karşı sıkı önlemler alınmıştır. Böylece hareketlerinden şüphe duyulan kişiler gözlem altında tutulmuş ve faaliyetleri merkeze rapor edilmiştir.¹¹⁹ Bunun neticesinde eski eserlerin korunmasına önem verilmiş ve ülke dışına çıkarılması girişimleri engellenmek istenmiştir. Örneğin; Diyarbakır Valisi Enis Paşa tarafından 23 Haziran 1906 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; Mardin'den Midyat Kazası'na hareket eden İngiliz Seyyah Harris'in Mardin'de ikamet eden Amerika misyonerlerinden Mr. Anders ile beraber 14 Hıristiyan köyünü gezdiği ve Nusaybin'e hareket ettikleri bildirilmiştir.¹²⁰ Dahiliye Nazırı tarafından 9 Temmuz 1896 tarihinde Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen yazıda ise Seyyah Harris ile arkadaşı Mr. Anders'in Midyat ve Nusaybin kazalarından aldıkları bildirilen eski eser kitabın hangi konuyu içerdiği, kimlerden ne kadar ücrete satın aldığı veya kimin tarafından hediye edildiği konusunda bilgi verilmesi istenmiştir.¹²¹ Bununla birlikte Mardin Mutasarrıflığı tarafından 9 Ekim 1896 tarihinde Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen yazıda ise Seyyah Harris'in Kerboran Nahiyesi'ne tabi Baksapan köyünden 900 kuruş ücretle manastır tarihiyle ilgili eski eser kitabın yarısını aldığı bildirilmiştir. Ayrıca Zaz köyünden el yazılı bir İncil'i de 100 kuruşa satın aldığı ve söz konusu kitapların haricinde herhangi bir eser veya eşya satın almadığı belirtilmiştir. Söz konusu İncil'in ise Zaz köyünün keşişi Efrim ve Sabağ tarafından satıldığı ve bu kitaptan ele geçirilen bir sayfasının ise Kerboran Nahiyesi Müdürlüğü'ne gönderildiği bildirilmiştir. Diyarbakır Valisi Mehmet Enis Paşa tarafından 19 Ağustos 1896 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda ise İngiliz seyyahın Midyat ve Nusaybin kazalarından aldığı eserler hakkındaki bilgilerin merkeze iletilmesi belirtilmiştir.¹²² Dahiliye Nazırı tarafından 8 Eylül 1896 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda ise Diyarbakır'dan gönderilen eski kitap sayfasının incelendiğinde bunun âsâr-ı atîkadan olmadığına ulaşıldığı bildirilmiştir. Ayrıca Osman Hamdi Bey tarafından verilen bilgiye göre Süryanice yazılı ve Hıristiyanlık âyîni hakkında bilgilerin yer aldığı kitabın kadim olmaktan ziyade başka bir değerinin bulunmadığı ifade edilmiştir.¹²³ Bununla birlikte söz konusu şahıs Diyarbakır Vilayeti'nden ayrılıncaya ve İstanbul'a varıncaya kadar

118 BOA. MF.MKT. 675/58, 1320 N. 7/9 Aralık 1902.

119 BOA. MF.MKT. 45/102, 1293 Z. 15/1 Ocak 1877; BOA. MF.MKT. 83/45, 1301 Ş. 2/28 Mayıs 1884; BOA. DH. ŞFR. 236/49, 1315 Ra. 13/12 Ağustos 1897; BOA. HR.TH. 282/19, 1321 M. 22/20 Nisan 1903; BOA. DH. ŞFR. 396/132, 1326 Ra. 18/20 Nisan 1908.

120 BOA. DH. TMIK.M. 8/33, 1314 M. 16/27, Haziran 1896.

121 BOA. DH. TMIK.M. 9/64, 1314 M. 28/9, Temmuz 1896; BOA. DH. TMIK.M. 9/2, 1314 M. 30/11 Temmuz 1896.

122 BOA. DH. TMIK.M. 13/93, 1314 Ra. 30/8 Eylül 1896.

123 BOA. MF.MKT. 341/39, 1314 Ca. 24/31 Ekim 1896.

hareketleri yetkililerce takip edilmiş ve gözetim altında tutulmuştur.¹²⁴ Ayrıca 1903 yılında Mardin’de gizlice âsâr-ı atıka arama faaliyetlerinin yapıldığına dair ihbar alınması üzerine tahkikat yapılmış ve kararlaştırılmıştır.¹²⁵

Sonuç

Osmanlı Devleti’nin hâkim bulunduğu coğrafya birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Buna rağmen âsâr-ı atıka çalışmaları Batılı devletlere göre daha geç bir süreçte ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Fethi Ahmet Paşa’nın eski eserler konusundaki faaliyetleri modern Türk müzeciliğinin temelini oluşturmuştur. Osmanlı Devleti’nde eski eserler konusunda ilk düzenlemeler 1858 tarihli ceza kanunnamesi, 1858 tarihli arazi kanunnamesi ve fıkıh hükümlerine göre yapılmıştır. Osmanlı Devleti’ndeki ilk âsâr-ı atıka nizamnamesi ise 13 Şubat 1869 tarihinde yayımlanmış ve müzeciliğin kurumsallaşması yolunda önemli kararlar alınmıştır. Sonrasında ise 1874, 1884 ve 1906 tarihli eski eser nizamnameleri ile âsâr-ı atıka konusunda ilerleme sağlanmıştır. Bu süreçte Edward Goold, Terenzio, Dethier, Osman Hamdi ve Halil Edhem müze müdürlüğü görevine tayin edilmiştir. Osmanlı Devleti’nde âsâr-ı atıka bilinci ve faaliyetleri XIX. yüzyılın ortalarında var olan birikimin neticesinde meydana gelmiştir. Bu süreçte eski eserlere ehemmiyet verildiği gibi söz konusu alanda hâkim bir görüş teşekkül etmiştir. Ayrıca Osmanlı taşrasındaki mahallî idareciler ve ahali arasında da bu konuda ciddi bir hassasiyet oluşmuştur.

Diyarbakır Vilayeti’nde eski eserler konusundaki ilk gelişmelerin daha çok meskûkât-ı atıka, yani eski paralarla ilgili olduğu görülmektedir. Ayrıca ilk dönemlerde kurumsal müzecilik çalışmaları tam anlamıyla teşekkül etmese de ortaya çıkan eski paraların kişilerin elinde kalmasına müsaade edilmediği ve Maliye Nezareti, Darphane-i Âmire, hazine veya mahallî idarecilere teslim edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Osman Hamdi Bey döneminde ivme kazanan âsâr-ı atıka çalışmalarının etkisi Diyarbakır Vilayeti’nde de hissedilmiştir. Bu dönemde etkili hukuksal ve kurumsal düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve merkezde oluşan âsâr-ı atıka bilinci taşraya yansımıştır. Nattk Efendi Osmanlı taşrasında tayin edilen ilk Müze-i Hümayûn fahrî memurlarındandır. 25 yılı aşkın süreçte bu alandaki faaliyetlerini başarılı bir surette sürdürmüş ve Diyarbakır’da Müze-i Hümayûn’un temsilcisi olmuştur. Nattk Efendi’nin Diyarbakır Vilayeti’nde uyguladığı eski eser faaliyetleri Osmanlı müzeciliğinde önemli bir yekûn tutmaktadır. Söz konusu süreçte binlerce meskûkâtın kaybolmasını veya zarar görmesini engellemiş ve Müze-i Hümayûn’da teşhir edilmesini sağlamıştır. Özellikle Müze-i Hümayûn’un İslam meskûkât koleksiyonundaki eksiklerin tamamlanmasında emeği bulunmaktadır. Böylece meskûkât konusunda hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemi açısından önemli kazanımlarda etkisi olmuş ve müzedeki meskûkât koleksiyonunun fevkalade bir surette zenginleşmesini sağlamıştır. Ayrıca Naram-Sin steli gibi birçok kültür, din ve dil bağlamında önemli bulguların yer aldığı tarihî yazıtların müzeye kazandırılmasında emeği bulunmaktadır. Bununla birlikte birçok medeniyete ait ve muhtelif türlerden mamul şamdan, bardak, zırh, kolluk, başlık, kalkan, ev eşyası, madalya, mühür, akik taş, levha, heykel uzvu ve süs eşyası gibi birçok eserin sahiplenilmesini sağlamıştır. Kendisi görev süresince ruhsatlı bir kazı faaliyeti gerçekleştirilmemesiyle birlikte tesadüfen ortaya çıkan veya ahalinin elinde bulunan eserleri müze adına ve kanunî çerçevede sahiplenmiş, kıymetlerini tespit etmiş ve bunların

124 BOA. DH. TMIK.M. 23/46, 1314 C. 23/29 Kasım 1896.

125 BOA. MF.MKT. 752/63, 1321 N. 18/8 Aralık 1903.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atîka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru Natık Efendi ve Faaliyetleri

merkeze gönderilmesini sağlamıştır. Bunun sonucunda rütbe ve nişan ile taltif edilmiştir. Diyarbakır Vilayeti'nde eski eserlere yönelik dikkatli bir politika izlenmesinde Osman Hamdi Bey ve Natık Efendi'nin etkisi bulunmaktadır. Bununla birlikte mahallî yetkililerin özellikle Natık Efendi'nin bu vilayet dâhilinde ortaya çıkan veya ele geçirilen eserler konusunda müze yönetimini bilgilendirilmesi sonucunda başarılı gelişmeler yaşanmıştır. Bu gibi bilgilendirme durumunda müze yönetiminin gelişmelere bakışı olumludur. Fakat eski eserlerin tamamen ve planlı bir surette çıkarılması konusunda hedeflenen çalışmaların istenilen düzeyde gerçekleşmediği görülmektedir.

Diyarbakır Vilayeti'nde planlanan veya gerçekleşen kazı faaliyetleri eski eser nizamnameleri gereğince ve bir ön hazırlık neticesinde tespit edilen veya hazırlığı yapılan mevkilerde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Diyarbakır'da birçok yerli ve yabancı araştırmacı kazı amacı doğrultusunda tespit ettikleri mevkilerde faaliyet yürütmek amacıyla yetkililerden ruhsat talep etmiş veya mevcut eserler üzerinde arkeolojik incelemesini tamamlamıştır. Ayrıca Diyarbakır Vilayeti'nde konsolosluk görevlisi, misyoner, seyyah ve bilim insanları gibi yabancı kişiler de faaliyetler yürütmüştür. Bununla birlikte bu vilayet dahilinde bilimsel çalışmalar ön plana çıktığı gibi eski eserler konusunda da yoğunlaşma görülmüştür. Araştırmacılara kolaylık sağlanmış ve tarihî eserlerin korunması maksadıyla da yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Buna rağmen Diyarbakır Vilayeti dâhilinde âsâr-ı atîka kaçakçılığı ise özellikle tesadüfen ortaya çıkan veya kişilerin mülklerinde zuhur eden eski eserlerin yetkililerden saklanması ve kaçak yollarla satışı yapılmak istenmesi gayesinden kaynaklanmıştır. Bu gibi durumlarda kaçakçılık olayı hakkında tahkikat yapılmış, kişilerin elinde kalan eski eserlerin sahiplenilmesi amaçlanmış ve müzeye gönderilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca kaçakçılık yoluna başvuranların yakalanmaları durumunda eser üzerinde hak iddia etmeleri engellenmiştir. Söz konusu menfi olaylara rağmen genel anlamda eski eserlerin tahrip edilmediği, koruma altına alındığı ve Müze-i Hümâyûn'da teşhir edilmesinin sağlandığı anlaşılmıştır.

Arşiv belgelerine dayalı olarak gerçekleştirilen bu çalışmada mahallî yetkililerin eski eserlere karşı kayıtsız kalmadığı, buna rağmen eski eserlere yönelik ahalide tam bir bilinçlenmenin ise söz konusu olmadığı anlaşılmıştır. Diyarbakır Vilayeti'nden Müze-i Hümâyûn'a nakledilen eski eserlerin değerli olduğu ve mevcut bilincin ise söz konusu süreçte yükselişe geçtiği, bu durumun ortaya çıkmasında da Natık Efendi'nin etkisi olduğu görülmüştür. Bu yönüyle taşrada eski eser bilincinin ivme kazandığı süreci göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Şûra-yı Devlet: ŞD. 210/27, 1306 Ra. 23/27 Kasım 1888; ŞD. 215/13, 1316 S. 29/19 Temmuz 1898; ŞD. 220/70, 1323 Z. 18/13 Şubat 1906; ŞD. 225/39, 1327 N. 11/26 Eylül 1911.

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası: BEO 989/74107, 1315 Ra. 7/6 Ağustos 1897; BEO 990/74211, 1315 Ra. 9/8 Ağustos 1897; BEO. 1041/78024, 1315 C. 24/20 Kasım 1897; BEO. 1167/87462, 1316 Ra. 3/30 Temmuz 1898; BEO. 3325/249332, 1326 Ca. 2/2 Haziran 1908.

Bâb-ı Defteri, Darphane İradeler: D.DRB. İ. 24/22 1264 N. 17/17, Ağustos 1848.

Cevdet, Darphane: C.DRB. 63/3140 1200 Ş. 29/27, Haziran 1786.

Dâhiliye Nezâreti, İdare: DH.İD. 28/34 1329 Ş. 24/20, Ağustos 1911; DH.İD. 228/35, 1329 N. 26/20 Eylül 1911.

Dâhiliye Nezâreti, Mektubî Kalemi: DH. MKT. 1006/7, 1323 C. 28/30 Ağustos 1905; DH. MKT. 1073/16, 1322 S. 29/24 Nisan 1906; DH. MKT 2194/25, 1316 Z. 12/27 Nisan 1899; DH. MKT. 2874/71, 1327 C. 24/13 Temmuz 1909.

Dâhiliye Nezâreti, Şifre Kalemi: DH. ŞFR. 236/10, 1315 Ra. 4/3 Ağustos 1897; DH. ŞFR. 236/49, 1315 Ra. 13/12 Ağustos 1897; DH. ŞFR. 236/118, 1315 Ra. 29/28 Ağustos 1897; DH. ŞFR. 362/104, 1324 S. 22/17 Nisan 1906; DH. ŞFR. 363/45, 1324 Ra. 6/30 Nisan 1906; DH. ŞFR. 396/12, 1326 Ra. 1/3 Nisan 1908; DH. ŞFR. 396/132, 1326 Ra. 18/20 Nisan 1908.

Dâhiliye Nezâreti, Tesri'-i Muâmelât ve İslahât Komisyonu: DH. TMIK.M. 8/33, 1314 M. 16/27 Haziran 1896; DH. TMIK.M. 9/2, 1314 M. 30/11 Temmuz 1896; DH. TMIK.M. 9/64, 1314 M. 28/9 Temmuz 1896; DH. TMIK.M. 13/93, 1314 Ra. 30/8 Eylül 1896; DH. TMIK.M. 23/46, 1314 C. 23/29 Kasım 1896; DH.TMIK.M. 221/59, 1324 Ra. 11/5 Mayıs 1906; DH. TMIK.M. 229/23, 1324 B. 10/30 Ağustos 1906; DH. TMIK.M. 266/65, 1326 B. 3/1 Ağustos 1908.

Hariciye Nezâreti, Tahrirât: HR.TH. 282/19, 1321 M. 22/20 Nisan 1903.

Hatt-ı Hümayun: HAT. 573/28091, 1225 N. 4/3 Ekim 1810; HAT 1271/49239F, 1250 B. 20/22 Kasım 1834; HAT 1271/49239E, 1250 Ş. 3/5 Aralık 1834; HAT 1271/49239H, 1250 Ş. 3/5 Aralık 1834.

İrade, Dâhiliye: İ.DH. 372/24654, 1273 B. 26/22 Mart 1857; İ. DH. 442/29207, 1276 S. 17/15 Eylül 1859.

İrade, Hariciye: İ.HR. 171/9254, 1276 S. 20/18 Eylül 1859; İ.HR. 391/7, 1322 B. 13/23 Eylül 1904.

İrade, Maârif: İ. MF. 16/49, 1328 L. 27/1 Kasım 1910.

İrade, Meclis-i Mahsûs: İ.MMS. 105/4464, 1306 N. 13/13 Mayıs 1889.

İrade, Taltifât: İ. TAL. 488/5, 1332 M. 2/1 Aralık 1913.

Maârif Nezâreti, Mektubî Kalemi: MF.MKT. 18/136, 1291 Ca. 23/10 Temmuz 1874; MF.MKT. 34/176, 1293 Ra. 15/10 Nisan 1876; MF.MKT. 38/60, 1293 Ca. 30/23 Haziran 1876; MF.MKT. 40/68, 1293 B. 3/25 Temmuz 1876; MF.MKT. 45/102, 1293 Z. 15/1 Ocak 1877; MF.MKT. 83/45, 1301 Ş. 2/28 Mayıs 1884; MF.MKT. 133/26, 1309 R. 21/24 Kasım 1891; MF.MKT. 148/92, 1310 S. 7/31 Ağustos 1892; MF.MKT. 148/129, 1310 S. 9/2 Eylül 1892; MF.MKT. 154/39, 1310 R. 25/16 Kasım 1892; MF.MKT. 167/2, 1310 L. 15/2 Mayıs 1893; MF.MKT. 167/36, 1310 L. 19/6 Mayıs 1893; MF.MKT. 178/87, 1311 S. 8/21 Ağustos 1893; MF.MKT. 178/1, 1311 S. 1/14 Ağustos 1893; MF.MKT. 178/103, 1311 S. 8/21 Ağustos 1893; MF.MKT. 181/110, 1311 Ra. 17/28 Eylül 1893; MF.MKT. 185/98, 1311 R. 26/6 Kasım 1893; MF.MKT. 188/78 1311 Ca. 21/30 Kasım 1893; MF.MKT. 191/13 1311 C. 17/26 Aralık 1893; MF.MKT. 192/5, 1311 B. 1/8 Ocak 1894; MF.MKT. 192/96, 1311 B. 7/14 Ocak 1894; MF.MKT. 201/15, 1311 L. 13/19 Nisan 1894; MF.MKT. 237/14, 1312 Ca. 21/20 Kasım 1894; MF.MKT. 264/13, 1312 Za. 28/23 Mayıs 1895; MF.MKT. 272/4, 1313 M. 10/3 Temmuz 1895; MF.MKT. 276/25, 1313 S. 13/5 Ağustos 1895; MF.MKT. 289/35, 1313 Ca.

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atîka Bilincinin Gelişimi: Müze-î Hümâyûn Fahrî Memuru
Natık Efendi ve Faaliyetleri

3/22 Ekim 1895; MF.MKT. 295/8, 1313 C. 8/26 Kasım 1895; MF.MKT. 341/39, 1314 Ca. 24/31 Ekim 1896; MF.MKT. 369/12, 1315 R. 18/16 Eylül 1897; MF.MKT. 379/6, 1315 B. 7/2 Aralık 1897; MF.MKT. 384/16, 1315 Ş. 27/21 Ocak 1898; BOA. MF.MKT. 419/43, 1316 C. 4/20 Ekim 1898; MF.MKT. 430/49, 1316 Ş. 15/29 Aralık 1898; MF.MKT. 456/25, 1317 Ra. 9/18 Temmuz 1899; MF.MKT. 460/5, 1317 R. 1/9 Ağustos 1899; MF.MKT. 467/28, 1317 Ca. 14/20 Eylül 1899; MF.MKT. 481/50, 1317 Ş. 22/26 Aralık 1899; MF.MKT. 485/32, 1317 N. 30/1 Şubat 1900; MF.MKT. 488/32, 1317 L. 29/2 Mart 1900; MF.MKT. 489/18, 1317 L. 29/2 Mart 1900; MF.MKT. 495/23, 1317 Za. 19/21 Mart 1900; MF.MKT. 551/34, 1318 Z. 23/13 Nisan 1901; MF.MKT. 555/42, 1319 M. 11/30 Nisan 1901; MF.MKT. 560/29, 1319 S. 9/28 Mayıs 1901; MF.MKT. 562/14, 1319 S. 19/7 Haziran 1901; MF.MKT. 607/42, 1319 Za. 7/15 Şubat 1902; MF.MKT. 613/21, 1319 Za. 28/8 Mart 1902; MF.MKT. 620/27, 1320 M. 1/10 Nisan 1902; MF.MKT. 621/45, 1320 M. 8/17 Nisan 1902; MF.MKT. 625/15, 1320 M. 28/7 Mayıs 1902; MF.MKT. 635/36, 1320 Ra. 10/17 Haziran 1902; MF.MKT. 663/60, 1320 C. 25/29 Eylül 1902; MF.MKT. 675/58, 1320 N. 7/9 Aralık 1902; MF.MKT. 676/62, 1320 N. 27/28 Aralık 1902; MF.MKT. 707/25, 1321 S. 25/23 Mayıs 1903; MF.MKT. 708/34, 1321 S. 28/26 Mayıs 1903; MF.MKT. 722/52, 1321 Ca. 9/3 Ağustos 1903; MF.MKT. 752/63, 1321 N. 18/8 Aralık 1903; MF.MKT. 754/28, 1321 L. 6/26 Aralık 1903; MF.MKT. 808/49, 1322 B. 28/8 Ekim 1904; MF.MKT. 854/52, 1322 Ra. 8/13 Mayıs 1905; MF.MKT. 869/15, 1320 M. 1/12 Temmuz 1905; MF.MKT. 946/76, 1324 C. 20/1 Ağustos 1906; MF.MKT. 1040/38, 1326 M. 17/20 Şubat 1908; MF.MKT. 1052/69, 1326 R. 5/7 Mayıs 1908; MF.MKT. 1064/45, 1326 C. 7/7 Temmuz 1908; MF.MKT. 1077/33, 1326 N. 11/7 Ekim 1908; MF.MKT. 1081/62, 1326 L. 19/14 Kasım 1908; MF.MKT. 1135/44, 1327 C. 16/5 Temmuz 1909; MF.MKT. 1163/14, 1328 L. 21/26 Ekim 1910; MF.MKT. 1177/9, 1330 M. 4/25 Aralık 1911; MF.MKT. 1179/18, 1330 Ca. 7/24 Nisan 1912; MF.MKT. 1192/57, 1331 Z. 28/28 Kasım 1913.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları: MV. 232/7, 1332 M. 1/30 Kasım 1913.

Sadâret Divan Kalemî Evrâkı, Mukâvelenâmeler: A.} DVN.MKL. 12/5, 1291 S. 28/16 Nisan 1874; A.} DVN.MKL. 25/45, 1301 Z. 29/20 Ekim 1884; A.} DVN.MKL. 74/31, 1275 R. 9/16 Kasım 1858.

Sadâret Mektubî Kalemî, Meclis-i Vâla Evrâkı: A.} MKT.MVL. 30/24, 1266 L. 9/18 Ağustos 1850; A.} MKT.MVL. 51/40, 1268 Ca. 22/14 Mart 1852.

Sadâret Mektûbî Kalemî, Mühîme Kalemî (Odası): A.} MKT.MHM. 167/2, 1276 Ra. 4/1 Ekim 1859; A.} MKT.MHM. 190/23, 1277 M. 14/2 Ağustos 1860; A.} MKT.MHM. 257/77, 1279 N. 27/18 Mart 1863.

Sadâret Mektûbî Kalemî, Nezâret ve Devâir: A.} MKT.NZD. 11/92, 1266 N. 28/7 Ağustos 1850; A.} MKT.NZD. 12/28, 1266 L. 9/18 Ağustos 1850.

Sadâret Mektûbî Kalemî, Umum Vilâyet: A.} MKT.UM. 102/88, 1268 N. 27/15 Temmuz 1852.

B. Gazeteler

Diyarbakır Vilayet Gazetesi: No, 261, 1291 Ş. 6/18 Eylül 1874; No, 342, 1293 R. 3/27 Nisan 1876.

Takvîm-i Vakâyi Gazetesi: No, 2053, 1285 Za. 1/13 Şubat 1869.

C. Salnameler

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1328), Selanik Matbaası, İstanbul.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1316), Matbaa-i Âmire, İstanbul.
Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1317), Matbaa-i Âmire, İstanbul.
Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1318), Matbaa-i Âmire, İstanbul.
Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1319), Matbaa-i Âmire, İstanbul.
Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, (1321), Asır Matbaası, İstanbul.
Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir (1300), Vilayet Matbaası, Diyarbekir.
Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir (1316), Vilayet Matbaası, Diyarbekir.
Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir (1317), Vilayet Matbaası, Diyarbekir.
Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir (1318), Vilayet Matbaası, Diyarbekir.
Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir (1319), Vilayet Matbaası, Diyarbekir.
Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir (1321), Vilayet Matbaası, Diyarbekir.
Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir (1323), Vilayet Matbaası, Diyarbekir.

D. Yayınlanmış Vesikalar

Âsâr-ı Atîka Nizâm-nâmesi (1291), Matbaa-i Âmire, Dersaadet.
Âsâr-ı Atîka Nizâm-nâmesi (1322), Asır Matbaası, İstanbul.
Halil Edhem (1334), *Müze-i Hümâyûn, Meskûkât-ı Kâdime-i İslâmiye Kataloğu Kısm-ı Sâdis, Meskûkât-ı Osmaniye*, C. 1, Mahmûd Bey Matbaası, Konstantiniye.
Halil Edhem (1339-1923), *Âsâr-ı Atîka Müzesi'nde Meskûkât Koleksiyonları (Tarihçesi, Tasnîfâtı ve Mikdârı)*, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
Halis Eşref (1316), *Külliyat-ı Şerh-i Kânûn-ı Arâzi*, A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiyesi, Dersaadet.
Hüsnü Efendi (1310), *Arâzi Kânûnnâmesi Şerhi*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet.
Kânûnnâme-i Arâzi (1274), Takvîmhâne-i Âmire, Dersaadet.
Kuyucaklızâde Mehmed Atif Bey (1319), *Arâzi-i Kânûnname-i Hümâyûnu Şerhi*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet.
Müze-i Hümâyûn Rehnümâ (1319), Mahmûd Bey Matbaası, Konstantiniye.
Müze-i Hümâyûn Rehnümâ (1330), Matbaa-i Ebûzziyâ, Konstantiniye.
Müze-i Hümâyûn Rehnümâ (1337), Matbaa-i Ahmed İhsân ve Şürekâsı, Konstantiniye.
Müze-i Hümâyûn-i Osmâniye Mahsûs Muhtasar Rehnümâ (1325), Matbaa-i Ahmed İhsan, Konstantiniye.

E. Araştırma ve İnceleme Eserler

Ağrakça, Ahmet (2011), "Tedmür", *TDVİA*, C. 40, İstanbul, s. 264-265.
Aktan, Ali (2020), "Mu'temid-Alellah, Ahmed b. Ca'fer", *TDVİA*, C. 31, Ankara, s. 387-388.
Ayverdi, İlhan (2011), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul.
Baytak, İsmail (2019), "Eskiçağ Mezopotamya'sında Rahip-Kral/Tanrı Kral Yönetimi ve Devlet", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Editörler: L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, s. 421-436.
Çağ, Galip-Öztürk, Funda (2021), "Osmanlı Devleti'nde Adli Modernleşme: Tanzimat

Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru
Natık Efendi ve Faaliyetleri

- Döneminde Dava Vekilliği (Avukatlık) ve Baronun Ortaya Çıkışı, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2, s. 537-560.
- Çakmak, Biray (2019), "Osmanlı Taşrasında Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Gediz Kazasında Bulunan Eski Eserler", *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2019, s. 169-188.
- Eyice, Semavi (1985), "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu" *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1596-1599.
- Eyice, Semavi (1995), "Eldem, Halil Ethem", *TDVİA*, C. 11, İstanbul, s. 18-21.
- Gündüz, Filiz (2007), "Osman Hamdi Bey", *TDVİA*, C. 33, İstanbul, s. 468-469.
- Hut, Davut (2020), "Fethi Paşa", *TDVİA*, C. Ek-1, Ankara, s. 450-451.
- Karaduman, Hüseyin (2004), "Belgelerle İlk Türk Asâr-ı Atıka Nizamnamesi", *Belgeler*, C. 25, S. 29, s. 73-92.
- Köroğlu, Kemalettin (2018), *Eski Mezopotamya Tarihi (Başlangıçtan Perslere Kadar)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mumcu, Ahmet (1969), "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 26, S. 3-4, s. 45-78.
- Naab, J.P.-Unger, Eckhard (1934), *Pir Hüseyin'de Naram-Sin Stelinin Keşfi*, Asarı Atıka Müzeleri Neşriyatı, İstanbul.
- Ortaylı, İlber (1985), "Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1599-1600.
- Pekşen, Okay (2016), "Eski Mezopotamya'daki Savaşlarda Tanrıların Rolü", *History Studies*, C.8, S. 2, 2016, s. 55-68.
- Saatçi Ata, Meltem Begüm (2021), "Müze-i Hümâyun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'in Osmanlı Maarif Nazırları Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belgi Dergisi*, S. 21, s. 459-482.
- Shaw, Wendy M.K (2004), *Osmanlı Müzeciliği (Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi)*, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Türkseven, Hüseyin (2010), Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Politikası ve Müze-i Hümayun'un Kuruluşu, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale*.
- Yücel, Erdem (2006), "Müze", *TDVİA*, C. 32, İstanbul, s. 240-243.
- Yücel, İdris- Çakmak, Biray "Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası: Kurumsal Düzenlemeler ve Uygulamalar", *Halil İnalçık Armağanı- IV Tarih Araştırmaları*, Ahmet Özcan (Ed.), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2017, s. 278-319.

OSMANLI-ALMAN İKTİSADİ İLİŞKİLERİNE BİR PARANTEZ: HANSA BİRLİĞİ

A PARENTHESIS TO OTTOMAN-GERMAN ECONOMIC RELATIONS: THE HANSA LEAGUE

Burak ÇITIR*

Geliş Tarihi/Received:14.03.2022

Kabul Tarihi/Accepted:13.06.2022

ÇITIR, Burak, (2022), "Osmanlı-Alman İktisadi İlişkilerine Bir Parantez: Hansa Birliği", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 431-448.

Öz

Ticari ilişkiler, birçok farklı etkenin bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkan ekonomik birlikteliklerdir. Kuzey Alman kent devletlerinin on ikinci yüzyıldan itibaren Baltık Denizi'nde bulunan Gotland Adası'ndaki Visby kentinde temelini attığı Hansa Birliği de ticari ilişkiler sonucu ortaya çıkan böylesi bir birlikteliktir. Hansa Birliği zaman içerisinde kuzey ve batı Avrupa'da yer alan sayıları iki yüzü aşan kenti içerisine alan büyük bir konfederasyon yapısına bürünecektir. Birliğin ekonomik gücü kuzey Avrupa ve Baltık bölgesini domine etse de Reform Hareketleri ve Otuz Yıl Savaşları gibi Ortaçağ Avrupası'nı temelinden sarsan sosyal, dini ve ekonomik gelişmeler güçten düşmesine ve zamanla parçalanmasına neden olacaktır. Bu dönemde birliğin kuruluşunda etkili olan Lübeck ve Hamburg'un yanı sıra Bremen kentiyse 1867'de Kuzey Alman Konfederasyonu kurulana değin ekonomik birlikteliklerini Hansa Birliği adı altında devam ettirecektir. Hansa Birliği'nin Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkisiyse 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması'na dayanmaktadır. Osmanlı arşiv belgelerinde Cemâhir-i Selâse-i Anseatik veya Vilhanseatik Cemahiri gibi benzer adlarla anılan Hansa Birliği, Osmanlı'nın İngilizlerle imzaladığı anlaşmanın imtiyazlarından yararlanmak isteyen diğer Avrupa devletleri gibi harekete geçmiştir. Dönemin Londra elçisi James Colquhoun aracılığıyla temasa geçen Hansa Birliği, Balta Limanı'ndan dokuz ay gibi kısa bir süre sonra istediğini elde edecektir. 20 Mayıs 1839'da imzalanan ve bilinen ilk Osmanlı-Alman imtiyazlı ticaret anlaşmasıyla Hansa Birliği, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir de diplomatik elçilik açacaktır. Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'yla imtiyazlı ticaret anlaşması imzalayan Hansa Birliği'nin kuruluş, yükseliş ve çöküş dönemlerine kısa da olsa yer verilirken aynı zamanda Osmanlı-Alman ticari ilişkilerinin tarihine de değinilmektedir. Bu sayede hem Osmanlı-Alman ticari ilişkileri hem de bu ilişkiler içerisinde Hansa Birliği'nin yeri resmi arşiv belgeleri, birincil ve ikincil kaynaklar üzerinden incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı İmparatorluğu, Hansa Birliği, Alman İmparatorluğu, Baltık, Ticaret*

*Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, bcitir@sakarya.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-7199-6816>).

Abstract

Commercial relations are economic associations that emerge as a result of the combination of many different factors. The Hanseatic League, which the North German city-states laid the foundation in the city of Visby on Gotland Island, located on the Baltic Sea since the twelfth century, was also such a union that arose as a result of commercial relations. The Hanseatic League would become a large confederation structure that included more than two hundred cities located in northern and western Europe in time. Although the economic power of the League dominated northern Europe and the Baltic region, social, religious, and economic developments that shook Medieval Europe fundamentally, such as Reform Movements and the Thirty Years' Wars, would cause it to lose power and break up over time. In addition to Lübeck and Hamburg, which were effective in the foundation of the union during this period, the city of Bremen would continue its economic associations under the name of Hanseatic League until the North German Confederation was established in 1867. The relationship of the Hanseatic League with the Ottoman Empire was stood upon the 1838 Treaty of Balta Liman. The Hanseatic League, called by similar names such as Cemahir-i Selase-i Anseatik or Vilhanseatik Cemahiri in Ottoman archival documents, acted like other European states that wanted to take advantage of the privileges of the agreement signed by the Ottoman Empire with the British. The Hanseatic League, contacted through the London ambassador of the time, James Colquhoun, would get what it wanted in a short time like nine months after the 1838 Treaty of Balta Liman. With the first known Ottoman-German privileged trade agreement signed on May 20, 1839, the Hanseatic League would also open a diplomatic embassy in the Ottoman Empire. In this study, the establishment, rise and collapse periods of the Hanseatic League, which signed a privileged trade agreement with the Ottoman Empire, are briefly included and the history of Ottoman-German trade relations is also mentioned. In this way, both the Ottoman-German commercial relations and the position of the Hanseatic League in these relations will be examined through official archival documents, primary and secondary sources.

Keywords: *Ottoman Empire, The Hansa League, German Empire, Baltic, Trade*

Giriş

Alman İmparatorluğu'nun kurulduğu 1871 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkilerin her ne kadar sınırlı olduğu düşünülse de sanıldığı gibi değildir. Osmanlı-Alman ticari ilişkilerinde Alman coğrafyasını bir bütün olarak görmek hatalı olur. Aynı zamanda Alman İmparatorluğu'nun kuruluşunda lider rolü oynayan Prusya'yla olan ilişkileri de tek başına Osmanlı-Alman ilişkilerinde temel almak yine aynı hatayı sürdürmek olur. İktidarın ya da galibin tarihinin yazılması Osmanlı-Alman ilişkilerinde de kendisine yer bulmaktadır. İkili ilişkilerin tarihi üzerine yapılan çalışmalarda temelde Prusya'yla olan ilişkiler dikkate alınsa da Osmanlı'yla ticaret anlaşması imzalayarak konsolosluk açan Hansa Birliği'nden neredeyse hiç bahsedilmemektedir. Bu durumun yaşanmasında Alman birliğinin Prusya önderliğinde sağlanması ve Hansa Birliği'nin tam anlaşılammış olması kuvvetle muhtemeldir.

Hansa Birliği, kuruluşu on ikinci yüzyıla dayanan, ortaçağ ve erken modern Avrupa'nın bilinen en başarılı ve en geniş ticari birlikteliğidir. Fakat, sınırlarının en geniş olduğu ve iki yüzü aşkın kentin dahil olduğu dönemde dahi Osmanlı'yla ticaret yapabilecek ne sınırı ne de bağlantısı bulunmaktaydı. On sekizinci yüzyıla birlikte eski gücünü kaybettiği ve sadece Lübeck, Hamburg ve Bremen kentleriyle varlığını devam ettirdiği bir dönemde Hansa Birliği'nin Osmanlı'yla ilişki kurmaya çalıştığı görülmektedir. Bunda en önemli etkense Osmanlı'nın İngiltere'yle imtiyazlı ticaret anlaşması imzalamasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun İngilizlerle imzaladığı 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması'yla başlayan süreçte, Hansa Birliği de İngilizlere sağlanan imtiyazlardan faydalanmak adına Osmanlı'yla yakınlaşmaya başlayacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'na ait arşiv belgelerinde üç hür Hansa kentinin (Freie Hansestadt) oluşturduğu ve resmi belgelerde *Cemâhir-i Selâse-i Anseatik* veya *Vilhanseatik Cemahiri* gibi benzer adlarla anılan Hansa Birliği'yle ilişkiler kurulduğu görülmektedir. Karşılıklı ilişkiler, 1839'da imzalanan *Osmanlı Devleti ile Vilhanseatik Cumhuriyeti Arasında Seyri Sefain ve Ticaret Anlaşması*¹yla başlamış ve birliğin 1867'de Kuzey Alman Konfederasyonu'na dahil olmasına kadar devam etmiştir.

Mevcut literatürde, Hansa Birliği'nin tarihiyle ilgili çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Hatta, ilgili bazı çalışmalarda kentler düzeyinde tüccarların hangi kentte hangi tüccarla ilişkide bulunduğunu gösteren prosopografik kataloglamayla ticari ağları ortaya konmaktadır.² Ne yazık ki bu türden çalışmalar farklı dillerdeki literatürde çokça yer alırken Türkçe literatürde Hansa adıyla ilgili çalışmalar parmakla sayılabilecek kadar az sayıdadır. Direkt olarak *Hansa Birliği* adıyla yapılan ilk tez çalışması Ahmet Ballıkaya'ya aittir. Bu çalışmada birliğin tarihi incelenirken Osmanlı İmparatorluğu'yla olan ilişkilere değinilmemiştir.³ Kübra Mamak'ın tez çalışmasındaysa Osmanlı İmparatorluğu ile Hansa Birliği arasındaki ilişkilere devlet salnameleri üzerinden değinilmiştir.⁴ Kübra Mamak'ın Necati Çavdar ile ortak yayınlanan çalışmasıysa Osmanlı-Hansa Birliği ilişkilerini konu

1 *Mecmua-i Muâhedat*, C. 1, İstanbul: Hakikat Matbaası, 1878, s. 94; BOA, HR. SYS., 1887/2-1; BOA, İ.HR., 8/374-1.

2 Mike Burkhardt, *Der Hanisch Bergenhandel im Spätmittelalter*, Köln,Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2009.

3 Ahmet Ballıkaya, "Hansa Birliği", Yüksek Lisans Tezi, Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

4 Kübra Mamak, "Devlet Salnamelerine Göre Osmanlı Hariciye Teşkilatı (1847-1877)", Yüksek Lisans Tezi, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

edinmesinden dolayı değerlidir.⁵ Onur İnal⁶, Selma Aytüre vd.⁷ ve Hülya Derya⁸ da yayınlanan çalışmalarında hem Hansa Birliği hem de Osmanlı-Hansa ilişkilerine değinmektedirler.

Bu çalışmadaysa, Hansa Birliği'nin hangi süreç sonucunda kurulduğu ve birliğin diğer Alman kentleriyle varolan farklılıklarına kısa da olsa yer verildikten sonra Osmanlı-Alman ticari ilişkilerindeki yerine bakılacaktır. Burada en dikkat çeken durumsa Alman İmparatorluğu öncesinde ilgili coğrafyada tek söz hakkının Prusya'ya ait olmadığı, Hansa Birliği'nin de özerk yapısıyla bölgede etkin olduğudur. Bu ayrıntıya dikkat etmeden yapılacak yorumlar hem Hansa Birliği'ni hem de Alman coğrafyasındaki diğer devlet yapılanmalarının tam anlamıyla anlaşılmasına neden olacaktır. Bu kapsamda Osmanlı-Hansa ilişkileri arşiv belgeleri ve birincil kaynaklar üzerinden incelenmeye çalışılacaktır.

A. Hansa Birliği'nin Tarihine Kısa Bir Bakış

Hansa Birliği ya da Hansa, bazı kaynaklarda *Alman Hanse* olarak da adlandırılan, kuzey Alman kasabaları/kentleriyle kendi toprakları dışında faaliyet gösteren Alman tüccar toplulukları tarafından karşılıklı ticari çıkarları korumak adına kurulan bir organizasyondur. On üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar kuzey Avrupa'nın ticari hayatına egemen olan Hansa isminin kökeniyle ilgili birçok varsayım bulunsa da temelde *birlik* veya *şirket* için kullanılan Gotik bir kelimedenden türetilen *lonca* veya *dernek* anlamına da gelen bir ortaçağ Almanca tabiridir.⁹

Ortaçağ Avrupası'nda soylulara karşı tüccarlar ve zanaatkarların zaman içerisinde örgütlenmesiyle oluşturulan loncalar, sosyal yapının bir parçası haline geldi. Aynı zamanda loncalar, ticaret yollarının yanı sıra bağlı oldukları kent ve ülkelerde kendi ekonomik çıkarlarını ve diplomatik ayrıcalıklarını korumak adına daha geniş birlikler de kurmaya başladı.¹⁰ Hansa Birliği de bu şekilde bir örgütlenmenin ürünüdür. Bu birliğe dahil olan kentlerin kendi hukuk sistemleri ve karşılıklı koruma ve yardım için kullanılan orduları bulunuyordu. Buna rağmen, birlik bir devlet yapılanmasından ziyade genel anlamda bir kent devletleri konfederasyonu formatındaydı.

Hansa Birliği'nin merkezi sayılan ve *Baltık'ın Kraliçesi* olarak da adlandırılan Lübeck¹¹, dönemin Saksonya ve Bavyera Dükü Aslan Heinrich (Heinrich der Löwe) tarafından on ikinci yüzyılda önemli bir ticaret merkezi haline getirildiğinde kentte yaşayan tüccarlar

5 Necati Çavdar, Kübra Mamak Çam, "Türk-Alman Araştırmalarına Bir Katkı: Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti-Cemâhîr-i Selâse-i Anseatik Münasebetleri", *Journal of History Studies*, Vol. 10 Issue 6, September 2018, p. 45-62.

6 Onur İnal, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hansa Tüccarları (1839-1867)", *Toplumsal Tarih*, 167, Kasım 2007, s. 60-67.

7 Selma Aytüre, Semra Aydoğdu Bağcı, Ömer Berki, "Hansa Birliği (Avrupa Birliği'nin Sonu Da Avrupa Birliği Gibi Mi Olacak?)", *International Journal of Social Science*, No. 58, p. 523-541.

8 Hülya Derya, Tahir Öğüt, "Alman İktisat Tarihinde Hanse Birliği ve Lüpek Kenti Örneği", *Avrasya İktisat İşletme Dergisi*, S. 7, 2016, s. 13-31; Hülya Derya, "Hanse Birliğinden Hanse Kentlerine: Hanse Tüccarları Üzerine Ekonomi Politik Değerlendirme", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 17, S. 66, 2018, s. 801-815.

9 Hibbert, A. Boyd, "Hanseatic League", *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/Hanseatic-League>, (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

10 Pınar Ülgen, "Geç Ortaçağ Avrupasında Lonca Teşkilatı", *History Studies* 5/2, A Tribute to Prof. Dr. Halil İnalçık, 2013, p. 473-474.

11 Karl Pagel, *Die Hanse*, Oldenburg: Gerhard Stalling, 1942, s. 47.

farklı kentlerdeki diğer loncalarla bağlantı kurmaya başladı.¹² Zamanla gelişen ikili ve çok taraflı ilişkiler yüzyılın sonuna doğru tüccarları bir birlik altında birleşme kararı vermelerine neden olmuş olabilir. Bu sayede öz kaynaklarını bir araya getirmek, birbirlerini korumak ve kârlarını artırmak adına beraber hareket edebileceklerdi.

On ikinci yüzyılın başlarına kadar Rus ve Baltık kentleri arasındaki ticarete Gotland Adası'ndaki Visby kenti¹³ önemli bir yere sahiptir. Rusların zamanla doğu ticaretine yönelmeleriyle ada çevresindeki ticari faaliyette kuzey Avrupa kentleri, özellikle de Alman kentleri aktif rol oynamaya başladı. Ruslardan boşalan alanda sayısız Alman seçkin tüccarın varlık göstermesi ve adaya ticaret için gelmeleriyle burada bir birlik kurmanın temeli de atılmaya başlandı. Visby, Baltık ve Rus ticaretinin ana merkezlerinden olan Novgorod (şimdi Veliky Novgorod) ile ticarete önemli bir aktarma merkezi konumundaydı. Visby kentinin bu özelliği sayesinde Alman tüccarlar, Baltık'ın doğu kıyısında önemli kentlerin kurulmasına da katkıda bulundu; Riga (1201), Reval (1219) (günümüzde Tallinn), Dorpat (1224) (günümüzde Tartu) ve Danzig (günümüzde Gdańsk) bu kentlerden birkaçıdır. Böylece, on üçüncü yüzyılın başlarında Almanlar, Baltık'ta uzun mesafeli ticaretin neredeyse tekeline sahipti.¹⁴

Alman tüccarların Gotland merkezli oluşturmaya başladıkları bu yeni iktisadi düzenin temel amacı ticari olarak kazançların artırılmasıydı. Bu düşünce zamanla bölge kentleri arasında da kabul görekken yenilerinin katılımıyla genişleyen bir ağa dönüştü. Temelde, Alman kökenli kent devletlerini kapsayan yapı, ileride de görüleceği üzere neredeyse tüm kuzeybatı Avrupa ve Baltık'a kıyısı bulunan kentleri içerisine alan bir yapıya dönüşecektir.¹⁵ İşin ilginç yanıysa ileride birlik haline gelecek olan bu yapının kurucuları Alman kökenli olmalarına karşın işlerini Baltık kıyısındaki kentlerde genişlettikten sonra Alman kentlerine yaymaya başlamışlardır.

Büyük ölçüde kendi çabalarıyla bir birlik oluşturan ve başarılar elde ederek tarihte görülmemiş bir bağımsızlıkla hareket edebilen birlik, Baltık Denizi'nin neredeyse kapalı olan havzasından batıdaki Kuzey Denizi'ne doğru genişlemeye başladı. 1237 gibi erken bir tarihte İngiliz topraklarında da imtiyazlar elde edildi. Her ne kadar birliğin o anda batıda ulaştığı en uç nokta İngiltere olsa da birliğin batıdaki merkezi burası değildi. Flanders'de bulunan Brugge, bu dönemde birliğin batıdaki en önemli merkeziydi. Öyle ki, bilinen dünyanın her yerinden tüccarlar buraya sadece ticaret yapmak amacıyla değil aynı zamanda birbirlerinin ticari tecrübelerinden de faydalanmak adına gelmekteydi.¹⁶

12 Georg Friedrich Sartorius, *Urkundliche Geschichte des Ursprunges der deutschen Hanse*, Herausgegeben von J. M. Lappenberg, Erster Band, Hamburg: Friedrich Perthes, 1830, s. 12.

13 Baltık Denizi'nin en büyük adası, günümüzde İsveç'e bağlıdır. Aynı zamanda, "Gotland, her şeyden önce, Alman tüccarların Baltık-Rus işletmeleri için bir üstü." Walthar Stein, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Hanse*, Giessen: J. Ricker'sche Verlagsbuchhandlung, 1900, p. 7.

14 Stein, 1900, s. 3; Terrence Henry Lloyd, *England and the German Hanse 1157-1611*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991., s. 5.

15 Ahmet Ballıkaya, *Hansa Birliği*, Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2018, s. 2-3.

16 Günümüzde Belçika'nın Kuzey Denizi'ne kıyısı bulunan bölgeleri için kullanılan bir addir; Döneminin son derece gelişmiş sanayisi, zengin eğitim merkezi ve güney-batı Avrupa'dan her zamankinden daha fazla sayıda yabancı tüccarın varış noktası olan Flandre, doğu Avrupa ile daha yakın ve eşit bir ilişkiye sahipti. Stein, 1900, s. 5; Kontore im Ausland, Brügge, <https://www.hanse.org/hanse-historisch/die-geschichte-der-hanse/kontore-im-ausland/>, (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

Birliğin önemli kentlerinden ve kurucu ortakları arasında yer alan Lübeck ve Hamburg, çok daha önceleri tuz ve ringa balığı ticaretini tekelleştiren resmi bir ortaklığa sahipti. Gotland'la gerçekleştirilen ticaret ve oluşturulan yeni birlik havası etkisini hemen gösterecek ve ileride Hansa Birliği'nin temeli sayılacak olan *Artlenburger Ayrıcılığı* 1161 Ekim'inde imzalanacaktır.¹⁷ Belge, Baltık'ta ticaret yapan Gotland'daki tüccarlarla Lübeck kentindeki tüccarlar arasında bir dengeyi garanti ediyordu. Bu sayede gümrüksüz, koruma ve karşılıklı güvene dayalı özgür bir ticaret ortamı sağlanıyordu.

1. Hansa-İskandinav İlişkileri

Baltık Denizi'ne kıyısı bulunan ve aynı zamanda ticari faaliyetler yürüten İskandinav kentleriyle Hansa Birliği arasındaki ilişki, birlik kurulmadan öncesine dayanmaktadır. İskandinav coğrafyasının hemen yanı başındaki Gotland Adası'nda örgütlenerek birlik oluşturulmasına karşın birbirleriyle herhangi bir ilişkide bulunmamaları tesadüf değildi. Bu durumun yaşanmasında Hansa ile İskandinav ülke/kentlerinin rekabet içerisinde yer almaları büyük etkiye sahipti. Danimarka Kralı II. Valdemar'ın yenilgiye uğratıldığı Bornhöved Savaşı (1227) sonrasında Hansalılar, önemli ayrıcalıklar elde ettiler. Bu tarihte her ne kadar resmi bir birliğe sahip olmasalar da Hansa tüccarları ilk defa kolektif hareket ederek haklarını savunmaktadır. Norveç Kralı'nın 1284'te Hansa tüccarlarının ayrıcalıklarını kısıtlamaya gitmesi de Hansalıların birlikte hareket etmesi ve ambargosuyla karşılık bulmaktaydı.¹⁸ Norveç'e tahıl ticaretini durduran birlik, ülkede kıtlıkla bir krizin ortaya çıkmasını sağlayarak Kral'ı boyun eğmek zorunda bıraktı.¹⁹ Bu sayede eskisinden daha iyi şartlara sahip genişletilmiş imtiyazlar elde edildi. Bu ve benzeri durumlar İskandinav kentleriyle Hansa tüccarları arasında karşılıklı güvene dayanan bir bağın oluşmasına engel oldu.

Hansalılar, İskandinav kentlerine uyguladıkları türden ambargo ve baskıyı başka kent ve devletlere de çeşitli vesilelerle uygulayarak kendi haklarını koruma ya da daha fazla imtiyaz elde etmeye devam ettiler. Hatta bazı durumlarda birliğe üye kentler de bu tür boykotlardan nasiplerini almıştır. Hansa tüccarları birliğin batıdaki en önemli merkezi Brugge'de haklarının gasp edildiğini düşündükleri dönemlerde hiç düşünmeden boykot kararı alarak merkezlerini Hollanda'daki Aardenburg veya Dordrecht'e taşımaktan geri durmamışlardır. Bu durum Brugge'nin geri adım atmasına kadar devam etmiştir.²⁰

Birlik her geçen gün büyüyüp güçlenirken rakipleri de o oranda artmaktaydı. Daha önceden sürtüşmelerin yaşandığı Danimarkalılarla savaşıma noktasına geldiğinde dönemin Kralı IV. Valdemar (Atterdag), güçlerini toplayarak 1361'de Gotland ve 1362'de de Hapsian'da Hansalıları bozgununa uğrattı. Fakat Hansalılar, 1367 Helsingborg Kuşatması'yla Bruno Warendorp'u ve Danimarka kralını yendi.²¹ Bu galibiyetten üç yıl

17 Philippe Dollinger, *The German Hansa*, Vol. 1, The Emergence of International Business 1200-1800, London and New York: Routledge, 1970, p. 24.

18 Arved Nedkvitne, *The German Hansa and Bergen 1100-1600*, Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2014, p. 50.

19 Kontore im Ausland, <https://www.hanse.org/hanse-historisch/die-geschichte-der-hanse/kontore-im-ausland/>, (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

20 Kontore im Ausland, *Brügge*, <https://www.hanse.org/hanse-historisch/die-geschichte-der-hanse/kontore-im-ausland/>, (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

21 Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, çev. Hamit Çalışkan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 28.

sonra 24 Mayıs 1370'te, Kral IV. Valdemar ve Hansa kentleri arasında Stralsund Antlaşması/Barışı imzalandı. Bu anlaşma, Danimarka'nın saldırganlığının sonunu ve temel ekonomik meselelerde Hansa üstünlüğünü ve birliğin Avrupa siyasetinde artık tanınır hale gelmesini sağlamıştır.²²

2. İlk Hansa Günü - Hansetag

Hamburg ve Lübeck arasındaki ticari birlikteliğin başarı ve gücü her geçen gün yeni kent ve kasabaların katılımını da sağlamıştı. Bu durum, Hansa Birliği'nin resmi kuruluş tarihine kadar artarak devam etti. Önceleri Gotland'ndaki Visby kentinden gerçekleşen yönetim faaliyetleri, 1356'da Lübeck'te toplanan ilk Hansa Günü'yle (Hansetag) bu kentten yürütülmeye başlandı. Aynı gün birliğe üye kent ve kasabalar kendi ordularını birbirlerinin emrine vererek, bir diğerini koruyacağını ve savunacağını öngören *Lübeck Yasası*'na uymaya yemin etti ve böylece seksen üyeyle birlik resmi olarak kuruldu. Lübeck, diğer tüm Hansa kasaba ve kentlerine göre merkezi konumuyla ilk Hansa Günü de dahil olmak üzere toplantıların ve sözleşmelerin çoğuna ev sahipliği yaptı.²³

Hansa Birliği öncesinde ve ilk zamanlarında, soyluların ve Katolik Kilise'nin sahip olduğu güç, serfleri ve tüccar sınıfını kendi inisiyatifleri altında yönetmelerini sağlamaktaydı. Fakat birlik gücünü arttırmaya başlayıp kuzey Avrupa ve Baltık'a kıyısı olan kentlerde varlık göstermeye başlayınca kendine ait bir kültür de gelişmeye başladı.²⁴ Birliğe katılan her kentte *kontor* adı verilen ticari bölgeler kurularak ticaret yönlendirilmeye çalışılırken aynı zamanda sosyal yapıya meydan okuyacak güce ve zenginliğe de sahip olundu.

On üçüncü yüzyıldan on altıncı yüzyılın ortalarına kadar Hansa Birliği, kontorları aracılığıyla sağladığı güvencelerle batının hammadde ve gıda ihtiyaçlarını doğudan karşılayarak, Avrupa'nın kuzeydoğusu ve kuzeybatısı arasındaki mal değişimine büyük ölçüde egemen oldu. Bu ticarete doğunun kürk, balmumu, tahıl, bal, keten, kenevir, ahşap, reçine, zift ve katran gibi ürünlerini batıya götürürken; batıdan da kumaş, değerli madenler, metal eşya ve özellikle silah gibi endüstriyel ürünler getirildi.²⁵

Zaman içerisinde gücü iyice artan Hansa Birliği artık sadece kuzey Avrupa'da değil Portekiz'den Rusya'ya ve İskandinav ülkelerinden İtalya'ya kadar geniş bir ekonomik coğrafyada iki yüzü aşkın kentte çok sayıda kontora sahipti. Bu kentler arasındaki bağlantıysa dört büyük aktarma merkezi; doğuda Novgorod'daki Peteryard (Kuzeybatı Rusya) ve Bergen'deki Tyske Bryggen (Norveç); batıdaysa Brugge (Flanders) ve Londra'da önceleri Guildhall sonradan Steelyard (İngiltere) tarafından sağlandı.²⁶

22 Bjork, David K. "The Peace of Stralsund, 1370." *Speculum* 7, No. 4 (1932), s. 448; Hansa Birliği'nin hiçbir zaman Avrupa siyasetinde aktif olmak gibi bir amacı olmamıştır. Bu anlaşma aynı zamanda başta Danimarka olmak üzere Baltık kıyılarında birliğin özgürce ve geniş bir alanda ticaret yapmaya başlanmasını sağlamıştır. Pagel, 1942, s. 3.

23 Örneğin 1356 ile 1407 arasında yapılan 67 sözleşmeden 43'ü Lübeck'te yapılmıştır. "The Hanseatic Days, the highest decision-making council of the Hanseatic League (1356-1669)", <https://www.hanse.org/en/hanseatic-days/the-traditional-hanseatic-days/>, (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022)

24 Gaimster, David. "A Parallel History: The Archaeology of Hanseatic Urban Culture in the Baltic c. 1200-1600." *World Archaeology* 37, No. 3 (2005), p. 408-423.

25 Onur İnal, Kasım 2007, s. 60.

26 Wiesner-Hanks, 2014, s. 28; Kontore im Ausland, *London* <https://www.hanse.org/hanse-historisch/die-geschichte-der-hanse/kontore-im-ausland/>, (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

Zaman içerisinde Hansa kentlerinde yaşanan yönetsel bozulmalar on beşinci yüzyıla gelindiğinde Rusya'da da kendini gösterdiğinde hem halk hem de Rus yönetimince hoş karşılanmadı ve bölgenin önemli aktarma merkezi Novgorod'daki kontor, 1494'te Rus Çarı Büyük İvan'ın (1462-1505) emriyle kapatıldı. Bu gelişmeyle, Hansa tüccarları buradaki tüm ticari ayrıcalıklarını kaybederken,²⁷ buradan yürütülen işlemler Riga'ya aktarıldı.²⁸ Büyük İvan'ın bu adımı diğer devlet yönetimlerinde de benimsendi ve birliğin kendi tüccarlarını marjinalleştirdiği ve üyeleri dışındaki tüccarların kârlarını en aza indirme eğiliminde olduğu varsayımı öne sürülerek benzer uygulamalara gidilmeye çalışıldı.²⁹

Büyük İvan'la başlayan Hansa Birliği'ne karşı girişimlerin yanı sıra yükselen ulusal ve bölgesel ekonomiler, Hansa tüccarları ve kentleri gibi bölgeler üstü bir birliğe yaşam hakkı tanımamaya başladı. Birliğin güçten düşmesindeki önemli etkenlerden birisi de üyelerinin dini inanç farklılıklarıydı. Reform Hareketleri ve temelde dini görüşteki ayrılıkların neden olduğu *Otuzyıl Savaşları (1618-1648)* birliğe üye birçok kenti birbirleriyle savaşır hale getirdi.³⁰ Bu da Hansa tüccarlarının ticaret alanını ve düzenli mal akışını ortadan kaldırarak birliğin güçten düşmesine ve etki alanının daralmasına neden oldu. Tüm bu siyasi ve dini gelişmelerle bir zamanlar sayıları iki yüzü aşan kentin dahil olduğu Hansa Birliği, 1669'da Lübeck'teki son *Hansa Günü'nü* ondan az kentin katılımıyla gerçekleştirdi. Birlik on sekizinci yüzyılın başından itibaren artık sadece sembolik bir yapı olarak varlığını devam ettirdi.

Birliğin önemli iki kenti Lübeck ve Hamburg'un yanı sıra Bremen bu sembolik yapının koruyucuları olarak ittifakı devam ettirdi. Her ne kadar eski gücünde olmasa da zaman içerisinde oluşturulan ikili ilişkiler sayesinde okyanus ötesiyle dahi ticaret yapacak güce sahip olundu.³¹ Bu gücünün farkında olan birlik üyeleri bölgelerindeki diğer birlikler ve devletlerin siyasi ve iktisadi tacizlerine karşı varlıklarını devam ettirebilme adına karşılıklı ticari anlaşmalar ve konsolosluklar açma yoluyla haklarını savunmaya devam ettiler. İşte tam da bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'yle 1838'de bir ticaret anlaşması imzalaması birliğin Akdeniz'de de faaliyet göstermesine olanak sağlayabilirdi. Bu kapsamda birliğin Londra elçisi James Colquhoun (1780-1855), Osmanlı İmparatorluğu'yla karşılıklı ticaret anlaşması imzalamanın yolları aranmakla görevlendirilmiştir.

27 Joshua J. Mark, "Hanseatic League", https://www.worldhistory.org/Hanseatic_League/, (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

28 Kontore im Ausland, *Novgorod*, <https://www.hanse.org/hanse-historisch/die-geschichte-der-hanse/kontore-im-ausland/>, (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

29 Joshua J. Mark, "Hanseatic League".

30 Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, çev. Birtane Karanakçı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 60.

31 Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Hansa Birliği arasında doğrudan diplomatik ilişkiler 1853'te kuruldu ve ilk konsolosluk da 1857'de kuruldu. Bu tarihten önceyse üç kent, ABD ile ayrı ayrı diplomatik ilişkiler kurdu. Hamburg'da ilk ABD Konsolosluğu 1790'da; Bremen'de 1794'te ve Lübeck'teyse 1824'te açıldı. Bu konsolosluklar 1857'de tek bir çatı altında toplandı ve Hansa Birliği'yle ABD arasındaki karşılıklı ilişkiler 1868'e kadar bu konsolosluk aracılığıyla yürütüldü. Bu tarihte Hansa Birliği'nin Kuzey Almanya Konfederasyonu'na (Norddeutscher Bund) katılmasıyla ABD'nin bu kentlerle olan ilişkisi Kuzey Almanya Konfederasyonu üzerinden yürütüldü. Bu dönemde ABD ile ticaretteki ana liman Bremen'dir. "A Guide to the United States' History of Recognition, Diplomatic, and Consular Relations, by Country, since 1776: Hanseatic Republics", <https://history.state.gov/countries/hanseatic-republics/summary>, (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

B. Osmanlı-Alman Ticareti'nde Hansa Birliği

Osmanlı İmparatorluğu ile Hansa Birliği arasındaki iktisadi ilişkileri incelemeden önce iki toplum, Osmanlı ve Alman toplumu arasındaki tarihsel arka plana bakmak adeta zorunludur. İki toplum arasında kurulan ilk temaslar sadece iktisadi değil aynı zamanda siyasi ve askeri ilişkileri de içinde barındırmaktadır. Bu ilişkiler, Alman İmparatorluğu'nun kuruluşunda etkili olan Prusya Krallığı döneminde yoğunlaşmaktadır. İlk diplomatik temaslar, Prusya Kralı I. Friedrich (1701-1713)'in tahta çıkışı dolayısıyla Osmanlı heyetinin Berlin'i ziyaretiyle³² gerçekleşse de Alman kentleriyle ilişkiler çok daha önceleri Leipzig, Dresden, Augsburg, Regensburg ve Nürnberg gibi Alman kentleriyle yapılan karşılıklı ticarete dayanmaktadır.³³

Osmanlı İmparatorluğu ile Alman kentleri arasındaki ikili diplomatik ilişkilerin temelini oluşturan asıl gelişmelerse Prusya Kralı II. Friedrich (Büyük Friedrich)'in hükümdarlık yıllarına (1740-1786) dayanmaktadır. Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı ve Prusya'ya komşu ve düşman oluşları kaçınılmaz olarak iki devletin bir araya gelmesini sağlamıştı. Osmanlı'yla Prusya'nın ortak sınırlarının olmayışı diğer komşuları gibi birbirlerinin topraklarında yayılmalarını engelliyordu. Bu duruma ek olarak Prusya'nın, Katolik Avusturya ve Ortodoks Rusya gibi koyu Hristiyanlık öğretilerini benimsemeyen Protestanlık inancına sahip olması Osmanlı'yla ittifak yapmasını da kolaylaştırmaktaydı.³⁴ Tüm bu gelişmeler iki devletin yaklaşmasını sağlayan ortamı yaratmaktaydı.

Farklı vesilelerle Osmanlı İmparatorluğu'yla irtibata geçmeye çalışan Prusya, özellikle Avusturya'yla giriştiği mücadelede Osmanlı'dan faydalanmak niyetindeydi. Böylelikle Avusturya karşısında üstünlüğü ele geçirerek zafere ulaşmayı hedeflemekteydi. Tüm bu düşüncelerle Kral, ilk defa Mart 1755'te müşavirlerinden Rexin'i³⁵ İstanbul'a gönderdi. Bu ilk temastan sonra Ocak 1757'de Rexin tekrar İstanbul'a geldiğinde *Yedi Yıl Savaşları* (1756-1763) Avrupa'da devam ediyordu. Savaş nedeniyle büyük bir yalnızlık içerisinde bulunan Kral'ın bu ziyaretten beklentisi, Sultan III. Mustafa'nın saltanatı döneminde (1757-1774), 22 Mart 1761'de sekiz maddelik bir anlaşmayla gerçek olurken;³⁶ anlaşma, 27 Temmuz 1761'de *ahidnâme* olarak tasdik edildi.³⁷ Anlaşmayla aynı zamanda Kral II.

32 Kemal Beydilli, "Colmar von der Goltz Paşa'nın Gelişine Kadar Prusya-Alman Siyasi ve Askeri Münasebetlerine Kısa Bir Bakış", 20. *Yüzyıl Başına Kadar Türk Askeri Eğitim Tarihi Gelişimi*, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 1983, s. 13.

33 Jakob Krauss, *Deutsch-Türkische Handelsbeziehungen*, Jena: G. Fischer, 1901, s. 47; Philip D. Curtin, *Dünya Tarihinde Kültürler Arası Ticaret*, çev. Şaban Bıyıklı, İstanbul: Küre Yayınları, 2008, s. 233; Rifat Önsoy, "19. Asrın İkinci Yarısından Alman İmparatorluğu'nun 1871'de Kuruluşuna Kadar Bavýera'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ticareti", VIII. *Türk Tarih Kongresi – Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1981, s. 1426.

34 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, C. 8, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s. 163.

35 13 Aralık 1754'te Osmanlı Sultanı I. Mahmud'un vefatıyla yeni padişahın politikalarına ümit bağlayan II. Friedrich, İstanbul'a gönderilecek bir temsilci aracılığıyla ittifak zemini aramıştır. Bu amaçla, Şileyalı Gottfried Fabian Haude görevlendirilmiştir. Haude'nin imza yetkisine sahip olmaması varılacak bir anlaşmada tekliflerin krala iletilmesini gerekli kılacaktır. Bu zorunluluğun ortadan kaldırılması adına Pomeranya Kralı Adolf von Rexin adını taşıyacak olan Haude aynı zamanda kendini "umur-ı ticaret müsteşarı ve mesalih-i mahsusa mahremi" olarak tanıttı. Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1985, s. 25-28.

36 Prusya ile Yapılan Ticaret Anlaşması için bkz. A.DVN.NMH., 1/1; Yapılan anlaşmanın maddeleri için bkz. BOA, A.DVNS.NMH.d., 1/15-49; *Mecmua-i Muâhedat*, C. 1, 1878, s. 83-90.

37 HAT, 9/309-1; Helmuth Scheel, *Die Schreiben der türkischen Sultane an die preußischen Könige in der Zeit von 1721 bis 1774: und die ersten preußischen Kapitulationen vom Jahre 1761*, Hohen Philosophischen Fakultät der Universität Griefswald, Doktorat, Berlin, 1930, s. 13-14.

Friedrich Wilhelm'in tahta geçişinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'yla gizlice yürüttüğü yakınlaşma faaliyetleri de resmiyet kazanmış oldu.³⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun Prusya'ya kıyasla güçlü olduğu bir dönemde, 1768-1774 arasında Rusya'yla giriştiği savaşı kaybetmesiyle imzalanan *Küçük Kaynarca Anlaşması* (1774) dengeleri değiştirdi. Bu değişimle Osmanlı daha önceden Prusya'yla pek de tercih etmediği bir ittifak anlaşmasına sıcak bakmaya başlamıştı. Böylelikle, Osmanlı-Prusya ikili diplomatik ilişkilerinin başladığı andan itibaren ilk defa karşılıklı menfaatler dengesinde yaşanan bu değişim, 1 Şubat 1790'da Osmanlı'yı Hristiyan bir devletle ilk askeri ittifak antlaşmasını imzalamaya sevk etti. Bu sayede Osmanlı-Prusya ikili diplomatik ilişkileri zirveye ulaştı.³⁹ Osmanlı İmparatorluğu imzalanan bu anlaşmayla Kırım'da kaybettiği toprakları tekrar kazanılıncaya dek Prusya'nın Avusturya ve Rusya'ya karşı kendi yanında savaşmasını sağlarken; Prusya'ysa sadece Polonya toprakların Avusturya tarafından kendisine iade edilmesini zorlamaktan başka bir şey elde edememiştir.⁴⁰ Anlaşma yüklenilen sorumluluklar açısından Osmanlı'nın lehine bir ittifak anlaşması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Her ne kadar ikili ittifak anlaşması imzalanmış olsa da bu tarihten sonra Prusya'nın kendi bölgesel ve iç sorunlarıyla uğraşması iki devlet arasındaki ilişkilerin belirli bir düzeyde seyretnesine neden oldu. Fransa'da 1789'da gerçekleşen devrim ve sonrasında yaşananlar Prusya'yı sınırları konusunda düşünmeye sevk etti. 1806'da IV. Koalisyon Savaşı'yla Napolyon Bonaparte liderliğindeki Fransa'nın İngiltere, Rusya ve Prusya'dan oluşan birliği yenmesi ve Berlin'i işgal etmesiyle Kutsal Roma Germen İmparatorluğu son buldu. Bu da beraberinde Osmanlı-Prusya ilişkilerini duraklama dönemine soktu.⁴¹ Bu dönemde Prusya'yı işgal eden Napolyon, ileride Alman birliğinin sağlanmasındaki önemli adımlardan birini de attı. Fransa, 1806'da yıkılan Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun boşluğunu doldurmak ve Alman kentlerini daha iyi idare edebilmek adına ülke genelinde yapılan düzenlemelerle o dönemde sayıları iki yüzü bulan Alman kentlerinin sayısını altmışa düşürdü. Bu dönemde anayasanın da uygulamaya konulmasıyla kentlerin siyasi olarak bir araya gelmelerine imkan tanındı.⁴² 1811'e gelindiğinde, Hansa Birliği'nin önemli kentleri Lübeck, Hamburg ve Bremen de Fransa tarafından ilhak edilse de 1813'te bu üç Hansa kenti tekrardan bağımsızlıklarını kazandı. Daha sonra, Koalisyon Savaşları'na son veren 1815 Viyana Antlaşması'yla da önceden sayıları altmışa düşürülen Alman kentlerinin sayısı bu sefer otuz sekize düşürüldü ve *Alman Konfederasyonu (Deutscher Bund)* adı verilen bir yapı altında birleştirildiler.⁴³

38 BOA, HAT, 9/321-1.

39 22 Mart 1761'de imzalanan antlaşma, 31 Ocak 1790'da 50 yıl süreyle uzatıldı. *Mecmua-i Muâhedat*, C. 1, 1878, s. 83-90; Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984, s. IX-X; Önsöy, 1981, s. 1424.

40 Beydilli, 1984, s. 67-70.

41 Karal, C. 8, 2011, s. 165.

42 Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, çev: Ertürk Demirel, Ankara: Dost Kitabevi, 2010, s. 102.

43 Vladimir Potyemkin, *Uluslararası İlişkiler Tarihi Diploması Tarihi*, C. 1, çev: Atilla Tokatlı, İstanbul: May Yayınları, 1977, s. 477. Alman Konfederasyonu, 1848 ihtilali'ne kadar varlığını devam ettirdi. Bu tarihte birleşmiş bir Alman Devleti hayalini taşıyan liberal ve devrimci fikirdeki ihtilalciler ayaklandılar. Fakat ihtilalcilerin bu istekleri Alman kentleri arasında gerçekleşen görüşmeler olumsuz sonuçlanınca gerçekleşemedi. Hatta var olan konfederasyon da dağıldı. Fakat, Prusya ve Avusturya önderliğinde 1850'de tekrar toplanan konfederasyon bu sefer iki güç arasında liderlik çekişmelerine sahne oldu. 1866'ya gelindiğindeyse, Avusturya-Prusya arasında kaçınılmaz savaş patlak verdi ve konfederasyon tekrar dağıldı. Konfederasyon her ne kadar dağılsa da birlik olma isteği

1. 1839 Osmanlı-Hansa İmtiyazlı Ticaret Anlaşması

Alman topraklarında siyasi ve askeri durumunun görece istikrar kazandığı bir dönemde Osmanlı İmparatorluğu 16 Ağustos 1838'de İngilizlerle bir ticaret anlaşması imzalamaktaydı.⁴⁴ Balta Limanı Antlaşması olarak da bilinen anlaşmayla İngilizler, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında gerçekleştirecekleri ticaretten çeşitli imtiyazlar sayesinde büyük kârlar elde etmeyi garantilemekteydi. Lübeck, Hamburg ve Bremen'in oluşturduğu Hansa Birliği de İngilizlere tanınan bu imtiyazlardan faydalanmak adına hemen harekete geçti. Birlik, Osmanlı İmparatorluğu'yla Balta Limanı'nın temel alındığı bir antlaşmayı ilgili antlaşmadan dokuz ay sonra 20 Mayıs 1839'da imzaladı.⁴⁵

Hansa Birliği'nin İngilizlerle yapılan anlaşmanın üzerinden bir yıl bile geçmeden Osmanlı'yla ticaret anlaşması imzalaması Prusya önderliğindeki Alman Konfederasyonu karşısında büyük bir başarıydı. Anlaşmayı Hansa adına birliğin Londra elçisi James Colquhoun (1780-1855) imzalarken; Osmanlı adına Londra Sefiri Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) imzaladı.⁴⁶ Osmanlı İmparatorluğu ve Hansa Birliği arasında imzalanan on sekiz maddelik, *Osmanlı Devleti ile Vilhanseatik Cumhuriyeti Arasında Seyri Sefain ve Ticaret Anlaşması*⁴⁷ birkaç defa eklemelerle genişletildi.⁴⁸ Antlaşma aynı zamanda Osmanlı'yla bir Alman kent/devlet yapılanması arasındaki ilk imtiyazlı ticaret anlaşmasıydı.

Mevcut literatürde, Osmanlı-Alman ilişkilerinde Prusya'yla olan ilişkiler temel alınmaktadır. Fakat Lübeck, Hamburg ve Bremen'in oluşturduğu ve Osmanlı arşiv belgelerinde *Vilhanseatik* veya *Cemahir-i Selase-i Vilhanseatik* gibi çeşitli ifadelerle kendisine yer bulan Hansa Birliği görmezden gelinmektedir. Halbuki bu birlik görüldüğü üzere Balta Limanı'yla başlayan süreçte Osmanlı'yla ilk imtiyazlı ticaret anlaşmasını imzalayan Alman kökenli devlet yapılanmasıdır ve her ne kadar temelde bir ticari birlik olsa da Osmanlı'yla anlaşma imzalayacak güce sahiptir. Birliğin Osmanlı'yla olan siyasi ilişkileri görmezden gelinerek Alman Birliği'nin kuruluşunda öncü rol oynayan ve kurulan yeni Alman İmparatorluğu'nun yönetimini elinde bulunduran Prusya'yla olan ilişkiler, Osmanlı-Alman ilişkilerinde temel alınmaktadır. Halbuki, Hansa Birliği'yle imzalanan ilk antlaşmadan bir yılı aşkın süre sonra 22 Ekim 1840'ta Prusya'yla aynı şartlar altında bir

devam eden Alman kentleri yeni bir birliğin doğuşunu da sağladılar. Main Nehri'nin kuzeyindeki birçok kuzey Almanya kenti, 1866'da Prusya önderliğinde, *Kuzey Almanya Konfederasyonu*'nu (Norddeutscher Bund) kurdu. Bu konfederasyona 1871'de Alman İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar varlığını devam ettirdi.

44 Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı İngiliz İktisadî Münasebetleri (1580-1850)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 138.

45 BOA, HR. SYS., 1887/2-1; İ.HR., 8/374-1. Bu belgede anlaşma tarihi olarak 10 Mayıs 1839 belirtilmektedir. Bu anlaşmadan önce Londra Sefiri Mustafa Reşid Paşa tarafından Sadarete Belçika ile imzalanan ticaret anlaşmasının bir benzerinin Hansa Birliği ile imzalanması yönünde bir yazı iletilmiştir. BOA, HAT, 1183/46702-1; Anlaşma tarihi olarak 26 Şaban 1256/22-23 Ekim 1840 tarihleri de verilmektedir. *Mecmua-i Muâhedat*, C. 1, 1878, s. 94; Necdet Kurdakul, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Döler Neşriyat, 1981, s. 231-236; Başka bir kaynaktaysa, anlaşma tarihi olarak 18 Mayıs verilmektedir. Hartmut Müller, "Bremen und Türken zur Zeit des Osmanischen Reiches", *Bremisches Jahrbuch*, Band 81, 2002, p. 111.

46 Osmanlı İmparatorluğu'yla Hansa Birliği arasında anlaşma yapabilmesi adına Londra Sefiri Mustafa Reşid Paşa'ya ruhsatname verilmiştir. BOA, A.DVN.NMH., 2/13; Hansa Birliği ile Osmanlı İmparatorluğu arasında anlaşma yapabilmesi adına Londra elçisi James Colquhoun görevlendirilmiştir. BOA, İ.HR., 8/374-1.

47 *Mecmua-i Muâhedat*, C. 1, s. 94; BOA, HR. SYS., 1887/2-1; BOA, İ.HR., 8/374-1.

48 BOA, HR. SYS., 1887/3, 1-4; Bu anlaşma uyarınca 1790'da imzalanan anlaşmasının aksine Osmanlı İmparatorluğu ithalat gümrüğünü yüzde 5'e; ihracat gümrüğüne yüzde 12'ye yükseltmiştir. *Mecmua-i Muâhedat*, C. 1, 1878, s. 94-99.

antlaşma imzalanmıştır.⁴⁹ Bu iki ayrı antlaşma da göstermektedir ki, Osmanlı-Alman ikili ilişkilerinde en azından *iktisadi* konularda Hansa Birliği'ne atıfta bulunmak gerekmektedir. Aynı zamanda görülmektedir ki, Hansa Birliği kendi başına bir yapılanmadır ve Prusya'yla herhangi bir yönetsel birliktelikten söz etmek mümkün değildir. Hatta Hansa Birliği, Prusya'nın başkenti Berlin'de bir elçi dahi bulundurmaktadır.⁵⁰ Tüm bunlar da göstermektedir ki, Hansa Birliği Alman coğrafyasında kendi yönetimini diğer Alman devlet yapılanmalarına dahi kabul ettirebilecek güce ve özerkliğe sahiptir.

Osmanlı İmparatorluğu, Hansa Birliği'yle imzaladığı ilk anlaşmanın üzerinde çok geçmeden, 15 Eylül 1841'de yeni bir anlaşmayla ilgili antlaşmanın esasları detaylandırılmıştır. Yeni anlaşmaya göre, ilgili anlaşmanın dördüncü maddesi uyarınca tarım ve sanayi ürünlerinden alınan ve daha önceden kaldırılan dahili ticaret vergisi yerine eşyanın kıymeti gereğince yüzde 9 ve iskeleden ihraçlarında da tüccarların yüzde 3'lük vergi ödemeleri belirtilirken, antlaşmanın yedi yıl süreyle geçerli olacağı, aksi belirtilmedikçe süre sonunda kendiliğinden yenileneceği de belirtilmiştir.⁵¹

Hansa Birliği'nin Osmanlı İmparatorluğu'yla doğrudan ticari ilişkiler kurmasının temelinde hem bir yandan Osmanlı'yla yakınlaşma isteği hem de Avrupalı devletlere 1838'de tanınan ticari ayrıcalıklardan faydalanma düşüncesi yatmaktaydı. Tüm bu düşüncelerin yanı sıra on yedinci yüzyılda Hansa Birliği'nin yavaş yavaş dağılmasından sonra kurucu üyeler, Lübeck ve Hamburg'un yanı sıra Bremen, ticari çıkarlarını savunmak ve komşu Alman prensliklerinin tecavüzlerine karşı egemenliklerini savunmak adına Avrupa'nın güçlü devletleriyle diplomatik ilişkilerini sürdürdüler. Bu temsil ilişkisi, denizasıra ticaret üzerindeki merkantilist kısıtlamaların hafifletildiği on dokuzuncu yüzyılın başlarında büyük ölçüde genişledi. Avrupa, Asya ve Amerika'daki Hansa ileri karakolları, öncelikle ticari ihtiyaçlara hizmet eden ve neredeyse yalnızca fahri konsololar tarafından yönetilen bir yapıya sahipti. Ancak Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki diğer limanlarda da konsolosluk açabilmesi için Hansa Birliği'ne imzalanan anlaşma öncesinde şart olarak İstanbul'da bir diplomatik temsilcilik açmasını şart koşmuştu.

2. İstanbul'da İlk Diplomatik Temsilcilik

Hansa Birliği, 1625'te ilk defa Lahey'de açtığı diplomatik temsilciliğinden sonra birliğin sona erdiği güne kadar ticari ilişkide bulunduğu bölgelerdeki çeşitli kentlerde temsilcilikler açmıştır. Bu temsilcilikler bazen üç Hansa kentini temsilen tek çatı altında olabileceği gibi 49 Kurdakul, 1981, s. 245-248; Zollverein, Hansa Birliği'nden farklı olarak sadece Alman kent devletlerinin kendi aralarında gümrükleri ortadan kaldırmak adına kurdukları iktisadi bir birlikteliktir. Dedinge, Béatrice, "Trade Statistics of the Zollverein, 1834-1871", *Revue de l'OFCE*, Vol. 140, No. 4, 2015, p. 68; Prusya'yla ilk dostluk ve ticaret anlaşması 22 Mart 1761'de imzalandı. 31 Ocak 1790'daysa anlaşma 50 yıl süreyle uzatıldı. Bu anlaşma uyarınca ithalat ve ihracatta gümrük yüzde 3 olarak belirlendi. 1840'taki yeni anlaşmada 1838 Balta Limanı esas alınarak gümrük oranları ithalatta yüzde 5'e ihracatta yüzde 12'ye yükseltildi. Ayrıntılı bilgi için bknz. *Muâhedât Mecmûası*, C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2008, s. 83-94. 50 BOA, HR.MKT., 465/94.

51 Osmanlı İmparatorluğu ile Hansa Birliği arasında imzalanan anlaşma metni için bknz. BOA, A.DVN.NMH., 4/17; Kurdakul, 1981, s. 261-264; Hansa Birliği tarafından anlaşmanın onaylandığına dair, A.DVN.NMH., 4/19. Antlaşmanın yeni ve İngiltere ve Fransa'yla imzalanan anlaşma maddelerinden farklı olan kısmıysa her iki akit taraf için de en çok kayırılan (müsaadeye mazhar) ulus hakları biçiminde karşılıklılık sağlamasıydı. Fakat Osmanlı'ya verilen bu taviz, tüm yabancı devletlere Hansa kentlerinde serbest ve eşit rekabeti garanti eden Hansa ticaret anlaşmasına karşılık geliyordu. Ancak bu durumda, Osmanlı'nın bu deneyime sahip uzak mesafeye gidebilen tüccarlarının neredeyse hiç bulunmaması müteakibiyet ve en çok kayırılan ulus muamelesinden pek de yararlanmayacağı varsayılabilirdi. Müller, 2002, p. 112-113.

genellikle her kent kendi diplomatik temsilciliğini açmıştır. Birliğin fiili olarak sona erdiği güne kadar Lübeck 202, Hamburg 286 ve Bremen 217 diplomatik temsilciliğe sahipti.⁵²

Hansa Birliği her ne kadar iki antlaşma imzalanmış olsa da Osmanlı İmparatorluğu'nda bir temsilciliği yoktu. İlgili antlaşmalardan önce gerçekleşen görüşmelerde İstanbul'da bir diplomatik temsilcilik açılması üzerine yapılan müzakereler, antlaşma metninin altıncı maddesi uyarınca⁵³, 1842 Ekimi'nde İspanyol Antonio Lopez de Cordoba'nın (1799-1854) Hansa elçisi olarak görevlendirilmesiyle karşılandı.⁵⁴ Cordoba'nın İstanbul'daki temsilciliği Hansa Birliği'nin Osmanlı'daki ilk ortak temsiliydi. Fakat İstanbul'dan önce İzmir'de Bremen müstakil bir temsilcilik açarak Johann Peter Miller'i konsolos olarak atamıştı. İzmir'de açılan bu konsolosluk birliğe dahil bir kentin Osmanlı'daki ilk temsil edilişiydi.⁵⁵

İspanyol Antonio Lopez de Cordoba sayesinde ilk etapta ihtiyaçlarını karşılayan Hansa tüccarları zaman içerisinde Almanca konuşan bir elçiye ihtiyaç duyduklarında birlik, İstanbul'a Alman kökenli bir görevli atama konusunda karar aldı. Bu sayede, Hansa Birliği kendine ait özerk bir elçilik de açmış olacaktı. Bu gelişme uyarınca, şark üzerine araştırmalar yapan Andreas David Mordtmann, Hansa Birliği'nin İstanbul elçisi olarak 1846'da görevlendirildi ve 1847'de görevine başladı.⁵⁶

Lübeck, Hamburg ve Bremen'in oluşturduğu Hansa Birliği için İstanbul'daki diplomatik temsilcilik kıta Avrupası dışında tam diplomatik karaktere sahip ilk tecrübeydi. Osmanlı'da uzun zamandır diplomatik temsilcilikleri bulunan diğer deniz cumhuriyetlerinin aksine, Venedik vb. gibi, birliğin Babıâli'nin yüksek siyasetinde aktif bir rol oynamaya ne niyeti ne de kudreti vardı. Her ne kadar Mordtmann diğer konsoloslardan farklı bir göreve sahip olmasa da daha çok tarafsızlığı ve ticari özgürlüğü desteklemekle yetinen bir dış siyasetle, bölgede çatışan büyük güçler arasında birliğin haklarını savunmaya ve geliştirmeye çalıştı. Bu sayede Mordtmann, İstanbul'dan elde ettiği ticari ve siyasi bilgilerle temsilciliğin kapandığı 1859'a kadar aktif ve başarılı bir görev icra etti.⁵⁷

Andreas David Mordtmann, Alman Ulusal Birliği'nin (Deutscher Nationalverein) 1859'da kuruluşuna kadar Hansa diplomatik temsilcisi olarak İstanbul'da görev yaptı. Bu tarihte, Hansa temsilciliği Prusya'nın İstanbul'da bulunan elçiliğinin bünyesine girdi. Böylelikle Mordtmann'ın görev ve yetkileri de sona erdi.⁵⁸

52 İnal, Kasım 2007, s. 60.

53 "... Bu üç devlet de Osmanlı memleketlerinin ticari bölge, kent ve limanlarında konsolosluklar açılmasına gereksinme gördükleri yerlerde gerek kendi uyruklarından ve gerek yabancıardan bulunsun konsolos ve konsolos vekilleri atayabilecekler;..."; Kurdakul, 1981, s. 232.

54 "Antonio López de Córdoba", <https://dbe.rah.es/biografias/24488/antonio-lopez-de-cordoba>, (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

55 Onur İnal, İstanbul'dan önce İzmir'deki temsilciliğin kurulduğunu öne sürmektedir. "Cordoba'nın Hansa şehirlerinin İstanbul temsilcisi olarak resmi ataması, Miller'in Bremen'in İzmir konsolosu olmasından kısa bir süre sonra, 1843 yılının ekim ayında gerçekleşti." İnal, Kasım 2007, s. 63.

56 Tobias Völker, "Holding High the Hanseatic Cross in the Levant: Andreas David Mordtmann and the Diplomatic Milieu of Istanbul", *The International History Review*, 2020, p. 1-3; Semavi Eyice, "Andreas David Mordtmann", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 5, s. 489; Mordtmann, Osmanlı'da yapmış olduğu gezileriyle de tanınan bir seyyahtır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkzn. Zübeyir Bütüner, "Alman Seyyah Andreas David Mordtmann'ın İznikmid-İznik-İzmit (Kocaeli) İzlenimleri", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, C. 1, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016, s. 529-541.

57 Völker, 2020, p. 3.

58 Völker, 2020, p. 3.

Osmanlı İmparatorluğu, Hansa elçiliğinin Prusya'ya devredilmesinden sonraki süreçte Balta Limanı temel alınarak imzalanan imtiyazlı ticaret anlaşmalarında zaman içerisinde revizyona gitmek istedi. Bunun amacı en basit ifadeyle, yerli üretimi dış rekabetten korumaktı. Bu durumdan haliyle Hansa Birliği'yle imzalanan anlaşma da etkilendi. Fakat birliğin 1859'da elçiliğini Prusya'ya devretmesiyle ilgili görüşmeler artık Almanların Osmanlı'daki tek temsilcisi Prusya elçiliği aracılığıyla gerçekleştiriliyor gözükse de Osmanlı İmparatorluğu Berlin'de bulunan sefiri Yanko Aristaki Efendi'yi dönemin Hansa Birliği Berlin Elçisi'yle müzakere yapması konusunda ruhsat verdi. Bu sayede Prusya'yla imzalanan ticaret antlaşmasının hükümleri üzerinde görüşme imkanı tanınmış oldu.⁵⁹ Bu gelişmeler sonucunda Prusya'yla imzalanan 20 Mart 1862 tarihli yeni anlaşma hükümleri uyarınca ithalattan alınan gümrük vergisi yüzde 5'ten yüzde 8'e yükseltilirken ihracattan alınan gümrük vergisiyse yüzde 12'den yüzde 8'e indirildi. Ancak ihracat gümrüğü, takip eden her yıl yüzde 1 indirilmek kaydıyla 8 yıl sonunda yüzde 1'e düşürülecekti.⁶⁰ Bu anlaşma hükümleri aynı şekilde Hansa Birliği tarafından da uygulanmıştır.

Hansa Birliği, 1859'da her ne kadar temsilciliğini Prusya'ya devretse de görüldüğü üzere varlığını devam ettirmiş ve Osmanlı'yla ilişkilerini de sürdürmüştür. 1866'da Prusya ve Avusturya arasında Alman kent devletleri üzerindeki hakimiyeti belirleyecek olan *Yedi Hafta Savaşı* ya da *Avusturya-Prusya Savaşı* olarak da bilinen savaşın patlak vermesiyle 1867'de Hansa Birliği'ni oluşturan Lübeck, Hamburg ve Bremen, Prusya'nın yanında savaşa girmiştir. Birlik üyeleri, 31 Ağustos 1867'de ilk seçimleri gerçekleştirilen *Kuzey Almanya Konfederasyonu*⁶¹'na (Norddeutscher Bund) tam katılım sağlamıştır. Bu tarihten itibaren müstakil bir birlikten söz etmek pek de mümkün değildir. Öyle ki, Prusya'nın baskılarının iyiden iyiye hissettirildiği 1867'den itibaren birliğe üye kentler, Kuzey Alman Konfederasyonu'na 1868'de dahil oldular.⁶² Böylelikle, 1839'da başlayan Osmanlı-Hansa resmi ilişkileri de son bulmuş oldu. Bu tarihten sonra Osmanlı İmparatorluğu ilk etapta Prusya Krallığı'yla daha sonra da 1871 itibarıyla yeni kurulan Alman İmparatorluğu'yla ilişkilerine devam etmiştir.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'yle 1838'de Balta Limanı Ticaret Anlaşması adıyla da bilinen imtiyazlı ticaret anlaşmasını imzalaması yeni bir dönemin başlangıcı sayılmıştır. Osmanlı, bu imtiyazlı ticaret anlaşmasının benzerini sırasıyla Fransa, Sardunya ve İspanya'yla da imzalamıştır. İlgili imtiyazlardan faydalanmak adına dönemin Londra Elçisi James Colquhoun aracılığıyla nabız yoklayan Hansa Birliği de çok geçmeden bir anlaşma imzalamıştır. 1839'da gerçekleşen bu anlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu siyasi bir devlet yapılanmasından ziyade bir ticaret birliğine imtiyaz vermiş oluyordu. Osmanlı'nın en önemli şartlarından birisi İstanbul'da bir temsilciliğin açılmasıdır ki bu istek de 1842 Ekimi'nde Mordtmann'ın atanmasına kadar İspanyol Cordoba'yla karşılanmıştır. Mordtmann'ın elçiliğiyle birlikte Hansa Birliği, Osmanlı başkentinde yerleşik bir temsilciliğe sahip olmuştur.

59 BOA, A.DVN.NMH, 13/14.

60 BOA, A.DVN.MKL, 3/13-12.

61 Jonathan Steinberg, *Bismarck*, çev. Hakan Abacı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, 2018, s. 329.

62 Gustav Heinrich Schmidt, "Statistik des Consums in Lübeck von 1836-1868", *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde*, Band 6, 1892, p. 340.

Modrtmann ile başlayan ilişkiler sürecinde Hansa Birliği, Osmanlı topraklarında yaşayan veya seyahat eden vatandaşlarının yanı sıra ticari faaliyetlerde bulunan tüccarlarının da can ve mal güvenliklerini sağlamayı ve güvence altına alınmayı amaç edinmişti. Bu sayede iki toplum arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesine katkı sağlanacaktı.

Karşılıklı menfaatler dengesince kurulan ikili ilişkilerin en büyük kazananı Hansa Birliği olmuştur. Osmanlı tüccarlarının Baltık ve Kuzey denizlerine yönelik ticari faaliyetlerinin bulunmaması ve aynı zamanda kervan ticaretinin batıdaki başlangıç noktası Viyana'nın konumundan dolayı Osmanlı tüccarları kuzey halklarıyla ticaretle genel olarak Avusturya'yla muhatap olmuştur. Bu da Alman kent devletleriyle ilişkilerin sınırlı kalmasına neden olmuştur. Fakat, Hansa Birliği'nin denizcilikteki tecrübesi ve okyanus ötesi ticaretle sağladığı tecrübelerle Akdeniz'de varlık göstermesi, imtiyazlı ticaret anlaşmasının avantajlarından en çok Hansa tüccarlarının faydalanmasını sağlamıştır.

1839'da başlayan Osmanlı-Hansa ikili ilişkileri, Alman topraklarında yaşanan siyasi gelişmelerin de etkisiyle 1859'da, İstanbul'daki elçiliğin Prusya elçiliğine devredilmesi, daha sonra da birliğin 1867'de Kuzey Alman Konfederasyonu'na dahil olmasıyla da son bulmuştur. Bu süreçte, Mordtmann'ın çabaları iki toplum arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Hansa Birliği resmi olarak 1867'de son bulsa da birliğin hafızasını canlı tutmak ve kültürünü devam ettirmek adına 1980'den itibaren bazı girişimlerle Hansa Birliği'ne belli bir süre de olsa katılım sağlamış olan kent ve kasabalar *kültürel* olarak tekrar birleşmeye başlamıştır. Günümüzde bu yeni oluşuma 16 farklı ülkeden 192 kent⁶³ katılım sağlamakta ve Yeni Hansa Birliği'ni her yıl farklı bir kentte düzenlenen etkinliklerle kültürel olarak yaşatmaktadırlar.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

T. C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Kalemi Defterleri (A.DVN.NMH), 1/1, 2/13, 4/17, 4/19, 13/14.

BOA, Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Mukavele Kısmı (A.DVN.MKL), 3/13-12.

BOA, Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Nâme-i Hümayûn Defterleri (A.DVNS.NMH.d), 1/15-49.

BOA, Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT), 9/309-1, 9/321-1, 1183/46702-1.

BOA, Hariciye Nezareti, Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS), 1887/2-1, 1887/3-1-4.

BOA, İrade Hariciye (İ.HR), 8/374-1.

B. Resmi Belgeler

(1878), *Mecmua-i Muâhedat*, C. 1, İstanbul: Hakikat Matbaası.

(2008), *Muâhedât Mecmûası*, C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

C. Araştırma ve Tetkik Eserler

Aytüre, Selma; Aydoğdu Bağcı, Semra; Berki, Ömer (2017), "Hansa Birliği (Avrupa Birliği'nin Sonu Da Avrupa Birliği Gibi Mi Olacak?)", *International Journal of Social Science*, Summer II, No. 58, p. 523-541.

63 "Hansestäde", <https://www.hanse.org/hansestaedte/>, (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

- Ballıkaya, Ahmet (2018), "Hansa Birliği", Yüksek Lisans Tezi, Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beydilli, Kemal (1983), "Colmar von der Goltz Paşa'nın Gelişine Kadar Prusya-Alman Siyasi ve Askeri Münasebetlerine Kısa Bir Bakış", 20. Yüzyıl Başına Kadar Türk Askeri Eğitim Tarihi Gelişimi, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, s. 13-17.
- _____ (1984), *1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- _____ (1985), *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Burkhardt, Mike (2009), *Der Hanisch Bergenhandel im Spätmittelalter*, Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.
- Bütüner, Zübeyir (2016), "Alman Seyyah Andreas David Mordtmann'ın İznikmid-İznik-İzmit (Kocaeli) İzlenimleri", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, C. 1, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, s. 529-541.
- Bjork, David K (1932), "The Peace of Stralsund, 1370." *Speculum* 7, No 4, p. 447-76. <https://doi.org/10.2307/2850424>.
- Curtin, Philip D. (2008), *Dünya Tarihinde Kültürler Arası Ticaret*, çev. Şaban Bıyıklı, İstanbul: Küre Yayınları.
- Çavdar, Necati; Mamak Çam, Kübra (September 2018), "Türk-Alman Araştırmalarına Bir Katkı: Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti-Cemâhir-i Selâse-i Anseatik Münasebetleri", *Journal of History Studies*, Vol. 10 Issue 6, p. 45-62.
- Dedinger, Béatrice (2015), "Trade Statistics of the Zollverein, 1834-1871", *Revue de l'OFCE*, Vol. 140, No. 4, p. 67-85.
- Derya, Hülya (2018), "Hanse Birliğinden Hanse Kentlerine: Hanse Tüccarları Üzerine Ekonomi Politik Değerlendirme", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 17, S. 66, s. 801-815.
- _____; Ögüt, Tahir (2016), "Alman İktisat Tarihinde Hanse Birliği ve Lüpek Kenti Örneği", *Avrasya İktisat İşletme Dergisi*, S. 7, s. 13-31.
- Dollinger, Philippe (1970), *The German Hansa*, Vol. I, The Emergence of International Business 1200-1800, London and New York: Routledge.
- Eyice, Semavi (1994), "Andreas David Mordtmann", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 5, s. 489-490.
- Gaimster, David (2005), "A Parallel History: The Archaeology of Hanseatic Urban Culture in the Baltic c. 1200-1600." *World Archaeology* 37, No 3, p. 408-423.
- Harrison, Gordon Scott (1971), "The Hanseatic League in Historical Interpretation." *The Historian* 33, No 3, p. 385-397.
- İnal, Onur (Kasım 2007), "Osmanlı İmparatorluğu ve Hansa Tüccarları (1839-1867)", *Toplumsal Tarih*, 167, s. 60-67.
- Karal, Enver Ziya (2011), *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, C. 8, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Kennedy, Paul (2010), *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, çev. Birtane Karanakçı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Krauss, Jakob (1901), *Deutsch-Türkische Handelsbeziehungen*, Jena: G. Fischer.
- Kurdakul, Necdet (1981), *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Döler Neşriyat.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (2013), *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı İngiliz İktisâdî Münasebetleri (1580-1850)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lee, Stephen J. (2010), *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789 – 1980*, çev. Ertürk Demirel, Ankara: Dost Kitabevi.
- Mamak, Kübra (2017), “Devlet sâlnâmelerine göre Osmanlı Hariciye Teşkilatı (1847-1877)”, Yüksek Lisans Tezi, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Müller, Hartmut (2002), “Bremen und Türken zur Zeit des Osmanischen Reiches”, *Bremisches Jahrbuch*, Band 81, p. 97-125.
- Nedkvitne, Arved (2014), *The German Hansa and Bergen 1100-1600*, Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.
- Önsoy, Rifat (1981), “19. Asrın İkinci Yarısından Alman İmparatorluğu'nun 1871'de Kuruluşuna Kadar Bavyera'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ticareti”, *VIII. Türk Tarih Kongresi – Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 1423-1427.
- Pagel, Karl (1942), *Die Hanse*, Oldenburg: Gerhard Stalling.
- Philip D. Curtin (2008), *Dünya Tarihinde Kültürler Arası Ticaret*, çev. Şaban Bıyıklı, İstanbul: Küre Yayınları.
- Potymkin, Vladimir (1977), *Uluslararası İlişkiler Tarihi Diplomasi Tarihi*, C. 1, çev: Atilla Tokatlı, İstanbul: May Yayınları.
- Sartorius, Georg Friedrich (1830), *Urkundliche Geschichte des Ursprunges der deutschen Hanse*, Herausgegeben von J. M. Lappenberg, Erster Band, Hamburg: Friedrich Perthes.
- Scheel, Helmuth (1930), *Die Schreiben der türkischen Sultane an die preußischen Könige in der Zeit von 1721 bis 1774: und die ersten preußischen Kapitulationen vom Jahre 1761*, Hohen Philosophischen Fakultät der Universität Griefswald, Doktoral, Berlin.
- Steinberg, Jonathan (2018), *Bismarck*, çev. Hakan Abacı, 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Stein, Walther (1900), *Beiträge zur Geschichte der deutschen Hanse*, Giessen: J. Ricker'sche Verlagsbuchhandlung.
- Terrence Henry Lloyd (1991), *England and the German Hanse 1157-1611*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ülgen, Pınar (2013), “Geç Ortaçağ Avrupasında Lonca Teşkilatı”, *A Tribute to Prof. Dr. Halil İnalçık, History Studies* 5/2, p. 471-487.
- Wiesner-Hanks, Merry E. (2014), *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, çev. Hamit Çalıışkan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Völker, Tobias (2020), "Holding High the Hanseatic Cross in the Levant: Andreas David Mordtmann and the Diplomatic Milieu of Istanbul", *The International History Review*, p. 1-20.

D. Dijital Kaynaklar

"A Guide to the United States' History of Recognition, Diplomatic, and Consular Relations, by Country, since 1776: Hanseatic Republics", <https://history.state.gov/countries/hanseatic-republics/summary> (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

"Antonio López de Córdoba", <https://dbe.rah.es/biografias/24488/antonio-lopez-de-cordoba> (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

"Hansestädte", <https://www.hanse.org/hansestaedte/> (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

Hibbert, A. Boyd, "Hanseatic League", *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/Hanseatic-League> (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

Kontore im Ausland, <https://www.hanse.org/hanse-historisch/die-geschichte-der-hanse/kontore-im-ausland/> (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

_____, Brügge, <https://www.hanse.org/hanse-historisch/die-geschichte-der-hanse/kontore-im-ausland/> (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

_____, London <https://www.hanse.org/hanse-historisch/die-geschichte-der-hanse/kontore-im-ausland/> (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

_____, Novgorod, <https://www.hanse.org/hanse-historisch/die-geschichte-der-hanse/kontore-im-ausland/> (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

Mark, Joshua J., "Hanseatic League", https://www.worldhistory.org/Hanseatic_League/ (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

"The Hanseatic Days, the highest decision-making council of the Hanseatic League (1356-1669)", <https://www.hanse.org/en/hanseatic-days/the-traditional-hanseatic-days/> (Son Erişim Tarihi: 20.02.2022).

SEMBOOLİK SERMAYENİN İKTİSADİ DÖNÜŞÜMÜ: BATI ANADOLU'DA GELİR, UNVAN VE STATÜ

ECONOMIC TRANSFORMATION OF SYMBOLIC CAPITAL: INCOME, TITLES AND STATUS IN WESTERN ANATOLIA

Mustafa İLTER*

Geliş Tarihi/Received:28.02.2022

Kabul Tarihi/Accepted:13.06.2022

İLTER, Mustafa, (2022), "Sembolik Sermayenin İktisadi Dönüşümü: Batı Anadolu'da Gelir, Unvan ve Statü", Belgi Dergisi, S.24, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2022/II, ss. 449-471.

Öz

Bu makale, 19.yy ortasındaki Buldan'daki toplumsal yapıdan hareketle, sembolik sermaye ve üretim ilişkilerinin iktisadi dönüşümünü tahlil etmeyi amaçlamaktadır. 19. yy ortasında Buldan, dokumacılığın kişisel atölyeler aracılığı ile hatırı sayılır oranda ilerlediği şehirlerden birisidir. Zirai ve sınıai üretim süreçlerinin birlikte ilerlediği az sayıdaki yarı-kent ve yarı-kırsal alanlardan biri olan Buldan'da çulha ve pamuklu dokuma sektörünün tüm meslekler içerisinde yarından fazla hane reisinin temel geçim kaynağı olduğu temettüat defterleri aracılığıyla gözlemlenebilir. Ayrıca gerek ziraat erbabı gerekse de ticaret erbabının pamuk üretimi ve nihayetinde ise dokuma ile alakalı mesleklerle ilgilendiği düşünüldüğünde Buldan, çok büyük oranda dokumacılığın yön verdiği bir bölgedir. Bölgedeki kompleks üretim sürecinin aktörleri arasındaki sembolik sermayeye dayalı ilişkinin tezahür ettiği yegâne alanlardan biri ise kişisel statülerin toplumsal yapıdaki konumlanmasıyla ilgilidir. Bu konumlanma da kişiler arası paylaşım ilişkilerinin en nihai göstergelerinden biri olabilir. Temettüat defterleri de hane reisi hakkında gelir, zirai üretim ve mesleki yapı üzerine ayrıntılı bilgilerin yanında, sosyal statü üzerine de unvanlar aracılığıyla bilgi verir. Sembolik sermayenin göstergelerinden biri olarak sosyal statü üzerinden kullanılan unvanlar, temettüat defterlerindeki unvan verisinin bu perspektifte kullanılmasıyla diğer verilerle karşılaştırmalı bir perspektif sunmaktadır. Kişilerin unvanlarına göre değişen mesleki yapı, gelir ve verdikleri vergi üzerine olan değişimler, sembolik sermayenin iktisadi paylaşım ilişkilerine yansımalarının en iyi örneklerinden biridir. Zira bu ilişkinin temelinde kişisel aktörlerin gündelik hayatlarındaki sembolik güç ilişkilerinin dil üzerinden unvanlar yoluyla da şekillendiği düşünülebilir. Bir başka deyişle karmaşık üretim ilişkilerini, sosyal statüyü dışlayarak anlamak mümkün değildir. Dolayısıyla bu makalenin nihai amacı aktörler arası paylaşım ilişkilerinin sembolik sermayeye göre ne ölçüde değiştiği üzerine bir tartışma yürütmektir.

Anahtar Kelimeler: *Temettüat defterleri, Gelir, unvan, Sembolik sermaye, Mesleki yapı*

*Dr., iltermus@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-1376-9981>).

Abstract

This article scrutinizes the economic transformation of the symbolic capital and relations of production regarding the social structure in Buldan during the mid-19th century. Buldan, as one of the few semi-urban and semi-rural areas of agricultural and industrial production, was one of the regions where weaving continued through personal ateliers in the midst of the 19th century. Although the profession of çulha (weaver) had been the main source of income for those of the household heads among all professions in the city center, agricultural and commercial people were also engaged in cotton production and trade. This article aims to analyze the social structure of Buldan, considering its social dynamics of production relations. One of the areas of the symbolic capital-based relationship between the actors of this complex production process was basically related to the positioning of personal statuses in the social structure. This positioning may be one of the final indicators of interpersonal power relations. Temettüat registers, in this perspective, provide information regarding the head of the household, including a very detailed information on agricultural production and professional structures, as well as information on social status through titles. The titles can be used for indicators of social status as one of the cursors of the symbolic capital that could be found in the temettüat registers. The extent to which the occupational structure, income and taxes changed according to the titles of the people was one of the best examples of the reflection of symbolic capital on economic relations. Because of this relationship, it could be considered that the symbolic power relations in the daily lives of personal actors are also shaped by titles through language. Therefore, the ultimate aim of this article is to discuss to what extent the economic relations between actors changed according to symbolic capital.

Keywords: *Temettüat registers, Income, Titles, Symbolic capital, Occupational structure*

Giriş

Tanzimat'ın taşrada uygulanması hakkında çeşitli perspektiften sunulan çalışmalar, dönemin devlet-toplum ilişkisini siyasi ve iktisadi düzlemde açıklamaya çalışan önemli yorumlar sunmaktadır.¹ Yine bu perspektiften, devlet-toplum ilişkisinin iktisadi alandaki en önemli tezahürlerinden birini ise temettüat sayımları oluşturur. Sayımların ihtiva ettiği verilerden yola çıkarak hane reislerinin toprak, üretim, meslek, gelir ve sene-i sabıkada verdikleri vergiler üzerinden, hane reislerinin ödeme gücüne göre vergi tahsilatının belirlenmesi amaçlanmıştır.²

Tanzimat'ın hemen ertesinde muhasıllara gönderilen sekiz maddelik bir talimatname aracılığıyla sayımların nasıl yapılacağına dair gerekli bilgiler içerisinde, Adıyeye'nin de belirttiği üzere hane reislerinin şöhretleriyle birlikte yazılması gerektiği bildirilmişti.³ 1830-31 yıllarındaki nüfus sayımlarında da şöhretlerin resmi olarak kaydedilmek istenmesi⁴, temettüat sayımları ile nüfus tahrirlerinin benzediği noktalardan biri olarak görülebilir. Modern devlet olgusuyla birlikte düşünüldüğünde devletin vatandaşları hakkındaki her türlü somut bilgiyi öğrenebilmek istemesinin yanında, şöhret ve unvanın bilinmek istemesinin bir diğer mahiyeti de unvanların devlet tarafından resmen kayıt altına alınmış olması, bir diğer deyişle resmi olarak tanınmış bir statü olarak verilmiş olması olarak düşünülebilir. Bu statü göstergeleri ise, gündelik toplumsal ilişkiler içerisindeki güç dağılımının somut birer tezahürü olarak ortaya çıkmıştır.⁵

Tanzimat'ın vergi eşitliği konusunda taahhütlerini sağlamak konusunda temettüat sayımlarının başarısı sorgulansa da, tarihçiler için özellikle Anadolu ve Rumeli coğrafyasını kapsayan geniş bir ölçekte kent, kasaba ve köyleri içeren bu sayımlar, toplumsal hayata ve gündelik aktörlere ilişkin çeşitli veriler sunacak kapasitede ayrıntılı bilgiler içermektedir. Zira temettüat defterlerinden sağlanan veriler, pek çok araştırma tarafından son yıllarda yoğun bir şekilde Latin alfabesine aktarılarak, ampirik verilerin yoğun bir şekilde sunulduğu çeşitli kitap, makale ve tezlere konu olmuştur.⁶ Ancak, ihtiva ettiği içeriğin

1 Bazı önemli çalışmaları için bkz. Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi (Doktora Tezi'nin 50.Yılı, 1942-1992)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1992; Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanoğlu (ed.), *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, ss.109-89; Maurus Reinkowski, *Düzenin Şeyleri, Tanzimat'ın Kelimeleri: 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması*, çev. Çiğdem Canan Dikmen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991; Yasemin Avcı, "The Application of Tanzimat in the Desert: The Bedouins and the Creation of a New Town in Southern Palestine (1860-1914)" *Middle Eastern Studies*, 45:6, 2009, s.969-83

2 Temettüat sayımları üzerine bazı klasik çalışmaları için bkz. Mübahat Kütükoğlu, «Osmanlı Sosyal Ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri.» *Bellekten*, 59, no. 225, 1995, ss. 395-418; Tevfik Güran, "Ondokuzuncu Yüzyıl Temettüat Tahrirleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, içinde Şevket Pamuk ve Halil İnalçık (ed.), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 73-94; Said Öztürk, "Türkiye'de Temettüat Çalışmaları" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, no. 1, 2003, ss.287-304.

3 Nuri Adıyeye, "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, no: 11, 2000, s. 770.

4 Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmut Dönemi'nde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *28-30 Haziran 1989 Sultan İkinci Mahmut ve Reformları Semineri, (Bildirilerden ayrı basım)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, s.87.

5 Unvanların resmi statü göstergesi olarak devlet tarafından tanınması, ve bu durumun aktörler arası güç ilişkilerindeki rolü üzerine bkz. Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, edited and introduced by John B. Thompson, Polity Press, Cambridge, 1991, ss.239-242.

6 Özellikle Batı Anadolu'daki kentler üzerine yapılan bazı çalışmaları için bkz. Ferhat Berber ve M. Mesut Özekmekçi, *Akhisar Kazası Temettüat Defteri 1844-1845 (BOA. KK.d. 6087/H. 1261)*, Akhisar Belediyesi, Manisa, 2018; Nejdet Bilgi, "Temettüat Defterlerine Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Salihli", *Tarih İncelemeleri Dergisi*,

niteliği hususunda fazlasıyla değerli olan bu çalışmalardaki ögeler, sosyal bilimlerin disiplinler arası yaklaşımları tarafından kullanılması mevzuunda iktisat tarihi alanından öteye geçememiştir. Ancak yine de bu konuda en nitelikli çalışmaların iktisat tarihi ve sosyo-ekonomik tarih disiplinlerinin tekelinde kalmış olması, farklı alanların temettüat verilerinden faydalanmayacağı anlamına gelmez. Bu makalenin amaçlarından bir tanesi, temettüat defterlerinin sunduğu verilerin sosyal bilimlerin değişik alanlarında yapılan tartışmalar nezdinde de kullanılabilceği konusunda alternatif bir bakış açısı sağlamaya çalışmaktır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası kalkınma tartışmaları üzerinden gelişen “çift kutuplu entelektüel çatışmanın”⁷ ortaya çıkardığı büyük anlatılar ve paradigmlar sosyal bilimlere büyük ölçüde yön vermişti. Bu bağlamda çoğunlukla ampirik veriler üzerinden kurgulanan tarihsel hikayeler; modernleşme, imparatorluk ve hatta küreselleşme anlatılarına arka plan oluşturabilecek gerekli örneklemeleri sağlamak üzere sosyolojiyle bir ortaklık kurmuş gibi görünmektedir.⁸ İktisat tarihi ve sosyo-ekonomik tarih çalışmaları ise kapitalist gelişmenin hikayesini yazmak hususunda kendisine bu bağlam içerisinde yapısal bir mevki bulabilmişti. Zira aslında paradigmanın kendisi kapitalist lineer gelişmenin hikayesinin farklı yorumlarını sunmaya çalışan değişik enstrümanlar kurmaktan öteye geçemedi.

Peki büyük kurguların gözünden küresel anlatılar, gündelik hayatın içerisindeki etkileşimlere, çatışmalara ve güç mücadelelerine alternatif bir yaklaşım sunabilir miydi? Bir diğer deyişle, toplumsal dinamiklerin yukarıdan aşağıya şekillendiğini hikayeleştiiren determinist ve teleolojik yaklaşım, toplumun en alt katmanındaki kişisel deneyimlere ve bunun üzerinden kurulan gündelik dinamiklere ne ölçüde cevap verebilirdi? Pierre Bourdieu, sosyal bilimlerin 1960’lar sonrası büyük yapıları ve büyük anlatıları merkezileştiren ve hatta bunları gündelik aktörlerin eyleyciliklerine feda eden metodolojik paradigmalardan kurtulmak için önemli bir çıkış imkânı sunmuştur. Bourdieu’nün alan, sermaye ve *habitus* üzerinden ele aldığı kavramlar, kendi içerisindeki bütünlüklerinin yanı sıra bağımsız birer metodolojik yön gösterici olarak da kabul edilebilir.

Kapitalist ilerlemeci açıklamaya imkan sunmak adına son dönem Osmanlı çalışmaları, kurumlara ve bu kurumların getirip-getiremediklerine doğrudan bahisle, geri kalmışlık sürecine ithaf etmeye dair bir açıklama geliştirmekten geri kalmamışlardır.⁹ Buna göre Osmanlı’nın iktisadi geri kalmışlığı eksik kurumlara, gecikmiş modernleşmeye, sınıfsal çatışmayı doğuracak yeteri kadar burjuvazinin gelişmediğine, dolayısıyla Batı Avrupa’nın kurumsal hafızasını kendisine doğrudan ya da dolaylı süreçlerle uyarlayabilecek

no:23, 2008, ss.37-89; Alpay Bizbirlik ve Zafer Atar, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihinde Temettuat Defterleri’nin Yeri: Saruhan Sancağı Mütevellî Çiftliği Temettuat Defteri Örneği”, *SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, ss.37-57; Ertan Gökmen, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Alaşehir’de Tarım ve Hayvancılık”, *Gazi Akademik Bakış*, No:3, 2010, ss.213-236; Süleyman Yüçkü, Nur Fidancı ve Umur Soysal, “Osmanlı Devleti’nde Temettuat Defterleri’nin Önemi ve Vergisel Açından Değerlendirilmesi: Tire Kazası Örneği”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, no:7, 2014, ss.170-199; Hülya Özlü, *XIX. Yüzyılda Denizli Merkez Kazasına Bağlı Köylerin Sosyo-Ekonomik Durumu (Temettuat Defterlerine Göre)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, 2006.

7 Harry Harootyan, *The Empire’s New Clothes: Paradigm Lost, and Regained*, Prickly Paradigm Press, Chicago, 2004, ss.1-2.

8 Tarihsel sosyolojinin teorik kökenleri ve gelişimi için bkz. Dennis Smith, *The Rise of Historical Sociology*, Temple University Press, Philadelphia, 1991.

9 Şevket Pamuk’un çalışmaları bu konudaki en başat örneklerdendir. Örneğin bkz. Şevket Pamuk, *Uneven Centuries: Economic Development of Turkey Since 1820*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford, 2018.

modernleşme sürecindeki eksikliklerine bağlanmaktadır.¹⁰ Geri kalmışlığın en nihai örneklerinden birini ise aslında hiç de farkında olmadan sürecin içerisine dahil olmuş olan Osmanlı sosyo-ekonomik tarihçilerinin *temettüat defterleri* betimlemeleri üzerinden gelişmektedir. Zira *temettüat* defterlerine tamamen istatistiksel bir betimleyici araç ya da “büyük veri” gözüyle bakmanın en nihayetinde sağlayacağı durum Osmanlı toplumunun sanayileşmekten çok uzak bir tarım toplumu olduğu, ya da uzun dönemli karşılaştırmalarla lineer bir gelişimin nasıl yakalandığı gibi bir yaklaşıma meşruiyet kazandırmak olacaktır. Bu tarz bir anlatı da sosyo-ekonomik tarih alanını en nihayetinde gecikmiş-geç kalmış modernleşme ya da çoklu modernleşme teorilerinin girdabına maruz bırakmaktan öteye geçemeyeceklerdir.¹¹

Ancak, *temettüat* defterleri tüm bu paradigmalara araç olabilecek analizlerin çok daha ötesinde, toplumsal yapılara ve bu yapıların içerisindeki ilişkiselliğe, dolayısıyla toplum dinamiklerine, aktörlere ve “gündeliklik”¹² içerisindeki eyleyciliklere dair fazlasıyla imkan veren, ancak yine de görmezden gelinen bir mahiyete de sahiptir. Bu makalenin amaçlarından biri, mevzu bahis dinamik yapıyı aktörlerin gündelik statüleri üzerinden okumaya çalışmaktır. Keza *temettüat* defterleri kişisel statülere dair önemli bilgiler verir. Bu statüler ise aktörlerin toplumsal hayat içerisindeki konumunu, Bourdieu’nün terminolojisiyle sembolik, kültürel ya da ekonomik sermayeleri¹³ arasındaki etkileşimi doğrudan gözleyebilme imkanını ortaya koyar. Dolayısıyla bu makale en nihayetinde sosyal statü ve iktisadi durum arasındaki ilişkiselliği hem tarımsal hem de sanayi üretiminin benzer büyüklükteki pek çok kente nazaran aynı anda bulunduğu 1844 yılı Buldan bölgesine odaklanarak açıklamaya çalışmaktadır. Aslında böylesi bir yaklaşım, metodolojik olarak *temettüat* defterlerinin alternatif kullanımına dair bir örnek teşkil eder.

A. Mekâna Dair: Batı Anadolu’da Bir Tarım ve Sanayi Kenti

Sosyal bilimlerin şehir üzerine teorik yaklaşımlarını, modern sanayi üretim alanı ya da geleneksel modern öncesi kırsal (tarımsal) ayrımlarını yaparak kavramsallaştırması, kapitalizmin kökenlerini özellikle 1930’lardan beri tartışan literatür açısından gayet meşru görünmektedir. Zira sanayi üretiminin sermaye birikimini sağlaması açısından şehir merkezleri, kapitalizmin ortaya çıkışını ve yükselmesini destekleyen alanlar olarak ortaya çıkar. Kırsal bölgeler ise bu çerçevede modern-öncesi dönemin temsilcileridir; özellikle tarım ve hayvancılığın yoğunlaştığı, sermaye birikiminin çok daha yavaş ve az olduğu bölgelerin dolaylı temsilidirler. Ancak bu ikircikliğin arasında kalmış, hem sanayi üretimi hem de tarımsal üretimin birlikte sürdüğü; tarımsal üretimin sanayi üretimine hammadde sunarak desteklediği, dolayısıyla üretim sürecindeki iş bölümü ilişkisinin üretim dinamiklerine doğrudan yansıdığı bölgeler de vardır.

10 Bu konuda teorik bir eleştiri için bkz. Nadir Özbek, “Tax Farming in the Nineteenth-Century Ottoman Empire Institutional Backwardness or the Emergence of Modern Public Finance” *The Journal of Interdisciplinary History*, 49/2, 2018, ss.219–245.

11 Bu konudaki en radikal eleştirilerden biri için bkz. Arif Dirlik, “Modernity as history: Post-revolutionary China, globalization and the question of modernity,” *Social History*, 27:1, 2002, ss.16-39.

12 Harry Harootunian, *History’s Disquiet: Modernity, Cultural Practice, and the Question of Everyday Life*. Columbia University Press, New York, 2000.

13 Pierre Bourdieu, *The Social Structures of the Economy*, çev. Chris Turner, Polity Press, Cambridge, 2005, s.12.

19. yüzyıl ortalarında Anadolu coğrafyasında bu duruma Bursa iyi bir örnek olarak gösterilebilir.¹⁴ Nüfus ve yerleşim olarak çok daha küçük olan Buldan ise, tarımsal alanın sanayi alanını desteklediği ender bölgelerden biridir. Batı Anadolu'da yaklaşık büyüklükteki, Alaşehir, Salihli, Kasaba, Ödemiş gibi Weber'in kavramsallaştırdığı "yarıkentsel bölgelerin"¹⁵ büyük ölçüde tarımsal üretim merkezleri olduğu düşünüldüğünde, Buldan tekstil üretimi mahiyetinde kendisini hem tarımsal hammadde ve bunu mamul sanayi üretimine dönüştürebilen bir üretim alanı olarak farklılaştıran bir mahiyete de sahiptir. 19.yy ortalarına dair Buldan üzerine yapılan çalışmalar sınırlı sayıda kalmış olsa da,¹⁶ Buldan ve çevresindeki pamuklu dokuma sektörünün gelişimine dair bazı spekülasyonlar yapılabilir. Menderes ovasında, özellikle Denizli'den Ezine-i Lazkiye (Sarayköyü) ve Nazilli arasındaki pamuk üretiminin¹⁷ İzmir limanına uzak kalmış olması, ve ayrıca 19. yüzyılın ilk çeyreğindeki pamuk ihracatının düşmesi gibi sebepler¹⁸, pamuk dokuma sektörünün gelişmesine ve buna bağlı olarak çulhalık mesleğinin yaygınlaşmasına önayak olmuş olabileceği tahmin edilebilir.

İzmir'e ihracat için tarımsal ürün sağlayan yakın coğrafyasının en doğusunda yer alan Buldan, Menderes ve Gediz ovalarının başlangıç noktalarına yakınlığı itibarıyla İzmir hinterlandı içerisinde İzmir limanına en uzak konunda yer almaktadır. Üretim aşamaları dolayısıyla muhtemel olarak artık hammaddenin yoğunlaştığı bir coğrafyanın ortak kesişim noktasının merkezinde de Buldan vardır. Zira gerek Büyük Menderes Ovası'nın başladığı Denizli ve Sarayköyü civarı, gerekse Gediz Ovası'nın en doğusunda yer alan İnegöl-i Aydın'ın tam arasında Buldan yer almaktadır. Buldan'ın kuzeyi ve kuzey doğusu, yani İnegöl'e doğru gidilen bölgeleri dağlık ve pamuk üretimine uygun olduğu düşünülmesi de, özellikle doğu tarafındaki Yenice ve bölgenin üzerinde bulunduğu ovanın, Buldan'a hammadde üretme konusunda oldukça yeterli büyüklükte alana ve koşullara sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca Buldan'ın bugünkü ismiyle Küçük Menderes Ovası'nın en doğu sınırına da yakın olması, yukarıdaki iddialarımızı güçlendirir niteliktedir. Dolayısıyla, İzmir hinterlandına uzak konumlanması ve 19. yüzyıl başlarında düşen ihracat hacmi gibi sebepler, Alaşehir, İnegöl, Sarayköyü, Denizli, Nazilli ve Buldan civarı pamuk ihracat fazlalığını dokuma sektörüne yönlendirmiş olduğu düşünülebilir. Aşağıda sunulan Grafik 1.'de de görülebileceği üzere Buldan, her iki Menderes Ovalarının ve Gediz Ovası'nın başlangıç noktalarına çok yakın bir konumda yer alır.

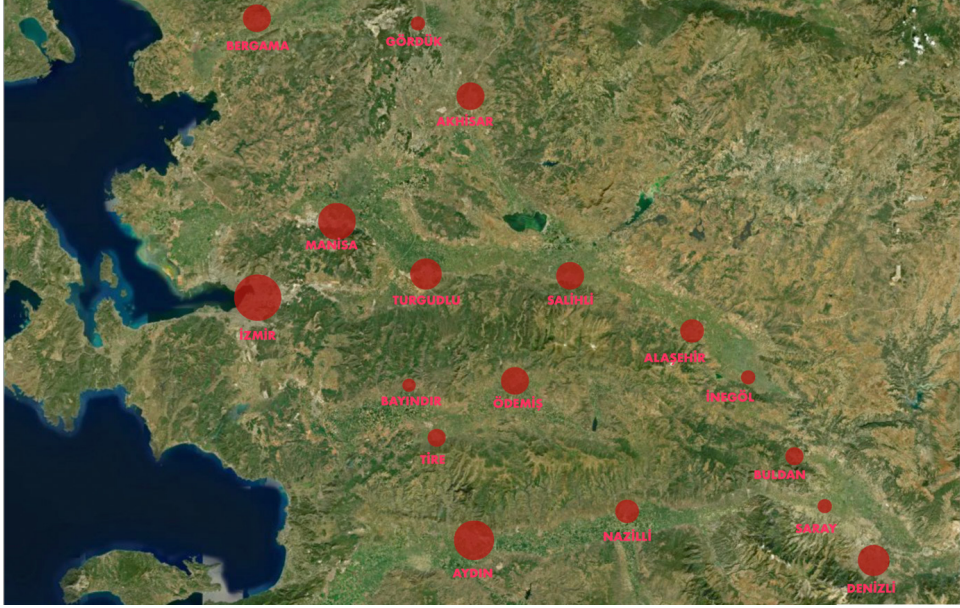
14 Mustafa İlter, "Soci-Economic Structure of 1844's Bursa According to Temettuat Register", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 2014.

15 Bu konuda Weber, şehri tarımla olan ilişkisi bağlamında ele almıştır. Weber'in bakış açısı için bkz. Max Weber, Şehir: Modern Kentin Oluşumu, Yarıncılık, İstanbul, Ekim 2010, ss.95-6.

16 Buldan temettuat defterleri üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Selahattin Özçelik ve Ayhan Bayoğlu, "XIX. Yüzyılda Temettuat Defterlerine Göre Buldan'da Sosyo-Ekonomik Hayat", 23-24 Kasım 2006 Buldan Sempozyumu Bildirileri, c 1, ed. İrfan Ertuğrul ve Turgut Tok, Aydoğdu Matbaacılık, Ankara, 2006, ss. 493-546; Ayhan Bayoğlu, XIX. Yüzyılda Buldan Kazası (Temettuat Defterlerine Göre), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, 2002. Ayrıca Denizli ve çevresinin tarihsel olarak gelişimine dair, Yasemin Beyazıt (ed.), Denizli Çalışmaları: Birikim ve Yol Haritası, Nobel Bilimsel Eserler, Ankara, 2021.

17 Batı Anadolu'daki pamuk üretiminin tarihsel coğrafyası için bkz. Elena Frangakis-Syrett, "İzmir'de Pamuk ve Kumaş Ticareti (18. Yüzyılın İkinci Yarısından 19. Yüzyılın Başlarına)", Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, içerisinde, (ed.) Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.101.

18 Elena Frangakis, "The Ottoman Port of İzmir in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries, 1695-1820", Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée, 39, 1985, s.162.

Grafik 1. İzmir hinterlandı¹⁹

Buldan temettuat defterlerindeki²⁰ 851 hane reisinin 485'inin kendisini çulha olarak tanımladığı düşünüldüğünde, kent merkezindeki üretim faaliyetinde yaygın bir profesyonel üretici ağı olduğu gözlemlenebilir. Çulha, pamuklu dokumanın üretim faaliyeti sırasında, genellikle kişisel atölyelerindeki tezgahlarda dokuma yapan üretici için kullanılan mesleki bir isimdir.²¹ Ancak kitlesel üretim faaliyeti, çulhalık mesleği üzerinden tekil olarak düşünülmemeli, tarım-dışı üretimin hem tarımsal hem de ticari olarak karşılıklı bir ilişkiselliğinin olduğu da göz ardı edilmemelidir. Böylece lonca usulü çeşitlenmenin sosyal ilişkilere yansıdığı şekliyle görece içe kapanık iktisadi cemiyetlerden²² daha öte; belirli bir bölgede sürekli birbirleriyle ilişkili aktörlerin sosyal ve iktisadi olarak şekillenen hayatlarında sosyal statünün belirleyiciliği de önemli bir etmen olarak ortaya çıkabileceği düşünülebilir. Dolayısıyla dokuma üzerinden şekillenen, 851 hane reisini barındıran Buldan'da, kitlesel bir şekilde profesyonelleşmiş dokuma mesleği ve bunun üzerinden gelişen üretim ilişkilerini sosyal statüyü dışlayarak anlamak mümkün değildir.

19 Bu harita Stanford University Center for Spatial and Textual Analysis (CESTA) tarafından üretilen Palladio uygulaması üzerinde tasarlanmıştır. Uygulama için bkz. <http://hdlab.stanford.edu/palladio/>

20 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) temettuat defterleri 1676 numaralı defterden itibaren 1695 numaralı deftere kadar toplamda 851 hane reisinin kaydı vardır. BOA. ML.VRD.TMT.d.,1676, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1677, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1678, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1679, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1680, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1681, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1682, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1683, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1684, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1685, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1686, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1687, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1688, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1689, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1690, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1691, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1692, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1693, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1694, BOA. ML.VRD.TMT.d.,1695.

21 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Emecen, "Cullâh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, v.8, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, ss.83-4.

22 Amnon Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*. Cambridge University Press, Cambridge & New York, 2002.

B. Statü ve Sembolik Sermaye

Bourdieu'nin birbirleriyle muazzam bir örüntüyle dizayn edilmiş olan habitus, sermaye ve alan kavramlarının en nihayetinde açıklamaya çalıştığı olgu, toplumsal süreçlerdeki çıkar ve çatışma ilişkilerini ve dolayısıyla gündelik iktidar ilişkilerini ortaya koymaktır. Özellikle alan, en somut anlamıyla kişisel aktörlerin ve toplumsal şebekelerin ve bunların toplumsal süreçler karşısında edindikleri pozisyonlarının etkileşimlerini ve nesnel ilişkilerinin niteliğini açıklar.²³ Bu pozisyonlar ise sahip oldukları sermaye ve iktidar türlerinin dağılımının yapısında "halihazırdaki mevcut veya potansiyel durumları"²⁴ habitus tarafından nesnel olarak tanımlar.²⁵ Toplumsal ilişkilerde ise alan, aktörler arası rekabetin ve çatışmanın birbiri üzerine egemenlik tanımlama şekliyle tezahür ettiği ve bu durumun temsil edildiği ilişkiler ağının en temel parçasıdır.

Peki bu ilişkiselliğin somut olarak tarif edildiği, ya da aktörlerin birbirleri üzerine dayattıkları güç ilişkilerinin dilbilimsel olarak tezahürleri de var mıydı? Bir diğer deyişle, toplumsal gündelik dinamiklerin somut şekliyle kişisel statüler aracılığıyla ortaya çıkan, dış görünüş gibi belirleyici etmenlerin dışında, kişisel ilişkilerde hiyerarşik düzlemin niteliğini vurgulayan dilbilimsel etmenler nelerdi? Kişilerin statülerine doğrudan vurgu yapan, unvan gibi belirteçler, bu sorulara verilebilecek cevaplardan biridir. Yine de şunu belirtmekte fayda var ki, lakaplar ve takma isimler statü belirtmekten ziyade betimleyici araçlardır. Ancak unvanlar, kişinin hem Bourdieu'nün kullandığı şekliyle sembolik sermayesine²⁶ hem de iktisadi durumuna doğrudan atıf yapmaktadır.

Unvanların kişiye sağladıkları nitelik en temelde temsiliyet ile ilişkilendirilebilir. Aslında buna paralel olarak temsil durumu ve buna karşılık gelişen itimat, karşılıklı bir güç ilişkisinin ortaya çıktığı yegane paydaşlardandır. Bourdieu'ye göre unvanlar hem kullanan kişiyi, hem de karşındakileri dönüştürücü bir mahiyete sahiptir, zira bu dönüştürücülük durumu sosyal kredi, temsil ve itimat konusunda kendini gösterir.

...İlk olarak, başkalarının onun hakkında sahip olduğu temsilleri ve her şeyden önce kendisine saygı unvanları verilmiş olması ve saygının bu ifadelerle fiilen ilişkilendirilmiş olması ona karşı benimsedikleri davranışı en görünür şekilde dönüştürür. İkincisi ise bu kişinin kendisine ilişkin temsilini ve bu temsile uymak için benimsemek zorunda hissettiği davranışı aynı anda dönüştürmesidir. Aynı mantıkla, aristokratik unvanlar ve akademik nitelikler gibi, toplumsal kredinin kapsamını ve yoğunluğunu artırarak taşıyıcılarının değerini kalıcı bir şekilde artıran tüm sosyal kredi ve itimat unvanlarının etkisi bu değerlere olan inancı anlatabilir.²⁷

23 Pierre Bourdieu & Loic J. D. Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, Polity Press, Cambridge, 1992, s.97.

24 A.g.e., s.97.

25 Habitus için bkz. A.g.e., ss.115-69.

26 Sembolik sermaye için bkz. Pierre Bourdieu, "The forms of capital" içerisinde *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* ed. Richardson, J., Greenwood Press, New York, 1986, ss.241-58; ayrıca bkz. Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Harvard University Press, Cambridge, 1984.

27 Bu makalenin yazarı tarafından tercüme edilmiştir, orijinali için bkz. Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, s.119.

Bu değişken durum, yani kişiye sağlanan itimat ve sosyal kredi, aslında Bourdieu'nün sembolik sermayesinin tezahür ettiği durumlarından biri olarak ortaya çıkar. Bourdieu'ye göre unvanlar kişiye, ait oldukları statüye paralel olarak meşruiyet kazandırma iddiasının da ötesinde, kurumsallaştırıcı bir yasal hüküm de kazandırmış görünmektedir. Her ne kadar Bourdieu'nün çalışmaları Fransa özelinde yapılmış ve belli oranda sosyolojik tespitlerin küresel ölçekte örneklendirmeleri gösterilmiş olsa da, temettüat defterlerinden elde edilen veriler Osmanlı unvanlarına alternatif bir bakış açısı sağlaması yönünden bazı paralellikler de göstermektedir. Keza burada asıl vurgulanan olgu, unvanların sembolik bir sermaye olarak toplumsal ilişkilerde ne ölçüde fark yarattığıdır. Zira Osmanlı toplumsal yapısında unvanlar uzun yıllar boyu kurumsal niteliğini korumuş, Cumhuriyet'in ilanından sonra ise 26 Kasım 1934 tarihinde kabul edilen 2590 numaralı kanun gereğince kullanımı resmen yasaklanmıştır.²⁸

Profesyonel, eğitimle ilgili ya da asalet unvanları fark etmeksizin, resmi olarak isimlendirmenin mantığı unvan almakla net bir biçimde ortaya konulabilir. Bu aslında sosyal ve hukuki olarak garanti altına alınmış sembolik sermayeden başka bir şey değildir... Kurumsallaşmış, sadece meşru olmakla kalmayıp yasal bir hüküm de kazanmış bir sembolik sermayedir.²⁹

Dolaylı olarak unvan sahipleri ve unvan taşımayan iki ayrı sosyal grup olarak yaşanan ayrışma, kazanılan meşru ve yasal hükmün faydaları konusunda uyumsuzluğa düşme, hatta bazı durumlarda unvanların kitleler tarafından kullanımının artması gibi sonuçlar doğurabilecektir. Canbakal'ın bahsettiği *seyyid* unvanlı kişilerin 18. yüzyıl dolaylarında gösterdiği artışın bu bağlamla da alakalı olduğu düşünülebilir.³⁰ Zira Bourdieu'ye göre meşru olarak kazanılmış ve hukuken teyit edilmiş unvanlı olma durumu, unvanlı kişileri kendi "alanları" içerisinde diğer aktörlere karşı olan sembolik çatışmadan korur, dolayısıyla da avantajlı duruma dönüştürür.

...Yetkili olanların meşru olarak görülen sınırlarının ötesinde, devletin temsilcilerinin, resmi olarak isimlendirme ya da unvan vermeleri veyahut *eğitim aracılığıyla vasıflandırmaları*, tüm durumlarda geçerlidir. Çünkü kişinin resmi olarak niteliği, unvan sahiplerine yetkilendirilmiş (resmileştirilmiş) bir bakış açısı kazandırarak diğer kuvvetler karşısındaki sembolik çatışmalardan korur.³¹

Bu çatışma halinin bir diğer dinamiğini ise iktisadi sermaye özelindeki ayrışmalarda da gözlemlemek mümkün olabilir. Ve öyle ki, unvanlı olmanın statü göstergesi olduğu toplumsal yapılarda gelir, servet ve ödenen verginin gösterdiği değişimler üzerine de spekülasyonlar yapılabilir. Dolayısıyla bu makalenin temel hedeflerinden biri, yukarıda zikredilen kavramsal noktalara işaret ederek unvanlı olan ya da olmayan; ya da unvan

28 T.C. Resmî Gazete, sayı: 2867, 29 Teşrinisani 1934.

29 Bu makalenin yazarı tarafından tercüme edilmiştir, orijinali için bkz. Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, s.241.

30 Hülya Canbakal, "The Ottoman State and Descendants of the Prophet in Anatolia and the Balkans (c. 1500-1700)" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 52, 2009, ss.542-578.

31 Bu makalenin yazarı tarafından tercüme edilmiştir, orijinali için bkz. Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, ss.239-40.

niteliklerine ve niceliklerine göre yaşanan ayrımın toplumsal ve iktisadi dinamiklere etkisini anlayabilmenin mümkün olup olmadığını sorgulamaktır. Temettüat defterleri, bu bağlamda kişisel bilgilere, ve dolayısıyla unvanlara fazlasıyla yer vermekle birlikte, ekonomik olarak meslek, üretim, gelir ve vergi üzerine de detaylı bilgiler sunmaktadır. Bu çalışma, metodolojik olarak temettüat defterlerinin kullanımındaki betimleyici öğelerin fazlalığının, sosyal bilimlerin kavramsal tartışmalarına da ışık tutabileceğini öngörürken, toplumsal ilişki ve statünün derecesine göre şekillenen iktisadi ilişkilerin mahiyetine de vurgu yapmayı amaçlamaktadır.

C. Osmanlı Toplumsal Yapısında Unvanlar

Coşgel ve Ergene, Osmanlı toplumsal yapısında unvanların, soy isimler gibi belirteçlerin olmadığı durumlarda kişileri birbirinden ayırt etmeye yarayan bir işleve sahip olduğunu belirtse de, bu kişilerin unvanlarının otoriteye, idari yapıya ve topluluk içerisindeki konumlarına göre belirlendiğinin de altını çizerler.³² Aslında bu durum, dolaylı olarak toplumsal farklılaşmaya ve hatta eşitsizliğe yol açan dilbilimsel bir sosyal ayrılmaya da işaret eder. Unvanlı olup olmamanın da ötesinde, bazı unvanlıların iktisadi açıdan karşılaştırıldığında diğer unvanlılara göre daha fazla ya da az gelir elde ettikleri; belli meslek gruplarının belirli unvanlarda yoğunlaştığını; ve hatta bazı unvan sahiplerinin gelirlerine bakılmaksızın daha az vergi ödediklerini görmekteyiz.³³ Dolayısıyla statü ve sembolik sermaye kavramlarının sosyo-iktisadi durum ile ilişkisinin mahiyetine odaklanmak için öncelikle bu çalışmanın odaklandığı unvanlara değinmek gerekmektedir.

Buldan temettüat defterlerindeki hane reislerinin unvanlarına bakıldığında, yedi farklı unvanın Buldan'daki toplumsal yapıda kullanıldığını görmekteyiz. Bu unvanlar; *ağa*, *efendi*, *hacı*, *hafız*, *molla*, *şeyh*, ve *zâde* olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak şundan da bahsetmek lazım ki, bu unvanlar dışında da 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda kullanılan *derviş* ve *seyyid* gibi dinî çağrışımlarla kullanılan başka unvanlar da olmasına rağmen, Buldan'da bu unvanlara rastlanmamaktadır. Ayrıca *bey* unvanı da özellikle bazı merkezlerinde fazlaca gözlemlense de, Buldan'da yoktur. Bunun sebepleri üzerine spekülâtif yorumlar yapılabileceği gibi, temettüat defterleri bunları destekleyici yeterli veriler sağlamaktan uzaktır. Ayrıca temettüat defterlerinde yaygın olarak kullanılan lakapların bu çalışmanın unsurlarından olarak değerlendirilmemiş olduğunu da belirtmek gerekir.³⁴

Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde tanımı yapılan *ağa* sözcüğünün farklı anlamlarının olduğu görülebilir. Günümüzdeki yaygın kullanımı ise “geniş toprakları olan, sözü geçen, varlıklı kimse”³⁵ olarak ifade edilmektedir. Ancak bir unvan olarak kullanımı, 19. yüzyıl ve öncesinde çok daha farklı anlamlar ihtiva etmekteydi. Örneğin, yine TDK'da belirttiği üzere *Yeniçeri Ağası* gibi belirli görevleri nitelemeye yaradığı, veyahut saygı duyulan kişi

32 Metin Coşgel & Boğaç Ergene, “Intergenerational Wealth Accumulation and Dispersion in the Ottoman Empire: Observations from Eighteenth-Century Kastamonu.” *European Review of Economic History* 15, no. 2, 2011, s.264

33 Bu konuda Bursa üzerine meslek, unvan ve gelir arasındaki ilişkiye odaklanan bir çalışma için bkz. İlter, “Socio-Economic Structure of 1844's Bursa”.

34 Buldan temettüat defterlerinde unvanların yansıra pek çok lakap da gözlemlenmek mümkündür. Örneğin, *Sarı Ali ve Kara Süleyman, Cellad* vb. için bkz. BOA. MLVRD.TMT.d., 1676, s.2-10. Ancak lakapların sosyo-iktisadi ayrılmaya vurgudan ziyade gündelik kişi sıfatları olarak kullanılması dolayısıyla bu çalışmanın alanına girmemektedir.

35 “Ağa”, Türk Dil Kurumu, güncel Türkçe sözlük içerisinde: <https://sozluk.gov.tr>.

anlamıyla da kullanıldığı görülebilir.³⁶ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve akabinde Âsâkîr-i Mansure'nin kuruluşu sonrası *ağa* unvanı ordu içindeki kaymakamlık rütbesine denk gelen, daha ziyade alaylı ve okuma yazma bilmeyen rütbelilere verilen bir unvan mahiyeti de kazanmıştır.³⁷ Bunların dışında harem ağası gibi devlet içi pek çok görevde de ağa unvanı yaygın olarak kullanılmıştır.³⁸ Ancak kelimenin kullanımı itibarıyla saygı niteliğinde kullanılan, kendinden büyük kimselere de söylenen bir niteleme kelimesi olarak da kullanılmıştır.³⁹

Devlet içerisinde ve orduda kullanılan *ağa* unvanının toplumsal hayatta, sıradan bir köy ve kasaba hayatı içerisinde gündelik kullanımının tarihsel aşamalarına dair ikincil literatür bir konsensüs oluşturma noktasından hayli uzak görünmektedir. Bir diğer deyişle, yukarıdaki tanımların hemen hemen tamamı, Buldan gibi merkezden uzak, ordu karargahlarına görece yakın olmayan bir noktadaki herhangi bir kasaba içerisinde, *ağa* gibi genellikle devlet ve ordu içi görevlilerle atfedilen bir unvanın kullanılmasının açıklamasını yapmaktan uzaktır. Ancak yine de buradaki tanımlar içerisinde 19. yüzyıl toplumsal hayatında *ağa* unvanının kullanımıyla ilişkili olan en muhtemel seçenek, saygı gösterisi olarak yaşça büyükler için kullanılan bir unvan olduğu gibi görünmektedir.

Buldan'ın kaza müdürünün Süleyman Ağa isminde bir kişi olduğunun da gösterdiği üzere *ağa* unvanının önemli bir kullanım alanının daha ziyade devletle ilgili kişilere karşı saygı göstergesi olarak kullanıldığı düşünülebilir.⁴⁰ Ancak bu saygı göstergesi, kişisel ilişkilerdeki saygıdan çok, yukarıda halihazırda bahsedilmiş olan, Bourdieu'nün yorumladığı şekilde otorite ve güç ilişkileriyle alakalandırılabilir. Zira Süleyman Ağa özelinde bu unvan, kişisel olarak kendisine duyulan saygıdan ziyade, pozisyonuna ithafen kullanılan bir unvan olarak ortaya çıkar. Zira Buldan'daki pek çok kişinin Süleyman Ağa'yı defalarca gerek Aydın'a ve gerek İstanbul'a şikayet ettikleri arşiv kayıtlarında görünmektedir.⁴¹ Kendisinin azledilmesiyle yerine atanan kişinin, isim benzerliğiyle Morali Süleyman Ağa olduğu görülebilir.⁴² Ancak ikisinin de unvanları *ağa* olduğu düşünüldüğünde, taşrada görevli devlet temsilcilerinin *ağa* unvanını sıklıkla kullandıkları görülebilir.

19. yüzyıl boyunca kaza müdürlerinin unvanlarının ekseriyetle efendi, bey ve ağa olduğu arşiv kayıtlarında gözlemlenebilir. Bunlarında arasında is en yoğun kullanılan unvan *ağadır*. Harold Bowen'in yukarıda zikredilen; okuma yazma bilmeyen ordu rütbelilerine ağa unvanı verildiği üzerine olan iddiası, taşra teşkilatlanmasında da ulema kökenli olmayan, ve muhtemelen okuma yazma bilmeyen görevlilere verilen bir unvan olarak sürdürdüğü düşünülebilir. Ancak yine de belirtmek gerekir ki, taşra teşkilatlarında görevlilerin henüz

36 A.g.m.

37 Harold Bowen, "Agha", içerisinde: *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 17 February 2022. <http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0361>

38 Faruk Sümer, "Ağa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, v.1, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, s.451-52.

39 Gustav Bayerle, *Pashas, Beks, and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire*, The ISIS Press, İstanbul, 1997, s.2.

40 BOA. ML.VRD.TMT.d., 1679, s.12, hane #78.

41 Bu dönemde ahali ve Süleyman Ağa arasında, Süleyman Ağa'nın halka cebren baskı yaptığı ve mallarını haksız yere alıkoyduğu gerekçesiyle yaklaşık iki yıl süren bir mücadele yaşanmıştır. Bkz. BOA.MVL. 7/5, 15 Receb 1262; BOA. A.}MKT. 113/10, 26 Rebiulevvel 1264.

42 BOA. A.}MKT.MVL. 7/52, 5 Rebiulahir 1264.

profyonelleşmediği, belirli mezuniyet koşulu aranmadığı bir dönemde, modernitenin dayattığı bu koşulları aramak ve sorgulamak da anlamsız olacaktır.

Efendi unvanı ise, genellikle dini görevliler ve müderris gibi eğitimciler tarafından kullanılan bir unvan gibi görünmektedir. Rumca'daki *aféndis* kelimesinden Türkçe'ye geçtiği düşünülmele birlikte, Orhan Köprülü'ye göre Mevlana tarafından da kullanılmış olması, kelime kökeninin Türkçe'ye çok eskiden geçtiğinin bir göstergesidir.⁴³ Norman Itzkowitz'e göre 18. yüzyıl ile birlikte "Reis efendi" sınıfı oraya çıkmış ve bürokratik alanda yükselmeye başlayıp pek çoğu sonrasında Paşa unvanı almışlardı.⁴⁴ Bourdieu'nün işaret ettiği gibi resmi olarak tanımlanan bu unvan "yasal bir hüküm kazanmış bir sembolik sermayedir."⁴⁵ Dolayısıyla sosyal statünün sembolik sermayeye dönüşmesinin en belirgin somut örneklerinden birini oluşturur.

Bernard Lewis'e göre *efendi* unvanının İngilizce "mister" ve Fransızca "monsieur" anlamına evrilmesi 19. yüzyıl ile birlikte, bu unvanın belirli bir seviyede "okumuşluk" göstergesi olarak kullanılmasıyla alakalıdır.⁴⁶ Yine bu anlamda kullanılan *bey* unvanıyla *efendi* unvanının ayrışması noktası ise, *efendi* unvanının dini bir çağrışım içermeye başlamasıdır.⁴⁷ Zira Orhan Köprülü'ye göre "efendi kelimesi, Arapça "seyyid" ve "mevlâ" kelimelerinin karşılığı olarak XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra tahsil görmüş saygıdeğer ve itibar sahibi kimselere mahsus bir tabir olarak kullanılmaya başlanmış ve sosyal, siyasî, ilmî, dinî ve tasavvufî çevrelerde giderek geniş bir kullanım alanı bulmuştur."⁴⁸ Ancak Bayerle'ye göre medrese eğitimiyle doğrudan alakalı olsa da şehzadeler tarafından kullanılabilir kadar da geniş bir tabakaya da hitap etmiştir.⁴⁹

Ancak bunların dışında, toplumda saygı duyulan ve genellikle hizmet sektöründeki insanların da bu unvanı kullandığı görülebilmektedir. Örneğin Buldan'da, efendi unvanlı kişilerin büyük çoğunluğu müderris ve müftülük gibi dinle ilgili hizmet sektöründe bulunsalar da ticaret erbabından efendi unvanını kullananlar da vardır. Hacizade Mehmed Efendi, sıradan bir ticaret erbabı gibi görünse de kaza müdürü Süleyman Ağa'nın azli için ahali tarafından resmi mercilerle görüşmeye temsilci olarak gönderilmiştir.⁵⁰

Efendi unvanının dini bir çağrışım yapmasının yanında hacı ve hafız gibi unvanların daha doğrudan dini bir nitelik gösterdiği aşıkardır. Ancak her şeyden önce belirtilmelidir ki bu makalenin konusu, en nihayetinde, unvanların niteliklerinden ziyade kişilerin kullandıkları unvanların, dolayısıyla sembolik sermayelerinin, ne ölçüde iktisadi bir nitelik ihtiva ettiğidir. Dolayısıyla buradaki temel tartışmamızın niteliği unvanların dini ya da seküler anlamlar ifade etmesinin ötesinde, unvana göre değişen iktisadi durumu gösterebilmektir. Keza aşağıda da tartışılacağı üzere unvan gruplarını kendi içlerinde iktisadi olarak değerlendirebilmek mümkündür. Zira unvanlar üzerine yapılan değişik çalışmalar unvanların ekonomik durum göstergesiyle alakalı olabileceğini göstermektedir. Örneğin Ergene ve Berker tarafından Kastamonu'daki unvanlı kişiler üzerine yapılan

43 Orhan F. Köprülü, "Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 10. Cilt. TDV Yayınları, İstanbul, 1994, s.455-56.

44 Norman Itzkowitz. "Eighteenth Century Ottoman Realities." *Studia Islamica*, no. 16, 1962, s.85-7.

45 Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, s.241.

46 Bernard Lewis, "Efendi", içerisinde: *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 17 February 2022

47 A.g.m.

48 Köprülü, "Efendi", ss.455-56.

49 Bayerle, *Pashas, Begg, and Effendis*, s.44.

50 BOA.MVL. 7/5, 15 Receb 1262.

çalışmalar bu durumu net bir şekilde ortaya konulmuştur.⁵¹ Bursa temettüat defterleri üzerine yapılan çalışmalar da özellikle hacı unvanına bakıldığında Ergene ve Berker'in iddialarını doğrular sonuçlar göstermektedir.⁵² Buldan temettüat defterlerine bakıldığında ise, hacı unvanının dini niteliğinin yanında iktisadi ve mesleki statüyle ne derece alakalı olduğu da sorgulanabilir. Nicelik olarak bakıldığında toplam unvanlılar içerisinde en fazla kullanılan unvan hacı unvanıdır. Unvanlı hane reislerinin %62,2'lik bir bölümünün hacı unvanını kullandığı görülebilir. Dolayısıyla bu durum, bu insanların tamamının gerçekten hacca gittikleri için mi bu unvanı kullandıkları, yoksa gündelik dilde halihazırda kullanılan bir sosyal unvan olduğu için mi bu unvanı tercih ettikleri gibi bir sorgulamayı meşrulaştırır. Diğer taraftan hafız unvanı, anlamı itibarıyla doğrudan dini bir unvan niteliği taşır. Bu unvanı taşıyan kişiler "Kur'an'ı bütünüyle ezbere bilen kimse"⁵³ olarak bilinirler. Ancak yukarıdaki tartışmayla paralel olarak, bu unvana sahip kişilerin kaç tanesinin gerçekten hafız olduğunu bilmek mümkün görünmese de, dini bir niteliğin sembolik sermaye olarak kişiye bir statü kazandırdığı gerçeği yadsınamaz. Buldan temettüat defterlerinin gösterdiği üzere, hacı unvanı kadar yaygınlaşmamış olsa da, çulhalıktan, muallim-i sibyanlığa ve bohçacıya kadar farklı meslek erbabı ve gelir grupları tarafından kullanılan bir unvan olmuştur. Molla, şeyh ve derviş ise diğer dini unvanlara örnektir. Her üçü de dini çağrışım yapan unvanlar olsa da, meslek itibarıyla hepsinin de müderris, imam ya da müezzin gibi mesleklerden çok, ticaret işleriyle uğraştıkları görülebilir. Osmanlı'da molla unvanının kullanım alanı özellikle bir mesleğe işaret eder. Hamid Algar'a göre molla unvanı, "300 akçeden yukarı mevleviyete tayin edilen birinci sınıf kadırlara verilir. İstanbul kadısına daha çok 'İstanbul efendisi' denilmekle birlikte diğer vilâyetlerin kadıları için meselâ 'Edirne mollası' veya 'Mısır mollası' ifadeleri kullanılırdı."⁵⁴ Ancak merkezden uzaklaşıldığında da molla unvanının kullanımının olduğu görülebilirse de, bunların kadılık mesleğiyle ilgili olmadığı da gözlemlenebilir. Örneğin Buldan'da molla unvanlıların büyük çoğunluğu çulha ya da erbab-ı ziraatten olarak kayıt altına alınmıştır. Kadılık dışında dini çağrışımı olan mesleklerin, merkeziyetçi bir mesleki yapılanmadan ziyade, gündelik hayatın içerisinde sosyal bir sorumlulukla üstlenilmiş olduğu düşünüldüğünde, dini unvanı olan kişilerin değişik meslek gruplarından olması yadsınabilecek bir gerçek değildir. Örneğin şeyh unvanı Casim Avcı'ya göre kelime anlamı itibarıyla yaşça büyük insan anlamına gelse de saygınlık belirten, zaviye gibi sosyal-dini kurumların başındaki kişiye verilen bir unvandı.⁵⁵ Dolayısıyla bu kişilerin iktisadi hayat içerisinde değişik mesleklerde çalışıyor olması beklenmedik bir durum değildir. Örneğin Buldan'da Hızıroluk mahallesinde mukim Şeyh Ali, bohçacılık mesleğini icra ederken, 2360 gurusu gibi Buldan'ın ortalama gelirinden çok daha fazla bir gelir elde etmekteydi.⁵⁶

Buldan temettüat defterlerinin sunmuş olduğu ampirik verilerden bir tanesi, ileriki kısımlarda da tartışılacağı üzere, unvanlı olanların unvanlı olmayanlara göre %65,13 daha fazla gelir elde etmiş olmalarıdır. Bu oran iktisadi yapı içerisinde küçümsenemeyecek bir eşitsizlik durumuna da işaret etmektedir. Zira Bourdieu'ye göre kişinin niteliği, resmi mercilerce onaylanmış unvanı, unvan sahibini diğerleri karşısında ayrıcalıklı bir yere

51 Boğaç Ergene ve Ali Berker, "Wealth and Inequality in 18th-century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority." *International Journal of Middle East Studies* 40, no. 1, 2008, s.34.

52 İlter, "Socio-economic Structure of Bursa", s.59.

53 "Hafız", *Türk Dil Kurumu*, güncel Türkçe sözlük içerisinde: <https://sozluk.gov.tr>.

54 Hamid Algar, "Molla", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.30, TDV Yayınları, İstanbul, 2005, ss.238-39.

55 Casim Avcı, "Şeyh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.39, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, s.49.

56 BOA. ML.VRD.TMT.d., 1677, s.2, hane #2

konumlandırmaktadır.⁵⁷ Bu da, aktörlerin toplumsal gündelik hayat içerisinde rakipleri karşısındaki paylaşım ilişkilerinde unvanlı olanlara avantajlı bir konum sağlayabilirdi. Peki tüm bu sembolik sermayeye dair ilişkilerin iktisadi yapıya yansımaları üzerinde neler söylenebilir? Bir başka deyişle, sosyal statü, gündelik üretim ilişkilerine ve dolayısıyla aktörlerin iktisadi durumuna ne ölçüde etki edebilmişti?

D. Sembolik Sermayenin İktisadi Dönüşümü

Temettüat defterlerinde unvanlı olan ya da daha doğru bir tabirle unvanlarını belirtmeyi tercih eden kişi sayısı toplam nüfusun %10,58'i kadardır. Dolayısıyla toplamda 851 hanenin temettüat sayımı içerisinde 90 hane reisi unvanlarıyla birlikte kaydedilmişlerdir. Temettüat defterlerinden elde edilen toplam nüfus verilerine göre Buldan'da ortalama hane reisi başına düşen gelir, 841,99 guruş olarak ortaya çıkmıştır. Yukarıda unvanlı kişilerin ortalama olarak unvansızlara göre %65,13 daha fazla gelir elde ettiği belirtilmişti. Aşağıdaki Tablo 1., gelir ve vergi konusunda unvanlı ve unvansızların dağılımını göstermektedir.

Tablo 1. Gelir ve Vergiye Göre Unvan ve Unvansız Hane Reisleri

	Ortalama Gelir	Ortalama Vergi	Nüfus
Unvansız	788,35	105,26	761
Unvanlı	1301,81	169,97	90
Toplam	841,99	112,10	851

Kaynak: BOA. ML.VRD.TMT.d., (defterler: 1676, 1677, 1678, 1679, 1680, 1681, 1682, 1683, 1684, 1685, 1686, 1687, 1688, 1689, 1690, 1691, 1692, 1693, 1694, 1695)

Unvansız hane reislerinin ortalama gelirleri 788.35 guruş iken, unvanlıların ortalama gelirleri ise 1301,81 guruş olarak hesaplanmıştır. Unvansız olan nüfus toplam geliri üzerinden %13,35 vergi verirken, unvanlılarda bu oran 13,05 olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla arada kayda değer bir farkın olmadığını öncelikle belirtmek gerekir. Ayrıca, *sene-i sâbıkada verilen virgü*, gelir ile orantısız olarak çok fazla değişken olup, bir standardının olmadığını belirtmek gerekir. Ancak yine de unvanlı ve unvansız olarak yapılan ayırım sonucunda da, oranın yukarıda verilen ölçülerde yakın çıkması, devlet görevlilerine bildirilecek gelir ve vergi arasındaki oran hususunda toplumsal bir konsensüsün olduğuna da işaret edebilir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki Tanzimat Fermanı'nın en önemli maddelerinden biri vergi adaleti konusu olmuştur. Nadir Özbek'e göre Tanzimat Fermanı'nda bahsedilen, verginin servet ve gelire göre alınması konusunda ortaya çıkan *vergi-i mahsusa*, temettüat sayımlarının yapılmasına bağlı olarak başlanması planlanmışsa da, sonuç itibarıyla verginin kişiselleşmesinden ziyade bütçe ihtiyacını kayıt altına alarak bölgeler nezdinde taksim edilmesini sağlamıştır.⁵⁸ Tanzimat'ın nihai amacına uygun hizmet edememişse de, geçmiş yıllarda alınan vergi kayıtlarının sorgulanması, yeni sistemin taahhüt ettiği dinamiklere uygun görünmektedir.

İkinci olarak ise, mesleki dağılım sonucu ortaya çıkan gelirin unvanlı ve unvansızlar arasındaki dağılımı da tartışmaya değer niteliktedir. Özellikle unvanlı olanlar ile unvansız

⁵⁷ Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, ss.239-40.

⁵⁸ Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul, 2015, ss.40-1; 122-25.

olanlar arasında mesleki yapıda bir ayrışma olup olmadığı sorgulandığında ortaya çıkabilecek potansiyel farklılaşma mesleki yapının sosyal statü üzerine etkisini gösterebilir. Ancak öncelikle belirtilmelidir ki mesleki dağılım ölçütleri için sıkça kullanılan gruplandırma ve sınıflandırma sistemleri olan *HISCO*⁵⁹ ve *PST*⁶⁰ bu çalışma tarafından temel olarak tercih edilmemiştir. Zira her iki sınıflandırma çabası da, orijinal olarak Batı ve Kuzey Batı Avrupa toplumsal ve mesleki yapısını ölçüt olarak kurgulanmış olmakla birlikte, en nihayetinde kapitalist gelişmenin mesleki yapı üzerinden dönüşümü ve bu dönüşümün derecesini sınıflandırma amacındadır. Bu makale ise, sınıflandırma ölçütlerinin Osmanlı toplum ve gündelik hayatına daha uygun olduğu düşünülen mesleki bir gruplandırma yoluna gitmiştir. Ancak yine de belirtilmelidir ki, hem *HISCO* hem de *PST* sınıflandırma ölçütlerinin çizdiği perspektif zaman zaman yön gösterici olmuştur. Böylesi bir sınıflandırma, unvanlı ve unvansız karşılaştırmasını sunmayı kolaylaştıracak bir bakış açısı sunar.

Öncelikle, tarım, hayvan ve ormancılık faaliyetleri, kent merkezinin ticari ve üretim alanının dışında, kırsal alanda yapılan faaliyetler olduğu düşünüldüğünde, kent merkezindeki üretim faaliyetlerinden farklı bir kategoride değerlendirmek gerektiği düşünülebilir. Ancak yine de Buldan özelinde tarımsal faaliyetler dokuma sektörüne pamuk üretimi konusunda destek olduğu için, tarım ve tarım dışı ayrımının çok daha soyut bir düzeyde kaldığı söylenebilir. Kentsel üretim ise, Buldan özelinde büyük ölçüde çulhacılık üzerinden yoğunlaşsa da demirci, çırkırı, dülger, nalband vb. gibi kent merkezinde üretim faaliyetinde bulunan meslekler için kullanılmıştır. Öte taraftan, yine kent merkezinde bulunan ancak ahalinin gündelik ihtiyaçlarına doğrudan hitap ettiği fırın, kasap ve terzi gibi meslekler de kentsel üretim grubundan ayrı olarak değerlendirilmiştir. Aşağıda Tablo 2.'de, sektör grupları bazında kaç hane reisinin olduğu ve bunların ortalama gelirleri görülebilir.

Tablo 2. Toplam Mesleki Dağılım

Sektör	Nüfus	Ortalama Gelir	Oran (%)
Tarım, Hayvan ve Ormancılık	155	784,06	18,21
Kentsel Üretim	642	829,38	75,44
Fırın, Kasap, Kahvehane, vb.	22	817,27	2,59
Kiracılık	3	883,33	0,36
Kamu Hizmeti	17	667,65	2,00
Ticaret	7	3664,29	0,82
Giriş Yapılmamış	5	983	0,59
Toplam	851	841,99	100,00

Kaynak: BOA. ML.VRD.TMT.d., (defterler: 1676, 1677, 1678, 1679, 1680, 1681, 1682, 1683, 1684, 1685, 1686, 1687, 1688, 1689, 1690, 1691, 1692, 1693, 1694, 1695)

59 Marco van Leeuwen, Ineke Maas, ve Andrew Miles, *Hisco: Historical International Standard Classification of Occupations*, Leuven University Press, Leuven, 2002.

60 Anthony Wrigley, "The Pst System of Classifying Occupations.", *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*, Yayınlanmamış Çalışma, University of Cambridge, Cambridge, 2011.

Tablo 2.'nin sunduğu veriler, unvanlı ve unvansız olarak toplam nüfus üzerinden ele alınmıştır. Ticaret erbabının, en üst gelir grubunda yer aldığı görülebilir. Kamu hizmeti ise, gelir üzerinden değerlendirildiğinde en alt grupta yer alır. Ayrıca yine tabloda belirtildiği üzere kentsel üretimin %75,44 civarında olması, Buldan'da üretim faaliyetinin derecesini ve yoğunluğunu gösterir. Ayrıca tüm bu veriler, bu çalışma açısından önemli olan bir soruyu da içinde barındırır; unvansız nüfus ile unvanlı olan nüfus karşılaştırılsaydı gelir tablosunda bir değişiklik gözlemlenir miydi? Aşağıda gösterilen Tablo 3., sadece unvanlı nüfus üzerinden sektörel dağılımı göstermektedir. Her iki tablodaki veriler karşılaştırıldığında, Tablo 3., sadece toplam unvanlı nüfusun hem sektörlere göre dağılımını hem de ortalama geliri göz önüne almıştır. Örneğin Tablo 2.'de gösterilen tüm nüfus içerisinde kamu hizmeti sektöründe istihdam edilenler %2.00 iken, bu oran Tablo 3.'deki unvanlı nüfus içerisinde kamu hizmetlileri baz alındığında %16,67'ye çıkar.

Tablo 3. Unvanlı Kişilerin Mesleki Dağılımı

Sektör	Nüfus	Ortalama Gelir	Oran (%)
Tarım, Hayvan ve Ormancılık	10	981,00	11,11
Kentsel Üretim	53	1248,84	58,89
Fırın, Kasap, Kahvehane, vb.	4	875,00	4,44
Kamu Hizmeti	15	733,33	16,67
Ticaret	7	3664,29	7,78
Giriş Yapılmamış	1	1015	1,11
Toplam	90	1301,81	100,00

Kaynak: BOA. ML.VRD.TMT.d., (defterler: 1676, 1677, 1678, 1679, 1680, 1681, 1682, 1683, 1684, 1685, 1686, 1687, 1688, 1689, 1690, 1691, 1692, 1693, 1694, 1695)

Unvanlı kişilerin ortalama gelirlerinin unvansızlara göre her bir sektör tek tek baz alındığında da fazla çıkmış olması, sembolik sermayenin iktisadi alana yansımalarının en başat örneklerinden biridir. Örneğin kentsel üretim baz alındığında aynı sektördeki kişiler arasında unvanlıların ortalama olarak %50,57 oranında unvansızlara göre daha fazla gelir elde ettikleri görülebilir. Yukarıdaki her iki tabloda da belirtilmeyen ancak önemli olduğunu düşündüğümüz bir veri de kamu hizmeti sektöründeki hane reislerinin toplamının %88,24'ünün unvanlı olduğudur. Keza ticaret erbabının %100.00'ünün en az bir unvanlı olduğu da dikkat çekici noktalardandır. Unvan kullanmak noktasında ise kentsel üretim sektörü en düşük seviyedeki orana işaret etmektedir. Bu sektör içerisindeki hane reislerinin sadece %8,26'sı unvanlı olarak görünmektedir.

Ayrıca, sosyal statünün sosyo-iktisadi dağılımını gözlemleyebileceğimiz bir diğer gösterge ise toplumsal yapının gelir bakımından iki uç kutbuna daha detaylı olarak bakmak olacaktır. Gelire göre sınıflandırılmış en fazla geliri olan ilk %10 ile, en az geliri olan son %10'luk gruplar karşılaştırıldığında nasıl bir tablo ortaya çıkacağı unvanlılık ve sosyal statü açısından önemlidir. Aşağıda gösterilen Tablo 4., gelire göre iki ayrı kutup arasındaki unvanlı olma durumunu karşılaştırmayı amaçlamaktadır. Buna göre toplam

Buldan nüfusunun %10,57'sinin unvanlı olduğu düşünüldüğünde, gelire göre ilk %10'luk grupta yer alanlarda unvanlılık oranı %36,47'ye yükselirken, son %10'luk kesimde ise genel toplamdan çok az bir fark gözlemlenmiştir.

Tablo 4. Gelire göre ilk %10 ve son %10 'luk Dilimler Arasında Unvanlılık Ayrımı

	Unvansız	Unvanlı	Toplam
Gelire Göre İlk %10	%63,53	%36,47	%100,00
Gelire Göre Son %10	%89,41	%10,59	%100,00

Kaynak: BOA. ML.VRD.TMT.d., (defterler: 1676, 1677, 1678, 1679, 1680, 1681, 1682, 1683, 1684, 1685, 1686, 1687, 1688, 1689, 1690, 1691, 1692, 1693, 1694, 1695)

Diğer taraftan, toplam nüfus içerisindeki sadece unvanlı olan nüfusun unvanlarını tek tek ele aldığımızda da değişen bir ortalama gelir ve vergi tablosu gözlemlemekteyiz. Aşağıda Tablo 5.'te Buldan'da tespit edilebilen yedi ayrı unvan ve ortalama gelir ve vergileri gösterilmiştir. Ancak şu da belirtilmelidir ki, zâde ve şeyh unvanlıların temsil ettiği grup sayıca çok küçük olduğu için diğer unvanlara göre aşağıdaki tabloda çok anlamlı bir veri üretmek mümkün olmasa da yine de eklenmişlerdir. Ancak toplam unvanlılar içerisindeki kıyaslamaları zâde ve şeyh unvanlarını dışlayarak yapmak çok daha anlamlı sonuçlar gösterebilir. Dolayısıyla bu iki unvanı dışladığımızda ortaya çıkan resimde molla unvanı hariç diğer unvanlıların arasında hacı unvanlı kişiler hiç unvan kullanmayanlara göre %100,76 daha fazla ortalama gelir elde ettiği görülebilir. Unvansızlara göre en az %39,73 fazla gelir elde eden efendi unvanlılar, ve genel ortalama ise unvanlılar %65,13 daha fazla gelir elde etmektedir.

Tablo 5. Unvanlara Göre Ortalama Gelir

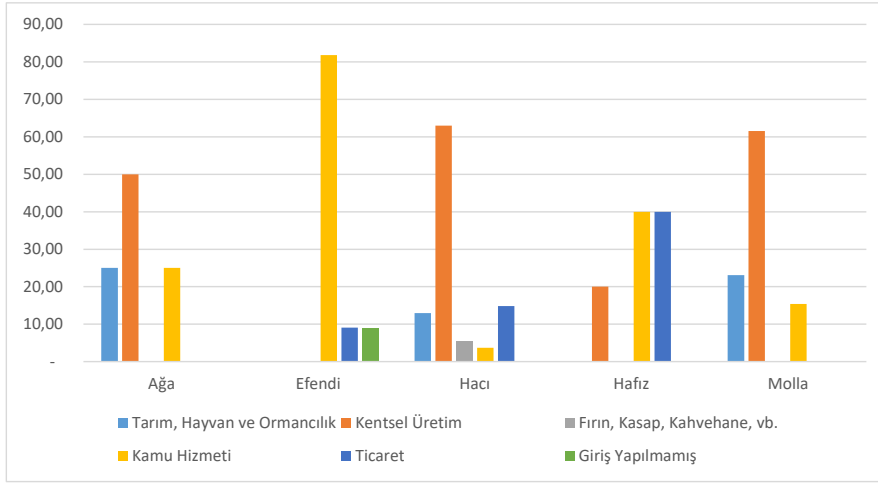
Unvan	Ortalama Gelir	Ortalama Vergi
Ağa	1185	186,75
Efendi	1101,5	72,2
Hacı	1582,72	218,67
Hafız	1346,9	174,64
Molla	638,46	83,92
Şeyh	2360	299
Zade	2170	254
Toplam	1301,81	169,87

Kaynak: BOA. ML.VRD.TMT.d., (defterler: 1676, 1677, 1678, 1679, 1680, 1681, 1682, 1683, 1684, 1685, 1686, 1687, 1688, 1689, 1690, 1691, 1692, 1693, 1694, 1695)

Yukarıdaki tablo bir diğer sorgulamayı da beraberinde getirir. Unvanları baz aldığımızda, mesleki dağılım nasıl şekillenmişti? Diğer bir deyişle, bazı unvanların özellikle

bazı meslek gruplarının yoğunlaştığı tahmin edilse de, bunu gözlemleyebilmek mümkün müydü? Aşağıdaki Grafik 2., unvanları baz aldığımızda aynı unvanlı kişilerin oransal olarak sektörlerle göre ayrımını göstermektedir. Örneğin efendi unvanlı kişilerin %81,82'si kamu hizmetinde istihdam ederken, hacı unvanlı kişiler %62,96'sı, molla unvanlıların ise %61,54'ü kentsel üretim mesleklerinde, istihdam edilmektedir.

Grafik 2. Unvanların mesleki dağılımı

Kaynak: BOA. ML.VRD.TMT.d., (defterler: 1676, 1677, 1678, 1679, 1680, 1681, 1682, 1683, 1684, 1685, 1686, 1687, 1688, 1689, 1690, 1691, 1692, 1693, 1694, 1695)

Unvanlı ve unvansız ayrımının yukarıdaki örneklerden farklı olarak pek çok farklı gösterge baz alındığında da ortaya çıktığını görmüş olsak da, en çarpıcı örnekler unvan-gelir ve unvan-meslek arasındaki korelasyonlar olarak ortaya çıkar. Örneğin eşitsizlik tablosuna baktığımızda unvansızların, unvanlılara göre çok daha eşit paylaşım içerisinde gelir elde ettiklerini gözlemleyebiliriz. Gelir eşitsizliği için *Gini* katsayısı hesaplaması yaptığımızda Buldan geneli için bu sayı 0.316 çıkarken, unvanlı nüfus arasında eşitsizliğin artarak 0.430'a çıktığını görmekteyiz. Unvansız nüfus içerisinde ise gelirin daha adil paylaşıldığını görmekle birlikte bulduğumuz *Gini* katsayısı unvansızlar için 0.284'tür. Unvanlı nüfus içerisinde en zengin ilk %1, bu grup içerisindeki toplam gelirim %5,40'ına sahipken, unvansızlarda bu oran %3,40 olarak ortaya çıkmıştır. Unvanlı gruptaki en az gelir elde eden en alt %40 toplam gelirin sadece %14,90'ına sahipken, unvansızlar içerisinde bu oran %22.05'e yükselmiştir.

Tablo 6. Unvansız ve Unvanlı Kişilerin Gelir Eşitsizliği

	Gini	İlk %1	İlk %5	İlk %10	İlk %20	Sonraki %40	Son %40
Unvansız	0.284	3,40	12,51	21,94	37,02	40,93	22,05
Unvanlı	0.430	5,40	19,64	31,34	48,03	37,07	14,90
Genel	0.316	5,05	15,26	24,54	39,85	39,29	20,86

Kaynak: BOA. ML.VRD.TMT.d., (defterler: 1676, 1677, 1678, 1679, 1680, 1681, 1682, 1683, 1684, 1685, 1686, 1687, 1688, 1689, 1690, 1691, 1692, 1693, 1694, 1695)

E. Sonuç

Temettüat defterleri, geçtiğimiz yıllar içerisinde pek çok çalışmaya konu olmuş, belirli bölgelerin iktisadi durumunu betimleyici bir üslupla oldukça yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Bu makalenin amaçlarından bir tanesi, toplumsal yapıyı sosyal dinamikliği içerisinde anlayabilmenin temettüat defterlerince sunulan veriler üzerinden okunabileceğini göstermeye çalışmaktır. Yukarıdaki tartışmaların tamamı ise bu durumun nihai olarak bulunduğu analizlerle gösterilmiştir.

19. yüzyılın ortasında Buldan, hem kentsel, hem de kırsal özellikleri gösteren Osmanlı tarihsel coğrafyası içerisinde çok az bölgeden biridir. Ayrıca, tarımın dokuma üretimini desteklediği, ticaretin de büyük ölçüde dokuma faaliyetleri üzerinden geliştiği, dolayısıyla mesleki profesyonelleşmenin büyük ölçüde tek bir meslek üzerinden ilerlediği ve hane reislerinin %56,99'unun kendisini çulha olarak tanımladığı bir bölgedir. Ayrıca tarımın ve ticaretin de doğrudan dokuma atölyelerinin iş sahasını desteklediği düşünüldüğünde Buldan, bir meslek üzerine profesyonelleşmiş çok az sayıdaki yarı-kırsal bölgeden biridir.

Bu özelliğe kavuşmasının kuşkusuz bazı sebepleri vardı. Yukarıda da tartışıldığı üzere 19. yüzyıl başındaki İzmir limanının pamuk ihracat hacminin küçülmesi, ihracat artışı pamuğun dokuma sektörüne yönelmesine sebep olduğu söylenebilir. Ayrıca Buldan'ın üzerinde konumlandığı coğrafya, İzmir hinterlandının en doğu - dolayısıyla en uzak - kısmında yer almış olması, fazlalık pamuk üretiminin Buldan üzerinden dokuma sanayine yönelmesini sağlamış olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla henüz 19. yüzyıl ortasına gelmeden, Buldan'da dokuma sektörü hayli gelişmiş bir durumdaydı.

Bu iktisadi yapı içerisinde Buldan'da sosyal ilişkilerin şekillendirdiği statü ile iktisadi yapı arasındaki ilişkinin ne ölçüde birbirini desteklediği ise bu makale tarafından sorgulanmıştır. Bir başka deyişle, bu makalenin temelde tartıştığı konu, sembolik sermaye ve iktisadi yapı arasındaki ilişkinin mahiyetini anlamaya çalışmaktır. Sembolik sermayeyi de unvanlar üzerinden tanımladığımızda, temettüat defterlerinin sağladığı gelir ve meslek verisiyle birlikte anlamlı bir karşılaştırma aracı ortaya çıkmıştır. Bu verilerin karşılaştırması sonucu da, hem gelir, hem de mesleki yapı itibarıyla unvanlılık arasında güçlü bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Ortalama itibarıyla unvanlı olan hane reisleri, unvansızlara göre %65,13 daha fazla gelir elde ettikleri görülebilir. Unvanların her birini ayrıca ele aldığımızda ise hacı unvanı taşıyanlar %100,76 ve efendi unvanı taşıyanlar da %39,73 oranında unvansız nüfusa göre daha fazla kazanıyorlardı. Dolayısıyla sembolik sermayenin iktisadi dönüşümünü bu perspektiften okumak bu çalışmanın en önemli sonuçlarından biridir.

KAYNAKÇA**1. Arşiv Belgeleri**

BOA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi)

BOA. A.}MKT.MVL. 7/52, 5 Rebiulahir 1264.

BOA. A.}MKT. 113/10, 26 Rebiulevel 1264.

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1676

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1677

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1678

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1679

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1680

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1681

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1682

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1683

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1684

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1685

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1686

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1687

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1688

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1689

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1690

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1691

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1692

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1693

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1694

BOA. ML.VRD.TMT.d.,1695

BOA-MVL. 7/5, 15 Receb 1262

2. Basılı Kitap ve Makaleler

Adıyeke, Nuri (2000) "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, no 11: 769-823.

Algar, Hamid (2005), "Molla", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.30, İstanbul: TDV Yayınları.

Avcı, Casim (2010), "Şeyh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.39, İstanbul: TDV Yayınları.

Avcı, Yasemin (2009), "The Application of Tanzimat in the Desert: The Bedouins and the Creation of a New Town in Southern Palestine (1860–1914)." *Middle Eastern Studies* 45, no. 6: 969-983.

Aydın, Mahir (1990), "Sultan II. Mahmut Dönemi'nde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *28-30 Haziran 1989 Sultan İkinci Mahmut ve Reformları Semineri, (Bildirilerden ayrı basım)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 81-106.

- Bayerle, Gustav (1997), *Pashas, Begg, and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire*. İstanbul: The ISIS Press.
- Bayoğlu, Ayhan (2002), *XIX. Yüzyılda Buldan Kazası (Temettuat Defterlerine Göre)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- Berber, Ferhat & M. Mesut Özekmekçi (2018), *Akhisar Kazası Temettuat Defteri 1844-1845 (BOA. KK.d. 6087/H. 1261)*, Manisa: Akhisar Belediyesi.
- Berker, Ali, & Boğaç Ergene (2008), "Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority." *International Journal of Middle East Studies* 40, no. 1: 23-46.
- Beyazıt, Yasemin (ed.) (2021), *Denizli Çalışmaları: Birikim ve Yol Haritası*, Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- Bilgi, Nejdet (2008), "Temettuat Defterlerine Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Salihli", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, no. 23: 37-89.
- Bizbirlik Alpay & Zafer Atar (2009), "XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihinde Temettuat Defterleri'nin Yeri: Saruhan Sancağı Mütevelli Çiftliği Temettuat Defteri Örneği", *SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2009/1: 37-57.
- Bourdieu, Pierre (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre (1986), "The Forms of Capital." In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, edited by J.G. Richardson, 241-58. New York: Greenwood Press.
- Bourdieu, Pierre (1991), *Language and Symbolic Power*, edited by John B. Thompson, Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2005), *The Social Structures of the Economy*. translated by Chris Turner, Cambridge: Polity Press.
- Canbakal, Hülya (2009), "The Ottoman State and Descendants of the Prophet in Anatolia and the Balkans (C. 1500-1700)." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52, no. 3: 542-578.
- Cohen, Amnon (2002), *Economic Life in Ottoman Jerusalem*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Coşgel, Metin, & Boğaç Ergene (2011), "Intergenerational Wealth Accumulation and Dispersion in the Ottoman Empire: Observations from Eighteenth-Century Kastamonu." *European Review of Economic History* 15, no. 2: 255-276.
- Çadırcı, Musa (1991), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal Ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: Turk Tarih Kurumu Basmevi.
- Dirlik, Arif (2002), "Modernity as History: Post-Revolutionary China, Globalization and the Question of Modernity." *Social History* 27, no. 1: 16-39.
- Frangakis-Syrett, Elena (1985), "The Ottoman Port of Izmir in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries, 1695-1820." *Revue de l'Occidentmusulmans et de la Méditerranée* 39, no. 1: 149-162.

- Frangakis-Syrett, Elena (1998), "İzmir'de Pamuk Ve Kumaş Ticareti (18. Yüzyılın İkinci Yarısından 19. Yüzyılın Başlarına)." içinde *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti Ve Ticari Tarım*, edited by Çağlar Keyder & Faruk Tabak, ss. 101-118, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gökmen, Ertan (2010,) "XIX. Yüzyıl Ortalarında Alaşehir'de Tarım ve Hayvancılık", *Gazi Akademik Bakış*, no. 3: 213-236.
- Güran, Tefik (2000), "19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri." In *Osmanlı Devleti'nde Bilgi Ve İstatistik*, edited by Şevket Pamuk & Halil İnalçık., 73-94, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Harootunian, Harry (2000), *History's Disquiet: Modernity, Cultural Practice, and the Question of Everyday Life*, New York: Columbia University Press.
- Harootunian, Harry (2004), *The Empire's New Clothes: Paradigm Lost, and Regained*, Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Itzkowitz, Norman (1962), "Eighteenth Century Ottoman Realities." *Studia Islamica*, no. 16: ss. 73-94.
- İlter, Mustafa (2014) "Socio-Economic Structure of 1844's Bursa According to *Temettüat Register*." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- İnalçık, Halil (1992), *Tanzimat Ve Bulgar Meselesi (Doktora Tezi'nin 50.Yılı, 1942-1992)*, İstanbul: Eren Yayınları.
- İnalçık, Halil, and Mehmet Seyitdanlıoğlu, eds. (2006), *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Köprülü, Orhan F. (1994), "Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 10. Cilt, İstanbul: TDV Yayınları, ss.455-56.
- Kütükoğlu, Mübahat (1995), "Osmanlı Sosyal Ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri." *Belleken* 59, no. 225, ss. 395-418.
- Lewis, Bernard, "Efendi", içerisinde: *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 17 February 2022
- Özbek, Nadir (2015), *İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı'da Vergi, Siyaset Ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Özbek, Nadir (2018), «Tax Farming in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Institutional Backwardness or the Emergence of Modern Public Finance?» *Journal of Interdisciplinary History* 49, no. 2, ss.219-245.
- Özçelik, Selahattin, & Ayhan Bayoğlu (2006), "XIX. Yüzyılda Temettuat Defterlerine Göre Buldan'da Sosyo-Ekonomik Hayat", *23-24 Kasım 2006 Buldan Sempozyumu Bildirileri*, c.1: 493-546, ed. İrfan Ertuğrul ve Turgut Tok, Ankara: Aydoğdu Matbaacılık.
- Özlü, Hülya (2006), *XIX. Yüzyılda Denizli Merkez Kazasına Bağlı Köylerin Sosyo-Ekonomik Durumu (Temettuat Defterlerine Göre)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi.

- Öztürk, Said (2003), «Türkiye'de Temettuat Çalışmaları.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, no. 1, ss.287-304.
- Pamuk, Şevket (2018), *Uneven Centuries: economic Development of Turkey since 1820*, Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Reinkowski, Maurus (2017), *Düzenin Şeyleri, Tanzimat'ın Kelimeleri: 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması*. Translated by Çiğdem Canan Dikmen, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Smith, Dennis (1991), *The Rise of Historical Sociology*, Philadelphia: Temple University Press.
- Sümer, Faruk (1988), “Ağa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, v.1, İstanbul, TDV Yayınları, ss.451-52.
- Van Leeuwen, Marco et al. (2002), *Hisco: Historical International Standard Classification of Occupations*, Leuven: Leuven University Press.
- Wacquant, Loïc & Pierre Bourdieu (1992), *An Invitation to Reflexive Sociology*, Cambridge: Polity Press.
- Weber, Max (2010), *Şehir: Modern Kentin Oluşumu*, İstanbul: Yarın Yayıncılık.
- Wrigley, Anthony (2011), “The Pst System of Classifying Occupations.”, *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*, Yayımlanmamış Çalışma, Cambridge: University of Cambridge.
- Yükçü, Süleyman & Nur Fidancı & Umut Soysal (2014) “Osmanlı Devleti'nde Temettuat Defterleri'nin Önemi ve Vergisel Açıdan Değerlendirilmesi: Tire Kazası Örneği”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, no. 7:170-199.

BELGİ
Pamukkale Üniversitesi
Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
YAZIM KURALLARI

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Belgi'ye gönderilen yazılar, yayın kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. İlkelere uygun bulunanlar, iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise üçüncü bir hakem belirlenir. Yazarlar, hakemlerin önerilerini dikkate alırlar; fakat katılmadıkları hususlara itiraz etme hakkına sahiptirler.

Yayımlanmasına karar verilen yazılar sayfa düzenlemesi yapıldıktan sonra pdf formatıyla yazarlara gönderilir. Yazar son okumayı yapar ve gerekli düzeltmeleri çıktı üzerinde göstererek dergiye geri gönderir.

Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır.

Yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yazıların telifi, PAÜ. Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi'ne devredilmiş kabul edilir. Bu devir, internet ortamında yayımlanmayı da kapsar.

Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.

Yayın Dili

Belgi'nin dili Türkçedir. Ancak başka dillerde yazılmış makalelere de yer verilebilir.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

Yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıda, MS Word veya MS Word uyumlu programlarla yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak Calibri kullanılmalıdır. Yazılar 10 punto ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2,5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 20 sayfayı geçmemelidir.

Yazarın adı, soyadı büyük olmak üzere koyu, adresler ise normal harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve e-posta adresi belirtilmelidir.

En fazla 150 sözcükten oluşan, 8 puntuyla yazılmış Türkçe ve İngilizce özetler, özetlerin altında genelden özele doğru en az 4, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

Başlıklar kalın harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, A.,B., C., ara başlıklar, 1., 2., 3., şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir. Ana başlıkların tümü (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) BÜYÜK İNCE HARFLERLE veya daha büyük puntoyla Kalın Küçük Harflerle yazılmalıdır. Ara ve alt başlıkların ise sadece ilk harfleri büyük yazılmalıdır.

Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, eğik harflerle gösterilir, kalın karakter kullanılmaz.

Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilir. Alıntılar 5 satırdan fazla olduğunda, paragraf girişinden bir cm içeriden başlatılmalı ve bir punto küçük yazılmalıdır.

Yazımda, TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

Kaynak Gösterimi

Dipnot ve kaynakların yazımı konusunda, yöntem bakımından kendi içinde tutarlı olması, dergi ve kitap adlarının eğik/ince, makale başlıklarının ise “tırnak” içinde, düz olarak yazılması ve sonda “Kaynaklar”ın verilmesi gerekir.

İnternet adreslerinde, parantez içinde erişim tarihi belirtilir.

Kaynaklar metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalı; eserin yayınevi ve makalelerin sayfa aralıkları belirtilmelidir. Atıf yapılmayan çalışmalara Kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.

Cunbur, Müjgân (1987), “Atatürk ve Milli Birlik”, Erdem, C.3, S. 7, s. 1-11.

Ergin, Muharrem (1991), Dede Korkut Kitabı II, 2. bs. Ankara: TDK Yay.

Öztuna, Yılmaz (2000), Türk Müsîkîsi Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi, Ankara: AKM Yay.

Dört ve daha fazla yazarlı yayınlar: Deny, Jean vd. (1959), Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden: Steiner Verlag.